Володимир СЕРГІЙЧУК

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вишгород
ПП Сергійчук М. І.
2022

УДК 901.161.2-1
ББК. 63.5 (4 Укр.)
С 33

ISBN 978-617-7837-19-9

Володимир Сергійчук.
С 33 **Нариси з історії України.** — Видання друге, доповнене. — В.: ПП Сергійчук М. І., 2022. — 660 с.

У книзі запропоновано авторський підхід для осмислення минулого України та її народу. Зокрема, на основі аналізу численних досліджень висувається новий підхід щодо походження українців та вказується на відмінності від сусідів, що дає підставу сприймати нашу націю як окремішню з самобутньою матеріальною й духовною культурою. Водночас аналіз багатьох архівних документів відкриває для читача невідомі сторінки з нової та новітньої історії України, які замовчувалися або перекручувалися раніше, зокрема, про національно-визвольний рух за відродження власної державності, внесок українства в розвиток світової цивілізації тощо.

Розрахована на широке коло читачів.

УДК 901.161.2-1
ББК. 63.5 (4 Укр.)

Видання здійснене за підтримки Міжнародного культурного центру «Сяйво».

© Володимир Сергійчук, 2022
© Михайло Черненко, художнє оформлення, 2022
© ПП Сергійчук М. І., 2022

ISBN 978-617-7837-19-9

ЧЕРПАТИ СИЛУ З МОГИЛ БАТЬКІВ НАШИХ

Нас питають, якого ми роду
І кому ми торуєм шляхи,
Та то ж ми на вратах Царгороду
Залишили донині цвяхи…

Максим ЗАГРИВНИЙ.

Людина не може залишатися байдужою до історії. «Вона, — писав Ярослав Оріон. — завжди хоче знати, що й чому сталось, щоб зайняти відповідне становище, щоб мати свою думку. Наші предки, намагаючись перейняти традиції й славу своїх пращурів, постійно задавались питанням про обшири їхнього розселення. У першому ж руському літописі, що з-під пера Нестора дійшов до нас, ця зацікавленість проявляється з першого рядка: «Откуда єсть і пошла земля Руська?..».

Нестор-літописець.

Тільки через багато років завдяки розвідкам археологів ми змогли визначити ареал розселення прадавніх хліборобів, що освоювали чорноземи від Вісли до Дону й поза нього. Однак невмирущі слова Нестора-літописця залишилися нам заповітним ключем, яким відкриваємо все нові й нові факти з нашого минулого як у нинішніх державних кордонах, так і на тих етнічних землях, що залишилися на сьогодні поза ними.

Відтак нам відкривається широка палітра власного минулого, усвідомлення якого лікує багато хвороб процесу національно-визвольної боротьби за відродження й утвердження своєї державності. А коли людина історії не розуміє, вона потрапляє в заблуд, або в цинізм. Але ще гірше, коли за нас пишуть чужинці. Ось чому з XVIII ст. нашу історію перестали сприймати в світі як окрему.

Але всі, хто неупереджено вивчає її, змушені визнавати, що з самого початку свого існування український народ, як зауважував член Центральної Ради Тиміш Олесіюк, є автохтонним протягом багатьох тисячоліть, а не «бездомним приблудою, що з'явився на Україні невідомо звідки, невідомо чому і для чого, десь у XIV—XV століттях».

Тиміш Олесіюк.

Одвічність і нездоланна сила нашої автохтонної хліборобської традиції, що нараховує понад 600 поколінь роду людського, стверджується й ще одним аргументом: де ж ті грізні маси кочових орд, які наганяли страх на Європу — їхні степові простори освоїли плугом українці, вихідці зі східного слов'янства. Занепали великі культури, а наша продовжує утримувати своє місце й далі дає для світу таланти першої величини, маючи глибокі корені.

Чому вижили і зберегли мову й традиції? Бо не зрікалися ніколи власної землі й не перетворилися протягом тисячоліть на перекотиполе, як це трапилося з окремими історичними народами.

Незважаючи на страхітливу руїну, яку завжди несли нам кочові пришельці, наші предки й справді не лише втримали свою землю, але й поширили хліборобство на сусідні чорноземи, витворюючи водночас на кожному історичному етапі своєрідні державні організми й плекаючи свою культуру й цивілізацію. Навіть насильно нав'язане візантійське православ'я не змогло перебороти той потужний заряд духовності корінних хліборобів, відтак прислані священики-греки змушені були погодитися із збереженням дохристиянських традицій, які органічно вплелися в світоглядні напрямні українського народу. Можливо, саме це й не дозволило українському християнству піти європейським шляхом, де спалювали на вогнищах своїх інакодумців.

Однак у цьому безупинному поступові ми витратили набагато більше національної енергії, ніж інші народи Європи, які за нашими плечима мали можливість спокійніше зміцнювати свої державні й національні організми. Тим паче, що надмірне хліборобство, відшліфовуючи в загальному добрі моральні й господарські прикмети селянина, в той же час давало можливість чужинцям опановувати наші міста, де творилися культурні центри, які за таких обставин заповнювалися духовними впливами некорінного населення.

З огляду на це вже в другому тисячолітті після Різдва Христового змушені були наші предки наздоганяти інші народи семимильними кроками. Особливо ж тоді, коли після падіння княжої України над майбутнім автохтонів-хліборобів як окремішньої нації нависла загроза повного зникнення на освоєних ними чорноземах від Вісли до Дону. Треба було зібрати нашу суспільну енергію в надлюдські зусилля, аби не лише зберегтися зі своїми самобутніми рисами, але вистояти в новому двобої з черговими кочовими ордами, розвиваючи одночасно незбагненний для навколишнього світу феномен козацького самоврядування, що покликав до життя і новітнє духовне відродження народу.

Українське козацтво.

Саме козацтво в його українському здвигові викристалізувало той активний чинник, який не лише відродив у середині XVII століття визнане світовою спільнотою самобутнє самоврядування, а й створив тим самим міцний фундамент майбутнього державотворення нашого народу. Це, зокрема, проявиться неодноразово упродовж XX століття, коли саме козацька традиція об'єд-

нуватиме українство в боротьбі за відродження власної незалежної державності. У той же час втрата українцями на якийсь час її не означала припинення розвитку нашої культури — саме вона постійно ставала джерелом, з якого живилася національна ідея на кожному новому історичному етапі.

І коли 1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі нащадки тих одвічних хліборобів підтвердили одвічне прагнення нашого народу до волі, то нині маємо закріплювати його не лише поступом у господарстві, а й усвідомленням хай і трагічної, однак нами самими твореної величної власної історії. Через її пізнання, насамперед ретельного аналізу гірких прорахунків, зможемо повернути гідність кожного українця, знайти розуміння всіх чужинців, що рахуються з місцем і роллю нашого народу в цивілізаційному поступові людства. Бо «недостатнє самопізнання наше, — як слушно зауважував Володимир Мацяк, — лежить у замалому знанні історії нашого народу». Тому «на руїнах давньої і неодноразової нашої державности розбудовуймо майбутнє самостійне українське державне життя наше за новими зразками державницької практики європейських і світових народів та за старими, добре випробуваними й знаменитими державницькими зразками наших князів, королів і гетьманів, що викликали подив у Європі та вводили в її склад український нарід».

Так, пошук істини завжди був притаманний українцям, про що свідчать наші найдревніші писемні трактати. Знання були в пошані не лише в колах учених ченців — основами мудрості предметно цікавилися князі Київські Русі. Тож невипадково одного з них навіть найменували Мудрим. А та спадщина, котра залишилася нам в «Ізборніках Святослава», повчаннях Мономаха, стала базою для творення нової української доби — гуманізму пізніших часів. Через осмислення святого письма, полеміку з латинниками витворюється з цієї атмосфери Києво-Могилянська колегія, що згодом переросте у вищу школу європейського рівня.

Минуле забути не можна, яке б воно не було. Його треба вивчати й на оцінці всього будувати нове. Пам'ятаючи при цьому слова російського вченого Миколи Карамзіна: «Історик повинен радіти й горювати зі своїм народом. Він не повинен, керований пристрастю, викривляти факти, перебільшувати щастя чи применшувати в своєму викладі біду; він повинен бути насамперед правдивим; але він може, навіть повинен усе неприємне, все ганебне в історії свого народу передавати із зажурою, а про те, що приносить честь, про перемоги, про розквіт, говорити радісно й з ентузіазмом. Тільки таким чином зможе він стати загальнонаціональним літописцем, ким насамперед має бути історик».

Але це маємо зробити ми, бо якщо до цього й далі братимуться чужинці, котрі, як правило, ніколи не вчили нашої мови, то яку ж правду вони розкажуть світові, коли черпають відомості про нас з неприхильних хронік сусідів. Тому прислухаймося до нашого літописця: «Господи, не закривай перед нами могил батьків наших, щоб ми могли черпати з них нашу силу».

І. ЧОРНОЗЕМ СТВОРИВ УКРАЇНЦІВ

Перша поява первісної людини на території України, що датується мільйоном років до сьогодення, вказує на те, що її земля уже тоді могла забезпечувати осмислену життєдіяльність наших предків. Очевидно, що тепле осоння нашого Закарпаття, де біля селища Королеве виявлено перші сліди первісної людини, ще протягом сотень тисяч років залишалося сприятливим оазисом для наших далеких пращурів, які виживали завдяки збиральництву як першому, хай і примітивному, періоду матеріального виробництва людства.

Сотні тисяч років мали минути, аби в повсякденних клопотах про власне виживання наші предки на власному досвіді пізнавали навколишній світ, вирізняючи поступово корисні й некорисні ягоди, плоди й гриби, виробляючи інстинкт самозбереження при небезпеці, яка загрожувала звідусіль.

Опановуючи все ширші терени в зоні свого розселення, відкривали для себе нові види рослин і тварин, пристосовувалися до співжиття в тому природному середовищі, яке постійно ставило перед первісною людиною все складніші питання, на які необхідно було повсякчас давати найповніші відповіді. Нагромадження ж нової інформації, яка систематично оновлювалася, збагачувало людський досвід для кращого забезпечення життєдіяльності, відкривало нові можливості для оптимальнішого вибору майбутнього.

Він полягав не тільки у правильному застосуванні вже набутого за попередні тисячоліття досвіду, а й у ризику вживати невідомі досі дари природи, спробі споживати рештки диких звірів чи риби. Ставши на цей шлях, первісна людина збагатила своє уявлення про можливості навколишнього світу щодо власного забезпечення, відтак вдається до додаткових зусиль, спрямованих на його покращання через культивування мисливства і рибальства.

Ці етапи матеріального виробництва, що, зрозуміло, вивищувалися над примітивним збиральництвом, набагато розширили світогляд і уявлення наших предків, а найголовніше — дали можливість суттєво поліпшити харчування, що на той час було чи не головною турботою людини. Мисливство і рибальство виробляють у неї необхідні прийоми агресії й самозахисту, змушують шукати таких способів опанування наміченою жертвою, до яких та виявиться неготовою через відсутність відповідних природних рефлексів на небезпеку.

Широке застосування мисливства і рибальства різко піднесе можливості людини як думаючої істоти й означатиме її чи не першу визначну перемогу над природою. А ще більшою виявиться приручення диких тварин й використання їх для поліпшення життя. Бо загнати ведмедя в прикидану гілками на його стежці яму, а потім добити камінням — це для тодішньої людини великий поступ у виробленні нових прийомів щодо оволодіння природою. Для цього треба було тисячі й тисячі років неухильного відшліфовування таких новацій. Але ще більше знань і досвіду знадобиться, аби знайти підходи до дикої тварини, зумівши її чи силою, чи ласкою покоритися й увійти до людського родинного вогнища. На це також підуть тисячі й тисячі років.

Водночас завдяки розширенню спілкування з живою природою первісна людина стає уважнішою до всього, що відбувається навколо, а тому помічає появу нових рослин, насіння яких заноситься вітром. Оскільки збиральництво продовжує залишатися важливим фактором забезпечення, то природній інтерес до дивних колосків, з яких висипаються у відповідний час придатні до споживання десятки зернин, примушує людину приглянутися до цього процесу кругообігу життя в природі і вдатися до запровадження хліборобства.

З якого часу культивується воно на українських землях — наукою достеменно ще не встановлено. Скажімо, відомий дослідник даної проблеми Ярослав Пастернак уважав, що це сталося принаймні 40 тисяч років тому. Спираючись на знахідки з таких ранньо-неолітичних стоянок, як Кам'яна Могила біля Мелітополя, Лука Врублевецька на Подністров'ї, окремих мезолітичних провінцій у басейні Прип'яті й Десни, а також на Харківщині, він заявляє про безперервну тяглість населення України від палеоліту до неоліту, тобто до часу осілого землеробства, яке світ визнає на наших теренах як трипільську хліборобську культуру.

Вона культивується в нас принаймні уже щонайменше 7 тисяч років, відколи в тутешні чорноземи лягає для планового засіву зерно пшениці, жита, овесу. Так зване мотичне землеробство, яке застосовувало для обробітку грунту лосячі чи оленячі роги, використовувало вже і серпи, хоча, як правило, тоді колоски збирали руками. Вимолочене збіжжя розмелювали за допомогою каменів.

Обробіток землі трипільцями.

І хоч хліборобство було для трипільців основним видом матеріального виробництва, однак паралельно з ним розвивалося скотарство, завдяки чому на той час уже був приручений кінь, а також собака, відгодовували свиней. Для повноцінного забезпечення продуктами харчування трипільці використовують також здавна освоєні людиною рибальство, мисливство, збиральництво. Що стосується останнього, то, крім ягід і плодів диких рослин, збирали в основному черепашки прісноводних молюсків, м'ясом яких годували свиней. Висушені зібрані жолуді розтиралися на зернотерках, а потім і домішувалися в тісто.

Використовуючи наконечники стріл з кременю, скребки, кам'яні сокири-клини, полювали трипільці на оленя, лося, косулю, бобра, зайця. Оскільки поселення, як правило, засновувалися біля річок, то важливе місце в господарстві відводилося рибальству, яке додавало до раціону м'ясо поширених тоді видів риб — щук, сомів, осетрів.

Комплексність матеріального виробництва доповнювалася й розвиненим гончарст-

Перші знаряддя праці.

вом, яке використовувало не тільки придатну глину, а й домішки до неї кварцового піску й черепашок прісноводних молюсків. Археологами встановлено, що трипільці ліпили свій посуд без гончарського кола на твердій основі, товщина його денища переважала товщину стін, а самі вони були нерівномірної товщини і не завжди правильної форми. Зовнішня поверхня готувалася рівною і вкривалася нанесеною до розпису і обпалення червоною фарбою.

Гончарні вироби виготовлялися як розписними, так і нерозписними. Останні призначалися для приготування їжі, були з товстішими стінками, після обпалення виділялися від сірувато-коричневого до темно-червоного кольору. Серед виявлених зразків ранньої трипільської розписної кераміки виділяється поглиблений спіральний орнамент, а пізній період характеризується появою мотузкового і штампового, характерних для культур епохи бронзи.

Неповторний стиль трипільської кераміки, який і досі зачаровує силою своєї художньої оригінальності, виражається сміливістю й гармонійністю ліній, соковитістю барв, підніс її до найкращих світових зразків. Залишаючись справжнім витвором мистецтва тієї доби, вона стала підвалиною для творення в майбутньому українського мистецтва. Саме з її зразків можна бачити творення оригінального світогляду населення Трипілля, що вже усвідомлювало періодичність глобальних криз і катаклізмів як загибель старого і зародження нового.

Очевидно, що наукові дискусії про походження трипільської культури триватимуть. Проте важливо усвідомити, що саме наявність найбільш родючого грунту й лагідне осоння України, тобто сприятливі природно-кліматичні умови, найкраще впливали на розвиток хліборобства. Крім того, на користь автохтонності трипільців, а не приходу їх з Малої Азії чи Близького Сходу свідчить антропологія, що відповідає власне українському походженню. Чогось подібного, що несло б прикмети тих віддалених від України регіонів, не виявлено в ар-

Трипільська кераміка.

хеологічних розкопках ні на Кубані, ні в Приазов'ї, де вони мали б бути у випадку переходу в Подніпров'я з південного сходу повз Кавказ.

Крім того, стилістичний аналіз кераміки залишків трипільської культури Подністров'я і Побужжя вказує на її більш раннє походження, ніж на Балканах і в Семигородді, відтак не випадає приставати і до теорії про походження наших хліборобів з цих регіонів.

Важливим додатковим аргументом на користь автохтонності цих наших предків є і висновок Є. Кричевського, який після детального аналізу їхніх форм і техніки виробу крем'яного знаряддя встановив у високій мірі переконливу безперервну його еволюцію від верхнього палеоліту через мезоліт і ранній неоліт аж до Трипілля. На користь цієї версії свідчать і подібні дослідження крем'яного виробництва трипільських поселенців у Кукутенах, що біля Яс (тепер — Румунія).

Можна допустити, що тривалий період існування трипільської хліборобської культури, що революційно змінила життя автохтонних племен на чорноземі, очевидно, привернуло пильну увагу тогочасних кочових об'єднань, які розселялися неподалік у степових просторах. Саме вони могли спробувати взяти під свій контроль осіле хліборобське населення. Такими могли бути племена середньодніпровської культури на сході, Волинсько-Подільської мегалітичної — на заході, пізньострічкової і шнурової кераміки на північному заході, оскільки їхня кераміка та побутові речі дуже схожі на ті, що вироблялися колись трипільцями.

І як тут не зауважити, що ті орнаменти, що збереглися на прадавніх глечиках чи інших предметах сивої давнини, дуже схожі із сучасною українською вишивкою, а окремі, як встановила народна майстриня Анна Кульчицька, «просто таки ідентичні з нею».

Треба врахувати й те, що звички, традиції, пов'язані з хліборобством у природно-кліматичних умовах нашої землі, особливо з наявністю чорнозему, якого в такій кількості немає в інших народів, протягом тисячоліть творили особливий тип людини. Зовсім інший, ніж це могло зробити рибальство і мисливство, що мало місце, скажімо, у наших північних сусідів, чи скотарство, яке культивувалося в господарів безмежних степів.

Саме хліборобство на чорноземі зіграло найголовнішу роль у творенні особливого менталітету, який відрізняється від сусідського. Воно розслаблює людину тим, що дає можливість мати до наступних жнив рік більш-менш спокійного життя, у той час, коли, скажімо, предкам наших північно-східних сусідів доводиться бути весь час у русі, оскільки постійно треба шукати якусь поживу. Водночас мисливці й рибалки на північний схід від нас у доісторичні часи ще не призвичаєні творити те диво, яке виколошується на наших чорноземах життєдайним хлібом (та й природно-кліматичні умови там не дозволяють!), вони фактично користуються тільки тим, що продукує жива природа. Відтак звикають брати все готове, що передається в традицію.

Хлібороби — не агресивний елемент, він тільки готовий оборонятися, тож навколо своїх поселень наші предки насипали великі земляні вали, на яких стояв високий частокіл, а спереду був викопаний глибокий рів. До цього верхові кочовики не були готові, тому змушені були повертатися назад. А ще на сотні кілометрів тягнулися високі вали, які прикривали освоєну хліборобами територію, на якій уже починали форму-

ватися підвалини майбутньої української нації. Загальна довжина таких оборонних споруд на Київщині й Поділлі сягала 2000 кілометрів. Вони йшли в два ряди, а місцями і в три, розмежовуючись один від одного десятками кілометрів.

Поселення трипільців.

Тож перебуваючи на перехресті кочових культур і цивілізацій Сходу й Заходу, наші предки переплавляли творчі елементи останніх у процесі своєї етнічної викристалізації. Так, на початку I тис до н. е. на сучасних українських землях з'являються нові етнічні спільноти, про які вже є згадки в письмових джерелах. Про перше з цих племен — «людей кімерійських» — дізнаємося з «Одісеї» Гомера. Займалися вони кочовим скотарством. Провідне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів і чабанів, а також давало значну частину продуктів харчування.

Поступовий перехід до осілого хліборобського життя змінив спосіб існування кімерійців. Протягом кількох століть, зайнявшись хліборобством на родючих чорноземах, вони переконались, що цей спосіб матеріального виробництва дає більше можливостей для повнішого забезпечення добробуту. Вирощення збіжжя не тільки гарантує розмірений ритм ведення господарства, а й дає можливість більш визначено планувати своє майбутнє, оскільки відпадає потреба в постійному пошукові засобів існування, як це спостерігається при кочовому способові життя. Під впливом цих змін у господарському житті заходять новації в духовних традиціях, усна народна творчість відтепер усе більше фіксує в історичній пам'яті події, пов'язані з хліборобством.

Щоправда, це тепер впливає на менталітет осілих на землі кімерійців, вони досить швидко втрачають ту мобільність, яка притаманна кочовикам. Як і у всіх хліборобських племен, у них зникають агресивність, натомість виробляються такі риси, як розважливість, неспішність. Можна стверджувати, що цей кількасотрічний сплав кочової й хліборобської культур на теренах нинішньої України витворює зовсім іншу людину. Вона, втрачаючи військові навики, досить швидко характеризується переважаючими прикметами хліборобського менталітету.

Це саме стосується й інших кочових племен, які згодом навідуються на наші чорноземи. Так, коли войовничі скіфи, що жили за рахунок грабіжницьких походів, підкорили кімерійців у VII столітті до н. е., то вже десь через двісті з лишком років вони також поступово перетворюються на осілих хліборобів. І грецький історик Геродот у V столітті до н. е. пише, що є ще скіфи царські, які живуть за рахунок походів, але є вже скіфи-орачі.

Ось так під впливом хліборобства і нашого теплого осоння вже буквально через якийсь десяток поколінь у кочових скіфів вивітрився той військовий запал, з яким вони

колись прийшли на наші землі й завоювали кімерійців. Тож коли у II столітті до н. е. навідуються сюди сармати, вони легко завойовують скіфів, бо ті вже осілі. А потім прийдуть нові агресори, домішуючи, як і всі попередні кочові пришельці, своє в нашу хліборобську кров, що буде відгукуватися різними імпульсами на виклики майбутніх часів.

Треба зазначити, що приблизно в ті часи, коли наші терени були підкорені скіфами, розпочинається колонізація Північного Причорномор'я греками, якими в VI столітті до н. е. засновано міста-поліси: Ольвію, Тірас, Пантікапей, Херсонес. Виникнення грецьких колоній своїм античним впливом суттєво підштовхнуло господарський та суспільний розвиток наших предків, які на рубежі III та II століття до н. е. на Поліссі та Середньому Подніпров'ї сформували зарубинецьку культуру.

Відомі Європі як венеди вони засновують праслов'янську гілку нашої історії, яка знову ж таки через хліборобство, як і через мисливство, рибальство, скотарство і первісну металургію, будуть стверджувати себе в навколишньому світі на переломі двох епох світової історії. Про це свідчитимуть і торговельні зв'язки з навколишнім світом, бо археологи знайшли на їхніх поселеннях античні амфори, скло, бронзові прикраси.

З навалою готів зарубинецький масив ранніх слов'ян був розшматований, з нього згодом виділяється черняхівська культура, власне з якої формуються пеньківська й празька культури середини I тисячоліття н. е., що вилонюють антів і склавинів. За матеріальною культурою вони багато в чому подібні: зокрема, підсічна форма орного рільництва, доповненого присадибним тваринництвом. Найчастіше сіяли пшеницю, жито, ячмінь, просо, горох, розводили корів, свиней, коней. Удосконалювалися ремесла, метал обробляли вже окремі майстри-професіонали, але гончарство, ткацтво, вичищення шкір, обробка каменю й дерева залишалися у родинному колі.

Анти, які заселяли територію від Дунаю до витоків Дону і Азовського моря, згодом сформують східну гілку слов'янства, яке є безпосереднім предком українства. Основою його господарства залишалися землеробство й скотарство. Водночас значного розвитку набули ремесла — ливарне, ковальське, ювелірне, каменярське. Важливе місце у господарському житті антів також відігравала торгівля з містами-державами Північного Причорномор'я та арабськими країнами, де використовувався Дніпро як важливий комунікаційний шлях.

Високий рівень господарства й міжнародні контакти впливали і на розвиток суспільно-політичного устрою антів, який мав демократичний характер. Так, на чолі племені стояв князь і старшини, але всі важливі питання вирішувались на народних зборах — віче. Це дало можливість витворити державне утворення, яке проіснувало близько трьох століть (кінець IV—початок VII ст.) і у 602 році загинуло під натиском аварів. Після цього у письмових джерелах анти більше не згадуються.

Починаючи з VII століття, в літописах уже вживається назва «слов'яни» — про людність, яка мешкала на правому березі Дніпра. Вони селилися здебільшого по берегах річок і озер. Житла були дерев'яними, обмазані глиною. Жили за традиціями родоплемінного ладу. Майном, передусім землею, володіли патріархальні об'єднання за кревною спорідненістю. Але поступово відбувається перехід до сусідської общини, за якої визначальним було не походження, а місце проживання.

Саме звідси, з середнього Подніпров'я поширюється основне й найдавніше вогнище слов'янського етногенезу в Європі. За виразом Я. Пастернака, «етнічною розвоєвою базою для східних слов'ян (українців) були праісторичні хліборобські племена Подніпров'я, Подністров'я та Побужжя і їхні нащадки анти, для західних слов'ян такою базою були племена з культурою вольтової кераміки та їх нащадки з лужицькою культурою».

Так, протягом тривалого часу духовна культура наших предків еволюціонувала відповідно до вимог щоденного життя, загального розвитку цивілізації, інтенсивності міжплемінних зв'язків і різних етнічних домішок, зумовлених географічним положенням України між Європою й Азією. А проте етнічний масив, головна етнічна база зрослого з українським чорноземом населення залишалася протягом багатьох тисячоліть тією ж самою, що творило зовсім інший антропологічний тип, який відрізняється від сусідніх з нами націй. Осіле хліборобство на чорноземові впливає також і на особливість менталітету. Він має свої особливості, що відрізняються від подібних ознак наших сусідів. Саме це і є свідченням одвічної автохтонності й окремішності нашої нації.*

Принагідно треба зазначити, що зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом інших кліматичних умов та географічного положення відбувався процес творення нинішнього російського народу. Його найдавнішою етнічною базою були праугрофінські кочові племена звіроловів і збирачів, а прабатьківщиною — величезний регіон розселення від Балтики до Уралу, де літописець називає весь, мерю, мурому, мордвинів,черемисів, вотяків... Згодом вони будуть асимільовані русичами з Києва, кривичами, в'ятичами, радимичами, а також й ільменськими словенами, що належали до західних слов'ян.

Проте всі наявні нині археологічні, антропологічні, історичні й етнографічні мате-

---

* Цікавим є визнання відомого російського письменника Максима Горького окремішності українського народу, яке він озвучив на зустрічі в листопаді 1916 року з українцями Москви: «Для мене, — сказав він тоді, — не підлягає жодному сумніву, що душа народу, його характер, здібності, культура і весь життєвий лад залежить від сонця. Так само, як усе живе, що ми бачимо на нашій землі. Я своїми ногами перейшов Росію в різних напрямках. Добре знаю майже всі її краї і кутки від чорноморських степів безмежних до похмурих північних борів та тундр. Всюди я жив з народом та придивлявся до нього, і для мене ясно, що душа українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих промінняхполудня, є і мусить бути не тільки іншою, але в багатьох випадках протилежною душі тих, що виросли й перебувають свій вік у сутінках та холоді північних лісів. Окрім того, вона повинна бути багатшою, в ній мусить бути більше барв, значить і культура, яку ця душа творить, повинна бути багатшою, різноманітнішою, вона має сяяти радощами життя. Широта думки, жага волі, щастя, краси, потреба живої творчості мусять характеризувати і дійсно характеризують те, що дав і дає світові український народ. Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської...

Ласкаве небо, яскраве сонце, запашний степ, повний звуків, тепле шумливе море, в якій-небудь Херсонщині чи Катеринославщині і раптом Заволжя з безкрайніми віковічними суворими борами, важкий сумерк, зимна мряка і десь глухо в глибині «бом!.. бом!..». Це скит розкольничий, це одшельники, аскети, що зреклися радощів світу і шукають правди в сухих папірцях стародрукованої книжки, спалюють себе на вогнищах, закопують у землю, рятуючись від антихриста... Два цілком різні світи! Чи може бути в них однакова психіка, однакова мова, один світогляд, однаковий життєвий лад? Ясно, що ні! І етнограф, і філолог, і економіст, і політик, і релігійний досліджувач доведуть це нам з цілковитою наочністю...».

ріали доводять, що окремішність українців від росіян існувала у всі часи, що виявлялося в окремому стилі життя, в духовній і матеріальній культурі, в психіці, духовній структурі та в глибоко відчутній національній індивідуальності. Особливо різко бачили цю відмінність чужинці, які вже з раннього середньовіччя відвідували Східну Європу і мали можливість наочно переконатися в існуванні зовсім інших народів на теренах України і Московії.

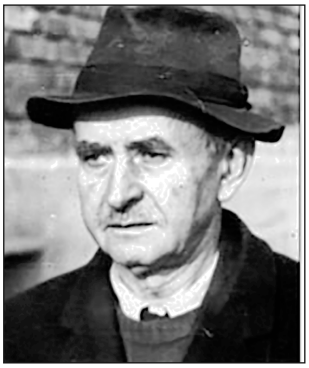

Вадим Щербаківський.

Можна погодитися з В. Щербаківським, що першими колонізовували землі угро-фінів смоленські кривичі й ільменські словени, які вже мали науку, грамоту й літературу. Крім того, саме вони принесли угро-фінам господарську північно-західну культуру, зокрема, систему хліборобства з сохою як інструментом, конем як тягловою силою й овіном для штучного сушіння зерна. І в цьому є головна різниця між українською культурою на волах з плугом, з стодолою або клунею.

Предками ж білоруського народу були літописні племена радимичів, в'ятичів, дреговичів, кривичів і полочан. Відмінність білорусів від українців помітив уже київський літописець, котрий зазначив, що перші найближчі родичі ляхів, тобто західного слов'янства, яке представляли радимичі й в'ятичі.

Таким чином, концепція про триєдиний руський народ, з якого вийшли росіяни, українці й білоруси, — то московська вигадка, яка не змогла переконати світ. Зрештою, він уже відніс наших предків до хліборобських племен трипільської культури, які принаймні за п'ять тисяч років до народження Христа витворили й передали своїм нащадкам таку глибинну суть первинного коду нації, яка проявляється й досі в багатьох традиціях українства, що не тільки найповніше забезпечують людину, а й водночас скріплюють її своєрідними прикметами самобутнього духу.

Український чорнозем.

Але з чорноземом пов'язується вся наша глибинна суть і майбутнє, зрештою, він створив українців.

ІІ. З РОСІ НАПИВШИСЬ ЧИСТОЇ ВОДИ

І досі для науки залишається таємницею, чому наші предки, які в часи трипільської культури могли споруджувати оточені неприступними валами триповерхові міста, через кілька тисяч років, на переломі двох історичних епох, не залишають нам подібних пам'яток. А в цей же час із втіленими в життя проектами міст-держав у нашому Причорномор'ї з'являються, скажімо, греки.

Можливо, й справді причиною цієї «білої плями» в нашому минулому була якась смертельна пошесть, яка викосила осілих хліборобів, і тільки згодом на Наддніпрянщину повертаються нащадки тих, що встигли на тривалий час відійти в безпечні місця, і вони вже будуть фіксуватися писемною історією.

Так, хліборобський уклад забезпечував на чорноземі кращі умови існування, ніж, скажімо, на бідніших грунтах різних регіонів Західної Європи. Там, де гостріше відчувалося малоземелля, в порівнянні з степовими й лісостеповими просторами між Віслою і Доном, швидше виникає потреба економити земельні ресурси, обмежуючи територіально житлове будівництво, піднімаючи його висоту. Крім того, це було ощадливим і щодо спорудження оборонних систем навколо населених пунктів.

Поява міських поселень поза масивами родючих чорноземів викликала до життя свого роду первісні технічні революції, оскільки з'являється більше можливостей для обміну досвідом, змагальності, що веде до вдосконалення технологічності продуктів ремесла, поліпшення їхньої якості. В свою чергу, це пожвавлює торгівлю, а її центри поступово переростають у міста на перехрестях головних шляхів сполучення.

Ремесла і торгівля на певному етапі розвитку в міському середовищі беруть на себе організуючу роль в заснуванні власного самоврядування для автохтонів. Там виробляються правила не тільки господарських відносин, згодом звичаєвого права, а й формуються світоглядні концепції щодо політичного устрою. Відтак саме міста стають економічною, культурною і політичною базою для творення держави.

Тож з огляду на вказані обставини тільки з початком н. е. згадується на наших землях місто, заснування якого пов'язує легенда про переїзд Дніпром одного з послідовників Ісуса Христа Андрія Первозванного, який невдовзі після смерті першого разом з іншими апостолами пішов у різні частини Європи проповідувати його ідеї.

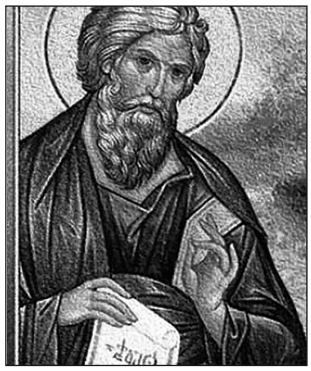

Андрій Первозванний.

Коли він приплив до місцевості, яка лежала на берегах великої ріки сімома горами, то звернувся до присутніх з ним учнів: «Чи ви бачите ці гори? На цих горах засяє благодать Божа, буде велике місто і вибудує Господь багато храмів». А зійшовши на ці гори, благословив їх, після чого відправився Дніпром уверх.

Тож дана легенда справді може бути наповнена реальним свідченням, оскільки на цих придніпровських горах невдовзі виросте місто, яке буде іменуватися в «Географії» Клавдія Птоломея Метрополісом, що з грецької перекладається як

«місто-матір», тобто, столиця. А з цього й розпочнеться ранньослов'янське політичне об'єднання над Дніпром як предтеча майбутньої Русі — першої держави автохтонного народу на нашому чорноземові.

І бурхливому зростанню цього міста сприятиме не тільки вдале розташування на перехресті важливих торговельних шляхів, а й дух будівничих держави. Ставши столицею полян, Київ увібрав у пишний розквіт своєї культури не лише найкращі зразки цього хліборобського племені з басейну Росі, а й усіх ближніх за спільною духовністю, прикметами й традицією: сіверян, древлян, дреговичів, дулібів, білих хорватів, тиверців, уличів. Збагачувалося місто і кращими прикметами дальших сусідів, які вилонювалися із західної гілки слов'янства: радимичів, в'ятичів, кривичів, ільменських словенів.

Плекаючи київську державницьку традицію на основі автохтонного хліборобства, її носії зуміли знайти ті об'єднавчі риси, які згуртували все східне слов'янство навколо міста, що й справді випромінювало найблагородніші пориви, як і передбачав Андрій Первозванний. А найперше — дотримання слова: в усі часи вої-кияни клянуться, що в разі зламання домовленостей, «нехай вони не будуть мати помочі ані від Бога, ані від Перуна, нехай їхня зброя, мечі й стріли обернуться проти них, а власні щити їх не заслонять». А найтяжчим закляттям було в них: «і нехай будемо рабами і в цім віці, і в будучім».

Тому правильно зазначав Ю. Липа, що «оця грізьба, більша від страху перед власною релігією, перед воєнними невдачами, грізьба невільництва для них, одвічно і довічно вільних. І це препишне і глибоке почуття свободи, волі — лежить в глибині духовності Києва, Вічного Міста, лежить в глибині його великої культури. Тільки при такім відчутті світа можна накладати на себе найбільші обов'язки, ставити завдання матеріальні і духові, творити і здобувати».

Утвердження Києвом своєї обраності протягом кількох століть, насамперед хліборобами басейну Росі,* дало йому й легітимне представництво як головного осередка Руської землі. Саме так іменується вона з 852 року в найдавнішому східнослов'янському літописі «Повість врем'яних літ». І наш літописець Нестор саме від візантійського імператора Михайла III (840—867) веде мову про руських князів. А вони з ним уже воювали, і там знали про русичів. І коли могутня держава зі столицею на Босфорі іменує терени розселення наших предків Руською землею, то, з усього видно, там уже і політично ідентифікували їх. Принаймні, можемо стверджувати про міжнародне визнання Русі 860 року, коли Візантія укладає договір з київськими князями Аскольдом і Диром після їхнього вдалого походу на Царгород.**

Зрозуміло, що для такого великого військового успіху у війні проти Візантійської імперії необхідно було існування потужного державного організму на наших землях, який і тільки міг забезпечити подібний вислід широкомасштабної операції. Значить, він уже був, а відтак маємо право стверджувати про існування власної держави автохтонного народу, яку називали Руссю.

---

* Підтримуємо тих дослідників, які схиляються до версії, що назва Русі, яку прийняли наші давні хлібороби, пішла від річок, серед яких вони розселялися: Рось, Роставиця, Росава, Росавка. Можливо, якимось чином назва Росі пов'язується з відомим народним вітанням: «З роси і води!».

** Останнім часом українська історична наука опрацьовує версію щодо ще ранішого визнання Русі, аналізуючи запис у «Бертинських аналах» про прийом росів у Європі 839 року.

Ці праукраїнські терени, на яких нашим народом буде створена перша власна держава і спадщина котрої тільки йому й належить, обіймали спочатку лише Наддніпрянщину. Аж до приходу Олега з Новгорода 882 року, коли розпочнеться процес творення Русі як імперії Рюриковичів, до складу якої будуть включені не тільки племінні союзи східних і частково західних слов'ян, у тому числі й Новгород Великий, а й шляхом загарбницьких завоювань київських князів, особливо Святослава, Володимира і Ярослава Мудрого, величезні простори угро-фінського розселення від Балтики до Уралу.

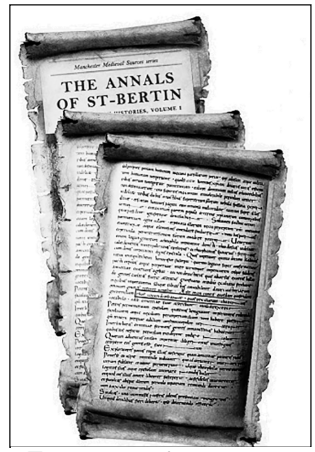

«Бертинські анали».

Як повідомляє літопис, Русь відтепер одержувала данину від полочан, що сиділи на Полоті, кривичів, які розселялися у верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра з своїм центром у Смоленську. «А на Білоозері, — продовжує це історичне джерело, — сидить весь, а на Ростовському озері — меря, а на Кліщиному озері також меря. А по річці Ока — там, де вона впадає у Волгу, мурома, що розмовляє своєю мовою, і черемиси, що розмовляють своєю мовою, і мордва, що розмовляє своєю мовою. Ось тільки хто розмовляє послов'янськи на Русі: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, названі так тому, що сиділи по Бугу, а потім стали називатися волинянами».

До угро-фінських племен, які давали данину Русі, літопис відносить такі: чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, пермь, печора, ямь, литва, зимигола, корс, нарова, лівонці, ці балакають своїми мовами.

І що важливо: всі вони і на початках прилучення до Києва, і перед остаточним розпадом цієї величезної імперії в першій половині XII століття, за Русь визнавали лише ті землі Наддніпрянщини, які здавна тяжіли до Києва. Наприклад, тоді князь Святослав з Новгорода каже: «пойду в Рускую землю к Кіеву». В іншому випадку літопис фіксує: «біжащю же Святославу из Новгорода идящу в Русь к брату». А в 1146 році новгород-сіверський князь Святослав Ольгович пропонує суздальському Юрію Долгорукому: «Піди-но в Руську землю до Києва».

Тогочасні документи чітко розрізняють і приналежність значних нових міст, які з'являються в зв'язку з колонізацією русичами земель угро-фінів. Так, уточнюється про руський Переяслав, тобто, місто на теперішній Київщині, бо є вже і Переяслав-Залєський, який виник на теренах пізнішої Московщини. Це саме можна сказати і про кілька Переяславців, Стародубів, Прилук, Звенигородів, Галичів... Російський історик Василь Татіщев писав, що коли «по многих нещастливых предприятиях великий князь Юрий Владимирович Долгорукий пришед в Суздаль», й усвідомивши, що він позбавлений руської землі, то розпочав будувати «в области своей многие града теми же имени, как в Руси суть, хотя темь утолить печаль свою, что лишился великого Княжения Рускаго…».

І що важливо: в цьому ж Суздальському князівстві кількісно переважав фінський етнічний елемент, а культурно й політично — слов'янський.

Прихід Олега до Києва 882 року не вплинув особливо на політичний устрій Русі, оскільки тут уже були нагромаджені традиції власного державотворення у формі монархії, яка виявилася, як на той час, виправданою. Порівнявши її з новгородським типом політичної організації — віча, Олег вирішив нічого не змінювати, а змусив Новгородську і Полоцьку землі підкоритися Києву. Продовжуючи розбудову Руської держави, одночасно розширюючи місцеве самоврядування й монархічне правління, він звертає свій погляд на південь, де його приваблюють придунайські землі, а далі й Середземномор'я. Йому бачиться можливість створення завдяки шляху «із варягів у греки» величезної східноєвропейської воєнно-політичної конфедерації і торговельного союзу на чолі з Києвом, що може стати потужним мостом між північно-балтійськими народами і Середземномор'ям, в основі якого лежить дніпровська артерія.

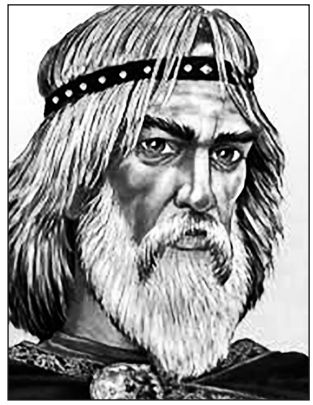

Князь Олег.

Основними елементами механізму політичної влади в Руській державі в цей час стають князь, боярська рада та віче. Великий київський князь був головним носієм державної влади, гарантом функціонування всіх органів управління, представником перед сусідами, саме він гарантував державну стабільність. Уся повнота законодавчої, виконавчої, судової й військової влади зосереджувалася в його руках. У той же час він спирався на військову підтримку дружини й церкви, яка освячувала всі його дії. При цьому князь постійно наголошував: Володимир Великий казав: «Серебром і золотом не найду дружини, а дружиною найду серебро і золото, так і отець і дід мій дружиною дошукались серебра і золота» .

Дружина як постійне військо формувалася на засадах васалітету і складалася зі старшої (бояри, великі феодали) й молодшої (отроки, діти боярські, пасинки) дружин, які виконували роль апарату примусу. Старші дружинники одержували за свою службу землі, а молодші — частину військової здобичі або плату.

Певною мірою на політичні рішення князя впливали поради та підтримка боярської ради. Вона витворилася з давньослов'янської ради старійшин. На початках державної організації Русі до неї входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни чи прийняття миру, укладення міжнародних угод, підготовка законів, також на боярській раді вирішувалися важливі адміністративні, фінансові та судові справи. Якщо князь був відсутнім або помер, то рада брала на себе основний тягар влади, вирішуючи всі питання внутрішньої й зовнішньої політики. Саме вона обирала й встановлювала компетенцію влади наступного князя. Маючи право «вето», боярська рада могла змінювати плани великих князів, чим підтверджувала реальність своїх прав. Однак цей дорадчий орган не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями, оскільки фактично залежав від князя.

Окрему важливу роль у державному й громадському житті Русі вирішувало віче —

Народне віче.

народні збори дорослого чоловічого населення, витоки якого походять зі слов'янської традиції племінних зборів. Коли в добу монархії й централізму Русь посилилася, роль віча зменшилася, а коли князівська влада ослабла — знову відродилася. Віче могли скликати князь, згодом і митрополит або ж самі жителі міста. Воно мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, звільняло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд. Усі ці рішення ухвалювалися за допомогою голосів криком, що потім буде сприйнято на Запорозькій Січі як звичаєва традиція.

Маючи тяжіння до загальноєвропейських традицій творення суспільних відносин, вони на Русі формуються від державних форм до вотчинних. Починаючи з IX ст., князь і дружина розробляють систему експлуатації всього вільного населення військовою знаттю, в основі якої була данина, «полюддя». Але в X ст. князі захоплюють і концентрують у своїх руках общинні землі, внаслідок чого виникає вотчинне землеволодіння великого князя. А в наступному столітті утворюється земельна власність бояр і православної церкви.

Пізніше князь давав право своїм боярам і дружинникам стягувати податки з міст і сіл, що не передбачало передачі землі в спадок та її відчуження без його згоди. Але з ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набирає спадкове володіння, що давало можливість вільно продавати, передавати в спадок, дарувати її. При цьому необхідно наголосити, що особливістю утвердження феодальних відносин на Русі було те, що вони зароджувалися на основі первіснообщинного ладу, оскільки східнослов'янське суспільство оминуло рабовласницький етап розвитку. Крім того, треба звернути увагу при цьому на уповільнені темпи даного процесу в порівнянні з Європою, яка ще з античних часів оформила інститут приватної власності. Особливістю руського шляху було й те, що

виникнення й утвердження великого землеволодіння не обезземелило селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, господарськи неосвоєної землі.

Водночас на Русі структура панівного класу визначалася князями, боярами й дружинниками, а феодально залежали від них смерди (селяни, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними); закупи (люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку); рядовичі (селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції; челядь (особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала: їх продавали, дарували, передавали у спадщину); холопи (населення, що перебувало у повній власності феодала).

Поряд із землеробством, як провідною галуззю народного господарства Русі, розвивалося скотарство з огляду на значні масиви пасовищ і сінокосів, Важливими допоміжними галузями господарства були бджільництво, мисливство, рибальство.

Русь славилася і ремеслом, що було широко представлене залізообробним, гончарним, ювелірним, ткацьким виробництвом — усього існувало понад 60 його видів. Міське відрізнялося від сільського складністю, різноманітністю і якістю. Найбільших успіхів було досягнуто в металургії й обробці заліза. Так, тодішній асортимент виробів з останнього налічує до 150 назв.

Усе це сприяло розвитку торгівлі, яка мала на теренах Русі важливі міжнародні шляхи, зокрема, так званий грецький («із варяг у греки»), що Дніпром зв'язував Балтику й Причорномор'я, «Шовковий» шлях, який пролягав через Наддніпрянщину до Центральної Азії й Китаю. Кавказ і Прикарпаття з'єднувалися «соляним» і «залізним» шляхами.

Обмін товарів покликав до життя грошову систему. Перша власна монета наших предків — куна (хутро куниці або білки). Пізніше з'являється гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом до обігу вводяться тверді гривні-зливки срібла вагою 160—196 грамів.

Процес розквіту Русі супроводжується масовим заснуванням «градів» (городищ), які під впливом бурхливого розвитку ремесла і торгівлі з малочисельних тимчасових поселень перетворюються на постійні залюднені міста, що стають економічними, політичними, адміністративними та культурними центрами, своєрідними вузлами зв'язку Руської держави. Згідно з літописами, в IX—XI ст. існувало понад 40 міст, серед яких виділялися Київ, Чернігів, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Новгород.

Князь Ігор.

Поширення влади київських князів на нові території, формування відповідної системи адміністрації, судочинства і збирання данини продовжувалося і в часи князювання Ігоря (912—945), Ольги (945—964), Святослава (964— 972). Походи останнього, в результаті чого було розгромлено Хозарський каганат, дали можливість збільшити терени в схід-

ному напрямку аж до Волги, однак це відкрило східний кордон Русі для постійних набігів печенігів. Коли ж Святослав хотів заснувати нову столицю — Переяславець на Дунаї, то зазнав поразки в битві під Доростолом 971 року від візантійців.

Княгиня Ольга.

Звертав свої погляди на південь, де вабив багатством Константинополь, і князь Володимир (980—1015). Його, як і багатьох з руської знаті, зачаровували розповіді про велич Константинополя, бо, як зазначав Святослав Гординський, «починаючи від наших обрядових пісень, в яких збережено наші найраніші згадки про виправи на Царгород, це місто було в нас завжди поняттям чогось казкового і містичного. Як і всі інші раси, що живуть у холоднішому підсонні, ми віками відчували нестримний потяг на південь, до сонця і барв, і місто це чарувало уяву наших вояків і ченців, мистців і письменників, не менш як і народних співців, які оспівували облогу Царгорода молодим вродливим лицарям…».

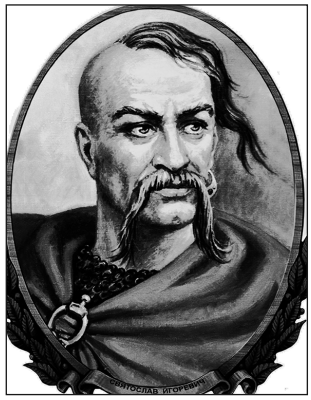

Князь Святослав.

Зрозуміло, не тільки пишність православних храмів над Босфором мала вирішальне значення, коли київський князь Володимир обирав нову релігію для свого народу. Не менш важливим було й те, що ця церква служила владі, освячувала її дії. Чимало значило й те, що відтепер Русь повертається обличчям до центру найбагатших ринків. Ось чому, незважаючи й на те, що православ'я в Києві не одержувало власної самостійності, як добилися болгарські імператори від Візантії, Володимир вирішив запроваджувати східне християнство будьщо, застосовуючи й грубу силу.

Проте, укорінені історичною пам'яттю в глибокі власні традиції, наші предки не сприймали ґвалтовного насадження нової віри. Зрозуміло, що їм нелегко було переосмислити навколишній світ, якщо тепер необхідно було молитися за якийсь далекий Єрусалим, а не за свій рідний Київ, освячення води пов'язувалося не з Дніпром, а з Іорданню, зрештою, чому старовина тепер має бути в Палестині, а не в своїй землі. Досади додавало й те, що тепер у церквах читали їм про життя невідомих для них святих чужою мовою...

Князь Володимир.

Найбільший спротив хрещенню проявила дочка Володимира Ірина, яка втекла з Києва і молилася до Дажбога біля великого дуба за давньою традицією. Батько наказав зрізати те дерево, однак дівчина не заспокоїлася, спорудивши собі нову святиню на горі. Коли її було підпалено, то Ірина добровільно в ній згоріла.

Однак історична приналежність українських земель до се-

редземноморського культурного кола, яке із заснуванням грецьких міст-колоній у Північному Причорномор'ї впливало на духовність місцевих хліборобів, зробила можливим органічне поєднання місцевої традиції з досягненнями високорозвиненої культури Візантії. Тим паче, що Царгород притягав Русь передусім, «як місто, яке вміло єднати суперечності різних культур». Тож трансформуючись під впливом цієї традиції, запозичені досягнення ставали надбанням самобутньої давньоруської культури. Вона поступово переносилася і на новозавойовані території угро-фінів спільно з нав'язуванням там руської адміністрації й православної релігії. У Новгороді, наприклад, пишеться в літописі, заводили християнство «Путята мечем, а Добриня вогнем».

Князь Ярослав Мудрий.

Ще більше ці процеси посилюються в часи правління Ярослава Мудрого (1019— 1054). Він навіть означує терени нової імперської Русі з усіх сторін новозбудованими містами-фортецями, які іменуватимуться на його честь. На півночі й на півдні такими прикордонними форпостами будуть виступати два Юр'єви (нинішнє місто Тарту в Естонії й Біла Церква на Київщині — за релігійним іменем його), на сході й заході — два Ярослави (на Волзі й на Сяні — за світським).

Проте невдачі чекали Ярослава Мудрого на півдні. Спроба поставити Візантію на коліна шляхом великого морського походу в 1042 році на Царгород, який очолив його син Володимир, закінчилася поразкою, оскільки греки спалили багато кораблів руської флотилії. Це, до речі, був останній похід русичів проти Візантійської імперії, в подальшому Київ порозумівся з Другим Римом і був уже в приязних відносинах з ним.

Велику увагу в цей час Ярослав Мудрий приділяє поширенню освіти через мережу церковних закладів. Щодо його заходів у цьому напрямку літописець зазначає: «При нім віра християнська почала на Русі плодитися й розширятися, почали множитися ченці й монастирі стали з'являтися. Ярослав кохався в уставах церковних, любив дуже попів, а особливо ченців, і до книг прикладався, часто читав вдень і вночі: зібрав багато писарів і перекладав книги з грецької на слов'янську мову і так списано багато книг і зібрано вірним на науку. Отак як один чоловік землю пооре, а другий посіє, а інші жнуть і споживають в достатку — так було і з Ярославом: батько його Володимир зорав землю і зробив її м'якою — хрещенням просвітив; Ярослав засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки».

Щоправда, була та книжна наука чужими мовами, які вивчали тільки ті, хто готувався на священиків чи церковних слуг, рідна зберігалася в щедрівках, веснянках і родинних переказах про славне минуле далеких предків.

Немає сумніву, що саме завдяки підтримці Ярослава Мудрого Собор єпископів без санкції Константинопольського Патріарха обрав на Митрополита Київського і всієї Русі першого русича Іларіона, який допомагатиме великому князеві розвивати духовну культуру великої європейської держави.

Саме в період князювання Ярослава Мудрого на Русі остаточно встановлюється

ранньофеодальна держава з монархічною формою правління, яка протягом IX—XII ст. пережила складну трансформацію. Розпочавши своє становлення з дружинної форми державності, коли на ґрунті княжої дружини формується первинний апарат управління, судочинства й збирання як данини податків, вона виконує не тільки роль війська, а й радників. На чолі цієї форми державності стоїть князь, якому доводиться більше виконувати функції воєначальника, а не державного діяча. Вся повнота влади зосереджується в руках князя лише в добу піднесення Русі, завдяки чому й формується централізована монархія. У цей час дружина усувається від державних справ, і лише частина старших дружинників і вихідців зі старої племінної аристократії — бояри одержали можливість впливати на рішення князя.

Згубність імперського характеру творення нової Русі від Балтики до Уралу й від Білого моря — до Чорного швидко проявилася невдовзі після смерті Ярослава Мудрого. З цього часу Київ перестав бути тим цементуючим ядром, яке утримувало в його орбіті всі землі Русі. Причиною того була не тільки відсутність авторитетного князя на київському престолі із твердою рукою, а й падіння економічного зростання на Наддніпрянщині, що ослаблювало столицю. Створений тут економічний потенціал виявився вже недостатнім, аби утримувати під контролем такі величезні території, що були насильно включені до складу імперії. Тільки на півдні історична традиція розвитку українства саме через хліборобство визначально впливала на рівень творення обороноздатності його державності.

Оскільки в різних регіонах імперії Рюриковичів відмінними були умови й можливості для розвитку господарства, і вони могли покладатися тільки на себе в захисті своїх земель від зовнішньої агресії, то почали виділятися землі, де успішніше торгували й розвивали промисли. У той час, скажімо, старовинний Новгород мав торговельну спілку з північнонімецькими містами, що забезпечувало йому процвітання. Зрозуміло, це все більше віддаляло Новгород від Києва й притягувало його до Північної Європи. Децентралізація проявлялася тут і в тому, що в Новгороді з його розвиненим купецтвом устійнювалася республіканська форма правління, в якій правила гри диктувала саме вона, а не князь чи бояри.

Розпорошивши свої сили на величезні простори, імперія Рюриковичів утратила можливість оперативно передбачати й координувати оборону їх. Проблемою було і наймане військо, яке утримували окремі князі. Вони інколи об'єднувалися для спільних походів. Але часто в кожного князівства пріоритетними завданнями щодо захисту своїх територій були зовсім інші, ніж у сусідів, а в Києві не знали, як одночасно підтримати всіх, не могли визначитися і з спільним ворогом. Для Новгорода, скажімо, найбільшою загрозою були тевтонські лицарі, для сусіднього Полоцька — литовці, для Ростова і Суздаля — волзькі булгари, для Галицького й Волинського князівств — угорці й поляки, а для Києва — кочові половці.

На Русі все більше проявляються випадки самостійного вирішення місцевими князями міжнародних проблем. Одні вступали у союзні відносини зі своїми сусідами, які могли бути ворогами для інших руських земель, ті — підтримували з неруськими сусідами тісніші зв'язки, ніж з своїми родичами на більш віддалених від Києва теренах держави. Скажімо, до боротьби за трон між синами Ярослава Мудрого запрошува-

лися поляки й половці. Відтепер одноосібна монархія поступилася місцем федеративній, коли доля держави була в руках не великого князя київського, а окремої групи найвпливовіших князів, які ухвалювали компромісні рішення на своїх зібраннях.

Багато залежало і від наявності й боєздатності власного війська. Як довго міг київський князь спиратися на збройну силу, яка становила ядро державної армії, так довго могла утримуватися його влада над регіональними теренами. Децентралізація ж її з передачею функції місцевому боярству зменшила владу Києва і суттєво обмежила столицю Русі в диктуванні правил поведінки провінційним адміністраціям, окремі з яких ставали відтак все більш незалежними, спираючись на власний економічний розквіт.

Це призвело до того, що відходили від подвижницького соборництва багато князівських родів, вихідці з яких ще вчора були славними будівничими Київської держави з їхніми не тільки величними проектами, але й широкими світоглядними концепціями. Відтепер кожен князь намагався побудувати свій Єрусалим, у відносинах між ними на перше місце виходять інтриги, сварки, поборювання один одного, навіть із застосуванням збройної сили.

Феодальна роздробленість зачепить і розвиток культури. Її першовартісні здобутки, які раніше освячувалися зібранням талантів у столиці, тепер не можуть підтримуватися на відповідному рівні, оскільки окремі вчені, митці й ремісники, які розпорошуються по численних регіональних центрах, не мають тих можливостей, які давала концентрація і координація їхніх зусиль у Києві.

Занепадає й економічне життя, бо в більшості князівств бояри поступово залишають небезпечний промисел — торгівлю, що примножувала загальнодержавний капітал, і обмежуються справами власного землеволодіння. Все це призвело до політичного, культурного та економічного занепаду Русі, відтак вона перестала існувати як цілісність, що чітко проявилося 1097 року на з'їзді князів у Любечі: замість того, щоб покласти край постійним незгодам, на цьому з'їзді князі один за одним визнали право успадковувати землі, які вони займали у той момент.

Водночас багато важливих питань на з'їзді в Любечі не були вирішені. Зокрема, неясною залишалася доля Києва, за який готові були стояти всі роди. А саме це заводило в глухий кут організацію оборони спільної держави. Тільки деякі старші князі продовжували боротися за нього, молодші ж за рангом, усвідомлюючи, що їхні шанси заволодіти Києвом мінімальні, відмовилися від суперництва. Зосередивши свою увагу на розширенні та збагаченні власних вотчин, вони таким чином сприяли поглибленню роздробленості колись могутньої держави.

Спробу зупинити невідворотний розпад імперії Рюриковичів зробив переяславський князь Володимир, якого в 1113 році покликали на київський престіл. Досить швидко йому вдалося взяти процес реінтеграції Русі під контроль, і вона знову розвивається як імперія. Київський князь навіть закладає місто зі своїм ім'ям на берегах далекої лісової провінції на Клязьмі. Тримати в руках цю велику країну вдавалося і сину Мономаха Мстиславу. Коли ж він помер 1132 року, Русь як спільна держава Рюриковичів перестає існувати, остаточно розділившись на окремі князівства, деякі з яких узагалі захиріють.

Зокрема, Тмутараканське, де перехрещувалися торговельні шляхи з Візантії й

Криму, з Києва й Чернігова на Кавказ, до Каспійського моря й Волги. Переїжджаючи наприкінці XIV століття околицями його столиці Білої Вежі, що в часи свого найбільшу розквіту була великим східнослов'янським містом на південному сході Русі, новгородський монах Пимен, записав, що побачив там пустиню: «видіти тамо нічто же, ні града, ні села».

Відцентрові процеси настільки посиляться, що окремі князі з династії Рюриковичів вважатимуть за необхідне утверджувати свої міста як найважливіші державні осередки, ігноруючи історичне значення Києва. Найпотужніші їхні ознаки виявилися в Галичині, яка першою, в 1144 році, відокремилася від Києва. Другою пішла цим шляхом Чернігівська земля, потім Переяславська й Турово-Пинська. Однак поєднані тривалою спільністю і єдиним коренем зі східного слов'янства ці руські землі розлучалися з Києвом усе-таки біль-менш цивілізованим методом.

Зовсім інше проявлялося з боку тих регіонів, які були включені до складу Русі шляхом збройних завоювань і куди з Києва був занесений цивілізаційний струмінь суспільного й економічного розвитку, що витворило там своєрідний шлях власного бачення майбутнього. Яскравим прикладом такого впливу були абсолютистські тенденції, що особливо посилювалися серед північно-східних князів під час правління Андрія Боголюбського в Суздалі. Невдоволений зростаючою опозицією з боку суздальської знаті, він переніс свій двір до Володимира на Клязьмі, де такого спротиву не було. Не обмежившись цим, у 1169 році Боголюбський зруйнував Київ, у якому вбачав суперника своєї нової столиці.

Його нащадки, успадкувавши ці тенденції, в подальшому візьмуться за облаштування свого окремого державного самоврядування навколо заснованої Москви, куди перенесуть політичний центр ослов'янених русичами з Наддніпрянщини угро-фінів.

Однак, незважаючи на те, що кожна земля відтепер намагалася жити за своїми правилами, скрізь укорінювалося київське право, яке з часів «Руської правди» особливо не змінилося аж до остаточного розпаду Русі в першій половині XII століття. Крім того, спільні ознаки можна було бачити в писемності, освіті, мистецтві, що було можливим завдяки одній вірі й церкві, які трималися на єдиній ієрархії, яку скріплював київський митрополит до нашестя татар на Київ у 1240 році.

Так, немаловажним було те, що цементуючим матеріалом у цьому плані було духовенство, що в основному походило з Києва. Скажімо, із заснованого в другій половині XI століття Печерського монастиря вийшло кілька десятків єпископів, яких висвячено владиками на нові єпархії імперської Русі. Туди, в найвіддаленіші провінції від «матері городів руських» вони приносили київську традицію.

До певного часу це сприяло зміцненню імперської Русі. Але коли на Наддніпрянщині внутрішній валовий продукт, виражаючись сучасною термінологією, не міг уже забезпечувати достатню владу великого київського князя над усіма теренами, то Русь як імперія Рюриковичів розсипалася, що було закономірним процесом її розвитку в X—XII століттях.

У той же час, вилонившись з басейну Росі й давши своїй першій державній організації ім'я цього чорноземного регіону, наші предки й надалі плекатимуть хліборобські традиції своїх батьків, на основі яких творитимуть своє майбутнє і їхні нащадки.

ІІІ. НЕ ЗІЙШЛИСЯ КНЯЗІ ДО КИЄВА …

Погром військом суздальського князя Андрія Боголюбського Києва 1169 року спричинився до остаточних дезінтеграційних процесів колись утримуваної в єдиному державному організмі Русі. Відтепер вона втрачала не тільки свій політичний центр, упало його економічне й торговельне значення, хоч місто не переставало відігравати роль духовного осередку русичів.

Хто тепер міг кинути виклик зростаючій могутності нового політичного центру на північному сході, залишаючись на базі давньоруської традиції? Ні Чернігівське, ні Переяславське князівство, які не підтримали «матір городів руських» під час того варварського набігу, не могли цього зробити. Особливо це стало зрозумілим після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича на половців 1185 року.

Князь Ярослав Осмомисл.

Місію головного оборонця руських земель у цей час автор літопису «Слово про Ігорів похід» покладає на галицького князя Ярослава Осмомисла (1153—1187): «Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши Гори Угорські (Карпати. — *В. С.*) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!».

Нащадок Ростиславичів, які утверджували в Галичині гілку Ярослава Мудрого, князь Осмомисл справді мав значні досягнення в розвитку господарства і духовного життя краю. Також будуються нові міста, фортеці, що сприяє зміцненню обороноздатності галицької землі. Мав він успіхи і у військових походах проти зовнішніх ворогів. Скажімо, під час одного з них, у 1183 році, взято в полон 12 половецьких ханів.

Економічною базою утвердження князівської влади тут було не тільки хліборобство, а особливо соляний промисел, що викликав до активного життя торговельні операції з багатьма навколишніми й далекими регіонами. Скажімо, саме прикарпатська сіль доставлялася великими транспортами до Києва, де, перевантажена на річкові судна, розвозилася в найвіддаленіші землі. Ті величезні валки з прикарпатською сіллю вже тоді ставали зародком важливого в нашій історії чумацького промислу.

Коли Ярослав Осмомисл помер (1187), галицьким престолом оволодів його позашлюбний син Олег. Однак місцева еліта спротивилася такому розвитку подій, вимагаючи передати владу законному спадкоємцю — старшому синові Осмомисла Володимирові. Щоправда, бояри, досить швидко розчарувавшись його правлінням, запросили до Галича волинського князя Романа Мстиславовича, який вів свій родовід від Володимира Мономаха. Це його військо, до речі, дало гідну відсіч Андрію Боголюбському, коли той після погрому Києва спробував учинити подібне з Новгородом. Після того Роман Мстиславович покидає північні краї й селиться на Волині, столиця якої Володимир була родинним осередком його предків.

Князь Роман Мстиславович.

Треба зазначити, що доля майбутнього Галицько-Волинського князівства була вперше поєднана з Руською землею у 981 році, коли великий князь київський Володимир Святославович пішов на ляхів, займаючи так звані червенські міста. З того часу східнослов'янські племена у верхів'ях Прип'яті й уздовж Західного Бугу, Сяну й Верхнього Дністра — дреговичі, дуліби й білі хорвати — підпорядковуються Русі.

Тоді ж, наприкінці X століття, київський князь заклав місто Володимир на річці Лузі, передавши його разом із новоприєднаними землями в управління синам — Борисові, а пізніше Всеволоду. І вже тоді волинські та підкарпатські землі утворювали суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану київському престолові. Проте поступове збільшення кількості міст, частина з яких невдовзі перетворилася на самостійні політичні центри, свідчить про початок виокремлення деяких теренів. На Волині, окрім Володимирської землі, сформувалася ще й Луцька, Погоринська волості, Болохівська земля. Також у XII столітті до Володимирського князівства була приєднана Берестейська земля.

Терени, що в майбутньому почнуть іменуватися Галичиною, обіймали чотири землі: Перемиську, Звенигородську, Теребовельську й Галицьку.

Ці адміністративно-територіальні одиниці підпорядковувалися київському князеві або його намісникам аж до 1084 року, коли цю систему залежності вперше було порушено. Відтепер у Прикарпатті самочинно вокняжили троє братів — Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, сини тмутороканського князя Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого.

Користуючись підтримкою місцевих бояр і діючи в злагоді між собою, Рюриковичам вдалося закріпитися у Перемишлі, Звенигороді й Теребовлі настільки, що після кількаразових спроб київського князя вибити їх силою з'їзд князів 1097 року в Любечі визнав за ними право на ці землі як на вотчину. Щоправда, незалежність, здобуту ось таким чином у боротьбі з Києвом, довелося відстоювати ще півстоліття, залучаючи до цього сусідів-половців із-за Дністра.

Князь Володимирко.

Справжнім творцем Галицького князівства був Володимирко, який у 1141 році переніс столицю з Перемишля до Галича, де зумів увійти в порозуміння з боярами, а у війні 1149—1152 років остаточно відбив зазіхання на Галичину київського князя та його союзників-угорців. Син Володимирка Ярослав Осмомисл закріпив батькові здобутки. Діючи де дипломатично, а де рішуче, він перетворив Галицьке князівство в одне з наймогутніших на Русі. Водночас на роки його правління припала викликана родинними негараздами й конфліктом князя зі свавіллям бояр внутрішня криза.

У 1197 році волинському князеві не вдалося закріпитися в Галичі, оскільки Володимир Ярославович зумів повернути свою владу завдяки збройній підтримці сусідів. Але через два роки після його смерті (1199) Роман Мстиславович таки захоплює галицький престіл, яким з того часу об'єднує обидві землі в єдине руське князівство на західних теренах розселення нашого народу. Тоді Волинь, Забужжя, Подністров'я й Прикарпаття опинилося під одним князівським скіпетром, що поклало початок відродження української державності під назвою Галицько-Волинське князівство.

Зрозуміло, що для цього Роману довелося докласти величезних зусиль, бо насамперед довелося утвердити економічну бази відродженої держави, використовуючи таку важливу комунікаційну артерію Західний Буг — Дністер, що була основою західної гілки балто-чорноморського торговельного шляху. Намагаючись зміцнити авторитет своєї влади, він пішов на жорсткі заходи в боротьбі з непідпорядкованістю галицьких бояр. Хроністи того часу записали такі слова щодо його акцій у цьому плані: «Звичайна приказка його була: не можна безпечно їсти меду, не винищивши рою, не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш».

На цьому Роман Мстиславович не зупиняється, намагаючись об'єднати власне всі українські землі, як вони вже починають іменуватися в Іпатіївському літописі з 1187 року, від Вісли і Карпат до Дніпра й Чорного моря. Зрозуміло, що його погляд був звернутий насамперед на Київ, який уже в часах князювання Осмомисла починає втрачати своє значення на користь Галича. Як пишеться в Суздальському літописі, в 1202 році «Роман скоро в'їхав з усім військом до Києва. Кияни втворили йому ворота на Подолі. Роман післав послів на Гору до Рюрика й Ольговичів і водив Рюрика й Ольговичів до хреста, а й сам їм цілував. Він пустив Рюрика у Вручий, а Ольговичів за Дніпро до Чернігова».

Проте Роман, зайнявши Київ, не переніс одразу ж сюди верховну владу, а, посадивши на престол двоюрідного брата Інгвара Ярославовича, лише зайнявся підготовкою проекту відновлення могутності Русі. Літопис так свідчить про це: «Сидячи в Києві, Роман почав гадати з князями й дружиною про устрій Руської землі. І уклавши, послав до Всеволода у Владимир і всім місцевим князям повідомити: «Це, браття, знаєте, що в Києві є найголовніший престол у Руській землі й належить княжити на ньому найстаршому й найрозумнішому серед братії, щоб міг добре керувати й землю Руську всюди боронити й утримувати порядок серед братії, щоб не ображав один одного і не нападав на чужу волость. А се нині бачим, що не те нині робиться: нападають молодші та невмілі, котрі не можуть землю утримати і серед братії лад встановити, а й навіть себе оборонити. Через те виникає війна серед братії, приводять поганих і гублять землю Руську і забирають землі в братів, які їм дуже хочеться. Таке неправедно робив Рюрик, і тому скинув я його, щоб встановити спокій у землі Руській, доки вся братія, погадавши про устрій, яким би то його зробити… Я ж вам таке мовлю, якщо захочете, то коли князя у Києві бог забере, нехай зійдуться до Києва місцеві князі, володимирський і чернігівський, і галицький, і смоленський, і полоцький, і рязанський, і подумавши, виберуть старішого і найбільш гідного мужа собі і затвердять хресним цілуванням, як у інших землях розумно робиться.

Молодших князів при цьому не треба, нехай послухають цих головних. І коли князь великий у Руську землю буде обраний, має собі найстаршого сина лишати в своїй вотчині, а молодшим поділити або там, або в Руській землі від Горині й за Дніпро, оскільки міста там здавен тягнуться до Києва. А яко хтось з братії позаздрить іншому і наскочить на чужу волость, великий князь має судити з місцевими князями й помирити їх.

А якщо на кого підуть війною половці, або угри, або ляхи, або якийсь інший народ, і сам князь оборонити не зможе, а лише князь великий, то він зв'язавшись з братією, місцевими князями, нехай пошле допомогу від всієї землі Руської, скільки потрібно. А щоб місцеві князі не дрібнилися, то не можна волості між синами ділити, але віддати стіл після себе одному старшому зі своєю волостю. Меншим же дати на покорм по місту або по селу. І вони мусять ходити під рукою старшого брата. Якщо немає в когось сина, тоді віддати рідному братові. Якщо нема брата рідного, тоді віддати старішому в його роді, аби руська сила не дрібнилася.

Разом добре: коли небагато князів у Руській землі було і старішого слухали, тоді всі навколишні боялися й шанували і не сміли воювати, як бачимо нині. І якщо вам любо, то зійдемося до Києва і, подумавши, встановимо закон».

Поширивши свою відозву серед усіх Рюриковичів, Роман Мстиславович ініціює Трипільський з'їзд князів, на якому планував виробити й остаточно узгодити основні правила життя своєї держави. Цього вимагала й напружена обстановка на південно-східних кордонах, де зачали з'являтися половці, шарпаючи Київщину й Переяславщину за підтримки своїх союзників з числа українських князів.

За літописними даними, «2 січня 1203 року зайняли Київ Рюрик, Ольговичі й уся Половецька земля. І сталося велике лихо в руській землі, такого лиха не було над Києвом від хрещення; були напасти й заняття, але такого, як тепер сталося, ще не було: бо заняли й попалили не лише Поділ, але й Гору заняли, й митрополичу церкву святої Софії розграбили, так само церкву Десятинну святої Богородиці й усі монастирі. Обдерли ікони, деякі таки позабирали, також і чесні хрести й святі посудини, книги, одежі давніх блаженних князів, що повішали були на пам'ять по собі в святих церквах, — це все заграбили. Це все сталося за наші гріхи. А ще й черців старих і черниць повбивали, і старих священиків, а так само сліпих, хромих сухих і прокажених — і тих усіх порубали. А що було молодих черців і черниць, священиків і попадів, чи киян, їх дочок і синів, то їх усіх чужинці повели до возів…».

Тож саме життя стверджувало необхідність об'єднання руських земель. Ось чому на початку 1205 року спільно ходили руські князі на половців на чолі з князем Романом: «А тоді була зима й половцям було дуже тяжко; це Бог послав на них таку кару. Руські князі взяли багато полону, займили їх стада й вернулися додому з великим полоном. І настала велика радість для всіх християн Руської землі».

Однак, як повідомляє далі літопис, «лише діявол, що не хоче добра християнському родові, був сумний. «до Треполля приїхали Рюрик, Роман, а й Ростислав приїхав, що був у свого шурина в Переяславі. Тут вони переговорювали про волости (й хотіли поділити їх відповідно до того), хто як потерпів за Руську землю. Але діявол довів до великого замішання. Роман піймав Рюрика, послав (його) до Києва й постриг у черці,

так само його жінку й дочку (свою жінку), що їх був відправив. Сина ж Рюрикового (Ростислава) й його брата Володимира взяв зі собою».

Отож, Роман Мстиславович, володіючи Києвом, після Трипільського з'їзду князів його залишає й повертається до Галича, звідки невдовзі переносить свою столицю до Володимира Волинського. Зрозуміло, що це відіб'ється і на долі Києва, який буде й далі занепадати. Тому й не дивно, що коли в 1240 році Батий з високого пагорба над тоді ще повноводою Либіддю дивився на Київ, то перед ним уже не підносився легендарний град «матері городів руських», а лише тінь його колишньої величі.

Важко сказати, що стало причиною такого нерозважливого кроку: чи князь Роман не зрозумів значення Києва для розбудови своєї держави, вважаючи більш важливим західний регіон українських земель, який менше потерпав від набігів половців і був ближчим до Європи; чи не бажав залишатися в місті, в якому каралися з його волі колишні дружина і тесть?

Можливо, снувалися якісь західні проекти, зокрема, створення коаліції європейських монархів. Але ж, коли Папа Інокентій III прислав князеві Роману корону, він не приймає її. По-перше, тодішнє українське суспільство не готове було перейти на латинство. По-друге, цей же Святий Отець щойно організував Четвертий Хрестовий похід проти Візантії (1202—1204), заливши столицю східного християнства кров'ю. Очевидно, саме це найбільше тоді застерегло українців від союзу з Римом. Роман же, як свідчить пізніший переказ, відповів так: «Поки маю меч, не буду купувати володінь іншою ціною, тільки кров'ю, як батьки і діди наші розмножили руську землю».

Тимчасом на власну руку князь Роман продовжує збирати втрачені землі нашого народу. На початку літа 1205 року пішов він на ляхів, зайняв два міста. Але як дійшов до Вісли, то з невеликим розвідувальним відділом необачно від'їхав для вивчення ситуації й потрапив у пастку. Під час нерівного бою загинув 19 червня 1205 року.

Відзначаючи заслуги князя Романа перед нашим народом, «Галицько-Волинський літопис» іменує його «пам'ятним самодержцем усієї Руси, що побідив поганські народи, а сам мудрістю ума заховував божі заповіді: бо він кинувся був на поган так, як лев, а був сердитий, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їх землю, як орел, а був хоробрий, як тур».

Галицькі бояри не були зацікавлені у відновленні єдиного Галицько-Волинського князівства, тому й організували заколот, унаслідок якого вдова Романа Мстиславовича Ганна з малолітніми синами Данилом і Васильком змушена була втікати з Галича до Володимира, а потім у Польщу. Розпочався кількадесятилітній період міжусобних воєн та іноземного втручання в боротьбі за галицько-волинську спадщину. Звичайно, після цього створене Романом Мстиславовичем у 1199—1205 роках потужне державне утворення фактично розпадається.

Щоправда, молодий наступник галицько-волинського престолу дев'ятирічний Данило у вересні 1211 року був урочисто посаджений на княжий престол, хоч і ненадовго. 1213 року впливовий тамтешній боярин Владислав Кормильчич, очоливши черговий заколот місцевої знатті, перебрав владу в Галичині, а Данила відвезли до матері на Волинь. Після цього втрутився угорський володар Андраш II, який добився

того, аби у 1217 році на галицький престол коронували його п'ятирічного сина Кальмана, бо Кормильчич не мав права посідати цей трон як не син князя.

Тимчасом у 1215 році, коли Данилові виповнилося 12 років, йому за допомогою родичів вдалося повернути князювання у Володимирі. Але щоб забрати всю батьківську власність, довелося боротися 15 років. У тому числі й у битві на Калці в 1223 році, звідки вдалося вирватися живим, незважаючи на поранення.

Галичем князь Данило зміг оволодіти тільки за третім разом у 1238 році, перемігши об'єднані сили тамтешнього боярства, угорських і польських феодалів. Волинські землі отримав Василько, хоч обидва князівства весь час існували як єдине ціле. Треба сказати, що брати завжди діяли в повній злагоді між собою, що дало їм можливість підпорядкувати собі всі втрачені уділи на Волині, Берестейщині й Галичині.

Князь Данило Галицький.

Підпорядкувавши 1238 року собі Київ, Данило Галицький також не переніс туди своєї столиці, залишаючись князювати в Галичі. В місті над Дніпром він доручає правити своєму воєводі Дмитру, якому якраз і випала роль організатора оборони Києва восени 1240 року, коли до нього підступила армія татарського воєначальника Батия. Сам же князь Данило, який під синьо-жовтими прапорами поспішав з військом на виручку Києва, вже під Звягелем дізнався про його падіння.

Зупинити навалу Батия в Данила Галицького не було сили, тому орда пройшла землями Галицько-Волинської держави на Захід, хоч при цьому була знекровлена. Коли ж Батий після походу «до останнього моря» несподівано повернувся на схід, Данило Галицький, незважаючи на могутній вплив татар, розпочинає відродження своєї держави. Насамперед він здійснює походи проти Литви й Польщі. В 1243 році захоплює Люблин і Люблинську землю. Коли 1245 року один з руських князів Ростислав вирушив проти Данила Галицького й обложив Ярослав, старший угорського допоміжного війська воєвода Филя сміявся з українських вояків, мовляв, «руси скорі до удару, але треба тільки витримати їх натиск, бо вони не витривалі на довгу битву».

Військо князя Данила тоді виграло битву, але сам він переконався в марноті сподівань на підтримку руських князів. Перебуваючи в надзвичайно великій скруті, Данило зустрічається з делегацією Папи Римського, яка обіцяє не тільки допомогу, але й корону. З огляду на це Данило посилає єпископа Петра Акеровича до Ліону, де відбувався Собор католицької церкви. Там посланник Данила Галицького одержує запевнення в підтримці, більше того, Папа Інокентій IV погоджується організувати хрестовий похід проти татар.

Для того, щоб остаточно визначитися з майбутніми планами розбудови своєї держави, 1246 року Данило їде в столицю Золотої Орди, де дістає з рук Батия ярлик на князювання. Рятуючи Галицько-Волинську державу, її володар змушений був пройти процедуру приниження, про яку літопис згадує такими словами: «О, лиха та честь та-

тарська! Данило Романович, великий князь, що володів з своїм братом Києвом, Володимиром, Галичем і іншими країнами, тепер сидить на колінах, зветься холопом, данини від нього домагаються, життя він не надіється, погрози мусить слухати...».

Але, повернувшись додому, він починає готуватися до боротьби з татарами, уклавши військові угоди з польськими князями та угорським королем. Водночас відбуваються пожвавлені дипломатичні відносини з Папою Римським, які підготують не тільки ймовірну унію з Римом наприкінці 1247 року, а й коронацію Данила Галицького королем Русі в грудні 1253 року. До речі, так називав Папа Гонорій усіх руських князів ще після поразки на Калці 1223 року, коли був дуже стривожений цим, а потім і Папа Григорій IX, закликаючи їх до єдності й переходу під верховенство Риму. Але саме з коронацією Данила Галицького поняття Галичини в Європі почало остаточно ототожнюватися з поняттям Русь, про що свідчила й спеціальна папська грамота.

Однак коронований в Дорогочині спеціальним послом Папи Інокентія IV абатом Опізіо Данило так і не дочекався Хрестового походу проти орди, який йому було обіцяно. Відтак не відбулося і переходу Русі на латинство, чого так добивався Рим.

Це змусило володаря Галицько-Волинської держави продовжувати самому укріплювати важливі населені пункти, будуючи численні оборонні споруди в усіх землях. При цьому Данило намагався спиратися на прихильні до його влади міські елементи, бо добре розумів, що, розбудовуючи гради, він концентрує майстровитих людей, які наповнюють державну казну сталими надходженнями. Літопис зафіксував це на прикладі спорудження Холма: мовляв, Данило «почав зазивати захожих людей — німців і русь, чужоземців і ляхів; вони йшли день-у-день, ремісники і майстри всякі, що втікали від татар, сідельники, лучники, сагайдачники, ковалі заліза, міді й срібла, — і було життя, і наповнилися двори довкола города, поля і села».

Проте, коли в 1258—1259 роках провідник ординців Бурундай, який добирався до Литви, зажадав розібрати щойно збудовані фортечні укріплення, увівши татарську збройну силу для контролю за виконанням цієї вимоги, щоб уникнути війни з військами ординців, Данило Галицький змушений був власними руками зруйнувати фортифікації Володимира, Луцька, Крем'янця, Данилова і Львова, оскільки годі вже було сподіватися на допомогу Європи. Тільки після цього Орда вивела свої збройні відділи з руських земель. Таким чином саме в епоху Данила Галицького була порятована і Європа, яка однак ні тоді, ні згодом не оцінила жертовності українства.

Як і колись великий київський князь Ярослав Мудрий, Данило Галицький намагався укладати вигідні міжнародні союзи з європейськими монархами шляхом укладення шлюбів своїх дітей. Так, він мав план вкорінити свою династію на австрійському престолі, поженивши сина Романа зі спадкоємницею влади в тамтешньому князівстві Гертрудою. Однак коли Роман не зміг втриматися у Відні, то батько посадив його князювати в Литві.

У 1264 році Данило Романович помирає, не встигнувши остаточно закріпити основ державності на власних етнічних землях нашого народу, зокрема, в центральній частині нинішньої України, насамперед у Києві, який при ньому також не відродиться політичним центром незалежної країни.

За Данила Галицького зродиться такий новий феномен українства, як «татарські люди», тобто ті з провідної верстви нашого народу, які підуть на службу до загарбників, збираючи податки, виконуючи інші адміністративні функції, запрягаючи земляків у чужоземне ярмо. Ці «татарські люди» засіють на майбутнє зерна пушкарівщини, кочубеївщини — аж до сучасної п'ятої колони в Україні.

Галицько-Волинське князівство.

До певної міри Данилу Галицькому вдалося визначити вектор майбутнього державотворення на реально підконтрольних західноукраїнських теренах, яким ставало прагнення до зміцнення контактів із Заходом. У цьому руслі відтепер спрямовувалася реальна політика його спадкоємців. Утвердження держави відбувалося і через розвиток промислів і ремесел, для чого князь закликав на постійне поселення досвідчених майстрів з Німеччини.

Порятувавши Європу від навали орди шляхом неймовірних зусиль, вкрай виснажене Галицько-Волинське князівство продовжує боротьбу за своє виживання, намагаючись не втрачати самостійну роль у міжнародних відносинах. Син Данила Романовича Лев (1264—1301), який переніс столицю Галичини до Львова, домовившись із татарами, здійснив з ними спільні походи проти Польщі, Литви, Угорщини, приєднав до своїх володінь і Закарпаття. А в 1267 році українські землі на короткий час об'єдналися з Литвою, оскільки за укладеною ще Данилом Галицьким угодою після смерті її великого князя Мендовга престіл цієї молодої держави мав перейти до його зятя Шварна, сина правителя Галицько-Волинського князівства.

На Волині тимчасом правив його дядько Василько, а потім син останнього Володимир (1270—1289), який в основному був зайнятий облаштуванням господарства, розвитком освіти. Про нього сказано в літописі, що «це був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у всій землі, ані по ньому не буде». Хоч цей правитель Волині неохоче брав участь у війнах, але поряд з цим будував укріпленні споруди. Зо-

крема, завдяки саме його зусиллям на північному кордоні постав такий міцно укріплений форпост, як Кам'янець-Литовський.

З усього видно, що після смерті Володимира його двоюрідний брат Лев узяв на себе управління знову об'єднаними князівствами. А після кончини останнього його син Юрій I (1301—1308 чи 1315) продовжував очолювати єдину Галицько-Волинську державу, прийнявши титул короля Русі. З одного боку, в перші роки свого правління він втратив Люблинську землю, але з другого, добився заснування окремої Галицької митрополії, оскільки київський митрополит перебрався до Суздаля, відтак власне українськими землями вже не опікувався. Грамота царгородського Патріарха про призначення ще одного митрополита для руських земель уточнювала, що цей ієрарх спеціально для «Малої Русі», бо того, що обслуговував Велику Русь, і далі іменували Митрополитом Київським і всієї Русі.

Правда, прибулий з Царгороду з титулом Митрополита Малої Русі грек Ніфонт через два роки помирає, а присланий на його місце галицьким митрополитом Петро вважав себе духовним провідником всієї Русі, тому опинився в Москві, де призвичаював православ'я до тамтешніх порядків.

Сини Юрія I Андрій і Лев II (1308 чи 1315—1323), як і їхні предки Данило і Василько, знаходили повне порозуміння в управлінні державою. Як співправителі держави, титулувалися відповідно як «князь Галичини» та «князь Володимирії». Вони підписали мирні угоди з хрестоносцями, Литвою, Польщею, що дало можливість розвивати успішну торгівлю з цими країнами. Водночас уклали міжнародний союз із Німецьким орденом, який не тільки забезпечував розвиток торгівлі, а й убезпечував від територіальних посягань зростаючої в силі Литви. Також відіграли важливу для всієї Європи роль у боротьбі з татарами, в бою з якими й загинули. З цього приводу в листі до Папи Римського зазначалося, що вони були для Польщі, скажімо, «непереможним щитом проти жорстокого татарського народу».

Оскільки серед претендентів на звільнений престол не було жодного з-поміж князівського роду Рюриковичів, то місцеві бояри запросили на князювання племінника попередників Болеслава — сина їхньої сестри, яка вийшла заміж за польського князя. Приймаючи правління Галицько-Волинською державою, Болеслав Тройденович переходить з католицької віри у православ'я й надалі іменується Юрієм II Тройденовичем з титулом «природженого князя і володаря Русі», осівши у Володимирі. Він прагнув у внутрішньому житті порядку, як і його легендарний предок Данило Галицький, піклувався про розвиток міст, надаючи їм магдебургське право й запрошуючи європейських майстрів і купців на постійне поселення.

У зовнішній політиці Юрій II врегулював стосунки з Золотою Ордою і Великим князівством Литовським, здійснивши у 1337 році спільний з татарами похід на Люблин. Проте спільної відповіді Польщі й Угорщини на цей крок Юрій II не зміг витримати, а тому змушений був підписати важку для Галицько-Волинської держави Вишеградську угоду про те, що після його смерті влада переходить польському королеві Казимиру III.

Чи не це й прискорило його загибель, бо галицькі бояри отруїли 7 квітня 1340 року

останнього володаря Галицько-Волинської держави. Вони постійно закидали йому різні утиски й потурання католицькому духівництву, дорікаючи в можливому поверненню ним до латинства. Крім того, в роки правління Юрія II зміцніла пролитовськи настроєна опозиція бояр, які орієнтувалися на зятя покійного Андрія Юрійовича Любарта — сина великого литовського князя Гедиміна. Відтак той і справді обійняв звільнений після смерті Юрія II престол, охрестившись під іменем Дмитрія. Насправді ж влада його обмежувалася Волинню зі столицею в Луцьку.

Спершу в номінальному підпорядкуванні Любарта перебувала й Галичина, але на неї заявив претензії згідно з вищезгаданою Вишеградською угодою польський король Казимир III — через кілька днів після смерті Юрія-Болеслава він оволодів Львовом. Однак опір городян на чолі з боярином Дмитром Дедьком виявився таким потужним, що Казимир III змушений був залишити місто, вивозячи кованими возами величезну кількість кращих зразків українського мистецтва й інші багатства.

Дмитро Дедько.

За підтримки татар повстання поширилося аж до Вісли, що змусило Казимира III визнати Дедька правителем Галичини, а того — формальне верховенство польського короля. Дедько, взявши собі титул «старости й управителя Руської землі», був фактичним розпорядником Галичини. Він провадив незалежну політику, для чого змушений був визнавати себе васалом трьох сусідніх володарів. Проте після смерті Дедька вже у 1344—1345 роках Казимир III зумів відвоювати Сяноцьку землю. Останній, не дотримуючись офіційно даної обіцянки шанувати права і звичаї українців, почав роздавати їхні землі чужинцям, призначав на місця своїх ставлеників. Крім Львова, старости польського короля з'явились у Галичі, Теребовлі, Перемишлі, Самборі, Холмській землі. А в 1349 році Казимир III захопив Львів, Белз, Холм, Берестя й Володимир, мотивуючи цей похід як хрестовий проти язичників-литовців і схизматиків-православних. Перед тим Литва остаточно приєднує до себе Волинь.

Таким чином, Галицько-Волинська держава фактично припиняє своє існування. І хоч через рік волинянам вдалося відвоювати Володимир, Берестейщину, Белзьку та Холмську землі, в наступних війнах 1365—1366 і 1376—1377 років Холм і Белз було знову втрачено. Цими останніми спробами зберегти власні землі закінчилась княжа доба в історії української держави. Вона була розділена між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Відтепер долі руських князівств, що витворилися з Русі зі столицею в Києві, надовго розійшлися.

Якраз втрата Києва як столичного міста була чи не головною причиною поразки Галицько-Волинської держави. Бо всі її складові, що оформилися в єдину адміністративну одиницю і врешті-решт виокремилися як держава, відбувалися під державотворчим впливом саме Київської Русі, а князі-засновники Галицько-Волинської держави зберігали титул руських і саме такими їх бачили в Європі.

Не будучи тісно й постійно пов'язаними з таким важливим економічним і торго-

вельним центром, як Київ, галицько-волинські князі втрачали й той духовний зв'язок з Наддніпрянщиною, котрим можна було зміцнювати політичний центр руських земель. Бо якби їхньою столицею і надалі залишався Київ, то не тікав би з нього митрополит грек Йосиф до Царгороду, а призначений на його місце Кирило II — на північ. Як пізніше шукали там пристанища і призначені в Галицько-Волинську державу греки-митрополити.

Очевидно, тоді не знайшлося такого радника в галицько-волинських князів, який зумів би донести до їхньої свідомості неспростовну істину, висловлену нашим емігрантом О. Лащенком уже в роки Другої світової війни: без столиці в Києві «будемо пустоцвітом, вічними ізгоями, народом окаянним, Богом проклятим, без Столиці, скільки б не перемагали ми — не осягнемо останньої і найбільшої перемоги, яка ім'я нації запише в книгу вічної жизні; бо лише через перемогу можемо наповнити дійсність правдою, яка горить в нас!».

Але й за таких обставин мусимо визнати: півтораста років існування Галицько-Волинського князівства засвідчило про спроможність наших предків консолідуватися для творення власного самоврядування, яке визнавала Європа. І в цьому його роль як основного політичного центру всієї України після занепаду Києва була надзвичайно важливою. Саме Галицько-Волинське князівство підтримало ідею української державності на землях автохтонів-хліборобів, обороняючи їх від поневолення агресивними сусідами. Крім того, продовжуючи кращі традиції української національної культури, воно разом з тим забезпечило плідний вплив на неї західноєвропейських цивілізацій.

Тож без жодних застережень маємо право сказати: Галицько-Волинське князівство, в основі якого були українські за етнічним складом і керовані руськими князями регіони, є державним утворенням виняткова нашого народу. Саме воно продовжило на півтора століття існування української державності, завершуючи її півтисячолітню княжу добу.

IV. «ЛИТВА КВИТНЕТ РУСЧИЗНОЮ…»

Родинні непорозуміння мають вирішуватися власними силами з останнім словом свого старшого. Бо коли покличуть на допомогу сусідів, особливо ж заздрісних, біди не уникнути. Саме про це не думали наші предки в княжу добу: замість того, аби самим розв'язувати власні проблеми, закликали до збройного виступу на рідного брата тих, хто вже давно заглядався на багатства Руської землі. Такі союзники не тільки одержували вигоду від участі в численних війнах на наших теренах, вони могли оцінювати їхню обороноздатність, залучати на свою сторону певну частини еліти для використання у вигідних для себе майбутніх проектах, зрештою, диктували умови в різних політичних комбінаціях, щоб поступово підпорядковувати своєму впливові руські землі — аж до повної інкорпорації.

Це було однією з причин нашої слабкості як у часи Русі, так і в добу Галицько-Волинського князівства. Зрештою, тому ми і втратили обидві ці держави, а спроби відродити їх виявилися марними. Скажімо, понад чверть століття після того українці Галичини й Волині пробували повернути свої права, вдаючись до різних політичних комбінацій. Волиняни сподівалися на успіх до 1377 року, галичани — аж до 1387, але все це не дало позитивного результату. Відтак на найзахідніших українських землях — у Галичині й на Холмщині, що в першу чергу підпадають під владу Польщі, — починає насаджуватися чуже право, чужа релігія, чужа мова.

Король Казимир III.

Скажімо, зайнявши Галичину, польський король Казимир III, хоч і залишив на певний час за нею назву «Королівство Русі», як звали її останні Романовичі, проте щедро роздавав землі вельможам, які напливали із заходу, — полякам, німцям, угорцям, беручи з них зобов'язання нести військову службу. Підтримував насамперед торгівлю поляків, заявляючи їхнім західним сусідам, що, мовляв, «я здобув Русь своїми власними людьми, і шляхами мають користуватися мої люди».

Володислав Опольський.

Подібну політику здійснював і його намісник у Галичині Володислав Опольський (1372—1378), який титулувався «Божою милістю пан і дідич Руської землі». Він оточив себе сілезькими німцями, волохами, угорцями, поляками, зовсім нехтуючи інтересами місцевого українського населення. За підрахунками історика Івана Крип'якевича, зі 120 виданих ним привілеїв, що збереглися до нашого часу, тільки 15 стосувалися автохтонних можновладців, усі інші — чужоземців.

На окупованих землях з'явилися католицькі монастирі й костели, що обслуговували прийшлих польських і німецьких феодалів, а невдовзі й місцеву галицьку покато-

личену знать. Утисків зазнала і мова корінного населення. Вже в середині XIV століття вона була витіснена з ділової сфери, і офіційною мовою Галичини стала латинська. Таким чином, з самого початку свого утвердження в цьому регіоні загарбники прагнули зробити його своєю провінцією, нав'язати польське право й свою адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом заведення католицизму.

Висунуті ж на схід від польської експансії Волинь, Берестейщина, Пинщина, Брацлавщина й Київщина, що потрапили до складу Великого князівства Литовського, змогли ще тривалий час протистояти цьому натиску, бо справжня його експансія в Україну розпочинається з початком правління Ольгерда (1345—1377), який проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям». Він добився приєднання до Литовської держави на початку другої половини XIV століття всієї західної частини Сіверщини по Сож, Снов і Десну. Після цього, наприкінці 1361—на початку 1362 року, київський князь і місцеве боярство добровільно визнали його владу.

Князь Ольгерд.

А коли 1362 року Ольгерду вдалося перемогти на Синіх Водах татар, то він уже вільно почувався на українських землях: йому належала вся ліва половина Дністровського басейну до Чорного моря, басейном Південного Бугу, прибережною частиною південного басейну Дніпра, від гирла річки Рось до моря, а через деякий час він оволодів уже всією Київщиною, де правив його син Володимир, і Переяславщиною. Приєднавши до вказаних земель ще й Волинь, Ольгерд об'єднав майже всі українські в одне політичне ціле, за що був названий «збирачем руських земель».

Цей процес супроводжувалось як відвертим захопленням територій, так і встановленням взаємовигідних стосунків з місцевою пануючою верхівкою, що добровільно визнавала литовську зверхність. Але це завоювання «тихою сапою» було можливим і тому, що татари, в залежності яких тоді перебували українські терени, давали свою згоду на просування литовців на схід, одержуючи від них регулярні «упоминки».

Відтепер в Україні князівська династія Рюриковичів поступилася місцем литовській Гедиміновичів, яка скрізь обсадила своїх представників, що протягом другої половини XIV—початку XV століття частково асимілювалися серед українців. Причиною цього були численні шлюбні зв'язки литовської й місцевої знаті, розширення сфери впливу руського православ'я на терени Литовської держави, а також спільна боротьба проти степової орди.

Литовські князі Любарт, Ольгерд і його сини як православні переймалися проблемами української духовності, поважали давні традиції нашого народу, офіційно заявляючи: «Ми старого не рухаємо і новини не вводимо». Завдяки цьому в місцевого населення складалося враження, що прийшла литовська влада — це продовження розвитку української державності. Хоча за такими райдужними баченнями не всі могли помітити, як литовська верхівка дуже тонко запроваджує свою владу через інститут князів-намісників з числа власної знаті. А тих з литовської князівської динас-

тії, хто занадто зукраїнізовувалися, як Федір Любартович, Володимир Ольгердович, Федір Корятович, усували з доручених теренів «за непослух».

Важливим для наших предків було й те, що спочатку у Великому князівстві руська мова і писемність поступово освоюються великокняжим двором і верхівкою тодішнього литовського суспільства. Руська, тобто українська, мова стає повноправною в судочинстві, зрештою їй випадає роль знаряддя міжнаціонального спілкування. Цією мовою користуються всі верстви й групи населення, крім євреїв і татар. Її називали рідною і титуловані вельможі, і «невільна челядь», радні пани — найвищі державні сановники і останній тіун.

Усі акти, які підписував великий князь, крім деяких латинікою, видавалися і руською. Також усі духовні листи, купчі, записи приватних осіб, як і листування, літописи, літературні твори, виражалися саме цією мовою. Зокрема, в другій редакції Литовського Статуту (1566) щодо використання державної мови чітко вказувалося: «А писар земський має по руськи літерами і словами руськими всі листи і позви писати, а не іншою мовою і словом».

Вплив нашого народу на розвиток державного життя Великого князівства Литовського був настільки потужним, що Ян-Казимир Пашкевич 1621 року «рукою властною» записав:

«Полска квитнет лациною,
Литва квитнет русчизною;
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш…».

Даний процес починає захоплювати і Підляшшя, однак цей найзахідніший український регіон досить швидко втрачає багато своєї автохтонності й значною мірою полонізується через наплив численних колоністів, а відтак уже в XV столітті переходить на польське право. Прийняття останнього на вимогу місцевої української шляхти, котра хотіла зрівнятися, як вона думала собі, в правах з польською провідною верствою, потягнуло за собою потужний асиміляційний процес тамтешнього українського населення.

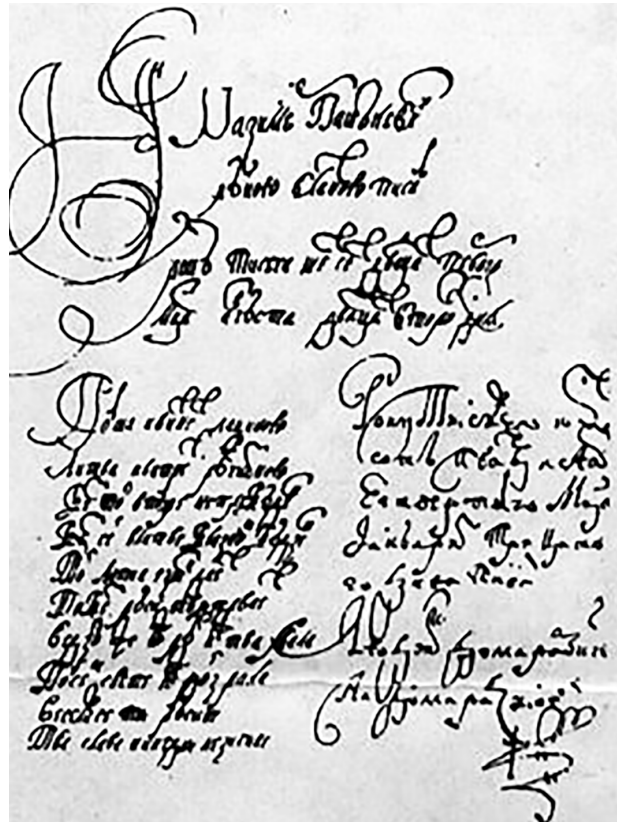

Автограф поезії «Полска квитнет лациною…».

Наші предки певний час відчутно впливали і на державне життя Великого князівства Литовського, зокрема, в формуванні структури

князівської адміністрації, в утвердженні «Руської правди» правовою основою; крім того, литовці використовували руський досвід військової організації, спорудження фортець, запровадження податкової системи тощо.

Зрозуміло, що за цими процесами не байдуже спостерігали в Польщі, де побоювалися українського впливу на державне життя Великого князівства Литовського, що з часом могло призвести до утвердження наших предків панівною елітою держави. А вона, утвердившись політично, змогла б обстоювати права українства на всіх етнічних розселеннях нашого народу, на західні з яких уже накидали оком поляки, інтуїтивно відчуваючи, що їм доведеться поступитися своїми територіями німецькому «Дранг нах Остен». Той німецький натиск на схід справді був нестримний, і поляки були проти нього безсилими, поступово відступаючи.

У пошуку виходу з ситуації в середовищі польської еліти і виринув план підпорядкування Литви, завдяки чому можна було б поширити свій вплив і присутність на українських землях, що входять до її складу. Крім того, з'явилася б можливість залучити збройні сили Великого князівства Литовського в боротьбі проти Тевтонського ордену.

Князь Ягайло.

І з огляду на те, що, починаючи з часів правління Ягайла (1377—1392), у Литовській державі дедалі більше набирали сили тенденції централізму, було схвалено далекосяжний план щодо упокорення Великого князівства Литовського, а відтак і українства. Був він дуже ризикований, але точно розрахований: запропонувати великому князю литовського Ягайлу польську корону на таких умовах, виконання яких призведе до окатоличення, а згодом і до ополячення населення спільної українсько-литовської держави. Вірогідність успіху грунтувалася на тому, що молода князівська династія литовської держави не зможе підкорити польську знать, а відтак через кілька каденцій королівська корона повернеться до Кракова, який тоді був столицею Польщі.

Польська еліта ризикнула: вона погодилася на шлюб князя Ягайла зі спадкоємицею польського престолу Ядвігою, але за умови, що він не тільки сам переходить на католицизм, а й наверне до цього своїх підданих і навічно приєднає литовські, білоруські й українські землі до Польщі. Відтак 14 серпня 1385 року було укладено династичний шлюб, а в березні наступного Ягайло під іменем Владислава I стає польським королем. Виконуючи умови Кревського договору, Ягайло здійснив масове хрещення литовців і змусив їхніх князів підписати «присяжнені грамоти» на вірність собі вже як королю Польщі.

Можна погодитися з тим, що Кревська унія була формальним об'єднанням польських, литовських, білоруських і українських земель. І хоч головним у ній для поляків було на той час одержати ресурси для боротьби з німцями, питання завоювання українських і білоруських земель також не знімалося з порядку дня.

Відтепер українці справді опиняються зовсім в іншій ситуації. Бо вони змушені не тільки класти голови в нещасливій битві проти татар на Ворсклі 1399 року, де поляків немає, а й кривавитися заради порятунку Польщі в битві під Грюнвальдом 1410 року.

Кревська унія.

Правильно наголосив свого часу Ярослав Оріон, що «в цьому останньому бою наше лицарство віддавало життя за чужу справу, імено за Польщу, яка Україні ніколи добра не бажала».

У такій скруті українці опиняються й тому, що їхня церква і далі очолюється присланими з Царгороду греками, які більше часу проводять тепер у Москві, ніж у Києві. Так, зокрема, чинив і митрополит Фотій (1409—1443), який грабував українські православні церкви й монастирі, вивозячи всі цінності до Москви. Великий князь Витовт (1392—1430), як тільки обійняв посаду польського короля після Ягайла, видає універсал в обороні Київської православної митрополії й намагається піти за прикладом Болгарії й Сербії, аби в релігійній політиці добитися незалежності від Царгорода. На його вимогу собор єпископів у Новгороді оголосив звернення проти москвофіла Фотія, усунув його з посади й обрав митрополитом Київським і всієї Русі серба Григорія Цамблака, не питаючись згоди в Царгороду.

Грюнвальдська битва.

З огляду на те, що Витовт розумів значення підтримки Заходу для його корони, але не бажав латинізовувати Литви й України, він погоджується на розроблений новим київським митрополитом проект релігійної унії з Ватиканом. Григо-

рій Цамблак їде з ним до Констанци, де тоді відбувався скликаний Римом Собор. Та кардинали, заклопотані своїми проблемами, зокрема виборами папи, не відгукнулися тоді на пропозицію київського митрополита.

Григорій Цамблак.

Повернувшись з Констанци, Григорій Цамблак помер від чуми в Києві 1419 року, після чого тут знову з'являється Фотій. Після смерті останнього в Києві митрополитом стає грек Ісидор, який також виступав за унію з Римом. З великою делегацією він поїхав на Флорентійський собор (1438—1439), який зайнявся й унійними справами і де був присутній візантійський імператор і патріарх.

Від Ватикану Ісидор одержав не тільки благословення на унію Київської митрополії, а й став кардиналом і папським легатом на Литву й Україну. Він також одержав доручення об'їхати з унійною місією Східну Європу, включно з Москвою. Однак там його заарештували, бо вважали всіх прихильників Флорентійської унії зрадниками. Більше того, скориставшись з її проголошення, самочинно оголосили власну автокефалію, а місцевого духовного провідника Іону — митрополитом всієї Русі.

Ісидорові вдалося втекти з ув'язнення до Литви, звідки він перебрався до Польщі. Там на його вимогу король Владислав підписав договір про зрівняння в правах українського духовенства з латинським. Але оскільки поляки були проти унії, вимагаючи, щоб православні переходили прямо до римокатолицизму, то цей документ залишився недійсним. Тим паче, що неодностайним у цьому питанні виявилося й українське суспільство. Справа унії зрештою загасла, бо противниками її, крім Москви, виявилися й православні греки, яких після взяття турками Константинополя 1453 року очолюватиме призначений султаном слухняний патріарх Геннадій.

Приписавши собі перемогу під Грюнвальдом, поляки відтак будуть зміцнювати свої позиції в польсько-литовському королівстві, утверджуючи їх законодавчими ухвалами. Більше того, великі князі литовські, що були одночасно польськими королями, не здійснювали самостійної політики і все більше потрапляли під вплив Польщі, яка підписала 8 доленосних угод, котрі різним способом допомогли закріпитись їй на території Великого князівства Литовського.

Одночасно втрачала свої політичні позиції й українська аристократія. На неї також поширюється нова політика, яка зі смертю Витовта (1430) призвела до значних змін. Зокрема, колонізаційний поступ литовсько-української держави у Північному Причорномор'ї не тільки не утвердився остаточно, а навпаки, оборонні форпости поступово були відсунуті на північ, зупинившись на лінії Вінниці, Черкас, Канева.

Нового удару по автономії українських земель завдав великий князь Казимир Ягайлович, який 1452 року ліквідував Волинське князівство, передавши цю землю своєму намісникові. Така сама доля невдовзі чекала і на Київське: коли в 1470 році помер тамтешній князь Семен Олелькович, литовські правителі зажадали, щоб престол не передавали спадкоємцю. Король задовольнив і це бажання: незважаючи на обурення киян, намісником був призначений литовець — католик Гаштовт. А це вже був кінець української автономії в складі Великого князівства Литовського.

З того часу Волинь, Київщина, Поділля управляються намісниками-воєводами. Вони підкорялись тільки владі великого князя, а їм — повітові старости. В цій вертикалі влади були, як правило, місцеві феодали, великі магнати входили до великокняжої ради, що впливала на право князя видавати закони й розпорядження. Крім того, найвищі державні посади вже почали передавати у спадок в магнатських родах. Тридцять князівських родів стали тоді своєрідним стрижнем шляхетського стану в українських землях, що входили до Великого князівства Литовського: Острозькі, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі тощо.

Наступною ланкою шляхетської ієрархії були пани, до яких відносили членів великокнязівської ради (вони виступали в ролі радних) і найбільш заможні феодали, що під час воєнних дій мали виставляти свої загони під власними корогвами. Якраз ці дві категорії утворювали елітну групу, що формувала верхівку державного апарату Великого князівства Литовського й підлягала суду Великого князя.

Найнижче визначалася в цій ієрархії дрібна шляхта (земяни). До неї було віднесено тисячі родин, що, як правило, вийшли із селян чи міщан, котрі одержали статус шляхти й земельні володіння за свою військову чи боярську службу. Верхівка цієї категорії (бояри) володіла вотчинами, мала права приватної власності на землю, а інші земяни могли користуватися наділами лише за умови виконання військової повинності.

Будучи за походженням і способом життя найближчими до суспільних низів, земяни становили проміжну ланку між селянством і аристократичною верхівкою військово-служилої верстви. Треба наголосити, що, починаючи з XVI століття, селяни втрачають право продавати землю або здавати її під заставу, а переходячи до іншої місцевості, повинні були сплачувати певну суму шляхтичеві як компенсацію за колишні привілеї й одержувати від нього документ про надання особистої свободи. За Литовським статутом 1529 року, мисливський собака оцінювався удвічі дорожче, ніж «мужик тягловий».

А «Устава на волоки» (1557) передбачала, що «до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти, як заходить… і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день — барана, а якщо і третій раз прогуляє або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а пропущені дні відробити».

Обмежував права селян і другий Литовський статут (1566), який надавав шляхтичам право протягом 10 років розшукувати селян-втікачів. До речі, за третім Литовським статутом (1588) цей термін було подовжено до 20 років, а умови переходу від одного шляхтича до іншого зробили такий перехід практично нереальним. Більше того, сільські хлопчики з 12 років, а дівчатка — з 13 років повинні були відбувати панщину.

Суттєві зміни відбулися і в українських містах, що потрапили до складу Великого князівства Литовського. Їхня аристократія, що сформувалася з найбагатших і найвпливовіших купців і промисловців, впливала на всі події. Цехові майстри й менш заможні торгівці були проміжною ланкою до основної соціальної піраміди міста, яка складалася з ремісників, дрібних купців і селян, оскільки в XIV—XV століттях міста України ще зберігали феодально-аграрний характер.

У більшості жителі міст займалися землеробством, скотарством, промислами, частково ремеслом і торгівлею. Вони ще перебували у феодальній залежності, відтак виконували різні повинності, сплачували податки натурою і грішми. Однак тут уже поглиблювалася спеціалізація ремісників: якщо в давньоруських містах існувало близько 70 їхніх спеціальностей, то у XV столітті — вже 200.

Тоді ж у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та інших українських містах набули поширення ярмарки, що було першою ознакою становлення внутрішнього ринку, виникли фахові ремісничі об'єднання — цехи як перші зародки мануфактурного виробництва; запроваджувалося Магдебурзьке право, яке усамостійнювало міста від повітової влади.

У той же час до середини XVI століття стало очевидним: за умов повної й необмеженої влади литовських і місцевих магнатів православне населення наших земель перетворилося на об'єкт постійних утисків і окатоличення. А більшість українських феодалів дотримувалась угодовської політики до польських і литовських магнатів і не поспішала захищати інтереси своїх співвітчизників.

Зайнятість буденними проблемами виживання не давала можливості українській шляхті дивитися вперед, спираючись на минувшину власного народу, його ідейне коріння. Політичне життя на українських землях, за висловом П. Кашинського, також розвивалося в чужих нам формах, спираючись на ідеї та поняття, що виросли на чужому грунті, нехтуючи особливості нашого національного життя та його потреби.

Не мала вже особливого впливу і церква, хоч формально і перебувала в релігійному єднанні з Римом. Висвяченим Папою Римським митрополитам «галицьким, київським і всієї Русі» Григорію II (1458—1473) і Михайлу (1474—1480), якого визнав і царгородський православний патріарх, довелося постійно боротися проти польських утисків українського духовенства. На скаргу останнього до Папи Сикста IV 1476 року той вислав спеціальну буллу до польського короля на захист українських уніатів. Та це нічого не допомогло, бо в тому ж Львові, скажімо, продовжуються криваві погроми й відбирання церков під римокатолицькі костели.

Біда простолюддя українського полягала і в тому, що його провідна верства залишалася несконсолідованою. Частина її орієнтувалася на Рим, інші — на Царгород, треті — на Москву, що впевнено набирала політичної ваги в тогочасному світі, позбувшись 1453 року релігійної залежності від Візантії, яка впала під ударом турків, а в 1480 — татарського поневолення.

Москва в цей час не тільки перебирає роль центра християнського світу на Сході, а й проголошує себе Третім Римом, використовуючи одруження князя Івана III на племінниці останнього візантійського імператора Палеолога й корону Мономаха, яку вкрав у Києві 1169 року Андрій Боголюбський. Відтепер Іван III — цар Московський і всієї Русі, «новий Костянтин» за візантійською традицією. Монах-українець Філофей з псковського монастиря пише до нього: «Благословенне місто Москва. Два Рими впали, але третій стоїть, а четвертого ніколи не буде».

У Москві відтепер посиленно розвивають пропагандистську концепцію про право на київську спадщину, зокрема, там висувають план про підпорядкування «білокам'яній» столиці всіх історичних земель Русі — аж до Вісли. Зрозуміло, як «наступ-

ниця Візантії — Другого Риму» Москва воліла бачити під своєю кормигою також Босфор з Дарданеллами і Грецький архіпелаг.

Відтак з кінця XV століття розгоряється військово-політичне суперництво Москви й Вільно за «спадщину Рюриковичів», тобто за володіння землями із православним населенням України й Білорусі. З метою послаблення Великого князівства Литовського Московська держава постійно підбивала кримських татар до грабіжницьких набігів на його землі. Зокрема, називаючи хана Менглі-Гірея своїм «братом і другом», московський цар Іван III писав йому: «Сідай на коня і йди на Литовську землю не гаючись!». Особливо при цьому постраждав Київ, коли за намовою Москви татари сплюндрували його 1482 року вщент.

Під час цих набігів, знищуючи великі матеріальні цінності на наших землях, ординці виводили сотні тисяч українців до Криму як бранців. З початком XVI століття з'явиться навіть спеціальний султанський наказ щодо стягування податків з продажу бранців на стамбульській пристані: за дітей до трьох років — по 10 — 30 акчей, від трьох до восьми — 100, від восьми до дванадцяти — 200. За дорослого невільника треба було віддати в султанську скарбницю 250 — 270 акчей.

До людських і матеріальних втрат додавалися й зневаження національної духовності, коли українцям закидали культурну відсталість. Зокрема, єзуїт Петро Скарга намагався переконати українців: всі їхні біди від того, що пішли слідами Візантії. У своєму трактаті «Єдність Божої церкви» він наголошував: «Обдурили тебе греки, руський народе, що, даючи тобі святу віру, не дали своєї грецької мови, тільки звеліли задовольнятися слов'янською, щоб ти ніколи не прийшов до справжнього зрозуміння і науки. Бо є тільки дві мови, грецька і латинська, що ними свята віра поширилась і защепилася по всьому світі, поза цими мовами ніхто в ніякій науці не може бути досконалий. З слов'янської мови ніхто ніколи не може бути вчений — адже і тепер майже ніхто не розуміє її добре».

У такій надзвичайно трагічній ситуації уродженець Полтавщини князь Михайло Глинський, що перед тим вчився в Європі, брав участь у війнах, які відбувалися в Італії, Іспанії, Франції, долучився до тогочасного руху гуманізму й ренесансу, першим спробував повернути право українському народові бути господарем на своїй землі. Як маршалок двору великого князя Михайло Глинський громадить навколо себе тодішню українську еліту, обсадивши нею всі державні посади Великого князівства Литовського.

Ворожі українству політичні партії намагалися усунути Глинського з посади, але довіра великого князя Олександра давала йому можливість продовжувати розпочату справу поступового повернення українськості нашим землям. Не вдалося князя Глинського ні вбити, ні знищити доносами до польського короля. А коли в поході проти татар великий литовський князь Олександр захворів, то він передав управління військом саме Глинському. Той успішно впорався з покладеними на нього обов'язками, розгромивши орду під Клецьком.

Повернувшись з цього переможного походу до столиці Великого князівства Литовського, Михайло Глинський застав князя Олександра безнадійно хворого. Ніякі зусилля тодішньої медицини вже не могли допомогти, в тому числі й терміново закликаний український лікар Балинський. Відтепер на Глинського посипалися звину-

вачення в нібито якомусь чаруванні, яке звело зі світу великого князя литовського, новий польський король Жигимонт без суду і слідства оскаржував його в тому, що він «підступно хотів Велике Князівство Литовське посісти» тощо.

Михайло Глинський і справді міг захопити владу не тільки у Великому Литовському князівстві, перетворивши його на Руське зі столицею в Києві, як цього добивалася так звана руська партія, а й у всій Польщі. Скажімо, до вибору королем Жигимонта це міг зробити без будь-яких зусиль, але він не пішов шляхом перевороту. Більше того, він навіть привітав Жигимонта з вибором. Однак той, зрозумівши політичну вагу Глинського, негайно усунув його з посади маршалка й відібрав землі й уряди в його прибічників, чим завдав потужного удару по планах руської партії.

Однак Михайло Глинський вирішив не здаватися. На початку XVI століття, зрозумівши, що жоден із сусідів українського народу не є його щирим приятелем, а лише мудрує, як краще поживитися за рахунок нашої бездержавності, він покинув Вільно. Переселившись до своїх турівських маєтків, розпочинає звідти підготовку повстання проти польсько-литовської влади, кидаючи виклик королю Жигимонту: «Підіймуся я такої справи, що й тобі, королю, і мені буде жаль».

Повстання справді охопило велику територію, вже на перших порах Глинському вдалося вщент розбити свого головного ворога Яна Заберезинського, захопити Мозир, Слуцьк, обложити Овруч і Житомир. Однак, коли в квітні 1508 року дійшло до головних битв, то основний союзник — московський князь — не з'явився у визначене місце. Глинський подався зі своїм відділом до Орші, де мали бути московські війська, але ті відступили за Дніпро, підписавши невдовзі мир з Литвою.

Вимушений прибути до Москви Михайло Глинський там був заарештований і кинутий у в'язницю. Через три роки його засудили до смертної кари, яка, щоправда не була виконана. Проте князю Глинському довелося ще гибіти в темниці аж до 1527 року, коли його звільнили із забороною виїжджати з Москви. Але коли помер московський князь Василь Іванович, то Глинського звинуватили в його отруєнні й знову кинули до тюрми, де він і помер 15 вересня 1534 року.

Михайло Глинський.

Можна однозначно стверджувати, що, втративши основоположні державотворчі традиції українства, які підтримували розвиток Великого князівства Литовського, воно вже з початку XVI століття почало занепадати. Не порятувала ситуації й поразка, якої зазнала 8 вересня 1514 року величезна армія московського царя Василя III біля Орші від об'єднаного литовсько-польського війська під командуванням Костянтина Острозького — ще не поклала край завойовницьким планам Москви, що насамперед проявилося в завоюваннях українських земель. Так, у 1522 році Московське князівство захопило Чернігів і Стародуб.

Проте найбільших втрат зазнало Велике князівство Литовське в період Лівонської

війни, коли війська московського царя Івана IV 15 лютого 1563 року штурмом оволоділи Полоцьком й повністю пограбували місто: 11 тисяч жителів узято в полон, а потім в Астрахані їх продавали в рабство перським купцям по 3 рублі за особу, а до Москви відправили цілий обоз із золотими й срібними прикрасами й іншими награбованими коштовностями, в тому числі з бібліотеки тамтешнього Софійського собору.

Шокуючий резонанс від цієї події остаточно викристалізував прагнення литовської й українсько-білоруської шляхти укласти політичний союз із Польщею. Представники Литви, серед яких були як православні, так і католики, запропонували створити унію двох країн на основі збереження національних законодавчих інституцій кожної з них. А спільний сейм планували збирати тільки для виборів короля і вирішення важливих зовнішньополітичних проблем.

На сеймі в Любліні, де польські делегати твердо протистояли цим вимогам, усе зіпсувала поведінка литовської депутації: замість того, щоб наполягати на своєму, вона після місячних переговорів з поляками в ніч на 1 березня 1569 року таємно покинула місто. Польська сторона вирішила скористатися цим несподіваним кроком литовців: за їхньої відсутністю сейм зажадав від короля «повернення» Волині та Підляшшя Польщі, вирішення питання про унію, а за необхідності — розгортання воєнних дій проти Великого князівства Литовського. Король Сигізмунд II Август не відмовив у цьому: у березні й травні він приєднав до Польщі Волинь і Підляшшя, а 5 червня 1569 року на прохання місцевої шляхти долучив до польської корони Київське, а потім і Брацлавське воєводства.

Дізнавшись про ці ухвали, литовські й українсько-білоруські магнати повернулися до Люблина й на колінах благали короля не губити Велике князівство Литовське й не віддавати його до «лядської неволі». У відповідь король лише порадив їм без зайвих розмов погодитися з унією і присягнути Польщі, що й відбулося 1 липня 1569 року. Відтепер Велике Литовське князівство й Польща об'єднувались в одну державу — Річ Посполиту зі столицею у Варшаві, єдиним виборним королем, у якій встановлювалися однаковий державний лад, єдина грошова одиниця, спільний сейм. Литва одержувала своє законодавство, суд, казну, військо, окремі адміністративні посади, зберігала власний герб, державну печатку, армію, фінанси.

Для українського народу Люблинська унія стала справжнім лихом, бо в результаті її ухвали він остаточно втратив свою державність і опинився під владою кріпосницької й католицької Польщі: Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. У складі Литви залишились Берестейське воєводство й Пинщина, Північна Буковина відійшла до Молдови, Карпатською Україною вже володіли Австрія й Трансільванія, Чернігово-Сіверською землею — Москва.

Крім того, унія принесла на Україну новий адміністративно-територіальний устрій — воєводства; фільваркову систему господарювання з кріпацтвом, що важким соціально-економічний тягарем лягло на плечі українського селянства. Після Люблінської унії вже інтенсивно продовжилося окатоличення, а відтак і ополячення нашого народу, що поставило під загрозу існування українців як окремої нації.

V. У БОРОТЬБІ ЗА ВЛАСНУ ГІДНІСТЬ

Процес полонізації найзахідніших українських земель, що розпочався захопленням Галичини в 1349 році Казимиром III, відбувався насамперед тому, що частина української шляхти на цих теренах з особистих інтересів переходила в католицизм, не тільки втрачаючи живий зв'язок зі своїм народом, а й сприяючи напливу поляків на українські терени.* Львівський католицький архієпископ Прухніцький, з українського роду Порохницьких, так описував цей процес: «Коли траплялось, що була панночка-одиначка з маєтністю або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами; ті женилися зчаста, наповнили Русь і завели віру правовірну, католицьку-римську. Решту зробила пильність пастирів, так що найбільші панове з Русі перейшли до єдності з римським костелом, покинувши грецьку схизму».

Серед тих трьохсот українських шляхетських родин, які в період від Кревської до Люблинської унії подалися до римокатолицизму, чи не найбільше приголомшувала звістка про відступництво сина найвеличнішого оборонця православ'я Костянтина Острозького Януша. У своєму знаменитому трактаті «Тренос, або ламент святої східної церкви» (1612) відомий український просвітитель Мелетій Смотрицький гірко промовляє від імені православної церкви: «Де тепер той безцінний камінь — карбункул, блискучий як світильник, що я носила в короні своїй між перлами, як мале сонце між звіздами — дім князів Острозьких, що світив над усі інші блиском світлості старої віри своєї? Де інші і також безцінні камені тої корони — славні доми руських князів — неоціненні сапфіри, безцінні діаманти: князі Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Кропинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші незчисленні, яких довго було б вичисляти? Де поруч з ними і інші неоціненні мої клейноди — родовиті, славні, горді, сильні і давні доми по всьому світу голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу руського — Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Воїни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські. Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та інші?».

А починалося все це з привіслянських теренів, де українська шляхта з метою здобути собі політичні й економічні преференції під владою польської корони покинула батьківську православну віру й перейшла на католицьку. Але не просто сама змінила конфесію, а й потягнула за собою й підданих, передаючи церкви під костели. А в

---

* Василь Стефаник писав з Русова 4 березня 1927 року до Вячеслава Липинського: «Ех, якби Ваші предки, шляхта, не покинули черні і держалися, як Великий Гетьман, української Землі та надавали її порядок, то тоді б мені не приходилося мати Вас за найбільш трагічну особу наших істориків. Всі ліві і ліві, а Ви за триста років появилися праві, один, не вірю у Вашу концепцію, але благословляю Вас, що відтворилисьте праву руку української нації. Все ж тепер ми були без правої руки, а дякуючи Вам, ми тепер бойова цілість» (Архів Стемфордської семінарії: Фонд Старосольських. Статті).

останніх уже слово Боже звучало не українською…Таким чином поступово в суцільному етнічному масиві нашого народу з'являються оазиси польськості, метастази якої поширюються на схід, спричиняючись до відсунення українського етнічного масиву з його прадавніх теренів.

За таких умов перед автохтонним господарем цих земель поставала дилема: стати до боротьби за свою волю, за власну гідність чи з опущеною головою йти на самознищення. «Боротьба за власну гідність, — зазначав відомий дослідник з діаспори Юрій Литвиненко, — за право говорити на своїй мові, жити по звичаях своїх дідів — з одного боку, і за право користати з плодів своєї праці — з другого, це є ті два моменти, що керували і продовжують керувати діями кожного народу. У одних, там, де королі або князі встигли виповнити свою місію і створили міцну державу, соціальна боротьба проводиться завжди в внутрідержавних, національних рамках. У других, народів поневолених, які вже загубили власне обличчя і розлялись у чужому їм національному морі, соціальна сторона питання часто бере верх над національною. В українських умовах ці два питання переплилися остілько, що без розв'язання одного розрішити друге стало цілком неможливо».

А без власного політичного проводу про це не ставало і думати. Ситуація складалася критичною: «поневолений, зведений до стану рабів народ, позбавлений своєї освіченої і організаційно-здібної вищої верстви, яка могла б служити йому проводирем у визвольних змаганнях; безправна, майже загнана у підпілля, православна церква; безлич, на всіх кордонах, жорстоких ворогів, чекаючих першої можливості прогнати окупанта, щоб самому сісти на його місце — все це не залишало жодної надії українському народові на ліпші часи».

І знову тут виручав українців чорнозем. Якщо колись на його простори наші предки поверталися з поліських пущ і карпатського передгір'я після зникнення небезпеки з боку степових кочовиків, то тепер соціальні утиски польських феодалів і загроза денаціоналізації на теренах західного розселення змушувала українців, у першу чергу Галичини й Підляшшя, подаватися на південні окраїни, де за межею Дикого поля можна було освоювати багаті землі, не остерігаючись і релігійного переслідування.

Тобто, серед зовсім уже здавалося б безнадійних виглядів на майбутнє викристалізовується протест свідомого українства у формі міграційних потоків на межу Дикого поля. Природно, не кожен здатний був покинути плекану століттями батьківську землю і йти у незвідане. Але таких відчайдух з кожним роком більшало, тому на нових землях виростають хліборобські слободи з однойменними назвами з місць виходу й освоюється дикий степ.

До них активно прилучаються й мешканці прикордонних поселень Поділля й Київщини, які спочатку сезонно виїжджають у степ для різних промислів, повертаючись восени з надбаними дарами природи, але потім, коли польсько-литовська влада підпорядковує собі там землю, перебираються на нові місця в Дикому полі.

З часом з'являються сезонні, а потім і постійні поселення уходників на промисли на дніпровських островах нижче Черкас аж до порогів. Туди більше подавалися водним шляхом з Верхнього Подніпров'я, басейнів Прип'яті й Десни, де більше займа-

лися рибальством, мисливством і збиральництвом, оскільки хліборобство не було таким інтенсивним, як на чорноземах. Тут же можна було займатися як уже звичними в місцях виходу промислами, так і новими: розробляти селітру в степових могилах, їздити за сіллю до солоних озер і лиманів у Причорномор'ї тощо.

До перших переселенців, які вже узвичаюються на нових територіях, згодом почали приставати й інші категорії активного населення. Сучасник Михалон Литвин, переїжджаючи в середині XVI століття Україну, так характеризує тих, хто з'являвся на південному пограниччі: «Одні тікали від батьківської влади, або від рабства, роботи, покарань і боргів, інші — шукаючи собі вигоди й кращого місця, приходять сюди, особливо весною; а познайомившись з перевагами цього краю, вони ніколи вже не повертаються до себе, а стають професійними мисливцями на ведмедів і диких биків».

З огляду на ці обставини степове пограниччя і дніпровські острови інтенсивно заселюнювалися. І це було цілком закономірним, адже з кожним роком охочих перейти в стан незалежних людей, тих, що вийшли з-під влади свого господаря, ставало дедалі більше. Однак після того, як з 80-х років XV століття кримський хан розпочинає грабіжницькі набіги на українські землі, то і уходники на дніпровських островах, і степові хлібороби першими відчувають на собі жорстокість орди.

Напружена ситуація, що виникла на південному пограниччі, змушує тамтешніх мешканців братися до зброї, оскільки польсько-литовська влада виявилася неспроможною захистити українське населення від постійно наростаючої кримськотатарської агресії. Тривалий час орда безперешкодно вторгалася глибоко в український етнічний масив, доходила аж до поліських боліт, грабуючи й спопеляючи великі території. В огнищах гинуть міста і села, тисячі й тисячі української людності потрапляють до страшного полону. І скільки горя народного треба було розлити по українській землі, аби заговорило воно словами думи-пісні:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять…
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А на ногах ланцюг б'ється...

Тим же нещасним, кого потягнули в кримську землю, доводилось пройти принизливу процедуру продажу, як худоби, на невільничих ринках Гьозлева, Карасубазара, Кафи. Як зазначав Михайло Драгоманов, замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невільниками. Вродливі жінки і дівчата потрапляли до гаремів, а сильні чоловіки й хлопці могли розраховувати на довгі роки бути прикутими як веслувальники до галерних лавок. Страждання українців так описує козацька дума «Плач невільників на турецькій каторзі»:

У три ряди бідних нещасних невольників посажено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.

Польсько-литовський уряд виявився безсилим проти навали орди, він по суті і не помишляє про захист степових кордонів, всі його заходи спрямовані лише для укріплення окремих замків на південному пограниччі. Тож необхідність жити в постійній готовності до відсічі агресії орди змушувала господарів дикого степу й дніпровських островів гуртуватися спочатку в невеликі ватаги, а пізніше у досить сильні воєнні дружини, щоб захищати власне життя.

Але згодом окремі збройні ватаги, що перебували на дніпровських островах і не мали скоординованого керівництва, розпочинають свого роду полювання за ординцями і завдають превентивних ударів по татарських і турецьких володіннях у Північному Причорномор'ї. Кримський хан і турецький султан першими звернули увагу на ту збройну силу, що народжувалася у пониззі Дніпра. Якщо Варшава, аби не накликати війни на свої терени, всіляко відхрещувалася від уходників, що шарпали турецькі купецькі каравани й відганяли табуни коней у степу, тобто, зачіпали інтереси Блискучої Порти, то Стамбул уже знав, як іменувати цих одчайдух — козаками.

Саме так уже давно серед тюркських народів, як свідчить «Турецька Енциклопедія», називали турків, кипчаків або огузів, «котрі увійшли в суперечності з офіційною владою і, виділившись із суспільної структури, самостійно або з кількома спільниками вели бродячий спосіб життя й займалися розбоєм. Пізніше так називали узбеків, що повстали проти Небесної Орди... Деякі козаки добровільно або як найманці брали участь у військових походах того чи іншого іноземного правителя. В арабсько-турецькому словникові, виданому у Єгипті в 1242 році, під терміном «козак» мається на увазі бродяга або вигнанець, що немає притулку. До вказаного часу термін «козак» не зустрічався».

Українські обставини формують зовсім інше суспільне явище з тих, хто не хоче бути приреченим на неволю, а бореться за власну гідність. А життя змушувало козака бути справді стійкими, мужніми витривалими. Переслідуваний ворогом він часом залізав у хащі, де кишіло гадами, або кидався в річку й висиджував на її дні тривалий час, дихаючи через очеретину, аж поки не минала небезпека. Чатуючи на неприятеля, часто залягав у високих заростях, де його жорстоко кусали комарі, сліпні й оводи. І козак терпів, бо сам свідомо обрав такий шлях у житті.

Про суворе спартанське життя запорожців венеційський посол Альберто Віміна писав: «Важко уявити собі, скільки вони потерпають від голоду, спраги, втоми і безсонних ночей. Усіма цими «благами» вони особливо користуються під час морських походів, коли їм не раз доводилося голодувати по три дні, харчуватися хлібом, часником, цибулею...».

Тож правильно підмітив І. Рибчин, що «запорозькі козаки розраховували головно на внутрішні психічні динамічні сили, як завзяття, наполегливість, ентузіазм боротьби за свободу і добро своїх рідних. Ці внутрішні прояви ентузіазму невгаваючої боротьби мали для них куди більшу вартість і значення, ніж фортеці, замки та оборонні мури, будовані лицарями і населенням західної, південної і центральної Європи».

Ось чому вже на початку XVI століття українське козацтво, що швидко набирало

сили, починає особливо бентежити турецького султана. Коли йому кажуть про повстання на окраїнах Оттоманської імперії, він і слухати не хоче. А що стосується українських козаків, то і тоді, і пізніше відповідає: «Мушу єдиним вухом слухати».

Костянтин Острозький.

Постійна небезпека ординських нападів змушувала українську шляхту, що мешкала на південному пограниччі, з молодих літ братися за зброю, бо «чи є, чи нема перемир'я з татарами, всеодно з коня мало зсідаємо». Одним з перших організаторів боротьби з ордою був Костянтин Острозький, великий гетьман литовський. Зокрема, серед тих 60 битв проти татар, що відбулися під його керівництвом, особливо важливими були перемоги під Вишнівцем (1512) і Ольшаницею (1527), коли з полону було звільнено тисячі українських бранців.

Невідворотно втягував українську шляхту у вир боротьби проти татарських набігів і староста барський Бернард Претвич, котрий мав доручення від польсько-литовського уряду оберігати спокій на подільському пограниччі. Цей український прикордонний староста німецького походження, що «з юнацького віку всіма силами і помислами віддався служінню королю і державі і не шкодуючи праці, із загрозою для життя протистояв нападам волохів, татар і турків, відганяючи їх від володінь держави і часто відбивав з пащі торжествуючого ворога здобич і худобу».

У середині XVI століття ім'я Бернарда Претвича без перебільшення гриміло на просторах від Балтики до Босфору, бо завдяки його походам, як виражалися тоді, страшні «татарські шляхи почали заростати травою», а кількість його перемог над ординцями, була відома тоді всім: «Бернард Претвич мав з татарами 70 битв і сутичок, й усі виграв». У ті важкі для українського народу часи часто говорили: «За Претвича вільна від татар границя».

Бернард Претвич.

Зрозуміло, Претвич належав до тих окраїнних урядовців польсько-литовської держави, котрі в силу своїх службових обов'язків мали зв'язки з українським козацтвом. Обставини змушували його не лише підтримувати контакти з степовою вольницею, а й користуватися її послугами в боротьбі проти ординців. Бернард Претвич, як і його попередники на посадах старост українського пограниччя — Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Криштоф Кмитич, бачив у козацтві ту єдину силу, що в тогочасних умовах могла захищати південне пограниччя.

І ті історичні обставини, в яких опинилися українські землі після втрати нашим народом власної державності й посилення ординських нападів, стихійно творили збройну силу для самозахисту. На межі двох світів — осілого, хліборобського, і войовничого, кочового, — вона формувалася в сплаві обох традицій. Український хлібороб, аби гарантувати життя своїм рідним, захистити свою землю, свою хату, змушений був, ідучи за плугом, тримати при боці шаблю. Відтак він за-

своював войовничі прикмети, притаманні ординцям, не втрачаючи і своїх традиційних хліборобських рис. Тож саме «у синтетичному сполученні обох характерів, — справедливо зазначав дослідник козаччини Павло Кашинський, — склався новий тип української людини — козака».

Він же й наголошував, що творення власної збройної сили мало врахувати: українська нація належить до тих небагатьох етноутворень, для яких хліборобство є не лише заняттям, а й формою життя. А досвід історії переконує, що такі нації не виявляли значних здібностей творити свої держави. Їх суспільне життя визначали слабко об'єднані земельні громади. Більш державотворчими були кочові народи. Спосіб життя останніх змушував їх весь час бути в пошуках засобів до існування. Відтак для задоволення своїх матеріальних потреб вони постійно потребували нових форм і методів таких пошуків. А це стимулювало витворення з внутрішніх ресурсів нової творчої енергії. Саме вона продукувала вищу порівняно з осілими племенами активність, яка поступово переростала в агресивність.

Українство ж, особливо наголошуємо, власні державотворчі риси відгранювало через творення вільного хлібороба чи промисловця, який буде здатний збройно захищатися й водночас поважати право кожного на своє самоврядування. І цей демократичний державницький поступ виявиться справді новаторським і досі неповторним.

Треба брати до уваги, що окраїнні старости-чужоземці польсько-литовського уряду, з огляду на їхнє походження, не могли взяти на себе обов'язок відродити старокиївську військову традицію, прив'язатися до неї самим і в'язати козацьку силу. Не всі з тодішньої української шляхти, зголосившись до проводу над нуртуючою силою козацтва, зрозуміли, що вони мусять нав'язати обірвану після падіння Русі нитку лицарської традиції.

Але таких можна було пошукати. Наприклад, український князь Дмитро Вишневецький мав за собою не лише славний родовід з гілки турово-пинських Рюриковичів — він був готовий до боротьби. Адже вже з 1548 року поруч з ім'ям Претвича в посланнях султана до польської столиці фігурує і він. Так, у «Реєстрі шкод» за період з 14 по 23 жовтня 1548 року і з 1 серпня по 6 листопада 1549 року записано, що найбільше непокоять турецькі володіння в Північному Причорномор'ї староста брацлавський князь Богуш Корецький, староста барський Бернард Претвич, сини гетьмана Миколи Сенявського Ярослав і Микола, а також князь Дмитро Вишневецький.

Дмитро Вишневецький.

Нові можливості появляються в нього з призначенням старостою черкаським і канівським. Так, обійнявши цю посаду, Дмитро Вишневецький відтепер відповідав перед владою польсько-литовської держави за все, що відбувалося на території середнього Подніпров'я, бо територія, яка тоді відносилася до юрисдикції старости черкаського і канівського, була досить обширною. Починаючи від Дніпра, нижче Ржи-

щева, його межа з Київським староством прямувала на захід на водорозділ Ростaвиці й Унави. Від Вчорайшого до Ружина йшов кордон з Житомирським староством, від Ружина до Погребищого — з Вінницьким, від Погребища і по Гнилому Тікичу — з Браславським. Захоплюючи потім частину Звенигородщини, межа тодішньої Черкащини пролягала по верхів'ях Турії, далі обходила з півдня басейн Тясмина і в деякому віддаленнні від правого берега Дніпра спускалася приблизно до устя Самари. На Заднiпров'ї Черкаське староство захоплювало нижню течію річки Супій і басейни рік Сули, Псла з Хоролом, Ворскли з Мерлою, Орелі і Самари з Вовчою. А на крайньому сході межа Черкаського старостваа доходила до Путивля.

Однак попри відповідальність за все господарське життя староства Дмитро Вишневецький мав за головний свій обов'язок пильнувати південні кордони держави на межі з Диким полем.

Якою ж збройною силою як староста він міг розпоряджатися в той час? Згідно з люстрацією Черкаського замку 1545 року тоді тут мешкало 250 козаків, у Каневі «буває людей прихожих, козаків неосілих, не рівно завжди, але як якого часу».

Але він узяв на себе відповідальність перед усім українським народом за його майбутнє, бо саме тут — на межі Дикого поля — тоді вирішувалася його подальша доля. Зрештою, це для нього було не чужим, бо засвоїв уже з родинного звичаю те кредо, яке набагато пізніше гетьман Іван Мазепа виразить твердо: «Же през шаблю маєм право».

І якщо історичні обставини складалися таким чином, що відродження української державницької традиції мало відбутися завдяки збройній силі козацтва, то нащадок турово-пинських Рюриковичів князь Дмитро Вишневецький якраз і годився на цю роль. Саме він міг очолити великий національний зрив, що набирав критичної маси і був готовий вибухнути таким організаційним новотвором, який забезпечив би еволюційний поступ усього суспільства до повного відродження українства.

Закриття саме Чорного шляху було головним завданням оборони південного пограничча, оскільки Муравський шлях пролягав по лівобережній Україні з головним напрямком на московські землі. Для закриття Чорного шляху, Дмитро Вишневецький, як і його попередники на посадах окраїнних старост польського уряду, активно використовував як хліборобське козацтво, так і уходників на дніпровські острови. Скажімо, той же Остафій Дашкович навіть порушував на Петриківському сеймі 1533 року питання про набір із козаків окремого реєстру, який був би на постійній службі у польського короля. От-

Козаки на марші.

же, йшлося про використання козаків, приписаних до котрогось з прикордонних старост.

Такі пропозиції шляхта вислуховувала, але далі цього справа не рухалася. Хоч і був прецедент, коли 1524 року за дорученням короля Семен Полозович і Криштоф Кмитич, зібравши чималий почот козаків, ходили в пониззя Дніпра, до Тавані, тримати сторожову службу і там немалі послуги короні вчинили: тиждень билися з татарами, які повертались з українських земель — багатьох побили, а інші самі потопилися. Польський король після цього ставив питання перед литовською шляхтою про організацію постійної сторожі на запорозьких островах: «коли б то там тисяча або дві козаків на Дніпрі мешкали, то від них була б знаменита послуга і оборона державі нашій».

Але жоден з попередників князя Вишневецького не втілив у життя ідеї згуртування усіх низовців і хліборобських козаків навколо укріпленої твердині там, у пониззі Дніпра, на межі мусульманського світу. Бо одна справа побудувати на окраїні Дикого поля замки (їх звели в Києві, Каневі, Черкасах, Брацлаві, Вінниці), до яких будуть ховатися поблизькі мешканці, якщо їх встигнуть вчасно повідомити про наближення ординського нападу. І зовсім інше, коли на межі кочовищ цієї орди виростає укріплений форпост, який не лише контролює дніпровський перевіз, але й символізує приналежність навколишньої території, включаючи Дике поле, народу, котрий був тут завжди і знову з шаблею в руках заявляє на неї свої права.

І цю шаблю можна було вкласти в руки тим, хто мав з ним спільний дух — такі характерники були на Запорожжі. І князь Вишневецький пішов туди, де можна було згуртувати сильних духом. Це було «об'єднання людей одного духу, гарячої віри і випробуваного характеру! Людей ідеї» — якраз ці слова Дмитра Донцова найкраще характеризують запорозьку спільноту, яку зібрав на Хортиці Дмитро Вишневецький.

Ті уходники, котрі вчора ще розпорошувалися по дніпровських островах окремими ватагами і не становили порізнь серйозної загрози для нападників, відтепер, об'єднавшись під захистом Хортицької твердині, відчули свою силу. Вони не лише впевненіше почували себе під захистом укріплених мурів на дніпровському острові, а й мали базу, з якої могли робити вилазки в пониззя Дніпра чи заглиблюватися в степ.

Водночас цей замок-фортеця — і це найголовніше — стає притягальною силою для всіх тих, хто готовий був прибути сюди і стати в ряди захисників рідної землі. Очевидно, більшість їх тоді приєднувалося до запорожців з вірою в те, що організованою збройною силою можна буде добитися повернення своїх родичів з турецько-татарського полону.

Хортиця — колиска козаччини.

Постійні небезпеки, які підстерігали мешканців південного пограниччя, призвели до встановлення серед цього соціального стану особливих форм співжиття, а усвідомлення спільних інтересів підштовхувало до створення спільного проводу. Провід той мав бути національно свідомим, аби почу-

вання маси були йому близькими, зрозумілими й прийнятними. І вкоренитися він мав саме там, звідки можна було глянути на всю Україну, аби найгостріше відчути її болі.

Йозеф Брандт. Запорожці.

Саме з таких міркувань князь Дмитро Вишневецький вибрав на Запорожжі острів Хортицю — «проти кримських кочовищ». Цей острів справді був найбільший серед усіх за дніпровськими порогами. Але той укріплений замок, який прийнятий в нашій історії за першу відому Запорозьку Січ, князь Дмитро Вишневецький побудував на острові Мала Хортиця з огляду на його важливе стратегічне значення.

Саме тут Дмитро Вишневецький об'єднав розпорошених по дніпровських плавнях низовців, прилучив до них той хліборобський елемент з межі Дикого поля, який уже набув добрі навики військового ремесла. Отже, він визначив напрям творення власне української збройної сили, що мала органічний зв'язок із землею.

Зрозуміло, радянська історіографія намагалася спростовувати факт участі князя Дмитра Вишневецького в заснуванні першої Запорозької Січі на Хортиці, бо доктрина вульгарного марксизму не допускала того, що в творенні такої прогресивної інституції міг брати участь поряд з широкими трудящими масами і представник заможного класу. Ось чому, виконуючи це ідеологічне замовлення, український радянський історик В. Голобуцький заявляв, що «Запорозька Січ, треба сказати з усією рішучістю, виникла не з волі «ясновельможних» магнатів, на зразок кн. Дм. Вишневецького, а в боротьбі з ними. Вона була заснована не панами, а безіменними героями, котрі повстали на боротьбу проти феодального кріпосницького гніту і чужоземного поневолення».

Справді, Дмитро Вишневецький виходець із заможної родини, і він належав до українських феодалів польсько-литовської держави. Але ж і серед них були патріотично настроєні діячі, які у важку годину, коли вирішувалася доля Вітчизни, ставали на її захист спільно з народними масами.

Саме таким і був Дмитро Вишневецький, який колишніх утікачів від соціальних і релігійних утисків згуртовував в організовану збройну силу там, де схрещувалися мусульманський і християнський світи. Він першим усвідомив: взяттям під контроль геополітичних координат Північного Причорномор'я власною збройною силою українство застерігається від грізної небезпеки, що крилася в сусідстві з військовою потугою Кримського ханства, якому протегувала наймогутніша тоді Османська Порта.

У цьому якраз і виявилася його державна і військова далекоглядність, бо заснування організованого збройного осередку на Хортиці — це й цеглина у підмурівок відродження української держави.

VI. ФУНДАМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У ті далекі роки, тобто з другої половини XV століття, коли втікачі від феодальних утисків почали гуртуватися для захисту від нападів ординців спочатку в невеликі ватаги, а пізніше — в досить сильні воєнні дружини, козацтво ще не виступало такою силою, якою стало на переломі XVI—XVII століть. Знадобилося майже сто років, аби розвиток його сформував і викристалізував це самобутнє явище в історії середніх віків.

І при цьому треба чітко усвідомлювати: той осередок української збройної сили, заснований князем Дмитром Вишневецьким на Малій Хортиці 1553 року, взяв на себе функцію не лише оборони південного пограниччя. Висунувши так далеко в степ центр свого військового відродження, наш народ уперше за багато століть повертав собі право відновлювати господарство на величезних просторах чорнозему, втрачених з падінням Русі.

Нове освоєння українського степу, що важливо, відбувалося природним шляхом, оскільки матеріальне забезпечення низового козацького війська вимагало хліборобської осілості навколо Запорозької Січі. Відповідно з числа її вольниці виділяються найбільш досвідчені, які спроможні закласти зимівники, де буде продукуватися все необхідне для продовольчого постачання січового товариства й поповнення кінноти й тяглової сили. Тому вже з середини XVI століття українське козацтво, яке під проводом Вишневецького боролося проти степової орди не лише власне за порогами, а й у басейні Орілі, Берестової, Конки, Кальміусу, Сіверського Дінця, на Нижньому Дону, скрізь біля своїх похідних таборів організовує хліборобські бази, на місці яких у майбутньому виростають постійні поселення, що увічнювалися українськими назвами.

Скажімо, на берегах Сіверського Дінця, де засновник Запорозької Січі зупинявся зі своїми побратимами, перепиняючи шлях кримським татарам на Казань у 1558 році, залишилися хутори Верхній Вишневецький і Нижній Вишневецький. А в пониззі Дону, де згодом князь Вишневецький розташовував свій табір, готуючись до штурму турецької фортеці Азов, 1570 року зупинилися наші козаки, повертаючись із спільного з кримськими татарами походу на Астрахань, і заснували свій новий осередок під назвою Черкаськ. Це поселення згодом перетвориться на організаційний центр формування донського козацтва, яке витвориться в окремий військовий стан, підпорядкований московському цареві.

Але навколишні хутори й зимівники, особливо на правому березі Дону, залишатимуться з українськими традиціями і духовністю. Вони стануть своєрідним притягальним ядром для тих запорожців, котрі перейдуть сюди на постійне прожиття, а також пізніших українців-переселенців, котрі візьмуться за хліборобське освоєння приазовського степу. Це й було новітнім українським вибором, що прив'язувався до старокиївської традиції — спрямування до територіального поширення вольностей Війська Запорозького на схід і південь, де лежали великі простори чорноземів, котрі належали в часи Русі українському народові — до Середнього і Нижнього Подоння і далі аж на Кубань — там колись існувало Тмутараканське князівство.

Територіальним устремлінням на південь — набігами на Іслам-Кермен, Перекоп, Очаків, Бендери, Акерман, Кілію Запорозька Січ також поступово підсувалася безпосередньо під ці ординські фортеці, змушуючи їхніх господарів відступати з кочовищ поближче до укріплень. Уже самі назви військово-територіального паланкового поділу війська Запорозького низового самі за себе кажуть щодо відновлення українського суверенітету над втраченими з часів Русі землями: Кодацька, Переволочанська, Кальміуська, Самарська, Прогноївська, Бугогардівська. Відтак у чужих документах ось так фіксується про цю тактику українських козаків: «Виперли татар з тих піль і кочовищ, де тепер самі живуть».

Цей процес розпочинається саме із заснування Запорозької Січі, бо з'являється військова сила, яка не тільки може оборонятися, а й у 1556 році переходить у рішучий наступ. Так, «тієї осені, на Покрову, Вишневецький князь Дмитро взяв Іслам-Кирмен, й людей побив, й гармати вивіз до себе на Дніпро до свого міста». Не менш значною самостійною військовою операцією є й організація ним оборони Хортицького замку, який тоді ж намагався захопити кримський хан Девлет-Гірей. За словами самого Вишневецького, «цар кримський з усіма людьми кримськими підступив під його город на Хордецький острів й приступав 24 дні. Й божим милосердям … й щастям від царя відбився й побив у царя багатьох людей кращих, й пішов цар від нього з великим соромом».

Девлет-Гірею довелося звертатися за військовою допомогою до турецького султана, виправдовуючи провал облоги Хортиці морозами й снігами. А це означало, що збройна сила Вишневецького настільки зросла, що орда самостійно вже не може з козацтвом справитися. Але султан закидає листами польського короля, аби той «припинив гвалти свого підданого пана Дмитра на пограниччі, про які доніс до Порти кримський хан Девлет-Гірей».

Про неспокій, який чинив Вишневецький улітку 1557 року на турецьких окраїнах, зокрема біля Акермана, свідчить чергова скарга султана до короля: «на тамтешній Україні всього злого і лотрства причиною є князь Дмитраш, якийсь лотр, якого обов'язково погубити є річ потрібна... біля порога Порти того лотра, якимось способом до рук діставши, скарати, аби більше там шкод не чинив, а убогі люди, аби в спокої залишалися».

А невдовзі зрослу міць української збройної сили відчули на собі й турки, про що свідчать архівні документи Блискучої Порти. Аж чотири повідомлення від 2 липня 1559 року описують про те, як Вишневецький напав на турецьку фортецю Азов. Зокрема, зазначається в них, гарнізон, до складу якого входило і 200 яничар, був мало чисельним, аби протистояти штурму, і його відбили лише завдяки допомозі, яку подали ногайські племена, та підтримці оттоманської ескадри з 6 великих і кількох малих галер.

Уперше над Азовом, воєнним форпостом Османської імперії в приазовських степах, важливим пунктом на старому торговельному шляху з Туркестана, нависла серйозна небезпека. У Стамбулі захвилювалися, адже будь-яка загроза Азову негайно відбивалася на продовольчому становищі Порти, оскільки до неї саме звідси надхо-

дила левова частка необхідних столиці продуктів харчування. І підстави для занепокоєння були, адже караван кораблів з ячменем, чечевицею та маслом, на який чекали у столиці, не міг вийти в море через козацьку блокаду портів азово-чорноморського узбережжя.

Тогочасні турецькі документи засвідчують також, що загони під проводом Вишневецького на великих човнах форсували морську протоку і напали на Керч. Бей Кафи Сінан писав до столиці Порти, що оттоманській ескадрі вдалося відбити цю атаку. Лише після цього «Дмитрашка» повернувся через Азовське море до гирла Дону і піднявся ним угору, де на своїх, уже обжитих місцях побудував невеликі форти, «готуючись таким чином до нового наступу наступної весни».

Уже в березні й квітні 1560 року в Стамбулі знали про підготовку Вишневецьким великого наступу в Північному Причорномор'ї. Зокрема, каді Азова і бей Кафи писали, що ворожа армія, яка готується захопити Крим, перебуває під командуванням «Дмитрашки». За наказом султанського дивана були приведені в стан бойової готовності збройні сили передусім на місцях. Зі Стамбула в Азов вийшла ескадра з семи кораблів. У місті швидко відновлювалися фортифікаційні споруди, гарнізон поповнився загоном яничар, а також запасами продовольства. На чолі османських сил, стягнутих на захист Азова, стояв сілістрійський бей Сінан-паша. Крім солдат, завербованих у Сілістрії (нинішня Румунія — *В. С.*), йому підпорядкувалися сіпахи і добровольці восьми інших бейликів (округів. — *В. С.*) Османської імперії, а також загони під командуванням молдавського й валаського воєвод і армія кримського хана.

Французький дослідник Ш. Лемерсьє-Келькеже, порівнюючи цю військову мобілізацію проти «Дмитрашки» з приготуванням Блискучої Порти проти інших її європейських противників — Венеції чи Священної Римської імперії,— відзначала, що такі заходи султана були надзвичайними. Це був єдиний випадок в історії Туреччини, коли такі грандіозні військові приготування спрямовувалися не проти окремої держави, а проти окремої особи.

Задумана з великим розмахом експедиція проти Криму не вдалася, оскільки турецькі власті були заздалегідь попереджені про неї й зуміли її відбити завдяки османській флотилії, яка вже чекала козаків Вишневецького на переправі. Неуспіх запорожців пояснювався не тільки тим, що від черкеських князів і Великої Ногайської орди вони не одержали підмоги з 20—30 тисяч осіб, як передбачалося, а й повідомленням когось із московських купців бею Кафи про намір «Дмитрашки» здійснити напад на Азов.

Незважаючи на невдачу Вишневецького, з початком наступного, 1561 року в Туреччині посилено готуються до нових сутичок з князем. У донесеннях французького посла із столиці Порти зазначалося, що 20 галер чекають виходу, в Чорне море для захисту Кафи та Азова. Очікувалися також бойові операції «Дмитрашки» в Мегрелії, тобто, Грузії...

Ці повідомлення турецьких архівів засвідчують також: на той час наші запорожці вже змушені були опановувати й морське мистецтво, бо розуміли, що без власного флоту не можна розраховувати на успіх у боротьбі з Кримом і Туреччиною. До речі,

його становлення також пов'язується із князем «Дмитрашем». Відомий історик Микола Маркевич вважав, що саме «Вишневецький запровадив на Січі досить важливе нововведення. Він першим наказав споруджувати човни з буйволових шкур, щоб легше було, в разі потреби, переносити їх по суходолу».

На водних просторах.

Зрозуміло, що використання козацької флотилії спостерігається і на водних артеріях України. Зокрема, ще з середини XVI ст. досить часто запорожці піднімаються вгору Дніпром і Дністром. 1596 року, наприклад, пробували штурмувати Київ з човнів, а через чотири роки вибиралися і на війну проти шведів: «Ідучи водою вгору й маючи противні вітри, як прийшли до порогів, то ледве не на кожному тягнули морські човни берегом через скали, взявшись за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола».

А далі їхній шлях на Балтику пролягав так, як зазначалося на засіданні польського сейму: «аби затягнули човнами вгору Дніпром, бо то можливе, а потім на Буг, а з Бугу на Віслу — морем до Пілави... саме тих, хто на Чорному морі проти турків воював».

Сумлінність у службі й висока військова майстерність українського козацтва змушувала польські власті в XVI столітті не раз повертатися до питання про взяття його до особливого реєстру, що буде під контролем.

Починаючи з 1568 року, польський король, враховуючи силу і зрослий авторитет запорозького козацтва на міжнародній арені, змушений був офіційно визнати його як самостійну військову організацію, пропонуючи службу й оплату при замку. Звичайно, цим переслідувалася передусім мета покласти край походам низовців проти орди, що загрожувало неприємностями короні, і поставити дніпровську вольницю в повну залежність від намірів шляхти. Тепер король звертався до козацтва не через своїх прикордонних урядників, а безпосередньо сам: «подданым нашим, козакам тым, которые з замков и мест украиных зъехавши на Низу перемешкивают». Але «певний почот» — 300 осіб, набраний із запорожців, через кілька років не міг стати новою, державною організацією всього козацтва. Тож Запорозька Січ продовжувала розвиватися незалежно від Речі Посполитої, без її відома входити в дипломатичні відносини.

З другої половини XVI століття козацька дипломатія наводить контакти з багатьма європейськими країнами. Тут і перші зв'язки з австрійськими монархами, римською курією, кримським ханом. Запорозькі посли відіграють велику роль у врегулюванні конфліктів між Військом Запорозьким і польським урядом у ході національно-виз-

вольної боротьби українського народу проти польської шляхти наприкінці XVI—першій половині XVII століття, саме вони добивалися від імені дніпровської вольниці, реєстровиків і випищиків (викреслених з реєстру. — *В. С.*) розширення своїх прав, посилення впливу на городову Україну. Значна їхня заслуга в тому, що в ході цього процесу козацтво, формуючи військово-територіальний поділ наших земель, поступово відроджувало українську державність.

Справа в тому, що реєстровиків було поставлено в незалежність від шляхетських урядовців на спеціально виділених землях від Терехтемирова до Чигирина, звільнено від податків, поборів і повинностей. Платня з державного скарбу була додатковим джерелом прибутку до заняття сільським господарством, ремеслом, промислами. Крім того, козацтво одержало окремий суд, влаштувало в Терехтемирівському монастирі шпиталь для поранених і хворих.

«Така організація, — зазначала відомий дослідник Олена Апанович, — не була даром Стефана Баторія усьому українському козацтву, як це стверджують досі деякі історики. Він запозичив її у Запорозької Січі для реєстрового козацтва. Українське козацтво саме створило своєрідний політично-адміністративний, судовий, військовий устрій, який послужив моделлю в організації реєстру і який у його межах змушена була визнати Річ Посполита».

Так-от, цей новотвір українського козацтва не тільки зберіг реєстровому війську елементи автономії, а й легалізував його військову й політичну організацію, що стало основою для поширення ідеї запорозької вольниці на городову Україну. Вона вже з останньої чверті XVI століття усе настирливіше пробиває собі шлях через перенесення військово-територіального поділу з пониззя Дніпра на волость. Відтак на початку 1590-х років реєстр розрісся уже до 2 полків по 500 козаків, які на чолі з Криштофом Косинським і Войтехом Чановицьким розташовувалися в Рокитному і Володарці на Правобережжі та в Іванкові, Горошино і Сніпороді — за Дніпром. А це вже створювало для козацтва можливість поширювати свій вплив на територію городової України.

Звичайно, польський уряд і гадки не мав цього допускати. Рахуючись із збройною силою козацтва, котре постійно використовував, він думав над тим, як зашкодити поширенню його впливу, ізолюючи від народних мас. Тому історичним парадоксом для Речі Посполитої було залучення до своїх військово-політичних планів не тільки реєстрового козацтва, а й запорожців і взагалі не вписаних до реєстру, що втягувало під прапори козацької ідеї все нові й нові маси українства. Це особливо чітко проявилося підчас козацько-селянських повстань наприкінці XVI століття.

Окремі представники польської еліти бачили вихід у тому, щоб примирити Річ Посполиту з українським козацтвом. Наприкінці XVI століття київський католицький єпископ Йосиф Верещинський запропонував створити своєрідну козацьку державу на Задніпров'ї. Зокрема, передбачалося передати в юрисдикцію Війська Запорозького всіх земель на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь, передбачалося включити українські й білоруські землі від Запорожжя до Орші. На них планувалося розмістити 13 полків: князь зі своїм відділом повинен був одержати на

утримання Переяслав «з усіма хуторами», а козацький гетьман розташувався б у Лубнах і його околицях, інші військово-територіальні одиниці — в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі й Радомлі.

Незважаючи на те, що цей проект був нереальний, він свідчить про існування ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, про вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 1590-х років у шляхетському середовищі кружляли чутки, що козаки хочуть заснувати окрему республіку на чолі з Наливайком як князем.

З свого боку посол Наливайка — Нішкевський повіз у січні 1596 року до короля ось такі пропозиції: розташувати в межиріччі Дністра і Південного Бугу щось на зразок прикордонної сторожі в зазначеній королем кількості і на державній платні. Крім служби проти татар і Москви, Наливайко обіцяв виконувати і репресивні функції щодо розбійників, втікачів-селян і челядників — спільно з прикордонними старостами переймати їх та різати їм носи і вуха. Навіть на Запорожжі обіцяв знести гетьманство, а залишити там лише свого поручника.

Таким чином, через опанування певної території козацтво готове було відновлювати українське самоврядування, бо, найнявшись тоді на службу австрійському цісареві, як зазначив М. Антонович, «козаки виламались з державного зв'язку Речі Посполитої. І відтепер вони представляють собою окрему політичну організацію, від якої можна сподіватися кожночасно всякого союзу з сусідами. Ось чому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужоземних корогов. Цим актом немов символізувався поворот козацтва до послуху польському уряду.

Водночас необхідно зазначити: тоді козаки в більшості насамперед хотіли прогодувати себе, але ще не усвідомили як слід своїх обов'язків перед країною. Серед них не було жодної видатної постаті з ширшим політичним світоглядом, яка зуміла б надихнути вояцькі маси ідеєю вищою, ніж пограничка жандармерія, яку проектував Наливайко.

Ось чому перенесення запорозьких традицій на городову Україну через військово-територіальний полковий устрій дало можливість не тільки покозачувати широкі маси — з 1632 року на південному пограниччі бачимо 8 реєстрових полків, — але й виявляти серед них майбутніх провідників, котрі вже мислили масштабніше. Придивившись до демократичних традицій на Запорожжі, вони намагалися запровадити їх на волості, чим сприяли розвитку громадянського суспільства. Зрештою, Запорозька Січ стала прообразом тієї християнської козацької республіки, яка задовго до Великої Французької революції наприкінці XVIII століття проголосить демократичні права і свободи.

Військове мистецтво українських козаків викристалізувалося в різних аспектах збройної боротьби. Передусім у відсічі турецько-татарської агресії, яка постійно супроводжувалася жорстоким кровопролиттям. Саме дніпровська вольниця була у цій боротьбі авангардом, саме на неї із сподіванням звертала погляди вся Європа, що

тремтіла перед грізною силою Османської імперії. Важкі битви з арміями турецького султана і кримського хана мобілізовували внутрішні сили України; досвід, одержаний у цих битвах, сприяв зростанню військової майстерності всього народу.

Та військове мистецтво Війська Запорозького вдосконалювалося не лише в боротьбі зі степовою ордою. З одного боку, передові прийоми бою козацтво переймало й відшліфовувало, воюючи в складі війська Речі Посполитої або будучи найманим різними монархами. Так, наші козаки ходили в найми до молдавських господарів, кримських ханів, австрійських імператорів, шведських і французьких королів, московських царів. Скажімо, коли у війнах з Австрією французи відчули на собі передову тактику й стратегію козацького війська, то 1646 року вони запрошують на береги Ла-Маншу запорожців, аби ті відбили для них їхню ж фортецю Дюнкерк від іспанців. Є свідчення навіть про те, що 1616 року козацьке посольство обговорювало в столиці Персії питання щодо найму 20 тисяч українських вояків, які мали б охороняти кордони цієї країни з Османською імперією.

Тому й не дивно, що спеціалісти військового мистецтва тогочасної Європи аналізують бойові операції запорозького козацтва, про що повідомляється в чужоземних виданнях ще наприкінці XVI століття. Та й безпосередні недруги його — польські шляхтичі — ось так відгукувалися про звитяжність запорожців: «Як мужні леви, охороняють вони християнство: майже кожен з них може називатися Гектором...Слава цього народу поширена всюди і залишиться за ним навіки, хоча б і Польща загинула. Що робив Геркулес, який бив гідр і не щадив земних богів, те на Русі зуміє зробити кожний. Самсон розірвав пащу левові, подібні подвиги в наш час русакові (українцеві. — *В. С.*) за звичай. Могутній турок розкрив на нас пащу, і хоробро русаки не раз всовували в неї руку».

З другого боку, українське козацтво могло приглянутися і до тих бойових навиків, якими володіло московське військо. А нашим хлопцям тоді доводилося досить часто «скородити московські ребра», починаючи з першого реєстру з 1578 року. На початку XVII століття вони двічі приводили самозванців до Москви — одного з них навіть змогли посадити на царський трон з признанням його москвинами протягом року. Другому, так званому «тушинскому вору», щоправда, не вдалося за допомогою козацької сили засісти в Московському Кремлі, хоч табір його вже розташовувався неподалік.

Але 1611 року українські козаки на спілку з поляками таки зуміли взяти лігво московського самодержавства й залишилися постійною залогою там. Однак кинуті польським командуванням напризволяще змушені були вдатися до самозабезпечення, розлізшись по Московщині аж до Тіхвина й Архангельська, чим вміло скористалися провідники народного ополчення Мінін і Пожарський.

Петро Сагайдачний.

Через сім років у черговий раз пройшлися теренами Московщини до її столиці українські козаки на чолі з прославленим гетьманом Петром Сагайдачним. У вересні 1618 року Кремль і Китай-город уже були в козацькому кільці, в ніч на

Покрову, коли величезними дубовими колодами було вибито Арбатські ворота, розпочався останній штурм. Уже атакуючі й увірвалися до Китай-города, здавалося, що все вже вирішилося на їхню користь. І раптом захисники Москви застосували неочікуваний для українства прийом: «Ви ж православні, не воюйте з нами...», — кричали вони наступаючим. Ті з такої несподіванки розгубилися, зупинилися, відтак наступ у подальшому захлинувся, і наші козаки змушені були відступити.

На ранок вони прийшли до Сагайдачного й почали нарікати на погодні умови, великі втрати, раз у раз згадували про спільну православну віру — войовничого запалу в більшості вже не було... З огляду на такі настрої гетьман зняв блокаду Кремля й дав наказ на відхід в Україну.

Коли вже козацьке військо дісталося Калуги, його наздогнали посланці царя й запропонували «єдиновірним православним» українцям перейти на московську службу. Триста сорок дев'ять погодилося одразу — отак прямо з дороги повернулися, розраховуючи, очевидно, що матимуть у «білокам'яній» сите «кормлєніє» з рук «найсправедливішого, бо православного» монарха. Та розіслали їх окремими групами по навколишніх містах Московщини: «в Нижней 100 человек, в Арзамас 21 человек, на Вологду 44 человека, а в Пронеск 20 человек, в Шатцкой 50 человек, в Переяславль-Залеской 20 человек, в Ярославль 44 человека, на Коломну 20 человек, в Переяслав — Резанский 30 человек».

На початку 1619 року ще сімсот православних на чолі з полковником Коншею перейшли на московську службу. Їх також розіслали до 18 міст: Коломни, Рязані, Арзамаса, Нижнього Новгорода, Казані, Астрахані, Костроми, Вологди, Білозерська та інших. Можна стверджувати, що організованої української збройної сили тоді дуже боялися в Москві. Приклад: коли в березні 1620 року посольство від гетьмана Сагайдачного прибуло до царя з пропозицією прийняти Військо Запорозьке на постійну службу, представників козацтва без аудієнції в Кремлі відправили додому.

Щоправда, в 1633 році 40 тисяч цих «єдиновірних, православних» на боці поляків воювали проти Москви, суттєво допомагаючи католицькій Речі Посполитій відвоювати Смоленщину, на якій тоді ще повністю проявляли себе білоруси як корінний етнос цього регіону.

Важливим етапом розвитку Запорозької Січі було шліфування її демократичних традицій, які підтримувався не писаними законами, а звичаєвим правом, перед яким усі були рівні і яке проголошувало: «Воля і рівність». І це був не анархізм. Бо воля в козацькому середовищі неодмінно породжувала і обов'язки, а хто ніс на собі їхній тягар, той мав волю. Тут і справді всі мали рівні права, виступаючи на добровільний герць з ворогами українського народу. Гербовий шляхтич повинен був жити в злагоді зі своїм колишнім підданим; той, хто здобув освіту в університетах Європи, мусив брататися з неграмотним селянином. Утікачі від феодального гніту з Поділля й Сіверщини, Волині та Холмщини, нинішніх Білорусі й Молдави — усі мали присягнути на боротьбу за християнську віру.

І не просто присягнути їй, а й бути завжди готовими до найважчих випробувань. Тож козаки мужньо приймали смерть — посаджений на палю гордий запорожець

сміявся в обличчя своїм ворогам: «Ось так умер мій пан-отець — Царство йому Небесне! І покійний дідусь — упокой його душу, Господи! Такечки і мені дайте вмерти — потомственною, стовповою, дворянською смертю».

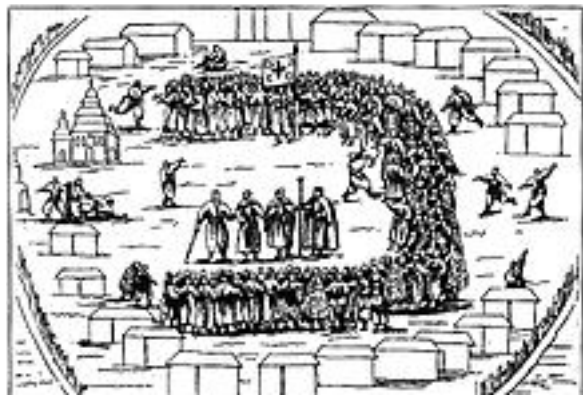

Козацька рада у Запорозькій Січі.

Та найголовніше — Запорозька Січ перебрала на себе політичний провід українського народу, який втратила наша православна шляхта. З самого початку заснування Січі найвищим органом самоуправління стає загальна рада. Вона вирішувала найрізноманітніші питання життєдіяльності запорожців, проблеми війни і миру, взаємин із сусідами, вибори старшини. Загальна військова рада, в якій кожен козак мав право голосу, скликалася, як правило, двічі—тричі на рік — 1 січня, на другий—третій день після Великодня й 1 жовтня.

А в міжчасі управляла кошова старшина, яка обиралася з найбільш довірених загальній масі козацтва звитяжців, особливо ж січовий отаман, який мав беззастережну владу над кожним рядовиком від ради до ради. Звичайно, сам він не міг справитися з управлінням Січі, оскільки з розширенням розмаху військових дій з другої половини XVI ст. виникає потреба створення постійного апарату керівництва, а також допоміжних органів управління. Відтак поступово формується структура кошової старшини, яка стане базою для функціонування генеральної старшини Гетьманщини.

Усе це в комплексі дало можливість за сто років після заснування Запорозької Січі на Хортиці підготувати не тільки народні маси до тривалої війни з таким сильним противником, яким була в ті часи феодальна Річ Посполита, а й сформувати відповідний апарат управління ними, без чого немислима була українська національна революція в середині XVII століття.

VII. НЕПІЗНАНИЙ НАМИ ВЛАСНИЙ ФЕНОМЕН

Друга половина XVI століття відзначена в історії нашого народу не тільки заснуванням Запорозької Січі, що стала фундаментом українського державного відродження, а й творенням ще одного національного феномену, з яким увійшло в глибокий конфлікт козацтво. Йдеться про навернення до Римського Апостольського Престолу Київської православної митрополії, значення якого ще й досі по-справжньому не оцінене в нашій історії, хоч Берестейська унія 1596 року готувалася не одне століття і весь час після того пристрасті навколо неї не вщухають.

Уже наприкінці X століття Рим тричі намагався переконати київських правителів у необхідності поєднати долю русичів з наступниками Святого Петра. Робилося це як до прийняття християнства на Русі, так і опісля: 977 року Папа Бенедикт VII послав своїх легатів до князя Ярополка, до Володимира Великого посли Папи Іоанна прийшли 991, а від Сильвестра II — в 999. Однак це не допомогло. Коли ж 1054 року християнський світ поділився, і наші предки остаточно опинилися під омофором Царгородського православного патріарха, то невдовзі в Києві вже самі задумуються над поїздкою до Риму: 1075 року Великий князь Ізяслав послав свого сина Ярополка до Папи Григорія VII, аби той дав благословення на княження «як дар Святого Петра», що мало надати Русі «покровительство апостольського авторитету». На це в Римі погодились, відтак Святий Отець передав «від імені Св. Петра управління вашим царством з тим наміром і з тим гарячим побажанням, щоб Св. Петро своїм заступництвом перед Богом охороняв вас, ваше царство і всі ваші справи і надав вам милість володіти вашою державою в повному мирі і славою до кінця вашого життя».

Проте міжусобиці, які розпочалися в Русі серед спадкоємців Ярослава Мудрого, не дали можливості оформити тоді процес об'єднання руських православних з Римським престолом. Не відбувся він і в часи правління Романа Мстиславовича й Данила Галицького, хоч останній і був коронований Папою Римським на короля Русі. Вів розмови в 1396 році на цю тему з Великим князем Литовським Яґайлом і Київський митрополит Кипріян Цамблак. Одержавши підтримку своїх намірів об'єднати церкви, митрополит вважав за конечне скликати для цього собор, про що сповістив і Вселенського Патріарха. Однак на тому справа й закінчилася.

Реально питання унії для українства постало на Флорентійському Соборі в 1439 році, коли Київський митрополит Ісидор, приєднався до неї, розуміючи цей процес як творення єдиної церкви. Проте в Україні до його рішення поставилися прохолодно — лише невелика група заможних верств підтримала унію, широкі ж маси, виявляючи лояльність до неї, не перейшли в її ряди.

Ворожим до унії виявилося польське латинське духовенство й московське православне. Бо така унія, яка зберігала для нашого народу його національну душу, оскільки залишалися всі православні обряди, не була потрібна ні полякам, ні москвинам. Як справедливо зазначав Микола Чубатий, «ні Москва, ні Польща в історії не хотіли унії. Бо унія як окремішня форма релігійної культури — окремішня обрядом від поляків і вірою від москалів — сприяла духовному усамостійненню українського народу, його внутрі кон-

солідувала, віддавала під охорону Апостольського Престола і католицької Європи і внаслідок цього замикала дорогу і польській, і московській експансії на українські землі».

І Москві, і Варшаві підходила така унія «при якій українська церква затрачувала би свою церковно-культурну індивідуальність, себто винародовлювалася». І якщо вже не вдасться завести в Україні латинство, то хай утримається в ній московське «благочестіє». Саме з цих міркувань московський князь Василь Васильович ув'язнив Ізидора, а римокатолицький єпископ Литви формально позбавляє його митрополичого престолу, який передає московському схизматику Йоні.

А коли в Москві самочинно проголосили власну митрополію, то постало питання і про виділення української церкви зі складу грецької з центром у Константинополі (Царгороді). Йшлося про створення власного патріархату в Києві, або про злуку з Римом. «До першого, — зазначав Степан Томашівський, — не дійшло, бо не мали власної держави, яка цей проект підтримала б й утвердила, тому про це ніхто й не поставив питання. Отже, тільки унія могла дати нам власну національну церкву».

Відтак ідея злуки православної й католицької церков і в подальшому не зникала серед української людності. Скажімо, 1476 року частина української еліти підписала знамените «Послання Мисаїла» до Папи Римського Сикста IV щодо вірності йому. Особливо ж цей процес посилився з прийняттям Люблинської унії, що означало входження українських земель до складу Польської держави, де наші представники фактично не мали права голосу. Ідею унії підтримувала і верхівка українського духовенства й світських феодалів, що прагнули добитися однакового політичного становища з польськими магнатами, зміцнити свою позицію в боротьбі проти антифеодальних народних рухів.

Було й чимало інших причин до запровадження релігійної унії в Україні. Зокрема, це і невдоволення православних єпископів тим, що у церковні справи дедалі більше втручалося міщанство, організоване у братства; бажання єпископів звільнитися від підлеглості східним патріархам, які підтримували братства; намагання верхівки православного духовенства добитися рівності з католицькими єпископами, які засідали в сенаті Речі Посполитої й титулувались «князями церкви» і залежали тільки від Папи, від короля — почасти.

Доливали масла у вогонь і різні полемісти, які з середини XVI століття розгорнули боротьбу проти православної церкви. Скажімо, Петро Скарга в своїй книзі «Про єдність костьолу Божого» (1577) гостро засуджував православну віру і доводив конечну потребу злуки з Римом, посилаючись при тому на перспективи розвитку освіти та культури й на матеріальні вигоди для української шляхти, які дала б їй унія, а ще більше для православного духовенства, яке вийшло б із приниженого стану. Він вважав також, що справу злуки повинен вирішити Собор із православних і католиків.

Треба зазначити, що ця книга присвячувалася князеві Костянтинові Острозькому, саме тому, який 1583 року виступає з ініціативою щодо переходу православних Київської митрополії з-під влади Царгородського патріарха під омофор Папи Римського. Щоправда, коли розгорілася гостра полеміка з цього питання, він відмовляється від своєї пропозиції й переходить до табору запеклих антиуніатів.

Однак його ідея наприкінці XVI століття несподівано одержала новий імпульс з боку православних владик. Значною мірою спричинилася до цього політика двох східних патріархів — антіохійського Йоакима і, особливо, царгородського Єремії II — під час подорожі їх Україною: вони підтримали братства, дозволивши собі зневажливо поставитися до владик. Незадоволення останніх викликало позбавлення сану митрополита Онисифора за двоєженство, висвята на його місце Михаїла Рогози, обраного лише світськими особами, а також призначення єпископа луцького, Кирила Терлецького, своїм екзархом, котрий по суті мав наглядати за Київським митрополитом, — сан, якого не було раніше. Тож унаслідок такої ситуації в різних колах православних поширилася думка про унію, яка мала оздоровити церковну атмосферу в Україні.

Але серед причин Берестейської унії не всі наші дослідники звертають увагу на можливий московський слід, який старанно заховувався за раптовими турботами східних православних патріархів про долю нашої церкви наприкінці XVI століття. «Тої турботи не було видко, — пише Дмитро Блажейовський, — заки греки не зачали їздити до Москви по милостиню, і тому, здається, не в Константинополі, а у Москві треба шукати за джерелом тої надзвичайної турботи греків про долю Київської церкви і вмішуватися в українські справи. Все це вийшло на користь Москві, тому й родиться думка, що грецька діяльність в Україні була інспірована і плянована в Москві. Тяжко повірити, що Москва давала грекам гроші зі самого лише милосердя і що греки проводили московську роботу в Україні без інструкцій з Москви та без якогось далекосяглого пляну».

Підстави для такого висновку є, адже програвши 1582 року Лівонську війну Польщі збройно й політично, московський цар Іван Грозний з метою досягнення поставленої його попередником Іваном III мети про створення Третього Риму, до якого мали увійти й усі землі Русі, вирішує опановувати наші терени зсередини, залучивши для цього козацтво, силу й значення якого в Москві вже відчули.

Ухвалено добитися наміченого завдяки впливу на українство східних патріархів, які часто їздили за милостиню до Москви через наші землі. Бо й справді велич Візантії продовжувала залишатися в уяві наших предків незбагненною притягальною силою. «Для нас, українців, — вважав відомий маляр Олекса Грищенко, — немає яскравішого слова над слово Царгород. Воно освячене сторіччями і пов'язане з найвидатнішими подіями нашої історії. Від свого першого культурного пробудження, від свого хрещення, стара Русь обертається обличчям до славної столиці — центру найбагатших ринків.

Один по одному слідують завойовники, зміняються культури, народжуються нові політичні й соціальні концепції. Але живучість та особливий чар Царгороду ніколи не в'януть. У них віддзеркалюються цілі епохи. Їхня стародавність і вага губляться у сивині часу. В них зосереджується таємна сила, яка владно притягала найнеймовірніші народи далеких сторіч і недавнього минулого… немає в цілому світі другої країни чи нації, яка переховувала б спогад про Царгород з такою ревністю і яка століттями мріяла б про нього так містично, як Україна. Ні розлогість границь, ні наїзди орд, ні

зміни урядів, ні останні криваві лихоліття, ніщо не може відвернути або затемнити погляд, який одного разу звернувся до чудового міста, «цариці-міста, захисника всіх інших міст, усіх церков, осередку знань і мистецтв», як висловився один візантієць».

Як наслідок, вищі духовники грецької церкви розпочинають регулярно відвідувати наші землі, опікуючись тутешніми віруючими. І тому, коли внаслідок тієї опіки у нас витворюються ставропігії, що почали систематично відправляти свої посольства з «інформацією» не до Константинополя, а до Москви, яка не була для нашого православ'я тоді керівним центром, то український єпископат цілком слушно став вбачати в цьому їхню шпигунську роль.

Тогочасні документи свідчать, що в шпигунській діяльності запідозрили й грецьке духовенство. Так, Київський митрополит Михайло Рогоза в грудні 1594 року в умовах унії зазначав, щоб «чернци теж з Кгреции аби больше в панстві єго королевьской милости не бивали і до землі непріятельскої московської жеби пропущани не били», а також просив польські власті, аби «перехожих і переїждчих з листами от патріархов не пущано: бо тих шпекгами розумієм з певних причин».

Не тільки це бралося до уваги: на той час у Москві, через сто років після проголошення концепції III Риму, посиленно намагалися втілити її в життя, поєднавши політичні засади з релігійними, оскільки військовими успіхами вона поки що не освячувалася. Саме з цих міркувань було ухвалено проголосити власний патріархат, що було б можливою складовою месіяністичних устремлінь Москви.

І коли у серпні 1586 року до «білокам'яної» прибув антіохійський патріарх Йоаким, то цар Федір Іванович звернувся до нього з проханням підтримати цю ідею. Той пояснив, що без ухвали собору всіх східних патріархів цього неможливо вчинити. В сподіванні, що це буде швидко організовано Москва щедро обдарувала Йоакима й просила скликати всіх патріархів у найближчий час. Однак, коли через два роки царгородський патріарх Єремія II прибув за черговою «милостинею» без належної патріаршої грамоти з дозволом на заснування окремого патріархату, то це викликало в Москві гнів.

З уст самого Єремії II в Україні знали, як посадили його з прислугою в Москві «на хліб і воду» за те, що не хотів спочатку здійснити чин висвячення. А коли зломлений погодився на те, щоб вивести з-під своєї влади московські терени і підписав Уложену грамоту, до тексту якої вносилася концепція III Риму, то був щедро обдарований. Відтак на святкових урочистостях у царському дворі піднесенно (хоч і крізь сльози, як сам розповідав!) промовляв: «О, ти величне царство й побажаний царю Третього Риму!». Для московського правителя це було дуже бажаним, тим паче, що в 1576 році австрійський імператор уже погодився визнавати його ще й з титулом «государя всея Руси», як це зробили набагато раніше і правителі Великого князівства Литовського.

Якраз це, тобто ймовірність поширення впливу православного царя на українські терени, очевидно, найбільше й налякало українських православних владик — якщо ось так учинити можна з Вселенським Патріархом, то що буде з ними, коли Москва доб'ється опанування їхніх володінь, про що вже прямо ставилася вимога перед Єремією II?

Тож відчувши, яка велика загроза насувається на Україну, її церкву, чотири єпископи останньої, як тільки Єремія II від'їхав до Царгороду, таємно збираються 1590 року в Белзі й обмірковують ситуацію. Львівський Гедеон Балабан на тій нараді першим вніс пропозицію про унію. Його тоді ж підтримали єпископи холмський Діонізій Зборуйський, пинський — Леонтій Пельчинський і луцький Кирило Терлецький. Згодом до них приєднається і нововисвячений єпископ володимирський Іпатій Потій. Маючи на етапі підготовки підтримку такого впливового українського магната, як князь Костянтин Острозький, вказана група протягом 1590—1595 років скликала п'ять синодів, на яких узгодила всі питання переходу Київської православної митрополії під владу Папи Римського. Ці дії були також узгоджені з польським королем, який підтримував ідею унії.

Протягом цих п'яти років спостерігалася також активізація контактів українських православних братств з Москвою, що дуже затривожили як єпископів, так і київського митрополита Михайла Рогозу. Коли ж останні дізналися про те, що отримавши від грецьких патріархів ставропігію, львівські братчики вже 1592 року поїхали до Москви за грішми, де заявили про спільність віри і походження українців і москвинів, то, зрозуміло, прискорили цей процес. Тримали його в таємниці навіть від князя Острозького, який, як виявилося, чомусь не підтримав особисто львівських братчиків матеріально, а дав їм з цього приводу рекомендаційні листи до далекої Москви.

Цей неспокій того року посилився ще більше, бо стало відомо, що до Москви таки було прислано від царгородського патріарха й Вселенського православного собору грамоту про підтвердження окремого патріархату. За це, до речі, до Єрусалима було послано для роздачі по різних церквах і монастирях 2.544 золотих. Для патріарха тамтешнього окремо було послано 500 золотих, митра, золота чаша для святої води з перловим пояском і чотири сорока соболів.

А коли 1595 року в Україні закружляли чутки про те, що повстанські загони Северина Наливайка зібралися перейти на службу до московського царя, запитуючи в того: «А идти да им, государь, к тебе ко Государю гетману Наливайку с своими черкасы на Чернигов или на Смоленск», справа ще більш прискорилася.

Справу переходу до унії продовжували тримати у великій таємниці, і навіть не всі єпископи знали про переговори з королем. Князь Костянтин Острозький, якому, як сказано вже вище, також не розкривали їхнього змісту, коли нарешті про них довідався, то був дуже обурений, що така велика, всенародна справа здійснювалася таємно. Ніякі пояснення й просьби його близького приятеля володимирського єпископа Іпатія Потія, в тому числі зі сльозами на колінах, щодо приєднання до унії не допомогли: князь залишився непохитним і попередив, що буде боротися проти унії, проведеної в такий спосіб.

Настійну вимогу князя Острозького скликати собор, щоб обговорити справу унії передали королеві, але той рішуче відмовив, мовляв, владики і без мирян можуть вирішувати цю справу. Король боявся, що на соборі виявиться сильна опозиція, і наказав православним делегатам їхати негайно до Риму. Відтак після видання ним спеціального універсалу, в якому сповіщалося про перехід православних під владу

Кирило Терлецький.

папи, єпископи Кирило Терлецький і Іпатій Потій вирушили до Риму, де представили 33 статті угоди, підготовлених на підставі умов Флорентійської унії.

При цьому необхідно акцентувати увагу на дуже важливому моменті: побачивши, яку зацікавленість в укладенні унії проявляють власті й католицьке духовенство Речі Посполитої, єпископат Київської митрополії зрозумів, що поляки будуть прагнути використати перехід православних під омофор Папи Римського як можливість прискорити асиміляцію українського населення через окатоличення.

Природно, це загрожувало існуванню нашої нації. Відтак Кирило Терлецький та Іпатій Потій мали чітку інструкцію від Собору українських православних і митрополита Рогози: добиватися об'єднання з Римом на умовах створення в структурі католицької церкви окремої української, яка збереже всі основні свої обрядові традиції й водночас не буде управлятися католицьким примасом Польщі. Тобто, віруючі українці, як і поляки, будуть мати однакові права в католицькому світі, відтак будуть захищені Папою Римським перед агресивною експансією останніх.

Іпатій Потій.

Саме про це протягом вересня—грудня 1595 року дискутували в Римі наші православні владики. Прийнявши їх обох на спеціальній аудієнції, Папа Римський 23 грудня 1595 року погодився на таких основних умовах Берестейської унії, які влаштовували й посланців православного українського духовенства.

Зрозуміло, що насамперед проголошувалося на тому, що православні України приймають католицьку догматику й визнають зверхність Папи Римського. Але далі йшлося вже саме про збереження православної візантійської обрядовості та юліанського календаря, проведення богослужінь церковнослов'янською мовою, виборне право на заміщення митрополичої й єпископської кафедр із наступним затвердженням обраних духовних осіб світською владою

Крім того, уточнювалося збереження за нижчим духовенством права одружуватися (на відміну від обов'язкової безшлюбності латинського духовенства (целібат), підтвердження східних принципів організації чернечого життя, зрівняння у правах руського духовенства з латинським у Речі Посполитій (звільнення від сплати податків, право займати державні посади, надання єпископам прав сенаторів), навчання у школах та семінаріях на україно-білоруських землях повинно проводитися грецькою та слов'янською мовами, підпорядкування братств єпископам. Наголошувалося й на тому, що уряд Речі Посполитої вважатиме унію обов'язковою для усіх православних на її території з тим, щоб православ'я опинилося поза законом.

Вістки про те, що єпископи пристали на унію, святкове проголошення якої плану-

валося в жовтні 1596 в Бересті, викликали в Україні хвилювання. На сеймиках воєводств Волинського, Київського, Брацлавського, Руського шляхта доручила депутатам заявити протест проти самовільного вчинку владик, які не мали від неї уповноважень і згоди на прийняття унії.

Сам князь Острозький, не діставши згоди короля на скликання православного собору, видав «Окружник» проти унії, особливо проти тактики владик. Водночас князь вирядив посланців на з'їзд протестантів, який зібрався в Торуні, запрошуючи їх взяти участь в протиунійному соборі. Православні також запросили на нього протосінкела Царгородського патріарха Никифора, який був ректором еллінських наук в Падуанському університеті і деякий час був намісником кількох патріархів. Його заарештували польські власті, але завдяки князю Острозькому тому вдалося втекти із в'язниці.

Таким чином, 6 жовтня 1596 року зібрався Собор у Бересті в церкві Св. Миколая, на який з українських владик не прибуло лише двоє — Гедеон львівський та Михаїл перемиський, котрі розірвали з унією. Вони разом з протосінкелами царгородським і александрійським, сербським митрополитом Лукою, численними архимандритами, ігуменами, воєводами, безмандатною шляхтою й міщанами засідали на так званому антисоборі під охороною війська князя Острозького.

Ніхто не хотів поступатися нікому, одні кляли й позбавляли сану й посад інших. Вселенський патріарх затвердив ухвали Православного Собору, а польський король — Уніатського. А далі розпочалася полеміка щодо того, який же собор правосильний, чи треба згадувати під час богослужінь Папу Римського. Зрештою, все це переросло в ненависть і розгортання запеклої війни між уніатами й православними, яка супроводжувалася виданням ряду антиуніатських творів, серед яких особливе місце займали праці відомого полеміста Івана Вишенського.

Але в чиєму інтересі була антиунійна боротьба з боку, скажімо, князя Костянтина Острозького, якщо його діти, як і більшість православної шляхти, перейшли на латинство, відрікшись українства?

Чи подумали саме ці представники української еліти, маючи значний вплив на козацтво як збройну силу свого народу, що Берестейська унія — це не просто навернення до Апостольського престолу, — це повернення — хай і підсвідоме на той час! — до звичного для нашого народу місця в колі європейських, що визнавалося ще з часів Русі?

А чи враховували вони, що об'єднання з Апостольським престолом — це повернення до порядку, якого ніколи не було і не могло бути в православній церкві, бо вона століттями не скликала своїх соборів для очищення й реформування, на відміну від католицької, яка постійно розглядала ці питання.

Крім того, справа порядку — це справа католицької церкви, це справа європейської культури — а значить і взагалі культури. «Порядок та ідея його, — наголошував Олександр Баранів 1929 року на Міжнародній конференції, — це є основний двигун життя в територіальних межах Римської церкви. Ці межі на сході Европи є майже ті самі межі, що були межами імперії римських консулів та цезарів. Римська церква не

вийшла поза межі Римської імперії, не переступила кордону римської культури, кордону витвору римського генія — порядку».*

На жаль, це ми тільки тепер бачимо, що знамените гасло «Геть від Москви!», яке проголосив у XX столітті Микола Хвильовий, постало вже у XVI й означало цивілізаційний вибір українства, до якого воно рішуче повернеться в XXI, добиваючись вступу до НАТО і Євросоюзу. А ті, хто розпочав боротьбу проти уніатів наприкінці XVI століття, насамперед славні козаки, вже не пам'ятали того, як засновник Запорозької Січі на Хортиці князь Дмитро Вишневецький змушений був утікати від деспотизму свого двоюрідного племінника — московського царя Івана Грозного: вони радше слухали заклинання східних патріархів, котрі відробляючи видану в «білокам'яній» милостиню, переконували дніпровську вольницю в тому, що порятунок українства залежить від доброї волі єдиновірного православного самодержця.

Провідники козацтва не усвідомлювали, що релігійна унія з Римом — це єдиний шанс на той час урятуватися від загрози майбутнього поневолення східним сусідом. Вони не зрозуміли, що унія зберегла український народ від змосковщеного православ'я й цезаропапізму і водночас стала заборолом проти ополячення. Вони чомусь не бачили, що з'єднання з Римом зупинило відступництво шляхти від церкви й народу, уніатські школи зацвіли високими науками, поширилася видавнича й письменницька діяльність.

Православні противилися й пропозиції Київського уніатського митрополита Вельяміна Рутського заснувати Український Патріархат у Києві, який об'єднає всіх християн. У відповідь козаки не тільки розправляються з уніатами в Києві, вони й утопили гетьмана Грицька Чорного, коли запідозрили його в прихильності до унії.

Петро Могила.

Але головне, що серед народу піднеслася національна свідомість, бо з 1636 року в уніатських храмах стали проповідувати вже не важко зрозумілою церковно-слов'янською, а українською мовою. Чи ж не тому київський митрополит Петро Могила розпочав тоді обдумувати шляхи поєднання з уніатами для створення єдиної помісної Христової церкви в Україні? Чи він підтримував ідею Українського Патріархату тільки для того, аби першим його очолити?

Так, польська влада прагнула унії, бо сподівалася, що таким шляхом прискорить процес окатоличення, а відтак і ополячення українства. Однак вона прорахувалася, оскільки православні владики уклали унію безпосередньо з Римом, що дало можливість мати прямий вихід на Апостольську столицю й незалежність перед польськими римокатоликами. Тому вже в перший час після Берестейської унії уніати відчули гли-

---

* Ті канони перейшли і в сучасність: хто хоче жити нині за правилами цивілізованого світу, має прийняти умови його співжиття. А намагання потрапити туди з оглядкою на традиції візантизму, замішані на звичаях угро-фінів, не дістає там підтримки. Тож якщо ми хочемо щось мати від Європи, то мусимо підпорядковуватися тим загальним правилам, які там діють на благо всіх з найдавніших часів. Ті правила поєднують цілий комплекс норм поведінки, які освячуються Апостольською столицею.

боке розчарування: вони сподівалися на допомогу і співпрацю латинського духовенства Польщі, на що нібито вказувало його ставлення до Собору в Бересті, насправді ж зустріли відкриту ворожість.

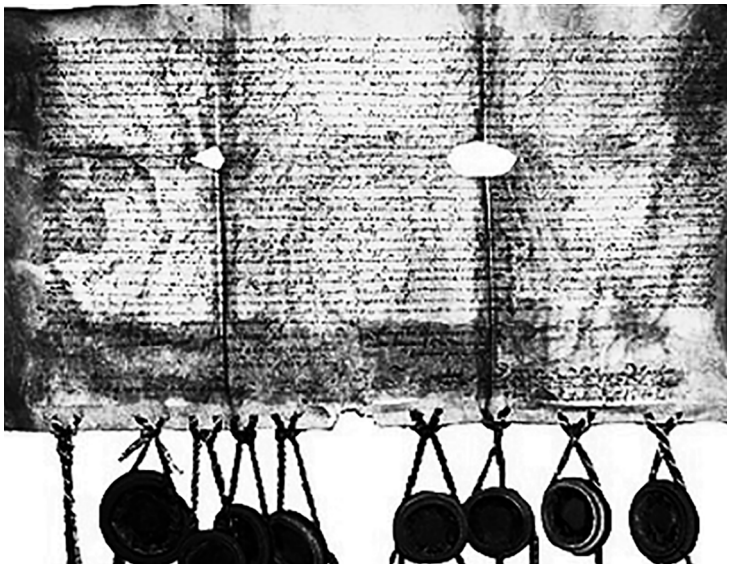

Берестейська унія.

Уже в королівському універсалі від 15 грудня 1596 року немає згадки про право уніатських єпископів засідати в Сенаті, не зважаючи на те, що в цьому питанні Папа звертався до короля. Релігійна боротьба підкопувала силу народу; полемічна література роз'ятрювала пристрасті.

«Після Берестейської унії виявився трагізм Української Уніатської Церкви, — пише Вінтер, — православні ненавиділи уніатів за зраду, а Римо-Католицька (Польська) Церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо вирішальним для неї було питання національності. Поляки прагнули такого об'єднання Церков, щоб православні цілковито відмовилися від своїх догматів, історичної традиції, обрядів. Уніатська Церква стала тільки «терпимою» в Польщі, як терпимою була Православна.

І саме з огляду на це поляки дуже швидко розчарувалися в Берестейській унії, про що свідчить лист Великого канцлера Великого князівства Литовського Леона Сапіги до греко-католицького єпископа Йосафата Кунцевича від 12 березня 1622 року. Зрозумівши, що українське уніатське духовенство має за своє покликання захист національних інтересів свого народу, цей високопоставлений урядовець Речі Посполитої дорікав проводу греко-католицької церкви за те, що він, мовляв, став «причиною і підпалювачем тих небезпечних іскор, що всім нам грозять пожаром, або дуже руйнуючим, або всепожираючим». Тільки тоді польсько-литовська влада зрозуміла й визнала письмово, що «з їх (православних. — *В. С.*) послуху більші виходять для краю користі, ніж з Вашої Унії».

Дуже жалкувала вже тоді римокатолицька влада Речі Посполитої, що свого часу підтримала унію. Бо тепер, мовляв, «коли прийняли в свій гурт якусь сварливу і неспокійну приятельку (унію), через неї на кожнім сеймі, на кожних народних зборах, на кожному повітовому засіданні переносять чимало суперечок і плюгавень. Видно, що ліпше й корисніше було б для загалу з такою сварливою товаришкою (унією) цілком розійтись, бо ми ніколи в нашій вітчизні не мали таких сварок, які нам спричинила та красненька Унія».

Тому й не дивно, що коли Папа Урбан VIII стає в обороні уніатів, звертаючись зі

спеціальною буллою до поляків, аби залишили українців у спокої, то ніколи цю грамоту Варшава не оприлюднювала.

Польський історик, єпископ Ліковський, пише, що польське духовенство, замість притягати до себе уніатів, їх тільки принижувало. Але внаслідок цього Українська Католицька Церква не зв'язалася з польським урядом і «стала головним заборолом української народности проти польонізації», — писав Д. Дорошенко.

На жаль, у такий організаційний бастіон з виховання патріотичної інтелігенції тоді ще не перетворилася друга гілка української греко-католицької церкви, яка витворилася на Закарпатті 1646 року в результаті Ужгородської унії. А з її прийняттям для тамтешніх українців з'явилася можливість увійти в духовний зв'язок з братами на Великій Україні, що об'єднувало б наших предків у здійсненні віковічного прагнення — відродження власної держави на всіх етнічних землях.

Северин Наливайко.

Тим паче, що, починаючи з кінця XVI ст., українські козаки вже навідувалися за карпатські перевали і таким чином давали імпульс для розвитку національної ідеї. Скажімо, загони Северина Наливайка 1596 року побували в Семигородді (Угорщина), куди входила тоді і Мараморощина, а з 1616 року ця наша збройна сила вже виступила в районах Східної Словаччини союзником ужанського і земплинського наджупана Юрія Другета, який захотів стати Семигородським князем.

Зокрема, особливо пам'ятними були дії козаків у листопаді 1619 року, коли вони розгромили військо Юрія Ракоція біля Стрипкового і були готовими штурмувати Кошіце і Пряшів. Тоді, за свідченням угорських дослідників, «українські кріпаки на Закарпатті також хотіли помститися над своїми панами й тому масово пристали до козацьких загонів». Треба зазначити, що активними в цих військових кампаніях були лемки обох схилів західних Карпат — як з Пряшівщини, так і північні, які підлягали Речі Посполитій.

Ці приходи українських козаків впливали значною мірою на етнічну самосвідомість закарпатських русинів, переконували останніх у їхній спорідненості з братами з Наддніпрянщини. Чи не з таких часів, до речі, саме з українським козацтвом пов'язували верховинці своє повернення на предковічні землі в «долину», тобто на рівнину:

Ой, гори Карпати,
Зійдіть на долину,
Вкраїнські козаки,
Прийдіть на годину.

Однак підлеглість Закарпаття на той час угорським князям, призвела до передачі нових греко-католицьких парафій представникам Риму, що опікувалися угорськими католиками. А це, зрозуміло, протягом багатьох років перешкоджало процесу єднання українських уніатів з обох боків карпатського хребта, хоч ці прагнення виникали раз-у-раз у середовищі обох гілок українського уніатства.

VIII. А ДЕРЖАВНОЇ ДУМКИ ЩЕ НЕ БУЛО…

Криштоф Косинський.

Коли наприкінці XVI століття реєстровики Криштофа Косинського піднялися проти польських державців обстоювати свої права, це змусило владу Речі Посполитої серйозно поставитися до нової проблеми, яка виникала з середовища українського козацтва, тим паче, що до цього повстання долучилися широкі народні маси. І чим далі, тим більше характер козацьких виступів набував загального руху, в якому соціальні мотиви все тісніше переплітаються з національними. Зокрема, вже 1596 року на Солониці повстанці написали на своїх прапорах: «За волю і віру!».

Однак жорстокою розправою над провідниками цих козацько-селянських повстань польська влада не змогла погасити те вогнище революційної енергії, яке вже згромадилося після падіння Галицько-Волинського князівства як держави українського народу. Козацьке середовище не тільки продовжувало нагромаджувати і далі власні сили, а й все ширше загортало до своїх лав представників різних прошарків українського суспільства.

З метою відвернути козацтво від антипольської боротьби, панівна верхівка Речі Посполитої намагається вивести його за межі власних володінь, виставивши цю вишколену збройну силу у війнах проти свої ворогів. Розрахунок з точки зору інтересів Польщі був правильний, оскільки українці за обіцяні (але не завжди виплачені!) кошти підуть на такі заробітки на чужину, де не просто обстоюватимуть інтереси мачухи-держави, а й порідіють своїми лавами, особливо ж, коли накладуть головами найбільш звитяжні провідники.

Подібний експеримент полякам цілком удався, коли 1602 року чотири козацькі полки на чолі з прославленим Самійлом Кішкою воювали на Балтиці на користь тієї влади, яка вже повністю закабалила український народ. І втрати були жахливі — загибель одного тільки Самійла Кішки чого вартувала: лицар, який після 25 років поневолення на турецькій галері своїм талантом і зусиллями організував утечу з неї всіх полонених на батьківщину, віддав своє життя не за її інтереси.

Щоб злити чергову хвилю козацької енергії, Польща використає дніпровську вольницю у війнах з Московською державою на початку XVII століття, про що йшлося вище. Не виконавши своїх обіцянок щодо виплати жалування за ці походи, Річ Посполита на якийсь час позбулася впливу на українське козацтво, відтак воно кинулося на самостійні заробітки, взявши курс на морські походи проти Османської імперії, які вигранюють у гетьмана Петра Сагайдачного геніальний талант полководця. Це ж бо він організував небачений до того похід на Варну, пізніше на Кафу, де гибіли в неволі перед продажем у неволю тисячі православних українців.

Не встигла Туреччина оговтатися від цих ударів, як на її прибережні міста рік у рік падають нові — на Синоп, Стамбул, Трапезунд. «Смелость, быстрота и разрушительность этих набегов, — писав дореволюційний історик Іван Каманін, — превосходит всякие описания; такой силы они не имели ни до, ни после Сагайдачного и должны

быть приписаны его военному гению. Они подняли всю Турцию на ноги. Огромныя полчища двинулись на Подолию. Польские войска не решились вступить с ними в бой, и предводитель их Жолкевский просил мира…».

Похід козаків на Кафу.

Але козацька енергія продовжувала нуртувати й далі, якої нагромаджувалося все більше й більше, і її треба було знову випустити, аби вона не змогла остаточно сформуватися в дієвий національно-визвольний рух, чого дуже боялися в Речі Посполитій. І мали підстави, бо з самого початку свого гетьманування Сагайдачний ставить перед дніпровською вольницею головне завдання — «свободити руський народ від підданства і ярма рабського», що означало, як стверджував його біограф Касіян Сакович, — «вольності набути».

І в Польщі вихід із ситуації знайшли — покликали дніпровську вольницю на допомогу обраному ще 1610 року на царський трон королевичу Владиславу, який виявився неспроможним самостійно справитися з Москвою. Двадцять тисяч козаків під проводом Сагайдачного тріумфуюче перейшли через усю Московщину, взявши в облогу її «білокам'яну» столицю.

У ніч на 1(11) жовтня 1618, тобто перед святом Покрови, розпочався вирішальний штурм Китай-города, який ще залишався в руках захисників. Спочатку козаки виламали Острожні ворота і почали дубовими колодами вибивати Арбатські, але раптово, як наголошується в тогочасних свідченнях, Сагайдачний дав відбій. Він наказав припинити облогу й відступити.

Що трапилося? Чому козацький вождь, який ще кілька днів тому запевняв польську владу в тому, що перемога не за горами, раптом, у найвідповідальніший момент штурму, коли вже вона падає до ніг, зупинився?

Виявляється, несподівано для атакуючих козаків з лав захисників під церковні дзвони викидають уже перевірений і припасений на крайній випадок козир, який виявиться найбільш дієвим елементом тодішньої гібридної війни: «Чого воюєте проти єдиновірних православних?».

Чи й справді таке могло статися з Сагайдачним? Відомий учений Михайло Максимович ось що писав з цього приводу: «Оттого, я думаю, что осада Москвы была ему не по мысли…Его казацкое сердце могло смутиться от той мысли, что он начал крушить единоверную ему русскую столицу, для того, чтобы отдать ее в руки иноверца… И может быть, такое раздумье пришло к нему в тот самый час, когда Москва звоном колоколов своих позвала православный народ к заутрене на праздник Покрова, и руки осаждавших ее козаков невольно поднялись на крестное знаменье…».

Цілком можливо, що московська церква з метою психологічно-морального впливу на козаків, які наступали, організувала хресний хід,* як це вже було в липні 1618 року під час штурму військом Сагайдачного міста Єлець. Отже, як і тоді, коли гетьман піддався агітації тамтешніх священиків московської церкви припинити штурм, так і тепер він знімає блокаду Москви. Хоч потім продовжить бойові дії проти московських збройних сил поза межами міста. Скажімо, з великим завзяттям пробуватиме оволодіти Калугою, Серпуховим, що швидко схилить царську владу до переговорів. Але хребет його національної самопосвяти вже був зламаний.

У результаті підписання Деулінського перемир'я Польща отримала білоруські й українські землі, які до того були під владою Москви, — Смоленську, Чернігівську та Новгород-Сіверську. Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на московський престол.

Фактор спільної релігії не тільки врятував від козацького штурму восени 1618 року Москву, а й підказав її керівництву ідею, яким чином можна опанувати цією українською збройною силою, що вже дозріває до того, аби піднятися за національне звільнення рідного народу й відродження власної державності. А цього в «білокам'яній» з огляду на концепцію III Риму, зрозуміло, допустити не могли, бо ж постійно мріяли про те, щоб бути реальними самодержцями «всея Руси».

Тому, ретельно проаналізувавши недопрацювання в цьому плані православних владик зі Сходу, які вже тоді мали за постійне завдання навертати українство до Москви, а також власні промахи, що завадили опанувати ним наприкінці XVI століття, царське самодержавство ухвалило по-серйозному взятися за підпорядкування своїм впливам нашого козацтва. Та оскільки воно було непевним елементом, і, за словами В. Ейгорна, «москаль це бачив з висоти свого Кремля», то там вирішили план по упокоренню збройної сили українського народу здійснити через духовенство, яке має звернути національно-визвольний рух українства на збройний шлях оборони православної віри. Тобто, щоб українська національна енергія не використовувалася за своїм прямим призначенням для утвердження власних державницьких цілей, а витрачалася на внутрішні війни між православними й уніатами, які більше довіряли Риму, ніж Константинополю.

Таким чином, знову на горизонті з'являються східні православні владики. 1619 року, виявляється, проїздом через Україну до Москви добирався єрусалимський патріарх Феофан, котрий мав доручення висвятити на московського патріарха батька тодішнього царя Михайла Федоровича, що перед тим повернувся з польського полону. У Києві з Феофаном міг контактувати ректор братської школи, колишній активний член львівського братства Йов Борецький, яке ще з 1592 року стверджувало про єдність походження двох народів, а в самій Москві перекладачем у нього був колишній ректор Львівської братської школи грек Арсеній.

---

* Як можна переконатися з останніх подій, подібні хресні ходи для впливу на вирішення важливих політичних питань керівництво цієї православної церкви організовує й нині. Зокрема, віруючі УПЦ МП прийшли хресним ходом до Верховної Ради України, аби не допустити ухвали рішення щодо статусу релігійних громад, керівні центри яких перебувають на території держави-агресора.

І невдовзі після цього станеться подія, яка назавжди відіб'ється на долі України: в лютому 1620 року до Москви раптом прибуло посольство від того самого Сагайдачного, який ще зовсім недавно керував облогою «білокам'яної». Щоправда, озлоблений на козаків за недавній штурм Москви цар не прийняв цього посольства, посилаючись на піст, коли він, мовляв, нікого не приймає. Ухвалено було допустити українське посольство тільки до думних бояр: «И бояре черкасом дадут руки, а дав руки, говорити им речь Одинец с товарищи: пришли есте к великому государю нашему к царю и великому князю Михаилу Федоровичю, всеа Русии самодержцу, от гетмана Петра Саадашного и то всево Войска Запорозского с листом и с послугою, с крымски языки».

Тож 26 лютого козацькі посли на чолі з Петром Одинцем мали аудієнцію в думних дяків Посольського приказу Московської держави, на якій від імені всього Війська Запорозького оголосили, що «прислали их все Запорожское Войско, гетман Сагадачной с товарыщи, бити челом государю, объявляя свою службу, что оне все хотят ему, великому государю, служить головами своими попрежнему, как оне служили прежним российским государем, и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили, а ныне они по тому ж служат великому государю. Ходили из Запорог на крымские улусы, а было их с 500 человек».

Тобто, проситимуть козацькі посланці тепер царя взяти їх на вічну службу. З цим у Москві погоджувалися: «И мы, великий государь, тебя, гетмана Петра, и все войско за то похваляем, что вы нынешние государские милости себе поискали, и службу свою к нам, великому государю, оказуете, и вперед нам службу свою и раденье хотите оказовати…».

У той же час не задовольнилися в Москві поясненням, що козаки ходили її штурмувати для того, аби польський король за це краще ставився до православних, а сам цар міг побачити вигоду від спілки з великою силою українського воїнства. Таким чином, вказана дипломатична місія для українського козацтва не увінчалася успіхом. Послам видали «легке царське жалування — 300 карбованців грошей» для всього товариства, але ніякої підтримки з боку єдиновірного православного царя ініціативі Сагайдачного тоді не було заявлено.

Більше того, вже тоді дали чітко зрозуміти, що виплата царського жалування, на яке зазіхало козацтво, залежатиме від його поведінки у виконанні тих чи інших доручень московського уряду: «А вперед вас в нашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе. И ты б, гетман Петр, и все Запорожское Войско наше жалованье приняли. А на крымские улусы ныне вас не посылаем, потому что крымской Джани Бек — Гирей царь на наши великие государства сам и царевичи, и князи, и мурзы не ходят и людям нашим шкоты никоторые не чинят никоторые».

Крім того, дісталося на горіхи путивльським воєводам, які пропустили козацьких посланців до Москви: прикордонним державцям царя було строго наказано, аби «впредь таких великих дел без указу не дерзать…порухи делам не чинить… так не глупить…из опасения великой опалы».

Але в той же час напрошується питання: з чиєї намови учорашні вороги Москви захотіли раптом вірно служити православному цареві? Оберігаючи ось таким чином

Москву, чи й справді Сагайдачний вбачав у ній природну і надійну союзницю нашого народу в боротьбі з полонізацією й окатоличенням, як висловлювався дореволюційний дослідник Іван Каманін. Чи може вирогідніше висловився Дмитро Яворницький: «Він не бажав повного приниження Москви, аби завдяки цьому не вивищувалася остаточно Польща, від якої чекати жодних благ для України не доводилося».

Чи й справді прилучився тоді до реалізації цього плану єрусалимський патріарх Феофан, якого вже в березні 1620 року на кордоні України зустріли козаки на чолі з Сагайдачним, й, за повідомленням Густинського літопису, супроводжували до Києва, де «обточиша его стражбою, яки пчелы матицу свою»?

Зрештою, чому той Петро Сагайдачний, що вславився своїми походами на Москву, Крим і Туреччину, стає на коліна перед названим східним патріархом і просить його таємно висвятити Йова Борецького на київського православного митрополита, який тоді заявляв, що українців пов'язує з москвинами «одна віра, одно Богослуженя, одне походження, язик і обичай». До речі, до співслужіння йому Феофан висвячує ще й 6 владик, зокрема, межигірського ігумена Ісайю Копинського — на перемишльського єпископа, а Мелетія Смотрицького — на полоцького архієпископа. Наголошуємо, що діється це таємно, оскільки влада Речі Посполитої, яка все ще сподівалася за допомогою унії асимілювати українців, підтримувала греко-католиків.

Однак цілком резонно виникає питання: чому, маючи вже такий потужний військовий потенціал, з яким рахувалися не тільки у Варшаві й Москві, а й у Європі й Туреччині, козацтво не ставить питання про заснування власної церкви?

Адже напередодні Хотинської битви козацтво мало під зброєю 41 900 козаків: полк Якова Бородавки — 3000 вояків, Петра Сагайдачного — 2200, Івана Зишкаря — 2000, Богдана Конші — 1600, Тимоша Федоровича — 4000, Мусія Писаренка — 2500, Федора Білобородька — 3200, Данила Довганя — 3000, Адама Підгорського — 3700, Сидора Семаковича — 3500, Василя Лучковича — 4100, Яцька Гордієнка — 2900, Семена Чечуги — 3400, Войтеха Вусатого — 2800.

Воістину, навіть не зажевріла тоді в козацького гетьмана державницька думка просити висвятити свого, українського патріарха в Києві, в справи якого не могли б втручатися ні москвини, ні поляки.

Зате Петро Сагайдачний погоджується за порадою Феофана присягнути, що ніколи не буде воювати проти Москви, розкаюючись за свій недавній похід і просячи в того відпущення за це гріхів. Феофан, як засвідчують тогочасні джерела, «с облитым от слез лицом» запевняв українського гетьмана, що в тому поході немає ніякого гріха і його, зрештою, легко загладити війною проти невірних, тобто підштовхував козаків виступити проти Туреччини, яка вже готувала величезну армію під Хотин. Крім того, патріарх підмовив гетьмана, аби той написав листа до недавно настановленого там патріарха і його сина — царя Михайла Романова, розсипаючись перед ними похвалами.

Одержавши від Сагайдачного гарні подарунки, Феофан звільняє всіх козаків від «смертельного гріха», бо ходили на Москву, й, закликавши до вічної дружби з нею, відбуває на береги Босфора, що, за Густинським літописом, «дуже тяжким ляментом і плачем серця всіх наповнив».

Маючи збройну підтримку козацтва, Митрополит Борецький, який прибув до Києва зі Львова вже відвертим москвофілом, відтепер очолює антиунійний рух, відтак не прислухається до пропозиції греко-католицького митрополита Вельяміна Рутського щодо створення спільного українського патріархату в Києві. В Україні розпочинається війна «Русі з Руссю», яка буде супроводжуватися не тільки релігійною полемікою, а й освячуватися кров'ю прихильників тієї чи іншої конфесії. Уніати вперто боронитимуться проти спроби поляків навернути їх на римокатолицизм, а православний митрополит Борецький проситиме московського царя Михайла Федоровича взяти Україну під свою опіку.

При цьому в листах православних до Москви згадуватиметься і про нібито спільне походження двох народів. Зрештою, Йов Борецький, Ісая Копинський, Захарія Копистянський визнавали за московськими князями, а потім і царями право на Київ й українські землі. За свідченням К. Харламповича, митрополит Борецький «частіше, ніж хтось інший нагадував цареві о його історичних правах на Київ».

Подібне або й ще більше колінопреклоніння проявляли й інші владики, розраховуючи на «милостиню» з Москви. Так, 4 грудня 1622 року перемишльський православний владика Копистянський писав до Москви, «всесвятейшему и всеблаженнейшему кир Филарету, милостию божиею преосвященному патриарху Великой и Малой Росии и до последних Великого океяну»: «Не имамы бо никакомо прибежища и пристанища, разве господа бога и благочестиваго, и православнаго царя московскаго всеа Руссии самодержца».

За гроші з Москви він був готовий до кінця життя вірно служити їй: «Молю вашу святительскую милость, яко да сходатайствуете святым вашим ходатайством милостину и помилование. Аз винен буду всегда, вся дни жизни моея, за православного царя и за вашу святительскую милость господа бога безпрестани просити».

Цим, до речі, не обмежувалися просьби перемишльського владики. Його посланець мав також усно передати про те, щоб прийняв цар 150 монахів української православної церкви на вічне поселення на Московщині: «Поволят де ли отцу нашему архиепископу Исаию со всею братьею от гонений к себе быть».

На це в Москві погоджувалися. Наприклад, 26 червня 1628 року московський цар Михайло Федорович і патріарх Филарет дозволили монахам Печерського монастиря «приезжати им в наше Московское государство и к нам к Москве времянем для монастырского строенья и для милостыни в 5-й и 6-й год…А корму им давати в дорогу до Москвы: архимариту по осьми денег, а священником истарцом большим — по 5-ти денег человеку на день, а достальным старцом — по 4 деньги человеку на день, а слугам их — по 3 деньги человеку на день».

З тих часів Москва бере під свій контроль і здоров'я київського митрополита. Скажімо, 1630 року відряджають лікаря Гаврилка з Путивля до хворого Йова Борецького в Київ. А той не тільки намагається скористатися різними преференціями для себе особисто, а й влаштовує на вигідну московську службу своїх родичів. Наприклад, 9 серпня 1630 року, як повідомляв у листі до царя тамтешній воєвода, прислав Борецький до Путивля «на твое государево имя сына своего Ондрея Боретцкого да племянника своего Павла».

Така залежність київського митрополита дозволяє Москві вже тоді брати під свій контроль друковані книги в Україні. Так, 12 грудня 1630 року з Путивля за царським указом пересилаються до Москви для перегляду книги з українських друкарень. Тепер там фактично будуть вирішувати долю українського книгодрукування.

Цілий комплекс ретельно спланованої акції щодо взяття під контроль українського духовенства, що має великий вплив на козацтво, з часом дає Москві можливість наполегливо втілювати в життя ідею підпорядкування останнього православному цареві. 15 серпня 1632 року митрополит Копинський, виступаючи на козацькій раді в Черняхівській діброві, заявив: «и он де духовный их чин, говаривали им, что де оне поедут на твое государево имя».

Уже через два місяці цю тезу повторює гетьман Андрій Діденко, який зібрав у Корсуні раду в жовтні 1632 року, про яку ми чомусь на згадуємо на кшталт Переяславської 1654 року: «И собралося черкас в Корсуне з гетманом с Ондрюшком Деденком з 2000 человек, а были из городов лутчие люди: от Белые Церкви полковник Дацко, а с Чегрина полковник Тараско, ис Корсуни полковник Миско Пивоваренков, из Переясловля полковник Олихвер, из лубен полковник Лавринко, и с Черкас войсковой судья Яцына, из Жолнина же войсковой судья Гиря, ис Киева сотник Кизим и изо всех городов. И приговорили в раде, что им от крестьянские (християнської. — *В. С.*) веры не отступить; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии, чтоб государ их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они, белорусцы и черкасы, учнут за свою веру стоять по Днепр».

Ці «лутчие люди», як бачимо, не лише готові перейти на царську службу — вони вже готові до того, аби православна віра поширювалася тільки до Дніпра. Знову ж таки, підказували в цьому плані ті ж православні владики: «Да и киевской митрополит Исаия им, черкасом, о том говорил, чтоб они от крестьянские веры не отступали, а он, митрополит, за них, «учнет бить челом и писать ко государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии и к отцу ево государеву к великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, чтобы они, государи, их, белорусцов и черкас, пожаловали велели принять под свою государеву руку; и по ево де прошенью государь и святейший государь патриарх их пожалуют, под свою государскую руку примут и веры их не дадут нарушить. Потому в раде и приговорили, что бить государю челом».

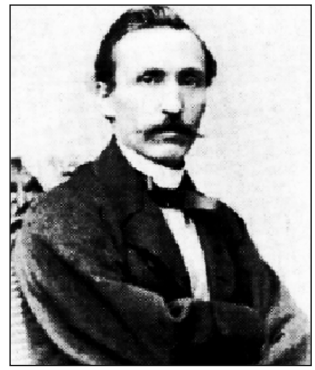
Пантелеймон Куліш.

Українське ж духовенство через посильних монахів намагалося чимдуж повідомити про це царя, небезпідставно сподіваючись на добру платню при цьому. З цього приводу Пантелеймон Куліш, зокрема, тонко підмітить, що «монахи перші возвістили стремління малоросів до нового центру русского світу». Саме вони, на глибоке переконання цього автора, надавали в Україні «православно русское направление».

Греко-католиків, до речі, православні не пустили на ту Корсунську раду жодного, «чтоб они про их думу не ведали». За великим рахунком, аби не знали, що та рада дала добро на переселення українського населення до Московщини, що обезкровлюватиме Україну. Вже з 1633 року спостерігається тенденція до переходу окремими козацькими родинами під владу московського царя, яким позитивно сприймається цей виснажуючий нашу націю процес.

Це не могло бути порівняним до втечі нашого селянства чи городян на межу Дикого поля чи в пониззя Дніпра, коли витворювалося українське козацтво. Тоді втікачі ставали вільними людьми. Тепер же перехід під владу московського царя означав повне підпорядкування йому з наступною асиміляцією українських біженців, тобто остаточною втратою їх для рідного народу.

Чи розуміли наставлені за ініціативою Петра Сагайдачного владики відновленої Київської православної митрополії, що вони задля задоволення своїх амбіцій, які вимірюються кількістю одержаних у Москві соболів, ведуть свою паству в пастку, з якої буде неможливо вибратися?

Це в Москві добре розуміли, як можна використати українське духовенство, яке закликатиме свою паству кидати рідну землю і йти на чужину працювати на єдиновірного православного. Заохочується тоді царським самодержавством, до речі, і торгівля з нашими землями: в 1635 році в Брянську розпочинають відбудовувати гостиний двір для українських купців. На місці спаленого будується такий же і в Сівську.

Це призведе до того, що вже буквально за два роки відтік українців за межі власного посідання набагато збільшиться: взимку 1635 року з Черкас хотіли переселитися в Путивль 300 козацьких родин, у вересні 1636 — 32 особи в Оскол…

Особливо цей процес набуде бурхливого розвитку після поразок козацько-селянських повстань у другій половині 1630-х років. Документи 1638 року, наприклад, стверджують про бажання роменських черкас перейти спочатку одинаками, потім десятками, зрештою сотнями.

Того ж таки року просяться під руку православного єдиновірного царя монахи Густинського монастиря, біженці з гадяцького городища, а 11 червня 1638 прийшли до Білгорода 4000 українців, прохаючи переселити їх «в Красний город на Корочю».

У 1638 році зростає потік запорозького козацтва і в пониззя Дону: «А запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10.000 человек; и ныне к ним в Азов запорозские черкасы идут безпрестанно многие люди. А русских де людей из государевых украинных городов к ним в Азов и на Дон не прибыло нисколько…».

Та коли частина запорожців спробувала відособитися від донців, то це закінчилося для них плачевно: «...в филипов пост тех запорожских черкас атаман Матьяш учал было бунтовать, и Войска было слушать не учали, и учали у них прошать города в Азове особного и наряду, и хотел было он владеть и жить особно. И они де, атаманы и казаки, поговоря между себя, за то того черкаского атамана Матьяша убили поленьем до смерти и вкинули в Дон. И после де того запорожские черкасы им во всем послушны по-прежнему; а будет де они вперед похотять владеть собою, и им де Войском молчать не будут, и с ними управятца».

Отже, стало зрозумілим, що запорозька вольниця, що поклала початок донському козацтву, вже неспроможна впливати на його верхівку, котра повністю підпорядкувалася московському цареві. А це означало, що й ті запорожці, які прийдуть на Дон, уже також будуть втраченими для українства. Зокрема, це стосувалося тих українців, котрих грамотою Посольського приказу Московської держави від 25 травня 1646 року доручалося білгородському воєводі Федору Хилкову забезпечити грішми й відправити на Дон: «… и ты б тех черкас, Тимошку Пушкаря с товарыщи 50 человек, принял и отпустил бы еси их на Дон, а нашего жалованья дал им по 2 рубли человеку из белогородцких доходов. А будет доходов нет, и ты б им дал свои деньги или, где заняв, да им дал, а те деньги тебе, или у ково займешь, отдадут на Москве».

Подібне майбутнє чекало й на тих, котрі переходили на царську службу вже після того, як побували на Дону. До таких належали Григорій Семенюк і Мартьяненко з чотирма козаками, котрі перед цим «служили четыре года в Озове», а в листопаді 1640 року прибули до Валуйок.

Навіть улітку 1649 року, коли Україна була на грані найвищого здвигу («усе, що живе, піднялося в козацтво»), московський цар розіслав своїм прикордонним воєводам грамоти, якими санкціонував приймати всіх українців, які захочуть переселитися під його опіку, у тому числі й на Дон: «И которые похотят итти на Дон… отпускать их и давать им прохожие грамоты, а в прохожих памятях писать, что те черкасы отпущены на Дон по твоему государеву указу, и воеводы в городех пропускали на Дон без задержанья».

У Москві, як і раніше, як бачимо, намагалися відтягнути живу силу з України, зміцнюючи нею ті свої форпости, які вже були створені в її інтересах на межі Дикого поля і в пониззі Дону насамперед українським козацтвом. Це замість дієвої збройної допомоги в період національної революції в середині XVII століття.

У першій половині XVII століття в Україні нагромадилася величезна кількість революційної енергії, однак не зринуло в козацькому середовищі ще державницької думки. Зокрема, не усвідомила тодішня наша еліта необхідність заснування українського патріархату, який би став тверезим дорадником власної збройної сили, що, завоювавши авторитет у широких народних масах, цілком природно взяла на себе місію політичного проводу над ними. В поєднанні духовного й збройного потенціалу міг би вже тоді викристалізуватися той політичний провід поневоленого народу, який чітко визначив би для нього шлях боротьби за власну незалежну державність. На жаль, військовий талант Петра Сагайдачного в царині державного будівництва рідного народу так далеко не засягав, відтак уже тоді було закладено прецедент переяславської присяги єдиновірному московському цареві, що боляче відлунюється й сьогодні.

IX. «УСЕ, ЩО ЖИВЕ, ПІДНЯЛОСЯ В КОЗАЦТВО»

Жахливі знущання польської шляхти над українцями за участь у повстаннях першої половини XVII століття, коли розрубані тіла їхніх ватажків для пострахy розвішувалися у велелюдних місцях Варшави, справді не змогли придушити ту революційну енергію нашого народу, яка згромаджувалася протягом трьохсот років після падіння Галицько-Волинської держави.

Але ця боротьба, яку, за висловом Михайла Колодзінського, «вів український народ без жодної державної підтримки, гнаний тільки інстинктом самозбереження», не приносила помітних політичних успіхів: «Українське козацтво здивувало світ своєю бравурою. Однак всі ті партизанські бої впродовж століть, всі ті під'їзди, напади, оборони й засідки не принесли Україні значної політичної користі до Хмельниччини… З тих часів залишилася традиція славних діл поодиноких отаманів, але це не державницька традиція в повному значенні».

Державницька традиція українського народу могла бути відновлена за умови виступу широких мас і зміни тактики й стратегії національно-визвольної боротьби. Відтак на її чолі мала постати особа, що була здатна не тільки усвідомити це, а й зуміла б утілити в життя історичну необхідність національного зриву, що готувався століттями. Ця мить настала тоді, коли народна стихія вручила гетьманську булаву Богдану Хмельницькому: «Такої доброї нагоди, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було,— писав він сам. — Не лишали ми і гірших нагод, а тепер і поготів найкращої лишати не личить, бо ляхи самі не знають, що роблять, з безмірного зухвальства самі себе хочуть погубити, а нам життя дарувати».

Справедливість історичного вибору саме Богдана Хмельницького в цей час полягала і в тому, що, окрім знання військової справи, ця людина, глибоко проаналізувавши причини невдач усіх попередніх козацько-селянських виступів проти польської шляхти, усвідомила гостру потребу перейти від вимог повернення природних прав корінному народові до рішучих дій у цьому плані із залученням союзника на міжнародній арені. Користуючись тим, що відносини між козаками й кримськими татарами тоді не були натягнуті, Богдан Хмельницький звернувся до Бахчисарая за збройною допомогою.

Богдан Хмельницький.

Так, український гетьман знав, що кримський хан — союзник ненадійний, що в будь-який момент він може зрадити. Але прагнення забезпечити тил з боку орди, оскільки український народ не міг вести війну на два фронти, вимагало від Богдана Хмельницького добиватися цього навіть і ціною важких жертв, у тому числі закладництвом власного сина Тимоша в Бахчисараї. Тільки таким чином можна було не допустити об'єднання сил Речі Посполитої й Криму, тим паче, що останній був васалом Туреччини, яка мала тоді мирні відносини з Польщею.

Тому, якщо Богдан Хмельницький і переоцінив могутність тогочасної Польщі й для частини дослідників питан-

ням залишається, чи він мусів брати на допомогу татарські орди, то далекоглядність такого дипломатичного кроку тим паче була важливою з огляду на відмову донського козацтва, за яким стояла Московська держава, організовано прийти на допомогу своїм побратимам з берегів Дніпра.

Проте правильно зрозуміли свій обов'язок перед рідним народом реєстровики, яких поляки хотіли використати проти повстанців. Вони відгукнулися на заклик гетьмана виступити «на оборону самих себе і Батьківщини своєї!». Багатоголосно тоді пролунало з їхніх лав: «Готові вмерти за Батьківщину й віру православну! Проводь нами, Хмельницький, наказуй і веди нас, куди честь і користь наша вимагають! Помстимося за мучеників наших і за зневагу Віри нашої, — або помремо зо славою!..».

Тож маючи під гетьманською булавою таких досвідчених вояків і за підтримки кримських татар було здобуто дві перші надзвичайно важливі перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 року. А далі вже розкривався талант Богдана Хмельницького не тільки як тактика і стратега військових операцій, а й творця нового етапу державницької традиції українського народу, хоч відбувалося це в баченні гетьмана як природний процес власного самоврядування українців.

Його відродження Богдан Хмельницький бачив через запровадження на всіх теренах їхнього розселення військово-територіального полкового устрою, що поєднував в особі місцевого воєначальника зосередження всіх владних повноважень з підпорядкуванням гетьману. Основою для створення нових територіальних полків української народної армії служили загони запорозьких козаків, висланих у різні регіони одразу ж після перших перемог. Очолювали їх бувалі воїни, серед них було багато запорожців, у більшості вихідці з тих місцевостей, де тепер мали піднімати народ проти польської шляхти.

Такий устрій літописець Симон Старовольський вважав кращим, ніж мали інші європейські народи: «Ліпше козаки запорожські, які своє військо поділяють на тисячі і полковника ставлять над десятьма сотниками, а сотника над десятьма десятниками чи отаманами. А десятник, крім дев'яти старих козаків, якими керує по звичаєві, має у своєму відділові тридцять і сорок молодих козаків, яких розподіляє поміж своїми товаришами по рівному числі для вивчення. Тому полковник стоїть на чолі тисячі вояків старих, але іноді, звичайно, має три і чотири тисячі у своєму полкові, якими командує майже по нормам старих римлян, привчаючи їх до праці і військових вправ. Але найбільше вимагає від них дотримання тиші у таборах і послушенства під страхом навіть кари на горло, а не лише киями».

Паралельно з мобілізацією народних мас Богдан Хмельницький уживав заходів щодо блокування польських підрозділів серед розбурханого повстанського моря. Скажімо, розуміючи важливість Дніпра як головної транспортної артерії, він одразу ж поставив завдання взяти її під постійний контроль. І коли один з найзапекліших ворогів українства Ярема Вишневецький, щоб переправитися через Дніпро навесні 1648 року, послав своїх людей в Черкаси, Домонтів, Сокирну, Бучки, Стайки, Терехтемирів і Ржищів, щоб забрати пароми, то їх уже ніде не виявилося: всі вони були затоплені в першу ж ніч після поразки коронного війська, аби затруднити його переправу. Як

результат — він зміг переправитися тільки в районі Речиці, але втратив слушний час для з'єднання із залишками шляхетських військ в Україні. З того часу, до речі, повстанці взяли Дніпро під неослабний контроль, де формують власну флотилію, яку планували використати і в глибині Польщі. Зокрема, вони заявляли шляхетським послам у листопаді 1648 року, що «на Віслі побудують чайки, підуть на Варшаву і дальше».

Поряд з цим велику увагу було приділено розвідці. Наприклад, після перемоги під Корсунем «емісари Хмельницького», як називають тогочасні хроністи розвідників народної армії, вже розійшлися за сотні кілометрів на всі сторони від цього міста. Через три дні вони прибули в Левухи, поблизу Вінниці, куди принесли звістку про розгром шляхетського війська в Гороховій Діброві й оголосили, що вслід за ними з'являться передові загони козаків.

Маємо свідчення, що через три тижні після битви під Корсунем розвідники Хмельницького проникли вже до Львова, а деякі і далі, вглиб Польщі. Так, один з них — Ярема Концевич, схоплений і допитаний у Галичі наприкінці липня, показував у суді, що посланці українського гетьмана мали завдання приглядатися, чи будуть угорські й німецькі війська з'єднуватися з польськими в похід проти козаків, і чинити акти в тилу коронного війська, а також агітувати православне населення підніматися проти своїх гнобителів, готуватися до зустрічі народної армії, допомагати їй боєприпасами, продовольством. Львівський міщанин Самійло Кушевич уже 4 червня 1648 року повідомляв, що «до Польщі вийшло сімдесят козаків, які мають палити міста».

Але на початку червня гетьман діє за традицією своїх попередників — виставляє умови майбутніх переговорів. Зупинившись під Білою Церквою, він, зробивши листовний реверанс на кшталт «найпокірніше просимо» виявити «до нас, найнижчих підніжків своїх, батьківське милосердя і, відпустивши нам цей невільний гріх, зволив наказати при давніх правах і вільностях нас залишити», звертається до польського короля з вимогами, які фактично не йдуть поза межі інтересів власне козацького стану.

В «Інструкції послам від Війська Запорозького до його королівської милості, пана нашого милостивого» від 2 червня 1648 року перераховуються факти утисків козацтва. А прохання такі: «І тепер ми просимо залишитися у числі 12000; старшин наших обіцяємо з-поміж себе обрати і совістю своєю клянемося, що понад це число нікого до війська не прийматимемо: бо ж не 6000 війська звикли ми служити й. к. м. і всій Речі Посполитій, а великою кількістю. Належну нам платню, яку ми вже п'ять років не одержуємо, покірно просимо разом з комісією повністю прислати».

А стосовно прав інших верств українства, то в згаданій інструкції є лише такі слова: «Щодо нашого духовенства стародавньої грецької віри, то дуже просимо його не чіпати, і ті святі церкви, які у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах силою були унією поневолені, при давніх вільностях залишити».

Написавши листи дипломатичного характеру до впливових польських урядовців стосовно підтримки козацьких вимог, гетьман не тільки звернувся з Черкас 8 червня 1648 року до єдиновірного православного московського царя про допомогу проти католицької Речі Посполитої, а й відправив посольство до турецького султана, яке в

липні вже прибуло до Стамбула, прохаючи підтвердити союз козаків з татарами і пропонуючи за це в заставу Кам'янець на Поділлі.

І очікуючи відповіді з Варшави, Богдан Хмельницький відступає до Маслового Ставу, де поряд з чисто організаційними заходами стосовно творення війська й власного козацького самоврядування на городовій Україні, збирає першу Чорну раду, аби поміркувати з повсталим народом про подальші дії.

Уже тоді він почув закиди про нерішучість: мовляв, після перемоги під Корсунем не скористався деморалізацією шляхетського війська й не пішов одразу ж у Західну Україну, аби остаточно розгромити деморалізовані на той момент збройні сили Речі Посполитої.

Так, два місяці гетьман очікував, відійшовши до Чигирина. Але чому він так учинив?

Як відомо, Богдана Хмельницького порівнювали з Кромвелем. Тоді, писав польський історик Людвик Кубаля, обидва вони привертали до себе увагу Сходу і Заходу Європи. Але в багатьох випадках перед Хмельницьким поставали складніші завдання, ніж перед Кромвелем. Український гетьман, наприклад, не мав у своєму розпорядженні засобів старої держави — війська, фінансів, господарської адміністрації, відносин із сусідніми державами. Усе це мав створювати сам. Ось чому Богдан Хмельницький зупинився біля Білої Церкви, і в цьому проявився його талант як полководця, державного діяча.

По-перше, необхідно було навести лад у війську, до якого тоді стікалися повстанці з усієї України, дізнавшись про перші видатні перемоги. Козацький літописець Самовидець свідчив, що «народ посполитий в Україні, почувши про знищення військ коронних і гетьманів, зараз почав збиратися в полки — не тільки ті, що козаками бували, але хто ніколи козацтва і не знав».

По-друге, не бажав він одразу виводити козацькі полки з Придніпров'я, оскільки не довіряв повністю своїм тимчасовим союзникам — татарам, боявся — і не без підстав,— що вони після залишення українською народною армією цієї місцевості грабуватимуть мирне населення, братимуть ясир.

Крім того, не треба забувати, що проти найманців, учорашніх учасників Тридцятилітньої війни, головним чином німців — основної ударної сили коронного війська, яке готувалося до нових бойових дій, треба було виставити справді боєздатну армію. Ті ж повстанські відділи, що зупинилися біля Білої Церкви, хоч і зросли в кілька разів порівняно з Жовтими Водами, мали небагато досвідченого контингенту. До нього можна було віднести лише запорожців та старих реєстровиків, котрі перейшли на бік народних мас. Інші ж повстанці, які ще вчора просто громили панські фільварки, уніатські церкви й монастирі, не могли представляти собою дисциплінованої й добре озброєної армії.

І ось тут Богдан Хмельницький, за словами історика Івана Крип'якевича, «справді виявив свій незвичайний організаційний хист, що з цього різнорідного військового матеріалу зумів створити регулярну армію. Він належно оцінював значення «черні, народної маси — це права рука наша»; але не віддавався химерній юрбі, а владною рукою полководця проводив у ній селекцію — нездатних до війська відсилав додому, грабіжників карав смертю, а до своїх полків допускав тільки вибраних людей».

Основу нової української армії творили колишні реєстрові полки на чолі з такими «старовинними» провідниками, як Кіндрат Бурляй, Федір Вешняк, Філон Джеджалій, Максим Нестеренко, Богдан Топига. Поряд з ними вдосконалювали свою майстерність талановиті вихідці з міщан — Матвій Гладкий, Мартин Небаба, Іван Золотаренко. Багато козацьких воєначальників виростали зі шляхти — Михайло Кричевський, Іван Богун, Остап Гоголь, Станіслав Морозенко…

Іван Золотаренко.

Тож маючи в найближчому оточенні таких воєначальників, Хмельницький, аби підірвати військову могутність Речі Посполитої, не зволікаючи, розсилає скрізь окремі повстанські загони, які громили розрізнені шляхетські з'єднання навесні й улітку 1648 року. Характерним у наступальній тактиці козацтва було і те, що воно намагалося після захоплення важливого в стратегічному відношенні населеного пункту створити з нього міцну базу для ведення подальших операцій. Наприклад, в одному з шляхетських листів у липні 1648 року повідомляється, що «те поганство взяло Костянтинів і влаштувало там собі військовий табір, звідки в різні боки посилають загони, їх 50 тисяч, регіментарем над ними Кривонос».

Михайло Кричевський.

Успішні дії цих підрозділів народної армії вселяли впевненість у власних силах українського населення й прискорювали масове покозачення його. Відтак не помилкою, а далекоглядністю гетьмана можна пояснити той факт, що він дав змогу коронному війську зібратися згодом під Пилявцями, де у вересні вщент розгромив його, відкривши собі шлях у Галичину і далі на захід.

Ця перемога була надзвичайно важливою, оскільки піднесла моральний дух українського вояцтва, скріпила впевненість у власних силах і засвідчила його потенціал у битві з посполитим рушенням Речі Посполитої, полководці якої першими втекли з поля бою: «Минули ті часи, коли нас ляхи сідлали! Тепер ми їх не боїмося! Дізнали ми того під Пилявцями: це не ті ляхи, що давніше бували, що били турків, Москву і татар — не Жолкєвські, Ходкевичі, Конєцпольські, Хмелецькі — це Тхоржевські, Зайончковські, діти, в залізо повбирані! Померли зі страху, як тільки нас побачили!».

Іван Богун.

При цьому гетьман дбав, аби «степ залишався німим для ворога», що означало втаємничення повідомлень про пересування повстанських формувань. Це, до речі, давня традиція Війська Запорозького — не дати будь-якої інформації про себе ворогові. Так, уже згаданий Старовольський визнавав, що «козаки запорожські і вночі, і вдень заховують у та-

борах найбільшу тишу і так пильно держать свої ряди, що в той час, коли скрізь занепала військова дисципліна, вони одні, здається, відзначаються знаттям війни старих римлян ... в робленню приступів у ночі добрі і під час втечі завжди обережні».

Але не тільки ці клопоти обсідали Богдана Хмельницького — в ситуації, «коли все, що живе, піднялося в козацтво», необхідно було не тільки вимуштрувати міщан і селян у вправних вояків, а й забезпечити їх, зокрема продовольством, аби військо завжди готове було до бою. Сучасники одностайно відзначали, що навіть у напружених ситуаціях повстанські полки мали вдосталь необхідних продуктів, у той час як у польсько-шляхетському таборі найманці і посполите рушення часто голодували, про що також повідомляється в джерелах. У тому, що народна армія забезпечувалася провіантом на час походів, важливу роль відігравала козацька адміністрація, яка заздалегідь зобов'язувала відповідні служби готувати, крім зброї й боєприпасів, хліб та інші продукти.

Також необхідно зазначити, що багато продовольства до війська привозили міщани і селяни. Наприклад, у липні 1648 року під час битви під Костянтиновом його жителі, «радіючи прибуттю козаків, тієї ж ночі таємно доставили в їхній табір пиво, горілку, порох тощо». Водночас українські купці забезпечували козацьке військо сіллю, яку доставляли з турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, зокрема з-під Очакова і навколишніх лиманів. Запаси харчів заготовлялися і в пунктах, віддалених від місця бойових дій. Так, у Шалигіно Глухівської сотні, що на кордоні з Московщиною, в роки визвольної війни для козацько-селянського війська збирали хліб та фураж.

Якщо вже в чомусь дорікати Богдану Хмельницькому, то, очевидно, необхідно вказати на недооцінку ним на початковій стадії повстання ролі Києва, духовна еліта якого могла б своєчасно підказати гетьману соборницькі ідеали українського народу. Однак, як свідчить лист полковника Війська Запорозького Яреми Хмеленка з Білої Церкви від 20 травня 1648 року, тоді за завданням Богдана Хмельницького він лише попереджав київського воєводу Тишкевича про небезпеку з боку татар: «Будьте обережні і маєтки свої найліпше вартуйте, і люд сповістіть...».

Сам же Хмельницький до Києва не поспішив, аби звірити свої задуми й настрої повстанської маси з позицією української еліти. Вона ж своєчасно не виявила власної ініціативи підказати провіднику широкого повстанського руху загальні напрямні національної революції, про які, з усього видно, навесні 1648 року учорашній сотник ще не чув. Тимчасом православні владики тішилися з того, що козаки прогнали з Києва уніатського митрополита Антонія Селяву, останнього ж, зрозуміло, в повстанському таборі ніхто й не слухав би.

Якраз маса буде протягом 1648 року найбільше впливати на ухвалення доленосних рішень українства, підштовхуючи свого провідника до активніших дій за визволення з-під польського панування. Так буде, зокрема, і після переможної битви під Пилявцями, коли саме загальна козацька рада зажадала від генеральної старшини продовжувати наступ на захід, тому гасло «Не скач, ляше, по Случ наше!» буде замінене на зовсім інше — «Не скач, ляше, по Сян наше!».

А потужний заряд боєздатності, який спричинився розгромом польських військ під

Пилявцями, прискорив наступальні дії. Наприклад, за свідченням козака Мартина з Мени, полк Головацького проходив у вересні 1648 року «по півтори милі в день». Денний перехід війська Богдана Хмельницького у той період сягав 35—40 кілометрів.

Бій під Пилявцями.

Треба наголосити, що успішні виступи повстанців у початковий період визвольної війни повною мірою пояснюються також наявністю значної кількості зброї, в їхніх руках. Коронний гетьман Потоцький 21 березня 1648 року писав королю Владиславу IV, що на самому початку повстання тільки в селян Яреми Вишневецького відібрано кілька десятків тисяч самопалів. «А що ж в інших воєводствах! — вигукує Потоцький. — Адже вся ця зброя з людьми має перейти до бунтівників Хмельницького».

Справді, і в багатьох інших українських воєводствах населення мало достатню кількість зброї, щоб на заклик козаків розправлятися із своїми гнобителями. Багато її було сховано після поразок козацьких повстань 1630-х років. Значна кількість перебувала в міщан. Наявність зброї у багатьох повстанців пояснюється тим, що вони захоплювали цілі склади боєприпасів. Значну кількість зброї й набоїв посталі здобули в 1648 році під час штурму фортець. У Полонному, наприклад, козаки взяли 80 гармат, велику кількість боєприпасів, у Збаражі — 50 гармат. Багато трофеїв виявилося в козацтва після штурму Бара, розгрому противника під Пилявцями.

Та головним джерелом поповнення озброєння козацького війська була виробнича база України, можливості якої особливо розширилися з 1648 року. Як правило, виготовлення зброї було організоване в усіх значних містах, багатьох містечках, а також у спеціально створених «військових людвисарнях», де відливалися й дзвони.

Холодна зброя і боєприпаси, які таємним шляхом переправлялися із західноукраїнських земель на Наддніпрянщину, виготовлялися майже в усіх містах Белзького воєводства — Белзі, Буську, Потеличах, Раві, Рахоні, Сокалі, Томатові, Тишовці, Угневі, де напередодні і під час визвольної війни діяли цехи мечників і шабельників.

Природно, основну увагу гетьман і генеральна старшина звертала на реакцію сусідніх держав. За умови, що московський цар не підтримав тоді збройно єдиновірних

православних проти католицької Польщі, посилаючись на перемир'я з нею, укладене після Смоленської війни 1633 року, доводилося шукати інших союзників. І вони знаходилися. Скажімо, у столиці Блискучої Порти українська дипломатична місія на чолі з полковником Філоном Джеджалієм була прийнята з повним розумінням. Відтак повноважний представник султана прибув у польовий табір Богдана Хмельницького під Львовом у жовтні 1648 року. З усього видно, на руках прибулих був проект першого договору, який мав парафувати український гетьман. Хмельницький з старшиною, очевидно, не тільки погодилися з пропозицією султана, а й готові були попросити підданства в того.

Відсутність досвідчених радників з числа української патріотичної еліти давалося взнаки і тоді, коли народна армія облягла Львів. Опинившись у скрутному становищі, особливо ж коли козаки взяли Високий Замок, поляки, як це вже було не раз, запросили перемир'я з метою затягування переговорів. Але в ході їх не погоджувалися на пропозиції гетьмана, сподіваючись тимчасом вирішити свої проблеми. І поки дійшло до згоди, то було втрачено чимало часу.

Подібне станеться і підчас штурму Замостя, коли на переговори з гетьманом було послано його колишнього вчителя ксьондза Мокрського, який зумів переконати свого учня в доцільності проявити послух польській владі. І Хмельницький зупиняється у той час, коли революційна енергія українства вже залила всі привіслянські терени, перехлюпнувшись за карпатські перевали, зокрема, й на Пряшівщину, коли в околиці Гуменного й Ужгорода в листопаді 1648 року дійшли козацькі загони й чимало закарпатців влилися до їхніх лав, відроджуючи національну пам'ять у цьому українському регіоні. Чи не це стало підставою для римокатолицького примаса Угорщини, архієпископа Остригомського 1654 року заявити, що «в Карпатах, які зачавши від Спіша перетягнуться аж до Хуста, Мараморoша і Семигороду, всюди живуть русини, а їх кількість винесе більше як 300.000 душ, а священиків мають 600, всі одначе нез'єднані по суті, по-латинськи не знають, всі богослужіння ведуть руською мовою». А єзуїт Севастіян Міллей, описуючи 3 жовтня 1662 року віросповідні відносини на Закарпатті, головним чином про унію, називає цей регіон Мукачівською Україною.

За цих обставин шляхта з метою приспання пильності гетьмана розробляє операцію, яка має підняти його внутрішню самовдоволеність і переконання в тому, що він з непомітної особи вже вивищився до персони, з якою рахуються в Речі Посполитій. Як не прикро, гетьман спокусився на підступну пропозицію — назвати свою кандидатуру майбутнього польського короля.

І знову, як під Білою Церквою в червні, не виявилося біля гетьмана справжнього дорадника, аби застеріг від польської пастки, до якої свого часу потрапляли литовський правитель Ягайло перед підписанням Кревської унії, а руські князі — Люблинської. А тепер розгублений Богдан Хмельницький, бо й справді не знав, що робити далі, коли відкрився шлях на Варшаву, з гострим запалом відгукується в листі до королевича Казимира: «Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким, вірними слугами вашої королівської м-ті, бажаючи, щоб з волі

вашої королівської м-ті, нашого милостивого пана, уже більше не було тих короликів. Просимо господа бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан, зволив бути самодержцем, як і інші королі…А ми завжди готові вмирати за честь вашої королівської милості, нашого милостивого пана, якому якнайпокірніше віддаємося з найнижчими послугами і вірним підданством».

І козацьке посольство везе з ксьондзем Мокрським до Варшави вимоги, в яких йдеться про 12-тисячний реєстр; готовність самим, без кварцяного війська, обороняти Річ Посполиту; щоб Хмельницькому було дано староство в Україні, яке він сам уподобає, а до нього 20 миль землі; щоб пани не карали своїх підданих і все простили цим «заколотникам»; щоб можна було виходити в море коли захочуть і в будь-якому числі; щоб судилися козаки правом литовських татар…

Тож коли польська шляхта нібито прислуховується до пропозиції Богдана Хмельницького, обираючи Яна-Казимира, то гетьман пише тому вітального листа, в якому повторює: «Ми за достоїнство Вашої Королівської Милості завжди готові вмерти», бо ж він не бажає «ще більшого знищення Речі Посполитої».

Це перекреслює щире сподівання широких мас, що прийшли від Дніпра до Вісли, аби скинути з усіх теренів українського розселення ненависне польське іго. Замість Варшави, яка, здавалося, вже лежала біля ніг, і де козацькі полковники готові були парадувати в пам'ять своїх закатованих у цьому місті побратимів, з-під Замостя потягнулися до Дніпра зимовою стужею понурі валки ще вчора життєрадісного війська. Особливо ж повстанцям пекло те, що на волі опиняються взяті в полон під Корсунем польські гетьмани Потоцький і Калиновський. А чимало поранених у поході до Вісли українських вояків, серед яких і авторитетний Максим Кривоніс, залишаються на цьому шляху навічно в мерзлій землі…

Вояцька маса, що в більшості відірвалася від плуга, знесилюється від настійливого усвідомлення того, що вона не вміє закріплювати свої перемоги: здавалося зламали хребет Польщі, повалили її, але коли в ногах Хмельницького лежать Варшава, він не має відваги наступити на шляхетський маєстат, упокорити його раз і назавжди.

Можливо й справді так сталося тому, за словами Я. Оріона, що «народна стихія винесла Хмельницького на чоло могутнього суспільного потрясення, чого він ніколи не сподівався і не плянував». Справді, «з цього потрясення могла вийти велика й непоборна незалежна Україна, якби Хмельницький був політично зрілий…». Однак «держава постає стихійно, як вимога широких мас, і крутіж подій поставив Хмельницького перед невідкличними фактами дійсности».

Цілий місяць мав Богдан Хмельницький час на важкі роздуми в дорозі, яка тільки тепер вела його до Києва. Бо треба було вирішувати, що далі робити — повстання в початках своїх мало на меті розв'язати проблеми Війська Запорозького, але за козаками піднялося все українство, усуваючи на місцях польську владу й стихійно творячи новий лад, який необхідно було утвердити самим українцям і добитися його визнання від сусідів.

Звичайно, чи не найбільше турбувався гетьман на можливу реакцію турецького

султана, якому пообіцяв присягнути на вірність, парафуючи проект договору війська Запорозького з Блискучою Портою*.

Підписання цього документа мало надзвичайно велике значення для зміцнення міжнародного авторитету українського козацтва. Адже вперше в своїй історії воно

---

* «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю; ввозити товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти; за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Війська Запорозького та його держав цісар й. м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися: як пройде, дай Бог, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під вклади на містах і портах цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків, до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром: звідти і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинно виконати по відношенню до нього справедливу кару при резиденті й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

9. Якщо козацька галера, боронь Боже, порушила б у цьому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м., чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли ж що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень в державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам».

визнавалося як рівний партнер могутньої сусідньої держави з правом відкривати в столиці Порти постійне представництво. Фактично, для того часу, у період найбільшої могутності Османської держави, яка отримувала данину від багатьох європейських країн, цей договір був свого роду проривом козацької держави до системи міжнародних торговельно-економічних відносин у якості рівноправного партнера. Варто лише зауважити, що Росія шляхом безкінечних кривавих воєн з Османською імперією отримала право плавання в турецьких водах лише після 1774 року.

Те, що Порта увійшла у зносини з «бунтівливими козаками» і наказала кримському ханові їм допомагати, вважав І. Крип'якевич, було значним успіхом політики Хмельницького і викликало серйозне занепокоєння в Польщі. Але гетьман, вступаючи в переговори з Туреччиною, поводився дуже обережно і не поспішав з конкретними політичними зобов'язаннями. Тим паче, що сподівався все ще на допомогу православного московського царя.

Зрештою, багато чого гетьман не оприлюднював, тримав окремі плани в таємниці, аби не розкрити їх завчасно, про що навіть зафіксовано в козацькій думі:

Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!
Об том не знали ні сотники,
Ані отамани курінії, ні полковники:
Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!

X. «Я САМ КНЯЗЬ У КНЯЗІВСТВІ СВОЇМ»

Повернення козацьких полків у грудні 1648 року з-під Замостя до «матері городів руських» було справді національним святом українського народу. Понад 500 років Київ чекав цього дня — і ось він зустрічає українське військо з переможного походу. Водночас це було і справжнім потрясінням для Богдана Хмельницького: біля Золотих Воріт його зустрічало вище православне духовенство, спудеї присвячували йому величні хорали, називаючи новітнім Мойсеєм, який визволив український народ з-під гніту польської шляхти.

Цей тріумфальний в'їзд до Києва, численні розмови з місцевою елітою остаточно знімають з очей Хмельницького полуду ніби він «незначний чоловік». Відтак гетьман починає усвідомлювати, що є він «монарх руський». Саме в Києві, тодішній духовній столиці України, в уяві Хмельницького «починають знову зростатись розламані землі в одну, українську козацьку великодержавну, і ціле національне життя — слово й меч — стають на службу Богові свому». Відтак гетьман уже не той, яким був під Білою Церквою в червні і в листопаді під Замостям.

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва.

А тому вже при першій зустрічі з польськими комісарами в лютому 1649 року в Переяславі Богдан Хмельницький веде себе з ними зовсім інакше, ніж це було раніше: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможе мені в тому чернь уся — по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо то права рука наша, щоб ви, знищивши хлопів, і на козаків не ударили. Буду мати тисяч двісті, триста своїх, орду всю при тім…».

А далі, розпалившись, гетьман уже розкривав свої найближчі плани, конкретно погрожуючи полякам: «За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львів, по Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно».

Тобто йшлося про визволення з «лядської неволі» не лише власне козацької України, але й усіх руських земель Речі Посполитої, залежних від духовної влади київського митрополита, від чого перелякалися польські комісари. «Дерев'яніли ми, слухаючи його», — признавалися потім вони.

Зрештою, територію козацької держави на кінець 1648 року сам Богдан Хмельниць-

кий визначив у таких межах, повідомляючи про це турецького султана з Старого Села 28 листопада: «А нам господь бог в нагороду за наші кривди дозволив взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля із усією Руссю, аж по Віслу».*

Щоб здійснити ці плани, мусів Хмельницький покладатися не тільки на власну силу, а й залучати зовнішню допомогу, в необхідності якої переконався в 1648 році. Пошук допомоги та союзників у боротьбі з Польщею, за словами Михайла Грушевського, було складовою й найактуальнішою частиною політики Богдана Хмельницького в цей час. І що важливо, в цьому плані він був готовий піти на союз турками, оскільки православний московський цар не відповідав на прохання щодо підтримки у війні проти католицької Польщі.

Відтак ще 28 листопада 1648 року гетьман пише з Старого Села до турецького султана про готовність прийняти підданство: «Тепер же під час такого успіху вся грецька релігія вирішила прийняти за пана і захисника вашу цісарську милість, мого милостивого пана, як того, якого не подолає ніяка інша держава завдяки силі рицарських людей держави в. ц. м. наше Військо Запорозьке бажає приєднатися до них і залишитися вічними підданими, обіцяючи від себе всяку прихильність і готовність поставити триста тисяч за найменшим наказом в. ц. м. Для підтвердження цього послуху, віри та підданства зволь, в. ц. м., прислати пограничних пашів — силістрійського і білгородського, щоб ми при них склали присягу, піддавши їм ці землі, здобуті шаблею. Коли ж, в. ц. м., накажеш решту королівства і Литву зайняти, не приводячи багато свого війська, я довершу цього з своїми людьми за короткий час».

Справді, на той час Богдан Хмельницький міг оперувати великими збройними силами повсталого народу, який думав переконати в необхідності зміни ідеологічного вектора українського суспільства, тим паче, як свідчать наступні рядки з його листа до султана, генеральна старшина підтримувала гетьмана в цих нових напрямних: «Тільки прошу покірно, в. ц. м., щоб зволив прихильно прийняти ці наші добрі почуття і дарунок та прислухався до думки моїх послів і до святого константинопольського патріарха нашої грецької релігії, до якого сама старшина наша через духовних відрядила своїх послів з повноваженням, щоб в. ц. м. зволив прийняти нас вже під щасливу свою владу, приєднавши цю державу до Волоської і Мультянської землі. А мені, підніжкові своєму, за працю, як я раніше просив, так і тепер повторяю моє покірне прохання, зволь надати з милостивої ласки Волоське господарство, бо я знаю напевно, що теперішній волоський господар є зрадником в. ц. м., п. м. м.».

Звичайно, можна погодитися з твердженнями Михайла Мельника, що «туркофіль-

* На основі аналізу різних джерел, можна стверджувати, що до діючої армії в 1648—1649 роках треба віднести Білоцерківський, Борзенський, Браславський, Брагинський, Вінницький (Кальницький), Гадяцький (Зіньківський), Животівський, Звягельський, Ірклiївський, Іченський, Кам'янецький, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Мозирський, Могилівський (Подністрянський), Ніжинський, Овруцький, Остерський, Паволоцький, Переяславський, Подільський, Полтавський, Прилуцький, Речицький, Роменський, Торговицький, Туровський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський і Чорнобильський полки.

ська політика в державній емансипації України» не могла мати повного успіху з огляду на одвічний антагонізм між християнським і мусульманським світами, а також на несталість та непевність турецького васала — татар, які усвідомлювали добре, що для них несе самостійна Україна.

І Богдан Хмельницький добре розумів, що дилемою для татар і надалі залишатиметься здобич і ясир, і через те політика Бахчисарая була спрямована проти утвердження сильної і самостійної України з виходом до Чорного моря. Бахчисарайським правителям і їхньому протекторові — турецькому султанові було вигідно, аби Польща розвалювалася і Україна не стала на ноги.

Але оскільки православна Москва мовчала про свою допомогу єдиновірним українцям, то гетьман з козацькою генеральною старшиною хапалися за будь-яку соломину для успіху розпочатої акції, що так несподівано для них розгорнулася у всенародне повстання з ознаками національної революції. Якраз згода володаря Блискучої Порти на підтримку її підштовхнула Хмельницького до внесення пропозиції щодо приєднання до козацької України і Волощини.

Однак у Києві гетьман зустрічається з єрусалимським патріархом Паїсієм, який, зрозуміло, буде переконувати Хмельницького у величі православ'я, обов'язку оборони перед невірними. Цілком ймовірно, що не обійшлося й без нагадування про те, що тільки єдиновірний православний московський цар може допомогти звільнитися від польського поневолення. Тож користуючись поїздкою останнього до Москви, гетьман, цілком ймовірно, знову пробує схилити на свій бік царя Олексія Михайловича через провід вселенського православного духовенства. Тим паче, що воно й інтелігентні кола Києва висловлювалися за московського царя як бажаного спільника й протектора.

З Паїсієм до Москви відправляється перший офіційний козацький посол полковник Силуян Мужиловський, який розповідатиме дякам Посольського приказу, що «гетман де Богдан Хмельницкий о том с патриархом говорил, чтоб он, еросалимский патриарх, будучи у царского величества, посоветовал с московским патриархом і иными духовными людьми о том, можно ли царскому величеству за вечным ускончаньем за них, Войско Запорожское, для православные веры вступится и стояти и полякам их не выдавати».

Однак посередництво Паїсія не мало успіху: московський цар не зважився розірвати договір із Польщею й не дав Україні ані військової, ані дипломатичної допомоги. Виправляючи в березні 1649 року свого першого посла Григорія Унковського до Богдана Хмельницького, він не взяв на себе обов'язку подати збройну допомогу українському народові. В наказі Унковському, зокрема, зазначалося: «А будет гетман учнет ему, Григорью, говорити, что писал он, гетман, к царскому величеству в листу своем царского величества з гонцом з Васильем Михайловым, чтоб он, великий государь, послал своих, царского величества ратных людей под Смоленеск, и Григорью говорити: у великого государя нашего у его царского величества с Коруною Польскою и Великим княжеством Литовским вечное докончанье, и ему, великому государю нашему его царскому величеству, ратных людей под Смоленеск за вечным докончаньем послать не доведетца».

Інший варіант «допомоги» Москви полягав у тому, щоб гетьман і Військо Запорозьке послали своїх послів до Варшави просити, аби «ево великого государя обрали на Корону Польскую и на Великое княжество Литовское государем». Таким чином, козацтву пропонувалося випрошувати в поляків дозвіл на обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої, що, мовляв, полегшить українству перехід у підданство православного царя.

Усе, що Москва запропонувала реального у відносинах з Україною — це прийняти частину освіченої людності — 1648 року неподалік «білокам'яної» засновується Андріївський монастир, кадрову основу якого відтепер становитимуть київські монахи. Тобто, той уряд, який ще 1627 року наказав спалити на прилюдних пожежах книги одного з найвизначніших представників київської науки Лаврентія Зизанія, тепер готовий був з метою поширення освіти серед свого суспільства організувати перше вчене братство для перекладів на церковно-слов'янську різних важливих наукових праць, для чого з Києво-Печерської лаври викликають Єпіфанія Славинецького «с некоторыми другими учеными монахами».

Поляки ж діяли в звичній для них манері: ще взимку посилаючи Хмельницькому булаву й клейноди як знак визнання його гетьманом, навесні вже розробили план операції щодо усунення його від влади через переворот. Шляхетський посол Смяровський, який 27 березня 1649 року з Варшави виїхав до України, мав завдання вмовити козацьку старшину розпустити повстанців, показуючи полковникам королівські універсали на маєтки з порожнім місцем для вписання прізвищ тих, хто погодиться зрадити гетьмана. Коли це було виявлено козацькою розвідкою, польського посла скарали на смерть.

З огляду на такий розвиток ситуації Богдан Хмельницький знову звертається за допомогою до кримських татар. Крім того, до Москви відправляється просити підтримки чигиринський полковник Федір Вешняк. Відпускаючи останнього 13 червня, Олексій Михайлович вручив йому царську грамоту, в якій засвідчувалася лише готовність прийняти Військо Запорозьке під своє покровительство, про надання збройної допомоги єдиновірним православним не йшлося.

Тимчасом поляки виступили в похід. 28 липня 1649 року Ян-Казимир видає універсал «до полковників, осавулів, сотників, отаманів і всіх молодців Війська Запорозького», яким позбавляє Хмельницького гетьманства, призначаючи на його місце козацького перекинчика Семена Забуського. Хмельницький оголошувався поза законом, за його голову було визначено винагороду в сумі 10 тисяч злотих.

У листі до короля Хмельницький, глузуючи з цього приводу, писав: «Якщо зволив гетьманство козацьке призначити Забуському, зволь негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і корогву, яку тепер тримаю з ласки вашої королівської милості, йому віддам».

А ситуація для української народної армії на цей час ускладнилася через віроломство литовського гетьмана Януша Радзивіла, котрий усупереч обіцянкам нейтралітету вирушив з півночі вздовж Дніпра, де в межах Київського й Чернігівського воєводств, залишилися беззахисні жінки з дітьми, літні селяни і міщани.

Отже, треба було будь що зупинити Януша Радзивілла на північному фронті, не допустити його в межі України, аби не вдарив у тил армії Богдана Хмельницького. Це надважке завдання гетьман ставить київському полковникові Михайлові Кричевському, який якраз переміг під Меджибожем і Костянтиновом затятого ворога українського народу Ярему Вишневецького. У ранзі наказного гетьмана Михайло Кричевський не тільки зумів за кілька днів здійснити блискавичний марш до Дніпра в районі Лоєва, форсуючи при цьому Прип'ять, а й зібрав усе вояцтво з поліських полків — Овруцького, Мозирського, Чорнобильського, Брагинського.

Після важких боїв біля Лоєва Михайло Кричевський таки перекрив Радзивілу шлях в Україну, хоч сам поранений потрапив до полону. Триденні вмовляння Радзивіла перейти на бік Речі Посполитої не дали результату — Михайло Кричевський на очах свого противника вчинив самогубство. Віддаючи данину поваги і схиляючись перед військовим талантом і мужністю Михайла Кричевського, литовський гетьман наказав висипати велику могилу за українським звичаєм на місці поховання славетного київського полковника. А знекровлена армія литовців змушена була відступити.

Такий розвиток подій на північному фронті, скроплений кров'ю видатного полководця Михайла Кричевського дав можливість Богдану Хмельницькому діяти на вільну руку за Збручем. Наприкінці липня підрозділи народної армії обложили залишки війська Яреми Вишневецького в міцно укріпленому Збаражі, де відбуваються запеклі бої, під час яких загинув прославлений ватажок народних мас полковник Станіслав Морозенко, «за яким чернь дуже жалувала». Коли ж гетьман дістав своєчасну інформацію розвідки про пересування польського війська, то швидким маршем і вдалим маневром оточив його головні сили під Зборовом.

Здавалося, фортуна була прихильною до українства, як ніколи. Однак за цих обставин польський король Ян-Казимир «писал к черкаскому гетману Богдану Хмельницкому, чтоб он от кровопролиття престал, учинил с ним мир». З другого боку на гетьмана натиснув і кримський хан, який в таємних перемовинах з поляками одержав вигідні пропозиції, в тому числі й дозвіл брати православних у неволю. З огляду на це гетьман змушений був піти на переговори з поляками, випускаючи по суті з рук повну перемогу над ворогом.

У результаті дводенних переговорів було підписано «Декларацію його королівської війську Запорозькому на пункти супліки даної», яка дістала назву Зборівського договору. Цим документом межу козацької території польський уряд визнавав по лінії: Дністер—Ямпіль—Брацлав—Вінниця—Погребище—Паволоч—Коростишів—Горностайпіль—Димер—Дніпро—Остер—Чернігів—Ніжин—Ромни — « и всюди аж до границе московской и Днепра», чим у порівнянні з вимогами козацької старшини відходило під повну залежність шляхти Київське Полісся, частина Сіверщини, Поділля і Волині.

До реєстру війська Запорозького вписувалося тільки 40 тисяч козаків, тобто кожен десятий з тих, хто «піднявся в козацтво». Відтак замість 37 територіальних полків, які сформувалися в ході бойових дій 1648—1649 років, згодом погоджено було лише 16: Полтавський, Миргородський, Прилуцький, Ірклiївський, Переяславський, Ніжинсь-

кий, Чернігівський, Київський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, Вінницький і Браславський. На їхній території не мали права з'являтися коронні війська.

Узаконюючи таким чином існування козацької державності — Гетьманщини, Зборівський договір стверджував, що урядові посади на вказаних теренах мали обіймати лише особи православного віросповідання. Питання про унію й церковне майно виносилося для розв'язання на найближчий сейм, а київському православному митрополиту надавалося місце в сенаті. Не мали права проживати в Києві й інших містах єзуїти. Всім повстанцям гарантувалася повна амністія. На гетьманську булаву віддавався Чигирин з округою.

Зборівський договір частково забезпечував права і привілеї реєстровому козацтву, українській шляхті, православному духовенству в межах трьох воєводств. Що стосується трудящих мас, насамперед селян, то цей документ не дав їм звільнення з-під соціально-політичного і економічного гніту: хто не вписувався до реєстру, мав знову потрапити у підданство своїх панів, які повертались в Україну.

Зрозуміло, що такі наслідки дворічної війни проти поляків викликали велике невдоволення широких мас. Підливала оливи до вогню і поширена чутка, нібито гетьман дозволив татарам брати православний ясир, коли ті поверталися до Криму з-під Зборова. Не знаючи того, що це був таємний зговір польського короля з ханом, аби останній змусив Хмельницького піти на перемовини про припинення військових дій, народ перекладав вину за це на свого гетьмана:

Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки й молодії молодиці!
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молодії молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького перва куля не минула,
А другая устрілила — у серденько уцілила!

Раз у раз у середовищі народних мас проривається невдоволення й тим, що Московська держава не подала допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої. Інколи це переходило і в конфлікти в прикордонних місцевостях. Путивльські царські воєводи навіть зверталися з офіційними скаргами на козацьких урядників, які не присікали окремих свавільників. Але як міг покарати їх гетьман, коли й він сам публічно гостро засуджував за це Москву?

Відмовчування православного царя щодо допомоги й зволікання польського сейму із затвердженням Зборівської угоди знову повертало Богдана Хмельницького до пропозиції Туреччини щодо підданства. Скажімо, коли в липні 1650 року гетьман після об'їзду полків повертається до Чигирина, то першим приймає саме турецького посла. А через три дні відправляє з ним до столиці Османської імперії київського полковника Антона Жановича, свого «братанка Павла Яненка-Хмельницького» і білоцерківського сотника, «щоб вони його іменем відправили посольство перед Портою».

У результаті переговорів ця справа стала на реальний шлях: султан запропонував протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Оттоманської імперії,

на зразок Молдавії та Валахії. Відтак з'являється грамота Мехмета IV про протекторат над Богданом Хмельницьким від 22 лютого—3 березня 1651 року: «Як тільки цей високий володарський Лист прибуде, хай буде відомо, що ми говорили з Вашими послами, які прийшли до нас і Осман-чауш передав нам Вашого прихильного Листа, і згідно зі старими османськими, Візири і Члени державної ради дістали переклад цього Листа, в якому Ви повідомляли, що приймаєте наш протекторат і що хочете бути в приятельських відносинах з нашими військами.

Ви повинні знати, що ми радо вітаємо приятелів, а тому Ви шукаєте допомоги і підданства, ми це даруємо, і про це Ви повинні знати. Осман-чауш доповів нам усе, що Ви йому переказали. Так само ми дали наказ кримському ханові Іслам Гіреєві III і нагадали йому, щоб він повернув свої очі в польську сторону, щоб вони Вам і нашій державі не робили труднощів. І щоб він з татарським військом був напоготові. Тим більше, що Ви з татарським князем у приязні. Як ознаку нашої ласки посилаю почесний одяг та інші ознаки приязні. Ви просили, щоб Вам, як і іншим християнським володарям, з імператорської сторони було видано договір. Тому що Ви засвідчили свою вірність і що у Ваших краях є порядок, повідомляємо Вам, що Вам, як і іншим християнським володарям, невдовзі буде надісланий договір з усіма умовами й обов'язками».

Незважаючи на опозицію української шляхти (Адам Кисіль) і вищого духовенства (Сильвестр Косів), на початку 1651 року гетьман формально визнав турецьку протекцію, одержавши від султана спеціальну грамоту «найвидатнішому з монархів релігії Ісусової гетьману козацькому Богдану Хмельницькому» й багаті подарунки. Щоправда, можемо погодитися з В. Головченком і В. Матвієнком, що слова про «службу» і «підданство» в документі мали швидше умовне і формальне значення, ніж дійсне підданство на зразок Молдови чи Волощини.

Однак після певних роздумів і консультацій зі старшиною Богдан Хмельницький не попросив допомоги від султана, посилаючись на брак провізії для забезпечення турецьких військових підрозділів, бо «край і так знищений», тобто не буде можливості утримувати великої кількості чужинецьких вояків.

А реакція Москви на неодноразові звернення гетьмана до царя про військову допомогу з огляду на широкомасштабну підготовку Речі Посполитої до війни проти України виразилася в тому, що 8 червня 1651 року з Розрядного приказу було послано грамоту путивльському воєводі Прозоровському про те, аби «ис торговых или ис служилых людей самых добрых, которым мочно верить и которые грамоте и писать умеют, выбрав дву или 3-х человек, отпустили в литовскую сторону тайным обычаем. И приказали тем людем накрепко, чтобы они нам послужили, в литовской стороне проведали подлинно, в которых местах запорожский гетман Богдан Хмельнитцкой и черкасские полковники против польского короля стоят? И много ль с ними в зборе черкас, и крымской царь и царевичи к черкасом на помочь пришли ль, и будет пришли, и о кою пору и сколько с ними людей? И к турскому царю от гетмана Богдана Хмельнитцкого послы посланы ль, и будет посланы, и не хочет ли гетман Хмельнитцкой и черкасы у турского в подданстве быть, и помочи себе от турского не чает ли?».

А в цей час під Берестечком сходилися дві великі збройні потуги. Враховуючи те,

що народне повстання на чолі з Косткою Наперським у Південній Польщі мало відволікти значну кількість шляхетських з'єднань, Богдан Хмельницький мав усі підстави сподіватися на успіх. Однак у вирішальний момент битви несподівано залишив поле бою кримський хан. Приголомшений таким розвитком подій гетьман спробував його завернути, догнавши аж під Ямполем на Збручі. Однак з обіцянки Іслам-Гірея, що через два дні його військо візьме участь у битві — нічого не вийшло, бо воно вийшло з-під послуху. Тікаючи й далі, хан насильно захопив з собою і Хмельницького — аж поки не привезли з Чигирина викуп золотом.

Тимчасом, не маючи ніяких звісток про долю свого гетьмана, козацька старшина з обложенного табору під Берестечком розпочала переговори з королем про мир. Відмовившись видати свою старшину, як того вимагали поляки, козацтво ухвалило на раді відступати до Дніпра «оборонною рукою». Під проводом Івана Богуна як наказного гетьмана козацьке військо із значними втратами вирвалося з облоги й відступило на схід.

Здавалося, Україна опинилася в безвихідній ситуації. Тим паче, що польська шляхта повсюди вже справляла пишні торжества з приводу перемоги під Берестечком, вважаючи, що тепер український народ остаточно поставлений на коліна. Але саме в цій критичній ситуації проявилася тверда воля козацьких провідників продовжувати боротьбу з поляками. Особливу рішучість і витримку проявив Богдан Хмельницький, на що звернув увагу відомий польський історик Людвик Кубаля. «Дійсно, — пише він, — треба захоплюватися поведінкою Хмельницького під час цього небувалого випадку, що зустрів його під Берестечком. Ця самовпевненість, ця гідна подиву притомність ума, що гальмувала сором, розлуку та обурення в такій ганьбі та нещасті. Здавалося, що мав у руках короля та всю Річ Посполиту, коли нараз зрадив його союзник і забрав полоненим майже з гущі 200-тисячної армії. І за цих обставин він «зумів, не дивлячись на ремені, що зв'язували його руки і ноги, складати плани виходу з ситуації».

Уже 7 липня в Білій Церкві відбулася козацька рада, яку гетьман зібрав після звільнення з татарського полону. Було вирішено, «не відкладаючи ні на тиждень, ні на два, зараз же бути готовими і разом збиратися». У різні куточки України було відправлено універсали із закликом, щоб усі козаки йшли до нього у військо.

Чіткість в організації війська під Білою Церквою дала можливість не тільки зупинити похід польських військ до Дніпра, а й нейтралізувати литовського гетьмана Радзивіла, котрий захопив уже Київ. Виявилися марними і намагання підканцлера Речі Посполитої Радзейовського розколоти українські маси через його зверненням не слухати козацьку старшину і підкоритися «його королівській милості».

У цій надзвичайно важкій ситуації Богдан Хмельницький усе ще розраховував на допомогу московського царя, однак посли останнього на аудієнції в гетьмана 14 липня повідомили його, що «он, великий государь… гетмана за то, что его государские милости и жалованья к себе ищет, милостиво похваляет, и впредь он, великий государь его царское величество, его гетмана за службу в своей государской милости и в жалованье держати будет».

Царська милість тоді виявилася в тому, що 17 липня 1651 року послано грамоту

яблоновському воєводі, якою наказано «черкас з женами и з детьми принимать. И велел им идти в наши украинные городы на Коротояк, и на Воронаж, и в Козлов и велел с ними до тех мест посылать провожатых людей добрых…». Цим скористалися козаки Чернігівського полку, які на чолі з полковником Дзінковським «пришли в Путивль на государево имя на вечную службу». Крім того, багато українських біженців дісталися Острогожська — «устроены они в Новом в Черкаском городе на татарских перелазех на вечное житье 1003 человека».

Враховуючи тяжке становище Війська Запорозького, гетьман вирішив розпочати переговори з шляхтою. Тягнулися вони більше місяця — аж поки 18 вересня 1651 року під Білою Церквою було підписано мирний договір з поляками. Ним передбачалося спорядити козацький реєстр у 20 тисяч, що разом «з гетьманом і старшиною мають бути зареєстровані і прибуток свій мати в самих тільки королівських маєтностях воєводства Київського, не займаючи Браславського і Чернігівського; місто Чигирин має зіставатися при гетьману; релігія грецька, котрої тримається Військо Запорозьке, має рахуватися при давніх вольностях тощо».

Проте, з огляду на добрий прийом козацьких послів у Москві, Богдан Хмельницький знову сподівався на підтримку царя, відтак намагався уникнути виконання угоди, нав'язаної йому під Білою Церквою, розраховуючи вже невдовзі на реванш. Через це наприкінці листопада 1651 року гетьман звертається до київського воєводи Адама Киселя з проханням, «чтоб он черкас, которым быть по переписке в казаках, за Днепр не высылал и дал бы в том им сроку до весны».

Природно, були незадоволеними й широкі маси, проявилася серйозна опозиція серед козацької старшини, яка відмовлялася виконувати важкі умови Білоцерківського договору. Під тиском польського уряду гетьман змушений був зібрати в Корсуні в квітні 1652 року спільну комісію, яка зажадала суворого покарання полковників Матвія Гладкого, Лук'яна Мозирі, Адама Хмелецького й Гуляницького. Однак уже в травні, оскільки сейм Речі Посполитої не ратифікував вказану угоду, козацька рада в Чигирині ухвалила звільнити Військо Запорозьке від присяги, складеної на цьому документі.

XI. БО З ПЕРЕМОГ НЕ ВИДОБУТО ПЕРЕМОГИ

Одержавши можливість вільно діяти щодо виконання умов Білоцерківського миру, Богдан Хмельницький уже в травні 1652 року перемогою над поляками на Батозі добився анулювання того важкого для України договору. У черговий раз сподіваючись на підтримку з боку Москви, він уже наступного дня пише листа до путивльського воєводи Хилкова, аби той «рач причинится до єго царського величества, аби нас ратовал, бо відаєм же, на нас знову наступоват схочут».

Ось у таких постійних зверненнях про допомогу і в таких царських непевних відповідях українському гетьманові про готовність до цього і розвивалися українсько-московські відносини: Військо Запорозьке кривавилося у жорстокій війні, а єдиновірний православний володар відбувався в черговий раз відмовкою на неможливість розірвати підписаний у 1634 році мирний договір з поляками.

Тимчасом міграційний потік з українських земель продовжував наповнювати неосвоєні терени Дикого поля. Виснажуючи людські ресурси Гетьманщини, які були потрібні їй як для війни проти Речі Посполитої, так і для матеріального забезпечення бойових дій, Москва одержувала можливість розширювати свої володіння чужими руками*. У невеликих на той час поселеннях Слобожанщини в 1653 році бачимо чимало вихідців саме з Подніпров'я: в Козлові — 63, Воронежі — 33, Ольшанському — 180, Усерді — 184, Цареолексієвці — 105, Короча — 392, Бєлгороді — 62, Лівнах — 63. Осколі — 25, Кромах — 48, Валуйках — 56…

І лише восени 1653 року, коли Україна знекровилася до краю, в Москві ухвалюється рішення взяти її «під високу государеву руку». Сталося це саме в той час, наголошував відомий дослідник Андрій Яковлів, коли Богдан Хмельницький із військом і союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна тоді почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, в Україну не пущене і майже оточене. Та, як і під Зборовом, нестійкий союзник, татари, і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп — 100 тисяч злотих і право ясиру з 12 міст — та поставили умову, щоб король замирився з Хмельницьким на основі Зборівського договору.

Добре зрозуміла й з вигодою для себе використала цю ситуацію Москва, яка будь-що своєю політикою очікування та зволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як визнавав один з найавторитетніших російських істориків професор Василь Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більш слухняним «підданим» московського царя.

Слушними є тут і слова Михайла Грушевського: «Весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності... здатна бути опозицією Москві».

Але на початках Хмельниччини Москві не було вигідним втягуватися в цю війну.

---

* Це нагадує дії нинішнього керівництва Російської Федерації, яке в умовах неоголошеної війни проти України створює сприятливі умови для наших заробітчан з тим, аби ті не повертались на батьківщину, де вони в першу чергу мали б бути готовими до захисту своєї Вітчизни.

Православний цар думав про інтереси своєї держави, які вимагали включити до складу майбутнього «Третього Риму» колишню територію Русі аж по Віслу.

Необхідно наголосити й на тому, що заманюючи українство в освячену православною церквою політичну пастку покровительства, в Москві постійно подавали козацькі звернення про збройну допомогу як прохання про політичне підданство. При цьому дяками Посольського приказу Московської держави вміло використовувалися листи гетьмана, який у безвиході справді вдавався до такого дипломатичного стилю, який легко можна було подати як просьби про прийняття в підданство.

І відступити Богдану Хмельницькому в бік було надзвичайно важко, оскільки ця традиція з часів примусового висвячення Іова Борецького на православного київського митрополита вже була стверджена десятиліттями відносин саме через такий вектор сприйняття, відтак крок в інший бік вартував би козацькій старшині втрати політичної підтримки серед широких мас, у свідомості яких уже вкорінилися спокон-вічність і єдиновірність візантійської гілки християнства.

Цілком можливо, що за таких умов, Б. Хмельницький і його оточення, не знаючи достеменно суті Московщини зсередини, — сприймали її винятково крізь призму приналежності до православ'я — розраховували розвалити Польщу і Крим за допомогою Москви, вийшовши в такий спосіб із васальної залежності Туреччини. Теоретично це виглядало заманливо, але на практиці — зовсім інакше. На жаль, гетьман і його найближчі соратники не згадали при цьому про повний провал плану щодо підпорядкування Москви Києву через вищий рівень духовності останнього, що намічався українською елітою ще з кінця XVI століття. Тож ухвалено було «з королем і поляками не миритись, а просити милості у царя, щоб прийняв їх під свою сильну державу».

Щоправда, автор «Історії Русів» свідчить, що навіть на Переяславській раді в січні 1654 року, де йшлося про підданство московському цареві, спочатку виявилася прихильність до союзу з Османською Портою: «Молоді чиновники та козаки висловили першу згоду свою на поєднання з турками, упевнюючи, що «у них військовий народ в особливій повазі та пошані, а для селян нема у них ні аренд жидівських, ні великих податків та індуктів, які є в Польщі; а що найважливіше, то нема у них кріпаків і людей на продаж, або крестьянства, як у Московщині теє водиться; і все те видно і ймовірно в сусідніх князівствах Молдавському і Волоському, котрі нам можуть правити за взірець. І коли нам за словами гетьмана неможливо пробути самими собою, без сторонньої протекції, то турецька протекція є від всіх інших надійніша і пожиточніша, і, не дивлячись на їхнє бусурманство, кожен турок, що заприсягнувся одною своєю бородою, ніколи вже присяги своєї не переступить і слова свого не зламає. Християнські ж клятьби і навіть присяги бувають лише маскою, під котрою ховаються лукавства, зрадництва і всілякого роду неправди; і найважливіші їхні дії, називані політикою та міністерією, що суттю своює один хитрий обман, і чим обман той виходить більшим і шкідливішим, тим уславлюються і звеличуються творці його, як найперші в державах і єдині розумні у них розумні люди або великі міністри і політики».

Про таку позицію значної кількості козацької старшини був поінформований московський цар греком Фомою Івановим ще 1 серпня 1653 року. В своєму повідомленні до Москви він писав про регулярне листування козаків з турками, зазначаючи: «А ще сюди часто приїжджають посли від гетьмана Богдана Хмельницького, а тут турки шанують їх послів надто, обдаровують. Турки також посилають послів до гетьмана, і нині також послали посла до гетьмана з таким ділом, щоб взяти Кам'янець і віддати султану. А ще просять у нього, щоб уложити дань давати. А гетьман їм відповідав: «Я де города не могу дати, ни иной никакой дани потому, что он не имеет государства богатого как иные венгерской и мутьянской, только что люди воинские; и будет, коли понадобитца султану быти им готовыми на ево службу, и они де на Черном море никоторые шкоды не учинят».

Цілком вирогідно, що саме ця інформація змусила Москву прискорити розв'язання української проблеми, не затягуючи більше з відповіддю на козацькі звернення про підданство, оскільки у Війську Запорозькому могла перемогти протурецька партія.

У зв'язку з цим гетьману й старим урядникам на самій Переяславській раді довелося заперечувати молодим «різними і багатьма противенствами у вигодах турецьких, од них прихованих, доводили їм, що віддатися християнам самовільно у владу невірних або заприязнюватися з ними є для християнства гріхом смертельним і вчинком перед всім християнством ганебним та сиромотним і є майже те саме, що самогубство…».

Зрештою, ніякого договору в Переяславі у січні 1654 року між Москвою й Україною не було підписано. Лише домовлено, що московський цар не тільки підтвердить давні права і звичаї українського народу, але й «еще особные свои всякого чину людем показовати имеет милость». Щоправда, боярин Василь Бутурлін відмовився присягати від імені царя щодо додержання цього слова, мовляв, цар своїм холопам не присягає.

Така його поведінка змусила козацьку старшину покинути раду й знову зібратися в резиденції гетьмана на Шевській вулиці й ще раз обміркувати ситуацію. Два полковники прибули від імені тієї наради до московських послів, що залишалися в церкві, й ще раз зажадали його присяги в підтвердження слів, що цар збереже за українським народом усі давні права й звичаї й додасть нові привілегії. Проте Бутурлін залишався невблаганним. Запропонував хіба що: можете на письмі викласти свої побажання, а цар їх підтвердить.

Однак цього документа не стали готувати, бо під чесне слово московського посла в переяславській церкві розпочалася присяга на вірність московському цареві. І гетьман, і старшина, і присутні козаки, і міщани, і посполиті присягали, не знаючи фактично на що присягають.*

Про те, що Москва не виконуватиме взятих на себе усних зобов'язань, стало зрозумілим одразу ж після присяги в Переяславі: її представники не сіли з козацькою

* Ця ситуація, по суті, повторилася для українців у 1994 році, коли вони віддавали третій за величиною ядерний запас у світі, повіривши на словесні запевнення вимагачів, що ті гарантуватимуть територіальну цілісність і державний суверенітет України. Остання підписувала Будапештський меморандум навіть знаючи про застереження тодішнього президента Франції Франсуа Міттерана, що цей договір не буде втілено в життя.

старшиною за підготовку хоча б заднім числом проекта договірного документа, а кинулися чимдуж приводити по церквах українське суспільство до присяги. Розрахунок був на те, аби цілуванням хреста зв'язати угоду на вірність цареві — це б давало йому підставу для майбутнього звинувачення в клятвовідступництві.*

Боярин Бутурлін приймає присягу на вірність російському царю від Богдана Хмельницького.

Одразу ж після присяги в Переяславі тисячу козаків супроводжувало посольство Бутурліна до Києва з метою здійснити цю процедуру з його жителями. Однак митрополит Сильвестр Косів, який «его царскому величеству…николи не бивал челом, и не писывал, и его царской милости к себе не поискивал», з київським духовенством відмовився присягати, оскільки він, мовляв, «как де под государеву высокую руку гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское били челом, и он, митрополит, про то не ведал, а ныне он за государево многолетнее здоровье, и за государиню царицу, и за благоверные царевны должен бога молить».

Через два дні московські посланці знову вимагали від Косова, аби «шляхту, и слуг и дворовых людей, и мещан к вере прислали не мешкая». Проте «митрополит говорил им упорно: которые де шляхта, и слуги, и дворовые люди у него есть, и за теми в софейском дому маетностей никаких нет, а служат де они ему, митрополиту, с того, что он им даст от себя, и царскому де величеству присягати им не годитца». Тільки після триденних погроз митрополит Косів прислав своїх підлеглих до присяги. Сам же, як і архімандрит Печерської лаври Йосип, цю процедуру не відбули.

На жаль, така позиція митрополита Косова не загострила уваги гетьмана й не стримала його ще від одного необачного кроку. Відтак Богдан Хмельницький зробив тоді стратегічну помилку: сподіваючись на московську збройну допомогу, він 17 січня 1654 звертається до царського посланця Бутурлина з проханням, «чтоб рать его царского величества, которая на рубеже стоит, к Киеву поспешила…».

І московська збройна сила негайно рушила від Путивля українськими теренами на захід. Однак проти поляків чи литовців вона не пішла воювати, а вступила до Києва, з

---

* З цього приводу Гнат Хоткевич цілком правильно зауважував: «Хмельницький шукав союзника, а знайшов повелителя, котрий розумів підданство як підданство. .. Москва чіплялася за кожний знак і поширювала його значення на свою користь. За перших же кроків далася чути важка московська рука, українцям довелося зустрітися з устроєм, світоглядом, відносинами цілком іншими, як ті, до котрих вони звикли у Польщі».

Сильвестр Косов.

якого вже ніколи не вийде, облаштувавшись на монастирських городах Святої Софії, незважаючи на категоричні протести митрополита Сильвестра Косова. Останній навіть погрожував москвинам: «учнете на том месте ставити город, и я де учну с вами битися».

А гетьман із старшиною тільки тепер почав готувати свій проект угоди з Олексієм Михайловичем. Цей документ, яким бачився статус України під протекторатом московського царя, увійшов в історію під назвою "Статті Богдана Хмельницького», складався з 23 статей. Їх мали розглянути в «білокам'яній» і дати свою відповідь.

З боку царя висловлювалось побажання, аби посольство до Москви, яке мало вести переговори про затвердження даних статей, очолив сам гетьман. Але Богдан Хмельницький, пославшись на близьку можливість війни, відмовився. Відтак передбачалося, що старшим козацьким послом поїде генеральний писар Іван Виговський. Але й він залишився в Чигирині: на цю роль було обрано генерального суддю Самійла Зарудного та переяславського полковника Павла Тетерю.

Українське посольство, одержавши з рук гетьмана спеціальний лист до Олексія Михайловича, в якому Богдан Хмельницький просив «права, уставы, привилея, и всякие свободы, о держави добр духовних и мирских людей, во всяком чину и преимущества сущих... утвердить и своими грамотами государскими укрепити навеки», після 17 лютого 1654 року виїхало з Чигирина. 12 березня воно прибуло до Москви, а наступного дня мало аудієнцію в Олексія Михайловича. Того ж дня й розпочалися переговори про затвердження статей Богдана Хмельницького. Ті з них, що не викликали заперечень московських бояр, ухвалювались без будь-яких змін з таким формулювання: "Сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью». Інші, думки про які мали розходження, обговорювалися 19—21 березня, після чого цар і Боярська дума, внісши зміни, підтвердили 11 статей Богдана Хмельницького, що ввійшли в історію під назвою «Березневі статті»:

«1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди где будут старшие, то они против вправ своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бургомистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотрить, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых поль-

Березневі статті.

ских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да хорунжего полкового по 50 золотых, на хорунжевого сотнитцкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел бьггь по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что росход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хорунжего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно приняти, а только чтобы имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: и митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с иными совокупитися, для того что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, естьли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царьскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

… А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближний боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарищи, и гетман говорил с ними в розговорех о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давним обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей росийских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астарахани и от Казани надобно на них наступати. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон х козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то же время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построити. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтобы царское величество милость изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо

будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в нашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоти на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а что б Войска Запорожского было 60000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре».

Що стоється інших питань, які порушувалися в «Статтях Богдана Хмельницького», то реагування царя на них відбилося в спеціальних царських грамотах. Зокрема, окремою грамотою Олексій Михайлович підтверджував право на передачу Чигиринського староства на гетьманську булаву, ще однією — закріплювалися права української шляхти. Разом з царськими грамотами «Березневі статті» й були відповіддю московського самодержавця на «Статті Богдана Хмельницького».

Як можна переконатися з їх змісту, Війську Запорозькому надається право обирати свого гетьмана, мати власний козацький суд, податки збиратимуть місцеві урядники, реєстр може навіть перевищувати 60 тисяч козаків, тобто, на перший погляд, цар дотримав свого слова, і Україна отримувала можливість жити за своїми законами.

Проте окремі козацькі петиції не одержали чіткої відповіді від московського царя. Скажімо, як оборонці рідної церкви, гетьман і старшина прагнули не допустити в її дільність втручання Москви, тому спеціально зафіксували в «Статтях Богдана Хмельницького» окреме застереження з цього приводу: «чтоб никоторого з духовных наших Малои России насильно до Великой России не затегали; а коли прилучится в справах и дилах яких небудь духовных наших в Великой России побывать, чтоб от царского величества не были задержаны».

А у «Березневих статтях» про це несподіваний запис: «О митрополите киевском посланником изустной наказ дан». Тобто, відмова Сильвестра Косова присягнути цареві одразу ж була сприйнята негативно, відтак він уже потрапив під пильну увагу московської влади як неблагонадійний.

Для того, щоб Україна розвивалася як повноцінна держава, вона повинна була зберегти за собою право на зовнішні зносини, що є обов'язковою умовою такого статусу. Про це і йшлося в «Статтях Богдана Хмельницького». П'ятою статею царського документа надавався Війську Запорозькому дозвіл на контакти із сусідніми державами з наступним повідомленням царя про зміст переговорів. Здавалося, це мало б ще раз засвідчити добру волю царя, виконання ним узятих від його імені в Переяславі Бутурліним зобов'язань. Однак вказана стаття, як наведено вище, мала ще й таке продовження: «А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца». Тобто, Війську Запорозькому заборонялося без царського дозволу мати стосунки зі своїми двома найвпливовішими сусідами — Туреччиною і Польщею. А це вже було прямим порушенням царського слова.

Не маючи тривалий час відомостей про хід переговорів у Москві, занепокоєний Богдан Хмельницький направляє туди свого спеціального посланця Філона Горкушу, через якого нагадує Самійлу Зарудному й Павлу Тетері: «А помните ваша милость и сами, как Василей Васильевич Бутурлин словом его царского величества нас утверждал, что его царское величество не токмо нам права и привилия, от века данные, подтвердити и при вольностях сохранити, но и паче еще особные свои всякого чину людем показовати имеет милость. Делайте ж тако ваша милость и о том всем прилежанием тщитеся, чтоб все по наказу было, и привилия его царского величества тотчас без всякого переводу чтоб чрез вашу милость были присланы».

Що важливо: прагнучи виторгувати побільше від Москви, гетьман у даному листі зазначав: «При сем и то не помешает припомнити, с какою приязнию послов своих цесарь турецкий до Браславля, хотя бусурманин, до нас присылал и при милости своей не токмо наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлети обещался, и на все статьи наши и права и веры и вольности позволял и никакой дани от нас не требовал, токмо чтоб есмы на войну были готовыми. И мы, однако ему не поддались есми, но волили есми царю православному поддатися, и разумеем что яко царь православный еще нас лутче пожалует».

Генеральний писар Виговський також нагадував послам, аби «тотчас на все просити привилия, и не надобно над наказ ничего упущати, и о всем припоминати, как нас словом царя его милости Василей Васильевич Бутурлин обнадеживал, что и свыше прошения нашего, чего мы есми желали, царь его милость однолично удоволит».

Проте вже було пізно: ще до приїзду Горкуши до Москви Олексій Михайлович і його радники схвалили такий текст післяпереяславської угоди, яка була вигідна царському самодержавству. Ознайомившись з цим документом, ошелешений Богдан Хмельницький його заховав і нікому не показував.

Гетьман вирішив спробувати діяти за своїм звичаєм: хоч у «Березневих статтях» формально зносини з Туреччиною заборонялися фактично вони не припинилися. Уже в квітні 1654 року до столиці Порти прибуло козацьке посольство на чолі з Миколою Маркевичем.

Треба зазначити, що Богдан Хмельницький намагався якийсь час приховати перед султаном своє нове становище, про що можемо довідатися з листа українського гетьмана до кримського хана: в цьому документі бачимо лише такі натяки «на ставлення козацького вождя до Московської держави, як нібито в нього відбулася якась дружня згода з Москвою з метою підштовхнути її діяти неприязно проти Польщі, з якою у московського царя були свої давні рахунки, і при цьому Богдан Хмельницький зазначає, що це діялось навіть за порадою самого хана, котрий колись говорив Хмельницькому, якщо поляки залучають проти козаків з усіх боків ворогів, то чомуж не робити того козакам і не платити ворогам своїм їхньою ж монетою?».

Можливо намагання приховати присягу московському цареві пов'язувалось з очікуванням вкрай негативної реакції, як це вже трапилося в Бахчисараї: коли хан почув від полковника Семена Савича повідомлення про підданство московському цареві,

він підбіг до козацького посла і вдарив його в обличчя. Як, мовляв, гетьман, котрого я вважав за рідного брата, міг піти на союз із моїм найбільшим ворогом.

Для перевірки щирості єдиновірного православного царя Богдан Хмельницький посилає своє посольство до Швеції через Московщину. Однак, коли з Москви українське посольство завернули, то гетьман зі старшиною остаточно зрозуміли, що переяславська присяга — стратегічна помилка. Відтак було ухвалено: в ситуації, що склалася, намагатися розширити козацьку юрисдикцію, щоб зібрати якомога більше теренів, які тяжіють до православної України.

Одним з перших проявів цього було намагання гетьмана встановити винятково український контроль над південною Білоруссю, для чого ним туди було послано значні козацькі сили під командуванням полковника Івана Золотаренка, що ударом з боку Чернігова мали підтримати наступ московських військ на Смоленщину.

Незважаючи на постійні нагадування йти під Смоленськ, козацький полковник залишається під Гомелем до того часу, поки місто не перейде під козацьку юрисдикцію. Пояснює це тим, що Гомель, мовляв, — це голова всім прикордонним містам Великого князівства Литовського. І якщо його залишити, то треба чекати знищення поляками Чернігівського і Стародубського повітів.

А взявши 23 серпня Гомель, Золотаренко береться здобути Чечерськ, потім — Новий Бихів, разом з могилівським міщанином Костянтином Приклонським уживає заходів, аби під юрисдикцію Війська Запорозького перейшов Могилів, приймаючи присягу від його жителів на ім'я Війська Запорозького.

Прагнення тамтешньої людності перейти під юрисдикцію української держави пояснюється ще й тим, що московські війська брутально поводилися з місцевим населенням, усіляко його кривдили. І тому, коли священик Василь Залузький, спробував перетягнути його на бік царя, то почув погрози: мовляв, якщо буде й далі отак пориватися, то побуває в річці. А вони хочуть мати за свого полковника пана гетьмана, тобто Івана Золотаренка. Останній же заявив: усім, хто в Білорусі, Могилеві і у волості Могилівській назвалися козаками, і всім, хто прихиляється до Війська Запорозького, нехай буде вільно.

Поведінка Івана Золотаренка викликала велике замішання серед московського боярства, яке вимагало, аби білоруси присягали безпосередньо самому цареві. Однак досить швидко весь край між Гомелем та Могильовом було організовано за козацьким устроєм, а Іван Золотаренко з благословення Хмельницького прийняв титул гетьмана Сіверського.

На вимоги слідчої комісії, яку Богдан Хмельницький на вимогу царя послав на Білорусь, аби розібратися із вживанням Золотаренком титулу гетьмана і прийняття ним присяги в тамтешніх мешканців, останній пред'явив відповідні документи з Чигирина.

XII. З ЧИМ ПРИЙШЛИ МИ ДО МОСКВИ

Віддаючись під покровительство Москви, Україна складала, крім присяги, ще й доволі поважний посаг на її руки. І вимірювався він не тільки природніми багатствами нашого краю, вишколеною збройною силою, а й значними здобутками цивілізаційного поступу. Скажімо, запозичивши форми управління Запорозької Січі, Богдан Хмельницький з числа генеральних старшин і полковників створює Генеральну Раду — своєрідний уряд козацької держави. Її можна порівняти з Радою панів Великого князівства Литовського, з польським сеймом і московською Боярською Думою.

При цьому український дослідник І. Карашевич-Токаржевський уточнював: «У склад московської Думи люди входили за призначенням, а не завдяки своїм функціям. До польського сенату входили за функціями всі воєводи і каштеляни, але входили теж усі архиєпископи і єпископи, чого знову в козацькій Генеральній Раді не було. Рада панів Великого князівства Литовського найбільше могла б мати право бути зразком для Генеральної Ради, але головним чином у тих своїх рисах, які є подібні до нашої давньої князівської Ради бояр, як рада всіх знатних людей. Найбільше подібності було б, може, з англійською Таємною Радою, і в цьому відчувається вплив Січі, де до Ради входили всі фактичні і колишні достойники, паланкові полковники, колишні старшини — так звана отаманія».

Ці представники дніпровської вольниці завжди були найближчими дорадниками Старшого Війська Запорозького, виконували його відповідальні дипломатичні доручення, очолювали козацькі полки на важливих стратегічних напрямках. Вони відали найважливішими питаннями військової та цивільної адміністрації, судочинством, фінансами тощо.

Отже, демократичний характер розвитку суспільства, який витворився в українському соціумі на базі творення власного самоврядування, мав ознаки новаторського поступу, який у ті часи не матиме аналогів, відтак і залишиться феноменом світової історії. Більше того, коли Європа, за словами Миколи Шлемкевича, «порядкувалася засадами династичного легітимізму і різними господарсько-здобувчими мотивами, Богдан Хмельницький висунув ідею, що усідомилася Європою аж у 19-ім і 20-ім сторіччях, ідею національного легітимізму. Вимога границі над Вислою відповідала тодішнім етнографічним умовинам. Отже, один нарід — одна держава! А в особі гетьмана знайшов той нарід і та держава провідника у найкращім цього слова значенні. Хмельницький був вибраний гетьманом Січі; він прямував до того, щоб стати дідичним гетьманом-монархом української держави…».

На відміну від Московської держави в Україні розвинулася в широких масах власна гідність, яку ще більше утвердила національна революція. Скажімо, козацький сотник Пилип Уманець у листі до царського прикордонного воєводи зазначав: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воєвод грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер не є прості, а лицарі Війська Запорозького…».

До цього необхідно додати, що Україна в середині XVII століття — це і край розви-

Україна середини XVII століття.

нених продуктивних сил. На той час у Києві, наприклад, працювали фахівці зі 100 спеціальностей, а загалом в Україні таких нараховувалося до 300. У цей час уже створювалися цехи, зароджувалося мануфактурне виробництво, яке значною мірою працювало на виготовлення зброї, в тому числі гармат. Вони, до речі, відливалися в Ніжині, Києві, Овручі, Переяславі, Корсуні, Глухові, Новгороді-Сіверському, Черкасах, Білій Церкві — там це виробництво існувало й раніше.

Рівень селітроваріння, яке забезпечувало виробництво пороху, в Україні був набагато вищий, ніж у Московській державі, тож прикордонні воєводи останньої постійно намагалися переманити наших селітерників на царську службу. Так, з початку 1620-х років у Путивлі оселяється майстер Роман Селітерник, котрого місцевий воєвода домовляє «меж Белгорода и Курска селитру варить и отдавать за долг». Після смерті Селітерника його справу продовжили вдова, син і зять. 1631 року 24 українських селітерники «и с варниц отработався, пошли были в свою землю и их де рыльский воевода князь Осип Щербатой без государевого указу в Литву не отпустил и держал за пристави больше полугоду и они де в неволю пошли на государево имя служить, что их в свою землю не отпущено».

На українському ґрунті набуває поширення продаж товарів у кредит, під заставу, укладаються торговельні контракти, з'являються векселі, зароджується іпотечна система — здача землі під заставу. Окремим напрямком господарського розвитку визначається чумацтво, що зіграє особливу роль у становленні вітчизняної економіки.

Що стосується сільського господарства, то вже з початку XVII століття Україна завдяки розвитку агротехніки й удосконалення засобів виробництва змогла замінити Іспанію в ролі житниці Європи. За спогадами Павла Алепського на наших землях тоді висівали пшеницю, яка «виростає до сажня», жито, ячмінь, овес, горох, просо, гречку, коноплі, льон: «Наприкінці літа ти міг би побачити в них щось подібне, як на Благовіщення в нас (малоазійська весна): лани достиглого жовтого жита, зеленої пшениці, ще більші лани білого цвіту, лани сині, лани жовті і всякі інші — мило глянути».

Важливою складовою цього українського посагу для Москви була військова майстерність створеної Богданом Хмельницьким народної армії. Вона могла вже використовувати і широкомасштабне маневрування, і швидко організовувати табір під час бою, і запровадити п'ятипереходову систему перед битвою, і маневрувати двома крилами, а ударити центром. В боях козацьке військо, як правило, діяло енергійно, маневрено. Злагоджено взаємодіяли різні роди армії, тактика наступу характеризувалася завданням одночасних ударів по противнику з флангів, тилу і засади. Дальшого розвитку набули стратегія і тактика артилерії, її організація і матеріальна база. Помітно зросла майстерність кінноти, ще досконалішою стала інженерно-фортифікаційна справа, на рівні вимог перебували сторожова і прикордонна служба, розвідка. Справлялися зі своїми обов'язками і медики.

Отже, цілком справедливо вказував М. Колодзінський: «Таку армію, яку мав Хмельницький, виставляли лише найсильніші імперії та їх вожді». А військовий міністр Української Народної Республіки Всеволод Петрів з цього приводу додавав: «… лише в пізніші часи великим полководцям типу Фрідріха та Суворова вдалися широкі стратегічні маневри, і лише Бонапарт після досвіду Французької революції перший почав маневри на широкому фронті, великими групами. Між тим ми маємо вже з середини кампанії 1648 року Богдана Хмельницького широке маневрування на великому фронті, яке набирає до 1649 року великого розмаху. В Європейській військовій штуці славетна п'ятипереходова система з'являється з її етапами та регулярними поповнюваннями лише у Фрідріха Великого 1769 року, а у Богдана Хмельницького ідеї етапів з'являються вже в кінці 1648 р. Отже, вже наведене робить необхідним та цікавим фаховий дослід епохи 1648—1649 рр., коли українці боролися арміями всенародного типу, до яких Європа дійшла лише 1793, а завжди відстала Росія лише 1875 р. (реформи Мілютіна)».

Підтвердженням високого рівня боєздатності козацької армії можуть служити слова ще одного авторитетного дослідника військового мистецтва українського народу Юрія Тиса-Крохмалюка: «Коли порівняємо бої трьох найбільших вождів світу: Олександра Великого під Граніком, Богдана Хмельницького під Батогом і Наполеона в кампаніях 1806 і 1809 років, то їхню стратегію і засаду бою можемо з'ясувати в трьох пунктах: 1. унерухомлення ворога передньою сторожею і зв'язання його вступним вогнем; 2. маневрування двома крилами; 3. удар центром у вирішальному місці.

Ці три пункти — це одна з класичних засад стратегії бою. Як бачимо, поруч визнаних європейською воєнною наукою двох класичних вождів: Олександра й Наполеона — виринає з минулих віків третій класик війни — гетьман всієї України Богдан Хмельницький».

Можна додати й таке: запровадженням кінної артилерії Хмельницький випередив Західну Європу на 100 років, де вона була введена при Фрідріху II.

Важливо наголосити, що українці присягали московському цареві як представники нації, що мала особливий менталітет, заснований на хліборобстві. Зокрема, це власна індивідуальність, що чітко проявлялася в побуті. Насамперед це було видно в традиційній побудові біленої хати, що вирізняло її серед житла москвичів, білорусів, у більшості поляків. Крім того, побут українського поселення вирізняла й огорожа, чого не спостерігалося в сусідів, а це свідчило про нахил до приватної власності, індивідуальності, а не колективізму.

Відрізнялася від сусідських і внутрішня обстановка української хати — вона характеризувалася в першу чергу покуттям, над яким вивішувалися ікони, що огорталися вишиваними рушниками; водночас помешкання прикрашалося зразками килимарського мистецтва й розписними скринями й мисниками, а то й печами.

Особливістю відзначався не тільки чотирисхилий тип української хати, а й архітектура церковних храмів, особливо ж дерев'яні дзвіниці, що нагадують своє давнє оборонне призначення. Вже тоді українська архітектура вирізняється так званою бароковою культурою, про що свідчать перші подібні будівлі з початку XVII століття в Києві і Львові.

Але особливо вагомою часткою українського посагу для Москви були здобутки українства в розвитку освіти й науки. Бо духовність у «білокам'яній» відчутно відставала від європейських традицій. Один з представників Західної Європи ось таким чином описував московське життя: «вони ані не займаються ніякою наукою, ані не виявляють ні найменшого бажання до засвоєння якоїсь науки, навпаки, вони проживають у такій страшній темряві, що вважають, що людина не спроможна виготовити календаря, якщо вона не є чарівником, як також передбачити оборот місяця та його затемнення, якщо вона не порозуміється з чортами». Інший іноземець додавав: «Проживаючи в страшній темноті, представники московського суспільства ще й вихвалялися, що вони є одинокими правдивими християнами, натомість засуджували духовенство Заходу».

«Об отрицательной стороне малороссийского влияния, — цитував цього автора К. Харлампович, — речи уже идут с начала XVII века, когда «черкасы» в виду их участия в московской смуте получили весьма нелестную репутацию… Даже когда правительство само пригласило западноруссов к участию в культурном строительстве, общество держалось отрицательного отношения и к выходцам из юго-западной России, и к латинской науке, в которой «еретичество есть»…*

---

* С. Рклицкий, оцінюючи працю К. Харламповича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», зазначав: «тут впервые документально, воочию убеждаешся в наличности того культурно-просветительного, широкого и разностороннего интеллигентского, если позволено так выразиться, потока, истоками которого дико-пустынная Московия обязана всецело Украйне» (Украинская жизнь. — 1914. — № 4. — С. 109).

«Время, оказывается, не рассеяло этих обвинений. Им вменяют в вину даже ту просветительную деятельность их в средине XVII ст., которая составила их славу и положила начало новой петровской эпохи в истории русского народа: они де вызвали появление раскола в Великороссии «своим преобладанием над местным северным духовенством, своими отличительными чертами и особенностями, не всегда согласными со складом религиозной жизни севера, а еще своим заносчивым обращением с севернорусами».

А були й такі висловлювання: «Некоторые ученые XIX в., которые утверждают, что пионеры малорусской культуры в XVI в. внесли в великорусскую жизнь фанатизм и ненависть — с одной стороны, пренебрежение к низшим классам народа — с другой, лесть и угодничество пред высшими — с третьей, любов к роскоши — с четвертой, страсть к диалектическим ссорам — с пятой»…

А росіянин Сергій Соловйов додавав: «Не надо забывать, что в Московии XVII века в священники посвящают таких невежд, что «иные и скота пасти не умеют, не только людей».

З огляду на такий рівень тамтешнього суспільства, за словами Юрія Шевельова, «великий і розмашний плян культурного завоювання розлогої і військово сильної Москви був задуманий українською інтелігенцією ще з кінця 16 ст. Заради цього пляну був спинений рух літературної мови в напрямі зближення її до народної мови і були відновлені церковнослов'янські первні літературної мови трудами Лаврентія Зизанія, Павми Беренди, а передусім Мелетія Смотрицького. Заради цього київська інтелігенція творила міт двох Росій — Малої і Великої, бо цей міт був створений таки передусім в Україні, — і підтримувала теорію політично-державної переємности між старим Києвом і тогочасною Москвою.

Лаврентій Зизанія.

Заради цього переможець Москви гетьман Сагайдачний пропонував їй союз 1620 р., Лаврентій Зизаній привіз до Москви рукопис свого «Катехізису» 1626 р., Кирило Транквіліон Ставровецький — рукопис свого «Учительного євангелія» 1627 р., а митрополит Петро Могила присилав 1640 р. Ігнатія Старушича з пропозицією заснувати в Москві школу — першу школу — силами українського духівництва».

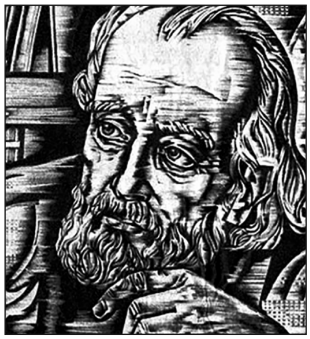

Павма Беренда.

Передбачаючи насичення теренів Московщини талантами з Наддніпрянщини, що своїм високим інтелектуальним рівнем переважать тамтешню еліту, нашими предками, щоправда, при цьому чомусь не враховувалося, а чи захоче простолюд так званого Залісся прийняти українську духовність. На жаль, не дуже переймаючись останнім, духовний провід українства, особливо після висвячення православного митрополита Йова Борецького, намагається втілювати в життя згадану концепцію. Зокрема, з українських монастирів уже не одне десятиліття відправлялися вчені монахи. Так, з Густинського в 1638 році прибуло на Московщину

близько ста осіб. П'ятдесят монахинь на чолі з ігуменею Єлизаветою Літинською тоді ж покинули Покровський монастир біля Прилук на запрошення з «білокам'яної». Їх, а також 15 співаків поселили там у Алатирський Никольський монастир.

Мелетій Смотрицький.

Митрополит Петро Могила справді в 1640 році відрядив своїх послів до єдиновірного православного царя з пропозицією заснувати в Москві школу, в якій вчилися б монахи з України для подальшого поширення освіти для тамтешніх регіонів. Щоправда, через сильний опір проти освіти, який тоді продовжували чинити у Москві, за життя Могили не вдалося здійснити задуманого. Однак його наступники не зупинилися: 1648 року в Москві таки засновується Андріївський монастир, куди спеціально закликаються українські вчені. З початком Української національної революції, зволікаючи всіляко щодо збройної підтримки єдиновірним православним українцям у їхній боротьбі проти католицької Польщі, Москва в той же час посилить контакти через духовних осіб. В Україні з'являться і представники московської церкви, які, крім завдань релігійного характеру, вивчатимуть і соціально-політичне й духовне життя наших земель, оцінюватимуть рівень освіти, книгодрукування, намагатимуться переманювати таланти.

Так, у лютому 1652 року московський піп Іван привіз з Києва не тільки книги, а й архидиякона Братського монастиря Михайла «да с ним и в спеваки Федор Тернопольский с товарыщи 11 человек». До цієї групи в квітні 1652 року додалася ще одна в складі 8 співаків — 6 пішли до Андріївського монастиря, а Петро Бережанський з одним товаришем мали переписувати церковні книги.

Серед інших напрямків розвитку українського мистецтва особливо вирізняється музичне, зокрема, спів, який шліфують на студіях за кордоном. Скажімо, ще 6 липня 1558 року молдавський господар Александр звертався до львівських православних міщан, аби прислали чотирьох молодих дяків з гарними голосами, а «мы их дамо на научение петья греческого и сербского, и коли ся научать, а мы их зася пустимо до вас, одно штобы мели голосы добрыи, бо из Перемишля також до нас посланы суть дякове на науку».

Про українську пісню на Заході давно знали, чули її, впивалися насиченою її мелодійністю. Ще в добі Відродження відомий чеський учений Ян Благослав у примітках до нашої народної пісні «Дунаю, Дунаю...» написав, зокрема: «Є у тій мові пісень та віршів або рим багато... Мають багато метафор та інших фігур». Саме через нашу пісню чужинці могли відрізнити українця від сусідів. Наприклад, французький маршал Мармон закінчував свій опис подорожі до Керчі 1834 року такими словами: «Зо всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснею, і найбільш прекрасні голоси співали сумні, меланхолійні пісні, наповнені солодкою мелодією».

І взагалі підсвідомі національні почуття зберігалися в нашому народі через пісню.

Видатний наш письменник Микола Гоголь 1833 року у статті «О малороссийских песнях», між іншим, написав, що пісня для України — це «і поезія, і історія, і батьківська могила. Вмираючий козак лежить серед незайманої природи і збирає всі сили, щоб не вмерти, не поглянувши ще раз на своїх товаришів:

То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмирала».

А подорожуючи 1654 року через Україну вже згаданий Павло Алепський записав у своєму щоденнику: «Спів козаків веселить душу і визволяє її від клопотів, бо наспів їх приємний, іде від серця і виконується наче одними устами. Вони пристрасно люблять ніжний спів, ніжні і солодкі мелодії. У москвичів же співають без усякої науки, як трапиться, вони на це не зважають. Найкращим у них вважається голос грубий, густий, басистий, що не дає ніякої втіхи слухачеві. Як він у нас (тобто в арабів. — *В. С.*) уважається вадою, так у них високий голос уважається непристойним. Вони глузують з козаків за їх спів: кажуть, що це спів франків і ляхів».

Тому й не дивно, що з початку XVII століття в Україні не тільки парафіяльні й кафедральні церкви, а й монастирі мали, крім дяків, ще й спеціально оплачуваних співаків. У братській школі у Львові розучували пісні на 4 голоси, траплялися випадки, що виконувалися й 5—8 голосові. Тут, до речі, мали розписані ноти 267 церковних творів, чого не було в сусідів.

І були вони не тільки на західноукраїнських землях, а й на Наддніпрянщині. Так, коли в 1630 році архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила приїхав до Львова для участі в освяченні Успенської церкви, то він привіз з собою своїх співаків.

Таке ставало можливим тому, що музиці й співам присвячувалося чимало часу в навчальних програмах Луцької й Львівської братських шкіл. У всіх великих містах існувала велика кількість «цехових» об'єднань — кобзарських, лірницьких, шкіл сліпих, представників яких визнавали у вищих сферах, запрошуючи в придворні музиканти. А перші подібні професійні об'єднання народних музикантів виникають у Кам'янці-Подільському (1571) та Львові (1580). Згодом музичні цехи будуть засновані в майже всіх великих містах України.

Особливо звертали увагу іноземці на освітній рівень українського суспільства, їх дивувало те, що на наших землях володіли грамотою і жінки, й діти. З цього приводу маємо свідчення Павла Алепського: «Починаючи з міста Рашкова, тобто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Павло Алепський.

Маючи освітні традиції з часів Русі, українське суспільство завжди дбало про розвиток освіти. Насамперед, необхідно наголосити, що домашнє навчання і виховання дітей, яке існувало в Україні здавна, передавало дітям трудо-

вий досвід і життєву мудрість, красу рідної мови й почуття людської гідності, прагнення до волі й братерства. Відтак ця стихійна народна освіта і нагромаджені знання стали основою і початковим етапом пізнання життя, наук, сприяла виникненню шкіл грамоти в часи середньовічної бездержавності. Школи створювались при церквах і монастирях.

Українську школу як приватний навчальний заклад фіксують у Львові вже 1546 року. В часи правління польського короля Стефана Баторія дозволяється братствам відкривати власні навчальні заклади. Так, 1585 року вперше набрали учнів до Львівської братської школи. Згодом подібні навчальні заклади відкривають у Рогатині, Городку, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Києві та інших містах. У них головна увага приділялася слов'янській і руській (українській) мовам, вивчалися також як обов'язкові грецька й латина, що сприяло засвоєнню античної спадщини, осягненню тогочасної європейської науки і культури. Крім того, учні цих шкіл оволодівали діалектикою, риторикою, музикою, арифметикою, геометрією та астрономією.

Юрій Дрогобич.

Найздібніші випускники українських шкіл з числа міщан і шляхти навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Окремі з них згодом ставали видатними вченими з європейською славою. До таких належали Юрій Дрогобич — професор медицини і астрономії Краківського і ректор Болонського університету і магістр Краківського університету Павло Русин, який стане визнаним європейським поетом.

Також відомим інтелігентом був уродженець Прикарпаття Павма Беринда — це видатний діяч української культури і освіти, лексикограф, письменник. Зробив значний внесок в культуру, а саме був головним друкарем у Києво-Печерській лаврі. Найважливіша його праця, видана в 1627 році — «Лексикон славенороссий и имен толкование». Цей лексикон, перевиданий в 1653 році, був підручником і відіграв велику роль у розвитку культури всіх слов'янських народів. Беринда був одним із зачинателів української поезії та шкільної драми, автор віршованої композиції «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам».

Павло Русин.

До плеяди визначних діячів слід також віднести рід Смотрицьких. Герасим Смотрицький — освітній діяч, письменник. Багато працював в Острозі, де став одним із передових діячів Острозького братства. З 1580 року — перший ректор Острозької академії. Разом із Іваном Федоровим готував видання Острозької Біблії, виданої в 1581 році (написав віршовану передмову до неї, був її головним перекладачем і редактором). Також він один із найвидатніших письменни-

ків-полемістів. Його перу належать кілька блискучих трактатів, зокрема «Ключ царства небесного…» і «Календар римський новий».

Продовженням справи Герасима вважають його сина Мелетія Смотрицького. Він був викладачем і ректором Київської братської школи, написав низку полемічних трактатів, спрямованих на оборону православ'я. Найвизначнішим його твором був «Тренос», або «Плач східної церкви». Видатною мовознавчою працею була «Граматика» Мелетія Смотрицького, що вийшла друком в 1619 році. Протягом двох століть вона правила за основний підручник граматики церковнослов'янської мови у школах України, Білорусії, Болгарії та Сербії.

Герасим Смотрицький.

Слов'янська граматика Івана Ужевича. Паризький рукопис, 1643 рік.

Принагідно треба згадати і про граматику Івана Ужевича — це була справді перша подібна праця, вона стала своєрідним «корінням до дальших дослідів над граматичною системою української мови».

Перед переяславською присягою Україна вже мала і визнана вищу школу, до якої насамперед відносили Київський колегіум, де студенти вивчали слов'янські, латинську, грецьку та західноєвропейські мови, історію, географію, математику, астрономію, природознавство, богослов'я. Тут не тільки давали ґрунтовні знання з багатьох предметів — у ному студенти водночас училися дискутувати й відстоювати свої погляди. Крім того, вони вдосконалювали свої навички в ораторському мистецтві з тим, аби могти дохідливо й зрозуміло висловлювати власні думки.

Україна задовго до Переяслава створила потужну базу книгодрукування. Перші друкарні діяли в Кам'янці-Подільському і Острозі — в маєтку Костянтина Івановича Острозького вже в XVI ст. З Острога друкарство поширилося в Київ. Як свідчить документ, князь К. Острозький подарував Печерському

монастирю «...літери і всі знаряддя, до друкарської справи належні, з Острозької друкарні в літо від Різдва Христового 1531. Друкування книг почалося справжнє 1533 року».

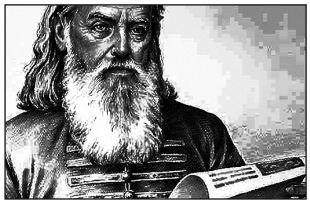

Іван Федоров.

Найвідомішим українським першодрукарем є Іван Федоров, який після публікації 1563 року в Москві першої книги «Апостол» змушений був переїхати в Україну, що було зумовлено гонінням з боку тамтешньої церкви. Саме тут він зміг повністю розкритися як друкар, розширивши видавничу мережу до чотирьох друкарень. А наприкінці XVI — на початку XVII століття в містах України працювало близько 40 друкарень, зокрема у Львові, Острозі, Кременці, Яворові, Києві, Почаєві, Луцьку, Новгороді-Сіверському, Фастові та інших містах. Відомими послідовниками Івана Федорова стали Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Михайло Сльозка, Тимофій Вербицький, Тарас Земка.

Значним центром книгодрукування в Україні став Київ, де на початку XVII ст. заснував друкарню при Печерському монастирі Єлисей Плетенецький. Поряд з теологічною літературою Лаврська друкарня видавала для братських шкіл букварі та граматики. Поряд із книгами, надрукованими старослов'янською й українською, видавалися польською, грецькою, латинською мовами, також їхні переклади, що набагато розширювало культурні набутки українського народу. Лавра випускала також світські книги.

Продовжувало залишатися помітним явищем у культурному житті України літописання, що продовжило давньоруські літописні традиції. Було створено першорядного значення «Короткий Київський літопис» (XV—XVI ст.), при монастирях вели Густинський, Острозький, Львівський, Хмільницький, Межигірський літописи. У цих творах проводилася патріотична ідея соборної єдності українських земель, засуджувалось загарбання їх іноземними державами.

Фронтиспис «Апостола» 1564 року.

Поряд з церковно-літературними творами в Україні розповсюджувалася перекладна література, що надходили з Греції, Сербії, Італії, Ірландії, Індії та інших країн (наприклад, «Олександрія», «Троянська історія», «Сказання про індійське царство»).

Тобто, український посаг для Москви був доволі вагомим. Справа полягала в тому, як ним планували розпорядитися там.

XIII. «ТРЕБА ВІДСТУПИТИ ВІД ПРАВОСЛАВНОГО ЦАРЯ…»

Дізнавшись про переяславську присягу в січні 1654 року, польський король Ян-Казимир назвав втрату України, за словами літописця Самійла Величка, втратою «світу очей наших: за зброєю і стражею (козаків — *В. С.*) через многії времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою зоставались ми... Хтозна, чи не повстануть ті, що досі боялися Польщі, чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені завдяки козацьким силам».

З початком воєнних дій 1654 року Військо Запорозьке справді було включено Богданом Хмельницьким у стратегічні плани московсько-українського командування проти Польщі. А запорожці мали постійно створювати загрозу тилам союзника Речі Посполитої — кримського хана, щоб затримати орду в Криму. За таких умов, за словами українського гетьмана, «тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помощь шли».

Допомагати запорожцям мали і донські козаки. Так, 10 липня 1654 року Богдан Хмельницький писав Олексію Михайловичу: «Послали есмя указ на Запорожье, чтоб... промысел над Крымом чинити. И тебя в. г. просим: повели войску ц. в. Донскому и иным астраханским и казанским войскам, чтоб, совокуплясь с войском вашего царского величества запорожским, таков же промысел над Крымом чинили».

Але коли московський царизм почав порушувати березневі домовленості, то й козацька старшина змушена була розвинути активну діяльність для забезпечення прав України, здійснюючи в багатьох випадках самостійну політику. Зокрема, гетьман відмовився складати новий реєстр, пояснюючи в у листі до Олексія Михайловича неможливість навіть порахувати козаків: «Повеления твоего царского величества исполнить нам ныне немощно, дабы изчислити Войско твоего царского величества Запорожское и списки всех ратных людей к тебе, великому государю нашему, отпустить сего ради, что войско на многие части разделено и иные казаки на Запороже, иные на Кадаку, иные с нами в войску, иные паки оберегают землю нашу и твоему царскому величеству приняют от татар полк Уманский, от волохов полк Брясловский, от ляхов мы и полки Венитцкий, Паволотцкий вниз, которым несть мочно собраным быть и ныне сочислитися, но наче сождем милости Божие и победы на вразех... И аще списки учинили есмя козаков, которых больш ста тысяч и ныне пошло на рать».

Не відчув Богдан Хмельницький достатньої підтримки від Москви, коли на початку 1655 року численні татарські орди вдерлися на Україну. Біля Дрижополя 29—30 січня відбулася одна з найжорстокіших битв, у якій було понад 15 тисяч убитих. Тоді орда спалила понад 270 населених пунктів, близько тисячі церков і забрала в неволю 200-тисячний ясир. Очевидець свідчив, що «самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на десять тисяч. Велів я по полях їх ховати, і до одної ями накидали 270, а решту і ховати залишили. Не було між ними старших одного року, — старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя».

Але коли спільне українсько-московське військо загнало поляків за Віслу, взявши восени 1655 році Люблин і приєднання найзахідніших українських територій — аж

по Віслу — стало реальним фактом, то царські воєначальники не дозволяють наказному гетьманові полковникові Данилу Виговському приймати присягу місцевого українського населення на ім'я Богдана Хмельницького. Вони змушують тамтешніх українців підпорядковуватися тільки Олексію Михайловичу, бо останній побачив у цьому поході на найзахідніші землі нашого народу можливість уже тоді втілити в життя ідею «Третього Риму», тобто розширити московські володіння до Вісли.

Це надзвичайно обурило Богдана Хмельницького, який, ще перебуваючи під Львовом, заявляв про те, що він «став уже паном усієї Руси і жадним чином не віддасть її нікому іншому». До речі, тоді ж генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський заявляв польським комісарам: «Доки зайшла козацька шабля, доти і козацька влада мусить бути».

Звернули в Чигирині увагу й на політику Москви в Білорусі, де вже в 1654 році Москва встановила свій контроль у Смоленській, Могилівській і Полоцькій єпархіях Київської митрополії, перевівши ці терени і їхню православну паству під омофор власного патріарха, що було грубим порушенням правил вселенських соборів. А це відбувалося саме тоді, коли білоруські селяни і міщани, вже з 1654 року присилаючи відповідні письмові звернення до українського гетьмана, виявляли бажання бути під протекторатом козацької держави. Відтак розпочинаються конфлікти з представниками царського уряду, які всіляко перешкоджали цьому процесові.

До Війська Запорозького, до речі, хотіли приєднатися й ті вояки, які раніше служили Речі Посполитій. Зокрема, такий намір мали 6 хоругв на чолі з Федором Костянтиновичем. Коли навесні 1656 року вони зупинилися в Кописі, то йому було передано наказ могилівського воєводи Рєпніна їхати до Москви. На це Федір Костянтинович відповів, що він їде до гетьмана, а не до царя, а як гетьман захоче, то може відіслати його до царя. Після цього московське військо напало на загін Федора Костянтиновича. Останній змушений був відходити оборонною рукою в Україну.

Козацькі терени у Білорусі на початку 1656 року сам Богдан Хмельницький окреслює в універсалі, яким призначає туди полковником Івана Нечая: «... от боку нашого зсилаєм на полковництво в Білую Русь, до Могилева, Чаусов, Ново-Бихова і Гомля, і інших мест і мястечек і сел, там се знайдуючих, аби там, зостаючи на пограничу, постерегал, якоби той полк вцале бил захований для дальшеє послуги...». А коли московський уряд протестує стосовно того, що Іван Нечай у Могилеві укріплюється, гетьман відповідає Олексію Михайловичу 19 грудня 1656 року, що «в том никакие кривды не видам».

Олексію Михайловичу це дуже не подобається. Скажімо, ще в квітні 1656 року московський посол Лопухін передав Богдану Хмельницькому ось таку інструкцію царя: «Нехай же гетьман звелить вивести всіх черкасів з Могилівського повіту: Чичерськ, Кричів, Радомисль, Расну, Гори і Горки і Чересів цар. вел. велів піддати своїм воєводам в Смоленську і Могилеві. Івана Дорошенка і сотників нехай він забере до себе і за таку явну зраду, що покинув город (Новий Бихів. — *В. С.*) без наказу, нехай велить Дорошенка скарати на смерть; в Новім Бихові цар велів бути своїм ратним людям. Іванові Нечаєві нехай також накаже вийти з козаками з Могилівського повіту,

Чаусів і з усіх вищеназваних міст до козацьких городів, без усякого спротивлення».

Крім того, цар вимагав покарання для козацького полковника Корнія, який не хотів виходити з козаками з Чаусів, приймав під свій провід селян. Отож хай гетьман не приписує населені пункти в Білорусі до Ніжинського полку і нікому не дозволяє писатися могилівським полковником.

На це гетьман відповів: «Були про се прислані грамоти вел. государя до Поклонського і Золотаренка: велено прибирати козаків, хто схоче, в Могилеві і Чаусах і по инших городах, на тій підставі охочі люди позаписувалися в козаки, живуть вони по тих городах, мають свої доми, і вивести їх звідти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніжинського полку, що полишилися на залогах в Могилеві, в Чаусах і по инших містах, або людей неоселих — тих накажу вивести. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи козаків оселих, то в військо піднялось би велике невдоволення, і можна з того сподіватися великої біди. Іванові Нечаєві велів я тими козаками завідувати і могилівським полковником писатись тому, що над тими козаками полковника не було. Поскільки оселих козаків вивести не можна, нема рації лишати їх без полковника».

Коли ж могилівський воєвода Рєпнін розіслав своїх солдатів по селах однойменного повіту для їх охорони, «полковник де Иван Нечай из Могилевского уезда из сел и из деревень тех солдат з залоги выслал, и на их место велел быть на залоге Черкасом». Більше того, Іван Нечай заявив листовно до Рєпніна, «что полковничество Могилевское гетман Богдан Хмельницкий дал ему, Ивану, и там он хочет и велел ему над Белою Русью пановать и уряжать. Да он же пишетца полковником белоруским, могилевским, гомельским, чаушским».

Улітку 1656 року спостерігається козацьке господарювання вже не тільки в Борисівському та Мінському повітах, але й у Новгородському воєводстві. Козацька територія поширювалася і на захід. Тоді ж до козацької держави входять Турів, Пинськ, Лахва, Давидгородок, Янів і Любешів на Поліссі. У червні 1656 року воєводи доносили Олексію Михайловичу: з Києва, Переяслава й інших задніпрянських міст до Слуцька, Петрикова, Давидгородка, Кажангородка з відома козацької адміністрації доправляються великі партії збіжжя, інших товарів.

Перехід кримського хана на бік поляків після Переяславської ради, участь орди в багатьох військових операціях проти Війська Запорозького, як і розчарування Богдана Хмельницького політикою московського царя щодо України, зокрема, грубим порушенням усних домовленостей перед підписанням «Березневих статей», змусили українського гетьмана повернутися до питання про відновлення протекторату Блискучої Порти над Гетьманщиною. З усього видно, що цей задум остаточно визрів у Богдана Хмельницького вже в липні 1656 року після зустрічі з московським послом Василем Кікіним, який приїжджав спеціально до Чигирина перед зустрічею у Вільно делегацій царя й польського короля, де фактично мала вирішуватися доля України. І відповіддю на позицію Москви, яку виклав у козацькій столиці Кікін, було відправлення послів до Туреччини.

Стан українсько-турецьких відносин у цей час досить чітко охарактеризовано в

грамоті султана, яку було відправлено до Богдана Хмельницького у вересні 1656 року: «Посли ваші, Роман і Яків, принесли нам уклін і віддали грамоту, в якій ви повідомляєте, що Махмет-Гірей — хан з'єднався з ляхами — та, крім того, з угорцями і з різними людьми землі нашої — і воював проти вас, порушивши свою присягу, і ви, бачучи навколо себе ворогів, вимушені були покликати до себе Москву на допомогу. Тим не менш, однак, ви прибігаєте до нас і просите, щоб ми вас під руку нашу і під оборону прийняли, відповідно давнім зверненням вашим. Ми вас, як вірних і доброзичливих слуг наших, під оборону нашу беремо і обіцяємо допомагати вам проти кожного вашого неприятеля. Раніше візир мій не відчиняв до мене дверей послам вашим, але тепер, зрозумівши достеменно з грамоти вашої, послали ми в усі землі наші, аби всі про те знали і, жодної причини до незгоди не подаючи, жили з вами в дружелюбстві й рук проти вас не піднімали. По всіх землях своїх я оповістив, що військо запорозьке перебуває під моєю рукою, іменуючи вас, як і всіх інших, — вірними і доброзичливими слугами моїми. Затим просимо тебе, гетьмане Богдане Хмельницький, держи в руках війська свої, щоб ні морем, ні сухопуттям не входили в держави наші й не насмілювалися опустошати їх, пам'ятаючи, що і ми всім землям нашим повеліли жити з вами в дружбі. Особливо про те докладіть старання, щоб московські козаки в держави наші не ходили і держав наших не спустошували, і якби хто близький до вас чи далекий став неприятелем і воювати проти нас захотів, — ви б готові були з військом йти на нього. А ми також обіцяємо: хто б тільки став вам неприятелем і розпочав проти вас воювати, — надамо вам допомогу, як тільки ви нам про те дасте знати. Для кращої віри й вірності ви зажадали від нас присяги, — і присяга наша такою є: наперед свідчимося тим, хто створив і землю, і небо, і нас усіх, під рукою якого ми всі живемо, — свідчимося і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так і ви. Хай вони стануть на цьому світі свідками в тому, що я з усією державою моєю хочу дотримати мою присягу. Ви також, гетьмане Богдане Хмельницький, з усім військом запорозьким, присягу свою принесли нам у тому, що будете нам вірними й доброзичливими слугами своїми; таким чином ви нам вірте, що ми вас за вірних слуг своїх маємо, а ми вірити будемо, що ви бажаєте бути нашими вірними слугами. Як з попереднім ханом Іслам-Гіреєм жили ви в дружелюбстві, а також з молдаванами, волохами, угорцями — як з нашими вірними слугами — перебуваєте ви в дружелюбстві. Я ж пам'ятаючи, що ви перебували з нами в довголітній дружбі і про неї не забували, при ваших, згаданих вище послах, відправляємо до вас посла нашого Шагин-агу, через якого, за нашим звичаєм, посилаємо до вас шість кафтанів, які прийміть благодушно і не забувайте нас. Бо як ми читаємо ті чотири книги, Мойсеєм нам дані, на яких і присягу нашу дали, то ваше посольство нині закінчилося і, раз присягнувши, необхідно багато років жити в дружній згоді».

За таких обставин різкіше проявлялося невдоволення з боку козацтва на підписання Віленського миру між Москвою й Польщею 1656 року. Переговори, під час яких вирішувалася доля України, відбувалися без участі її посольства, яке очолював Роман Гапоненко, — його просто не допустили туди. Хоч про це було домовлено з царським послом Василем Кікіним, який прибув до Чигирина, аби гетьман подав свої пропо-

зиції на Віленський з'їзд. Тоді ж Хмельницький вимагав, аби кордон з Польщею встановлювався «як за давніх князів руських». При цьому царському послу роз'яснювалося, що "...від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон».

Але московська делегація на чолі з князем Микитою Одоєвським питання про відновлення українсько-польського кордону по Віслу не поставила, натомість заявивши королівським послам: «А быти той Малой Росии и Волыни и Подолю царского величества к Московскому государству по реку Бугу во веки". А це відрізало від суцільного етнічного українського масиву Лемківщину, Надсяння, Холмщину й Підляшшя.

Тож така інформація була сприйнята в Чигирині гнітюче: «Полковники о том учали быть в великом сомнении, какими-то мерами над ними учинилось». Тож коли на початку жовтня 1656 року тут відбулася загальна козацька рада для обговорення результатів Віленської комісії, і посли, що повернулися з Вільно, впали до ніг гетьмана й, обливаючись слізьми, говорили: «Погибло тепер Запорозьке Військо, помочі не маємо нізвідки, нема куди прихилити голову. Москва хоче віддати Україну назад ляхам — козацьких послів не допустили до посольського табору, як псів не пускають до церкви».

Розповідь послів так вразила Хмельницького, що кинувся «як божевільний, як такий, що зійшов з ума», і заявив : «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від православного царя! Підемо туди, куди нам вкаже Всевишній, — не тільки під християнського царя, але й під бусурманського».

Підписання Віленського миру 1656 року, внаслідок чого, по суті, перекреслювалася переяславська усна домовленість, давало нові карти в руки Богдана Хмельницького проти Москви. Відтепер український гетьман і сам починає, не пориваючи з нею, рішуче відходити від пунктів «Березневих статей»: не платить ніяких податків, утримує понад 60.000 козаків Війська Запорозького, незважаючи на протести Олексія Михайловича, веде переговори з Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Польщею, Австрією. Не прислухаючись до застережень і прямих заборон з боку Москви, намагається розширити кордони своєї держави, активніше прилучаючи до неї історичні українські, а також білоруські землі, населення яких виявляло бажання про об'єднання з Військом Запорозьким.

Кредо зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького в цей період, на наш погляд, чітко виражено в його зверненні до шведського короля 28 січня 1657 року: «Немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклування про дружбу з усіма нашими сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо».

Відтак на початку 1657 року полковник Павло Тетеря навіть заявив від імені Богдана Хмельницького в Москві: «Он, гетман, Виленской комиссии не принял и был о том сумнителен, не для това, чтоб покою не хотеть, а вести войну... а для того, что поляки на съезде хотели делать оманою».

Але відвертого конфлікту між Москвою і Військом Запорозьким за життя Богдана

Хмельницького не сталося, бо завдання, які поставили собі гетьман і московський уряд, торкалися різних сфер і не прийшли до колізії. За словами Андрія Яковліва, Хмельницький найбільшу увагу звертав на міжнародну політику, на зносини з іншими державами, за допомогою яких думав зміцнити державне становище України. На внутрішню консолідацію в державі, на зміцнення її адміністративного устрою він розмірно менше звертав уваги.

Натомість Москва, не перестаючи слідкувати за зовнішньою політикою Хмельницького, хоч і дорікала йому іноді за неподання інформацій про його міжнародні зносини, але не робила з цього казусу для конфлікту. Зате всю свою увагу московський уряд звернув на вивчення внутрішньої ситуації в Україні, її фінансів, економіки, відносин між різними станами та групами населення. Численні посольства, які московський уряд висилав до України, використовуючи всі можливі для цього приводи, одержували таємні накази, в яких на першому місці стояли інструкції розвідувати, скільки доходів і з яких джерел збиралося в Україні колись на короля, а тепер — на гетьмана, які відносини існують між козацтвом і старшиною, як ставляться до гетьмана, як він поводиться тощо.

Приміром, у Олексія Лешковського, якого цар посилав до Києва для того, аби заагітувати співака й композитора Йосифа Загвойського переїхати до Москви, після повернення до столиці в Посольському приказі розпитували про політичну ситуацію й плани українського гетьмана. Зокрема, Лешковський повідомив про іноземних послів, які в той час були в Чигирині, але конкретніше не міг сказати, оскільки, мовляв, «а что де о том Хмельницкой учинит, про то им неведомо было».

Особливу увагу звернула Москва на державні фінанси України та на встановлений договором зв'язок між зібраними доходами й виплатою платні військові за «службу». З питанням про доходи було тісно зв'язане питання про царських воєвод, які мали контролювати збирання доходів та приймати їх до царського скарбу. Це теж давало Москві можливість постійного втручання у внутрішнє автономне управління України. Тому Москва не тільки цікавилася всякими відомостями про доходи, але й старалася використати кожний слушний момент, щоб своє зацікавлення практично здійснити.

Уже за життя Богдана Хмельницького Москва намагалася витісняти козацьку владу поки що за межами трьох воєводств, які входили до складу Гетьманщини. Полковник Нечай, наприклад, скаржився до царя 27 серпня 1657 року на його воєвод, різні перешкоди в його діяльності на території Білоруського полку, яких уже не сила було терпіти: «От воевод Оршанского, Борисовского, Мстиславского, Шкловского, Копыского и Менского учиненных терпиты... козаком полку моево, подданным вашего царского величества, обиды чинят, з домов насильством выгоняют и подданья (податей) из них, як з мужиков, требуют, до того чюприны (хохлы) режут, кнутами бьют, грабят».

У серпні 1657 року московські власті продовжують терор і над жителями Могилівського повіту, які покозачилися. Зокрема, місцевий царський воєвода повідомляв, що він «посылал сыскивать капитана Матвея Сыпягина с товарищи»: «С двести человек выписали из козаков и били вместо кнута батоги нещадно, и велели им жить

по прежнему на своих жеребьях в пашенных людех, а старых козаков и сотников, и есаулов и атаманов и рядовых били ослопьем, что они вновь козаков писали и уездом владели без указу и выслали вон, у которых дворов нет...».

З огляду на усвідомлення Богданом Хмельницьким власної помилки щодо переяславської присяги, він, зрозуміло, обмірковував нові політичні комбінації, до яких залучав сусідів України. Зокрема, наприкінці 1656 року Хмельницький активно включився у справу розподілу Польщі. За його наказом на допомогу Юрієві Ракоцію було направлено козацьке військо на чолі з полковником Антоном Ждановичем, що мав довершити приєднання західних «руських земель». Гетьман водночас розсилав універсали до тих, «хто-колвек горнутися має до Войска Запорожского, аби найменшое кривди не міли ні от кого і назначений висланий наместник наш того постерегати має, жеби никому утяженья не було, хто при ласце нашой і Войску Запорожском зостават будет; спротивних теж і Войску Запорожскому незичливих і неприхилних росказалисмо громить его, іначей не має бить над росказаньє наше».

У березні 1657 року Богдан Хмельницький у спеціальному універсалі повідомляє про підданство Війську Запорозькому Старого Бихова: «їж з волі божоє упаметавшим шляхта, месчани і вси обиватели... цале і вірне поддалися под владзу і протекцию нашу і присягу виконали нам, нікгди юж нікому іншому тоєй фортеци не подадут, але во вік при Войску Запорозском оную заховати мают». До речі, це стало можливим, як можна зрозуміти з листа гетьмана до Олексія Михайловича від 19 грудня 1656 року тому, що «как быхавляне услышали о договоре виленском, не похотели под вашего царского величества руку поддатися».

З липня 1657 року до козацької території прилучаються землі Пинського повіту після того, як у Чигирині «приязно і прихильно прийняли послів, присланих від них для затвердження вічної дружби».

На думку М. Грушевського, гетьманські намісники мали приводити місцеву людність під його владу і зверхність, замінюючи собою польських управителів, перейманочи на себе їхні функції з охорони, підтримування ладу і порядку. Цілком ймовірно, що така ж акція «мусіла розвинутись і в північних, білоруських анексах, в зв'язку з загальними завданнями нової українсько-шведсько-семигородської ліги. Козаччина поширювала свою територію, закріпляла її своїми залогами, волею і неволею переводила місцеву боєздатну людність в козацтво, приводила під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилася виполошити відси Москву з її претенсіями, так само як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володіння, оперте о Карпати і Балтику, зв'язане з новими союзними державами — Швецією і Пруссією».

Справа «руських земель» Польщі й Південної Білорусі мала бути вирішена на підставі безпосередньої угоди між Швецією й Україною. Таким чином, ця майбутня шведсько-українська угода мала зв'язати всі попередні поодинокі трактати і завершити оформлення союз усіх держав у єдиній коаліції.

Усе це, звичайно, змушувало гетьманський уряд розширювати державні кордони до історичних меж Русі. Тож цілком закономірно, що в цій ситуації для козацької старшини «найбільше природною розв'язкою було прилучення західних українських зе-

мель — Поділля, Волині, Галичини, Холмшини. Ці землі були заселені вдвоє густіше, як Наддніпрянщина, мали старі осередки культури, вище розвинене хліборобство, заможні міста, та, що найважливіше, через них ішов торговельний шлях до Балтійського моря, одинокий, котрим прямував експорт з України за кордон».

Для розвитку молодої Української держави ці землі мали першорядне значення. Крім того, козацькій державі необхідно було добиватися доступу до Чорного моря, а головна її комунікаційна артерія — Дніпро в пониззі — перебувала в руках турків і татар.

Увійшовши до окладу Московської держави, Україна змінила вісь її експансії. Якщо до другої половини XVII століття метою російської політики було опанування земель над Білим та Балтійським морями і Сибіром, то із приєднанням України московська геополітика спрямовує погляд на південний і східний напрямок, намагаючись оволодіти Кавказом, закріпитись у Середній Азії та посісти північне узбережжя Чорного моря, протоки до Середземномор'я й південні торговельні шляхи. Протистояти реально цим імперським планам тоді могла тільки Україна, утверджуючись потужною державою на сході Європи.

Однак смерть Великого гетьмана поклала край грандіозним соборницьким задумам козацької старшини. Але Хмельниччина стала й справді етапом максимальної мобілізації суспільної енергії. Творчість народних мас проявилася в небачених до того військових успіхах, в економічному піднесенні, що давало можливість вести довготривалу війну з таким могутнім противником, як феодальна Річ Посполита. Сила козацької армії визначалася чіткою організацією її комплектування, складом командних кадрів, озброєнням, матеріальним забезпеченням, моральна сила — духом народу, вихованням його на кращих військових традиціях, починаючи з часів Запорозької Січі на Хортиці. Це й справді була, за словами зарубіжного вченого Гюнтера Штекля, золота доба для українця, його історії. Ім'я Хмельницького означало для нього майже завершену побудову окремішньої державності, виключна належність якої українському народові не могла викликати заперечення.

Навіть ті історики, котрі засуджували українського гетьмана за акт Переяславської ради, змушені були визнати, що «жоден гетьман перед ним чи після нього не відігравав навіть і приблизно такої виняткової ролі в європейській політиці, як Хмельницький. Жодна важлива політична комбінація не відбувалася без його участі або хоч без того, аби з його особою не рахувалося». Це засвідчує велика кількість сучасних історичних трактатів про Хмельницького в Польщі, Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах, Англії.

У роки визвольної війни гетьман був не тільки головнокомандуючим української народної армії. Його прерогативи полягали в таких функціональних обов'язках, як вирішення адміністративних, судових, фінансових і дипломатичних справ. Поєднуючи функції військової та адміністративної влади, він впливав на цивільне населення, закликаючи його до мобілізації економічних ресурсів народної армії, видаючи з цією метою спеціальні універсали про підготовку до походу. Зазначу, що певною мірою його вплив поширився й на духовенство, про що свідчить грізний лист

гетьмана до київського митрополита Сильвестра Косіва влітку 1651 року в зв'язку з тим, що останній переконав козацьких полковників не обороняти Київ від війська литовського гетьмана Януша Радзивілла.

Крім того, важливим для нас є те, на що справедливо вказував М. Колодзінський: «Хмельниччина є доказом бойової спроможності українського народу. Це був єдиний момент у нашій історії, коли весь народ стояв під зброєю. Бо якщо взяти до уваги той факт, що Хмельницький виставляв 1649 року понад 300 тисяч війська, крім залог по містах і тих, хто був зайнятий виготовленням пороху, зброї, випасом худоби для війська, а також постачанням продовольства, то без зайвого перебільшення можна стверджувати: за Хмельницького буквально весь двомільйонний народ України брав участь у війні проти Польщі. Це була війна цілої нації проти ворога. Таку війну два століття тому вела французька революція».

А француз Лесюр так писав для Наполеона-Бонапарта про провідника Української національної революції середини XVII століття: «Ніколи козаки не мали вождя, якого можна було б рівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений, далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпний у втратах і засобах, активний у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів. Він бажав надати козакам дисципліну, зробити з них націю, дати їм закони, приготовити їх до того, щоб були нацією, яку певно зробив би незалежною, якщо вона була б здатна до цього».

Він мав політичну волю узяти на себе провід революційної України і мав мужність, щоб визнати власну помилку щодо присяги самодержавній Москві. А тому закликав українське суспільство відступити від православного царя...

XIV. «А ЩЕ ВКЛОНИМОСЯ ВИГОВСЬКОМУ…»

Смерть Богдана Хмельницького ускладнила й так важку обстановку, що склалася для України влітку 1657 року: татари показалися під Сушівкою, неподалік Умані, сілістрійський паша присунув до Тягині, а поляки, які ще за три дні до відходу гетьмана у вічність ухвалили чотири статті на «козацьку загибель», вже йшли до Кам'янця.

Небезпека посилювалася ще й тому, що царське самодержавство вирішує широким фронтом наступати на ті права і вольності українського народу, зберігати які обіцяли від імені свого повелителя московські воєводи в січні 1654 року в Переяславі. Насамперед без погодження з козацькою старшиною в Україну вводяться війська, нібито для підтримки спокою. Спочатку було вислано збройні відділи під проводом Ромодановського з Бєлгорода й Шереметьєва з Борисова, а потім виряджено численне посольство на чолі з князем Трубецьким «для государевых великих дел». А для того, щоб підготувати ґрунт для успішного перебування в Україні останнього, наперед було вислано стольника Василя Кікіна — він мав, зокрема, повести агітацію серед старшини, козацтва й міщанства для запровадження царських воєвод у полкових містах.

Без досвіду й авторитету Богдана Хмельницького розбудова Української держави в такий час опинилася під серйозною загрозою. Тим паче, що його спадкоємець Юрій Хмельницький, шістнадцятирічний хлопчина, далеко не відповідав вимогам часу й обставин. Тож у неділю, 24 серпня (3 вересня) 1657 року, на подвір'ї Хмельницького розпочалася старшинська нарада, порядок дня якої складали найважливіші державні справи. Розуміючи всю критичність стану козацької держави, нарада визнала необхідним, щоби фактичне керівництво було доручено на якийсь час людині, що могла б справитися з гетьманськими обов'язками в тодішній складній ситуації. Такою досвідченою, сильною волею й розумом це старшинське зібрання побачило найближчого соратника покійного гетьмана — його генерального писаря Івана Виговського: «Нехай булава й бунчук буде при Юрії Хмельницькому, а доки дійде він літ військових, правитиме Виговський, і булаву й бунчук братиме, коли треба, у Хмельницького, а повертаючись, знову йому до рук віддаватиме».

Юрій Хмельницький.

Треба зазначити, що Виговський не відразу подякував за високу честь, а попросив часу на роздуми. Через три дні на повторному зібранні Виговський знову відмовлявся й погодився лише тоді, коли присутні, особливо рядові козаки, чітко зажадали від нього вступу на гетьманську посаду. Приймаючи булаву заявив: «Ця булава доброму на ласку, лихому на кару; потурати ж у війську я нікому не буду — коли ви мене вибрали, то Військо Запорозьке без страху побути не може».

Таким чином, сподівання Москви за обставин введення збройної сили в Україну на якісь особливі «челобытия» перед царем на дозвіл обрати нового гетьмана не справдилися. Булаву вручили Івану Виговському без згоди царя Олексія Михайловича, але демократично, з дотриманням козацької традиції: и «говорили ему, Ивану

Іван Виговський.

Выговскому, чтоб ему, будучи гетманом, Войско Запорожское править также, как было при гетмане Богдане Хмельницком, и вольностей не отнимать».

І треба визнати, що одразу ж після одержання гетьманської булави всі свої зусилля Іван Виговський спрямовує на утвердження самостійності України в колі приязних сусідів. Так, він одразу ж вирішує впритул зайнятися відродженням відносин з Бахчисараєм, які були розірвані кримським ханом після Переяславської ради в січні 1654 року. У своєму листі до хана від 10 вересня 1657 року гетьман так викладає мотиви відновлення стосунків з Кримом: «А я, помня то, что с вашею ханскою милостью в близком пребываем соседстве и имеючи с тобою доброе знакомство, к тому идучи дорогою предков наших, что всегда в приятстве жили с вашею ханскою милостью, как и предки вашей ханской милости, чего желаем себе, чтоб и мы в том же неотменно с вашею ханскою милостью пребывали приятствие и присяжном братстве, о чем если изволение вашей ханской милости, изволь известить через свой лист».

Крім того, в цей час Іван Виговський звертає увагу на поглиблення відносин зі Швецією, договір з якою підписується в жовтні 1657 року. В цьому документі, зокрема, наголошувалося: «1. Воєнна спілка має бути офензивна — крім В. К. Московського, против котрого Запорозьке Військо відмовляється підняти зброю. 2. Світліший король шведський признає і проголошує Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за нарід свобідний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів. 3. Границі і території володінь Запорозького Війська признає і проголошує, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами добувати й до рук Запорозького Війська віддавати, як от у Литві воєводство Берестейське й Новгородське…».

Новообраний гетьман невипадково почав здійснювати ці зовнішньополітичні кроки — вже з першого московського посольства до нього він переконався, що Олексій Михайлович не збирається визнавати його гетьманом. Скажімо, посланець Артамон Матвєєв привіз царську грамоту Виговському, в якій останній іменується писарем, і московський посол під час переговорів уперто продовжує називати гетьмана писарем.

Царський уряд хотів обмежити козацький реєстр 40 тисячами, вислати своїх воєвод з ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня, Білої Церкви, Прилук нібито для того, аби «те люди на оборону Черкасских городов были всегда готовы». Крім того, ставилося питання про передачу царським властям Бихова, який свого часу «піддався» Хмельницькому.

Коли про цей московський проект довідалися в Україні, то піднялася широка хвиля протестів й обурення серед козацтва, яке вбачало в такому кроці Олексія Михайловича загрозу для існування власної державності, навіть на ствердженних «Березневими статтями» умовах.

Тож не дивно, що коли на спеціально скликаній козацькій раді 11 (21) жовтня 1657 року в Корсуні Виговський розтлумачив її учасникам суть пропозицій Москви і заявив при цьому про своє небажання «бути в неволі», то йому повертають гетьманські регалії, обіцяючи одностайну підтримку всього війська в боротьбі за давні права й вольності України.

На другий день Виговський скликав нараду старшин, де, зокрема, стояло питання про ставлення до московського царя. Кілька полковників, зокрема, Зеленський, Богун, заявили: «Быть нам у царского величества нельзя потому: хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные ево люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привесть нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять».

Одностайна підтримка, яку одержав Виговський на Корсунській раді, дала йому можливість укласти міжнародні договори з Туреччиною й Кримом та ратифікувати договір із королем шведським. Але тоді в Москві, одержавши повну інформацію про перебіг Корсунської ради й настрої козацтва, остаточно зрозуміли, що Україну можна задушити тільки її ж руками, посіявши недовір'я й ворожнечу у Війську Запорозькому.

Вимушено визнаючи гетьманство Івана Виговського — царську грамоту про це 17 (27) листопада 1657 року привіз до Чигирина спеціальний посол Дмитро Рагозін, Москва розпочинає готувати ґрунт для звільнення Івана Виговського з посади. З цією метою воєводи Олексія Михайловича розпочали серед козацької старшини підбурювальні акції проти легітимно обраного гетьмана, мовляв, це польський шляхтич, і він буде більше відданий полякам, ніж Запорозькому війську.

Тимчасом царські воєводи не тільки підбурюють полтавського полковника до державного заколоту, обіцяючи йому гетьманську булаву в разі усунення Виговського від влади. Переконавшись, що Мартин Пушкар зі своїми прихильниками не має достатніх сил для цього, залучають до заколоту і запорожців, які виявляли невдоволення тим, що нового гетьмана обирали не на Січі, як Богдана Хмельницького, а на городовій Україні. Запорожжя, до речі, на той час ще так і не усвідомило, що воно свою місію як фундаменту державницького відродження вже сповнило, і джерело влади в Україні, її авангард перейшли на волость, де автохтонне населення саме вирішує свою долю. Та цього не розуміє кошовий Яків Барабаш, який також радіє обіцяній гетьманській булаві в разі відсторонення Виговського від державного керма. Щоправда, московські посланці йому не кажуть про те, що булава вже обіцяна й Пушкареві.

З огляду на такий розвиток подій наприкінці листопада 1657 року Іван Виговський змушений був звернути увагу царя на спроби заколоту, які організовував полтавський полковник Мартин Пушкар. У відповідь з Москви надійшов заспокійливий лист, у якому цар інформував гетьмана про те, що посилає свого боярина Богдана Хитрово до Переяслава, де на козацькій раді «о тех о всех делах, что ныне у вас в Войску Запорожском чинитца, учините успокоение, чтоб впредь меж вами, нашего царского величества верными подданными, православным народом, был совет и соединение, и бунтов и междоусобия не было».

Прибувши на Україну, царський посланець Хитрово сам від себе, без узгодження з

гетьманом, розіслав запрошення на раду, яку призначив у Переяславі на 25 січня 1658 року. Однак попри наміри усунути Виговського, на що сподівалися в Москві, останнього на цій раді фактично втретє було обрано на гетьмана. Та зміцнення його становища після цього не знімало загрозу громадянської війни з Пушкарем і Барабашем, тим паче, що останні ухилилися від можливості заявити свої позиції на Переяславській раді в присутності московського посла.

Що стосується другого проекту договору, який Москва намагалася нав'язати на раді в Переяславі (там знову йшлося про царських воєвод і залоги при них у полкових містах — «где пристойно»; збирання податків на постій московського війська; до Вільно, Троків, Орши, Мінська, Борисова, Слоніма, Волковиська, Гродно козакам «не ходити і жодних сварок не чинити, а мешкати по тих містах, які будуть призначені з царського наказу»; до шведського короля відправити послів, щоб нахилити його до миру з Москвою; щоб Бихів і Чауси були передані до Московського царства й козаки з них виведені, а також аби були видані різні збігці, то Виговський власною рукою дипломатично відписав: коли, мовляв, буду «вскоре пресветлые ц. в-ва оглядати очи, так о тих статтях поговоримо». Тобто, коли приїду до Москви, тоді й поговоримо, чим фактично анулювалося все те, що нібито приймалося в Переяславі козацтвом щодо кожної статті зокрема.

Як відомо, під приводом небезпеки внутрішнього заколоту Виговський до Москви не поїхав, а на початку квітня 1658 року вислав до царя посольство в складі полковників Лісницького, Богуна й Бережецького. Посольству було наказано вимагати, щоб Москва вплинула на Пушкаря й інших заколотників, аби припинили «бунт». Тільки за таких умов козацька старшина давала згоду на впорядкування 60-тисячного реєстру й на вислання царських воєвод до Ніжина, Чернігова, Полтави, Миргорода, Білої Церкви й Корсуня.

Проте в той час, коли Хитрово нібито докоряє Пушкареві й вимагає від того коритися гетьманові, до полтавського полковника приєднався Миргородський полк, який у результаті перевороту очолив Степан Довгаль. А в Лохвиці, де сотенна влада переходить до рук Івана Донця, розпочинають переслідувати родичів Виговського й тих козаків, які залишаються вірними гетьманові й не хочуть приставати до Пушкаря. Деякі ватаги бунтівників стали переходити на Правобережжя, де руйнували маєтності й нападали на прибічників Виговського. Одна з таких свавільних груп підійшла аж під Чигирин, де не тільки погромили маєтності Юрія Хмельницького, а й загрожувала гетьманській резиденції.

Маючи від Москви похвали за свою вірність, Пушкар продовжує мріяти про переобрання гетьмана. В своїх універсалах, які він розсилав по всій Україні, хвалиться, що має від царя дозвіл воювати проти гетьмана пожалуваними йому гарматами й знаменами, та ще й прийде обіцяна допомога в 40.000 московських ратних людей. Оскільки ці звернення не були спростовані царськими представниками в Україні, то гетьман і генеральна старшина цілком резонно сприйняла це за реальність: вимушено затвердивши Виговського на гетьманстві, Москва насправді підтримувала в Україні бунтівників в особі Пушкаря й запорожців, що підривало верховну владу.

За таких обставин Виговський зрозумів, що треба рішуче й одразу ліквідувати пушкарівщину. Тим паче, що ставленик миргородських бунтарів полковник Довгаль запевняв Москву: Виговський замишляє зраду разом з татарами, поляками й турками, до яких він уже порозсилав своїх послів. Зрозуміло, автори цих доносів не визнавали законним вибір Виговського на гетьмана (навіть у Переяславі в присутності царського посланця Хитрово), домагалися скликання нової ради «по старим звичаям». А ще просили, аби сам цар зі своїм спадкоємцем, боярами, патріархом особисто «вотчины своей въ Малой России и стольный городъ Кыевъ осчастливили походомъ своимъ царскимъ посетить и своими пресветлыми царскими очима счастливо осмотреть, что давно уже вся малая Росия, подданые Вашего величества, прилежно ожидаютъ».

Коли в Чигирині стало відомо, що в Москві одночасно приймали послів Виговського й Пушкаря, то зажадали від царя приборкати бунтівників. Але в Москві знову покивали пальчиком на Пушкаря й продовжили контактувати з гетьманською опозицією. Зрозуміло, що Виговському годі було за подібного ставлення царського самодержавства сподіватись на збереження за собою гетьманства й на зміцнення свого становища. Відтак необхідно було шукати інших способів для ліквідації пушкарівщини, зокрема підтримки від зовнішньої сили. Тож за допомогою гетьман звернувся до кримських татар, з якими він відновив співпрацю ще з осені 1657 року.

На вимогу московського посла Івана Опухтіна відмовитися від ханської допомоги Виговський відповів: «У меня де с татары договорено, что им итти со мною и за меня стоять против тех бунтовщиков и самоволцов, Полтавского полковника Мартына Пушкаря и кошового атамана Барабаша и кто с ними будет итти против меня войною, и которые в войске чинят бунт и кровопролитие и невинных душ забивают до смерти, и Малую Россию разоряют».

Коли ж московський посол нагадав про присягу цареві, то гетьман різко відповів: «а я де ему, великому государю, не изменник и Малой России и Войску Запорожскому не разоритель; и его великого государя украйные городы, также и Малой России, в которых городах самовольцов и бунтов не будет, а татаровя войной не пойдут».

Досить швидко до Чигирина прибуло 40 тисяч татарської орди, яка разом з Ірклієвським, Канівським, Ніжинським, Переяславським, Прилуцьким і Уманським полками вирушила в напрямку Полтави. Протистояти цій військовій спілці заколотники не могли, відтак організована за підтримки Москви братовбивча війна закінчилася повною перемогою Виговського, хоч це коштувало Українській державі десятки тисяч людських жертв і великої деморалізації народу.

Усвідомивши, що подібних втрат Україна зазнаватиме в майбутньому постійно, якщо повернеться до співжиття з Москвою на запропонованих нею умовах, Виговський вирішив остаточно порвати з царем. У спеціальній відозві до європейських монархів він повідомив про грубе порушення прийнятих на себе Олексієм Михайловичем зобов'язань за угодою з Богданом Хмельницьким і додав: «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з прось-

бою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася».

Як наслідок, виконуючи політичний заповіт Богдана Хмельницького, Україна розриває союз з Москвою й увіходить у нову міжнародну спілку з Польщею й Великим Князівством Литовським, що було зафіксовано Гадяцьким трактатом 6(16) вересня 1658 року. Повідомлення про це змусило Москву змінити тактику упокорення України. З цією метою 15 січня 1659 року цар висилає в Україну нове посольство на чолі з князем Трубецьким, яке мало нібито заспокоїти «междуусобие и невинное кровопролитіе». Насправді ж, прибувши в Україну, він мав вияснити ситуацію й шанси Виговського, і якщо вони міцні, то зібрати чергову Генеральну раду в Переяславі й розпочати з ним перемовини про підготовку нового проекту московсько-українського договору.

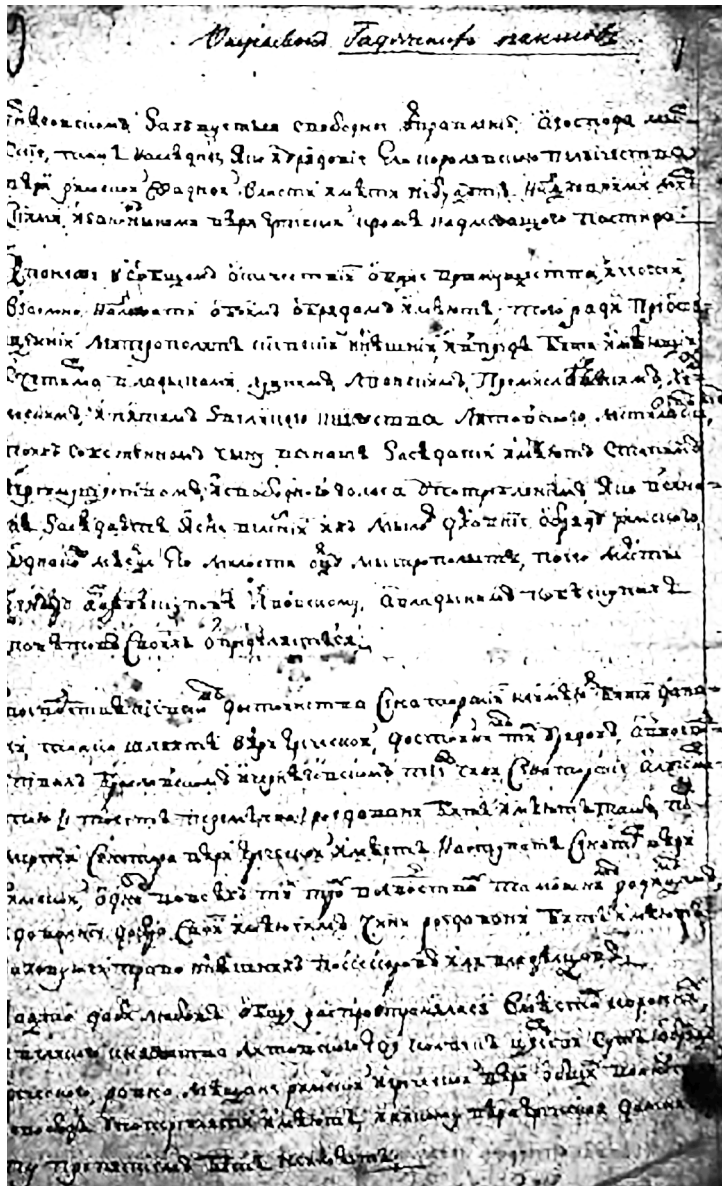

Гадяцький трактат.

Аби Виговський погодився залишитися під Москвою, цей проект передбачав усілякі поступки козацькій стороні — аж до виведення московської залоги з Києва, не заступатись на майбутнє за свавільників тощо. Однак Виговський з козацькою старшиною проявили політичну волю й відмовилися вступати в будь-які контакти з Трубецьким, у портфелі якого, до речі, про запас лежав інший наказ, що передбачав можливу комбінацію з іншим гетьманом. Тож і цей, третій, проект договору царя з гетьманом Виговським не був здійснений і залишився назавжди проектом. Як і два попередні, бо Виговський ніколи до Москви так і не поїхав.

Найбільш оптимальний вихід для себе в цій ситуації Москва побачила в організації широкомасштабного збройного вторгнення в Україну, аби раз і назавжди упокорити її. Величезна царська армія впевнено прямувала до Києва, сподіваючись за короткий час остаточно поставити на коліна українство. Але досить швидко цей переможний марш несподівано захлинувся — на шляху виявилася Конотопська фортеця, яка вистояла в облозі кілька місяців.

А дізнавшись про військову агресію царя, гетьман Виговський збирає всі наявні козацькі сили й у спілці з кримським ханом поспішає до Конотопа. Прибувши своєчасно, завдає розгромної поразки московському війську. Навіть російський історик Сергій Соловйов змушений був визнати катастрофічну поразку московського війська під Конотопом: «Цвет московской конницы, совершивший счастливые походы 54 и 55 года, сгиб в один день… Никогда после того царь Московский не был уже в состоянии вывести в поле такого сильного ополчения. В печальном платье вышел Алексей Михайлович к народу, и ужас напал на Москву… В августе, по государеву указу, люди всех чинов спешили на земляные работы для укрепления Москвы. Сам царь с боярами часто присутствовал при работах; окрестные жители с семействами, с пожитками наполняли Москву, и шел слух, что государь уезжает за Волгу, за Ярославль».

Перемога Виговського під Конотопом так налякала московського царя, що той почав готуватися до евакуації з Москви за Волгу, підбиваючи до втечі й патріарха Никона. Однак останній, краще знаючи українство через контакт з його елітою, залишився в своєму монастиреві Новий Єрусалим під Москвою.

Тимчасом похід на Москву, на чому особливо наполягав кримський хан, унеможливився через несподіваний удар запорожців під проводом кошового Івана Сірка в спину переможцям Конотопської битви. Виявилося, що напередодні цієї події московські воєначальники послали своїх гінців на Січ й запропонували кошовому товариству вдарити на Крим, користуючись тим, що хан з військом вийшов з півострова. Ніхто із запорозької старшини не подумав над тим, що цей набіг низового козацтва на Крим є спроба відтягнути хана від Конотопа, тобто, це зіграє проти Української держави.

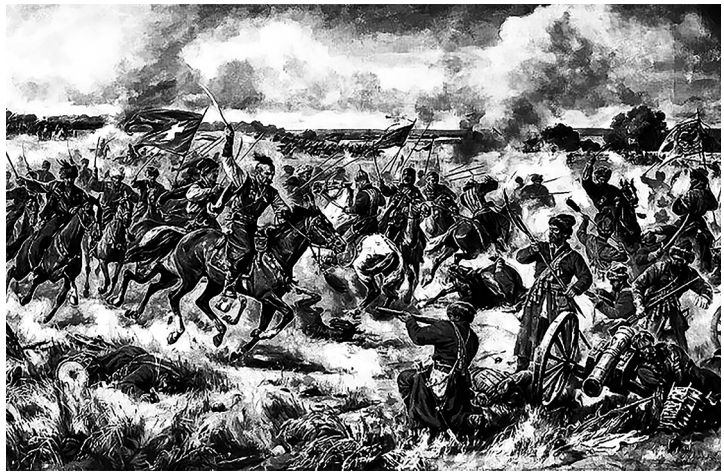

Конотопська битва.

Щоправда, звістка про погромницький похід Сірка на Крим проти мирного населення надійшла до хана тоді, коли він після перемоги вже збирався йти на Москву. Природно, дізнавшись про те, що українські козаки бешкетують на півострові, де залишилися жінки, діти й літні люди, хан розвернув крим-

ськотатарське військо й пішов рятувати свою землю. Але, повертаючись до Криму, в помсту за набіг запорожців спалив Полтавщину, що викликало обурення в населення й козацтва й призвело до поглиблення широкомасштабної Руїни.

У цій ситуації Виговський не зміг використати як слід своєї перемоги. Давши змогу московському військові відступити до Путивля, він нерозважливо залишив по містах Лівобережжя невеликі загони найманого війська. З цього одразу ж скористалися прихильники Москви. Вони знищили залогу Виговського в Ніжині, те саме сталося і в інших містах, звідки нові заколотники поїхали до Путивля, де їх знову привели до присяги цареві, а відтак 4 вересня 1659 року розпочався новий наступ Трубецького на Україну. В православних храмах Лівобережжя одразу ж почали молитися за московського царя, але ніхто не молився за Україну.

Спроби Виговського одержати підтримку на козацьких радах під Германівкою й Білою Церквою не увінчалися успіхом, бо й ті полковники, котрі ще вчора його підтримували за протимосковське наставлення, тепер же, дізнавшись про татарські спустошення на Лівобережжі, гостро засуджували свого гетьмана, особливо Іван Богун. Тож він змушений був зректися гетьманської булави. За твердженням Василя Герасимчука, одержавши булаву, Юрій Хмельницький, таки спромігшись розтлумачити козацькій раді суть Гадяцького трактату, хотів її знову повернути Виговському. Однак на цю пропозицію колишній гетьман саркастично відповів: мовляв, посадіть на гетьманство кошового Сірка чи полковника Богуна.

Іван Виговський виїхав до Польщі, звідки намагався порадами підтримувати недосвідченого гетьмана. Пізніше поляки звинуватять його в зраді Речі Посполитій і розстріляють. А російська й радянська історіографія дорікали гетьманові вже в зраді українського народу. До речі, називали його першим зрадником, очевидно, тому, що був єдиним українським гетьманом, який не підписав жодного договору з Москвою.

Тоді тільки в еміграції можна було сказати про Виговського правдиве слово. З-під пера відомого українського дослідника Симона Наріжного воно залишилось таким: «В характеристиці й оцінці Виговського мусимо твердо затямити собі, що ні однією з своїх «негативних» рис він не спричинився за весь час своєї політичної діяльности до шкоди Україні. Навпаки, ціле його політичне життя є скероване на користь Батьківщини, а його невільна смерть не прийшла випадково, а закінчила самовіддане служіння Виговського українській державній справі. Це був не несподіваний випадок, а приречена страта того, хто життя своє спрямував на українське державне будівництво».

Усе чітко сказано і в поетичному слові Олекси Стефановича:

А ще вклонимося Виговському:
Скільки часу не утекло б,
Злонапасникові московському
Не забути про Конотоп.

Це й справді була вікопомна подія, оскільки за прикладом Богдана Хмельницького, котрий 1648 року аж до Вісли загнав поляків, звільняючи від них українські землі, так тепер і Виговський перемогою під Конотопом завдав Москві такої нищівної поразки, якої не було в її історії.

XV. МОСКВА СЛЬОЗАМ НЕ ВІРИЛА…

Московський цар справді хотів мати в Україні такого гетьмана, якого можна б, «узявши за хохол, водить», тож ретельно готувався до виборів нового українського провідника, якого одразу ж необхідно було зв'язати окремою присягою. Але, як і у випадку з обранням Виговського, московські воєводи були поставлені перед фактом: правобережні полки вже обрали на гетьмана Юрія Хмельницького.

Дізнавшись про це, московський посланець Трубецькой закликав новообраного гетьмана до Переяслава. Однак Хмельницький не поїхав, а відправив до Трубецького посольство на чолі з полковником Петром Дорошенком з своїм проектом нового договору. Цей документ, підготовлений козацькою старшиною в Жердовій Долині, відтак у подальшому названий Жердівськими статтями, передбачав повернення статусу України до часів Богдана Хмельницького, про що в перших рядках нагадується: «Яко за славнои памяти небощика пана гетьмана Богдана Хмельницького, гетьмана Войска Запорожского, постановлены в Переяславле и выконанню присяги из обоих сторон было, так и теперь тые ж права привилия и вольности всякие абы, в тот час от его царского величества наданые, не отменены и ни в чем нарушены не были».

З огляду на те, аби не допустити більше втручання московських залог у внутрішні справи України другим пунктом Жердівських статей вимагалося, щоб царські воєводи були лише в Києві, як і за Богдана Хмельницького, в інших же замках і містах, щоб жодного воєводи і «рати насылано не было». Коли ж царське військо висилатиметься в Україну, то воно має бути в «загадованью гетмана Запорожского».

Враховуючи те, що в часи Виговського відбувалися зносини полтавського полковника Пушкаря, кошового отамана Барабаша та інших заколотників безпосередньо з царем, мина-

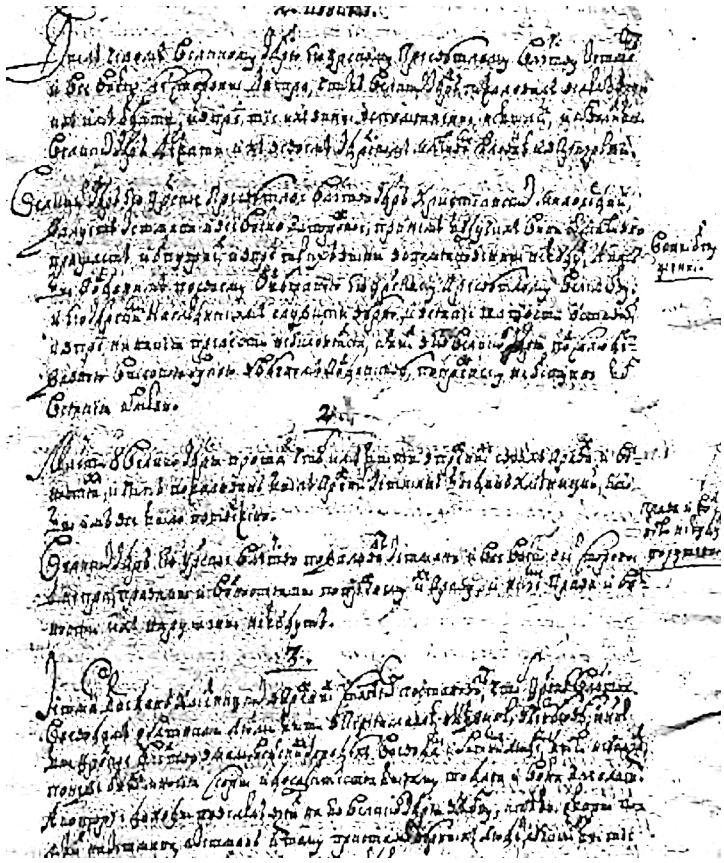

Жердівські статті.

ючи гетьмана, і в Посольському приказі приймали різні листи від безвідповідальних і ворожих гетьманові осіб, то третій пункт містив вимогу, щоб цар не приймав жодних листів, які не будуть підписані гетьманом із прикладенням військової печатки.

Дві наступні статті обстоюють право на уряд гетьмана: аби в його обранні старшим і меншим Війська Запорозького «вольная была, кого войско улюбить», до виборів же, крім населення України, ніхто чужий не може втручатися.

Оскільки в попередні роки були спроби втручання московських воєвод у справи козацької адміністрації, то шоста стаття ставить вимогу, аби влада полковників у Війську Запорозькому не порушувалася, щоб вони у своїх «городах неотменно зоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жаднои не поносили, меновате в Киеве и в Старом Быхове и инде».

Інші пункти Жердівських статей вимагали підтвердження права приймати й відпускати чужоземних послів за умови, що копії з посольських грамот і листів будуть надсилатися цареві; внутрішньої автономії держави, зокрема, щоб усі перебували під присудом і відомом гетьмана і не терпіли жодних труднощів та утиску; аби при мирових переговорах московських представників із сусідами, насамперед з поляками, татарами, шведами, були присутні «комісари» Війська Запорозького і, «повагу свою маючи, голос вільний подати могли»; непорушність прав «всякому стану духовному й світському»; амністію; права київського митрополита: щоб він, як здавна, так і тепер, належав до патріарха константинопольського і послушенства йому віддавав і ні «до кого иншего з верховности неналежнои и послушенства не был премушаный». А після смерті митрополита обирання іншого митрополита київського або якого іншого владики проводилося, як і здавна, вільно.

Остання стаття містить вимогу, щоб по всій Україні вільно було кожному фундувати школи й монастирі, а вже існуючі школи «всякого язика для ученія дітей» були вільні «и ни от кого не было зборено».

Прибувши до Переяслава, посланці гетьмана запропонували московським воєводам їхати до старинного козацького осередку Терехтемирова. Проте Трубецькой і воєводи категорично відмовилися переправлятися за Дніпро. Тоді Дорошенко подав їм проект нового договору й заявив: «Ці статті прислали Ю. Хмельницький і полковники і наказали прохати царя, щоб він прийняв гетьмана і Військо Запорозьке під свою високу руку на цих статтях; їм наказано ці статті оголосити і назад привезти».

Князь Трубецькой і воєводи, вислухавши Жердівські статті, одразу ж зауважили, що «в тех статьях многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману Б. Хмельницкому». З огляду на це вони, скопіювавши для себе український проект, відмовилися обговорювати його до приїзду гетьмана й полковників у Переяслав.

Таким чином, постало питання про те, хто до кого мав прибути: гетьман з полковниками до московського князя Трубецького в Переяслав чи він зі своїм почтом до Юрія Хмельницького на правий берег Дніпра. І молодий гетьман, і досвідчені при ньому полковники не наважувалися їхати до Переяслава, побоюючись відвертого тиску присутнього там московського війська; їм здавалося, що в Терехтемирові

царські представники без підтримки свого війська не будуть так впевнено себе почувати, а тому їм вдасться змусити їх піти на більші поступки.

З огляду саме на такий можливий розвиток подій Трубецькой рішуче відмовився їхати за Дніпро, погрожуючи козацькому старшому Дорошенку навіть війною. Скінчилося все тим, що 10 жовтня (ст. ст.) Юрій Хмельницький із старшиною прибув до Переяслава, де йому оголосили царський наказ про обрання гетьмана й необхідність підписання нового договору.

Однак нову Переяславську раду московські посланці не дозволили відкрити до того часу, поки сюди не прибули із значними військовими силами царські воєводи Шереметєв і Ромодановський, наказний гетьман Безпалий, старшина й козаки лібовережних полків, а також війти, бурмистри й міщани з більших міст. Крім того, Трубецькой розпорядився, аби дочекалися для участі в цій раді ніжинського протопопа Максима Филимоновича й переяславського Григорія Бутовича.

Тож тільки 15 жовтня розпочалися перші засідання чергової Переяславської ради. Вислухавши нові пропозиції царя, які озвучив Трубецькой, гетьман і старшина заявили, що необхідно як ці, так і попередні статті проголосити на раді. Однак коли Трубецькой повідомив, що цар наказав своїм воєводам бути в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Стародубі, Почепі, де вони мають відати всіма справами, оскільки, мовляв, ці міста здавна належали до Московської держави, а не до Малої Росії, то він зустрів рішучий спротив гетьмана й козацької старшини. Зрештою, Трубецькому дали чітко зрозуміти: він нічого не повинен згадувати на загальній раді про це, бо «только про то на Ради объявит, и в В. З. междуусобію успокоенія не чаять». Після цього він закрив засідання.

Власне третя в добу Гетьманщини Переяславська рада відкрилася 17 жовтня (ст. ст.) 1659 року. На цей день до тієї великої збройної сили, якою розпоряджався Трубецькой у Переяславі, долучився зі своїми відділами і князь Долгорукий, якому було доручено оточити всю територію за містом, де відбувалася рада. На ній присутні підтвердили обрання на гетьмана Юрія Хмельницького, після чого присягнули на нових статтях, щоб бути їм під високою царською рукою «в вечном подданстве, на веки неотступном, на тех статьях, которые постановлены на Ради».

Але ухвалили не Жердівські, бо «те все статьи на Ради отговорены, что тем статьям не быть, а быть по темъ статьямъ, которые на Раде постановлены». Це означало, що Трубецькой примусив гетьмана й старшину, користуючись присутністю московського війська, відмовитися від свого проекту й повторно присягнути Москві, але вже на обмежених правах. Зокрема, гетьман тепер повністю підпорядковувався царському урядові, московські воєводи з військом мали перебувати у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браславі й Умані.

Московські воєводи зовсім відкинули і козацьку пропозицію про те, щоб «митрополит київський належав і далі до патріарха константинопольського, як здавна бувало». Натомість стаття 8-а Переславського договору вже вказує на підлеглість його московському патріархові. Подібне сталося і щодо права на міжнародні зносини — вони тепер без дозволу царя заборонялися. Крім того, козацтво мало поступитися Стародубом і Биховом, в останньому повинні залишатися лише «государевы люди московскаго народа».

Крім того, козацька старшина погодилася в Переяславі на те, аби відтепер при гетьманові було по двоє генеральних суддів, осавулів і писарів — на обох берегах Дніпра, що готувало непомітно майбутній розкол у її середовищі, а відтак і в Україні. А ще вона погодилась на санкції проти Виговського, зокрема, щоб гетьман і старшина видали до Москви його дружину й дітей, братів — полковників Данила й Костянтина Виговських, а також зятя Богдана Хмельницького — полковника Івана Нечая. Таким прихильникам колишнього гетьмана, як Гуляницький, Лісницький, Богданович-Зарудний, Герман (Гапонів) і Лобода «по вік живота» не бути у військовій (генеральній) і в таємній (старшинській) Раді і жодного уряду у війську не мати під загрозою кари на горло за невиконання цієї статті. А от заколотників — наказного гетьмана Безпалого й полковників — переяславського Цицюру, ніжинського Золотаренка, чернігівського Силича та їх полкову старшину, щоб не чіпали…

Після закінчення ради всі пішли до соборної церкви, де присягли на вірність цареві, а потім під гарматні залпи подалися до помешкання московського воєводи на банкет. Тимчасом усі статті Переяславського договору були записані до спеціальної книги, в якій поставили свої підписи присутні старшини.

Коли українська делегація повернулася до Чигирина, то старшини, котрі не були з молодим гетьманом на новій Переяславській раді, ознайомившись із привезеними статтями, почали висловлювати занепокоєння їхнім змістом. Зрештою, і ті старшини, що їздили до Переяслава, генеральний обозний Тимофій Носач, військовий судя Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський, правобережні полковники: черкаський Андрій Одинець, канівський Іван Лизогуб, корсунський Яків Петренко, чигиринський Петро Дорошенко, кальницький Іван Сірко при уважному повторному перегляді договору й порівнянні його, перебуваючи вже без оточення московським військом, теж побачили, що й статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року не співпадають з оригінальними, а містять у собі щось «небывалое».

Ті, що не їздили до Переяслава, стали нарікати на тих, які там були, за «несправність», дорікали Юрію Хмельницькому за поступки Москві, почали перекладати вину за такий вислід один на одного. Після довгих і гарячих суперечок вирішили вислати посольство до царя й просити його відновити свої права й зняти всі обмеження. Однак, за винятком незначних поступок, у Москві відмовилися переглядати вирваний під примусом у козацької старшини договір у Переяславі. А відповідь знайшлася однаковою майже на всі прохання: «быть по Переяславскому договору» — Москва тепер мстилася за конотопський погром дуже жорстоко.

Усе, на що розщедрилася тоді вона, так це обіцяла не вводити гарнізон до Умані й дозволити козацьким послам узяти участь у московсько-польських переговорах у Борисові, де мали вирішувати спірні питання між обома державами, зокрема, визначитися з кордонами. Однак коли представники гетьмана Василь Золотаренко, Федір Коробка і Василь Матюта в другій половині лютого 1660 року виїхали до Борисова, то їх з дороги завернули до Москви, де змусили добре вивчити кожному свою роль, як себе вести і що пропонувати на цій зустрічі дипломатів двох країн.

Чого хотіла досягти Москва устами українських дипломатів? Насамперед цілко-

витої ліквідації Гадяцького договору 1658 року, «той крамоли уніятской» — вона повинна була переведена на всіх українських землях, що залишалися Речі Посполитій, на православ'я, яке ніхто не смів переслідувати. А такими теренами українського розселення, від яких Москва знову ж таки відмовлялася, як і у Вільно 1656 року, були всі землі від Західного Бугу до Вісли. Хоч у царському наказі при цьому згадувалося: Богдан Хмельницький 1656 року писав до царя, що «изначала у великих князей Росийских с короли Полскими граница была по самую Вислу и по границу Венгерскую».

А якби поляки дуже наполягали на приєднанні до Речі Посполитої Берестя-Литовського і Кам'янця-Подільського, то українські посли мали б погодитися й відступити на лінію Случ—Горинь — як під час укладення Зборівського договору, про що їм говорити «наказано словесно». Але при цьому козацькі дипломати повинні були вимагати від поляків, аби ті погодилися відступити Москві «вечными времяны Белые Росии всем городом и уездом».

Але поляки, як і у випадку з Віленською комісією, вимагали недопущення козацьких послів до Борисова, оскільки й досі вважали українців за своїх підданих. Зрештою, польські комісари до Борисова так і не приїхали, і московські посли мали з ними контакти лише через листування…

Зрозуміло, це справило важке враження на українське суспільство, яке тоді не одержало своєчасної підтримки і від впливових сусідів. Так, ще послане Іваном Виговським посольство на чолі з Яремою Петрановським прибуло до султана в Андріанополь у вересні 1659 року й перебувало там 3 місяці. До султана українських дипломатів не допустили — вони його бачили лише «на проезде», а лист Виговського прийняв великий візир, а «при нем де послы Выговского не бували».

І коли в Порті стало відомо про нову присягу українського козацтва на чолі з Юрієм Хмельницьким московському цареві, то «Петрановского в то время держали как вязня и отпустить назад не хотели; только де о отпуске его к Выговскому упросил».

Однак коли Петрановський приїхав з чаушем Асаном в Україну, то його «отослали к гетману к Юрью Хмельницкому. И гетман де ево Петрановского и того чеуша с везиревымм и с иными листами прислал к великому государю к его царскому величеству». До речі, в серпні 1660 року Юрій Хмельницький видав цареві і посла гетьмана Івана Виговського до кримського хана Степана Богушевича, якого вже через три дні було заслано «в Сибирь на Лену в Якуцкой острог».

Проте цей жест не допоміг звільнити з полону зятів Богдана Хмельницького, як і доставлене в серпні 1660 року корсунським сотником Григорієм Піддониченком до Москви листування колишнього гетьмана Івана Виговського з кримським ханом.

Позицію Юрія Хмельницького можна було зрозуміти, бо, як він писав цареві, «сестры мои, две вдовы, по Данилку Выговском и по Иване Нечаю с детками безпристани слезы проливают кровавые и на меня нарекают и докучают и просят, чтоб до вашего царского величества бил челом и писал, чтоб мною уж сего Нечая упросил к сестре...».

Але Москва сльозам гетьманових сестер та їхніх дітей не вірила: цар навідріз відмовився задовольнити прохання Юрія Хмельницького: «И нам, великому государю, его Ивана в войско Запорожское к вам отпустить нельзя, для того, что он Полскому королю по присяге своей учнет желати всякого добра, а нам, великому государю, и вам всему войску Запорожскому происки вати учнет всякого зла». Як і зволікав із амністією для прихильників Івана Виговського, обіцяючи надати її тільки тоді, коли молодий гетьман сам приїде до Москви.

Водночас досить швидко було прощено козаків Ніжинського полку, які першими зрадили Виговського. І хоч вони під проводом Григорія Гуляницького витримали облогу в Конотопі, а потім громили московське військо — все це було забуто, їм, як і новому полковникові Василю Золотаренку, протопопу Максиму, бурмістрові, райцям, тамтешнім монастирям надавалися привілеї на села, на млини, на грунти: «И мы, великий государь, наше царское величество, подданных наших Малые Росии города Нежина войта Александра Цурковского и мещан пожаловали по их правам и по привилиям, велели выбирать им войта и бурмистров и лавников меж себя лутчим и молотчим людем всем…».

Що стосується Василя Золотаренка, то йому царською грамотою «пожаловали городом Гомлем с волостью и с уездом и с землями и со всякими угодьи к нему належачами и доходы во владенье … а мы, великий государь, наше царское величество, учнем его Василья держати в нашем государском милостивом жалованье и в презрении».

Не поверталися з порожніми руками з Москви і старшини Переяславського полку, зосібна і Тимофій Цицюра, і Яким Сомко, рідний дядько Юрія Хмельницького. Знову ж таки, найбільше задовольнялися представники духовенства, в першу чергу ченці монастирів. А особливо вражали дії царя щодо задоволення прохань матеріального характеру окремих представників козацької старшини чи українського духовенства, які зверталися до Олексія Михайловича через голову гетьмана.

Долив масла у вогонь і лист шляхтича Станіслава Беньовського до молодого гетьмана, дорікаючи останньому за новий переяславський договір з Москвою: «А царь не потому ли кажется вам добр, что полна Украйна мучительства? Когда бы мой большой и любимый приятель, родитель вашей милости, воскрес и увидел одного зятя своего на крюке, дочь в плену и бесчестьи; когда бы увидел другого зятя неслыханно замученного; когда бы увидел тело его, истерзанное кнутом, пальцы отрезанные, глаза вынутые и серебрем залитые, уши буравом просверленные и серебром залитые; когда бы увидел другую дочь, умирающую над телом милого мужа; когда бы увидел сирот малых, у которых отца так замучили, — если б Богдан Хмельницкий увидел все это, то не только принялся бы за оружие, но и в огонь ринулся бы; наконец разоренное Заднепровье и ежедневные обиды — дивно мне, как все это могло полюбиться?».

Зрозуміло, що це відбивалося на ставленні Юрія Хмельницького до царя, посилювало сумніви в доцільності подальшого союзу з ним. Тим паче після грубого поводження й особистою образою гетьмана з боку воєводи Шереметьєва (назвав його прилюдно «гетманишкою», здібним лише гусей пасти, а не гетьманувати), що викли-

кало загальне обурення серед козацького війська. Таке ж обурення в середовищі українського суспільства викликала брутальна поведінка московських військ в Україні. Зокрема, насильне вивезення на Московщину козацьких дітей, яких роками не повертали, незважаючи на постійні звернення до царя.

Усе це і змусило гетьмана й старшину серйозно замислитися над майбутнім України. І коли в ході позиційної війни в районі Чуднова восени 1660 року польське командування за ініціативою Івана Виговського запропонувало Юрієві Хмельницькому розірвати підписану ним переяславську угоду з московським царем, то гетьман, який ще 8 місяців тому писав до каштеляна Волинського Станіслава Беньовського, що «пусть никто в своих мыслях и догадках не надеется, чтоб мы злоумышляли отпасть от его царской милости, пана нашего», бо «Хмельницкий, присягнувши один раз его царской милости и отдавши Украину, уже более отторгать ее не мыслит», порадившись із київським митрополитом Діонісієм Балабаном і козацькою старшиною, 7(17) жовтня 1660 року, тобто через рік після укладення московсько-українського договору на Переяславській раді, підписує Слободищенський трактат і з'єднується з польським військом.

Про це молодий гетьман сам повідомив московського воєначальника Василя Шереметьєва. Як доповідав останній до царя, «гетман Юрья Хмелницкой и Тимофей Цыцура, забыв страх Божий и присягу и клятвы свои и великого государя милость, ему, великому государю, изменили и с городами Малыя Росии и поддалися королю Полскому».

Не витримавши тритижневої облоги, Василь Шереметьєв погодився на капітуляцію перед українсько-польськими силами: «что из Киева, из Переяславля, из Нежина, из Чернигова государевы ратные люди выйдут; а как ратные люди из тех городов выйдут, и меня с товарищи и ратных людей отпустить со всем вцеле и проводить до Путивля, а ружье и знамена отдать под Путивлем».

Однак старший московського гарнізону в Києві Барятинський відмовився виконувати умови Слободищенського трактату щодо виведення царського війська. Це додали впевненості вірних цареві переяславському полковникові Якимові Сомку й ніжинському Василю Золотаренку, який писав про свою вірність до царя. Перший, організувавши в переяславській церкві нову присягу Олексію Михайловичу, проголосив себе наказним гетьманом, а другий одразу ж узявся виконувати конкретне доручення царя: «и ты б из Нежина полку своего черкас конных, сколко пригоже, послал под город Остер изгоном, или иным каким обычаем, и за помощию Божию, велел им над тем городом учинить промысл, чтоб тот город у поляков взять и поляков из того выбить, и от Киева к Переяславлю и к Нежину от поляков и от Татар путь очистить».

Оскільки Слободищенський трактат не всі в Україні сприйняли позитивно, особливо на Лівобережжі, де були сильнішими московські впливи, то намагання Юрія Хмельницького упокорити задніпровські полки наприкінці 1660 року за допомогою польських сил успіху не мали. Насамперед тому, що в полкових містах Лівобережжя залишалися московські гарнізони, які вчинили запеклий опір об'єднаним українсько-польським відділам. Крім того, Переяславський і Ніжинський полки билися дуже мужньо, бо обом їхнім полковникам уже марилася булава лівобережного гетьмана. Відтак правобережні полки й поляки змушені були відступити до своїх вихідних позицій.

Уже тоді, за словами російського історика Сергія Соловйова, виникає пропозиція про створення в Москві особливого приказу, «в котором бы приказные люди были из самих черкас; эти черкасы были бы поруками за своих земляков, дома оставшихся». А тимчасом «самому царскому величеству не стыдно назваться вечным гетманом поднепровским, волынским и подольским, потому что такое гетманство то же,что и великое княжество, если не царство».

Проте в Москві ще не були готові підкорити всю Україну, вирішили поки що заволодіти остаточно Лівобережжям, тим паче, що очікували нової спроби з боку легітимного гетьмана відновити свою владу за Дніпром, тому й готувалися до нового походу Юрія Хмельницького з поляками. Він станеться влітку 1662 року і на початку буде для гетьмана успішним, бо багато населених пунктів йому одразу ж піддадуться. Проте позиційні бої затягнулися під Переяславом, де вдарило московське військо під проводом Ромодановського. Атака його настільки була оглушливою, що молодий гетьман не витримав і змушений був відступати аж до Дніпра. А під час переправи на правий берег багато його вояків загинуло або потонуло.

Ця катастрофа змусила Юрія Хмельницького остаточно відійти від гетьманських справ. Війна справді тяжко вплинула на молодого Хмельницького: його нерішучість, неуцтво у військовій справі, брак авторитету та невдачі підняли проти нього багатьох колишніх прихильників. І коли побачив, що Україна поділилася на дві частини — одна стояла за Москву, друга — за Польщу — він у січні 1663 року постригся в ченці під іменем Гедеона.

XVI. «И ЖЕНИЛИ НА МОСКОВСКОЙ ДЕВКЕ…»

Коли на місце Юрія Хмельницького гетьманом обрали Павла Тетерю, то на Лівобережжі відмовилися його визнавати, бо це було невигідно Москві. Але на початку 1663 року вона ще не мала повного контролю над Гетьманщиною, тому цар вирішив спочатку зміцнити свій вплив на Лівобережжі, для чого частину козацької старшини було підштовхнуто до виборів тут свого окремого гетьмана, яким дуже добивався стати Яким Сомко, що вже був у ролі наказного.

Однак у Москві побоювались певної самостійності Якима Сомка, бо той відмовлявся виконувати різні повинності для утримання царського війська в Україні. Більш того, з огляду на постійні повинності, які самочинно накладав на лівобережне поспільство воєвода Ромодановський, Яким Сомко вимагав, аби цар послав йому «свой государев указ, чтоб о том престал и в наши войсковые права Запорожские не вступался, и Васюты с епископом чтоб на злое не приводил, и в нашей раде в войске вашего царского величества Запорожском на обраньи гетмана не был...».

Крім того, Сомко постійно писав до Москви про різні злочини, які чиняться на Лівобережжі і які «на ваших царского величества на ратных людех объявляетца». Однак переяславський воєвода, наприклад, «из тех воров управы не чинит, виноватых по их заслуге не казнит, как бы сам вместе с ними ворует».

Зрозуміло, що такий гетьман Москві не підходив. Відтак за інструкцією від царя проти Сомка розпочалася агітація, головними рупорами якої були ніжинський полковник Василь Золотаренко, що й сам заповзятився у боротьбі за нову булаву, та єпископ Мстиславський та Оршанський Мефодій, котрий був призначений на місцеблюстителя Київської православної митрополії.

Але в Москві вирішили зробити ставку на більш лояльного до неї кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. З цією метою воєводі Ромодановському доручалося «в Запороги к гетману кошевому к Ивану Брюховецкому и к старшине и ко всему при нем будучему войску на кошу о том писати, чтоб они на ту полковую раду для гетманского обиранья были вскоре».

Іван Брюховецький був відомим як козак чигиринської сотні в 1648—1650 роках, пізніший виконавець окремих доручень при Богдану Хмельницькому й Івану Виговському аж до 1659 року, після чого відійшов на Запорожжя. Тут він під гаслами боротьби проти збагатілої старшини й соціальну справедливість здобув собі популярність серед рядового козацтва і 1661 року був обраний на посаду кошового отамана Запорозької Січі.

Іван Брюховецький.

Тож його й підштовхнули на похід за булавою лівобережного гетьмана, на що той з готовністю відгукнувся. Так, наприкінці травня 1663 року він доповідав цареві з походного табору в Ромнах: «Ныне же, исполняя указ вашего царского пресветлого величества, взяв Бога на помощь, иду к Нежину на полную раду со всем товарством».

Москва не лише спровокувала вибори гетьмана на Ліво-

бережжі, але й втрутилася в процес його обрання. Спеціальний царський наказ зобов'язував воєводу Олексія Трубецького, вирушаючи з військом, розіслати грамоти наказному гетьманові Якимові Сомку і «иным ко всем полковником сее стороны Днепра с нарочными посыльщики наскоро», аби збиралися «в Прилуке или где пристойнее». При цьому особливо наголошувалося, що обрання гетьмана має бути «по Переяславским новопостановленным статьям, которые постановлены на утвержение советом всего войска Запорожского, при боярех и воеводех».

Скликана за ініціативою наказного гетьмана Якима Сомка рада насамперед не визнала повноважень Павла Тетері як гетьмана України. А вже тоді перейшли до виборів свого старшого, які виявилися надзвичайно бурхливими. Оскільки прибулі запорожці не гребували ніякими засобами для здобуття для свого старшого титулу гетьмана, відтак між козаками Брюховецького й Сомка спалахнула бійка, в якій перемогли запорожці. Сомко запротестував перед представником московського царя щодо нелегітимності виборів і оголосив наступного дня нові. 14 червня 1663 року вони відбулися. Козаки Сомка тепер приєдналися до запорожців, і Брюховецький одержав повну перемогу. Московську булаву вручено Івану Брюховецькому й визнано його гетьманом.

Ось так на Чорній Раді під Ніжином руками самих українців, зокрема запорожців, у 1663 році Україну розкололи на дві Гетьманщини.

Після свого обрання Іван Брюховецький звинуватив Якима Сомка і Василя Золотаренка у зраді й судив їх обох через два дні у Борзні. Крім них, перед військовим судом постали лубенський полковник Шамрицький, переяславський Щуровський, чернігівський Силич, а також такі старшини, як Павло Киндій, Ананій Семенів і Кирило Ширай. Усі вони були скарані на смерть, ще десятьох закованими повезли до Москви, звідки їх відправили до Сибіру.

За допомогою запорожців під владу царя потрапляють і окремі правобережні міста. Зокрема, про це кошовий Іван Сірко доповідав як «нижайшій раб и верной подданой» в листі до Олексія Михайловича 13 (23) березня 1664 року: «В той же, великий государь царь, грамоте написано, чтоб я над изменниками Черкасы (правобережними козаками, що не присягали московському царю. — *В. С.*); и я с войском Запорожским, оборотясь из-под Тягина, города Турецкого, пришол под городы Черкаские... чрез нас, Ивана Сирка, к вашему царскому величеству привращена есть вся Малая Росия, над Богом и за Богом будучие городы, а именно Бряславской полк, Кальницкой, Могилев, Рашков, Уманской повет, до самого ж Днепра от Днестра...».

Потрапивши в повну залежність від Москви, Іван Сірко не тільки здобував для неї українські міста, але й просив царя, щоб той присилав своїх ратників до них «для их обороны, а особно для городов крепких, посылайте, ваше царское пресветлое величество, ратных руских людей в Бряслав, в Умань, в Кальник и в иные надобные городы...».

Тимчасом Іван Брюховецький, два роки задовольняючи царя в усіх його забаганках, зібрався у вересні 1665 року до останнього на поклони: «ударити чолом государеві українськими містами». Цей перший візит українського гетьмана до Москви супроводжувався величезним почтом, що складався з кількасот старшин і козаків, вклю-

чаючи полковників Петра Забілу, Василя Дворецького, Григорія Гамалію, Матвія Гвинтовку й Захарія Шийкевича.

Крім чолобитної до царя, Брюховецький повіз до Москви проект свого договору, який доповнював статті Богдана Хмельницького вісьмома пунктами. Можна допустити, що попередньо цей проект обговорювався Брюховецьким з московськими воєводами, які підказали гетьману, що хотіло б від нього царське самодержавство. Зокрема, українська сторона тепер пропонувала, аби всі прибутки з Гетьманщини йшли до спільної московської скарбниці, зокрема і податки з напоїв; гетьман сам просив увести московські гарнізони до Києва, Кодака на Запорожжі, Кременчука, Лубнів, Миргорода, Ніжина, Новгород-Сіверського, Острa, Полтави, Переяслава, Прилук і Чернігова.

Цар, природно, погодився на пропозиції Брюховецького, відтак бачимо нові обмеження автономії України після укладення ним у жовтні 1665 року так званих «Московський статей». Вони передбачали повноту військово-адміністративної та фінансово-господарської влади московських воєвод на Лівобережній Україні (окрім козацького стану), збільшення царського війська, що утримувалося Україною. Збирання податків тепер справді передавалося до рук представників царя, що було прямим порушенням «Березневих статей». Київський митрополит мав відтепер призначатися за згодою Московського патріархату, хоч духовною столицею православних українців залишився Царгород.

За ці поступки Москві Іван Брюховецький одержав від царя титул боярина, соболину шубу й був одружений на «московской девке» — дочці князя Долгорукого.

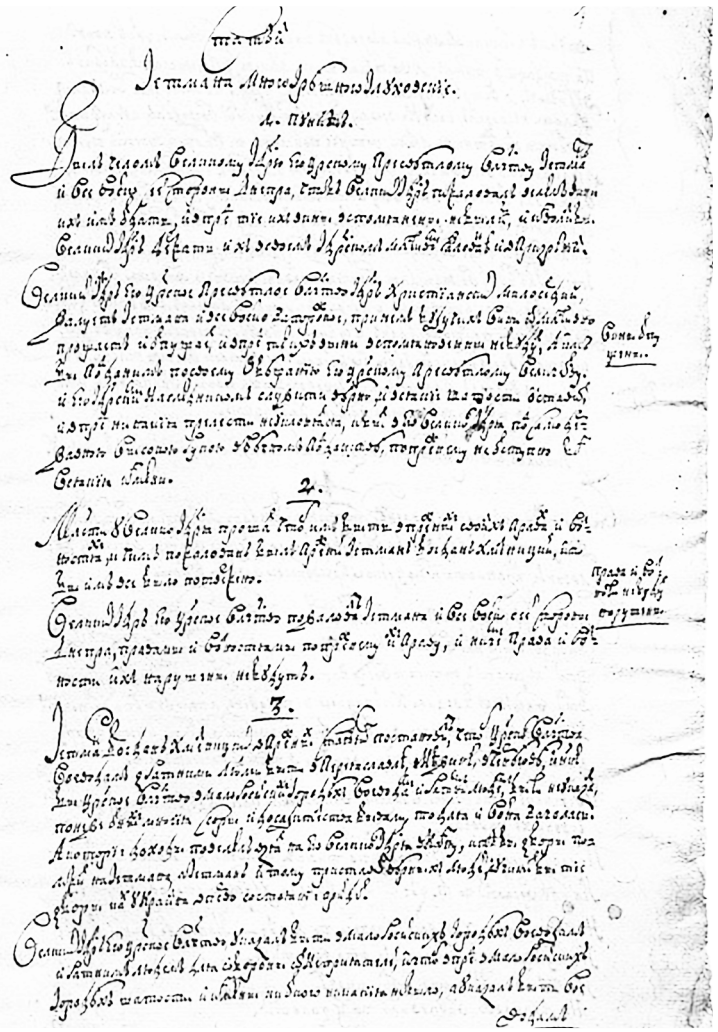

«Московські статті».

Уже наступного року на Лівобережній Україні з'являються московські урядники, що взялися переписувати населення, аби мати необхідні дані для збирання податків до царської казни. Щоправда, їм вдалося закінчити перепис лише в трьох полках. Однак ця процедура викликала велике невдоволення населення. Ще більше невдоволення викликала в козаків, міщан і селян поведінка присланих московських воєвод. Зокрема, надісланий царем до Полтави 1666 року Яків Хитрово виявився надзвичайно брутальним і деспотичним: на козаків плював, вибивав очі, а на протести старшини відповідав: «Я тут от государя послан и болей всех, а вы все идите под все черти».

Сам же Брюховецький після обрання на гетьманство справами «черні» більше не цікавився, розгорнув боротьбу зі своїми полковниками, відсилаючи окремих до Москви, звідкілля ті потрапляли до Сибіру. Такої гіркої долі, зокрема, зазнали військовий суддя Юрій Намазай, лисянський полковник Височан. За наказом Брюховецького лубенський полковник Григорій Гамалія просидів цілий рік у гадяцькій в'язниці, а вдова гадяцького полковника Остра разом з іншими жінками була спалена нібито за нечесність.

Брюховецький, з усього видно, повернувся до реалій українського життя лише після того, як наступ московського уряду на обіцяні давні права й вольності українського народу обернувся 1667 року укладенням з Річчю Посполитою Андрусівського договору. Відтепер українські землі ділилися між нашими сусідами по Дніпру. Згідно з цією умовою, як вважав М. Аркас, «над столітньою кривавою боротьбою українців за визволення з-під польського ярма Москва люто надсміялася. Тоді як заради того ж визволення Україна оддала себе під руку єдиновірної держави, — ця держава віддає її назад тій самій Польщі, у теє ж ярмо, не питаючись народу, чи хоче він того».

Брюховецького Москва тільки повідомила про результати переговорів і підписання документа, який вирішував долю України без її участі: на підписанні його українських послів не було — вони навіть не доїхали до Андрусового, оскільки їх завернули з дороги. Зрозуміло, що це його глибоко зачепило. Відтак він не провів слідства в справі забиття запорожцями московського посла Ладиженського, який їхав через Україну до Туреччини з повідомленням про наслідки Андрусівської угоди. І зовсім по-іншому почав ставитися до політики Москви в Україні, де розгорялося полум'я всенародної війни і проти нього.

Петро Дорошенко.

Населення перестало платити всі податки, готувалося до масових виступів — усе це змусило Брюховецького не тільки змінити своє ставлення до Москви, а й налагоджувати відносини з правобережним гетьманом Петром Дорошенком, котрий завойовував усе більше симпатій у народних масах Лівобережжя.

Так, Петро Дорошенко, онук старшого козацького Михайла Дорошенка, вже мав заслуги перед козацтвом. У період Хмельниччини значиться в реєстрі як писар гарматний,

у 1657—1658 роках — полковник прилуцький, потім — військовий осавул, полковник чигиринський. Після втечі Павла Тетері з Правобережної України в 1665 році старшим себе проголосив, як відомо, медведівський сотник Опара. Однак татари його заарештували, а булаву передали полковнику Дорошенку.

Він, зокрема, категорично протестував проти Андрусівської угоди між Польщею й Москвою, заявивши московському послові Тяпкіну: «В Андрусові обидва монархи (польський король і московський цар. — *В. С.*) погодилися на тому, щоб винищити козаків. На якій підставі ви без нас рішили одні міста собі залишити, інші віддати, тоді як ви їх придбали не своєю зброєю, а божою допомогою та нашою відвагою».

За таких обставин Іван Брюховецький вирішує розірвати відносини з Москвою. 1 січня 1668 року він скликав у Гадячі нараду своїх полковників: київського — Василя Дворецького, переяславського — Думитрашку-Райчу, полтавського — Кумбишецького, прилуцького — Горленка, чернігівського — Івана Самойловича, а також генеральних старшин: суддів Петра Забілу й Павла Животівського, писаря Михайла Феська. У розмові узяли участь також протопоп Семеон Адамович і поляк Ян Сіножацький.

Гетьман Брюховецький, поінформувавши присутніх про становище в Україні, запропонував «відмовитися від солідарності з Москвою і разом зі старшим Петром Дорошенком самим боротися за самостійність і незалежність України». Зокрема, серед першочергових заходів Іван Брюховецький пропонував «московським воєводам з їхнім військом виїхати з України: якщо по-доброму не вийдуть з України, тоді силою треба вигнати».

Було ухвалено, що Лівобережною Україною керуватиме й надалі Брюховецький, а Правобережною — Петро Дорошенко. Одразу ж вислано послом до Туреччини лубенського полковника Григорія Гамалію, а до кримського хана — писаря Степана Гречаного.

За свідченням гадяцького протопопа Григорія Бутовича, «Брюховецький послав до турецького султана, віддаючи себе йому в підданство з тим, щоб бути йому князем руським у Києві й перебувати в такому підданстві, як як-от князь семигородський». Прийнявши козацького посла 30 березня 1668 року, султан відповів: «Хто припадає до мого порогу, той не зазнає лиха, будьте тільки послушні й будете добре захищені».

Тоді ж у Прилуках розпочалося повстання проти царського уряду, під час якого забито одного прапорщика й кілька солдатів. Населення Прилук в антимосковському виступі підтримали мешканці Красного Колядина, Карабутова, Срібного, Переволочної, Варви, Журавців, Іваниці, Монастирищ, Ічні та інших козацьких сотень.

Коли 12 січня 1668 року до Прилук повернувся з Гадяча місцевий полковник Горленко, і до нього спробував апелювати московський воєвода Загряжський, то козацький провідник наказав останнього заарештувати й закованного в кайдани відправити до тодішньої столиці Лівобережної України, заявивши, що все це діється з наказу Івана Брюховецького.

Подібні акції щодо московських воєвод за наказом Брюховецького відбулися в усіх містах Лівобережної України. Їх усіх звезли до Гадяча, де вони утримувалися в ув'яз-

ненні. Гадяцький воєвода Огарьов, котрий 8 лютого 1668 року добився аудієнції в Брюховецького, одержав від останнього пораду негайно виїхати з міста. Але під час виїзду воєводи козаки і селяни затримали його, розпочалася бійка, внаслідок чого Огарьов був пораненений, а його дружина — покалічена. Не вдалося заарештувати лише ніжинського воєводи Ржевського й чернігівського Толстого, яких попередили зрадники Сіножацький і протопоп Адамович.

Повстання, яке розгорнулося по всіх полках, необхідно було підтримати серйозною зовнішньою збройною акцією. Тому Брюховецький відправляє своїх послів на Дон із закликом до спільної боротьби проти Москви.

Для придушення повстання цар вислав свої війська під проводом Ромодановського. І в травні 1668 року біля Котельви на Полтавщині розпочалися перші бої між московськими й козацькими підрозділами. Маючи нехіть до зненавидженого за вірну службу Москві Брюховецького, його полковники відступилися від нього, вибравши собі за старшого чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Останній одразу ж послав листа до гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка з пропозицією прийняти старшинство і на лівому березі Дніпра. У відповідь Петро Дорошенко написав до Івана Брюховецького, аби той передав йому булаву й старшинську владу. Однак Брюховецький відмовився від пропозиції Дорошенка, а його послів наказав прикувати до гармати.

Коли ж 7 червня 1668 року на Сербинському полі біля Диканьки зустрілися полки Дорошенка й Брюховецького, то козаки останнього радісно привіталися з правобережними й заявили: «Ми за Брюховецького битися не будемо!». Після цього Дорошенко відправив свого сотника Дрозденка до Брюховецького, аби передав булаву, але той без будь-яких пояснень відмовився це зробити. Тоді п'яні козаки, що юрмилися біля намету, схопили Брюховецького й повели його до Дорошенка. Останній наказав прикувати того до гармати й подав знак, який означав засудження до страти. Козаки кинулися з дубцями й забили на смерть Брюховецького. Після чого його тіло перевезли до Гадяча, де з почестями поховали в місцевій соборній церкві.

Трагічна смерть Брюховецького у похідному таборі під Опішнею у червні 1668 року призвела до проголошення гетьманом усієї України Петра Дорошенка. Звичайно, такий поворот подій зовсім не влаштовував Москву, оскільки тепер уже соборний гетьман був налаштований на самостійницький розвиток України. Ще 10 січня 1668 року в листі до царського посла Василя Тяпкіна він чітко висловив свою державницьку позицію, наводячи безліч фактів узурпації Москвою влади в Україні.

Петру Дорошенку вдалося до кінця того року звільнити майже всю Лівобережну Україну від московських військ. Але тоді, коли вже здавалося, що в Україні ситуація стабілізується, знову дав про себе знати кошовий Сірко: він повів до Чигирина нового претендента на гетьманську булаву. З огляду на це Петро Дорошенко, не встигнувши закріпити своєї влади на Лівобережжі, змушений був повертатися до столиці, залишивши замість себе там незначні відділи війська на чолі з чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним, котрий водночас став і наказним гетьманом лівобережним.

Скориставшись з того, що Петро Дорошенко попрямував з основними силами до Чигирина, на Лівобережжі знову з'явився з московським військом воєвода Ромодановський і почав там наводити свої порядки, руйнуючи міста й замки.

За таких обставин промосковськи наставлений релігійний діяч Лазар Баранович, котрий був посередником у переговорах між царем і козацькою старшиною, почав підбивати Дем'яна Многогрішного прийняти пропозицію царських воєвод стати гетьманом Лібобережної України. Поласившись на владу й почесті, той погодився. Відтак на скликаній у Новгород-Сіверському козацькій раді 17 грудня 1668 року було обрано Дем'яна Многогрішного на гетьмана Лівобережжя, складено проект нового договору й вислано з окремим посольством до царя.

Після переговорів у Москві Олексій Михайлович вислав уже своє представництво до Глухова для офіційного обрання нового гетьмана. Там було й нав'язано козацькій старшині так звані «Глухівські статті», які нібито дещо полегшували становище Гетьманщини у складі Московської держави. Водночас, хоч там і зазначалося про підтвердження договору з Богданом Хмельницьким, статті нового договору значною мірою обмежували автономію України: царські воєводи залишалися в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, обмежені лише формально втручатися у справи місцевої адміністрації. Реєстр козацького війська порівняно з «Березневими статтями» 1654 року зменшувався вдвоє — до 30 000, гетьману не дозволялося входити в дипломатичні відносини з іноземними державами.

Доповідаючи про свою перемогу цареві, Ромодановський наголошував, що його суперечка з козацькою старшиною на Глухівській раді щодо присутності московських воєвод у містах України тривала з 3 по 6 березня, «и стояли они на том крепко», але, мовляв, пощастило з ними домовитися.

Як тільки про це стало відомо на Правобережній Україні, тамтешній гетьман Петро Дорошенко негайно попередив Многогрішного, аби він одумався або ж погодився лише з тими статтями, які підписав Богдан Хмельницький. У листі до Лазаря Барановича Многогрішний заявляє, що Військо Запорозьке з усім християнським народом «великого и малого возрасту» погодиться бути під рукою великого государя, але з умовою виведення з українських міст воєвод і відновлення тих стародавніх прав, які були підтверджені при Богдану Хмельницькому в Переяславі.

Треба сказати, що Дем'ян Многогрішний від імені козацтва категорично виступив проти наміру царського уряду щодо передачі Києва Речі Посполитій: «Це престольний город царствуючий із давніх часів, звідки на весь світ Благодать Божа зросла і засяяла. Великий государ преславний город Київ і всі українські городи не шаблею взяв, а Запорозьке Військо піддалося йому добровільно. Коли ж і Київ і все Військо Запорозьке государю тепер не потрібні, і він віддасть їх королеві, то нехай би наказав воєвод і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря».

Його устами дано також характеристику тодішнього становища в Україні: «Царські

ратні люди замість оборони завдали нам ще гірші шкоди і знищення: в наших городах вони докучали бідним людям частим злодійством, підпалами і биттям до смерті та різними муками, а до того ж вони до наших звичаїв і обичаїв не звикли».

Економічна та політична експансія царизму на українські землі особливо посилилася після Андрусівської угоди 1667 року, за умовами якої московський уряд погодився передати Польщі Правобережну Україну (тобто відмовився від неї), що грубо порушувало «Березневі статті» 1654 року, а на Лівобережній козацька старшина поступово втрачала свої права, самодержавство почало наступ і на вольності Запорозької Січі, зводячи цілу систему укріплень на межі її володінь.

На жаль, не було військово-політичної єдності в цей час між низовим, лівобережним та правобережним козацтвом. А відтак царський уряд, вміло розпалюючи ворожнечу між ним, продовжував і надалі прибирати до своїх рук Україну.

XVII. «НЕ ОДЕРЖАВШИ ПІДТРИМКИ НА СЛИЗЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ГРУНТІ УКРАЇНИ…»

Прямої, одвертої, але гарячої вдачі, гетьман Многогрішний, пише Андрій Яковлів, серед отруєної московськими інтригами, підкупами, двоєдушністю атмосфери почував себе безсилим і часто, спровокований московськими посланцями або деким із старшини, висловлювався гостро й відверто, говорив більше, ніж було потрібно. Особливо гострі розмови мав гетьман із царськими посланцями Савіним у грудні 1671 року та з Танєєвим у січні й березні 1672 року. Цим він озброїв проти себе Москву, яка засадничо не сприймала людей прямої, негнучкої вдачі, особливо на гетьманському уряді, не придбав собі прихильників серед більшості старшини й прискорив свою погибель.

Головними змовниками проти гетьмана були: генеральний обозний Петро Забіла, генеральні судді Іван Самойлович та Іван Домонтович і генеральний писар Карпо Мокрієвич. Ці змовники працювали в повному контакті з ніжинським воєводою Ржевським та з головою московських стрільців при гетьмані Неєловим. 7 (27) березня 1672 року до гетьмана прибули московські посланці Танєєв і Щоголєв, а вночі з 7 на 8 березня, умовившися з обозним і суддями через свого посланця, Танєєв, Щоголєв і Неєлов пішли на таємну нараду до генерального обозного Забіли, де й домовилися, що одразу ж після від'їзду царських посланців вхоплять «того вовка» — Многогрішного і, зв'язавши, віддадуть Неєлову під варту.

Пекельні муки під час слідства та суд над Многогрішним у Москві, куди його привезли в кайданах, було грубим порушенням «Березневих статей» 1654 року. Адже ними передбачалося, що справи осіб козацького стану має розглядати тільки козацький суд. Згідно з тогочасним українським військовим правом гетьмана (якщо він навіть вчинив би злочин) могла судити тільки Генеральна Рада Війська Запорозького. Суд у Москві й заслання до Сибіру Многогрішного — нечуване доти порушення прав і вольностей Війська Запорозького, стверджених царським словом Олексія Михайловича.

Угодницьку політику козацької старшини, яка брала участь у зміщенні Многогрішного, сповна використав цар під час укладання угоди з новим лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем, котрого літописець Самійло Величко охарактеризує «в письмі козацько-руським справним, розумним, гарної вроди, до людей чемним і прихильним».

Згідно з Конотопською угодою 1672 року останній не міг карати винних старшин, а повинен був відсилати їх до Москви, не мав права відправляти послів до чужоземних монархів. Аби обмежити владу гетьмана, усе це робилося за участю змовників з числа генеральної старшини.

Звичайно, Олексій Михайлович дуже радо затвердив ці статті, оскільки вони обмежували автономію України. А це впливало і на становище Правобережної України, бо, споглядаючи, як Москва прибирає до рук лівобережне козацтво й готується з такими ж намірами перебратися на Правобережжя, тамтешня старшина ще після Анд-

русівського договору 1667 року не бачила іншого виходу, як іти на службу до могутнього південного сусіда, яким виступав тоді турецький султан. Ситуацію ускладнювала також поведінка кримських татар і патронованого ними Петра Суховія, що намагався перебрати гетьманську булаву від Дорошенка.

Очевидно, що все це було підставою для того, щоб Петро Дорошенко зважився перейти в османське підданство. Висилаючи до Стамбула 17 пунктів схваленої на старшинській нараді 28 серпня 1668 року попередньої умови, гетьман насамперед зазначав, що хоче мати такий же договір з султаном, який мав Богдан Хмельницький, тобто, завжди бути готовим воювати проти ворогів Високої Порти. Водночас далі уточнювалося, аби всі війська кримські, черкеські, ногайські, буджацькі, якщо вони приходитимуть на допомогу українському гетьманові, слухалися саме його наказів. А свідченням цього має бути булава й спеціальний прапор, який повинен означати в той же час не підданство, а приязнь і згоду між козацькою й турецько-татарською збройними силами в усіх війнах проти спільних ворогів.

Наступною вимогою Дорошенка було відмова турецьких чи татарських військових підрозділів, що приходитимуть в Україну, будувати свої мечеті й грабувати православні церкви, а також брати ясир з козацького роду. Це ж стосувалося й молдавських і валаських збройних формувань, які також не повинні чинити жодної шкоди містам, монастирям і церквам, що перебувають під гетьманською владою. При цьому особливо наголошувалося, що українське духовенство одержує хіротонію від Царгородського патріарха й має власну митрополію.

Окремою статею йшлося про статус українського гетьмана. В пропозиціях Дорошенка зазначалося, що він «має зоставатись на своєму уряді доживотньо, і влада султана не може його переміняти; і козаки, які не згодні з нами, не сміють вибирати собі якогось іншого гетьмана, бо ми дуже задоволені з панування нинішнього гетьмана і готові всі за нього стояти».

Дев'ята стаття вказувала на те, що головним завданням гетьманської влади, що має враховувати султан, є визволення всіх земель українського народу з-під чужої кормиги, зокрема Польщі й Москви, й збирання їх в одну державу, «і не лише в цих сторонах, але й далеко поза їх межами, а саме по Перемишль, Самбір, і од міста Києва на дванадцять миль, до Вісли й Німана, і до Сєвська й Путивля…».

Крім того, Дорошенко ставив умови султанові, аби грамоти останнього писалися українською мовою або грецькою, а посли турецькі могли розмовляти державною мовою Гетьманщини; після смерті тогочасного Патріарха Царгородського його наступника вільно обирав собор православних єпископів і їхнього рішення ніхто не відміняв; татари, коли приходитимуть в Україну на допомогу, мешкали у визначених для них місцях і нічого самовільно не брали; у всяких непорозуміннях між обома сторонами, кожна використовувала своє судочинство; султан і кримський хан не повинні укладати з близькими сусідами України, насамперед з Москвою й Річчю Посполитою, жодних договорів без відома й згоди гетьмана; коли ж Військо Запорозьке завоює за допомогою турецької збройної сили якесь місто, то воно має залишитися під владою гетьмана, а султан не може впроваджувати туди своєї залоги.

Документ Петра Дорошенка наголошував і таке: коли б турецький султан і кримський хан не захотіли б цих умов прийняти і замислили б український народ поневолити, то гетьман і Військо Запорозьке самі подбають про забезпечення своєї свободи і своїх інтересів, але проти Порти й Криму з ворожими намірами не виступатимуть, хіба що до цього спонукають вони самі.

Очевидно, не повністю розраховуючи на позитивну відповідь султана, Петро Дорошенко 1 січня 1669 року розсилає по всіх полках універсал до українського народу, в якому повідомляв, що зовсім недавно Господь потішив «нашу упадающую Україну, і знову об'єдналися були в первісній згоді й братерській любові обидва береги Дніпра під стародавнім його, Дорошенка, гетьманським регіментом». Нагадуючи далі про те, що запорожці з Суховієм і татарами плюндрують край вогнем і мечем, він запевняв: докладає всіх зусиль, аби «зберегти милу отчизну при стародавніх вольностях і тепер за радою старшин і черні хоче прийти до згоди з Москвою і листується з нею, добиваючись, щоб Москва вивела своє військо з усіх міст, з Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина й Остра і жила з Україною у згоді». Тому гетьман просив усіх, щоб давали московським людям вільний проїзд і не жаліли для них хліба-солі, бо незабаром з ними буде проведено обмін полоненими.

Султан Мехмед IV.

Султан Мехмед IV (1648—1687) прийняв пропозицію Дорошенка і надіслав йому відзнаки вілаєту (адміністративна одиниця в Османській Імперії — *В. С.*): барабан, бунчук і прапор. Окремо, він, як пише турецький історик Мехмет Сарай, повідомив про це листом польського короля, де зазначив, що напад на Україну буде розцінюватись як агресія проти Османської держави.

Необхідно наголосити, що турецький посол, прибувши до Чигирина з відповіддю султана, розмовляв з кожним старшиною наодинці, уточнюючи, чи всі хочуть підданства і чи не примушує їх до цього Петро Дорошенко? Кожний з опитаних божився, що «вони не з примусу хочуть у підданство до турецького султана, а з доброї волі, і такого підданства хочуть, як волохи і мультяни». Але на вимоги турецької сторони запровадити в Чигирині свою збройну залогу Дорошенко не погодився.

Отже, новий українсько-турецький союз був оформлений у 1668 році за гетьмана Петра Дорошенка, який прагнув відновити державу Богдана Хмельницького і поширити її на західноукраїнські землі. Султан погодився взяти Україну під турецьку протекцію, причому вона зберігала повну автономію, вільний вибір своєї влади, звільнення від данини й діставала збройну допомогу для об'єднання всіх українських земель під владою Війська Запорозького.

Цей договір був ухвалений Корсунською радою в березні 1669 року. На ній, за повідомленнями московських «лазутчиков», було «старшин з правого берега 500, з лівого 20 та ще 11 запорожців». Турецького посла, який прибув на це козацьке зібрання, як повідомляють тогочасні джерела, Дорошенко сам виїхав зустрічати аж за Суботів,

а потім увесь день у Чигирині стріляли з гармат і рушниць і три дні бенкетували, відславши попередньо московських посланців з столиці, щоб не було небажаних свідків. Аж на четвертий день поїхали на раду, яка звично відбувалася над річкою Росавою під Корсунем, «в полі на Богуславському гостинці».

У султанському листі, до речі, який зачитали на раді, зазначалося: «Благали ви нас, щоб на тому боці Дніпра і за Дніпром всьому Війську Запорозькому Низовому, у всіх трьох частинах, був старшим ти, Петро Дорошенко… Петро Дорошенко має присягу свою додержати й слова свого не уступити, а по правді мені служити. А я його з усіма військами, старшиною й меншими людьми, з усіма містами й замками буду як своїх боронити».

І справді, коли Дорошенкові стало сутужно вистояти самому проти поляків, то Блискуча Порта, незважаючи на те, що на Корсунській раді козацтво не присягнуло на вірність їй, відгукнулася. За участю «голови дніпровських козаків Дорошенка, — пишеться в «Історії Туреччини», — в 1672 році було організовано рейд у Польщу. Під час першого нападу було захоплено фортецю Каманіче (Кам'янець-Подільський — *В. С.*) і Подільський регіон». За Бучацькою угодою від 18 жовтня 1672 року поляки визнали Україну за Османською державою і залишили Поділля. Бучацьку угоду відомий український історик-орієнталіст Василь Дубровський уважав «моментом найвищого успіху спільної україно-турецької дипломатії й стратегії».

Новий погляд на розширення українсько-турецьких контактів того часу випливає з праці турецької дослідниці Халіме Догру, яка на основі облікової книги витрат походу султанської армії на Хотин і Кам'янець-Подільський у листопаді 1673—квітні 1674 років подає невідому раніше інформацію, що значною мірою пояснює політику Османської держави стосовно Гетьманщини. Виявляється, мати Султана Мехмеда IV на ім'я Турхан Султан була не росіянкою, про що постійно зазначалося в турецькій і російській історіографії, а українкою. Вона, до речі, і використала можливість цього походу для того, щоб відвідати свої рідні місця, звідки була викрадена дитиною під час одного з набігів кримських татар.

Про постійні контакти Петра Дорошенка з османською Портою було добре відомо всім сусідам. Так, молдавські господарі наприкінці 1673 року писали до Олексія Михайловича, що «Дорошенко, наш сосед, держит крепко с турком, если препона татаром и Дорошенку учинитца, великую помощь все страны христианские от вашего царского величества имети будут, потому что Дорошенко гетман хвалитца над сими нашими двумя господарствами, что вместе с татары воювати учнет».

Однак ситуація на Правобережній Україні змінилася на користь Москви, оскільки тамтешня старшина вирішила перейти на бік царя. У відповідь він 10 березня 1674 року наказав бєлгородському воєводі Григорію Ромодановському й гетьману Лівобережної України Івану Самойловичу «со всем войском Запорожским итти на ту сторону Днепра войною на Дорошенка, приводя его под нашу царского величества высокую руку в подданство…».

На п'ятій відомій нам у козацьку добу Переяславській раді, що відбулася 17 березня 1674 року, Ромодановський оголосив: оскільки правобережні полковники присягнули цареві, то треба вибрати там свого гетьмана, тим паче, що Михайло Ханенко поклав одержані від польського короля гетьманські клейноти. Але козацька старшина за-

явила, що їх влаштовує, коли буде один старший над ними, Іван Самойлович. Той спробував відмовлятися, але його слова потонули у вигуках, що він любий козацькій масі. Відтак схопили на руки, поставили на лавку й накрили бунчуком.

Це рішення ухвалювали лівобережні полковники — київський Солонина, переяславський Райча, ніжинський Уманець, стародубський Рославець, чернігівський Борковський, прилуцький Горленко, лубенський Сербин, а з правобережної старшини генеральний осавул Лизогуб, обозний Гулик, суддя Петрів, полковники — канівський Гурський, корсунський Соловей, білоцерківський Бутенко, уманський Білогруд, торговицький Щербина, браславський Лисиця, паволоцький Мигалевський.

Статті, якими тоді було повторно прийнято 10 правобережних полків під протекцію московського царя, одержали назву «Переяславських», що укладалися між московським царем і «обозним, старшиною й козаками 10-ох правобережних полків». Цей документ не підписав і не присягав на його статтях гетьман Самойлович, а лише правобережні полковники на чолі з обозним І. Гулаком.

Усі старшини залишилися на своїх посадах й пропонували гетьману, аби узяв за резиденцію Чигирин або Канів, якщо ж це неможливо, то хай перебирається до Переяслава. Коли сіли за стіл відзначити цю подію, то якраз приїхав посланець від правобережного гетьмана Дорошенка — його генеральний писар Іван Мазепа, повідомивши, що той готовий присягнути цареві. Однак умови цієї присяги не влаштовували Москву, адже Дорошенко вимагав тепер, аби Київ повернули козакам, а царських стрільців з нього вивели — за це гетьман готовий був надати фортецю московському війську в будь-якому іншому місті. Москва на це, зрозуміло, аж ніяк не хотіла погодитися. Тим паче, що тоді, коли Дорошенко намагався унезалежнитися від Польщі навіть і через підданство турецькому султанові, в «білокам'яній» погоджувалися, оскільки це давало підставу не повертати Речі Посполитій Києва, як це передбачалося спочатку Андрусівським договором.

У 1669 році, як відомо, спливав дворічний термін перебування Києва в складі Московської держави, і керівник царської дипломатичної служби Ордин-Нащокін з поміж різних варіантів неповернення Києва полякам українськими руками зупинився на найбільш реальному — через підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархатові. З метою переконати в цьому царя він написав аж три звернення до останнього й, зрештою, одержав схвалення свого далекосяжного плану упокорення українства.

Йосиф Тукальський.

За задумом Ордин-Нащокіна, якщо в майбутньому і довелося б повернути Київ полякам, то зверхність Москви над українським православним духовенством давала б їй можливість постійно втручатися у внутрішні справи підпорядкованій Польщі Правобережної України, а це рано чи пізно призведе до приєднання всіх українських етнічних земель під скіпетр царя.

Та ні тодішній митрополит Київський Йосиф Тукаль-

ський, ні настоятель Києво-Печерської лаври Іннокентій Гізель, ні впливовий єпископ Лазар Баранович не мали бажання підпорядковуватися Москві, відтак проект залишився на папері, хоч Ордин-Нащокін не забув за нього.

Але 1674 року Петро Дорошенко насамперед ставив питання, щоб на обох берегах Дніпра гетьман був один. «Ніколи я цим не поступлюсь, — говорив Дорошенко, — справа неможлива й в Україні нечуване, щоб гетьман на тому боці Дніпра коли-небудь був; не тільки я, але і всі, хто під моїм начальством, ніяк не погодяться. При двох гетьманах ми ніколи нічого доброго не зробимо…».

Щоправда, він не склав негайно гетьманського уряду, як обіцяв цареві, а ще протягом двох років за допомогою турецько-татарських відділів, сердюків і козаків, що при ньому були, вперто боровся з Самойловичем і московським військом і лише 18 вересня 1676 року віддав нарешті булаву. Після складення правобережним гетьманом владних повноважень і передачі через кошового отамана Запорозької Січі булави на користь лівобережного Івана Самойловича і його присяги на вірність московському цареві, прапори Петра Дорошенка волочили вулицями Москви й кидали під ноги цареві. Водночас самого Дорошенка в Москві приймають прихильно, надаючи посаду воєводи у Вятці, а також даруючи село Яропольчу, куди він невдовзі повернеться, аби доживати віку.

Зречення Петра Дорошенка гетьманської влади в 1676 році можна вважати, за словами Василя Дубровського, «крахом спроби політичного сполучення України з Туреччиною», хоч ця капітуляція відкрила шлях до нової комбінації турецько- українського порозуміння: Блискуча Порта проголосила Юрія Хмельницького «князем Малоросійської України і гетьманом Війська Запорозького» й уклала з ним договір, на зразок попереднього з Дорошенком.

Намагаючись уникнути війни з Туреччиною, Олексій Михайлович відправив у грудні 1677 року спеціального посланця до султана з проханням не порушувати миру. У датованій квітнем 1678 року грамоті султана йшлося про те, що мир з Москвою можливий лише за умови, коли Чигирин та інші міста належатимуть туркам.

У цій ситуації московський уряд висловився за те, аби здати Чигирин, на що Іван Самойлович заявив: «Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то радше заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібний!

Іван Самойлович.

У нас, в усьому народі, завжди на устах це слово і стремління, і діло: при кому Чигирин і Київ, при тому ми всі маємо жити у вічному підданстві і вірності, і спокої».

Турецька армія вирушила в похід 30 квітня 1678 року і наприкінці червня дісталася до Чигирина. Через деякий час до неї приєдналися кримські війська. І 20 липня 1678 року чигиринська фортеця була оточена османськими силами. Відтак 200-тисячна московська армія, яка в цей час прибула на допомогу обложеним, уже не змогла нічого вдіяти. В результаті тривалих і запеклих боїв турецькі війська зуміли захопити фортецю, після чого вона була спалена переможцями.

Османська держава, яка хотіла мати дружні стосунки з

Річчю Посполитою, що знаходилася між християнською Європою й слов'янським світом, у зв'язку з своєю підтримкою українців, втратила дружні зв'язки з Польщею. Крім того, турки отримали велике розчарування від укладення нового союзу між українцями, яким вони надавали підтримку, і московським царем.

Невдачі Юрія Хмельницького після Чигиринських походів 1677—78 років і його наступника, призначеного Туреччиною, молдавського господаря Г. Дуки, завершилася Бахчисарайським миром Туреччини з Москвою 13 січня 1681 року, а поразка Порти під Віднем 1683 фактично припинила активну політику Туреччини на території Східної Європи й України, її агресивність у цьому регіоні припиняється. Як справедливо наголошується турецькими істориками, «не одержавши підтримки на слизькому політичному грунті України, Османська імперія змушена була залишити її територію».

А Правобережжя, яке тривалий час було тереном важких боїв козацько-московського війська проти турків і татар, поляків проти турків і козаків, виявилося геть спустошеним, значна маса населення була силою «перегнана» на лівий берег Дніпра. Незважаючи на те, що гетьман Самойлович вів тривалі перемовини з Москвою з даного питання, цей «великий згін» у кількості 20 тисяч родин не вдалося розселити на Слобожанщині, де вже українським людом було сформовано Харківський, Охтирський, Сумський і Острозький полки з численними слободами. Царське самодержавство своєчасно розгадало давню політику козацьких гетьманів — поширювати територію Української держави на схід, підпорядковуючи всі новозаселені слободи під власний регімент. Тому посланцям гетьмана в Москві дано негативну відповідь, порадивши розмістити піднятих з насиджених місць переселенців на порожніх землях Лівобережжя.

Не було згоди в Самойловича з Москвою і справі війни й миру з Польщею, Туреччиною й Кримом. Гетьман дотримувався ворожої до Польщі й прихильної до Криму й Туреччини політики. Однак підписані ним Конотопські статті скасовували попередні договори про участь посланців Війська Запорозького в переговорах Москви з іншими державами, відтак гетьман уже не міг впливати на хід переговорів, як і на їхні результати.

Щоправда, для людського ока цар інколи робив вигляд, що враховує думку гетьмана. Так, коли в серпні 1679 року до Москви прибули польські посли для заключення союзного договору проти Туреччини, то цар Федір Олексійович вислав до України дяка Українцева, щоб довідатися про думку гетьмана в цій справі. Позицію Самойловича, який був проти союзу з поляками й за мир з турками й татарами, цього разу в Москві підтримали. Відтак 3 січня 1681 року було підготовлено попередній мирний договір із Туреччиною й Кримом на 20 років. За його умовами розмежування володінь Туреччини й Москви було визнано по Дніпру — до Москви відходило Лівобережжя й Київ з околицями, Правобережжя аж до Тясмина мало залишитися незаселеним; мешканцям Лівобережжя дозволялося переходити на правий берег і на Низ для рибальства, по сіль і за сіном.

Таким чином, Україну вже вкотре ділили, не питаючи згоди її народу, — тепер Москва з Туреччиною. Зрозуміло, що це викликало велике невдоволення в широких

масах. Обурювався й Самойлович, котрий заявив на старшинській раді: «Відійшло таки Правобережжя від нас; перш я величався гетьманом обох боків Дніпра, а тепер уже годі!».

Коли ж пізніше розпочалися переговори між Польщею й Москвою щодо укладення між ними «вічного миру», Самойлович намагався переконати царський уряд, аби не мирився з Річчю Посполитою й не вступав у союз із нею й австрійським монархом проти Туреччини. І як тільки в Москві й Варшаві розпочали підготовку до укладення так званого «вічного миру», то гетьман звертав увагу царя на те, що поляки не дотримають слова щодо забезпечення прав українців на західних теренах нашого історичного розселення. Йому належать ось такі слова з цього приводу: «Вони хоч і заприсягнуть, а проте зрадять, папа і ксьондзи знімуть з них присягу, в їхній вірі це можна».

Крім того, Іван Самойлович просив царя, аби той поставив питання перед поляками щодо повернення українству його споконвічних земель на заході: «Бо вся тогобічна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблин, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів і тільки сто років тому, з невеликим лишком, польське королівство ними заволоділо».

Проте московський цар цим не дуже переймався, відтак за важким для України «вічним миром» 1686 року все Правобережжя Дніпра — аж до Вісли відійшло Польщі, за московськими царями також було визнано володіння Смоленськом, Дорогобужем, Рославлем з повітами. Зі свого боку Москва зобов'язалася повернути Польщі білоруські Полоцьк, Вітебськ та інші північні міста й заплатити 146000 рублів.

Що ж до Гетьманщини, то вона повністю переходила до Москви, включно з правобережними Києвом, Васильковом, Трипіллям і Стайками, як і територією між річками Стугною й Ірпенем. До царських володінь відходило також Запорожжя з фортецею Кодаком аж до Тясмина, а зруйнована прибережна смуга Правобережжя і надалі повинна була залишитися пусткою.

Таким чином, втретє в XVII столітті Україну було поділено між Москвою й Польщею. Коли висланий царський посол Неплюєв повідомив гетьмана про умови вказаного договору, то ця звістка викликала в останнього й серед старшини величезне обурення. Самойлович тоді мав мужність голосно заявити: «Купила Москва собі лиха за свої гроші. Не так воно станеться, як Москва в мирних умовах із поляками постановила. Вчинимо так, як нам треба!».

Справді, Самойлович розпочав був кроки, щоб не дати Речі Посполитій захопити цілком Правобережжя, але, на скаргу поляків, з Москви на нього прикрикнули, тож мусив скоритись. Відтак Правобережжя й надалі залишалося пусткою. Зрозуміло, що все це змушувало козацьку старшину постійно повертатися до аналізу взаємовідносин з Москвою. Насамперед її хвилювало питання: чому, прийнявши Україну як окрему державу з конкретно означеною територією й населенням під протекцію на певних умовах, московський цар, починаючи з Віленського договору з Польщею 1656

року, дозволяв собі ділити з сусідами Гетьманщину нібито як власну землю — розпоряджатися частиною козацької держави він не мав права, бо цього навіть Березневі статті 1654 року за ним не визнавали.

Та й у будь-якому іншому документі, що узгоджувався з козацькою старшиною, також не вказувалося на право московського царя поступатися частиною української території чужій державі. Та й сам він окремою грамотою від 10 квітня 1674 року навіть урочисто обіцяв правобережних земель Польщі не передавати.

Відтак гетьман Самойлович виявився безпорадним і щодо долі української православної церкви, яку вже системно готували до підпорядкування Москві. Насамперед Московський патріархат заборонив купувати друковану в Україні літературу, а освічених авторів, видавців і власне друкарні забирав на північ під своє крило. В Україні ж заохочуються до видання праці на зразок «Синопсиса» (1674), автор якого німець Інокентій Гізель був архімандритом Києво-Печерської Лаври. В цій праці, яка претендувала чи не на першу історію України, вже не було згадки про національно-визвольну боротьбу українців за свої права, не йшлося про національні потреби й ідеали. Зрештою, замість назви «Україна» в ній фігурувала винятково «Мала Росія», а спадкоємцями Русі визнавалися московські князі й царі.

А остаточно доля українського православ'я була вирішена 1685 року на Соборі в Києві, коли митрополитом обирають луцького єпископа Гедеона Четвертинського, якого справедливо наречуть гробокопателем нашої національної церкви, бо одразу ж після свого обрання подався з чолобитною до Москви. Там його зустріли дуже радо й щедро обдаровали з одночасним врученням грамоти, в якій він іменується митрополитом «Малої Росії». А Патріарх Московський Йоаким, користуючись мовчанкою нашого духовенства, мирян і козацтва, розсилає по Україні грамоту, в якій прославляється московський цар і «Великая Русь», але жодним словом не згадується про права київського митрополита.

Більше того, Москва тепер уже вимагає від царгородського патріарха Діонісія передати під її начало Київську православну митрополію. Коли ж той пробує протестувати — його кличуть на розмову до великого візира Блискучої Порти. Після неї Діонісій приймає щедрі дарунки, передані йому царським послом, — «три сорока соболів і 200 червоних», і смиренно погоджується відступити Київську православну митрополію в підпорядкування Московського патріархату.

Щоправда, якийсь час царгородському патріарху ще підпорядковуються українські православні з Кам'янця-Подільського, поки там господарюють турки. У той же час не вдалася спроба порозуміння уніатів і православних України, яке підтримував польський король Ян Собеський: організований 1680 року в Люблині з'їзд цих двох гілок українського християнства перетворився просто на «Люблинську розмову». Тимчасом на терени Гетьманщини прибув московський клир і розпочав розбудовувати й закріплювати тут основи імперії.

Звичайно, все це було великим ударом для Самойловича, який намагався об'єднати українські землі, включно із Запорожжям, що продовжувало вести самостійницьку політику. Гетьман навіть запротестував, коли з Москви хотіли вручити окремі пра-

пори запорожцям. Він заявив тоді, що державні відзнаки в Україні мають належати тільки гетьманові, а Запорозька Січ під ними має виконувати свою службу.

Звичайно, тієї голосної заяви Самойловича про непокору Москва простити гетьману не могла, відтак, як і над його попередниками, над ним готується розправа — знову ж таки українськими руками. Не без впливу Москви невдовзі після провалу невдалого походу на Крим, на руки фаворита царівни Софії князя Василя Голіцина 7 липня 1687 року було подано адресованого до малолітних царят листа, в якому старшина просила, щоб «для лучшаго управленія монаршеских своих дел и для утоления многих слез изволили указать с него уряд гетманский снять... и чтоб по снятии его с гетманства не был и не жил на Украине, но со всем домом взять бы его к Москве и, яко явной изменник их ц. пресв. в-ва и Войска Запорожскаго, был казнен».

Князь Голіцин негайно відіслав чолобитну до Москви. А вже 22 липня він одержав царський указ, в якому царі по «челобитью» козацької старшини гетьману Самойловичу «быть гетманом не указали и указали у него... знамя и булаву и всякие войсковые клейноты, отобрав, послать в великороссийские городы за крепкою сторожею, а на ево место гетманом учинить, ково они, старшина и всем войском малороссийским, излюбят».

Голицин одразу ж повідомив старшину про царський указ, а вона, «нарадившися з собою, оточили сторожою доброю гетмана на ночь»; а на світанню, прийшовши «старшина козацкая до церкви и узяли гетмана, з безчестием ударивши, и отдали Москве. И зараз сторожа московская, усадивши на простіє колеса московскіе, а сына гетманского, Якова, на коницю худую, охляп без седла, и проводили до московского табору до боярина и там взяли за сторожу крепкую».

За царським наказом Самойловича з сином Яковом було вислано до Орла, а звідти — до Сибіру. Другому синові, полковнику чернігівському Григорію, спеціально тричі рубали голову — щоб відчув справжні муки. Так жорстоко помстилися йому за те, що не дозволив почепити на міській ратуші московський герб — «орел пластаний» — на ознаку того, що Чернігів «єсть власная ихь ц. в-ва отчина». Все майно родини Самойловичів, аж до жіночого вбрання включно, було сконфісковане.

Так, з правного погляду усунення Івана Самойловича з гетьманства було грубим порушенням козацького права. Але ж подібне відбувалося за його ж самого участю, коли позбавляли гетьманської булави Дем'яна Многогрішного. І це означало, що Москві вдалося остаточно нав'язати в Україні свої правила гри, використовуючи при цьому власне козацьких старшин, які за різні преференції з боку царя погоджувалися підступно діяти проти своїх безпосередніх зверхників, щоб потім такі методи можна було задіяти і щодо них.

Зрештою, саме розвій пушкарівщини, коли задля особистих вигод ігноруються національні інтереси, і призвів до трагічного періоду в історії України, що іменується Руїною. Відтепер з незнаною досі гостротою постало питання, чи знайдеться на нашій землі сила, яка зможе зупинити цей нестримний процес самознищення українства.

XVIII. «ЩОБ НІ В ЧОМУ МОСКВІ НЕ ВІРИЛИ» …

Сформувавши самобутні демократичні традиції, козацька вольниця могла висувати зі свого середовища чимало провідників української національної ідеї. Але той, хто зважувався брати гетьманську булаву після Самойловича, мав усвідомлювати, який величезний тягар бере на свої плечі в обороні вже загроженого на самостійне існування українства.

Виражалося це насамперед у нестримному прагненні царської влади якомога швидше поставити Україну під свій контроль руками козацької старшини, що полегшувалося після передачі Царгородом Київської православної митрополії Москві. І справа полягала не тільки в занадто дешевій ціні за цю акцію — «три сорока соболів і 200 червоних», а й у безмежному москвофільстві київського митрополита Гедеона Четвертинського. Саме через нього можна було чіткіше проводити концепцію про єдину церкву і єдиний народ.

Відтак ця тенденція, яка вже набуває поширення через спільні шлюби після одруження Івана Брюховецького в Москві, під час обрання нового гетьмана на Коломацькій раді в липні 1687 року на вимогу московської сторони оформляється окремою статею: «постановлено стараться, чтобы малороссияне с великороссиянами вступали в родство и свойство». Зокрема, в Коломацьких статтях наголошувалося, що «гетман обязывается всеми силами народ Малороссийский всякими мерами и способы с Великороссийским народом соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить узами супружескими». А все це для того, «дабы Малоросию не называли землей Гетманской, а лишь признавали землей, которая находится в Царской самодержавной власти… чтоб было под одною их царского пресветлого величества державою обще, яко единой Християнской веры».

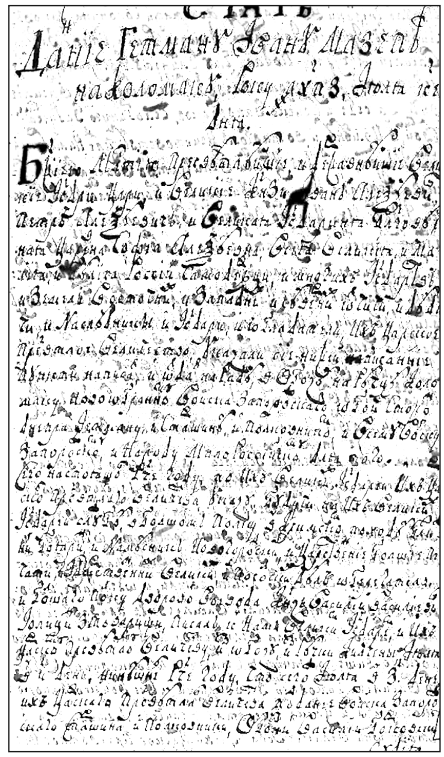

Коломацькі статті.

Важливим нововведенням у московсько-українські договори стає «вольный переход жителем из Малороссийских городов в Великороссийские городы имети». Що, зрозуміло, також сприятиме розмиванню етнічної спільноти українства й послаблення його консолідації.

Зрештою, поряд з обмеженням економічного розвитку, що проявилося насамперед у позбавленні права вивезення до Московщини таких українських товарів, як тютюн і горілка, заборона Гетьманщині міжнародних контактів означала, що «Коломацькі статті» остаточно визначали статус України як колоніальної території, якого позбутися вже не вдасться ніколи.

Щоправда, залежало багато і від нового гетьмана. Перед ним, як і перед усіма претендентами на владу в Україні, в першу чергу поставала найголовніша проблема: чи готовий він віддати себе повністю служінню своєму народові, а якщо треба, то і пожертвувати власним життям. Син козацького старшини, вихований при дворі польського короля, навчений у європейських університетах Іван Мазепа вирішив узяти на себе цю місію, намітивши свій план гетьманування, таємниці якого не розкривав аж до критичного моменту.

Насамперед він намагався завоювати довіру Москви ретельною службою. Виконував усі забаганки царської влади, яка нагородила українського гетьмана своєю першою державною відзнакою — орденом Андрія Первозваного. Мазепа одержав його 8 лютого 1699 року з рук Петра I «за многие ево в воинских трудах знатные и усердно радетельные верные службы, которые он с его, великого государя, Малороссийскими регименту свого ратными людми против его, великого государя, непреятелей салтана Турскаго и хана Крымскаго, чрез 13 лет воинские многие храбрые победы чинил».

Не всі, щоправда, раділи з цього приводу. Скажімо, запорожці цю вірнопідданість схарактеризували ось таким чином: «Душа Мазепи в Москві, а в Україні лише її тінь». Природно, що й до гетьмана доходили такі несхвальні відгуки. І йому вдвічі важче було сприймати таку оцінку своєї діяльності народними масами, бо сам ще гостріше від них відчував і сприймав проблеми Гетьманщини.

Так, свою державність Україна втрачала. Особливо ж гостро Мазепа став відчувати експансію московського абсолютизму в Україні з приходом до влади Петра I, який фактично заборонив український експорт у Європу, бо змушував його здійснювати через... Архангельськ. Тобто із Гетьманщини прядиво, поташ, юхту, сало та інші товари слід було спершу везти через Москву до Білого моря, а потім навколо Скандинавії до Англії, Німеччини...

За цим треба було бачити бажання Петра I силоміць відрізати Україну від закордону, щоб вона втратила характер самостійного економічного організму й поступово перетворилася у звичайну колонію Москви, в якій тільки й можна було б реалізовувати сировину й продукти з України. У той же час остання мала стати постійним ринком збуту московських виробів, переважно гірших і дорожчих, ніж європейські. Таким чином примусове втягнення до всеросійського ринку українського господарства спричинилося, по суті, до розорення останнього.

Іван Мазепа.

До того ж, Петро I чинив перешкоди Україні не лише у спробах зміцнити економічні зв'язки з Європою, але й у посиленні господарських контактів Лівобережної України з Правобережною та Слобожанщиною, тобто боявся створення єдиного економічного механізму. Монарх, очевидно, розумів, що заходи Мазепи в цьому напрямі (інтеграція економіки України в Європу, створення українського капіталу) — чи не головна козирна карта у протистоянні натискові московського самодержавства.

А в Україні ж пам'ятали «Березневі статті» 1654 року, зокрема, й щодо козацького війська. То ж коли Петро I взявся реорганізувати козацьку армію, що мало призвести до її ліквідації, і Мазепа спробував заперечити, то п'яний цар бив гетьмана по щоках…

Тимчасом козацьке військо змушене було брати постійну участь у численних походах і важких боях, не одержуючи за це не тільки ніякої винагороди, а й зазнаючи всіляких образ від московських воєначальників. Дійшло навіть до того, що російські солдати стягнули з коня наказного гетьмана Дмитра Горленка і ледь не побили його. «В Україні московські війська, — писав зарубіжний дослідник Л. Левіттер, — своїми грабунками, підпалами, побоями та знасилуванням нагадували радше карну експедицію, ніж союзне військо».

Велике невдоволення викликало в українського населення й те, що його постійно залучали до будівництва Петербурга. У неймовірно важких умовах щороку на берегах Неви працювали тисячі українців, значна частина яких через хвороби й каторжну працю гинули в болотах. А скільки полягло їх при спорудженні каналів?

Українці на спорудженні каналу.

А починалося все це за часів гетьманства Мазепи. Така гірка статистика вже потрапляла до його рук. Як йому було сприймати зведення про навічно полеглих синів свого народу в чужих землях?

Це, а також політичне обмеження Гетьманщини, викликало широке невдоволення козацької старшини ставленням царського самодержавства до України, а відтак й призвело до укладання таємних угод Мазепи зі шведським королем Карлом XII та польським Станіславом Лещинським. Зокрема, за допомогою першого, гетьман, враховуючи, що тоді «Швеція була однією з найвеличніших, якщо не найвеличнішою військовою державою в Європі», вирішує остаточно порвати з російським самодержцем. Цьому, нагадуємо, сприяв і той спалах невдоволення, який уже досить виразно проріс з середовища козацтва, особливо його старшини.

Масла у вогонь, як кажуть, підлило ще й спорудження Печерської фортеці в 1706—1707 роках у Києві. Пилип Орлик, генеральний писар Мазепи, згадував: «Зачалася робота коло фортифікації Печерської, наступили переходи через українські городи до головної армії то рекрутів, то всяких начальників, і полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана, з жалями оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, вуха шкодами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величества, а там великоросійські люди доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертельним боєм.

Два полковники, Апостол Миргородський і Прилуцький (Горленко — *В. С.*), як го-

ловніші й від інших до Мазепи сміливіші, так сказали гетьманові: «Очи всіх нас на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерти, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть». А прилуцький то потвердив такими словами: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо, так навпаки ми, і діти наші во вічні роди будемо і душу і кості твої проклинати, коли нас за свого гетьманства в такій неволі зоставиш...».

Під осінь 1708 року театр подій Північної війни проліг до кордонів України. Після битви під Лісною, де було розбито шведський обоз, Карл XII вирішив повернути в Україну. Як свідчать зарубіжні історики, саме шведський король напросився перезимувати в Україні, бо відступаючи до Москви, Петро I залишав за собою повністю спустошену територію, на якій шведи могли б знайти собі погибель від голоду і холоду.

Це, звичайно, ламало всі плани українського гетьмана, який не хотів допустити, аби воєнні дії перенеслися на територію України. Козацькі полки були розкидані по всіх театрах Північної війни. Ні лівобережні козаки, ні запорожці, як, до речі, і все населення України, нічого не знали й не були підготовлені до того, на що зважився Мазепа з генеральною старшиною. Це загрожувало катастрофою, яка вже наближалася, оскільки московське військо поспішало сюди, аби не тільки стати проти шведів, а й взяти під контроль дії гетьмана.

І коли Мазепа дізнався від свого генерального осавула Андрія Войнаровського про випадково ним підслухану розмову двох офіцерів-іноземців в армії царського воєначальника Олександра Меншикова, що готується ліквідація старшинського управління, гетьман вирішив остаточно порвати з Петром I. На Євангелії перед генеральною старшиною, полковниками, сотниками й знатним товариством присягнув, що «він не для приватної своєї користі, але для загального добра всієї Вітчизни і Війська Запорозького прийняв протекцію короля шведського», після чого зажадав від присутніх, аби поклялися у вірності йому й на протекцію шведську.

Іншого виходу вже не бачив для України, тим паче не міг відмахнутися від переданих Войнаровським слів німецького офіцера з оточення Меншикова про українців: «Сжалься, Боже, над тими людьми, завтра вони будуть в кайданах»…

Дізнавшись про перехід Мазепи на бік Карла XII, Петро I негайно віддає Меншикову наказ: не допустити, аби козацьке військо, що перебувало біля Десни, переправилося за неї і вирушило до шведського табору. Потім, оголосивши про зраду Мазепи, вимагає старшині й духовенству поспішати до Глухова для обрання нового гетьмана. Туди ж попрямував і стародубський полковник Іван Скоропадський, відмовившись виконувати наказ Мазепи про знищення московського війська біля свого міста й приєднатися до гетьмана.

Щоб привернути на свій бік населення України, цар наступного дня звертається до всіх жителів з відозвою, в якій йдеться про те, що Мазепа задумав «Малороссийскую землю поработить по прежнему под владение Полское и церкви Божие и святые монастыри отдать в унию». Крім цих елементів гібридної війни проти Мазепи, Петро I додає, що нібито «бывший гетман хитростию своею без нашего указу аренды и многие оные поборы наложил на малороссийский народ, будто на плату войску, в самом деле ради обогащения своего».

Це, до речі, робилося за підказкою Меншикова. Ось що він радив Петру І: «И для того за благо вашей милости советую при таком злом случае надлежит весма здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево, гетмана, к сему народу озлобления и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склонялись, пожеле когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины. И бес того не пройдет, чтоб каких не было от него здесь прелестных универсалов или тайных каких оракций. Прочее то все отдаю в ваше высокоздравие розсуждение».

Страта колесуванням, що застосовувалася до козаків і мешканців Батурина.

Підступно взятий через зраду наказного прилуцького полковника Носа Батурин зазнав цілковитого знищення. За словами англійського посла в Москві Чарлза Вітворта, там було «зарізано жорстоко 6000 осіб без огляду на вік і стать», що стало першим прикладом масового брутального винищення українства. Цей геноцид настільки шокував населення України, що, відчуваючи його страх перед новими репресіями, Мазепа змушений з гіркотою був визнати: «Тепер все піде інакше: Україна, перестрашена долею Батурина, буде боятися триматися з нами заодно».

Петро І наказує не тільки вивезти з гетьманської столиці артилерію, але й «строения сжечь». Через три дні цей наказ повторюється: «Батурин... другим для примера сжечь весь». Багатьох захисників міста прибивали цвяхами чи прив'язували до колод і пускали вниз за течією Сейма — до впадіння в Десну, із-за якої повинні були прийти шведський король Карл XII і гетьман Мазепа.

Першого листопада 1708 року цар звернувся з ультиматумом до військової старшини, яка перейшла з Мазепою на бік шведів: якщо до 1 грудня не повернуться, «кто будет против нас служить тем нашим неприятелям, тех обьявляем изменником нашим и Отчизны вашей. И будут их чины и маетности и пожитки их отобраны и розданы верным за службу их. Також жены и дети их взяты и сосланы будут в ссылку. А кто из них поиманы будут, и те, яко изменники, казнены будут смертью без пощады».

І ті оргії над мазепинцями, які з наказу Петра І чинилися в Глухові, Ромнах, Лебедині, засвідчували, який страх у Москві викликали прагнення українства вибирати самостійно свою долю.

Аби задушити українську волю українськими руками, було вирішено залучити і Семена Палія, засланого раніше царем до Сибіру, бо той, мовляв, «у легкомысленных имеет любов и немалый кредит». Настільки важливим було Москві використати Семена Палія в боротьбі проти українського самостійництва, що Петро І свої укази щодо повернення колишнього фастівського полковника із сибірського заслання повторює тричі. Скажімо, на початку грудня 1708 року цар писав московському комендантові князю Гагаріну: «О полковнике черкаском Палее паки подтверждаем вам, дабы оной, как наискорей взят был к Москве и оттоль прислан был сюды на почтовых подводах, что весьма нужно надобно».

Велику увагу було звернуто на притягнення до боротьби з Мазепою миргородського полковника Данила Апостола, котрий раніше пішов за своїм гетьманом до шведів. Дізнавшись, що на вимогу царя Апостол покинув гетьмана, Петро І наказував: «И буде полковник миргороцкой где в близости обретатца, то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великой неприятель был Мазепе».

Природно, для ліквідації української державності Москва взялася використати й запорожців, яких пропонували «порознь разделить, понеже в оных, кроме своеволства и опасности, лишней службы не будет». Крім того, Петро І наказав послати до них листа «преосвященного Иоасафа Краковского, митрополита Киевского и Малой Росии, из знатных духовных особ Межигорского монастыря иеромонах, который ныне архимандрит Иродион Жураковский, для такова ж их увещевания от всех архиереев и духовного чина Малой Росии к верности к нам, великому государю, претя за противность церковною клятвою».

Але ні гроші, ні лист духовних владик не подіяли на низове козацтво. Москва змушена була визнати, що «те запорожцы приняв у тех посланных наши, великого государя, грамоты и архиерейской лист и получа себе то наше жалованье, тех наших посланных безчестили и хотели одного из столников наших посадить в воду, а иеромонаха называли шпегом и хвалились его зжечь в бочке смоленной". А в листі до Петра І запорожці писали «с нариканием и бещестием и на самую нашу высокую особу, чиня многие неприличные запросы и досадительные укоризны и угрозы».

Зрештою, використавши зраду наказного полтавського полковника Ґалаґана, Москва зруйнувала Запорозьку Січ. У своєму листі до Петра І від 19 травня 1709 року Меншиков хвалився, що «живьем взято старшин и казаков с 300 человек, пушек, також и амуницыи взято в оном городе многое число, о чем еще за скоростию имянной росписи не прислано. А ис помянутых живьем взятых воров знатнейших велел я удержать, а протчих по достойности казнить и над Сечею прежней указ исполнить, також и все их места разорить, дабы оное изменческое гнездо искоренить».

Зрозумівши те, що лише частина козацької старшини зрадила Мазепу, Петро І, аби не допустити приєднання до війни на боці України і Швеції кримського хана, не тільки підкупив оточення султана, яке відповідним чином вплинуло на Бахчисарай, але й пішов на дуже важкий для себе крок: на очах турецьких спостерігачів спалив узимку 1709 року в Таганрозі Азовську флотилію. Хотів переконати Османську Порту в мирних намірах Росії на півдні — тільки б не отримали підтримку козаки Мазепи.

Не всі вірили в це. Один з перебіжчиків від Карла XII на бік Москви повідомив, що волоський полковник Сандул поїхав до сераскира-паші з проханням про допомогу шведському королю і Мазепі. В зв'язку з цим московський канцлер Головкін 10 травня 1709 року просив молдавського господаря Раковицю: «по христианской своей любви не допусти онаго полковника до такого дела, а если мочно чрез какой способ отвратить его от такого намерения и службы еретической, ибо оный ваш труд будет у царского величества в немалое благодарение».

Новий кримський хан також був схильний підтримати гетьмана Мазепу. Після свого призначення він три дні радився з великим візиром щодо подальших дій у Північному Причорномор'ї, потім консультувався з усіма міністрами і був відправлений із Стамбула з великими почестями. Одразу ж, як тільки прибув до Перекопа, сконтактував із запорожцями, яких запевнив, що проти шведів воювати він не збирається, «а на Москву с охотою ради то чинить».

Австрійський посол у Туреччині Тільман доповідав ще 7 квітня 1709 року, що протягом останнього часу до Порти прибули кілька гонців з листами від хана, в яких наголошувалося на необхідності підтримки збройних акцій проти Московської держави, що укріплювала свої рубежі спорудженням міцних фортець на Дніпрі й Азовському морі. З метою реально оцінити обстановку султанський уряд відправив спеціального уповноваженого до Криму, від доповіді якого залежало рішення щодо виступу проти Москви. Очевидно, саме після його повернення з Криму на початку травня 1709 року було відправлено велику кількість боєприпасів у Північне Причорномор'я.

Така активність кримського хана, зокрема, його контакти із запорожцями, дали підставу для хвилювань у Москві, де вирішили за допомогою султана відвернути кримських татар від участі в протимосковських акціях шляхом задобрювання оточення падишаха, для чого до Константинополя прибули «різні московіти з багатими подарунками з чорних лисиць і соболів, а також із значною сумою грошей, щоб за допомогою цих подарунків відвернути небезпеку, яка загрожувала з боку Туреччини».

Ось як важливо було для Москви здолати Україну. І Петро І це ще раз продемонстрував під Полтавою, де, святкуючи власну перемогу, запросив на пишний банкет своїх воєначальників і взятих у полон шведських офіцерів. Українське козацтво до столу переможця тоді не допустили.

Бій під Полтавою.

Тут, під Полтавою, Москва отримала над Україною за допомогою самих українців свою

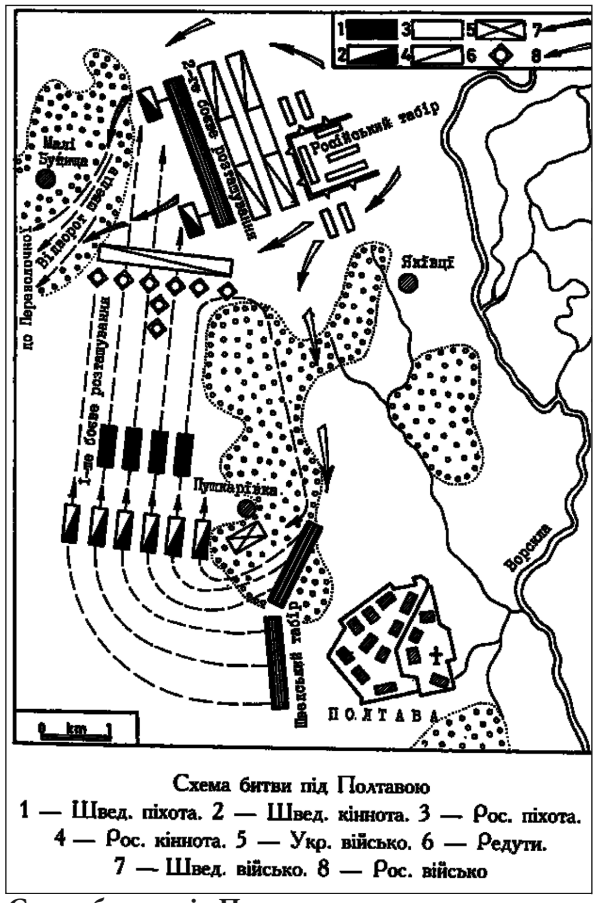

Схема битви під Полтавою
1 — Швед. піхота. 2 — Швед. кіннота. 3 — Рос. піхота.
4 — Рос. кіннота. 5 — Укр. військо. 6 — Редути.
7 — Швед. військо. 8 — Рос. військо

Схема битви під Полтавою.

найбільшу перемогу, до якої вперто йшла понад півстоліття, починаючи відразу ж після Переяславської ради в січні 1654 року. Упиваючись цією перемогою, московський сатрап видає 27 липня 1709 року вказівку стольнику Ізмайлову стежити за гетьманом Скоропадським і козацькими полковниками. Саме так поставилися в Москві до «верного подданного и наинижайшего раба», котрий «з подданским поклонением лобызал десницу» царя.

Подібне ставлення було й до інших зрадників гетьмана Мазепи. Так, 19 квітня 1713 року царський вельможа Протасьєв говорив генеральній старшині за столом: «У меня де вам всем катарга готова, а полковник гадяцкой вор и изменник…».

Не «забули» в Москві і про Семена Палія та його прибічників, що так ревно допомагали Петру I в боротьбі проти Мазепи. Невдовзі після Полтавської битви з'являється розпорядження, «дабы та вновь Палеем собранная наволочь в прежние свои места до полков, на которых было, разошлися».

Ось чого дочекалася Україна, байдуже поставившись до заклику Мазепи ще в листопаді 1708 року: «Щоб ні в чому Москві не вірили»…

Але поразка під Полтавою 1709 року — це не тільки трагедія України, це і оглушливий програш Європи, який буде відгукуватися століттями. На якийсь час тоді це зрозуміли в Туреччині. Бо коли московський посол у столиці Високої Порти Петро Толстой запропонував за голову Мазепи живого чи мертвого 300 тисяч єфимок, то султан відмовився.

Посланців московського царя, які прибули до турецької столиці з повідомленнями про перемогу Петра I й пропозицією не тільки відновити дружній договір, але й продовжити його на кілька років у порівнянні з умовами Карловицького й вимогою видати втікачів, султан однак не поспішав приймати.

Перш, ніж це вчинити, великий візир провів кількаденні консультації з міністрами. Зокрема, він зажадав від муфтія спеціального легального рішення, що можна зробити за мусульманськими законами, аби не видавати Мазепи, чого наполегливо добива-

лися московські посли, пропонуючи великі гроші. Аудієнція московському послу у султана була надана лише 3 вересня із простими почестями, під час якої посол передав володарю Високої Порти царських подарунків на суму 25 тисяч талерів.

Спроби московського посла Петра Толстого протестувати щодо такого принизливого ставлення до нього позитивного відгуку не мали, відтак він змушений був змиритися, усвідомлюючи, що не може диктувати своїх умов. На думку вищезгаданого Тільмана, султан мав достатньо підстав для такого ставлення до московського посла. По-перше, цар побудував фортеці на кордоні, порушуючи домовленості. По-друге, султан вважав себе у вищій мірі ображеним тим, що Петро I у тоні наказу повторно письмово вимагав видачі шведського короля і Мазепи. І по-третє, що московські генерали переслідували переможених шведів кілька миль по території Османської Порти, де багатьох знищили й звідки забрали в полон.

Тимчасом Мазепа, повідомляв 18 липня 1709 року з Константинополя австрійський посол, прислав детального листа на восьми сторінках до Юсуфа-паші в Бендери, останній це повідомлення переслав через яничара до столиці Порти. У своєму листі український гетьман детально виклав причини, які змусили його залишити московського царя й укласти союз із шведським королем, зокрема, постійні порушення Петром I привілегій і вольностей козаків, що перетворилося на нестерпне ярмо. Гетьман також заявляв, що всі козаки готові перейти на його бік, лише чекають першої можливості, щоб визнати його офіційно. Відтак для Туреччини «немає нічого кращого, якби вони, козаки, знову були зміцнені в своїх старих правах і тим самим, як вільний народ між Москвою і Туреччиною, представляли б собою міцний бар'єр. Король шведський також має намір повернути козакам їхні старі вольності, і цей намір особливо зримо міг би бути здійснений, якби і Росія доклала до цього свою руку допомоги».

Далі Мазепа писав, що він краще інших знає про честолюбиві плани московського царя, який після придушення козаків нападе на Крим, потім сушею і морем хоче проникнути в Молдавію й Валахію, а також і в Туреччину за допомогою православного населення. Саме тому український гетьман наполегливо просив Юсуф-пашу взяти до уваги його інформацію й проінформувати про це Порту, яку переконати в необхідності надати йому допомогу.

Одержавши цього листа, Юсуф-паша справді негайно переслав його до столиці Порти, але будучи підкуплений Москвою, дописав від себе, що не треба втягуватися у війну з нею, оскільки у шведів справи погані. З огляду на це великий візир тричі порадився зі своїми наближеними чиновниками, після чого доповів султанові. В результаті ухвалено рішення озброїтися на суші й на морі й направити війська до московського кордону. В зв'язку з цим було наказано капудан-паші, котрий у цей час перебував у Середземному морі, направити в Північне Причорномор'я великий загін бойових кораблів. Крім того, було видано наказ, аби в Трапезунді і прилеглих місцях зібрали до чотирьох тисяч яничар, з якими мали відправитися до московського кордону в Румелії паша із Сіваса і паша з Софії.

Коли ж 26 липня 1709 року в Стамбулі одержали повідомлення про прибуття Карла

XII і Мазепи під Бендери, то великий візир уже наступного дня скликав велику конференцію всіх турецьких міністрів і доповів султану про обстановку, яка склалася на кордоні володінь Порти у Північному Причорномор'ї. Було ухвалено послати велику армію до московського кордону, для чого послано наказ в Азію зібрати кілька тисяч верблюдів і мулів для легкого вантажу; з Румелії затребували велику кількість волів з возами для доставки провіанту і буйволів для перевезення артилерії. 21 і 22 серпня в присутності султана і великого візира було випробувано 270 відлитих гармат різного калібру, для них відливалася велика кількість куль.

Карл XII.

Поряд з цим уряд відправив спеціальних кур'єрів до віддалених фортець Азії — Багдада, Дамаска, Алеппо, Сайди, Діозорії та Єрусалима, щоб яничари із вказаних гарнізонів поспішали до центру імперії у визначені місця для готовності виступити в похід у будь-який час.

Заробити на трагедії козацтва намагався тоді лише молдавський господар Михайло Раковиця, який у вересні 1709 року повідомляв Москву, що король шведський і Мазепа збираються при невеликому турецькому конвої проїхати до Сучави. З огляду на те, що по дорозі гора Кулумбуцька, «чрез которую пойдут, есть неудобопроходима, где без проводников могут заблудитца… Я, если б не было много причин, которыя мне мешают, а найпаче безмочье, конечно б привез к вам в дар и короля шведцкого и Мазепу, и сам бы с ними приехал, обманув их, но не можем того учинить для многих причин». Однак не маючи можливості заробити на цій операції, Раковиця рекомендував Москві: «Того ради радейте и промышляйте о поиманье их, и тот час пошлите довольное войска туда, и надеюсь на бога, что их поимаете и поведете их как гной».

Однак цього не сталося, бо Мазепа несподівано помер у Варниці під Бендерами. Похований на чужині він залишився в пам'яті на рідній землі. А зведені ним собори зберігали таку потужну енергетику його духу, що навіть Петро I не наважився зруйнувати їх, аби стерти спомини про непокірного гетьмана. Один з його наступників на царському престолі, відвідавши в Києві Микільський військовий собор, де дізнався від настоятеля, що в цьому храмі моляться за його будівничого — Мазепу, аж здригнувся, після чого в задумі видихнув: «То й моліться!» — і поспішив геть.

Дух Великого Гетьмана відроджував історичну пам'ять українства. І вже помисли його звірялися з новими етапами національного державотворення. Бо ради всієї України він пожертвував собою, залишивши приклад і для нинішніх поколінь, які іменуються як мазепинські.

XIX. «ЩОБ ВИЗВОЛИТИ УКРАЇНУ З-ПІД МОСКОВСЬКОГО ЯРМА»

Пилип Орлик.

Усі, хто близько співпрацював з гетьманом Мазепою, вже не могли не стати мазепинцями, тобто, оборонцями прав українського народу. Саме такі в найскладніших ситуаціях знаходили можливість продовжувати його державотворчу традицію, яка привертала увагу можливих союзників. Про це чітко заявляв і наступник першого українського еміграційного гетьмана Пилип Орлик: «Після смерти гетьмана Мазепи, блаженної пам'яти, в Бендерах, козацька армія з Божою допомогою і протекцією ясновельможного шведського короля вибрала мене новим гетьманом згідно стародавнім законам. Хоча кон'юнктура нині дуже важка, поважна й навіть небезпечна, я згодився прийняти на себе це величезне завдання управляти з допомогою Господа Бога і в громадських інтересах нашої улюбленої батьківщини армією Запорозькою і всією Україною».

І в інтересі її майбутнього новий гетьман укладає документ, доти невідомий у європейському світі, але який залишить помітний слід у його історії аж донині — йдеться про «Пакти і Конституцію прав і вольностей Війська Запорозького», що увійшли в історію як «Конституція Пилипа Орлика» або «Бендерські пакти». Це виписаний на папері договір між владою й суспільством, яке делегує останньому свої повноваження.

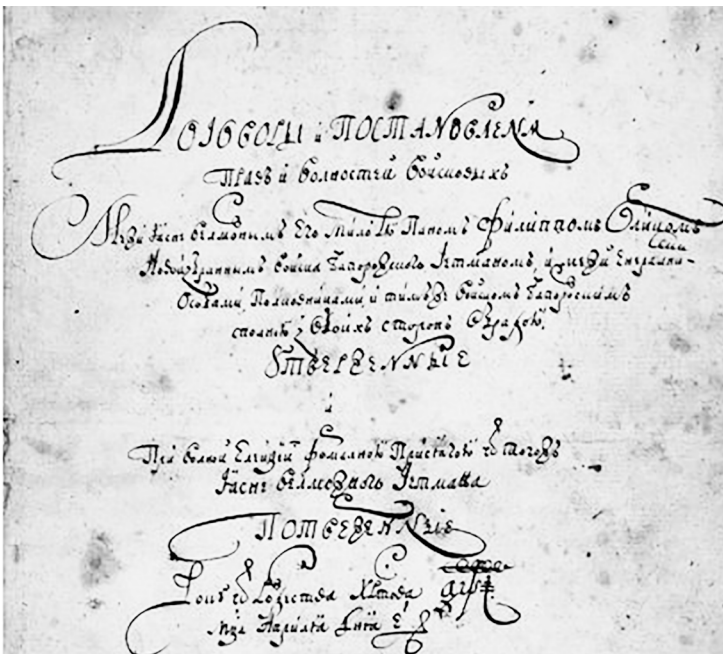

Титульна сторінка конституції староукраїнською мовою.

Схожість цього документа з сучасними конституціями проявляється вже з перших рядків, оскільки ними окреслюються загальні означення подібного зводу законів. Йдеться про преамбулу, якою пояснюється причина укладення подібних пактів і наводяться найважливіші її положення. Зокрема, за Києвом закріплюється статус «столичного міста».

Якщо ж аналізувати основний текст документа, то впадає в око насамперед особливе значення для української нації православної церкви під зверх-

ністю Царгородського патріарха, закріплення державного кордону по річці Случ, а також повернення власності війську Запорозькому Низовому, яке на чолі з кошовим Костем Гордієнком перебувало тоді в Бендерах. При цьому зазначається, що всі фортифікаційні споруди, зведені московським урядом на козацьких теренах, будуть знесені.

Стосовно організації й ведення державних справ, то вони будуть вирішуватися спільно гетьманом і радою генеральної старшини, яка збиратиметься тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову. Але для нагляду за справедливістю ухвал цього вищого органу влади створюється окрема рада зі «старих, заслужонних козаків» — по одному від кожного полку, яка перевірятиме відповідність прийнятих законів. До речі, це був прообраз верхньої палати нинішніх парламентів у багатьох країнах світу. Крім України, звичайно, яка хоч і є автором цієї неодмінної складової законодавчої влади.

Ще одне важливе застереження для повноцінного функціонування влади — це вимога, аби гетьманські джури, тобто канцеляристи, які покликані обслуговувати першу особу, не втручалися в державні справи. Проти гетьмана могли виступати як старшини, так і генеральна рада, якщо він не дотримується відповідних приписів основного закону, однак критикувати необхідно було справедливо й тактовно. А встановлювати справедливість у таких випадках міг тільки генеральний суд. Аналізуючи уважно текст Бендерської конституції, бачимо також закладену в ній можливість сучасного імпічменту.

В інших 16 статтях, які прописують правила відносин між владою і населенням, тобто виборцями, вказується на відділення гетьманського скарбу від державного, який передається у відомство генерального підскарбія. Крім того, спеціальна комісія мала перевірити, як використовують державні землі старшини, як сплачується податок та інші аспекти наповнення бюджету. При цьому скасовувалися оренди й стації для компанійців і сердюків, а генеральна рада на утримання війська повинна була знайти інші джерела фінансування.

Окремо стояло питання про підтвердження прав сиріт і вдів полеглих козаків. Але якщо вдова виходила заміж удруге, то вона втрачала свої права. Гетьман також мав пильнувати, щоб на козаків і посполитих не накладали надмірних повинностей тощо.

Документ, який народився в Бендерах, справді став підвалиною світового конституційного процесу, його концептуальними засадами користуються й понині. Скажімо, архітектоніка цього документу збереглася в багатьох конституціях світу. Ця подія невипадково сталася в середовищі українського козацтва, бо саме воно витворивши Запорозьку Січ як християнську республіку, заклало підвалини демократичного розвитку суспільства, що буде наслідувано світовою цивілізацією. Подібний правовий документ, який регламентував взаємовідносини влади і народних мас, з'явиться в Західній Європі тільки наприкінці XVIII століття, в результаті перемоги революції у Франції.

«Прийняв я також це достоїнство, — писав Орлик, — під умовою, що ясновельможний шведський король загарантує козацькій нації, що він буде домагатись її прав перед москалями; і в цій меті сей ясновельможний шведський король оголосив в уро-

чистій грамоті, що він не завісить зброї й не ввійде ні в які перемовини з Москвою, не рахуючись з інтересами козацької нації».

Шведський король Карл XII, давши подібні гарантії, справді розвинув активну діяльність стосовно повернення прав українському народові. Тим паче, що йому вдалося організувати в Бендерах своєрідний політичний і військовий центр, де збиралися вороги польського короля Августа II і московського царя Петра I. Уже наступного після прибуття до Бендер, 1710 року тут нараховувалося понад 10 тисяч козаків, які постійно напливали. Прибули до Карла XII і 3 тисячі польського війська, а всього він уже мав під рукою 15 тисяч озброєного люду, що становило для Москви серйозну загрозу.

Крім того, Карл XII у Бендерах встановив тісні взаємини з кримським ханом, який там перебував протягом шести місяців. Готові були діяти спільно з ними обома і ногайські й буджацькі татари, які кочували поблизу. Сформувавши таку коаліцію, «впертий швед», за словами відомого дослідника Б. Крупницького, вирішив з Бендер ще раз змінити ситуацію в Європі. На цей раз він замислив головний акцент зробити на південному напрямку, змобілізувавши для цього Туреччину. Задум зимової експедиції з татар, поляків і українців на Правобережну Україну планувався як підготовча акція, що «мала розчистити дорогу для турків, підготувати й утримувати для них стратегічний плацдарм. Услід за тим виступала б сильна турецька армія, причім, правдоподібно, Київ мав стати центром вирішальної боротьби за перевагу на Сході Европи».

З огляду на це Карл XII уважав, що військові сили Орлика, Потоцького і буджацького хана мали оволодіти тереном Правобережної України, а кримський хан і кубанський султан (через Азов) повинні були увійти на територію Московської держави, завдавши удару в напрямку Воронежа, щоб зруйнувати там суднобудівні верфі й наявний царський флот. Таким чином, Київ, Воронеж і Азов — головний і два допоміжні напрями — завдяки цій зручній комбінації, мали напружити всі сили Петра I на сході, а особливо біля Києва, де, за задумом Карла XII, і мала відбутися головна битва між москвинами й турками.

По суті, додає цей автор, «це ті ж самі стратегічні задуми, що й 1707—1708 рр., коли Карл XII, рухаючись на Москву, зорганізував навколо неї свого роду півколо, де й Петербург і Крим з Туреччиною грали ролю крайніх флангів. Те ж саме було й тепер, тільки з виразною перевагою півдня і з пересуненням рішаючи подій замість Москви або Полтави далі на захід, десь біля Києва».

Справді, логічно сильно задумана комбінація з ідеєю вирішального удару в київському напрямі, з ідеєю координових операцій численної коаліції від Балтики до Чорного й Азовського морів, з наміром подальшої мобілізації звільненого населення України, Дону й інородців Поволжя за умови її втілення в життя віщувала успіх.

Зрозуміло, що план цієї операції викликав інтерес і в Османській Порті. Тому, незважаючи на пропозицію всіляких подарунків, ніхто з оточення султана після його принципової позиції не посмів прийняти їх у цій ситуації. Відтак канцлер Головкин писав тоді Петру I , що необхідно забезпечити посла Толстого хабарями на майбутнє: «на обещанные дачи Муфтию и Шкарлату у посла и есть 5000 червоных, однакож,

дабы те золотые были у него в запас на иные нужные дачи, переговоря я с Саввою Рагузинским и взяв у него вексель, пошлю к нему послу, не умедля. А и сверх того, государь, надобно к нему посылку как деньгами, так и мяхкою рухлядью на роздачю учинить».

Про різку зміну настроїв у Великій Порті до великої північної сусідки свідчили постійно і дипломати останньої. Так, у жовтні 1710 року московські посланники в Царгороді Петро Шафіров і Михайло Шереметєв писали до Бориса Шереметєва в Полонне: «И хотя едем ныне с визирем в Царьград, и знатно вошел паки в кредит, и визирь объявил нам ведати, будто нас с ним приведет в дружбу. Нас держат зело крепко и едем при них в Царьград, куриера не могли добиться отпустить, знатно для того, чтоб не писали о состоянии своем, и переводчика нашого никуды, кроме кегаи, не пускают, и то с полковником принуждены ходить…».

Присутність кримського хана в турецькій столиці в цей час дуже насторожувало московських послаників. Розуміючи те, що по дорозі до Стамбула той міг мати в Бендерах предметні розмови з Пилипом Орликом, обговорюючи спільний виступ проти Петра I, представники останнього в Туреччині запропонували створити труднощі для українського гетьмана: «Из Украйны Заднепрской советую козаков перегнать на ту сторону и оставити оную Полякам, чтоб Орлику в ней пристанища не было: и в том чаем быти великих трудностей и привязок по договору».

Московський цар не усвідомлював, очевидно, того, що не всі в Європі будуть запобігати перед ним після Полтавської битви, тому продовжував здійснювати виразно агресивну політику щодо Туреччини. Однак це створювало зовсім іншу реакцію, на яку він не розраховував. Скажімо, лист Петра I від 28 жовтня 1710 року, у якому він зазначав про свій союз із польським королем Августом II й погрожував направити до кордону війська, спричинив до зростання в Стамбулі атмосфери підготовки до війни й необхідності вжиття рішучих заходів проти московського царя. Турецькі шпигуни, які були послані з Бендер і Криму в Україну, зафіксували, що Москва не виконує мирну угоду. А «запевнення ж Петра у своєму листі, де він клянеться богом у вірності миру, справило на турків, які були доволі набожними, — пише А. Курат, — додаткове підтвердження того, що Петро є брехуном».

Крім того, як уже повідомляли московські дипломати, до Стамбула було викликано кримського хана Девлет Гірей. Після його прибуття 3 листопада 1710 року до столиці Порти, він кілька разів мав наради в султана. Хан, який свого часу відкрито висловлював невдоволення Карловицьким договором, за що і був зміщений з посади, заслaний на Родос, два роки тому погодився відновитися на ханстві за умови, що Порта вживе заходів, аби відсунути московську загрозу від Криму, зруйнувавши побудовані північним сусідом укріплення. 9 листопада хан був з великими почестями прийнятий султаном, урочисто обдарований соболиною шубою і шапкою, після чого був присутній протягом 5—6 годин на таємній нараді в султана за участю великого візира й найважливіших радників.

З усього видно, що саме на цій зустрічі була вирішена і доля багатьох чиновників з найближчого оточення султана: 24 листопада 1710 року заарештували візира Хасана,

який під тортурами повідомив, що московський посол, аби схилити турецьких сановників до миру, роздав у різних місцях півтора мільйона талерів, левову частку яких мали одержати колишні великий візир Алі-паша, муфтій і дефтердар (міністр фінансів. — *В. С.*) Алі-ефенді. Наступного дня буз усунутий з своєї посади молдавський господар Ніколако Маврокордато, до цього перекладач при султанському дворі. Його під пильною охороною було наказано доставити до столиці Порти.

Після того було ухвалено рішення скликати розширене засідання Кабінету Міністрів. Падишах особисто взяв участь у ньому, були присутні також кримський хан, усі міністри, вище духовенство, командувачі головних військових формувань тощо. Особливої уваги привертали повідомлення про порушення москвинами мирних умов: спорудження фортець поблизу Перекопа, Кам'яного Затону, Таганрога, а також будівництво потужного флоту у Воронежі й переправлення звідти кораблів до Азова.

Окремо розглядалося питання окупації Москвою українських земель між Південним Бугом і Дністром, що відійшли до Польщі за умовами Андрусівського договору 1667 року, захоплення польських міст і фортець в Україні, порушення турецького кордону під час війни з Швецією, перебування на османських землях протягом 48 годин і вбивство і взяття в полон на османських землях шведських солдат.

Після обговорення усіх питань, було оголошено Москві війну. Того ж дня видано указ про мобілізацію, відповідно до якого викликалося 30 тисяч яничар, 10 тисяч латників, 7 тисяч артилеристів. Військо планувалося направити морем на 17 великих бойових кораблях, 27 галеонах, 30 галітах, 60 фрегатах, 120 абордажних суднах та 101 допоміжному. Викликалося 3 тисячі яничар з Єгипту, 500 солдат з Дамаска, а також було надіслано відповідні доручення до беїв в Анатолії та Румелії. Пішли чутки, що в поході братиме участь і французький посол, а в самому війську мали бути французькі артилеристи та інженери. Очікувалося також, що загальна чисельність військ у поході налічуватиме 300 тисяч осіб.

Відповідно до тогочасних порядків з початком війни проти Москви її посол підлягав ув'язненню у фортеці Єдікуле. І 28 листопада 1710 року разом з послом Толстим було ув'язнено близько 30 чоловік з його оточення. Ув'язнення посла мало символічне значення, що означало припинення дипломатичних відносин.

Водночас османська влада дала роз'яснення з приводу оголошення війни Московській державі. Серед аргументів, які навів великий візир британському послові Р. Саттону було, зокрема, те, що цар узяв собі титул імператора і може в подальшому претендувати на Стамбул і Собор Святої Софії.

У зв'язку з тим, що султан не відповів на лист Петра І від 17 січня 1711 року, Москва зважилась на оголошення війни зі свого боку. Ця важлива подія була здійснена з великою помпезністю «в атмосфері боротьби з безбожниками» 22 лютого 1711 року в Москві в Успенському Соборі Кремля.

Тимчасом Пилип Орлик не тільки увійшов у зносини з кримським ханом, а й заключив з ним союз, на підставі якого той зобов'язувався допомогти українцям визволити Україну з-під Московщини і зберігати надалі спілку з Військом Запорозьким на умовах колишнього союзу Богдана Хмельницького з Ісламом-Гіреєм — без усяких

претензій на панування над козаками й українськими землями. Цим документом передбачалося, що разом з Гетьманщиною буде визволена з-під московської влади і Слобідська Україна і приєднана до України, а коли б цього раптом не вдалось досягнути, то необхідно було допомогти українцям переселитись із Слобожанщини в Гетьманщину, за їхнім бажанням. Аналогічний договір з кримським ханом був укладений також від імені Карла XII.

Забезпечивши ось таким чином договірну базу майбутньої кампанії, Пилип Орлик разом з ханом вирушили звільняти українські землі. За планом Карла XII, хан мав першочергово напасти на Воронеж, завдяки чому можливо було знищити московський флот і перешкодити підвозу припасів до Азова й Таганрога. Девлет Гірей погодився з таким планом і в лютому 1711 року вирушив у похід, прямуючи річкою Самарою в Україну, де населення завдяки відозвам гетьмана Орлика мало у своїй більшості антимосковські настрої.

Попереду війська справді були вислані до населення агенти «с возмутительными воззваниями, в которых убеждали малороссиян ополчиться против московской власти». Це були універсали Пилипа Орлика до українського народу з приводу його вступу на територію України. Він також послав листа і до гетьмана Скоропадського, в якому переконував його стати заодно проти Московшини для того, щоб визволити Україну з-під московського ярма і утворити вільну і ні від кого не залежну Українську республіку; в противнім разі, мовляв, вітчизна попаде в таку руїну, що послідуючі покоління з острахом згадуватимуть про долю своїх предків.

«Коли Вас, — писав Орлик, — зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, то будьте певні, що для загального добра я уступлю його Вам, як старішому, сподіваючись, що й Ви не захочете мене губити. Не ймітъ віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні! Блискуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межи собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною державою».

Невідомо, який вплив зробив цей лист на Скоропадського, але з наказу Петра I Скоропадський, котрий повідомив царя про звернення Орлика, змушений був вислати проти Орлика, який ішов Правобережжям, свої полки на чолі з ґенеральним осавулом Бутовичем. А проти кримського хана на лівий берег вирушив Бутурлін спільно зі Скоропадським. Йдучи назустріч українсько-татарському війську, московські воєначальники насамперед взялися нищити виявлені універсали, котрі писав Орлик до українського народу. Очевидно, Москва побоювалася, що вони матимуть значний вплив на українське населення й козацьку старшину, тим паче, що Орлик ішов з такими могутніми союзниками.

Перестраховуючись, щоб Скоропадський і старшина не перейшли на бік Орлика під час вступу останнього в Правобережну Україну, цар наказав звезти до тодішньої гетьманської резиденції — Глухова, який знаходився поряд з українсько-московським кордоном, усіх дружин ґенеральної старшини як закладників. Подібне зробив на Правобережній Україні і київський губернатор князь Голіцин, зібравши в Київ дружин правобережних полковників.

Кримський хан Мехмед Гірей 28 січня 1711 року також поширив універсал, у якому, зокрема, зазначалося, що похід здійснюється задля захисту прав вільно обраного польського короля Станіслава та звільнення України від Москви. Між ханом і Орликом були узгоджено, що військо Девлет Гірея буде вести себе на козацьких землях, як у дружній країні.

Універсали й вступ Орлика на Правобережну Україну виявили цілковиті симпатії на боці гетьмана і його намірів. У Черкасах, Каневі, Мошнах, у багатьох поселеннях Білоцерківського, а також Корсунського й Уманського полків, жителі відверто ставали на підтримку визвольної акції. Скажімо, син богуславського полковника Самуся тоді прибув до Києва і сповіщав, що тамтешні жителі прямо «рвуться» до Орлика.

Спочатку справи Орлика йшли дуже успішно. Ґенеральний осавул Бутович, котрого вислав Скоропадський проти Орлика, під Лисянкою був розбитий і опинився в полоні. Українські фортеці здавались Орлику без бою, одна за одною. Народ, визволяючись з-під московського панування, охоче переходив на бік гетьмана, радісно вітаючи його як свого визволителя. В царських руках на Правобережжі залишалась тільки Біла Церква, де заперлось московське військо, та кілька містечок тамтешнього полку. Орлик моментально оточив Білу Церкву з усіх боків і приступив до облоги її. З ним, зазначає В. Різниченко, окрім татар і поляків, були ще козаки й запорожці зі своїм кошовим, котрих налічувалось «більш 16000, окрім міщан в полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Кальницьким, Корсунським, Богуславським, Канівським і кількохсот в полку Білоцерківським».

У той час, коли Орлик завойовував одне місто за іншим на Правобережжі, кримський хан успішно просувався зі своїм військом по Слобожанщині, також маючи співчуття в тамтешнього населення. В багатьох місцях жителі зустрічали хана з хлібом-сіллю і вітаннями. Так було, зокрема, під час вступу хана в містечко Водолаги Харківського полку.

Військове командування Петра I не передбачило такого швидкого вторгнення кримських татар в Лівобережну Україну. Тим паче їхнього швидкого маневру на початку лютого на схід від Дніпра, уздовж річки Самари. Захопивши в цьому районі Новосергіївську фортецю, хан вирушив в Слобідську Україну, яка була зовсім непідготовленою до оборони. Скажімо, Охтирський і Сумський козацькі полки нараховували всього 500 осіб, оскільки значна частина українського слобідського вояцтва була кинена на захист Воронежа, Азова й укріпленої лінії по річці Ворскла.

У царських руках фактично залишалась одна Гетьманщина. Але тут трапилось таке, що зовсім зіпсувало всі плани Орлика: кримський хан замість того, щоб іти на Воронiжчину, пішов на Слобожанщину, а пограбувавши її, поспішив повернутися з походу. Кубанська орда, як влучно зазначив Б. Крупницький, тільки появилася перед брамою Азова і пішла понад Доном на Ізюм, також зайнявшись грабунками. Не було зробленого наміченого і на півночі: шведська армія по суті взагалі не виступила зі своїх становищ, що вплинуло, зрештою і на турків, які підозріло подивилися на цю комбінацію, що поставило під сумнів основну ідею Карла XII про можливість співпраці шведів з півночі з турками на півдні, коли Польща мала відігравати роль моста між ними.

Після цього стало зрозумілим, що загальний, так логічно продуманий Карлом XII план не вдався. Кримський хан, дійшовши до Водолаг, далі утримався від походу і повернув з ордою назад. Слобожани, що передались татарам, пішли разом з ними до Вольного, певно, з метою заселення порожніх земель, що входили до складу Кримського ханства. Але за ними погналось царське військо, наздогнало українців, що йшли разом з ханом, і завернуло їх назад, вчинивши над ними жорстоку кару.

Згідно з указом Петра I, «з тих, хто хану добровільно піддався й билися проти військ великоросійських і малоросійських, скарати на смерть кожного десятого за жеребкуванням, а інших з жінками й дітьми послати до Москви для заслання. Також сергіївських жителів, які під час приходу ханському дане місто віддали і солдат його величності царської видали, і нині свою зрадливість явно засвідчили, і билися проти військ його царської величності, наказав його царська величність для пострахи іншим, аби таких зрад ніхто чинити надалі не зважувався, проти того ж скарати з них там на Україні десяту людину з жеребу, а інших їх всіх з жінками й дітьми зібравши, прислати за караулом до Москви в Приказ Малої Росії для заслання».

Друге несподіване нещастя, котре спіткало Орлика, трапилось під Білою Церквою. Після здобуття нижнього міста січовики покопали там шанці й зібралися вже громити верхній замок. Але вночі обложені москвини зробили вилазку, захопили недостатньо захищені запорозькі шанці, і побиті необачні козаки змушені були покинути здобуті напередодні позиції.

Таким чином, Орлик змушений був відступити від Білої Церкви. Польське військо, що допомагало йому тут, відійшло на Полісся, а татари, не слухаючись гетьмана, розсипались загонами і стали набирати ясир по навколишніх селах. Це був крах здавалося так ретельно опрацьованого плану звільнення України. В листі до шведського короля з цього приводу Пилип Орлик причиною свого неуспіху в Правобережній Україні уважав зрадливість татар, які, в порушення договору з ханом, брали в полон жителів і, як варвари, руйнували край, — що робилось, мовляв, уже тоді, коли цей край добровільно піддавався йому.

Цим листом Орлик просив шведського короля Карла XII «взяти до серця ридання нещасної України і клопотатись перед падишахом як про відплату татарам за шкоди, котрі вони поробили краєві, так і про визволення забраного з України ясиру». Треба зазначити, що Карл XII виконав прохання гетьмана, звернувшись до турецького султана з відповідним меморандумом, і 31 липня 1711 року падишах видав наказ бендерському паші відшукати, зібрати і передати Орликові бранців, які «знайдуться в краї, котрим править сей паша, і яких татари забрали в минулий похід в Україну».

Однак це було слабою втіхою для українського національно-державного проводу, бо зміною ситуації одразу ж вирішив скористатися Петро I, який з великою армією кинувся переслідувати відступаючих. Його вояки, як свідчив інформований сучасник, з великою радістю йшли в цей похід, оскільки були переконані, що турки як союзники Орлика «розпочали війну непідготовленими й з поганим настроєм».

XX. «НЕХАЙ МОСКОВЩИНА НАЗАВШЕ ВИВЕДЕ ІЗ НАШОЇ ЗЕМЛІ СВОЄ ВІЙСЬКО»

Турецька армія, всупереч московським прогнозам, навесні 1711 року виявилася підготовленою до бойових дій. До її табору в Карталі прибув Пилип Орлик, якого прийняли дуже добре. Головнокомандуючий Балтаджі-паша запевнив козацького гетьмана, що буде опікуватися козаками. Щоправда, підготовлений Карлом XII план розгрому московського війська, яким передбачалося, аби одна частина турецької армії оточила Київ, а друга візьме в облогу Азов чи Таганрог, не був прийнятий османами. Відтак, пише Б. Крупницький, «замість рішучої зустрічі між турками і москалями десь біля Києва, при активній співучасті всіх членів коаліції, армії Петра I й турецького великого візира Мегмета Балтаджи-паші зійшлися над Прутом».

Значною мірою це трапилося через царя, який самовпевнено зайшов зі своїм військом дуже далеко вглиб турецьких володінь, понадіявшись, очевидно, на відомості молдавського господаря, що «турки і татари у великому страхові» перед ним. У той же час турки, які випередили московське військо на кілька днів, оточили з усіх боків на Пруті Петра I, і вибирати останньому доводилося між здачею в полон або підписанням ганебного для Московщини миру.

Цар зважився на переговори, аби спробувати врятуватися будь-якою ціною, надаючи своєму посланнику П. Шафірову, який при цьому був підвищений до генеральського звання, повноваження йти на всілякі поступки під час переговорів: 11 липня 1711 року Петро I в листі до П. Шафірова навіть погоджувався, аби той прийняв усі вимоги турків, крім рабства. І турки передчасно згодились на мир, якого попрохав у них переможений московський цар — усе вирішили гроші й коштовності, котрими підкупили великого візиря.

Незважаючи на це, Орликові все ж таки вдалось наполягти на тому, аби в договорі згадувалася й українська справа; користуючись важким стратегічним становищем Петра I, турки примусили підписати його такий договір, на підставі якого Москва зовсім відмовлялась від України і зобов'язувалась надалі не втручатись в її справи.

Таким чином, згідно з цим договором Україна ставала вільною, ні від кого не залежною державою. Зокрема, документом чітко вказувалося не тільки «відняти руку від козаків і запорожців», але й не мати свого посольства в Стамбулі, обміняти полонених тощо. Однак старанням Шафірова з мовчазної згоди великого візира 12 липня 1711 року в договорі з'явився запис, який не давав остаточної ясності і міг трактуватися по-своєму царськими дипломатами. Негайно затвердивши ці зміни, вранці 12 липня 1711 року Петро I вийшов «з свого табору з усіма знаками пошани, забезпечений своїми новими друзями всім, чого йому не вистачало для прохарчування розладнаної армії».*

Дізнавшись про остаточний текст Прутського договору, до великого візира негайно прискакав з Бендер шведський король. Карл XII запропонував візиреві, щоб останній

---

* Зовсім інакше висвітлювалося це питання в радянські часи: «Однак хоробрі російські війська зуміли вибратися з загрозливого оточення» (Комуністична освіта (Київ). — 1940. — № 8. — С. 27).

дав йому «двадцять чи тридцять тисяч своїх кращих військ, з якими він був би в силах привести царя назад полоняником, аби заключити з ним більш вигідний договір для Порти і для нас і затримати його аж до виконання умов». Але візир «протипоставив цій пропозиції такі убогі міркування, що його величність з незадоволенням покинув його, щоб повернутися в Бендери…».

Суперечки, що виникли між Москвою й Високою Портою щодо тлумачення окремих статей договору, перешкодили його ратифікації обома сторонами. Петро I, зокрема, не поспішав руйнувати Таґанрозьку фортецю й повертати туркам Азова, вимагаючи, щоб ті спочатку вислали з Бендер шведського короля. Водночас Порта висловлювала невдоволення тим, що московський цар не відмовляється від України. За цих умов Орлик вживав усіх заходів, щоб не допустити до миру царя з Туреччиною на умовах, котрі залишали б тому будь-яку можливість коли-небудь пред'являти права над українським народом.

Зрештою, зусиллями шведського короля султан зважився на рішучі заходи щодо вияснення ситуації з підписанням Прутського миру. Як повідомляли московські посланці, падишах «помянутого визиря Мегмет-пашу низверг с того чину, и посажен он до указу в тюрму со многими своими конфиденты, и едва ль не будет и живота лишен за постановления миру».

Вердикт султана справді був суворим: великого візира за вчинення Прутського трактату «поклавши на шию його ланцюг, пішого й босого, в супроводі кінного турка водили вулицями Стамбула, а потім задушили».

Як пише Б. Крупницький, тільки тепер «турки звернули особливу увагу на українську проблему. Намагаючись за будь-яких обставин схилити їх до війни з Москвою, Орлик у грудні 1711 року відправив до султана своє посольство, до складу якого входили прилуцький полковник Дмитро Горленко, ґенеральний писар Іван Максимович, ґенеральний осавул Григорій Герцик і Кость Гордієнко як представник Запорозької Січі й Низового козацького війська. Вони мали виступати перед турецькою владою від імені українського народу з вимогою підтримати його державотворчі змагання.

Згідно з інструкцію від 3 грудня 1711 року, яка складалась з 10 пунктів, українське посольство мало перш за все від імені Війська Запорозького і всієї України висловити щиру подяку Блискучій Порті за добродійство, яке вона зробила українському народові, визволивши його Прутським договором від московської влади і визнати Україну обох боків Дніпра краєм, назавше вільним і ніколи силою зброї не бувшим приєднаним до Московщини.

Крім того, посольство мало прохати Блискучу Порту вжити всіх заходів до остаточного здійснення цього мирного договору і примусити Москву, відмовившись назавжди від України обох боків Дніпра, передати її новообраному гетьманові і його наступникам, яких Військо Запорозьке після смерті гетьмана обиратиме вільними голосами. «Нехай Московщина, — писав в інструкції Орлик, — примушена відмовитись від України назавше, виведе із нашої землі своє військо і випустить на волю заарештовану під час минулої війни і заслану на Сибір або куди-небудь в інше далеке місце нашу військову старшину, урядових осіб і всіх взагалі українців, в тім числі й послан-

ців від Запорозької Січі, що були затримані в Лебедині, й тих запорожських товаришів, котрих запрохали на роботи за гроші в Петербург і опісля затримали, — одних в Сівську, інших в Вільні, — а потім заслали на каторжні роботи. Нехай також москаль випустить на волю жінок і дітей генеральних старшин, полковників, сотників і інших урядових людей, котрих минулої зими москаль, прочувши про намір Блискучої Порти оповістити війну, наказав позвозити до Глухова, щоб залякати українців і сим зміцнити свою владу на Вкраїні».

Далі в інструкції наголошувалося: «виходячи з України, московське військо повинно передати всі кріпості до влади гетьмана, а само, одступаючи, не повинно робити українським жителям нічого злого, ні явно, ні тайно, не брати з собою нікого в полон і нікому не робити ніякої шкоди. Окрім того, москалі повинні повернути всі гармати, котрі вони позабирали з Січі і поодвозили в Білу Церкву; коли ж їм се буде дуже важко зробити, вони повинні замінити сі гармати іншими гарматами із інших українських фортець, котрі там повинні зостатись після виходу з них московських залог. Взагалі ж, треба домагатись, щоб були повернуті всі збитки і страти, котрі потерпіли українські жителі від московських військ в минулу війну».

Крім того, Орликова інструкція ставила перед послами завдання розвивати перед дипломатами Високої Порти, що Україна не тільки від Московської, а й від будь-якої іншої держави залежною бути не хоче. Також з Кримом і Туреччиною вона хоче жити в добросусідських відносинах, про що наголошувалося в попередніх угодах, а перебувати під протекцією шведського короля.

Треба сказати, що султан Ахмед III схилявся до підтримки козацтва, і в проекті нового турецького мирного договору спеціальною статею зазначалося, що українські й запорозькі козаки «з усіма їхніми землями мають бути в області і під протекцією Блискучої Порти, і щоб з боку його царської величності вони жодним чином не були потурбовані і до них не вступатися». На переговорах турецькі представники взагалі заявляли, що без України «султан однак не мислить і хоче за договором мати її всю під своєю протекцією».

У грамоті султана Ахмета III гетьману Пилипу Орлику від 28 грудня 1711 року, зокрема, зазначалося: «Козаки України та Запорожжя підлягають моєму вічному правлінню. Вибори та скинення гетьмана залишаються в їхніх (козаків) руках. Поладнання їхніх (козаків) справ довіряється їм самим. Вони (українці) матимуть статус підданих, їх не обтяжуватимуть ніякими податками, ані не вимагатимуть від них гараджу. Назване населення повинне чітко дотримуватися своїх договірних зобов'язань».

Ахмед III.

Через два дні султан Ахмед III продиктував російським представникам чотири додаткових умови: 1) Передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під протекторат Турецької імперії разом з «українським урядом» згідно з відповідною статею Прутського договору. 2) Остаточно і безповоротно вивести війська з Польщі. 3) Не чинити перешкод

переїзду шведського короля, коли він за рішенням султана покине територію Туреччини. 4) Негайно залишити Азов.

Проте більшість високих чиновників, зокрема, великий муфтій, а особливо колишній і тодішній великі візири, виступали проти війни з Росією. Останній, одержавши 100.000 червінців від Москви, зумів переконати Диван, що необхідно ухвалювати згоду з Петром І.

Тимчасом Пилип Орлик, перебуваючи в Демотиці, поблизу Адріанополя, де знаходилася тоді резиденція султана, 4 квітня 1712 року звернувся зі спеціальним меморандумом до європейських держав, у якому він вирішив, за словами Олександра Оглоблина, заманіфестувати історичні права України на державну незалежність, спираючись також на щойно укладений договір з Туреччиною й виясняючи, що українсько-турецький союз не загрожує інтересам інших, а передусім християнських країн.

У цій ситуації московський цар знову змушений був вдатися до випробуваного методу впливу на османських чиновників. У листі до П. Шафірова від 3 квітня 1712 року Петро І наказував: «велимо вам всілякими заходами трудитися, аби Порту від початку війни відводити, представляючи їм виконання всього з нашого боку, що в договорі зображено, за що обіцяйте тим особам, про яких ви писали, й іншим, кому потрібно, достатню нагороду й річне жалування, і можете тим дати з тих грошей, що у вас є».

І це, очевидно, дало свої результати: хоч Баталджі-паша, звинувачений у зраді над Прутом, був усунутий з посади, новий візир Юсуф-паша розпочав переговори з посланцями Петра І, що зрештою призвело до знівелювання домагань української сторони й прийшло до порозуміння між Москвою і Високою Портою: підписаний 5 квітня 1712 року турецько-російський договір передбачав володіння за Москвою Лівобережною Україною й Києвом.

Повідомляючи про цей успіх, 8 квітня 1712 року П. Шафіров і М. Шереметєв доносили Петру І про допомогу в його досягненні з боку прихильних до Росії британських і голландських дипломатів: «Англійський посол як дуже вмілий і розумний чоловік так у цій справі день і ніч трудився, і листами, й словом до миру схиляв турків, і в конференціях їм про те і з прикрістю їх великою умовляв, що інколи на нього і сердилися і, вважай, сварили, як би і самому вашої царської величності рабу більше неможливо було робити. І бачив освідомлювач цього сам при заключенні цього трактата, як він своєю рукою чорновик трактата італійською мовою писав і вимишляв таким чином, якби той скласти в такій силі, щоб він був не противний вашої царської величності інтересу і від турків міг бути прийнятий. І так він чинив по всякому пункту по нашому бажанню, та й голандський посол, оскільки в нього є розуміння, в тому ж трудився і їздив неодноразово інкогніто до візира, вмовляв його наодинці й схиляв на нашу користь, бо може говорити сам по-турецьки. Також і перекладачі їх і секретарі в розвідуванні всяких відомостей і в постанові того трактата, скільки їм можна було, трудилися».

І хоч цим послам російські представники вручили грошові нагороди, вони просили Петра І, аби «прислав їм кавалерії з нарочитими алмазами… також звольте прислати їм по доброму хутру соболиному».

Що стосується підкупів султанського оточення, то московські посли писали, що «із соболиних хутр обіцяли ми рейс-ефенді хутро, візиреві дати змушені будем понад обіцяних 3000 рублів червоних хутра три чи чотири, оскільки і йому обіцяли; ще перекладачеві Маврокардату обіцяли хутро й іншим, особливо султанському зятеві Аліселіхтер-паші, як його великому фавориту треба буде дати…» (там само. — С. 501).

Французький посол у Константинополі П. Дезальєр писав тоді: «Достеменно є, що Порта обманута, вона пішла на заключення миру з царем московським під такими кондиціями, які невигідні. Оскільки цар володіє Києвом, в якому має свої склади амуніції й провізії, то «ніколи козаки не будуть мати такої волі, яка їм обіцяна. І цар більше клопочеться за Україну, ніж за всю свою державу, яка як пустка, а Україна в такому становищі є, що може на поле виставити 100.000 військ».

На Орлика і його товариство цей договір зробив прикре враження. Гетьман був дуже стурбований розділом України і листом прохав великого візиря виправити помилку, відібрати від царя і Лівобережну Україну з Києвом. Він доводив великому візиреві, що Київ не може існувати без України, а Україна без Києва, що Київ для всього українського народу має священне значення як місто, в якому вперше була прийнята і ствердилась віра християнська грецького обряду, де заснувався центр просвіти для українського народу, що Київ необхідно залишити при гетьманові Війська Запорозького з усією Україною. Бо якщо віддавати українцям Правобережну Україну, визволяючи її від московського панування, то, мовляв, немає ніякої рації залишати в руках царя Лівобережну Україну. «Од Правобережної України москаль давно уже одмовився, обрікши її зоставатись пустелею, — писав Орлик в своєму листі, — і якщо нам тепер оддають тільки сю пустелю, а Лівобережну, заселену, зоставляють під московським пануванням, то що ж се тоді за визволення?..».

Орлик умовляв, благав візиря допомогти йому визволити всю Україну з-під московського ярма по обох боках Дніпра і не залишати Лівобережної України в царській неволі. Це подіяло: оскільки Петро І, незважаючи на домовленість, не збирався виводити свої війська з Польщі й Правобережної України, Висока Порта почала хитатися, турки знову заговорили про Україну. Відтак московське посольство 20 жовтня 1712 року було заарештовано і посаджено в Семибаштовий замок, і турки одержали привід у черговий раз оголосити війну Москві. Зрозуміло, що особливо заохочували Порту до цього козаки з Орликом.

Погодився зрештою і султан. 16 вересня 1712 року в розмові зі своєю матір'ю він сказав: «Московський цар не виконує договору і не виводить свого війська: видно, хоче він війни з нами знову. Я сподіваюсь, що тепер цар московський нас не обдурить. Я з ним не замирюсь, доки не одніму у нього всієї України».

І коли Москва не виконала своїх зобов'язань щодо виведення військ з Правобережжя України, розгніваний султан вирішив оголосити цареві війну. Дійсно, 29 листопада 1712 року султан видав відповідний указ, відтак в Орлика знову зблиснула надія на швидке здійснення його заповітних мрій. Однак, коли в Москві дізналися, що головна причина в погіршенні московсько-турецьких відносин — українські емігранти на чолі з Орликом, що пішли за Мазепою в Туреччину, що саме вони найбільше підбивають Порту до виступу проти Москви, то вирішили вжити відповідних заходів.

Аби змусити Орлика і його товариство припинити цю їхню діяльність, Петро І розпорядився заарештувати і вивезти з України в Московщину рідню тих «мазепинців», які, мовляв, живучи в Туреччині, нацьковують турецький уряд проти нього.

Щоб ще більше вплинути на діяльність українських еміґрантів в Туреччині, всіх заарештованих примусили написати листи до своїх родичів, які були в Туреччині, з проханням припинити свою шкідливу для Московщини діяльність, бо якщо вони не перестануть під'юджувати турок проти московського царя, то їх родичів, що сидять під арештом в Москві, буде скарано смертною карою.

Однак ці листи не допомогли. Орлик, як і інші українські емігранти, що були з ним в Туреччині, не припинили своєї шкідливої для Московщини діяльності і ще з більшою енергією стали заохочувати султана до війни за визволення України. В кінці листопада 1712 року останній виїхав в Адріанополь для орґанізації наступу. Його обнадіювали на швидкий успіх посол французький, поляки і шведи, а також еміґранти з України, котрі тільки й «жили надіями на визволення з московського ярма» .

Під час переговорів з московськими дипломатами кримський хан і турецькі представники заявили, що в умовах Прутського договору йшлося про всю Україну, оскільки «Мазепа ж з старшиною під протекцію Порти від усього народу прийшов». У відповідь на це московські посли пояснювали, що, мовляв, Мазепа — зрадник, народ уже вибрав іншого гетьмана.

Готувалися до виступу не тільки татари й турки. Активну діяльність у цьому плані розвинули запорожці. Тож російський вельможа Борис Шереметьєв 24 грудня 1712 року повідомляв графа Апраксина, що «господин Киевский губернатор пишет мне, что в Умань Запорожцев из Сечи конницы, а из Бендер пехоты пришло с 1.000 человек, и над ними полковник от кошевого учинен, а другой в Корсуни и особливо в Городищу поставлены и имеют от кошевого письма и набирают до себя гультяев, которых уже с 200 человек собрано; и прислано будто из Бендер от Короля Шведскаго и от Орлика письма до Умани, чтоб помянутые Запорожцы никуда не насходились и были б до указу в том месте».

У непевній ситуації була лівобережна старшина, якій доносили про плани царських сановників відправити її до Сибіру. За таких обставин, пише Б. Крупницький, не дрімав і царський уряд, котрому зовсім не хотілось воювати з турками; він знову взявся за свої старі, випробувані вже засоби до припинення війни з Туреччиною і через голландського драгомана Тейльса, що служив в московському посольстві в Константинополі, він запропонував близьким до султана людям доброго хабаря, щоб вони вплинули на падишаха, аби той згодився на відновлення мирних переговорів і припинення війни.

Спроба царського уряду в цьому плані завершилась успіхом: Туреччина згодилась помиритись з царем, але за умовою, що Петро І згодиться на два нові пункти мирного договору. Суть першого полягала в тому, щоб була поновлена щорічна данина кримському ханові, другого — аби кордон був проведений між річками Самарою й Оріллю і на турецькому боці поселилися запорожці, чого не хотіла Москва.

Але 4 червня новий великий візир Алі-паша скликав до себе вельмож і офіцерів на

нараду і запитав їх — чи починати знов війну з Московщиною через два пункти, котрих московські посли не хочуть приймати, чи ні. Муфтій, котрому Шафіров пообіцяв 10 000 левків і міх соболів, одповів, що війна буде незаконною через те, що цар виконав умови договору; решта присутніх згодилась з думкою муфтія, і ця постанова була відіслана султанові, який відповів, що й він згоджується на мир.

Після цього між Туреччиною й Московщиною 13 червня 1713 року був підписаний мир, за яким цар зрікався не всієї України, а тільки половини, — Правобережжя. Київ залишався також за ним: «Козаки з їхніми землями й містами, які перебувають на тому боці Дніпра, тобто у володінні царської величності, хай перебувають під його володінням, як і раніше. І фортеця Київ, яка знаходиться по цей бік тієї ріки, разом з містечками й приналежними старими рубежами фортеці Київ, таким чином, як ці вчинені рубежі в час померлого Магмет-султана, мають бути у володінні раніше нареченого його царської величності російського. А від усього іншого по цьому боці Дніпра повинен царська величність відняти руку. І від півострова Січі, який є на цьому боці вищеназваної ріки, його царська величність віднімає також».

Укладення 25-річного миру між Туреччиною й Московщиною відбилось і на подальшому перебуванні Карла XII в Туреччині, який постійно під час побуту у Бендерах, допомагав їй у війні з Московщиною або підбивав до неї. Тепер же йому не було чого залишатись у Туреччині, і він мусів покинути її межі, де свого часу знайшов собі притулок з Мазепою по нещасливій битві під Полтавою, і виїхати в Швецію, аби продовжувати там війну з Москвою.

Зрештою, Туреччина звернула свою увагу на важливіші для неї тоді проблеми, відтак 22 квітня 1714 року вона погодилася віддати Правобережну Україну полякам. А в листопаді того ж року великий візир наказав кримському ханові заборонити козакам під карою смерті сперечатися з поляками за цей український регіон. Українському гетьманові не залишалося нічого іншого, як також покинути Туреччину й перебратися до Швеції під опіку Карла XII.

З 1722 року Орлик був інтернований у Салоніках і до кінця свого життя (1742 р.) мешкав у володіннях Оттоманської імперії, марно сподіваючись допомогти Туреччині своїм політичним планом щодо України. Це відбивалося й на його антитурецькій (властиво антимусульманській) ідеології, побудованій на старих українських традиціях XVI—XVII ст. і підсиленій власним досвідом. Але це були його останні намагання самостійної української політики щодо Туреччини.

Коли після смерті Карла XII постав так званий Віденський союз, який мав за мету ослабити Росію, то Пилип Орлик намагався створити спеціальну східно-європейську коаліцію з Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татар, до яких приєдналися б і запорожці та лівобережні і донські козаки, як і підлеглі Петрові І мусульмани — казанські й астраханські татари. Англія не пішла на розрив з Росією, після чого Австрія й Польща стали шукати замирення з Петром І.

Саме гетьман Пилип Орлик і його син Григорій виступали з настирливою вимогою створення антиросійської коаліції. Вони радили Туреччині замиритися з Австрією і вдарити всіма силами на Росію, радили Польщі підтримати турків, радили Швеції ви-

користати нагоду й повернути від Росії свої старі провінції й історичні кордони. Однак, на думку Б. Крупницького, «Туреччина не розуміла своїх власних інтересів так само, як і Швеція. Обидві трималися тактики боротьби в етапах та думали про ослаблення ворога, замість його рішучого поборення. Це не було заповітом Карла XII, і тому й Росії все давалася можливість розбивати кожного політичного противника зокрема».

Григорій Орлик.

Уже тоді син гетьмана Григорій Орлик застерігав Захід від легковаження московською експансією, наголошуючи, що вона «може зруйнувати цілу європейську систему». Проте Європа й далі легковажила, а Москва продовжувала здійснювати свої плани властивими їй методами, про що її дипломат А. Бестужев у 1723 році повідомляв з Данії: «Лучше пока возобновить требование императорскаго титула, но чтоб получить здесь успех, необходимо дать канцлеру Гольсту 10.000 червонных, тайному советнику…6.000, тайному советнику Ленту 6.000 да управляющему иностранными делами фон Гагену 3.000, ибо точно таким же способом ганноверский двор отвлек Данию от русскаго союза Гольста, Лента и Гагина…».

Зрозуміло, що українським питанням ніхто в Європі вже не опікувався, тому ілюзорними виявилися сподівання нашої першої політичної еміграції на підтримку західних країн. Вони вже починали заворожуватися Росією, не усвідомлюючи, що це принесе їм у майбутньому.

XXI. «І НАЧАЛЬНИХ ТАМ ЛЮДЕЙ РОСІЙСЬКИХ НАСТАНОВЛЯТИ»

Позбавляти Україну прав і вольностей Петро І заспішив уже при виборі нового гетьмана на місце діючого Мазепи. Новообраного старшого цар позбавив права призначати полковників до схвалення кандидатури в Москві. Але й за ними, як і за самим Скоропадським, московський цар встановлює нагляд, приставивши до останнього стольника Ізмайлова. В спеціальній інструкції, яку привіз цей царський чиновник, зазначалося, що всі маєтності козацької старшини, що залишилися вірними Мазепі, конфіскувати і без царського указу нікому не передавати. Зате гетьман змушений був годитися з рекомендаціями Петра І щодо надання цих земель і власності різним московським урядникам, якими відтепер заполонилася Україна.

Столицю її відтепер було перенесено з Батурина на кордон з Росією — до Глухова, куди введено два московські полки для контролю за діями Скоропадського. Так само вислано в інші терени Гетьманщини царські збройні підрозділи, які необхідно було утримувати за кошти місцевого населення, в той час, коли козацькі відділи відправлялися в різні військові походи, а також на будівельні роботи до Санкт-Петербурга, копати канали навколо Ладозького озера, зводити лінію укріплень понад Каспійським морем на Кавказі.

Скажімо, коли 1718 року постало питання про спорудження Ладозького каналу, що мав бути прокопаний уздовж цього озера для забезпечення безперебійного судноплавства, то в іменному увазі самодержець власноручно дописав: «К сему делу привлечь украинцев». Перший похід відбувся під проводом генерального обозного Івана Сулими (по дорозі він помер, і його заступив Чарниш), чернігівського полковника Павла Полуботка і лубенського Опанаса Марковича, тисячі козаків, а також відповідний штат обслуги вирушили в тяжку експедицію. Сам перехід з України до Санкт-Петербурга був дуже виснажливим, бо, крім усього, треба було йти мокрими шляхами своїм коштом і харчами.

Кременчуцький сотник Ілляшенко так описував цей перехід: «Поки йшли ми через українські міста, то нас скрізь пускали на нічліг в великі морози, волам і коням нашим давали сіна й соломи. Але так було тільки до Сівська; від Сівська вже почалася велика нужда і для нас і для нашої худоби. Нас нікуди не пускали на ночівлю; сіна й соломи не тільки ніде було взяти (як людям служебним у поході), але навіть і купити за звичайну ціну не мож було… Ми примушені були ночувати на вулицях у великі морози без притулку. Коні і воли поохлявали без корму… Від Гомля довелось іти глибокими снігами, а харч, взятий з дому, нести на плечах, щоб полекшити підводи; приходилось помагать і обозові — тягнуть його шлеями разом із хорими…».

Відтак шлях до Санкт-Петербурга розтягувався на цілі місяці. Наприклад, у другий похід козаки вийшли в першу неділю посту, а на канали прийшли аж у червні, не дорахувавшись багатьох, яких смерть звалила в дорозі через простуди та інші хвороби. Ще більше жертв спричиняла важка праця, адже у вкрай поганих природних умовах, у порівнянні з українськими, козакам доводилося на плечах переносити важкі колоди, різний хмиз, дошки та палі на великі відстані в день і вночі, а також у свята. Докучали й знущання російських наглядачів над будівництвом каналів.

Оскільки на кожний похід визначався загальний обсяг робіт, то козаки, що залишилися живими, змушені були наймати за власні кошти різних бурлаків, аби впоратися з доведеними завданнями для українського контингенту.

Голоду й холоду довелося зазнавати козакам і під час повернення додому, оскільки за покладену важку працю ніхто їм не платив. Багато з них, аби протриматися в зворотній дорозі, змушені були продавати останні речі, а деякі навіть і рушниці. Тому й не дивно, що за таких обставин далеко не всі поверталися до рідних домівок в Україну. Наприклад, під час першого походу на Ладогу вмерло по 3 козаки з кожного десятка. Чимало залишилися каліками. Зокрема, по бездоріжжі, в заметіль 1721 року ледь повернувся з Ладоги чернігівський полковник Полуботок. Подібні наслідки були і після другого та третього походів на канальні роботи.

А ще ж треба додати, що в той час тисячі козаків висилали копати канал між Волгою і Доном, змушували воювати в Білорусі, Литві, Ліфляндії, Фінляндії й на Каспії за чужі інтереси.

Незавидна доля очікувала і сподвижників Мазепи: прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального писаря Івана Максимовича, братів Ломиковських, Максима Самойловича, Антона Антоновича — представників старшини, які, повіривши обіцянкам про помилування й прощення, повернулися з козацькими клейнодами в Україну, — заслав на Московщину, де доживали вони свій вік у злиднях.

Тих же, хто не повернувся, чекало ще страшніше покарання — арешт рідних з наступним етапом до Сибіру. Ось що писала з цього приводу мати полковника Мировича до сина в Туреччину: «За твою вину я кинута в тюрму з усіма моїми дітьми, твоїми братами, і зазнаю важкого ув'язнення з усіма дітьми моїми. Тому прояви милосердя до матері своєї і до братів своїх, ухилися від тієї противної сторони, бо коли того не зробиш, то без милосердя й жодної милості будемо страчені».

А тих емігрантів, котрі не піддавалися обіцянкам царя і намовам рідних, Петро I викрадав з територій чужих держав, нехтуючи всіма нормами міжнародного права. Зокрема, так було вчинено з генеральним осавулом Андрієм Войнаровським, якого в 1716 році схопили в Гамбурзі, вивезли до Росії, а потім відправили до Сибіру, де він і помре.

Наказного полтавського полковника Григорія Герцика, який жив у Варшаві навіть під чужим прізвищем, також буде вивезено до казематів Петропавлівської фортеці. І в 1721 році, під час підписання Ніштадського миру, козацька старшина в еміграції добивалася через шведського короля, аби Петро I звільнив Григорія Герцика з матір'ю, а також повернув із сибірського заслання родину полковника Федора Мировича.

Як свідчать тогочасні документи, московські агенти прагнули «перевернути землю і небо», щоб схопити у Вроцлаві родину обраного в еміграції гетьманом Пилипа Орлика. Пізніше хотіли вивезти її з Гамбурга, а за сина Григорія, давали золотом вагу його голови… Зрештою, такі жорстокі репресії Петра I щодо першої української політичної еміграції призвели до того, що вона фактично перестала існувати й не змогла відіграти відповідної ролі в розгортанні й підтримці національно-визвольної боротьби на рідних землях.

Не міг московський сатрап дотягнутися лише до запорожців, яким Порта дала можливість після російського погрому 1711 року перебратися в пониззя Дніпра, де вони заснували Олешківську Січ. Між іншим, Крим також був зацікавлений в існуванні Запорожжя як буферної зони між ханством і Московською державою. З цього приводу житель Гадяча Дорош Гапоненко, який 1724 року повернувся з Бахчисараю, свідчив: «Хан запорожців не віддав під російську державу, запорожці перша країна від росіян і за ними ми безпечні й стада наші ходять аж до самого російського кордону, якщо ж віддати запорожців у російську державу, то не тільки стада й дітей наших потаскають, і весь Крим запорожці взнали..».

Проте в арсеналі репресивних засобів Москви на знищення українства було й чимало інших інструментів на виконання цього стратегічного завдання. Зокрема, знову було висунуто зупинений Мазепою проект зросійщення українців через спільні шлюби. Так, у своєму трактаті про «Удержання України Черкаської» від 1713 року російський агент у Лондоні Федір Салтиков пропонує Петру I створити при гетьманові Іванові Скоропадському для нагляду за його діями гвардійську кавалерійську сотню з російських «дворянских детей и из кадетов и из нарочитых детей неженатых» і «необходимо женить их у полковников и сотников и в других богатых людей», аби «тот народ (український. — *В. С.*) перемешался с российским народом чинами, удачею и свойствами».

При цьому не тільки визначалася давня мета Москви: «волю ихнего правления отобрать», але й водночас «и начальных там российских людей настановлять». Проте найголовніше було далі: «После ликвидации автономии украинский народ в доброе и постоянное состояние приведется и превратится в российский народ».

Треба сказати, що Петро I сприйняв цю пропозицію як керівництво до дії, бо вже невдовзі призначений ним керувати Ніжинським полком росіянин Толстой самим царем одружується на доньці гетьмана Скоропадського. Щоправда, в цьому випадку був і свого роду зустрічний рух: після поразки Мазепи гетьманша Скоропадська, ненаситна до наживи й неперебірлива в засобах, зараз же зробилася величезною московською патріоткою в такій мірі, що сама ніяк не могла дочекатися повноліття своєї дочки і, як тільки тій сповнилося 15 років, відпровадила її до Санкт-Петербурга й віддала заміж за царського улюбленця Толстого.

Крім напливу чиновників з Московщини, царське самодержавство спрямовувало на різні посади в Гетьманщину чужинців, які неприхильно ставилися до місцевого населення. Про брутальну поведінку до нього з боку московських полків годі й говорити, що викликало гострий протест українства. Спроби Скоропадського змінити ситуацію не давали жодного результату. Зокрема, провальною була його поїздка до царя в 1718 році, коли він клопотався про повернення собі гетьманських прав й зменшення адміністративного тиску самодержавства. В Москві, скажімо, й слухати не хотіли про зменшення свого війська в Україні, відмовилися також говорити щодо непризначення чужинців на старшинські посади в козацькій адміністрації.

Царське самодержавство одразу ж після цього гетьманського візиту розгорнуло атаку на Скоропадського, нагадавши про роздані ним своїм родичам маєтності мазепинців, що порушувало відповідну царську інструкцію від 1709 року. Відтак підготовле-

ний Ізмайловим донос прискорив рішення Петра I про заведення Малоросійської колегії, про що оголосили 27 квітня 1722 року. Сімдесятишестирічний Скоропадський поїхав до царя протестувати, але нічого не добився. Повернувся розбитим і невдовзі помер.

Вибори нового гетьмана цар відклав, погодившись на тимчасового наказного чернігівського полковника Павла Полуботка, запропонованого козацькою старшиною. Але управляти Гетьманщиною фактично взявся московський урядник Степан Вельямінов. Бо в привезеній ним інструкції насамперед зазначалося, що саме він повинен приймати й полагоджувати скарги за постановою всіх адміністративних і судових інституцій, впорядкувати фінансові справи й збирання хлібних запасів і передачі їх до царської скарбниці. Але особливо виділявся пункт про те, що саме Вельямінов має наглядати за тим, аби полковники і сотники не обтяжували козаків і посполитих надмірними повинностями. Більше того, невдовзі наказний гетьман Полуботок одержав грамоту Малоросійської колегії «О неупотреблении до жадных работизн казаков и невзимания из них накладов, когда к суду явятся».

Коли Полуботок розіслав московські інструкції по полках, то там швидко зрозуміли далекоглядність намірів Москви — пересварити старшину з козаками й посполитими, нав'язуючи внутрішню міжусобицю Україні, як це вже було апробовано не один раз, починаючи з часів гетьмана Івана Виговського. Бо й справді, чого це, як цілком справедливо зазначав С. Зеркаль, «найбільші рабовласники москальські дворяни й магнати стали в оборону кріпаків, але не своїх, москальських, тільки в Україні» — щоб поглибити ту класову боротьбу, яка заіснувала від 1648 року. І це означало, що в Україні відтепер необмежена влада Москви й обмежена власне козацька.

Особливо це проявилося в ставленні спочатку полкової й сотенної старшини до універсалів Павла Полуботка — вони ігнорувалися нею, вона швидше підтримувала лінію Вельямінова. Тільки тоді, коли останній розіслав наказ, «чтобы хлебные и денежные сборы собирали со всех не обходно, также табачную и медовую десятину собирать по всей Малороссии, не выключая никого», то низова старшина хитнулася до свого наказного гетьмана. На генеральній раді полкова старшина підтримала пропозицію Полуботка про те, щоб подати дві скарги на Вельямінова — до царя й Сенату, в яких звинувачено представника Петра I в Україні за оподаткування козацьких старшин. Першу підписала генеральна старшина, а другу — полкові й сотенні урядники, але свого підпису не поставив жоден полковник і сотник.

Павло Полуботок.

Козацька делегація в складі сотника Івана Холодовича і канцеляриста Дмитра Володковського виїхала до Санкт-Петербурга й Москви в другій половині вересня 1722 року. Через два місяці вона привезла рішення Сенату, яким Вельямінову заборонялося збирати податки з старшинських маєтків і десятину з тих володінь, які мали царські грамоти. Це повідомлення Полуботок негайно розіслав у полки, стверджуючи таким чином свою важливу перемогу над спробами Вельямінова поставити його дії під контроль Малоросійської колегії.

Останній не погодився з таким поворотом справ і вислав 12 грудня 1722 року свої заперечення до Сенату. А Полуботок наступного дня відправив до Москви своїх посланців з подякою за попередні ухвали, а також просив відкликати «пожилий платіж за збіглих москвинів» з неповерненням їх російським поміщикам і забезпечити вибір гетьмана після повернення царя з персидського походу. До цих прохань було прикладено скаргу на Вельямінова, який, мовляв, спричинився в Україні до неспокою й анархії, а керована ним Малоросійська колегія ставиться до козацької старшини «без всякой учтивости». Окремо ставилося питання про зменшення постою драгунських полків, що обтяжувало населення Гетьманщини.

Щоб ще раз наголосити Вельямінову, хто в Гетьманщині господар, Павло Полуботок того ж дня без згоди Малоросійської колегії розіслав у полки універсал «про ускромнение крестьянских волнений», яким наказував «перестерегать накрепко, чтоб поспольство в подданстве зостающее не показывало никакого самовольства против своих владельцев, а где бы от каких нибудь подданных могло происходить легкомысленное самовольство и противность, то оных брать до тюремного вязенья и по разсмотрении вины публично карать нещадно».

Звичайно, такий хід наказного гетьмана розцінювався як повне ігнорування Малоросійської колегії. Тимчасом до Генеральної Військової Канцелярії надійшов царський указ про призначення ще трьох російських комендантів — до Переяслава, Стародуба і Чернігова, і щоб їхні розпорядження місцеві козацькі полковники «без всякой остановки исполняли».

Проте Полуботок повідомив Вельямінова, що козацькі полковники не будуть виконувати накази російських комендантів. Той вирішив поїхати до царя зі скаргами на козацького старшого, аби змінити ситуацію в Україні на користь Москви. Не залишився в боргу і Полуботок. Наприкінці січня 1723 року він відправляє до Москви делегацію генеральної старшини «от всей Малороссии», якій доручає клопотатися насамперед про вибір старшого і про призначення на полкові вакансії місцевих заслужених старшин.

В окремому листі до царя йшлося і про те, аби відмінити похід до Астрахані, не призначати російського коменданта до Стародуба, а полтавський аби не втручався в справи тамтешнього полковника. Та через кілька днів виявилося, що даний лист був занадто запізнілим, оскільки вже надійшло розпорядження Петра I про похід на Каспій і на канальні роботи на Ладогу. Спроби Полуботка відкласти Астраханський похід до квітня, аби «йти по траві», і відмовитися від Ладозького з огляду на великі втрати Гетьманщини в людях і розорення краю, що викликалося постоєм восьми драгунських полків і Маклебурського корпусу, розуміння з боку царя не одержали: «В Терский поход идти зимним путем, а Ладожский отложить до 1 апреля».*

---

* Треба зазначити, що в першій чверті XVIII століття Україна втрачала в людях і через масове переселення до Нижнього Поволжя, де царський уряд розпочав спорудження Царицинської оборонної лінії. Тоді тут засновуються за участю українських поселенців село Красний Яр, а також кілька хуторів — Петруніни, Костарови, Саламатини, Баранівські.

Після освоєння Царицинської лінії з України сюди потягнулися втікачі від панської неволі. Скажімо, селяни поміщика Самойлова з Київщини заснували тут Єлань, Самойлівку та Піщанку. За наказом імператриці Анни Іоанівни ще майже тисячу родин українських селян було розселено між Царицином і Камишиним.

Візит Вельямінова до царя був успішнішим, ніж делегації козацьких старшин. Він добився того, що Петро I 27 лютого 1723 року підписав указ, яким, по суті, ліквідовував самоврядування Гетьманщини: «Объявить казакам и прочим служилым Малороссиянам, что в Малороссийские полки по их желанию определяются полковники из Русских».

Не знаючи про підписання такого документа, козацька делегація, не вирішивши доручень свого старшого, через безгрошів'я змушена була повернутися до Глухова ні з чим. Тимчасом царський резидент, відповідно подавши факти спроби незалежної від Малоросійської колегії діяльності Генеральної Військової Канцелярії, добився підписання Петром I 16 квітня 1723 року ще одного указу, спеціальними інструкціями до якого передбачалося, що всі податки в Гетьманщині з усіх без винятку буде збирати Малоросійська колегія, вона полагоджуватиме всі скарги козаків, складатиме подвірні реєстри козаків і посполитих, їй дозволяється зноситися з полковими старшинами в обхід Генеральної канцелярії, а останній заборонялося розсилати свої універсали «о важных делах» без затвердження їх Малоросійською колегією.

Крім того, також відмінялися різні нібито непотрібні побори, як то: ярмаркове від возів у місті під час базарів і ярмарків, від продажу худоби, коней, хліба тощо. А за те, що старший з генеральною старшиною, «не взирая на данные им нашим указы, послали некоторые указы без совету с президентом Коллегии, того ради велено для ответа быть сюда полковнику Полуботку, из старшины — Савичу и Чарнишу».

Таким чином, указом Петра I від 16 квітня 1723 року фактично було знищено власне самоврядування в Україні, але царському самодержавству цього було замало, оскільки козацьке військо ще залишалося в підпорядкуванні його старшого, яким на той час був наказний гетьман Павло Полуботок. Тож услід за цим 29 квітня з'являється новий царський указ, яким князь Михайло Голіцин призначається «главным командиром над всеми нерегулярными войсками, в том числе и над Малороссийскими казаками». І там же додається: «во всем том, что будет касаться воинских отправлений», Малоросійська колегія підлягає саме йому. Про гетьмана вже навіть не згадується, бо його замінятиме російський воєначальник Голіцин.

Одержавши ці два царські укази 22 травня 1724 року, Полуботок не змирився з уже визначеною йому й Україні долею. Не поспішаючи сам з виїздом до царя, він відправляє через два дні делегацію до Санкт-Петербурга, яка везе все ті ж клопотання: про вибір старшого, заповнення вакансій полковників у Переяславі, Полтаві й Стародубі, відкликання «пожилого платежу» за втікачів з Московщини і так далі. Але ці документи датуються 13 травнем 1723 року, тобто для майбутнього виправдання, що подавалися вони, мовляв, ще до приїзду царського гінця зі згаданими указами щодо ліквідації козацького самоврядування в Україні.

Відтягуючи свою поїздку, він розсилає до полкової й сотенної старшини листи з проханням прибути до Глухова для підписання двох петицій до царя щодо збереження прав України. Однак ніхто з них до столиці Гетьманщини не приїхав, не поставили свої підписи і більшість генеральних старшин, а полковники Апостол і Милорадович після від'їзду Полуботка 13 червня до царя чимдуж звернулися до Генеральної Військової Канцелярії, аби зняти їхні підписи з тих прошеній, які їхній старший повіз до Санкт-Петербурга.

Наказний гетьман Павло Полуботок з генеральними старшинами Савичем і Чарнишом ще не доїхали до російської столиці, а в Глухові вже читали новий указ царя від 23 червня 1723 року, який був остаточною відповіддю на домагання козацької старшини про свої права, зокрема, щодо вибору старшого: «Понеже всем известно, что от времени перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадского, все гетманы являлись изменниками и какое бедствие терпело наше государство от того, а наипаче Малая Россия, как еще свежая память о Мазепе; того ради во избежании в гетманы зело вернаго и известнаго человека сыскать надлежит, о чем непристанное старание имеем; а пока оной сыщется, ныне определено правительство, дабы лучшую пользу тому краю чинило и крепкая дана ему инструкция и тако остановка в делах до избрания гетмана не будет, и для того в сем деле докучать не надлежит».

Зрозуміло, що Полуботок зі Савичем і Чарнишом про це нічого не знали. Вони тільки 6 серпня 1723 року були прийняті царем, якому знову було подано прохання про вибори гетьмана, звільнення старшин від податків, скасування Малоросійської колегії та заведення генерального суду з 7 членів. Розлючений Петро I розпорядився заарештувати Полуботка з усіма членами української делегації, взяти їх на допити, а в Гетьманщину відправив свого чиновника Румянцева, якому доручив розібратися з підписами на проханнях до царя.

Останній майже півроку переводив слідство в полкових містах Гетьманщини, збираючи матеріали про діяльність Полуботка й козацької старшини. Головний результат, який він доповів самодержцю, був потішним для Петра I: козаки, посполиті й окремі сотники не брали участі в підписанні петицій Полуботка і що населення ненавидить старшину і урядників. Тобто, соціальний антагонізм в Україні не створить перешкод для заведення тих порядків, які він там зібрався встановити. Це, на думку С. Зеркаля, і могло бути пом'якшенням смертних вироків козацькій старшині, які були замінені їй на тюремне ув'язнення, а згодом вона була випущена на волю.

Але наказний гетьман Павло Полуботок навічно спочив у казематі Петропавлівської фортеці 29 грудня 1724 року, відмовившись визнати будь-яку свою вину перед царем, якому заявив у вічі: «Скоро вже Петро з Павлом стануть на суд перед Богом. Він розсудить їхні діла. Захищаючи Вітчизну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми, і для мене краще найгіршою смертю померти, ніж дивитись на загибель моїх земляків». Через місяць пішов із життя і Петро I.

Те, що він не встиг знищити з сутності української державності, довершували його спадкоємці. Англійський журналіст Ворден Чілкот писав з цього приводу: «Політику Петра Великого продовжували його наступники з таким завзяттям, що старалися вимазати (тобто стерти. — *В. С.*) з мап навіть саме ім'я України, а разом з тим стерти його з пам'яті європейських народів». Наприклад, коли в 1726 році на засіданні Таємної ради Російської імперії розглядалося клопотання українського козацтва про відновлення гетьманства, то граф Толстой — той самий, який пропонував туркам 300 тисяч рублів за голову Мазепи, — категорично запротестував: мовляв, Петро I для того гетьманство ліквідував, аби Україну пошвидше до рук прибрати.

Відновлення гетьманства стало можливим за царювання онука Петра I в 1727 році, а булаву Москва вирішила тоді вручити довголітньому миргородському полковнику Да-

нилу Апостолу, котрий ще за Мазепи часто виконував функції наказного старшого у військових походах на підтримку самодержавства. Враховувалося, очевидно, й те, що Апостол, який спочатку перейшов на бік шведів, потім покинув Мазепу й повернувся до Петра І, допомагаючи останньому звоювати під Полтавою свого вчорашнього покровителя. Крім того, свіжими були й факти відкликання ним підпису з листів, які Полуботок повіз до царя, а також його лист до останнього в березні 1723 року з проханням призначити саме його, а не чернігівського полковника гетьманом. Однак коли Апостол з генеральними старшинами Жураківським і Лизогубом звернувся в листопаді 1723 року листовно до Петра І з проханням відновити гетьманство, сподіваючись, мабуть, на те, що вибір впаде саме на нього, то цар розлютився і заарештував їх усіх трьох. Відтак лише в лютому 1725 року вони були амністовані з нагоди вступу на престол Катерини І після смерті її чоловіка.

Жадану булаву Данило Апостол одержав тільки 1 жовтня 1727 року після ліквідації Малоросійської колегії. А підтверджувальну грамоту на старшого від Таємної Ради він одержав аж у вересні 1728 року, коли привіз до Москви свій проект так званих «решительных пунктов», що складалися з 21 статті. Тоді ж апробовані вони були підписами канцлера Головкіна та ще одного московського вельможі Андрія Остермана. Головна увага в них спрямовувалася на впорядкування маєтностей в Україні, а також передбачалося розпочати виправлення законів малоросійських: їх, як і так звані магдебурзькі й саксонські права, необхідно було перекласти на російську мову, зробити звід з трьох, після чого «для апробації прислати до двору його Імператорської величності».*

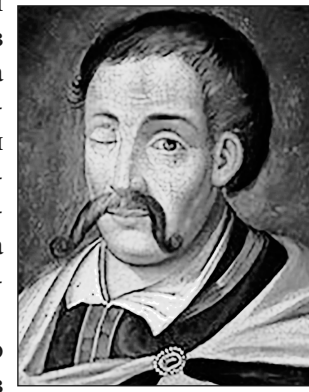

Данило Апостол.

Затверджені вони були аж 21 квітня 1729 року, після чого опубліковані. В цих договірних статтях зазначалося, що без царського указу старшого не можуть обирати, він не повинен мати міжнародних зносин, У той же час гетьман мав очолювати Генеральний суд, який тепер складався з трьох українців і трьох росіян.

Крім того, вводилася ще одна посада підскарбія з росіян. Обидва вони, до речі, контролювали навіть військовий скарб гетьмана, а свої звіти подавали прямо до Колегії закордонних справ, звідки одержували також усі розпорядження та директиви, в тому числі щодо перевірки доходів Апостола й Гадяцького замку, який залишався ранговими маєтностями.

Зрозуміло, штати обох підскарбіїв особливо пильно стежили за тим, як 130.060 дворів Гетьманщини забезпечують постій 10 московських полків, що поряд з такою ж кількістю козацьких дислокувалися в Україні. А якщо козацькі двори не мали свого вихідця у військовому поході, то вони також мали платити відповідні податки.

* За словами Олександра Саліковського, болючий процес урізання «старожитніх прав і вольностей українських», зросійщення й утиски, спрямовані проти місцевих форм українського життя, витікали насамперед з московської нетерпимості до всього чужого. А це спостерігалося ще з середини XVII століття. Скажімо, перед прийняттям українців до свого підданства Олексій Михайлович вимагав від них: «прежде нашого пришествия разделение с поляками сотворите как верою, так и чином; хохлы, которые у вас на головах, постригите…».

Протягом 1729—1730 років в Лівобережній Україні було здійснено генеральне слідство всіх маєтностей, які поділили на рангові, приватні, магістратські, вільні військові (державні), монастирські й церковні, а також спірні або не внесені до реєстру. Козацькі та маєтності посполитих вказаним переписом не фіксувалися. Таким чином, тоді було встановлено 187 рангових маєтностей з 7.904 дворами, приватних державців 766 (20.130), магістратських — 28 (635), вільних військових — 241 (20.199), церковних і монастирських — 374 (9.741), спірних — 9.288 дворів. Разом цей перепис охоплював 1596 маєтностей з 67.897 дворами.

Опис козацьких і посполитих маєтностей був проведений у 1732 році. Тоді було встановлено, що козацьких рахується 78.053, посполитських — 112.613, підсусідських (вільних від повинностей, жили в чужих хатах із заробітків з вільного найму чи продажі своїх домашніх виробів) — 12.696. Таким чином за гетьманування Апостола було взято на облік 300.590 дворів (без Лубенського полку).

На утримання гетьмана за давньою традицією виділялися маєтності Гадяцького замку, а генеральній старшині з 1732 року відповідна кількість дворів посполитих: писареві — 453, обозному — 400, двом суддям і підскарбію — по 300, осавулам (двом), хорунжому й бунчужному — по 200, осавулові й хорунжому артилерії — по 80, писарям генерального суду (двом) — по 60, на генеральну й судову канцелярію (спільну) — 100, трьом членам генерального суду (росіянам) — по 90, підскарбію (росіянину) — 30.

Треба визнати, що в боротьбі з представниками Москви Данилу Апостолу протягом своєї більш як 6-річної каденції вдавалося досягти чималих успіхів, оскільки він добився відкликання з посад деяких полковників, у тому числі й росіян, а також чотирьох царських резидентів, з якими не знайшов спільної мови. Відтак зменшувалася і кількість росіян у гетьманській канцелярії, вони позбавлялися права скуповувати землі, що створювало сприятливі умови для їхнього виїзду з України й зменшенню царських полків тут. За таких обставин гетьман зміг сам призначати генеральну старшину й полковників, зрештою, відновив юрисдикцію над Києвом.

Завдяки цьому він зміг уже без особливої оглядки підтримувати розвиток української торгівлі, зокрема, з Кримом і Західною Європою, що значно наповнювало гетьманську казну. Це, як і оптимальні податки від господарської діяльності, дали можливість збалансувати надходження й видатки, чим встановлювався перший в історії козацької державності реальний річний бюджет у сумі 144 тисяч рублів. Саме з його статей здійснювалося фінансування не тільки державного й місцевого апарату влади, а й утримання найманого війська, насамперед артилерії. Як і підтримка освітніх програм, зокрема, Києво-Могилянської академії, будівництво нових храмів тощо.

Для забезпечення незалежного розвитку економіки України гетьман прагнув кодифікувати українське законодавство, що дозволяло їй захищати права власного громадянства. З цією метою з відродженням гетьманства в Глухові засідала спеціальна комісія на чолі з генеральним судею Іваном Боровиком. Вона мала своїм завданням звести в єдиний кодекс усі норми права, що використовувалися в судах, включно із

звичаєвими, які були зафіксовані ще в «Руській правді». Саме напрацювання кодифікаційної комісії стали підставою для видання Апостолом у 1730 році «Інструкції українським судам», де було визначено коло обов'язків і компетенція як генерального суду, так і місцевих органів правосуддя.

Зрозуміло, що Санкт-Петербург був занепокоєний такими діями гетьмана. Тож коли наприкінці квітня 1733 року стало зрозумілим, що Апостол має серйозну проблему зі здоров'ям, і він вирішив передати управління канцелярією старшині без консультації з тодішнім царським резидентом Семеном Наришкіним, то попередній представник самодержавства в Глухові Семен Шаховський порадив: як під час хвороби, так і після смерті гетьмана справи доручити Наришкіну, оскільки, мовляв, «одного человека легче склонить, чем восемь».

Зокрема, в цих рекомендаціях Шаховський пропонував: «По моему слабому мнению, не соизволит ли ее величество по смерти нынешнего гетмана определить одну персону, как теперь генерал Нарышкин, которого назвать наместником гетманства, чтоб он все войсковые и челобитческие дела отправлял на прежнем основании их малороссийских прав и обыкновений со всяким прилежанием, без медленности и волокиты, дабы весь малороссийский народ мог получать от него всякое удовольствие, чем бы час от часу, а не вдруг , и к прочим обычаям удобнее было их склонять по воле ее величества, а чтоб ныне вдруг переменить и содержать их не по прежним правам, этого я не считаю полезным, ибо при гетмане они управлялись по своим правам, и потому подастся вид, что при гетмане бывало так, а теперь иначе».

Відтак 12 червня 1733 року Наришкіну була відправлена інструкція з наказом негайно перебрати військову канцелярію в свої руки, «всякие малороссийские дела управлять по указу и смотреть, чтоб ничего в канцелярии не делалось без его ведома и приказа, особенно, чтоб в полки никаких универсалов и писем не посылали». А 10 липня йому ж пересилалася нова грамота такого змісту: «Когда гетман Апостол умрет, тогда все правление Малороссии ведать вам с некоторым числом великороссийских персон да из малороссиян, из генеральной старшины и полковников такому же числу, сколько будет великороссиян, делать с общего согласия и совета, подписывать дела и указы всем, смотреть и предостерегать. Чтоб ничего противного интересам нашим и народу малороссийскому тяжести не было».

Однак виконувати ці інструкції імператриця доручила самому Шаховському, який у січні 1734 року був посланий до Глухова вдруге і в перший же день свого прибуття законфліктував з гетьманом так, що призвело останнього до сердечного удару й смерті.

Скориставшись цим Шаховський оголосив про ліквідацію гетьманства й заміну його «правлінням гетьманського уряду», яке ж спочатку й сам очолив. Зрозуміло, що такий розвиток подій передбачався заздалегідь, оскільки вибираючись зі столиці до Глухова Шаховський уже мав таємну директиву не допустити обрання нового гетьмана після очікуваної смерті Апостола, хоча продовжувати правити за «Решительными пунктами» останнього.

На початку червня 1734 року Шаховський як керівник «правління гетьманського уряду» зібрав у Глухові всю козацьку старшину, яка ухвалила, щоб козаки й посполиті, котрі продадуть свою землю й залишаться жити на своїх грунтах, або ті, хто вже перебував у такому статусі, повинні сповняти повинності своїм урядникам. Зрозуміло, що це автоматично створювало умови для переходу обезземелених у підданство державцям, що буде поглиблювати соціальний антагонізм між правлячою верхівкою й трудящими масами. Однак на пропозицію Шаховського імператриця 8 серпня 1734 року затвердила цю постанову своїм указом, яким не до кінця прораховувалися очевидні наслідки. А вони виявилися з початком нової російсько-турецької 1735—1739 років війни, коли багато козаків, що потрапили тепер у підданство державців, уже не йшли до війська, оскільки звільнялися від цієї повинності. Відтак центральна влада змушена була згодом відмінити цей указ, хоч не скрізь на це зважали, й спритні урядники продовжували запрягати безземельних козаків і посполитих у своє підданство.

Брак козацьких сил для ведення агресивних війн змусив царське самодержавство дозволити запорожцям повернутися з Олешківської Січі й заснувати Нову (Підпільненську), яка розташовувалася неподалік сучасного Нікополя. (До речі, після того, як вони покинули Олешки, в Туреччині були застосовані жорстокі репресії проти українського козацтва. Подібні акції вчинили і на Січі, де винищили турків і татар). Пилип Орлик спробував відвернути їх від Росії, звернувшись до них листовно 23 квітня 1734 року, посилаючись на сприятливу політичну ситуацію в Європі, яка дає можливість створити антиросійський союз з метою визволення України. Таку ж пораду висловлював запорожцям і кримський хан. Проте на обидва звернення відповідь була негативною, а Пилипу Орлику його колишні побратими ще й порадили самому присягнути на вірність російському самодержавству.

Крім цього українського боєздатного контингенту, в походах проти Туреччини, зрозуміло, активно використовувалися реєстрові козаки. Скажімо, іменний список козаків Полтавського полку, які у вересні 1738 року відправляються на турецьку війну, нараховує 882 козаки і 50 старшин. У цілому ж під час цього воєнного лихоліття використовувалося 50 000 українського сухопутного війська, крім того, наші козаки забезпечували облоги Козлова (Євпаторії), Балаклави і Кафи з моря. Цікава й така деталь: 1736 року здобувало Бахчисарай 16000 гетьманського війська і 4000 запорожців.

Ця війна, природно, ще більше спустошила терени Гетьманщини, про що свідчив 1740 року англійський генерал Кейт: «До самого в'їзду мого в Україну, не думав я, що така вона порожня і таке множество тутешнього народу пропало. А й тепер скільки вигнано на війну, що не зосталося й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти. І хоч те вважають за їх упертість, що багато полів залишаються без засіву, але як по совісті розсудити, то й працювати нема кому і немає чим, бо вся робоча худоба з України забрана на війну».

Свято виконувалася тоді російськими можновладцями й інша таємна заповідь імператриці Анни Іоанівни князю Шаховському: «Уведомились мы, что смоленская

Територія України середини XVIII століття часів Гетьманату.

шляхта (тобто, білоруська. — *В. С.*) с малороссийскими жителями в свойство вступает, с обеих сторон сыновей женят и дочерей отдают. Это противно кажется нашему интересу, а гораздо приличнее и полезнее, чтоб малороссийский народ имел охоту вступать в свойство с нашим великорусским народом, вследствие чего повелеваем вам, чтоб вы по вашему искусству секретно под рукою приложили особый труд отводить малороссиян от свойства со смольнянами, поляками и другими зарубежными жителями, а побуждать их искусным образом вступать в свойство с великороссиянами»*.

Це й справді був удар більш підступний, ніж ліквідація гетьманства, бо українство таким чином прирікалося на поступове зникнення як окрема нація.

* Оцінюючи цей документ, О. Тишовницький свого часу писав: «Крім двох ганебних московських документів, виданих для придушення української мови і культури, а саме: Валуєвського «циркуляра» з 1863 р. і Емського указу з 1876 р., є царський указ, не менш від тих обох документів ганебний, але о много більше від них загрозливий, бо спрямований на біологічне знищення українського народу через мішані подружжя» (Вільний світ (Вінніпег). — 1976. — 8 листопада).

XXII. «В МАЛОРОССИИ ГЕТМАНУ ПО ПРЕЖНИМ ТАМОШНИМ ПРАВАМ И ОБЫКНОВЕНИЯМ БЫТЬ»

Політика винародовлення українства буде продовжуватися і після вступу 1741 року на престол імператриці Єлизавети Петрівни, котра мала церковний шлюб з козацьким сином Олексієм Розумом.* Бо хоч монарша особа під час поїздки в Україну в 1744 році стала на коліна перед матір'ю свого фактичного чоловіка і всіляко підтримувала кар'єру його молодшого брата Кирила (в жовтні 1746 року останній, уже одержавши посаду президента Російської академії наук, одружується на Катерині Наришкіній, відтак усі нащадки його будуть записані, зрозуміло, до великоросів), в цьому питанні політика самодержавства не змінилася.

Через Олексія Розума, який після сходження Єлизавети на престол уже став іменуватися Розумовським і одержав титул графа, козацька старшина вирішила добитися повернення своїх прав, у першу чергу гетьманства. Перша делегація на чолі з лубенським полковником Петром Апостолом з цим проханням прибула до Санкт-Петербурга вже 1742 року. Однак царської відповіді тоді вона так і не дочекалася.

Проте наступного, 1743 року відбулися зрушення щодо завершення кодифікації українського права з метою наблизити його до російського законодавства. Створена ще 1728 року спеціальна комісія підписала через 15 років проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», який охоплював норми адміністративного, цивільного, торгового, кримінального і процесуального права. Щоправда, потім він пролежав 12 років у Сенаті, після чого його повернули для доопрацювання.

Усе ж таки для українства найважливішим тоді було повернення гетьманства. Тож відповідна петиція була подана імператриці на руки під час її перебування в Україні в 1744 році, в результаті чого вона дала слово це питання розглянути. Очевидно, вже тоді вона погодилася з пропозицією про обрання на гетьманську посаду Кирила Розумовського, оскільки перебуваючи в Києві вибрала місце для спорудження Маріїнського палацу, який призначався саме для нього.

Посилаючись на дану обіцянку, 18 жовтня 1745 року до Санкт-Петербурга прибула козацька делегація на чолі з тим же лубенським полковником Петром Апостолом. Через три дні вона вже мала аудієнцію в імператриці, але її рішення «о бытии гетмана» було усно передане через Олексія Розумовського тільки 6 березня 1746 року.

Уперті «хохли» вирішили таки дочекатися царського указу, хоч на це пішло ще один рік: тільки 5 травня 1747 року до Сенату був переданий указ про відновлення геть-

*Високий рівень освіти українців змушував царську родину постійно використовувати їхні знання для виховання спадкоємців самодержавного престолу. Так, уродженець Плоского, тепер — Носівського району Чернігівської області Федір Дуб'янський був духівником імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини II. За словами секретаря саксонського посольства Гольбаха, «всі його поважали за чесність і великий розум». Мав великий вплив на імператрицю Єлизавету. Це за його порадою, вона взяла шлюб з Олексієм Розумовським, він же їх обвінчав. Саме через Дуб'янського українці, які приїздили з власними й загальнонаціональними клопотаннями, могли вирішувати всі важливі справи у імператриці.

манства: «Понеже в бытность нашу в Украине тамошняя старшина и обыватели, именем всего нашего подданаго народа Малороссийского, нам всеподданейше били челом о определении им по прежнему гетмана, того ради мы, на сие их всеподданейшее прошение всемилостивейше соизволяя, указали ныне в Малороссии гетману по прежним тамошним правам и обыкновениям быть, и онаго во всем на таком основании учредить, как бывший там наперед сего гетман Скоропадский учрежден был…».

Проте українська делегація, так і не дочекавшись відповідної царської грамоти, змушена була 1 лютого 1749 року — через 3 роки, 4 місяці й 12 днів після прибуття до російської столиці — покинути її. Додому вона прибула через Москву лише в середині 1650 року, запізнившись на вибори гетьмана Кирила Розумовського. Документ про його обрання буде привезено до Глухова генералом Гендриковим, який 18 лютого 1750 року й організує необхідне дійство без самого Кирила Розумовського, котрий в цей час перебуватиме в Санкт-Петербурзі.

Щоправда, він там не втрачав час, оскільки 5 червня 1750 року добився підписання імператрицею указу про своє затвердження, в якому вказувалося на те, що всі доходи в Україні призначаються для військової скарбниці, російським урядовцям було запропоновано негайно залишити свої попередні посади в Генеральній Військовій Канцелярії, Генеральному суді та інших органах влади Гетьманщини, а генералу Гендрикову негайно повернутися до Санкт-Петербурга.

Наступним привілеєм для себе як гетьмана, що добився Кирило Розумовський, перебуваючи в столиці імперії, було розпорядження Єлизавети про те, аби на всіх урочистостях він сидів поряд з генерал-фельдмаршалами й прирівнювався до них. Ще один указ імператриці передбачав відновлення зруйнованого Батурина для повернення туди резиденції гетьмана, на що виділялися відповідні кошти з державної скарбниці. Крім того, Єлизавета надіслала до Сенату указ, аби поширив розпорядження про поминання гетьмана під час церковних богослужінь.

Ще однією таємною директивою імператриці передбачалося таки закінчити виправлення законів малоросійських, переклавши магдебурзькі й саксонські норми права на російську, зробити звід з трьох і, порівнявши їх, докласти «особливих зусиль для тлумачення сумнівних місць».

Усі ці розпорядження молодий гетьман аналізував у Санкт-Петербурзі, де залишався зі своєю родиною й далі. Він лише вислав свого посланця до Глухова з наказом, щоб генеральні старшини Валькевич, Лисенко й Скоропадський керували всіма справами Гетьманщини, а Горленко, Оболенський і Ханенко рядили в Генеральному суді. З інших паперів, які гетьман переслав до своєї резиденції в Глухів, були укази імператриці про надання йому маєтностей на ранг і спадкових на власність. Так, за ним навічно закріплювалися Ямпіль з повітом, Гадяцький ключ, Батурин, Почеп з повітами, Переволочанський перевіз, а також чимало волостей і окремих сіл, а також Глухівський млин на 3 камені.

Тим часом, поки козацькі делегати очікували ласки імператриці на берегах холодної Неви, підприємливі українські селяни вже добралися до Заволжя, звідки підрядилися вивозити ельтонську сіль волами, оскільки російські мужики виявилися неспромож-

ними виконувати цю роботу кіньми в посушливому степу. У вересні 1747 року чумаки Іван Осипович «со товарищи» доставили до Саратова першу валку ельтонської солі. Пізніше вздовж соляних трактів у Заволжі з'являється ціла низка українських слобід: Покровська (тепер — Енгельс), Миколаївка (нині — Миколаївськ), Узмор'є, Квасниківка, Котева…

Наші новітні чумаки мали самі прокладати собі дороги, споруджуючи за власні кошти мости, греблі, копаючи колодязі. Так, по дорозі на Саратов їх довелося викопати серед солончаків 30, а ще 19 біля самого озера Ельтон, на камишинському шляху — 62. Про свої побутові умови вони писали в 1754 році до Сенату: «Для безотлучного жительства при соляных городках, которые стоят за Волгой на луговой стороне, на дикой степи, против городов Дмитриевска и Саратова, поселились мы своими дворами и обзаводились, без чего обойтись невозможно, всякими принадлежностями, покупая дорогою ценою скот и прочее, что до онаго принадлежало, не малым коштом, и понесли многие яко на новом и нежительственном месте великие разные тягости и убытки».

Кирило Розумовський склав присягу імператриці й на вірність Московській державі лише 13 березня 1751 року, а відповідну грамоту про затвердження його гетьманом Єлизавета підписала аж 22 травня. Того ж дня, після спеціального параду, він виїхав в Україну, де не був 8 років. Супроводжував його російський вельможа Григорій Теплов, який був призначений управителем гетьманської канцелярії для фактичного контролю за діями Розумовського. Ця місія нового «смотрящего» з Санкт-Петербурга, завуальовувалася ось такими рядками царської директиви: «Не для надзирания за самим гетманом, ибо о верности его никакого сумнения нет, но токмо для смотрения за старшиною Малороссийской, чтоб от них худого не учинилося, так что и сам гетман усмотреть не может». Проте поголоска вже тоді засвідчила, що «бразды правления взял в руки Теплов».

Універсали, які гетьман підписував, розпочиналися зі слів: «Мы, Императоского Величества Малыя России и обох сторон Днепра и войск Запорожских гетман, действительный камергер, Императорской Санкт-Петербургской академии наук президент, лейб-гвардии Измайловскаго полка подполковник и обоих императорских российских орденов святых Апостола Андрея и Александра Невскаго, польскаго Белого Орла и гольштинской св. Анны кавалер, Российской империи граф Кирилл Разумовский».

Одними з перших ці підписи були поставлені на універсалах про надання маєтностей не тільки генеральній старшині, а насамперед своїм рідним. Зокрема, 16 жовтня 1751 року Кирило Розумовський окремим універсалом надав містечка Носівку й Кобижчу своїй матері — на вічність з селами, хуторами, землями й посполитими. Такі ж формулювання були і в універсалах від 17 січня 1752 року, котрі закріплювали маєтності за гетьмановими сестрами — Агафією, Анною й Варварою.

З огляду на відновлення гетьманства в цей час Генеральна канцелярія була засипана численними скаргами про захоплення старшиною й монастирями земель, про обділення нею козаків і селян, яких змушували до безоплатної праці в маєтках сотників,

полковників та інших державців. Наприклад, з Чернігівського полку було подано за 1752—1753 роки 46 скарг. Це підштовхнуло гетьмана до проведення 1753 року ревізії на Лівобережжі, результати якої засвідчили, що в Гетьманщині з 65401 козацьких дворів малоземельними рахується 44,7 відсотка, а 46,6 — узагалі залишилися без землі. Тобто, лише близько десяти відсотків вважалися заможними.

Результати цієї ревізії дали можливість не тільки встановити розміри землеволодіння, а й визначити наявні соціальні групи в українському суспільстві. Так, до першої віднесли тих власників, які мали не менш 50 десятин землі, хутори з сіножаттями й луками, розводили коней, овець і бджіл, або розпоряджалися товарами на суму до 1000 рублів; друга група включала власників до 20 десятин і середнього промислу, а також купців, які мали на продаж продукції на 500 рублів; до третьої групи належали малоземельні (до 20 десятин) або ті, доходи котрих від промислу й торгівлі не сягали 200 рублів; власники від 2 до 4 десятин землі входили до четвертої групи і до п'ятої були зараховані безземельні, що жили в дворах з городів або в бездвірних хатах без городів, а також ті, котрі ходили на заробітки.

Кирило Розумовський.

Тимчасом Кирило Розумовський, побувши в Україні півтора року, у листопаді 1752 року виїхав до Санкт-Петербурга, з якого він повернеться до Глухова лише 2 березня 1757 року. Однак за такий тривалий час перебування в столиці йому не вдалося добитися якихось полекшень для Гетьманщини, чому сприяв Теплов, що також приїхав до столиці. Вже з 1754 року простежується тенденція до обмежень гетьманських прав. Так, 16 березня імператриця видає указ, яким забороняє Розумовському призначати полковників без її відома, продукцію Почепської полотняної фабрики необхідно відправляти тільки на Московщину.

Особливо неприємними були для гетьмана два наступні пункти з цього царського документу: всю його кореспонденцію повинен контролювати спеціально призначений при ньому урядовець, і саме з ним треба радитися в усіх справах, у тому числі про надання маєтностей.

Далі було більше: з 1754 року між Україною і Росією відміняється митний кордон, який продовжував існувати 100 років після Переяславської ради. Тоді ж російським купцям, які вивозять товари з України, надаються пільги, водночас місцевих цього позбавляють. А ще через два роки українські справи передаються від Колегії закордонних справ до Сенату, що урівнювало Гетьманщину зі звичайними російськими губерніями.

Неприємні новини чекали на Розумовського і в Україні. Всі ті 9 місяців 1757 року, коли він тут перебував, вони сипалися на нього одна за одною. Зокрема, вийшли з послуху запорожці, котрі вирішили без згоди гетьмана обирати собі січову старшину, підтвердилися факти листування окремих козацьких провідників з українською еміграцією за кордоном.

У такій ситуації він намагався якомога швидше повернутися до родини. І незва-

жаючи на те, що імператриця спочатку відмовила, Розумовський таки добився приїзду до Санкт-Петербурга, залишивши управління Гетьманщини на колегію з генеральних старшин.

Хоча треба визнати, що під час того короткотривалого перебування в Україні серед численного листування Генеральної Військової Канцелярії переховується дуже важливий документ — гетьманський ордер від 20 липня 1757 року з дорученням Лубенському полку замінити корогву курінної сотні, уніфікувавши її з іншими, зокрема, жовнинською. У відповідь на це лубенський полковник Іван Кулябка запропонував «національний герб» — козака з самопалом зобразити таким чином: «На светло голубой доле с правой стороны по золотой земле на знамени росписан будет и витушован пристоиними красками».

При цьому треба наголосити, що саме в ті часи подібне поєднання кольорів, зокрема, в Київському, Ніжинському, Прилуцькому, Миргородському й Лубенському полках, використовувала також і Запорозька Січ, про що свідчить лист кошового Петра Калнишевського до одного з київських священнослужителів у 1763 році: «При сем услужно прошу в Киеве искусных мастерей происказ, подрядить зделать в прилагающусь меру войсковое знамя на блакитном канавище, в подобие имеющегося при Коше на желтой материи четвероугольного недавно поновленного знамя…».

Поєднанням синьо-жовтих кольорів і козацького герба як національних символів, і запровадженням згідно з гетьманським універсалом 1755 року в сотнях затвердженої за єдиним зразком печатки, Розумовський спрямовує формування національної свідомості через закріплення в ній таких невід'ємних державних символів, як прапор і герб. Зрозуміло, що їхнє поширення по всій Гетьманщини сприяло й збереженню цілісності держави, в складі якої 1764 року нараховувалося 65401 козацьких і 114943 селянських дворів.

Повернувшись з невідступним у супроводі Тепловим до України аж у травні 1759 року, Розумовський уже не застав 5 генеральних старшин, на яких він залишав справи перед останнім від'їздом до столиці імперії. Тому гетьман змушений був об'їхати полки, аби на місцях вирішувати ті завдання, які перед ним ставили з Санкт-Петербурга. Зокрема, першочерговим дорученням було відправити в похід 2000 козаків під командою полковника Григорія Галагана.

Крім того, необхідно було підібрати заміну померлим старшинам, оскільки в зв'язку із заведенням нових судових інстанцій, виникла потреба реформувати і Генеральний суд. Його створили в листопаді 1760 року в складі 2 генеральних і 10 представницьких від усіх полків, які обиралися шляхтою й старшиною без участі козаків і посполитих.

Під час цього перебування в Україні Розумовського чекав ще один удар: у березні 1761 року він одержав царський указ про виведення Києва з-під юрисдикції гетьмана й передачу його під управління Сенату. Заходили важкі хмари і на його небосхилі в Санкт-Петербурзі, що вже сталося безповоротним, коли наприкінці грудня 1761 року померла імператриця Єлизавета. Розумовський у цей час якраз перебував за викликом у столиці. Відтак до Глухова вже не поїхав, а звелів своїй родині повернутися звідти до свого палацу неподалік царської резиденції в столиці.

Хоч після обрання на трон Петра III обидва Розумовські ще мали надію на спокійне життя, але вона вже через рік розвіялася, коли в результаті двірцевого перевороту до влади прийшла Катерина II. Кирила, який як командир Ізмайловського полку підтримав переворот, а як президент Академії наук Росії негайно опублікував у своєму друкованому органі маніфест нової імператриці, спочатку нагородили й найменували сенатором та її генерал-ад'ютантом. Крім того, на початку липня 1762 року Катерина II призначила його командуючим військами, що дислокувалися в Санкт-Петербурзі й Виборзі. Через кілька місяців відзначила ще й орденом Святої Катерини, який власноручно прикріпила до його мундира.

Олексій Розумовський.

Олексій же, котрий від справ перевороту був далекий, пережив неприємні хвилини, коли до нього прибули гвардійці організатора заколоту Орлова з вимогою пред'явити церковне свідоцтво про шлюб з Єлизаветою — очевидно, Катерина II боялася, що раптом він захоче претендувати на трон. Зрозумівши, чим йому загрожує оприлюднення цього документа, Олексій Розумовський заявив, що нічого подібного не було, відрікаючись таким чином від церковного шлюбу з Єлизаветою, який здійснювався духівником царської родини Федором Дуб'янським. А коли гвардійці Орлова від'їхали — вийняв з потаємного сховку цей документ і спалив.

Таким чином обидва Розумовські, здавалося, благополучно пережили всі потрясіння. Особливо безхмарним здавалося майбутнє в меншого брата, в якого на хвилі ейфорії від підкресленого пошанування від нової імператриці народжуються сподівання на реформи в Гетьманщині. Очевидно, враховуючи ту підтримку, яку гетьман надав Катерині II під час перевороту, він розраховував на лояльне її ставлення до своїх нових проектів розбудови України. Тож, мабуть, саме з огляду на це влітку 1763 року гетьман вирішив повернутися в Україну після чергового довготривалого відрядження до Санкт-Петербурга. Щоправда, не поїхав з ним царський «смотрящий»Теплов. І це, як Розумовському здавалося, лише розв'язувало йому руки, бо нібито міг тепер діяти без оглядки.

Зокрема, він ініціює прохання української шляхти і козацької старшини, до якого приєднує і свій підпис, про відновлення давніх прав рідного народу, «чтоб оные в вечные времени содержимы и сохраняемы были без всякого нарушения и в таком точном разумении и силе, как иные написаны и заключены». Цей документ під назвою «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом із гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії» розробляється в грудні 1763 року. Як і «Статті Богдана Хмельницького», на які він покликається, складається також із 23 пунктів. Зрозуміло, що розроблені за активної участі Розумовського й полкової та сотенної старшини чолобитні до імператриці Катерини II насамперед захищали права козацтва, серед яких найголовнішими були: «вольное избрание гетмана и старшины, и чтоб они по воинским делом между собою от них и судимы были, а по земским и гродским в тех же судах ведомы были, что и шляхетство, чтоб они сами, кроме воинской настоящей службы. От всяких других должностей, податей и работ, так и по смерти их, жоны и дети их теми же свободами, что и они, пользовались…».

У козацькому таборі.

Крім вольностей українського козацтва, ставиться питання також про збереження магдебурзького права за тими містами, які його мали ще з часів Речі Посполитої. Але особливий наголос у проханні робиться на заснуванні двох університетів — один у Києві на базі Києво-Братського монастиря, а другий — у Батурині, а також кількох гімназій у містах. Важливим уточненням до цього пункту було прохання про заведення при всіх названих навчальних закладах друкарень.

Спроба перебудувати Гетьманщину на європейський лад проявилася і в «Генеральному зібранні» в Глухові для обговорення важливіших справ і проектів державних реформ, яке було скликане в січні 1764 року. Зокрема, вимагала змін судова система, яка вже давно не відповідала суспільним запитам, а відсутність чіткого розподілу функцій між судовими інституціями та адміністративними органами ускладнювало роботу правосуддя. Щоб зменшити судову тяганину і підвищити престиж Генерального суду, спеціальними універсалами Розумовського, було розмежовано судову, виконавчу і законодавчу гілки влади Гетьманщини, обмежено вплив імперії на судові установи, що мало зрештою поступово привести до незалежності судочинства в Гетьманщині, яка з 1763 року була поділена на 10 полків і 20 повітів.

Велику увагу в цей час приділяється реформуванню козацького війська, в якому запроваджується вишкіл за європейським зразком. Уперше в ньому вводиться власне українська уніформа: синій мундир із червоним коміром, білі штани, а для полків, які відтепер було перетворено на регулярні, затверджувалися різнокольорові шапки, що мали, як і земельні хоругви з часів Русі, вирізняти військові підрозділи, в тому числі і на полі бою. Обов'язком для кожного козака залишався також визначений набір зброї (рушниця, шабля і спис), як і необхідна кількість боєприпасів. Комплекс цих заходів передбачав посилення боєздатності та обороноспроможності збройних сил Гетьманщини, що мало підтримку в козацькому середовищі.

Воістину в очах патріотичної козацької старшини й культурної еліти Кирило Розумовський став уособленням нової спроби відродження української державності. З ним пов'язують майбутнє України. Якщо ж він не встигне його розбудувати, то ці плани може втілити хтось із синів гетьмана, якому буде передано булаву. Вміло підкинута в суспільне середовище ця ідея починає поширюватися. Відтак у лютому 1764 року в козацьких низах і серед шляхти Лубенського полку народжується чолобитна до імператриці Катерини II щодо встановлення в роду Розумовських спадкового гетьманства.

Мовляв, як «по Гетману Богдану Хмельницкому в разсуждении Его известных Рос-

сийской империи услуг обще избран и утвержден был Гетманом син его Юрий Хмельницкий», то «того ради таково усердное наше общее желание возымев, припадая к ногам Вашего Императорскаго Величества, всеподданейше просим, скол на сие наше общее желание, стол более на дознанную нонышнего Гетмана ко всероссийскому Вашего Императорскаго Величества верность и усердие презирая, Высочайшее свое явить благоволение и имянным своим указом всемилостивейше утвердить, дабы мы, нижайшие, после нынешнего Гетмана из синов его графов Разумовских в гетманы того, который к сему достойнейший будет,* с Высочайшего Вашего Императорскаго Величества соизволения избрать свободность имели…».

Але Катерина ІІ, одразу ж узявши курс на централізацію Російської імперії, зрозуміло, й чути не хотіла про підтвердження автономних прав України, які із запровадженням спадкового гетьманства досить швидко могли перерости в самостійницькі прагнення Гетьманщини. Тому династичні плани Розумовського викликали в неї різке несприйняття, яке посилював своїми нашіптуваннями Григорій Теплов, що залишався у Санкт-Петербурзі.

Коли гетьман прибув на початку січня 1764 року, вона навіть відмовилася зустрічатися з ним через «его поведение в Малороссии» і навіть хотіла гетьмана судити як зрадника. Зрештою, порадившись зі своїми однодумцями, Катерина ІІ доручила прихильникам Розумовського Паніну й Голицину піти до гетьмана, довести йому його неправильну поведінку і порадити, що єдиним гідним вчинком може бути відставка.

Ця зустріч не дала результату, оскільки Кирило Розумовський категорично відмовився пристати на висловлену пропозицію про відставку. Його знову приходили вмовляти, але все було марно. І тільки на особистій аудієнції в Катерини ІІ в січні 1764 року гетьман погодився скласти булаву, натомість з'являється указ: «Генерал-фельдмаршалу графу Разумовскому быть уволенным и вечно свободным от всей военной и гражданской службы, с тем, что как у двора, так где б он жить не пожелал, отдается ему по чину его должное почтение, обещая его импер. Величество сами сохранить к нему неприменную милость и высочайше благоволение».

Запропонувавши Кирилу Розумовському зректися з гетьманства, Катерина ІІ обіцяла йому призначити велику пенсію й надати у власність колишні гетьманські маєтки. А як свідчення серйозності своїх намірів щодо остаточної ліквідації гетьманства імператриця заборонила Розумовському відвідувати царський палац.

Та ці несподівані репресії Катерини ІІ не зломили гетьмана, який усіляко тягнув час з поданням прохання про відставку, як це хотіла імператриця, сподіваючись на її милість. Однак 10 листопада 1764 року Катерина ІІ оголосила про відставку гетьмана, скасування гетьманського уряду, запровадження Другої Малоросійської колегії — для управління Гетьманщиною. В указі про остаточну ліквідацію гетьманства в

* Треба зазначити, що сини Кирила Розумовського справді виявилися підготовленими до блискучої кар'єри: Олексій стане міністром народної освіти Російської імперії, Андрій проявить себе високопрофесійним дипломатом, проживаючи у Відні, утримував українську хорову капелу, спілкувався з композиторами Й. Гайдном, В. Моцартом, Л. Бетховеном, який присвятив А. Розумовському три квартети. А Григорій доб'ється видатних успіхів у наукових пошуках, зокрема, першим досліджуватиме корисні копалини України.

Україні, зокрема, вказувалося: «По всемилостивейшем от нас увольнении графа Разумовскаго, по прошению, от гетманскаго чина, повелеваем нашему сенату для надлежащаго в Малой России управления учредить там Малороссийскую Коллегию, в которой присутствовать главным нашему генералу, графу Ру'мянцеву и с ним четырем великороссийским чинам з генералитетских и штаб-офицерских чинов, да из малороссийских же старшин четверем же членам…».

Катерина II.

Надавши генеральному обозному Кочубею звання генерал-майора, генеральному писареві Туманському — статського радника, а генеральному осавулу Журавці й генеральному хорунжому Апостолу — полковників, Катерина II запрягла їх до малоросійської підводи, якою відтепер мав поганяти її ставленик Петро Рум'янцев: «Сему, за неимением ныне гетмана, определенному от нас главному малороссийскому командиру быть в такой силе, как генерал-губернатору и президенту малороссийской коллегии, где он по делам суда и расправы имеет голос председателя по генеральному регименту, а в протчих делах як-то в содержании в народе доброго порядку, общей безопасности и исполнения законов, должен он поступать с властью губернаторского, то есть как особливый поверенный наш в отсутственном месте. Запорожской Сечи, которая состояла под ведомством гетмана, быть ныне ведомой в сем правительстве малороссийском».

Петро Рум'янцев.

Змирившись зі своєю долею, Кирило Розумовський залишається ще до квітня 1765 року в Росії, після чого виїжджає за кордон, де буде мешкати 20 років. Повернувшись 1785 року до Санкт-Петербурга, він прожив тут 9 років, після чого переїхав до Батурина, де залишався до своєї смерті в січні 1803 року.

XXIII. ЗА ГОРАМИ І РІЧКАМИ — ТО СВОЇ

Хмельниччина, яка підняла першу національну революцію за відродження власної державності нашого народу, закумулювала не тільки енергію Наддніпрянщини, де козацтво виступило провідником повстанських сил. Той революційний здвиг був підтриманий і на розселеннях нашого народу, де після падіння Галицько-Волинського князівства не було вже не тільки своєї влади, а й де поневолювачі століттями намагалися будь що вибити з історичної пам'яті автохтонів усвідомлення їхньої приналежності до українства і колишньої підвладності «матері городів руських».

Саме цей фактор став вирішальним у прагненні автохтонів українських земель повернутися в лоно матері-України. Скажімо, представники корінного етносу Берестейщини, ніколи не шукали, як вони виражалися, своїх предків у далекому лісовому племені литовців, оскільки мали своїх — дулібів-бужан-волинян, споконвічних слов'ян-хліборобів з їх старовинним поліським діалектом української мови, хоч їх від 1379 року відірвали від єдинокровної Волині. Чому б це, вважали вони, мають бути іншими від волинян, коли імена їхні такі ж, як і на Великій Волині: Гриць, Остап, Пилип, Ничипор, Хома, Данило, Тарас, Пантелій, Улас, Хведір, Палажка, Опраска, Катерина, Оксеня, Огапа, Хведора, Юхимка, Ганна, Христина, Явдося, Мелаха, Наталка, Олена; і прізвища: Коляда, Тур, Гук, Шевчук, Кравчук, Степанюк, Вакулюк, Рогачук, Мигура, Бич, Сиротюк, Ярощук, Стасюк, Дубина, Козлюк і багато інших.

Тож складаючи присягу на вірність Україні, заявляли 1657 року, що «все дотримаємо в усіх належних до тої приязні кондиціях і пунктах, і потомки наші будуть обов'язані дотримувати силою присяги, тепер нами даної. Обіцяємо, що не будемо ніколи думати про якусь зраду і розірвання зв'язку нашого з Військом Запорозьким, як і потайки не підійматимемо на нього сторонніх неприятелів, ані фракцій ніяких не будемо чинити на його шкоду».

Та після Руїни, коли вже козацькі гетьмани не ставили перед собою завдання приєднати до Великої України землі за Збручем і Горинню, тим паче коли після Вічного миру Московщини з поляками (1686) кордон між цими двома союзниками проліг остаточно по Дніпру, автохтонне населення Берестейщини, Волині, Холмщини, Підляшшя, Галичини, Надсяння, Лемківщини, Буковини й Закарпаття втрачає тісний зв'язок з Наддніпрянщиною, позбавляється її підтримки політичної, збройної й духовної. Ще менше уваги їхньому розвитку буде приділятися після поділів Польщі, коли вони будуть передані Росії та Австрії. Так, Волинь, як і Пинщина, Берестейщина, Холмщина й Підляшшя, відійшла до Російської імперії, яка засновуючи тут новий адміністративний поділ, нарізала регіони з переважаючим українським населенням до губерній з білоруським.

Однак брутальна сила польських магнатів, яка начебто упокорила українське селянство на захід від Дніпра політично і соціально, вийняти з його душі національне єство не змогла, оскільки не спроможна була перебороти спротив залишків козацтва і православної церкви. Зрештою, і уніатська релігія виявилася не такою ручною, зокрема, в прискоренні процесу ополячення українців, як на неї розраховували король і польська шляхта перед Берестейським собором 1596 року.

Так, влада Речі Посполитої досить швидко зрозуміла, що підтримана свого часу Варшавою унія не сповнює, як там сподівалися, покладеної на неї місії спричинитися до якомога швидшого ополячення українців. Бо не відбулося масового переходу на католицизм, а відтак і прискореного ополячення українців. Навпаки, підневільна Польщі українська суспільність приставала масово до уніатів. У 1691 році приєднався до неї перемиський єпископ Іннокентій Винницький, 1700 — львівський Йосиф Шумлянський, 1702 — луцький Діонісій Жабокрицький. Таким чином, усі українські православні владики в Речі Посполитій перейшли в підпорядкування Папи Римського. До цього процесу зрештою приєдналися в 1721 році Почаївський монастир, 1728 — Кременецький, а останній — Манявський скит — протримається в православ'ї аж до 1785 року.

Йосиф Шумлянський.

Власне постава унії — залишатися з українським народом — викличе величезну злобу польських шовіністів, які переходитимуть до тотального наступу на цю релігійну конфесію. Ось чому в 1717 році Варшавським, так званим німим сеймом (відбувався в оточенні російської збройної сили) ухвалюється проект на «зніщенє Русі», автори якого намагалися усистематизувати полонізаційну акцію геноциду українців через боротьбу з руською церквою.

У першому параграфі «Проект» доручає польському урядові жити приязно з російськими царями, щоб відтягнути їх від втручання в українські справи й таким чином мати повністю вільні руки для полонізації українських земель. Другим завданням стоїть завдавати наругу, образи й матеріальні шкоди тій українській шляхті, котра все ще тримається православного обряду, і таким чином змусити навіть найзавзятіших перейти на латинство.

У такий же спосіб мали зазнавати утисків заможні українські міщани — їх треба було довести до повної економічної руйнації. З цією метою заохочувалося осідання в українських містах євреїв, які мали б витісняти з них корінне руське населення,

Крім того, необхідно було підробляти від імені свідомих українців-уніатів антидержавні й антипольські листи й підкидати їх останнім з метою розгортання проти них репресій. Усіх уніатів мали звільнити з урядових посад, єпископами для них призначати осіб, які породнилися з поляками, або й самих поляків.

Особлива ж увага приділялась уніатським священикам* — їх повинні були б підпорядкувати польським біскупам, усі кари, які на них упадуть, «Проект» радить виконувати публічно. До василіянських уніатських монастирів рекомендувалося впровадити якомога більше поляків, які там могли б виконувати роль п'ятої колони. Звертається увага і на освічених селян, котрі не піддаються латинізації. А тому передбачається «скасувати всі церковні школи й заборонити українським мужицьким дітям добирати будь-яку науку».

---

* З середовища римокатолицького духовенства завжди наголошувалася зверхня погорда до уніатських священнослужителів, що часто супроводжувалося прилюдним приниженням. Так, після спільної похоронної процесії в одному з кармалітських монастирів римокатолицьких ксьондзів запросили на поминальний обід до трапезної, а чотирьом уніатським отцям тамтешні ченці принесли закуску до стайні (Архив Юго-Западной России. — Ч. 1. — Т. IV. — С. 538).

І полонізаційний процес упродовж двох наступних століть, зазначав Петро Олійник, «ішов тією старою, втертою, добре промощеною й випробуваною дорогою. Нищили законно й незаконно всіма можливими засобами українське духовенство, інтелігенцію, Церкву і, просто кажучи, — крали душі, перетягали греко-католиків на латинський обряд, а нез'єдинених на римо-католицизм. Це була найзвичайніша дорога польщення українців, збільшування числа поляків в Україні й збільшування польського стану посідання. Тому поляки виступали проти освіти української молоді, проти українського університету, проти освіти духовенства, проти шкіл і української Церкви. Якщо могли, то забороняли ставити нові церкви, а старі валили й нищили. Очернювали духовенство, обряд, українську мову, для них не було нічого святого, нічого Божого, нічого недоторкального в українців. Робили це не лишень люди світські, але й духовенство, а навіть єпископи».

Але в своїй антиукраїнській політиці польський уряд, наголошує Н. Полонська-Василенко, не зміг спертися на уніатів, тому останніх позбавили місця в Сенаті й зажадали від них послуговуватися польською мовою як державною, а також, незважаючи на заборони Ватикану, продовжували перетягувати насильно уніатів на латинство.

Проте останні не піддавалися: ще 1720 року митрополит Лев Кишка у відповідь на дискримінаційний проект «На зніщенє Русі» скликає в Замості церковний Собор, який назвуть Українським Національним, де в присутності папського нунція, 8 єпископів, протоархімандрита оо. Василіян, 8 архимандритів, 129 представників духовенства, деканів і представників Львівського братства намагається «органічно зв'язати східноцерковну традицію із західньою, з приналежністю до Риму».

Як одним з чітко виражених напрямків цього була заборона віруючим уніатам відвідувати богослужіння в російських православних церквах. У той же час особливо суворо було наказано не брати від римокатоликів миропомазання, що означало відкритий спротив латинізації. Це проявилося і в наказі всім єпископам закладати власні духовні семінарії, а василіянам приймати до своїх шкіл дітей світських священиків.

Те, що не вдалося Кишці, продовжували його наступники, зокрема, Атанасій Шептицький, який дуже багато причинився до розвитку освіти духовенства, засновуючи необхідні школи — до середини XVIII ст. вони вже відкрилися при монастирях у Бучачі, Крехові, Збаражі та багатьох інших містах, а в Холмі, Володимирі-Волинському, Луцьку вони перетворилися у вищі навчальні заклади. Очевидно, що цей процес підтримувався широкими масами населення, про що свідчить перехід до Київської уніатської митрополії 142 парафій тільки з Могилівської єпархії — цю акцію царський посол на засіданні Варшавського сейму подавав як насильницьку, вимагаючи повернути Російській православній церкві зазначені релігійні згромадження.

Однак унія продовжувала поширюватися на Наддніпрянщину, скажімо, її зусиллями було відкрито в Умані школу, де навчалося 400 учнів з усієї України. Це насторожило Росію, тому коли 1764 року до влади в Польщі прийшов ненависник уніатів Август Понятовський, то він за порадою Катерини II розпочинає нагінку на цю релігійну конфесію, підтримавши проект нового могилівського православного єпископа Георгія Конiського, який залишився фактично без пастви, про повернення до пра-

вослав'я Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій. Для реалізації вказаного проекту король погоджується на створення так званої Радомської конфедерації з числа прихильної до царату шляхти і протестантів, а також Кониського з його священиками. Її очолюють російський посол у Варшаві Репнін і католицький примас Речі Посполитої Подноскі. Ця комісія мала підготувати відповідні ухвали, які затвердив би суд у складі Кониського, православних єпископів з Лівобережжя і польських біскупів.

Найбільш гостро відчув цю смертельну загрозу уніатам священик Туркевич, який переконав Георгія Кониського, що руками того розпочато руйнування української церкви, як це вже сталося на Правобережжі, — ніколи він не доб'ється незалежності православних Київської митрополії від Москви, на що сподівається в душі. Зрештою, Кониський погодився на пропозицію скликати спільний Собор для створення Українського Патріархату, відтак була зупинена діяльність польсько-московської комісії щодо ліквідації греко-католицької церкви в тодішніх кордонах Речі Посполитої.

Проте Росія не відмовилася від реалізації задуманого, для чого використано запасний варіант цього плану, який полягав у компрометації перед вірними Правобережжя і Римом тодішнього митрополита Володкевича, що був відомий своєю жадібністю до поборів від священиків. На численні скарги останніх Папа 1766 року позбавив Володкевича управління митрополією, передавши його під опіку львівського єпископа Лева Шептицького. Ображений Володкевич записується до Барської конфедерації, до якої входили противники Радомської з числа польських шляхтичів, котрі виступали проти Понятовського і втручання Росії в справи Речі Посполитої..

За збройною підтримкою барських конфедератів Володкевич нікого не допускає до Київської єпархії греко-католицької церкви (на Київщині уніати тоді мали 1900 храмів, а православні — тільки 20), вважаючи її своєю власністю, грабуючи разом з тимчасовими союзниками все уніатське, яке після замирення з Кониським в очах польської шляхти також уже вважалося схизматицьким. У 1767 року цей розбій набув ще більших масштабів, коли представник Володкевича Мокрицький прибув на Наддніпрянщину збирати новий податок, який назвали катедратикон. Хто із священиків не міг його виконати, того ув'язнювали, били, голили бороди, а їхні пограбовані церкви замикали. Після цих екзекуцій 60 малоосвічених уніатських священиків підбурили перейти з Київської греко-католицької єпархії в підпорядкування ігумена Мотронинського православного монастиря Мелхіседека Значка-Яворського, котрий, як і раніше Кониський, мав ілюзії щодо покровительства Москви над християнами України, особливо після особистої аудієнції в Катерини II.

Освячення ножів гайдамаками.

Скориставшись тим, що Володкевич не покарав свого підлеглого за розбої над греко-католиками, а ще й послав конфедератів продовжувати насилля над українством, Мелхіседек розпустив чутки про те, що є «золота грамота» від російської імператриці про відновлення гетьманства, але для цього не-

обхідно вирізати поляків і євреїв. На ці заклики до Холодного Яру почали збиратися гайдамаки, яким ігумен Мотронинського монастиря в ніч на 14 серпня 1768 року освятив ножі. Напавши несподівано на п'яних конфедератів і блискавично розгромивши їх, гайдамаки під проводом запорожця Максима Залізняка в ейфорії цього успіху розпочали різанину не тільки поляків і євреїв, про що нібито закликалося в царських грамотах, а й уніатів, тобто українців — греко-католиків, до чого підбурював сам Значко-Яворський.

Повстанська повінь, названа Коліївщиною, залила тоді все Правобережжя, про що виразно звучить в поемі Тараса Шевченка:

…Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася...

Найбільших втрат зазнала Умань, де, крім поляків і євреїв, були великими й українські жертви, зокрема, знищено всіх ченців-уніатів і всіх учнів школи при місцевому монастиреві.

Вислані проти повстанців польські війська зазнали поразки, тому Понятовський звернувся за збройною допомогою до Катерини II. Попереду відправленого нею на Правобережжя війська на чолі з генералом Кречетниковим кинули поголос, що це йде підмога повстанцям. Тож довірливі українці входження російських підрозділів у червні 1768 року в райони бойових дій спочатку справді сприйняли як можливу допомогу їм, єдиновірним, православним, з боку царської влади. Тим паче, що серед українського населення Київщини і Поділля вже розповсюджувалися начебто від імені Катерини II універсали про те, що вказані землі приймаються під Російську державу і назавжди звільняються з-під польського панування.

Насправді ж ці сподівання виявилися марними, бо генерал Кречетников заманив провідників повстанців на нараду до себе, де вони були заарештовані. І це вплинуло на швидку поразку народних мас Правобережжя, які вже не могли протистояти об'єднаним силам двох союзників у боротьбі проти української незалежності. Частина повстанців одержали вироки російського суду в Києві, зокрема, 138 українських козаків були заслані до Сибіру, частина з них потрапили на спорудження оборонної «гіркої лінії», яка в жахливих умовах будувалася царським самодержавством в степах нинішнього північно-східного Казахстану. Учасники Коліївщини були заслані і на терени теперішньої Костанайської області Казахстану, де також відчули реальність справді гіркого життя. Ті ж, хто потрапив до польських рук, відчули на собі всі муки пекла, особливо під час страти в Кодні під Житомиром, де четвертували Івана Гонту, і в Сербах над Дністром.

Водночас уже тоді на Правобережжі представники російської влади, які не вивели свої війська після придушення Коліївщини, відчували себе вільно, зокрема, православні місіонери проводили активну агітацію за перехід до московського православ'я.

Якщо священик-уніат відмовлявся «добровільно» об'єднуватися зі «Святійшим Синодом», то його чекала тюрма в Бердичеві, Білій Церкві чи Умані. Таким чином до московського православ'я тоді приєднали 1200 греко-католицьких парафій Київської єпархії. Тільки після І поділу Польщі (1772), коли російські війська залишили ці терени, було відновлено реальне конфесійне становище: греко-католики нараховували тоді вже 1743 парафії, а православні — 186.

Усіляких утисків зазнавали українські уніати і за карпатськими перевалами. Перебуваючи в підпорядкуванні латинського Егерського архієпископства, вони були позбавлені друкувати кирилицею церковну літературу, як і книги для навчання дітей. «Мадяри добре знали, — писав А. Пекар, — що їм не вдасться винародовити Закарпаття, доки воно буде мати зв'язки з іншими українськими землями. Тому політично, адміністративно і економічно вони цілком ізолювали Срібну землю від Галичини й Буковини. Їм удалось паралізувати у великій мірі теж і культурні зв'язки. Силою обставин між Галичиною й Закарпаттям залишались деякі зв'язки на релігійному полі. Народ не піддавався цілковитій мадяризації, хоч він сам ледь животів».

Андрій Бачинський.

Прагнення виділитися з-під впливу угорських колонізаторів виразилося у зверненні до австрійської влади створити самостійну Мукачівсько-Ужгородську уніатську єпархію, що стало можливим завдяки декрету Папи Римського від 19 вересня 1771 року. Відтепер закарпатські українці сповна скористаються політикою Габсбургів, яка побоювалася впливу Росії на них через спільну ідентичність з наддніпрянськими українцями. Особливо значних результатів греко-католики Закарпаття досягли в часи правління єпископа Андрія Бачинського, коли в краї вже нараховувалося 729 парафій, у 1776 році створено Мараморoський і Сукмарський вікаріати, до яких через 13 років додався Кошицький, перетворений пізніше на Пряшівський. У замку Другетів в Ужгороді, куди 1780 року було перенесено резиденцію єпископа, відкрилася духовна семінарія, для учнів якої імператор Йосиф II виділив 60 стипендій. Згодом тут відкриється і вчительська семінарія з руською мовою викладання.

Завдяки цьому в Закарпатті наприкінці XVIII ст. стало можливим відкрити 300 народних шкіл. Бачинський добивався того, щоб усі діти від 6 до 14 років могли навчатися. Сам він годував на єпископській кухні 24 сиріт і щороку підтримував ще 20 вихідців з бідних родин. В тих селах, де нараховувалося понад 50 підлітків, засновувалися окремі народні школи, для яких було видано буквар рідною мовою. Регулярні інспекторські перевірки засвідчували належний рівень навчання українських дітей Закарпаття: «Переважна більшість відвіданих шкіл була в порядку і процвітала. Учителі були освіченими, говорили на чотирьох мовах — руській, угорській, латинській і німецькій, закінчили по 6—8 класів гімназії».

Здібних учнів відряджали на навчання до європейських університетів. Тож не дивно, що коли 1805 року відкривався перший на Наддніпрянщині Харківський уні-

верситет, то він запросив на викладання дев'ятьох вихідців із Закарпаття. Ці учні Бачинського зробили значний внесок у розвиток вищої освіти України, а один з них — Андрій Дудрович був ректором Харківського університету в 1829—1830 роках.

Андрій Дудрович.

У єпархіальній бібліотеці нараховувалося близько 9 тисяч різних стародруків. А поповнення складалися не тільки з навчальних посібників для учнів, а й з п'ятитомного видання «Біблії сиріч книги священнаго писанія ветхаго и новаго завіта», про яке Бачинський радісно повідомляв священиків: «Вже готова Біблія, тобто Книги св. Письма, видані нашою, руською мовою», що, за словами С. Федаки, не тільки утвердить вірних у пізнанні правд віри і благочесті, а й допоможе «зберегти нашу материнську мову, письмо і національність». Крім того, для закарпатців цей духовний провідник добився 1787 року затвердження національного свята всіх українців — Святої Покрови.

В Австрії по-справжньому зрозуміли значення уніатської церкви в обороні прав українства після першого поділу Польщі в 1772 році, коли до неї перейшли Галичина, Лемківщина, Надсяння, Холмщина й Підляшшя. Аби втримувати у відповідних рамках поляків, котрі намагалися захопити провідні позиції на вказаних теренах, Відень змушений був підтримати українців. З цих мотивів уніати названих регіонів отримали повні права. Церква одержала статус окремої митрополії, змогла мати свою парафію в столиці імперії, стала називатися Українською греко-католицькою. З 1775 року при уніатському храмі Святої Варвари у Відні для українців відкрито греко-католицьку семінарію, яка розпочала підготовку власних кадрів священиків. Через 9 років до цієї справи долучилася Львівська Генеральна семінарія, яка також зайнялася вихованням національної еліти.

Новим кроком у цьому напрямку було відкриття в 1787 році при Львівському університеті спеціальної програми Studium Ruthenum (Студіюм Рутенум), де навчання здійснювалося «словеноросскою мовою». Завдяки цим заходам австрійської влади греко-католики тепер могли по-справжньому розпочати процес національного освідомлення своїх вірних, тим паче, що в Галичині вже була утворена мережа початкових шкіл зі староукраїнською мовою викладання на підставі декрету імператриці Марії-Терезії 1774 року.

Природно, така увага австрійської влади до місії, яку взяла на себе греко-католицька церква з центром у Львові щодо підготовки патріотичної інтелігенції, дала потужний імпульс національного відродження, незважаючи на запеклий спротив польської суспільності, що продовжувала мати потужний потенціал політичного впливу на землях українців.

З 1774 року до Австрії переходить ще один український регіон, який прилягав з обох схилів до східних Карпат, — Буковина. З 1787 року цей край приєднується Габсбургами до Галичини як окремий округ, відтак поступово він починає втягуватися в загальний контекст українського життя в Австрійській імперії.

Треба наголосити і на економічних контактах, які ніколи не припинялися між різними регіонами західноукраїнських земель з Наддніпрянщиною. Постійними вони були і з Закарпаттям. Зокрема, в XVII—XVIII століттях за карпатські перевали доставлялися полотно, шкіру, а звідти — вина, вовну і фрукти. Важливим було також поширення в Закарпатті українського книгодрукування, кращі зразки якого доставлялися туди з Києва, Львова та інших міст. Важливим центром у розвитку торгівлі тоді залишався Стрий, де перехрещувалися транскарпатські торговельні шляхи до Верецького й Ужоцького перевалів, через які здійснювалися економічні контакти і з країнами Центральної Європи.

Важливою транспортною артерією стало будівництво Дніпро-Бузького каналу теренами Берестейщини й Пинщини, що давало можливість збільшити товарообіг не тільки між басейнами цих двох великих рік, а й відродити на новій технологічній основі давній торговельний шлях з Чорного до Балтійського моря.

Однак у XVIII ст. багато західноукраїнських міст часто зазнали руйнувань під час бойових дій, потім довго виходили із занепаду, що трапилося, скажімо, з Чернівцями під час російсько-турецької війни 1735—1739 років. Після приходу туди російських військ місто перетворилося на невелике поселення, в якому 1762 року нараховувалося менше 200 дерев'яних будинків і близько 1200 мешканців. Подібна доля могла чекати й Станіславів (тепер — Івано-Франківськ), коли російський фельдмаршал Мініх підступив до міста в серпні 1739 року, але гарнізон оборонив фортецю і не здав місто атакуючим.

А от мешканці Львова, на яких різні завойовники постійно накладали всілякі контрибуції, вже до початку XVIII ст. зовсім зубожіли. Через це в місті розвинувся промисел так званих партачів, що підривало раніше налагоджене цехове ремесло. Запекла боротьба, яка розгорнулася між цими двома групами, поступово призвела до загального зубожіння й занепаду. І тільки після 1772 року у Львові, як і інших відомих торговельних і економічних центрах західноукраїнських земель, що відтепер підпорядкувалися Австрії, спостерігається пожвавлення господарського життя й торговельних зв'язків з близькими й далекими сусідами.

На західноукраїнських землях глибоко проявлятиметься і відгук збройних виступів українства проти поневолювачів на Наддніпрянщині. Зокрема, в Галичині і на Буковині, де панщина досягала 5—6 днів на тиждень, у першій половині XVIII ст. розвинувся масовий опришківський рух, який виступив в обороні трудящих мас. Очолювані Олексою Довбушем народні месники протягом 1735—1745 років розправлялися з їхніми гнобителями, а панське майно роздавали селянам. Безкорисливість і мужність цього ватажка здобула йому широку популярність по обох схилах Карпат, оскільки його загони появлялися і в селах уздовж Тиси, наводячи страх на кривдників трудящих мас. Ця боротьба мала успіх і підтримку селянства і після підступного вбивства Олекси Довбуша в Космачі наподалік Коломиї, зокрема, значні виступи повстанців були зафіксо-

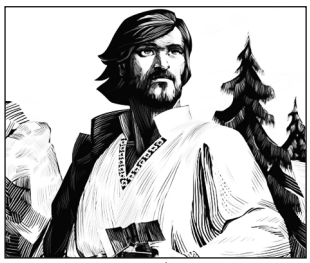

Олекса Довбуш.

вані в тому ж Космачі (1749), на Самбірщині (1769), в багатьох населених пунктах на Закарпатті (1775).

Різні були поневолювачі українських земель, але душа народна скрізь була однією. Вона бунтувала проти несправедливості й приниження, ці протести проривалися зовні навіть збройним виступом окремих груп доведених до відчаю українців. Але широкі народні маси не були готові до справжнього українського здвигу, бо ще не згромадилася нова критична маса національної революційної енергії, яка була змарнована після Хмельниччини.

XXIV. «ЧТОБ ВЕК И ИМЯ ГЕТМАНОВ ИСЧЕЗЛИ… И О КАЗАЧЕСТВЕ МОЛЧАТЬ»

Позбавивши Розумовського гетьманської булави, царське самодержавство взялося за здійснення свого головного завдання — повного знищення українського етносу через зросійщення, що необхідно було робити делікатно, руками самих українців. У наказі президенту Сенату і міністру юстиції В'яземському імператриця, зокрема, зазначала: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями; нарушать оные отрешением всех вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий есть, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство...».

Однак у Санкт-Петербузі добре усвідомлювали: для досягнення такого результату необхідно остаточно знекровити українське козацтво — тільки тоді, коли весь його соборний потенціал буде підірваний і збройна сила розпорошена, можна приступати до втілення в життя цього зловісного плану. Ось чому Катерина II, інструктуючи князя В'яземського, як змусити українців, щоб вони «обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу», зробила приписку про знищення цього документа.

Таки боялася, що піднімуться козацькі полки, хоч уже й не мають гетьмана. До них приєднаються слобідські козаки, які ревно зберігали традиції українства. Про єдність з Гетьманщиною постійно нагадувало і Правобережжя, де час від часу спалахували виступи проти польського поневолення, яке з часів Руїни творилося за підтримки Москви. Особливо ж непокоїли її запорожці, які ще мали силу і завдяки подвигам яких світ називав українців тоді не інакше як козацькою нацією. А вона за сто років вже відчула на собі наслідки Переяслава.

Тому з огляду на ці обставини було ретельно розплановано розмиття українського єства, розшарування єдинокровних на антагонічні групи, які легше буде опановувати як економічно, так і духовно. Саме це проглядається в спеціальній інструкції Катерина II президенту нової Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву, коли його посилали восени 1764 року в Україну: «весьма вредныя, как владельцам, так и самим посполитым людям, с места на место переходы; закоснелая почти во всем народе к земледелию и другим полезным трудам леность, и такая же примечаемая в нем внутренняя против Великороссийскаго ненависть, представляют вам весьма пространную значительного наблюдения и старания вашего материю».

Тобто, вже в цьому документи чітко проглядається план майбутнього закріпачення українства, а відтак першочерговим завданням постане знищення козацтва як соціального стану, котрий може у потрібний час підняти зброю в обороні рідного народу. Ось чому своїм декретом Рум'янцев одразу ж заборонив записуватися в козацтво, а

тим, «кто при нынешней в Малой России генеральной описи где состоит, тому уж так быть и о козачестве молчать».

Насамперед царське самодержавство вирішило остаточно позбавити українську збройну силу такого важливого її резервного чинника, як слобідські полки, де «русское оседлое население было весьма редкое». За свідченням «Генерального Перечневого табеля Малоросійских и Слободских полков» від січня 1742 року про присягу імператриці Єлизаветі, в найбільшому Острогозькому великоросіян «рядових і разного званія людей» — 444. У той же час українців — 2242.

З цих міркувань, як і спротиву економічній старшинській експансії на Слобожанщину через оформлення в приватну власність усе нових і нових ділянок землі, московський уряд рішуче відмовлявся передати під владу Гетьманщини цей регіон українського розселення, оскільки побоювався, що тоді гетьман може бути «великим князем і мати під своєю владою козаків донських, запорозьких… і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги». Тому вже в 1764 році слобідські полки було ліквідовано, а наступного року на цих теренах розселення українського козацтва вже було заведено подушний податок.

Крім ось такого територіального зменшення української збройної сили, російській владі необхідно було розсварити рядове козацтво зі старшиною, для чого добре придався царський маніфест від 1765 року про генеральне межування — точне визначення земельних володінь усіх категорій власників, включаючи міста і церкву. В цьому руслі було видано спеціальне розпорядження про покарання покупців козацьких земель «отнятием грунта, лишением денег, за оный заплаченный». Свою роль для збурення української суспільності мало зіграти і розпорядження Малоросійської колегії про охорону прав мешканців від сваволі державців, що викликало потік скарг невдоволених про приневолення до посполитих з козацького стану. Проте їхній розгляд у судах закінчувався, як правило, не на користь трудящих мас, що породило в народі такі поговірки: «Розсудили, як лисиця в курнику» або «Розсудили, як вовк у кошарі».

Ще більше посилиться цей процес проведенням Рум'янцевської ревізії в 1765—1769 роках, яка передбачала виявити мешканців кожного двору Гетьманщини із зазначенням стану здоров'я, віку, місця народження. Цей перепис мав також зафіксувати кількість підсусідків у дворі, основні дані про них, як і умови найму. Окремий запис здійснювався щодо наявності орної землі, лісів і сіножатей та їх приналежності. Зрозуміло, що до переписних книг вносилися й винниці, млини, пасіки із зазначенням прибутку від них, а також худоба — воли, корови, коні, вівці, ягнята, кози, свині і поросята. Зверталася увага і на заняття ремеслом тих, хто живе в дворі землевласника. При цьому уточнювався розмір їхнього річного прибутку, чи мають інші заробітки і чи відбувають інші повинності. Щоправда, цей перепис вдалося провести тільки в Київському полку, в інших 9 він був зупинений через початок російсько-турецької війни 1768—1774 років.

Проте це вже не мало особливого значення, оскільки Рум'янцев зумів у короткий термін підпорядкувати собі Генеральну військову канцелярію, що давало йому можливість управляти полками через добре відрегульовану політико-адміністративну сис-

тему Гетьманщини, органи якої поступово перетворювалася в департаменти Малоросійської колегії. Після цього ставленик імператриці одержав можливість впливати і на Генеральний військовий суд, оскільки закріпив за собою повноваження вищої апеляційної інстанції. Паралельно з цим Малоросійська колегія стала вживати імперську геральдику з двоголовим чорним орлом, запровадила існуюче в Росії діловодства і всі форми контрольної документації. Та чи не найболючішим ударом для Гетьманщини була заміна 1766 року принципу виборності всіх старшинських посад на принцип прямого призначення.

У той же час, ліквідувавши вже гетьманство й узявши під свій повний контроль Лівобережжя й Слобожанщину, Російська імперія одержала можливість повернутися і до вирішення питання подальшої долі Правобережної України, яка ще перебувала в складі Речі Посполитої. Приводом для введення своїх військ на Правобережжя стало гайдамацьке повстання проти польських конфедератів, про що вище вже повідомлялося.

Але допомогою Польщі в розгромі Коліївщини Росія добилася послаблення не тільки правобережної козацької збройної сили, а й Запорожжя, на терени якого вона просунулася ще 1764 року, коли всі новозаселені землі його вольностей віднесла до спеціально створеної Новоросійської губернії з центром у Кременчуку. Тепер же саме контакти запорожців з повсталими на Правобережжі викликали найбільше занепокоєння царського самодержавства, зрештою, саме січовиків уважали в Санкт-Петербурзі за призвідців Коліївщини. З цього приводу Катерина II в рескрипті до генерал-губернатора Рум'янцева від 12 липня 1768 року наголошувала, аби «при сохранении границ наших от беспокойства как можно скорее прекратить в смежности оных волнение полских крестьян и чтоб особливо захватить шатающихся между оными запорожцев».

Цим документом, до речі, ставилося завдання навіть добиватися, щоб «в разсуждении запорожцев самих, кои по всем обстоятелствам главныи злу зачинщики, с достоверностию спознать, всем ли они Кошем согласны были на отправление в Полшу шайки своей или же только некоторые из них своеволники сами собою дерзнули на шалость без ведома кошевого и старшин». Тобто, необхідно було знайти привід, аби вже тоді поставити Запорожжя поза законом. А для цього Потьомкіну дозволялося навіть здійснити військове вторгнення на підконтрольні Речі Посполитій українські території: «Дабы с сей стороны истину открыть и пресечь размножение пламени… можете вы посылать в полские границы нужныя воинския команды и употреблять оными силу, естьли необходимо надобно буде для получения оттуда запорожцев».

Таким чином царське самодержавство намагалося взяти під повний контроль запорожців, які потрібні були йому як безвідмовне гарматне м'ясо в новій російсько-турецькій війні 1768—1774 років. Бо тоді не тільки турки, а й російське самодержавство вже добре розуміло, що саме запорожці тримали ключі до Чорного моря та Дунаю. Особливо наглядно продемонстровано це було 1769 року, коли двотисячний загін під проводом Пилипа Стягайла розкидав у гирлі Дніпра турецький флот.

Проте коли українське козацтво на російсько-турецькій війні 1768—1774 років ви-

конало свою роль у просуванні московських інтересів до Чорного моря, то Запорозьку Січ влітку 1775 року 40-тисячна царська армія (в тому числі 13 полків донців) підступно захопила й козацьку вольність було остаточно знищено:

Ой з-за гори, з-за лиману
Вітер повіває,
Та кругом Січі Запорожської
Москаль облягає.
Облягає москаль Січу,
Лагерями стали,
Та вони свого генерала
Три дні дожидали.
Шатнулися по курінях
Запасу шукати,
А московська старшина
Церкву грабувати.
Беруть злото, беруть срібло
Ще й воскові свічі...
Зостається пан кошовий
З писарем у Січі.

Треба зазначити, запорожці спершу не хотіли піддаватися російському війську. Як свідчить тогочасна пісня Васюринського куреня, його козаки звернулися до свого отамана з такими словами:

Благослови, ти наш батьку, нам на башти стати,
Щоб не впустить москаликів та Січ руйнувати.
Москаль стане з тесаками, а ми з кулаками:
Нехай слава не загине поміж козаками...

Однак кошовий, як про йдеться далі в пісні, на ці заклики відповів, очевидно ж, порадившись зі січовим православним священиком:

Не дозволю, милі браття, вам на башти стати:
Однаково християнство — грішно вигублять.

Таким чином повторилася ситуація зі штурмом Москви козаками Сагайдачного 1618 року, коли ті відмовилися воювати проти єдиновірних, православних. А предтечею ліквідації Запорозької Січі став Кючук-Кайнарджійський договір 1774 року, який «відчинив двері до анексії Запорожжя, Криму, Очаківського степу». І все це скроплювалися кров'ю запорожців, котрі самі «наблизили час анексії своїх вольностей». Справді, було спалено й зруйнувано всі козацькі оселі, а скарб та січове майно пограбовано. Кошового отамана Петра Калнишевського заслано до Соловецького монастиря, січову старшину — на Сибір. А мільйони десятин земель Вольностей Війська Запорозького низового Катерина II роздала своїм коханцям і російським вельможам.

Петро Калнишевський.

Тепер уже залишалося справою техніки остаточно похоронити залишки української державності. І це робиться через ліквідацію козацького військово-територіального полкового устрою на Гетьманщині, яка в 1781 була поділена на три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, що відтепер становили Малоросійське генерал-губернаторство. А коли в 1783 році замість постійного козацького війська було утворено десять карабінерних, кавалерійських полків, то це означало, що автономія Гетьманщини остаточно перестала існувати. Тому Катерина ІІ вже не остерігалася, коли 3 травня 1783 року запроваджувала кріпосне право в Гетьманщині та Слобожанщині. Тим паче, що вона поманила козацьку старшину російським дворянством, і та поласилася, як і колись українська шляхта, котра пішла на службу до поляків, залишаючи рідний народ без політичного проводу.

Олександр Безбородько.

Ось коли Російська імперія вже могла реально приступати до здійснення геополітичних проектів Третього Риму в південному напрямку. Йшлося, насамперед, про повний вихід до Чорного моря, чого не можна було досягти без завоювання Криму. Про це їй підказували і ті з козацької старшини, що пішли в найми до російської цариці, допомагаючи їй розширювати територію нової імперії. Олександр Безбородько з Глухова, який мав особливу довіру з боку Катерини ІІ в якості її особистого секретаря, розробив детальний план завоювання півострова, який потім деталізували вже інші чиновники. В цьому документі, зокрема, наголошувалося, що «учиня Крым подвластным, Россия будет почти со всех сторон ограждена морями и великими реками, следовательно и совсем безопасною от неприятельских особливо от татарских внезапных набегов, и чрез то зделается наисильнейшею и наиблагополучнейшею в мире империею, и прямо может наслаждаться мирными и благотишным житием, и тогда то можно будет о России сказать, что она достигла до такова же благополучия, в каком был Израиль в царство Соломонова».

І для цього в «Разсуждениях одного Российского Патриота о бывших с татарами делах и войнах, и о способах, служащих к прекращению их навсегда» була в першу чергу рекомендація «постараться употребить все политические средства ко введению между разными татарскими поколениями междуусобные распри и несогласия», а після збройного завоювання півострова «надлежит живущим в Крыму татарам объявить, что которые из них пожелают быть в вечном Российском подданстве, те могут остаться на прежних своих жилищах, а протчим дать волю выехать вон из Крыма, и переселиться, куды кто пожелает».

Після цього залишити в Криму на вічне поселення для його захисту 20.000 піхоти й 10.000 кінноти, одночасно «ежели можно поженить, чтоб со временем их сыновья отцовские места заступать могли». А крім того переселити сюди ще «природных российских людей», «волницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожелает», «дозволить селиться протчим вольным христианским народам, как-то гре-

кам, армянам, волохам и булгарам», то «в самое короткое время весь Крым зделается христианской и вечно Российской».

Безбородько, який став канцлером і світлійшим князем Російської імперії, до речі, не тільки подав меморандум про необхідність здобуття Росією Кримського півострова, а запропонував потім включити його до складу Катеринославської губернії. Свідченням того, що Крим з самого початку не виділявся з південно-українського господарського організму є указ Катерини II від 10 лютого 1784 року про «устройство новых укреплений по границам Екатеринославской губернии», до складу якої імператриця включає однозначно і Крим: «...7-е. Перекоп, оставляя как он есть, а только с нужным поправлением; 8-е. Евпаторию или Козлов, небольшое укрепление, от которого содержать батарею у Сербулата, как одних только мест, для приставання судам, в том краю удобным; 9-е. Крепость большую Севастополь, где ныне Ахтияр й где должно быть Адмиралтейство, верфь для первого ранга кораблей, порт й военное селение; 10. Балаклаву, исправя как оная єсть й содержа стражу ея поселенными тут греческими войсками; 11. Феодосию или Кафу, поправя замки й снабдя их артиллериею; 12. Вместо Керчи й Еникаля, сильную крепость под именем Боспор у Павловского редута, при входе в Боспор Киммерический; 13. Фанагорию, довольно сильное укрепление на острове Тамани; 14. Блокгауз у Еничи, где переезд на Арбатскую стрелку; 15. Ейское укрепление, приведя оное в доброе состояние».

А запорожці стають чи не головною збройною силою для захисту новопридбаних земель, що іменуються тепер Таврійською областю. Під назвою «Війська вірних чорноморських козаків» вони не тільки розташовуються по території Кримського ханства на північ і захід від Перекопу. Навіть перші кораблі в «Ахтіарській» затоці коло Херсонесу як першої військової бази Російської імперії на Чорному морі були винятково з Дніпровської і Азовської флотилій. У 1789 році Чорноморський флот у Севастополі, що складався з 4 великих та більшої кількості менших кораблів, теж обслуговувався колишніми запорожцями. Офіційна реляція Потьомкіна від 19 липня 1788 року подає, що при здобутті Чорноморського узбережжя Чорноморський флот складався «з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців»... І далі... «цими суднами керують запорожці, котрих тепер є 20000 на чолі з їх отаманом Сидором Білим». Тоді ж саме цей флот цілком розбив турецький під Кінбурном і Херсоном, чим остаточно і назавжди відтято від Османської Порти ціле українське Чорноморське узбережжя і Крим.

Але поряд з військовими діями в Північному Причорномор'ї й придбанням нових територій поставало не менш гостро питання про їхнє освоєння. Особливо це стосувалося Кримського півострова, звідки масово почали емігрувати татари, що призвело до його великого обезлюднення. Однак царський уряд аж ніяк не прагнув масового заселення українцями Криму, оскільки це могло призвести в майбутньому до поступової колонізації ними всього півострова з утвердженням національно-визвольних ідей. Тому з самого початку приєднання Криму князь Потьомкін звернув увагу на заселення цього регіону «русскими выходцами с целью укрепления за Россией и обрусения присоединенных областей».

Одним з найпростіших способів заселення Таврії було залишення тут звільнених

у відставку солдат, яких забезпечували амуніцією, грошовим жалуванням, провіантом і під командою спеціально виділених для цього офіцерів направлялися у відведені для них місця поселення. Вже в 1784 році було звільнено у відставку й розселено в Таврії 511 нижніх чинів. Такий процес одержав розвиток і в наступні роки. Зокрема, 1787 Потьомкін розпорядився відправити на поселення в Таврію всіх призначених у відставку «за разными неспособностями» 411 солдат Кубанського корпусу. Для того, щоб примусово поселені солдати закріплювалися на нових місцях, уже в 1786 році в Таврію було переселено шість партій жінок загальною кількістю 1497, більшість яких доводилися дружинами відставних солдат. Як правило, вони були вихідцями з центральних великоросійських губерній. Саме вони й поклали початок російським поселенням в Таврії, як на півострові, так і на її материковому терені.

Однак розрахунок на закріплення відставних військових не виправдався — 1793 року по всій Таврійській області їх залишалося тільки 591. Не давало відчутного результату і переселення кріпаків російських поміщиків. Тоді ж у Криму нараховувалося всього 266 «российских крепостных». Відтак найбільш придатними для цього на перших порах виявилися, за словами Потьомкіна, розкольники: «С одной сторони слепая, доходящая до фанатизма, привязанность раскольников к вере, ручалась, повидимому, за их такую же привязанность к обычаям и ко всему русскому». Для поселення в Таврію 1787 року прибуло з В'ятської губернії 251 особа церковників, Казанської — 40, Ярославської — 151, Пензенської — 1288, Рязанської — 897, Тамбовської — 249, Смоленської — 104, Псковської — 27, Воронезької і Харківської — 326. Усього — 3233. Крім того, передбачалося пізніше переселити й тих 1122 представників цього стану, котрі не з'явилися до відправлення. І того ж таки року в Криму було розселено близько 4 тисяч розкольників.

Роздаючи новоприбдані землі російським вельможам царське самодержавство намагалося переселити сюди побільше вихідців з великоросійських губерній, зокрема, в Херсон і Миколаїв, які взяли на себе чи не основний тягар у розвитку суднобудування в Північному Причорномор'ї. Однак переселення в Херсон 47 казенних родин із Санкт-Петербурга не могло розв'язати проблеми робочої сили на новій судноверфі, а тому адміністрація стала широко залучати до суднобудування і козаків, які залишилися вірними російському престолу, і місцевих жителів. Цілком закономірно, що наприкінці XVIII століття на півдні України переважну більшість становлять українці — 71,5 відсотка від усього населення.

Олександр Рігельман.

Українські людські ресурси заповнювали й інші незаселені регіони. Так, при заснуванні Ростова-на-Дону в найближчих населених пунктах, які приписувалися до цієї фортеці, її будівничий Олександр Рігельман нарахував 247 українських дворів. А за даними четвертої ревізії Російської імперії на Дону і в Приазов'ї проживало 26.758 вихідців з України, під час проведення п'ятої їхня кількість збільшилася вже до 58 тисяч. За період з 1778 по 1796 рік тільки поблизу Таганрога українці заснували 55 слобід і хуторів.

Водночас з Наддніпрянщини продовжуватиметься планове переселення в Поволжя для збільшення солевивезення. Так, з 1794 року там до цього промислу було приписано ще такі українські поселення, як Самойлівка, Піщанка, слободи Петровська, Порубіжна, Царівка, Рахинка, Володимирівська та Підгорна, в яких мешкало 15.675 осіб чоловічої статі, які використовували належні їм 18 тисяч пар волів. 1797 року до нього залучили мешканців ще 17 тутешніх українських слобід, а через кілька десятків років тільки на південь від Саратова їх нараховувалося вже близько 70, як правило, з відповідними назвами — Київка, Полтавка, Чернігівка… Це значно наповнить заволзький край переселенцями з Наддніпрянщини, які зберігатимутьна новому місці розселення батьківські традиції рідної землі.

Але вже далі на схід на той час імперська Росія відсилає українців спокутувати свою волелюбність. Так, на будівництво в межах нинішньої Північно-Казахстанської області 300-верстної — від Петропавловська до Омська — Новоішимської лінії укріплень, яку в народі назвали гіркою, царська влада відправила велику кількість людей. Зокрема, в 1760-х роках на поселеннях «гіркої лінії» бачили велику кількість будівельників у «широких штанах», яких однозначно ідентифікували з українськими козаками.

Повна безправність українського селянства після ліквідації Гетьманщини призведе до нових міграційних потоків, які будуть викликатися як економічними інтересами Російської імперії, так і намаганнями частини хліборобів пошукати кращої долі. Зокрема, поширюватимуться втечі на підвладні території Туреччини. За непокору виселятимуть у східні регіони цілі села, як це сталося 1789 року з Турбаями на нинішній Полтавщині.

Василь Капніст.

Цього можна було очікувати, бо за словами Олександра Лащенка, «Україна козацької доби уміє здобувати, але не вміє свою перемогу закріпити». І хоч народні маси ще вибухають інколи справді вулканами непокори, і ватажки зроджуються на той момент «сміливі вірою і високі мудрістю», але вже не «мають греблі, яка б народню повінь зібрала в одне річище, не мають над собою бані, яка б запричастила ці маси духові, веж, які б переможно сформували і вивели їх до висот!».

Тож відчайдушна спроба Василя Капніста таємно просити Прусію в 1791 році допомогти «скинути російське ярмо» вже не могла зарадити справі. Тому й маємо докірливі рядки Шевченкової поезії:

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу.

XXV. «НАША ВОЛЯ ПО ТІМ БОЦІ МОРЯ…»

Після віроломного знищення Січі перед запорозьким товариством постав вибір — йти у підданство до підступної цариці чи до турецького султана, якому вже присягали. Тим паче, що Порта зрозуміла свою помилку у відході під російський протекторат запорожців 1734 року, бо таким чином відкрила шлюзи російської експансії в Північне Причорномор'я, яку на кілька десятиліть зупинила Прутським договором 1711 року. І це вже наочно засвідчили події російсько-турецької війни 1735—1739 років, коли царські війська за активної участі української збройної сили знову просунулися в напрямку Чорного моря, узаконивши Бєлградським трактатом 1739 року свій реванш за Прут.

Тож цілком логічними з боку Туреччини виходили пропозиції запорожцям про повернення під покровительство султана. Саме цим можна пояснювати той факт, що в 1767 році кошовий отаман Петро Калнишевський, «вибравши у війську добрих 20 осіб, послав їх до султана з проханням прийняти в підданство». У відповідь з Туреччини прибув посланець від падишаха, якого Калнишевський після переговорів відправив зі своєю відповіддю, не передавши його в руки російських властей, на що останні сподівалися.

А коли Туреччина 25 вересня 1768 року оголосила війну Росії за невиведення військ останньої з Поділля і Польщі, то водночас до Запорожжя прибув султанський посланець з пропозицією перейти на його бік. Тоді Січ відхила пропозиції Блискучої Порти, хоч окремі запорожці почали переходити на підконтрольну Порті територію ще до закінчення названої російсько-турецької війни. Так, уже 1774 року за Дністром нараховувалося 227 козаків. Тож не дивно, що після знищення Запорозької Січі (1775) частина запорожців подалася до Туреччини. Негайно після прибуття до Акермана вони відправили до Константинополя делегацію з 40 осіб — по одному з куреня, аби добитися дозволу султана на переселення на Дунай усього Війська Запорозького в повному складі, тобто майже 40 тисяч козаків. Після переговорів у турецькій столиці, які закінчилися успішно, козацька делегація присягнула від імені всього Війська Запорозького на вірність Блискучій Порті й повернулася до своїх товаришів.

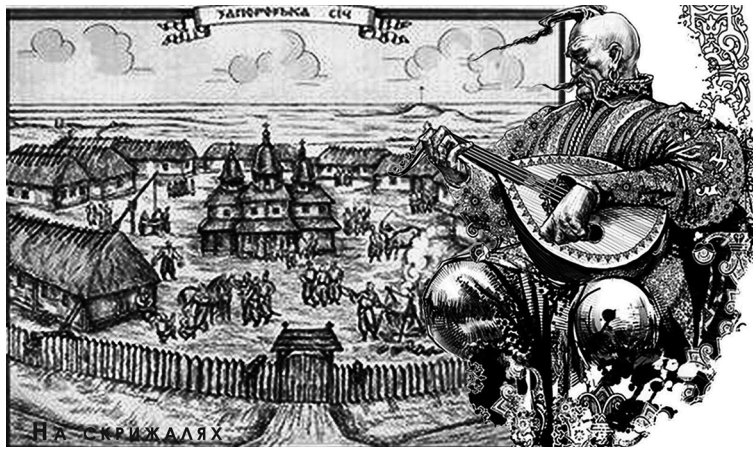

На скрижалях історії.

Спроби російського командування шляхом погроз повернути запорожців добровільно не увінчалися успіхом. Тоді князь О. Прозоровський послав двох козаків

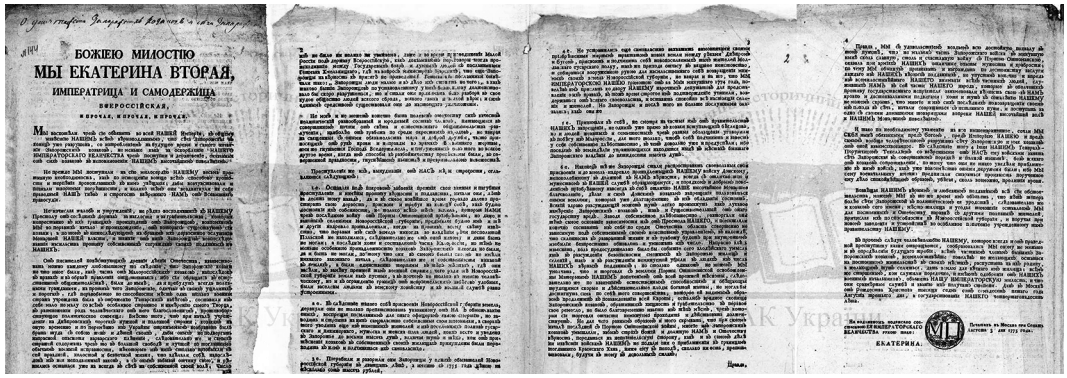

БОЖІЄЮ МИЛОСТІЮ
МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ,
и прочая, и прочая, и прочая.

Маніфест імператриці Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі.

до них з вимогою, щоб «вони як вірнопіддані Російської імперії розкаялись у своєму заблудженні й розкаявшись, пошвидше повертались до Вітчизни»; інакше погрожував їм повним знищенням. Спеціальний представник російських властей восени 1776 року кілька разів звертався до очаківського паші з проханням повернути запорозьких утікачів, однак той відмовляв, посилаючись на те, що останні, мовляв, перебувають на його території лише для сезонного рибальства, після чого перейдуть на лівий берег Південного Бугу.

Однак коли російські війська увійшли на територію Кримського ханства наприкінці 1776 року для придушення татарського повстання, Порта, звинувативши Росію в порушенні Кючук-Кайнарджійського договору, прискорила вирішення проблеми запорожців. Їхні полковники М. Підручний, Ф. Височин, Г. Чорний і М. Товстий, котрі прибули до Константинополя, мали теплий прийом і багато їхніх прохань було задоволено. Зокрема, запорожцям дозволили тоді розпочати будівництво нової січі в урочищі Караорман на острові Георгіївському в гирлі Дунаю.

Улітку 1777 року Туреччина заявила про те, що землі від Південного Бугу до Дністра переходять під її юрисдикцію остаточно. Відтак у січні 1778 року очаківський паша взяв присягу від п'ятьох запорозьких отаманів, після чого один з них — Баклан був іменований старшим над українським козацтвом в Очакові. Його там перебувало тоді 4 тисячі козаків, яким тамтешній паша обіцяв віддати майже всі землі Буго-Дністровського межиріччя: «для поселення за їхнім вибором в урочищі Кучурганах, на лівому боці Дністра».

Відтак 26 серпня 1778 року давно очікуваний документ зі столиці Високої Порти був зачитаний в Очакові в дворі паші, після чого сто запорожців у присутності молдавського православного священика присягнули на вірність Туреччині, зобов'язуючись «служити турецькому двору так вірно й неодмінно, як під час багатьох колишніх воєн служили Росії».

Через місяць українське козацтво, котре зосереджувалося в околицях Очакова, зібрало свою загальну раду, на якій обрали для «заведення нової Січі» 40 отаманів і сім полковників. А в жовтні 1778 року поряд із читанням листа від Константинопольського Патріарха Софронія до українського козацтва, в якому закликалося останніх

«покоритися, як і раніше, Оттоманській державі з наказу Христового», очаківський паша оприлюднив ще один фірман султана, в якому йшлося про долю запорожців — «збиратися в призначене їм місце до Дністра».

Росія ж усіляко намагалася обмежити права тих козаків, які пішли в підданство султана. Крім вимоги до турецьких властей не заселяти очаківські землі, російський проект нової конвенції з Портою передбачав, аби «запорозькі козаки, які втекли з Росії, … в її сторону були видані». У рескрипті Катерини II до російського посланця в Константинополі О. Стахієва наголошувалося, що він мав добиватися, аби запорожці, принаймні, були «видалені з Очакова і ближніх до нього місць, щоб від заведення ними там знову розбійницького свого гнізда не мати обом імперіям даремних клопотів і частих неприємностей».

Однак, незважаючи на думку Катерини II, турки здійснювали свій проект використання запорожців. Так, 16 квітня 1779 року російський представник Стахієв доносив з Константинополя, що отаман запорожців, які попросили підданства в турецького султана, перебував якраз у столиці Османської Порти і «рейс-ефенді йому надав квартиру; той отаман при своєму від'їзді сюди, доручив очаківському Касаб-баші управління свого товариства, а сам часто буває у рейс-ефендія й наодинці з ним розмовляє; а на відправлених указах Порти, що стосуються його товариства», від себе дописує. Крім того, в цьому документі повідомляється, що для поселення українського козацтва турецька влада виділила «в Бесарабії місця Хаджибей, Ацидере і Яникополонія. З того ж боку Дністра надана їм одна розорена фортеця, яку вони полагодити хочуть для загородження відведених їм місць в очаківській окрузі».

Треба наголосити, що Росія постійно просила «не чинити найменших перешкод для їхнього повернення в Росію і, згідно договору, відсилати без затримки на цю сторону Дунаю тих з них, хто не захоче скористатися даною свободою». Однак султан відповідав, що «згадані козаки ухиляються переселятися до Російської імперії і просять дозволу на пристанище при моїй Високій Порті і про поселення себе в охоронних володіннях моєї державності». При цьому навіть виділялися достатні кошти на прохарчування гетьману й ватажкам козаків, дозволяючи їм проживати в Адріанополі, де перебувала резиденція султана.

Після влаштування запорожців за Дунаєм, наголошувалося далі в султанському указі, з них не повинні були брати податків три роки, поки вони «не візьмуться за ремесло і не облаштуються у власних помешканнях. Крім того, і в подальшому вони повинні були платити найменшу суму, аби могли «насолоджуватися тінню покровительства моєї імператорської величності».

Коли ж губернатор Очакова Єхен Мехмет-паша запросив ватажків козацтва й оголосив їм про можливий вибір між амністією російської цариці й підданством турецького султана, то «отамани і все товариство» заявили: «…милість Його Величності така велика, що без затримки можемо ми відправлятися в Грецію й поселятися там по п'ять — шість осіб у кожному селі і в інші місця по той бік Дунаю, користуючись прихильністю Його Величності, чим ми дуже задоволені.

Усе сказане від імені Високої Порти було повідомлено нам Його сіятельством, але

ми завжди залишимося вірними першій присязі, даній Його Величності, і не змінимо нашого слова. Ми відмовляємося йти в Росію, всупереч нашому бажанню, і згодні прямувати в Грецію і жити там як окремі піддані.

Ми просимо Його Величність султана і його спадкоємця, котрий недавно народився, надати нам таку милість і не віддавати в тиранічні руки Росії, але дозволити нам жити в Греції у вказаних місцях і урочищах, прийнявши нас знову під свій покров».

А вже 23 вересня 1779 року Стахієв повідомляв зі Стамбула: «Отаман запорозьких козаків,* справді приїхавши в Адріанополь з немалою кількістю своїх козаків, влаштований з ними на одному постоялому дворі. А інші селяться в Ромелії, особливо в прибережних місцях Мармурового і Білого морів, з придатності до риболовства…».

Зрозуміло, задунайське козацтво, яке було на службі Османської імперії змушене було виконувати її волю. Скажімо, у війнах 1788—1791 і 1806—1812 років, за словами О. Рябініна-Скляревського, задунайські запорожці «дійсно допомогли Туреччині затримати російську армію на Дунаї. Однак, треба визнати, що сформована за Дунаєм Запорозька Січ хоч і зі старими порядками, насправді виглядала, за словами О. Маркевича, «тільки слабкою тінню колишнього Запорожжя, позбавленого якого-нибудь значення».

У 1817—1818 роках, коли кошовим був Мороз, турецький уряд зажадав від задунайських січовиків виділити спеціальний загін у кількості 600 осіб для праці на «кавузах» у Константинополі. В цій мирній експедиції козаків використували на різних будівельних роботах, де вони підривали скали, готували шлюзи чи заставки («в шести місцях воду закладали») тощо. За свідченням запорожця Ананія Коломійця, турки ставилися до них надзвичайно доброзичливо («три хліба на день давали»), добре платили за виконану роботу («паша було приїде, то без бакшиша не виїде: три рази на тиждень їздив і на баркасі везе повні мішки серебра да золота»).

Йосип Гладкий.

Залучала Порта наших козаків і до не мирних акцій. Так, 1821 року запорожці на 40 турецьких суднах брали участь в придушенні грецького виступу проти османів. Під час повернення з цього походу корабель, на якому перебував отаман Мороз на чолі 600 козаків, підірвався на грецькій міні, і всі загинули.

Ця служба продовжувалася і далі. Скажімо, 1828 року отаман Йосип Гладкий одержав третю вимогу від великого візира вислати під Сілістрію 13 тисяч козаків. Привівши частину запорожців до великого візира в перший день Великодня, Гладкий заявив цьому повелителеві, що «я привів дві тисячі козаків, а там ще позбирать треба по плавнях…».

---

* Першим кошовим на Дунаї згадується Бахмат, очевидно козак Пашківського куреня Грицько Бахмацький, який брав участь у Дунайській експедиції 1771—1774 років. Символом гідності кошового Задунайської Січі була червона шуба, підбита чорними ведмедями — нібито та, яку султан Ахмед III дарував колишньому ватажку Запорозької Січі Костю Гордієнку в 1710 році (*Кондратович О.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). — К., 1883. — С. 40).

Насправді ж, повернувшись до Січі, Гладкий негайно почав вибиратися до російського берега Дунаю. Бо стільки вже років мучила туга за рідною землею:

Ой, там за Дунаєм,
Там за тихим Дунаєм
Козак п'є, гуляє,
Він кричить, гукає:
«Подай, подай перевоза
Най перевезуся,
На ту, на ту Україну
Ще раз подивлюся.

Тож 9 травня 1828 року, залишивши більшу частину своїх пожитків, але взявши клейноди, військовий скарб та похідну церкву, «частина запорожців та запорозької братії на 61 човні» вийшли в море. Наступного дня Гладкий прибув на невеликому човні з 11 запорожцями «при двох бунчуках і трьох знаменах турецької Запорозької Січі» до прикордонних російських властей, заявляючи, що хоче «із запорозьким військом, що знаходиться під його командою, перейти в підданство Російської імперії». Всього таких бажаючих виявилося понад тисячу.

Дві тисячі запорожців, котрі залишилися в Туреччині після втечі Гладкого, потрапили в надзвичайно складну ситуацію: їх негайно роззброїли й відправили спочатку до Адріанополя, де ув'язнили в тамтешню тюрму. Згідно з розповіддю вже названого Коломійця, «держали у острозі, по 15 пар на день давали жалування, по три хліба на день, чечевицю, укус, дерев'яне масло… і щодня по 300 чоловік на роботу йдуть — дерево носили, перетягали колоди, землю копали.. Не дуже заставляли робить: так, аби день до вечора. А упісля уже в Царьград перевезли…».

Згодом, коли українців звільнили, постало питання про подальшу долю колишніх запорожців. Турецький уряд з огляду на зраду Гладкого вже не довірив їм охорону кордону на Дунаї, в безпосередній близькості з теренами Російської імперії. Відтак українським козакам було запропоновано поселитися окремо неподалік Салонік. Чотириста козаків, узявши свою похідну церкву й весь нехитрий скарб, подалися на оглядини запропонованого місця. Виділене турецьким урядом місце справді було дуже вдалим для розвитку господарства. Однак віддаленість від рідної землі зупинила переселення наших козаків до Греції: «Невигодно, далеко, народу немає… а що ж ми без народу?! Усі до одного чоловіка переведемось!».

Тобто, козаки мислили своє існування на теренах Османської Порти тільки неподалік України, на Чорному морі. Тому вони, не одержавши дозволу від турецької влади на існування своєї військової організації окремою одиницею чи біля Адріанополя, чи на Анатолійському узбережжі, повернулися стихійно в дельту Дунаю, по якій розбрелися як звичайні рибалки, втрачаючи назавжди Січ…

Тим часом російсько-турецькі війни тривали далі, в яких українці брали участь на боці Росії, сприяючи визволенню поневолених балканських народів. Правда, під впливом польських емігрантів на чолі з князем А. Чарторийським, були спроби організувати за допомогою Туреччини антиросійський рух. У середині XIX ст. туркофільську політику проводив Михайло Чайковський, учасник польського повстання 1831 року,

який з 1848 перебував у Стамбулі, прийнявши турецьке підданство й іслам та змінивши прізвище на Садик-паша. Він переконав турецький уряд у доцільності створення в складі турецької армії козацьких підрозділів («султанські козаки») з українських поселенців у північній Добруджі, які взяли участь у Кримській війні. Однак якоїсь визначної сторінки своєї історії вони не записали.

По-іншому склалася доля тих запорожців, які не пішли за Дунай. Їх Росія поселяє в межиріччі між Дністром та Бугом як так зване «Войско верных казаков Черноморских», першим кошовим отаманом якого був Сидір Білий — спершу на острові Березані в гирлі Дніпра, потім у Слободзеї на Дністрі. На ці землі стали переселятися січовики; ті, хто повертався з Туреччини; хто шукав порятунку від панщини, яку було заведено в Україні 1783 року, адже до статусу кріпаків тоді могло бути вписано майже 25.000 козаків, що спонукало їх знову тікати до Туреччини, а це остаточно погубило б українську збройну силу на рідній землі.

Цей процес можна було зупинити тільки організованим переселенням на нові землі, чого почали добиватися від Санкт-Петербурга старші Чорноморського війська. Зрештою, це було зручним розв'язанням проблеми і для російського самодержавства, яке таким чином виводило з України збройну силу, що в будь-який момент могла підняти проти царизму трудящі маси. Тому революційний потенціал українства імперія вирішує спрямувати на упокорення північнокавказьких народів, надаючи «вірним чорноморцям» «грамоту» на землі між Азовським морем та річкою Кубань. Тим паче, що тоді ж Катерина II звеліла переселити поруч з чорноморцями 6 донських полків. Щоправда, перейшло з Донщини тільки 1000 родин, котрі заснувавши станиці Усть-Лабинську, Кавказьку, Григорополиську, Прочноокопську, Темноліську й Воровсколіську, як Кубанський полк витворили так звану «Стару лінію».

З жалем обирали вчорашні запорожці найменше зло — йти на Кубань, але це хоч на якийсь час убезпечувало від майбутнього кріпацтва чи служби в російській армії. Відтак залишили про ці переживання такі слова печальної думи:

Зажурились чорноморці,
Що ніде прожити,
Уселився вражий москаль,
Виганяє з хати.
Ой годі ж вам, чорноморці
Худобу плодити,
Гей запрягайте воли в вози,
Ідіть на Кубань жити.
Ой як вийшли чорноморці
На крутиї гори,
Та глянули чорноморці
У чистеє поле.
Ідуть, ідуть чорноморці,
Не раз ноги гнуться,
А як глянуть у рідний край,
З очей сльози ллються.

Починаючи з 25 серпня 1792 року прийшло на Кубань разом з старшиною 17.021 козаків (не рахуючи жінок та дітей). Обравши місця для розміщення жеребом, вирішили, де селитися кожному з 40 куренів. З них 38 одержали назви старих січових: Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Величківський, Верхне-Стебліївський, Дерев'янківський, Джереліївський, Дядьківський, Дінський, Іванівський, Ірклієвський, Калниболоцький, Канівський, Кисляківський, Конеловський, Коренівськяй, Корсунський, Крилівський, Кущівський, Леушківський, Медведівський, Менський, Мишастівський, Незамаєвський, Нижче-Стебліївський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнирівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівеький, Сергіївський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Щербинівський і Шкуринський. Ще двом куреням дали нові назви — Березанський і Катеринівський. Крім того, в місці оселення січового коша 1794 року було засновано Катеринодар.

Проте не всі козаки Чорноморського війська пішли на Кубань, бо не вірили в царське слово, яким гарантувалася їм воля на Північному Кавказі. Такі тікали за Дунай до тих побратимів, котрі вже сформували там нову Січ:

Служили ми вірно і в полі і на морі
Тепер остали піші й нагі, босі й голі!
Дарували нам землю від Дністра до Богу,
А границею по бендерську дорогу.
Дарували, дарували, та й назад відобрали,
А нашую землю на вражих панів роздали.
Дарували нам землю, тепер відбирають,
А нас, запорожців, на Кубань висилають.
А ми ж козаченьки, там жить не схотіли,
Посідали на лодочки, та й за Дунай махнули.
Ой де ж ваша, славні запорожці,
Та вольная воля?
Наша воля по тім боці моря,
Така наша доля!

До вищеназваних українських поселень на теренах давньоруської Тмутаракані з часом додавалися все нові й нові, оскільки туди справді продовжували тікати колишні запорожці з Туреччини. Скажімо, 1808 року прибуло їх на Кубань 500. Пізніше додалися й півтори тисячі задунайських козаків на чолі з старшим Йосипом Гладким. Спочатку вони опинилися на узбережжі Азовського моря неподалік Маріуполя, де розселилися в Петрівському, Новоспасівці, Стародубівці, Покровському, Миколаївському на Кальчику під назвою Азовського козацького війська.

Однак не всім запорожцям Маріупольщина сподобалася. Тож незадоволені почали шукати кращої долі — хто на Чорноморському узбережжі, а хто майнув назад до Туреччини. Тих, що залишилися, з 1852 року стали переселяти на берег Чорного моря — від Анапи аж до Сухум-Кале. Саме тоді там засновуються майбутні станиці Малоанапська, Староанапська, Благовіщенська, Новоросійська та інші. Інша частина азовців була оселена була в закубанських станицях Абинській, Хаблаській, Ільській, Сіверській, Азовській, Дербентській, Папайській — цей процес тривав аж до повної ліквідації Азовського війська в 1865 році.

Та справді життєдайним джерелом поповнення Кубані українством стали постійні переселення з Наддніпрянщини, особливо тих запорожців, котрі потрапили в кріпаки. Так, уже 1794 року з Катеринославського намісництва до Чорноморського війська переписали 4803 колишніх запорожців і 37 їхніх старшин. Це сприяло поширенню в Україні чуток про відродження на Кубані козацького війська, що започаткувало нестримні втечі закріпачених запорожців, які підтримувалися старшими переселених чорноморців. З їхньої згоди на Кубані започатковується цікава традиція: якщо втікач перебрався через річку Єю, то він уже був у безпеці. Подібний звичай буде пізніше заведений для українських утікачів і на чорноморському узбережжі: хто добирався до Анапи і одержував там відповідну посвідку, повернути назад його вже було неможливо.

Це змусило російську владу взяти під контроль переселенський процес на Чорноморщину вільних людей з України, позбуваючись водночас неспокійного елементу на її теренах, якого не покидали мрії про відновлення Гетьманщини. Відтак 1808 року з'являється царський указ про переселення на Чорноморщину з Чернігівщини й Полтавщини 25.000 козаків. Тільки за 3 наступних роки цією можливістю скористалися 22.206 козаків і 19.328 жінок та дітей. Через 10 років цей процес відновлюється і протягом 5 років з тих же регіонів перебралося в цей край 25627 козаків й 22.755 жінок і дітей. З 1845 року до переселень на Чорноморщину залучаються й вихідці з Харківської губернії. Як результат — за 40 років до Війська Чорноморського додалося понад 100.000 козаків, посилюючи в ньому традиції української збройної сили.

А це й справді було так, коли врахувати й те, що ще з 1779 року 3000 українців з Новохоперської фортеці (на Вороніжчині) оселюються 4-ма станицями (Сіверна, Ставропольська, Донська і Московська) на Ставропіллі і з них утворюється Хоперський полк. Потім його переведуть на верхню Кубань і Куму, де він засновує станиці Біломечетинську, Баталпашинську, Невиномиську, Барсуківську, Бекешівську й Суворовську.

Наплив українців відчувався і в межах «Старої лінії» — там 1802 року на Бейсузі було поселено 350 українських козаків з Вороніжчини. Наступного року до українців Кубані додається 3277 козаків Катеринославського козацького війська, котрі заснували станиці: Темижбецьку, Казанську, Ладозьку й Тифліську, створивши таким чином Кавказький полк. А 1804 року 378 українських козаків з Харківщини заснували станицю Воронізьку.

Ось так за морями і втрачалася і сила, і воля, як і своє ім'я. Як і поступово розмивалася козацька ідея, яка, за справедливою оцінкою П. Кашинського, колись підвищила здатність українця до творення власного самоврядування з подальшою його еволюцією до державності, бо кругозір козацький масштабніший, а простий хлібороб, думає «вузькопросторово, не виходячи за межі своєї громади».

Але козацька ідея, яка виховувала в українцеві почуття честі, відповідальності перед цілим народом, зрештою, відчуття національної гідності, позбавляла його почуття меншовартості, не могла повністю зникнути. У найважчих умовах втрати рідним народом власної державності вона залишалася потужним джерелом майбутнього відродження.

XXVI. НАШ ЗАСІВ НА ЧУЖОМУ ПОЛІ

Усвідомлюючи значення української духовності для розвитку Московщини, там ще задовго до Переяславської ради 1654 року намагалися поступово включати її в контекст утвердження царського самодержавства, вміло використовуючи спільність православної віри. Але вже після переяславської присяги 7 тамтешніх монастирів одразу ж передаються у відання Малоросійського приказу і наповнюються вихідцями з України. Головним чином це були випускники Києво-Могилянської академії, котрі мали нести освіту на терени розселення зрусифікованих угро-фінів.

Що важливо зазначити: тон царських звернень щодо прибуття української еліти до Москви відтепер різко змінюється. Скажімо, якщо 1652 року Олексій Михайлович ще запрошував українських співаків до «белокаменной», то 1656 року, коли він хоче переманити відомого українського співака й композитора Йосипа Загвойського для навчання в Москві партесного співу, вже просто відправляє наказ своєму київському воєводі Федору Волконському й архимандриту Києво-Печерської монастиря Йосифу Тризні з цього приводу.

Головна ж увага Москви звертається в цей час на Києво-Могилянську академію, яка стає центром українського духовного й наукового життя і про значення якої писали ось так: «от нея аки с преславных оных Афин, вся Россия источник мудрости почерпала, и вся своя новозаведенныя училищныя колонии напоила и израстила».

Справді, свою місію протягом усієї другої половини XVII століття Києво-Могилянська академія, як і в цілому наша еліта, виконувала дуже справно, але не все напрацьоване в Україні сприймалося в Москві, особливо передові ідеї, що народжувалися з–під пера найвидатніших мислителів. Так, Патріах Московський Іоаким 1690 року розпорядився заборонити мало не всю українську літературу. Тоді було наказано спалити перший том «Четі-Мінеї» Димитрія Ростовського, а наступні виправляти «по великорусской грамматике», що призводило до втрати оригінальності автора-українця.

Зрештою, за Петра І, котрий відкрито проголошував, що «украинский народ умен, но мы можем быти от етого не в авантаже», кількість учнів Києво-Могилянської академії скорочується з 2000 до 161, всі інші, як і кращі професорські сили, змушені перебиратися до Москви, де вони будуть продовжувати відігравати основну роль у розвитку культурного й духовного життя імперії.

Стефан Яворський.

Так, Стефан Яворський став митрополитом рязанським, «місцеблюстителем» патріаршого престолу, президентом Святійшого Синоду; ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович — заступником президента Святійшого Синоду і автором «Духовного регламенту» — трактата, що узаконив владу царя над церквою. Він був також автором й іншого трактату — «Правда воли монаршей», який став своєрідним статутом російського самодержавства. До речі, тоді багато керівних посад у Синоді обіймали саме

українці (скажімо, 1721-го року з 11 членів — п'ятеро, у тому числі президент і віце-президенти; 1746-го з 8 членів — шестеро; 1751-го з 10 — дев'ятеро).

Був час, коли всі єпископські кафедри займали тільки вони, водночас активно сприяючи поширенню освіти в Російській імперії, засновуючи семінарії та школи. Зокрема, Гаврило Бужанський був префектом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві (ректорами до 1757 року та префектами до 1753 тут винятково були українці); Сильвестр Головацький — ректором Казанської колегії; Варлаам Ієницький заснував семінарії в Суздалі, Пскові, Коломні, Астрахані; Вельямін Пуцек-Григорович та Іларіон Рогалевський заклали підвалини Казанської духовної академії. Майбутній президент Синоду Амвросій Юшкевич заснував Новгородську семінарію, Гедеон Вишневський — слов'яно-латинську школу в Смоленську й звичайні школи в Дорогобужі, Рильську, Білій, Вязьмі, Лаврентій Горка — семінарію у Вятці, Герман Концевич — слов'яно-латинську школу в Холмогорах, Арсеній Мацієвич — семінарію в Ярославлі, Серапіон Латушевич — у Владимирі, Кирило Флоринський — у Троїцько-Сергієвому Посаді, єпископ Іркутський Іннокентій Кульчицький — три школи для монголів, інший єпископ Іркутський — Іннокентій Нерунович навертав на православ'я тунгузів, Філофей Лещинський був місіонером серед камчадалів...

За даними К. Харламповича, із 127 архієреїв, які в 1700—1762 роках обіймали російські кафедри, 70 були українці, 47 — росіяни, троє греків, троє румунів, двоє сербів і двоє грузинів. У 1758 році на 10 незайманих кафедр було призначено 9 українців і тільки одного росіянина.

Феофан Прокопович.

Поряд з видатними досягненнями суспільних наук у Києво-Могилянській академії закладаються основи природничих, зокрема, підвалини розвитку математики, до чого доклав своїх зусиль видатний діяч науки, культури й освіти першої половини XVIII століття Феофан Прокопович. Він же прочитав у 1705—1716 роках «Трактат з фізики», що було новим кроком українських учених у розвитку астрономії. Зокрема, Прокопович розвивав теорію Коперника, пояснюючи побудову всесвіту в центрі якого перебуває Сонце.

Піонерський поступ цього українця в розвитку багатьох напрямків наукових досліджень цілком заслужено викликав захоплення іноземців. Наприклад, датський мандрівник фон Гравен, котрий відвідав Феофана Прокоповича за кілька місяців до його смерті, відгукувався про нашого видатного земляка ось так: «Ця прекрасна за своїми знаннями людина не має майже нікого рівного, особливо серед російських духовних. Крім історії, богослів'я і філософії, він має глибокі знання з математики і бажання, яке не описати, до цієї науки».

Викладав астрономію в Києво-Могилянській академії і один з її ректорів Іван Фальковський, уродженець села Білоцерківка на Полтавщині. В його курсах «Сферична астрономія» і «Теоретична астрономія» детально викладалася кеплерівська теорія руху планет, описані рух Сонця, Місяця й пов'язані з цим різні природні явища, зокрема, затемнення, наводяться також дані про комети й перемінні зірки. Саме Іван

Фальковський, до речі, видавав щорічник «Київський місяцеслов», у якому подавалися відомості про розташування небесних світил.

Іван Фальковський.

Але зі стін Києво-Могилянської академії вийде і Григорій Сковорода, котрий підніме українську філософію до вершин світової думки, створивши оригінальну наукову систему, про яку писали, що «його філософія — мистецтво, його мистецтво — філософія». Тож невипадково, коли ми шукаємо українське начало в різних галузях творчості людського генія, то в кожній з них насамперед хочемо знайти свого Григорія Сковороду. А до цього треба додати: разом зі своїми земляками Паїсієм Величківським і Семеном Гамалією він створив окрему школу «містичного тризір'я української філософії», що засвідчило про потужну інтелектуальну базу нашого народу.

Григорій Сковорода.

Ті зусилля, яких з самого початку існування Війська Запорозького його старшина докладала для розв'язання проблем медичного обслуговування козацтва, дали можливість сформувати досить кваліфіковані медичні кадри, заохотити до власної національної лікарської практики українську молодь. А Києво-Могилянська академія давала солідну базу для подальшого опанування медициною. Тож саме з її стін вийшов 1768 року уродженець Веприка на Полтавщині, один із основоположників наукової медицини, акушерства, фітотерапії й організатор вищої медичної освіти в Російській імперії Нестор Амбодик-Максимович. Базові знання, одержані ним в Києві, дали можливість 1770 поїхати до Франції, де він через 5 років захистив у Страсбурзькому університеті докторат з медицини за дисертацію «Про печінку людини».

Повернувшись до Санкт-Петербурга, він спочатку одержав місце молодшого лікаря у генеральному адміралтейському шпиталі, а потім — у Кронштадській шпитальній школі, де викладав фізіологію, «матерію медику» і медико-хірургічну практику. А з 1781 очолив акушерську школу в столиці й став першим у Росії професором «повивального мистецтва». Для створення навчальної бази у цьому навчальному закладі, який згодом буде функціонувати як Клінічний повивальний інститут, наш земляк підготував перші підручники та словники з акушерства й ботаніки, розробив низку інструментів, які були виготовлені на власні кошти і за особистими кресленнями. Крім того, він створив багатомовні термінологічні медичні словники, до яких уніс уже відомі терміни і запропоновані ним особисто для означення різних медичних понять.

Нестор Амбодик-Максимович.

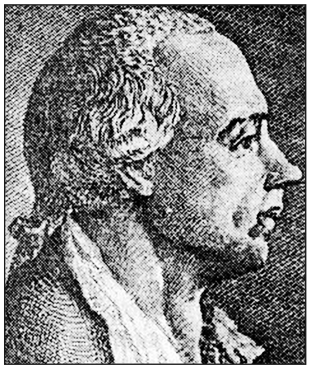

Данило Самойлович.

Помітною постаттю в медицині тодішньої Росії був і уродженець Янівки на Чернігівщині Данило Самойлович. Він також закінчив Києво-Могилянську академію, після чого навчався в медичній школі при Адміралтейському шпиталі. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 років уперше зіткнувся з чумою. Відтак уже тоді він опрацьовує різні засоби дезинфекції одягу й речей хворих, випробовуючи спочатку все на собі та висуваючи пропозицію робити щеплення.

Над проблемами чуми Самойлович продовжує працювати і за кордоном, куди він виїжджає за власні кошти для підвищення кваліфікації. Його публікації на цю тему одержують схвальні відгуки зарубіжних медиків, оскільки в них подається багато невідомого для них, а найголовніше — вже апробовані методи лікування хвороби.

Після повернення до Росії Самойлович не залишається на престижних посадах у Санкт-Петербурзі, а як головний лікар Катеринославського намісництва розпочинає працювати на відповідальній посаді керівника протичумної боротьби на півдні України. Зокрема, заснував і облаштував Богоявленський шпиталь у Миколаєві, де з 1788 по травень 1790 року через його руки пройшло 16 тисяч хворих військовослужбовців, з яких тоді вже вилікувалося 13.824, а ще 1.058 осіб очікували одужання.

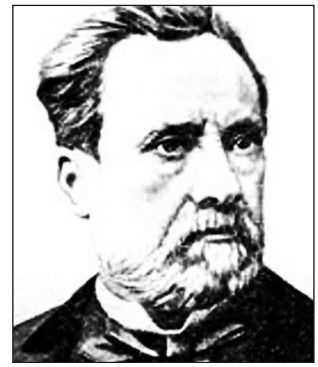

Мартин Тереховський.

У Страсбурзькому університеті захищав свою докторську дисертацію ще один видатний лікар-українець Мартин Тереховський, син священика Гадяцького козацького полку на Полтавщині. Заслуга його перед світовою наукою полягає в тому, що він уперше експериментально довів про реальні процеси в розвитку мікроорганізмів, а це мало визначальне значення для вироблення рекомендацій щодо боротьби із заразними хворобами.

До славетного сузір'я українців-медиків ХУІІІ століття належить і ще один полтавець — професор Олександр Шумлянський, який народився в Малих Будищах. Після закінчення Києво-Могилянської академії й захисту в 1782 році докторської дисертації про будову нирок у Страсбурзькому університеті він, став усесвітньо відомим, оскільки уперше дав детальний опис гістологічної будови цього органу людини.

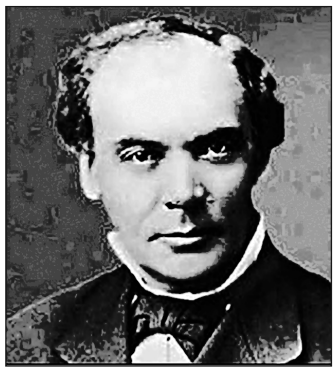

Олександр Шумлянський.

Відомим ученим-медиком Російської імперії був і син реєстрового козака Никон Карпинський, уродженець Денисівки тієї ж Полтавщини. Він став засновником анатомічної школи в Санкт-Петербурзі. Як і багато його земляків, він також у Страсбурзькому університеті одержав сту-

Степан Андрієвський.

пінь доктора медицини і хірургії за дисертацію «Про утруднення, що зустрічаються при операціях видалення каменів», яку захищав латиною.

Під його керівництвом, до речі, 1798 року підготовлена найкраща з виданих тоді в Росії фармакопей. А з 1805 наш земляк — головний лікар при Департаменті сухопутних військ. Брав участь у розробці різної статутної документації для російської медицини.

Відомим організатором і реформатором медичної справи й освіти був вихідець з Салтикової Дівиці на Чернігівщині Степан Андрієвський. З самого початку своєї лікарської практики відзначився тим, що, очолюючи протягом трьох років спеціальну медичну експедицію, яка мала своїм завданням вивчити на теренах Західного Сибіру причини епідемії невідомої доти хвороби, пішов зокрема, на героїчне самозараження цією недугою з метою дослідження і опису її. За пропозицією нашого земляка невідома доти хвороба дістала назву «сибірської виразки». Після цього був призначений головним лікаром Санкт-Петербурзького сухопутного генерального шпиталю, згодом - директором Медико-хірургічної академії.

Щедро засівали свої таланти наші земляки на просторах Російської імперії і в юрисприденції. «Патріархом» цієї науки там уважається уродженець Ніжина Семен Десницький, котрий був і першим російським професором у Московському університеті — з 1767 року. А вже наступного він надіслав Катерині II «Подання про заснування законодавчої, судової та каральної влади Російської імперії», яку бачив як конституційну монархію. Саме Десницький запропонував чіткий поділ російського права на державне, цивільне, кримінальне і судове (процесуальне). За його переконаннями, необхідно було вводити демократичні принципи судочинства: рівності всіх перед законом, рівного покарання за вчинення однакових злочинів, пропорційності тяжкості покарання характером та складом злочину. Застосування смертної кари, на його думку, було допустимим тільки в двох випадках: умисне вбивство і зрада батьківщині.

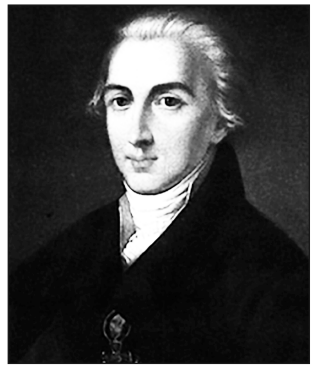

Семен Десницький.

Геніальні українські таланти щедро засівали і мистецькі ниви Росії, що проявлялося насамперед з-під пензля художників і вмілих рук скульпторів. Скажімо, великим майстром історичного живопису став уродженець козацької столиці — Глухова Антон Лосенко, котрий «у своїй мистецькій творчості переріс усіх своїх сучасників у ділянці історичного живопису і випередив на ціле століття розвиток російського малярства». Переплавивши свій талант з набутками світової мистецької скарбниці, Антон Лосенко 1770 року зважується намалювати монументальний образ з історії рідного народу — «Володимир і Рогніда». Увічнений на його полотні князь Володимир Великий своїм образом справді піднятий до рівня героїв античної історії, цим самим художник довів

Антон Лосенко.

велич української історії, поставивши її на один рівень з грецькою.

Важливо наголосити й таке: в 33 роки Антон Лосенко одержує звання академіка й професора, через два роки він стає ректором Академії художеств у Санкт-Петербурзі. Більшість його монументальних полотен зберігається в російських музеях, але своєю творчістю він завжди намагався передати властиві риси власне української традиції.

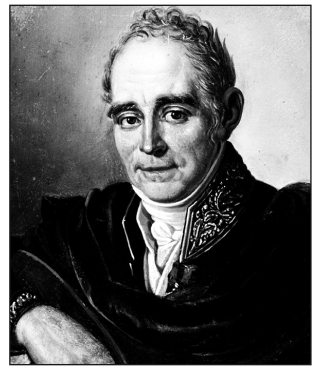

Володимир Боровиковський.

До таких же видатних майстрів пензля відноситься і уродженець Миргорода на Полтавщині Володимир Боровиковський, котрий вважається одним з найстаріших і найвизначніших майстрів портретного живопису в російському культурному просторі другої половини XVIII ст. При спорудженні Казанського собору в Санкт-Петербурзі він намалював образи для царських врат головного іконостасу, чотири намісних образи (Костянтин та Єлена, Антоній та Феодосій, великомучениця Катерина) для другого та третього іконостасів.

Коли ж йдеться про музичну культуру, то переконуємося, що основи її національного стилю закладалися тоді, коли, здавалося, наш народ переживав найважчі часи свого поступу. Так, коли нищилися останні рештки української волі у тодішній козацькій столиці на світ появився Максим Березовський. Його музична обдарованість швидко привернула увагу сучасників, відтак юнака забирають до придворної капели до Санкт-Петербурга. Саме там в усій повноті розкривається талант музиканта і співака. Але найбільше розкрився цей божий дар в Італії, куди молодий Березовський їде вчитися і де, за словами І. Левадного, «вдосконаливши і поглибивши свої знання і техніку як видатного скрипаля-віртуоза, Березовський як композитор зберігає свою вроджену українську індивідуальність у музиці і зберігає своє самостійне обличчя».

Максим Березовський.

Талант і знання Максима Березовського настільки були неперевершеними, що коли визначався найкращий випускник Болонської академії, то саме наш земляк виявився ним, випередивши в тому числі маестро світового рівня Моцарта. Відтак ім'я українця Максима Березовського викарбували на почесній «золотій дошці» і обрали почесним членом цієї Музичної академії.

Щоправда, в Росії Березовський не зустрів тієї підтримки, на яку сподівався і на яку, зрештою, заслужив. Бездарні інтригани, що крутилися при царському дворі, швидко відтіснили його на другий план. Проте він спочатку зібрав свої сили і серед чужого оточення взявся опрацьовувати мелодії рідного народу, в ре-

зультаті чого з'являються такі шедеври духовної музики, як «Вірую», «Не отвержи мене».

Але в Санкт-Петербурзі Максима Березовського не покидає туга за Україною, що простежується не тільки у високих акордах його національного музичного єства, але й у прагненні повернутися на землю батьків, де зможе черпати натхнення безпосередньо з народних джерел. Одним з таких приводів був проект відкриття в Кременчуку музичної академії, яку мав очолити він за підтримки всевладного царського вельможі Григорія Потьомкіна. Однак її створення затягувалося, що гнітюче діяло на молодого генія. Додалося до цього душевного стану й зруйнування Запорозької Січі. Все це так приголомшило його, що він важко занедужав і під час приступу хвороби, не побачивши перспектив для свого майбутнього в чужому й холодному для його серця Санкт-Петербурзі, 2 квітня 1777 року наклав на себе руки.

Дмитро Бортнянський.

Коли ми згадуємо про той період нашої історії, то обов'язково мусимо сказати ще про одного видатного українського композитора світового рівня — Дмитра Бортнянського, уродженця тодішньої столиці України Глухова. Семирічним хлопчиком його привезли до Санкт-Петербурга, де він став дискантом у придворній капелі. А в одинадцять років він уже виконує складну жіночу партію в опері «Альцеста», а ще через три роки — головну чоловічу роль у ній.

З 1769 року Дмитро Бортнянський стажується в Італії. Тут він підвищує свій рівень музичних знань, глибше пізнає архітектуру, скульптуру, малювання. Водночас пише музику на класичні сюжети, дебютуючи операми «Креонт», «Аклід», «Квінт Фабій». З 1796 року і до кінця свого життя очолював придворну капелу.

У той же час українці, котрі опинилися в Росії, розпочали систематизувати пісенну творчість цього народу. Зокрема, автором першого друкованого збірника російських народних пісень став Василь Трутовський (1740—1810), який з голосу співаків записував їх, що потім стало основою збірки «Собрание русских простых песен с нотами» у чотирьох частинах (1776—95).

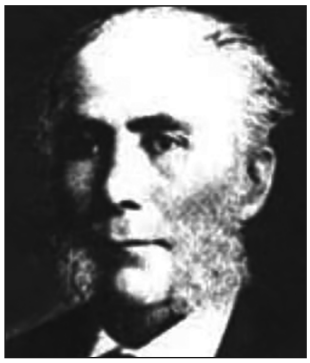

Василь Трутовський.

Справді, все російське українці могли вивчати й видавати, до цього їх заохочували, змушуючи забувати своє, аби остаточно викорчувати власну історичну пам'ять. Так, випускник Києво-Могилянської академії Василь Григорович-Барський пішки відвідав протягом 24 років Словаччину, Угорщину, Австрію, Італію, Грецію, Румунію, Палестину, Ліван, Сирію, Аравію, Єгипет, Туреччину. Повернувшись до Києва, перед смертю сповідався перед своїм братом Іваном, видатним архітектором: «Старі діди на схилі своїх літ садять дуби, копають криниці, щоб люди їх пам'ятали і згадували добрим словом. Я хотів сіяти зерна освіти серед нашого народу, бо де вчення, там і просвіта розуму, там і пізнання іс-

тини. Мріяв про те, що мою працю для Вітчизни згадають добрим словом. А де ж той дуб, що я посадив, де та криниця, що я викопав? Що я залишу від себе своєму народові? Мішок записок? Але ж я їх не призвів до порядку. Ти, Іване, дійшов свого і думаєш про красу нашого Києва. Це добре. Але дбай і про всю нашу вітчизну, щоб краса та була скрізь, а не лише в одному Києві...».

Василь Григорович-Барський.

Проте з виданням книг в Україні тепер було складно, оскільки цей процес контролювався зі столиці імперії. Так, ще в 1720 році був виданий указ про те, аби «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать; а и онныя церковныя старыя книги с такими же церковными книгами справливать, прежде печати, с теми великороссийскими печатьми, дабы никакой розни и особаго наречия в них не было».

У 1721 році наказано всі книги з українських друкарень надсилати до синодальної контори «исправления ради и согласия с великороссийскими». А як тільки через три роки в друкарні Києво-Печерської лаври вийшла книга «Триод», що, мовляв, не «во всем с великороссийским сходна», то за це на архимандрита було накладено 1000 рублів штрафу.

Чернігівську ж друкарню, звідти, мовляв, постійно ухилялися присилати на цензуру книги до Москви, тоді звелено взагалі перевезти до «білокам'яної». В 1726 році році дозвіл на видання «Акафіста Св. Варвари» дається тільки за умови, що воно буде надруковане «великорусским наречьем».

І така політика щодо книгодрукування залишатиметься постійною. Наприклад, коли 1769 року друкарня Києво-Печерської лаври просила дозволу друкувати українською хоча б букварі, оскільки московською ніхто їх не купляє, однак дозволу на це так і не надійшло.

Уже на прикладі книгодрукування можна бачити, що, відбираючи з України найбільші таланти, як добірне зерно для засіву свого лану, Російська імперія тимчасом усіляко витолочувала ретельно доглянуті з сивої давнини неозорі ниви нашої творчої спадщини. А до того ж горіли гетьманські архіви, знищувалися, завезеними німцями переписувалася історія.

Особливо занепад усього помічався в освіті, яка в період Гетьманщини бурхливо розвивалася. Після ліквідації Запорозької Січі зникла вона і в межах її Вольностей, де до того діяли спеціальні школи, для підготовки військових канцеляристів, а також утримувалася музична школа з підготовки обдарованих підлітків. Великою втратою для розвитку української освіти було також закриття Головної січової школи, де викладались піітика, математика, риторика, географія, астрономія, військова справа.

Тобто, не так сталося, як планувалося після переяславської присяги українською елітою — її сподівання, що відтепер вдасться поширити свої праці на терен Московщини з метою змінити духовно тамтешній люд, прищепити йому новий світогляд з демократичними традиціями, абсолютно не виправдалися. Не допомогло навіть те,

що з метою кращого сприйняття своїх книг тамтешнім населенням українські вчені пристосувалися до нього мовою, ламаючи свою рідну під московську. Обраних на свою службу українські таланти Москва ламала дуже чітко.

Андрій Розумовський.

Особливо страждали від цього вихідці з козацького середовища, яких імперія покликала в свою дипломатію. Скажімо, син відставного гетьмана Розумовського Андрій, учасник Чесменської битви, який дослужився до генерал-майора російської армії, протягом семи років відзначився на посту надзвичайного посланця і повноважного міністра в Неаполі, з 1784 року був переведений у Копенгаген, а в травні 1786 — до Стокгольма з наданням чину таємного радника. Саме завдяки його зусиллям як повноважного посла в Австрії Росія домовляється з цією країною та Прусією стосовно другого (1793) й третього (1795) поділів Польщі.

Вийшовши після Тильзітського миру (1807) у відставку, Андрій Розумовський залишився мешкати у Відні, звідки продовжував виконувати різні державні доручення, зокрема в якості першого уповноваженого під час Віденського конгресу (вересень 1814—червень 1815), за що був титулований князем і дійсним таємним радником 1-го класу (відповідав чину генерал-фельдмаршала).

Мав чи не всі нагороди Російської імперії: Св. Анни 1-го ступеня (1799), Св. Володимира 2-го ступеня (1786), Св. Олександра Невського (1793), Св. Володимира 1-го ступеня (1795), Св. Апостола Андрія Первозванного з діамантовими знаками (1799). Але постійно був спраглим до невичерпної скарбниці рідного народного мистецтва. Навіть виконуючи важливі державні обов'язки, Андрій Розумовський намагався не втрачати того українського духовного багатства, яке увійшло в його душу з дитячих років на батьківщині в Глухові. У Відні він усіляко пропагував українське музичне мистецтво, залучаючи до цього й таких видатних музикантів, як Гайдн, Моцарт і Бетховен. Останній, до речі, присвятив Андрію Розумовському свої П'яту і Шосту симфонії, а також три струнні квартети. До першого квартету Бетховен включив мелодію української народної пісні «Ой надворі метелиця», до другої і третьої — варіації на тему ще одного народного твору «Од Києва до Лубен».

Петро Дубровський.

Перебуваючи в Парижі спочатку як секретар російської дипломатичної місії, а потім і як повірений у справах імперії, уродженець Київщини Петро Дубровський постійно клопотався про колекцію власної збірки для Альма Матер. Регулярно виїжджаючи з Парижа з дипломатичними дорученнями до різних країн Європи, він завжди цікавився там раритетними виданнями, які мали б зайняти місце в бібліотеці Києво-Могилянської академії, де він не тільки отримав знання, а й пізнав і усвідомив справжню цінність рідкісних книг, документів і рукописів.

Серед них були італійський ілюмінований кодекс Тіта

Лівія на пергаменті (15 ст.), подарований йому ще 1778 року Жан-Жаком Руссо, придбані в роки Великої Французької революції матеріали з архівів Бастилії, бібліотек Сен-Жерменського й Корбійського абатств, 8000 безцінних автографів знаменитих людей Франції. Ця найбагатша колекція в Європі нараховувала близько 11 тисяч одиниць, як правило, рукописних книг V—XIII ст. і документів XII—XVIII ст. 15 мовами, серед яких майже 50 — слов'янською. Яким це було б багатством для української бібліотечної традиції.

Але як себе почував після повернення до Санкт-Петербурга Петро Дубровський, коли йому довелося тепер подарувати цю безцінну колекцію не в Київ, а цареві Олександру I. Щоправда, той розпорядився заснувати на її базі відділ манускриптів при Імператорській Публічній бібліотеці, призначивши Дубровського хранителем цього багатства й виплативши 15 тисяч рублів. Добре усвідомлюючи, що в умовах російського самодержавства йому не вдасться опублікувати спогади про своє перебування в Європі, видати «Декларацію прав людини й громадянина», Дубровський планував організувати для цього друкарню в Парижі. Однак через незалежний характер був відправлений на пенсію, відтак помер бідним і всіма забутим у Росії. А вона й досі тішиться безцінною колекцією українця Петра Дубровського.

Тож не тільки засівали талантами чужі терени, а й те, що збирали для рідної землі, не потрапляло додому. А як своєрідний посаг виплачувалося нелюбій свекрусі.

XXVII. З МРІЯМИ ПРО ПОВЕРНЕННЯ КОЛИШНЬОЇ ВОЛЬНИЦІ Й ГЕТЬМАНЩИНИ

Іван Гудович.

Поласившись на дворянські титули, українська козацька старшина дружно впряглася тягнути імперський віз, подаючи в цьому приклад і багатьом російським великодержавникам. Скажімо, син генерального підскарбія Василя Гудовича Іван свою військову кар'єру продовжив у 1785—1796 роках на посаді рязанського і тамбовського генерал-губернатора, потім перейшов на аналогічну посаду до Києва. З 1799 року Іван Гудович — головнокомандувач російськими військами аж на Рейні, а в 1806 році вже захищає російські інтереси в Грузії і в Дагестані. Дії цього українця в справі утвердження «русского мира» на Кавказі були належно оцінені царським самодержавством не тільки всіма вищими російськими орденами, але й чином генерал-фельдмаршала. А також і честі бути похованим у Софіївському соборі Києва.

Щиро й сумлінно служили «царю и отечеству» цілими родинами. Так, у одній з таких новоявлених полтавських дворян — Федора Паскевича — всі п'ятеро синів віддавали себе утвердженню Російської імперії на різних посадах: Степан був губернатором у Тамбові, Курську й Владимирі, Федір дослужився до генерал-майора, Йосип і Костянтин — до полковників, а Іван — до генерал-фельдмаршала. Це він очолював Верховний суд над декабристами, після чого. призначається командуючим російськими військами на Кавказі. Його заслуги в завоюванні й передачі від Ірану до Росії Єреванського й Нахічеванського ханств відзначаються титулом графа Єреванського, а коли Паскевич упокорив поляків, котрі в 1830—1831 роках піднялися проти російської окупації, то не тільки стає світлійшим князем Варшавським, а й ще протягом чверть століття буде намісником Царства Польського.

Іван Паскевич.

А оскільки Російська імперія уявляє себе ще й володаркою всіх морів, вона намагається встигнути відкрити для привласнення ще невідомі острови й розширити свою торгівлю з далекими країнами. Відтак уродженець Ніжина на Чернігівщині Юрій Лисянський призначається керівником першої навколосвітньої наукової експедиції, результатом якої була публікація книги нашого земляка в двох томах, що вийшла 1812 року в Санкт-Петербурзі. Її потім переклали на багато іноземних мов. А зібрану ним колекцію з 170 предметів одягу, знаряддя, черепашок Юрій Лисянський передав до Рум'янцевського музею в Москві.

Юрій Лисянський.

Олександр Засядько.

Вихідці з нашого козацького середовища не тільки вміло розпоряджаються організованою збройною силою для придушення волевиявлення поневолених Росією сусідніх народів — вони повністю віддають свої таланти для технічного переоснащення царської армії, що дає їй перевагу як у різних каральних акціях, так і під час ведення нових воєн проти зовнішніх ворогів імперії. Один з таких піонерських кроків у переозброєнні російської армії пропонує ще один уродженець Полтавщини Олександр Засядько, який дослужився в ній швидко до генерал-лейтенанта. Це йому доручають у 1820 році очолити новостворене Артилерійське управління, спеціальну Санкт-Петербурзьку лабораторію, пороховий завод і Санкт-Петербурзький арсенал, де випробує створені ним перші зразки запалювальних і гранатних ракет трьох калібрів: 4-дюймові, 2,5-дюймові і 2-дюймові, а також спеціальну установку для стрільби. У бойовій обстановці це озброєння було використане в російсько-турецькій війні 1828—1829 роках.

Михайло Остроградський.

Водночас вихідці з України закладають основи фундаментальних і прикладних наук в Російської імперії. Наприклад, саме завдяки уродженцю Полтавщини Михайлу Остроградському розвивається математика, він же підготував киянина Петра Собка на першого в Росії професора будівельної механіки, котрий став читати самостійний курс з теорії опору матеріалів і статики споруд, написавши цілу низку підручників з цієї дисципліни.

Вихідець з Чернігівщини Дмитро Журавський не тільки створив першу у світі теорію містобудування, озброївши проектантів цих споруд строгою системою й методами розрахунків. Він перевіряв її на практиці, проектуючи мости на будівництві Петербурзько-Московської залізниці, а нагромаджений ним досвід виклав у спеціальній монографії. Потім сім років очолював департамент залізниць Росії, коли в імперії було побудовано 4800 верст нових колій.

Дмитро Журавський.

Наші земляки вже тоді заглядають далеко за обрій, розвиваючи російську астрономію. До найвизначніших астрономів того часу належить дійсний член Петербурзької Академії наук Олексій Савич. Його основні праці стосуються визначенню орбіт комет, планет та їхніх супутників, рефракції барометричного нівелювання тощо.

Олексій Савич.

Українців запрошують і для укладання Збірника законів

Російської імперії, зокрема, уродженця Закарпаття Михайла Балудянського, який узяв активну участь у розробці окремих питань економічного та фінансового законодавства. Він, до речі, першим у світовій економічній науці розглядав елементи теорії цінностей та їхній вплив на інші економічні категорії. При цьому особлива увага зверталася на працю як активного рушія господарської діяльності. 27 жовтня 1817 року син українського народу був обраний та затверджений першим ректором Санкт-Петербурзького університету, підготовка статуту якого також належить Балу- дянському.

Михайло Балудянський.

Петро Лодій.

Справить великий вплив на розвиток російської науки й освіти і його земляк Петро Лодій, який з 1803 року працює в Петербурзькому педагогічному інституті, де викладає логіку, метафізику, моральну філософію і право. У 1819—1825 був деканом філософсько-юридичного факультету Петербурзького університету, де читав лекції з теоретичної і практичної філософії та з природного й карного права. Поряд з публікацією наукових статей з права і філософії Петро Лодій готував книги «Логические наставления» і «Теория общих прав». Але в 1821 році, коли було зроблено погром Петербурзького університету, Петра Лодія оскаржено за вільнодумство. Його книгу «Логические наставления» визнано найнебезпечнішою своїми руйнівними основами, пізніше заборонявся до друку вже названий твір «Теория общих прав».

Тобто, бездержавність українського народу дає можливість передовим його умам віддавати свої сили й талант для цивілізаційного поступу тільки тоді, коли їхні ідеї влаштовують чужинців, до яких вони йшли на службу. Тож ідеї відродження української державності жевріли лише в мріях багатьох відставників, котрі поверталися на батьківщину. Зокрема, нащадок козацьких старшин, маршалок переяславського дворянства Василь Лукашевич 1819 року разом з українськими дворянами С. Кочубеєм, В. Тарновським і П. Капністом почав організовувати «Малоросійське товариство», яке своїм «Катехізисом автономіста» ставило завдання добитися незалежності України.

Василь Лукашевич.

Проте широкої діяльності, яка вплинула б на активізацію національно-визвольного руху це товариство не налагодило. Водночас на Наддніпрянщині створюються й діють таємні загальноросійські політичні товариства, зокрема, декабристські, які ставили за мету повалити царське самодержавство. Так, у Тульчині засновується філія «Союзу благоденства» на чолі з П. Пестелем. У березні 1821 року на її базі

Павло Пестель.

створюється Південне товариство, яке остаточно сформувалось у січні 1822 року на з'їзді в Києві. Його члени, як і однодумці з Північного, що організувалося в Санкт-Петербурзі, ставили своїм завданням ліквідувати абсолютну монархію й кріпацтво, що поклало б край свавіллю поміщиків.

Члени Південного товариства розробили й прийняли план нового державного устрою через запровадження «Руської правди», яка урівнювала в правах і свободах усіх громадян, ліквідовувала стани, проголошувала принцип недоторканності приватної власності. Автор цього документу Пестель вважав, що Російська республіка має бути «єдиною і нероздільною» державою. І хоч за всіма народами імперії нібито визнавалися рівні права, але неросійським самовизначення не надавалося. Проте якщо Польщі названим документом можна було бути самостійною державою в союзі з вільною Росією, то про Україну взагалі не згадувалося.

Царським самодержавством її доля вже була визначена існувати у вигляді губерній, що замінили створені після ліквідації Гетьманщини намісництва, — Чернігівської, Полтавської, а також Харківської, до якої було віднесено частину теренів слобідських козацьких полків. Із земель Правобережжя, які відійшли після поділів Польщі до Росії, сформовано Київську, Подільську і Волинську губернії. Тимчасом Новоросійська, яка нетривалий час об'єднувала всі південно-східні українські землі, була поділена на Таврійську з Кримом, Миколаївську і Катеринославську, куди включався і Ростовський округ. Але багато територій автохтонного розселення українців — Холмщина та Підляшшя, Берестейщина й Пинщина, а також значні терени на Курщині, Вороніжчині, й особливо на Кубані й Чорноморщині, відрізалися від суцільного етнічного тіла українства адміністративними кордонами.

Зрештою, й до власне українського розселення влада продовжує спрямовувати переселенський потік інших народів. Зокрема, після Маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 року на південь України прибувають німці з Бадена, Вюртемберга, Ельзаса, Прирейня, а також із Західної Прусії. Їх на 30 років звільняють від будь-яких податків, дають право відкривати промисли з приписку до них кріпаків. Тож тільки за перші 20 років XIX століття 50 німецьким колоніям у Бердянському й Мелітопольському повітах нарізають 214 тисяч десятин чорнозему — по 60—65 на двір.

Різні пільги, які надаються іноземцям, підштовхують селян масово тікати за Дністер зі сподіванням повернутися після нової ревізії під виглядом нових вихідців, котрі вже можуть вибирати. Тільки в 1811 році таких утікачів виявилося до 15 тисяч осіб. Цей процес ще більше посилився після невдалого проекту про створення Українського козацького війська, яке планували створити 1812 року з 4 полків «з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї». Дислокуватися це формування мало в усіх повітах Київської, а також у Вінницькому, Брацлавському, Гайсинському і Балтському — Кам'янець-Подільської.

Тоді-то, як здавалося, для одного з організаторів нового козацького війська Івана Кот-

ляревського, й наступить омріяний час, який він описав у своїй «Енеїді» ще 1798 року:

Так славной пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувалось,
Не знавши: «Стой! Не шевелись!».
Так славнії полки козацькі
Лубенський, гадяцький, полтавський
В шапках було, як мак, цвітуть.
Як грянуть сотнями, ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть…

Однак цього не сталося. Але й російські великодержавники піймали гаву. Бо навіть хай цей твір, який, за словами Андрія Качора, «тільки збудив сентимент до рідної мови як засобу літературної творчости», однак стане повноцінним джерелом для поступового наповнення цілющою водою процесу національного відродження через нагадування про власне військо як символ своєї державності. Ця народна мова увійде в літературу замість церковно-слов'янської мертвячини й скроплюватиме українську незалежницьку ідею Мазепи, яка під Полтавою спалахнула останнім вогнем. Відтак вона й далі жевріла, бо з хати до хати, з поселення на поселення передавалася козацькими думами й піснями кобзарів.

Поступово вона переберется й на береги холодної Неви, де імперія, здавалося, лише могла приміряти ярмо для безбатченків. Та зустрічі вихідців з Наддніпрянщини в Санкт-Петербурзі за чаркою горілки з варениками відносили до етнографічних гутірок, які не завдавали особливих клопотів царському самодержавству, бо ніякого нагромадження української революційної енергії в цьому не побачили. Більше уваги приділили Миколі Гоголю, який не тільки приголомшив російську суспільність українофільськими повістями, мова яких рясніла українізмами, а й заявами про українську приналежність Києва — «Він наш! Він не їхній!». Відтак не допустили Гоголя до викладання в Київському університеті, а відправили за царські гроші на лікування до Італії, аби пошвидше втягнути його в активний «русский мир». Тим паче, що Гоголь ще й намірився написати справжню історію України, і про це він розголошував у листах до багатьох знайомих: «Мне кажется, что я напишу ее, что я скажу много того, чего до меня не говорили…».

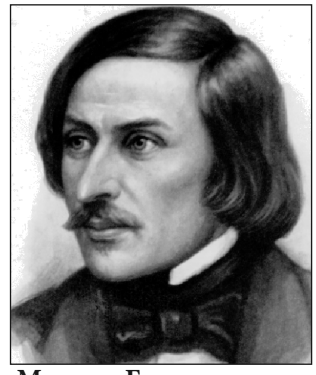
Микола Гоголь.

Одночасно, скориставшись тим, що деякі монахи-уніати брали участь у повстанні поляків 1830 року, царські власті вирішили поквитатися із залишками греко-католицької церкви після катеринінських погромів 1795 року на тих українських землях, які увійшли до складу Росії вже після поділів Польщі. Тоді царське самодержавство перевело на православ'я 2300 уніатських церков й зліквідувало Берестейську, Луцьку та Пинську єпархії. Тепер же цар Микола I

Йосиф Семашко.

ухвалив уневажнити Берестейську унію 1596 року й «воз-з'єднати» уніатів Правобережжя, Поділля й Волині з Російською православною церквою, оскільки за 40 років добровільного входження греко-католиків у її лоно не відбулося.

Значним поштовхом до ухвали цього рішення послужила доповідна записка уніатського священика Йосифа Семашка, уродженця Київщини, котрий ще 1827 року написав свої пропозиції про навернення греко-католиків на православ'я. Царське самодержавство взяло до уваги запропонований з лона уніатської церкви план щодо нібито добровільного приєднання і поетапно розпочало втілювати його в життя.

Насамперед, 1831 року відібрано у василіян Почаївський монастир, який був однією з найбільших святинь українського народу, звідки уніати протягом 110 років несли слово Боже до вірян через книгодрукування. З наступного року, коли вже остаточно ліквідовано чин отців Василіян, Москва розмістила в Почаєві осередок Волинського православного архієпастирства. Тоді ж, згідно з спеціальним розпорядженням влади, дітей Волині, Поділля, Холмщини й Берестейщини можна було на прохання і забезпечення батьків відправляти на відпочинок до Росії. Зголошених переодягали у військовий одяг і відвозили до спеціальних таборів, зокрема, 5 таких транспортів було вислано до Києва. Крім того, вийшов царський указ про те, що діти змішаних подруж мали виховуватися тільки в православ'ї.

Що відбувалося на Підляшші описує Тиміш Олесіюк: «Розбір Польщі, наполеонівська епопея і селянські повстання сколихнули душами підляшан і спричинилися до започаткування процесу національного самовизначення. Насильне скасування царським урядом унії та заведення московського православія привело до виникнення численної групи «упорствующих» підляшан і орієнтації їх на культуру і католицтво Польщі».

Посилилися репресії до тих священиків, котрі відмовлялися переходити в православ'я — в 1837—1838 роках понад 160 їх було заслано до Сибіру, де їм доводилося доживати віку в голоді й холоді. Туди ж Семашко, котрий на той час уже був єпископом Мстиславським і Віленським, розпорядився відправити й рідного батька, що також відмовлявся зраджувати унії. А коли незгодних уже не було, а також зламали опір останніх двох єпископів, то Семашко вже міг на засіданні Святійшого Синоду РПЦ 25 березня 1839 року показати прохання про прийняття в її лоно греко-католиків Російської імперії за підписом 21 священика.

Добившись від козацької старшини лояльності щодо заведення московських порядків на українській землі, що в 1830-х роках завершиться ліквідацією Магдебурзького права і виключенням з нормативної правової бази вимог Литовських статутів, правителі Російської імперії залишалися спокійними, бо, зрештою, їм удалося остаточно зламати Миколу Гоголя. Той, хто мріяв написати правдиву історію рідної землі, розпочинає її переписувати: 1842 року, перевидаючи «Тараса Бульбу», він змінив передсмертний монолог свого головного героя, очевидно, з метою віддячити росій-

ському самодержавству за матеріальну підтримку, надану йому в попередніх роках. Якщо 1835 року слова Тараса Бульби звучали: «…Будьте здорові, пани-брати товариші! Та дивіться, прибувайте наступного літа знову! Та погуляйте хорошенько!..», то тепер він говорив інакше: «Чують далекі й близькі народи: підіймається з російської землі свій цар, і не буде у світі сили, яка б не скорилася йому!..».

А коли Гоголь дізнався, що багато представників вищої петербурзької еліти дорікають йому за надмірне використання українізмів, які досить органічно входили в лексику російської мови, то взагалі розгубився: «я сам не знаю, яка в мене душа, хохлацька чи російська».

Тож успішно упокоривши Гоголя, тодішні ідеологи «русского мира» ніяких інших особливих проявів боротьби українства за відродження власної державності не помітили. Схаменулися в російській столиці лише тоді, коли там 1840 року з'являється невеличка книжечка «Кобзар», автор якої викуплений з неволі талановитий художник Тарас Шевченко не тільки розсіє свої помисли в лігві самодержавства, а й поширить їх по всій Україні. А коли побачить її знедолену під час своїх поїздок на батьківщину, то з великим болем промовлятиме найгіркішу правду:

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває.
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає…
А тим часом перевертні
Нехай підростають,
Та поможуть москалеві
Господарювати
Та з матері полатану
Сорочку знімати!

А Шевченко приїхав до Києва з Санкт-Петербурга вже справжнім національним революціонером. Він остаточно усвідомив себе українцем, і вже не збирався зрікатися цього імені. Більше того, він планував національно освідомити широкі маси земляків. Але поставивши перед собою таке завдання, поет розумів, що має згуртувати найбільш свідомих до цієї справи, в першу чергу серед молоді. І він досить швидко знайде її, тим паче, що саме вірші Шевченка вже підготували грунт для активізації національно-визвольного руху. Бо якщо українська пісня і неписана словесність народу українського, за словами Куліша, «надихнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути націю свою з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись з занепаду, а тим самим і нівечила її добробут», то ця українська молодь раптом почула Шевченкове: «Світе тихий, краю

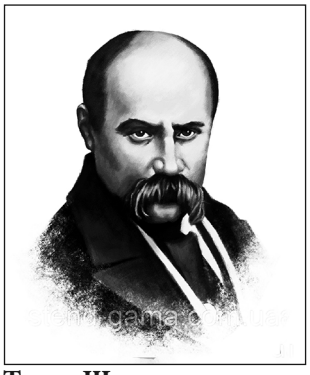

Тарас Шевченко.

милий, моя Україно! — За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?» — і заціпеніла.

А Микола Костомаров побачив, що Шевченкова муза роздирала заслону народного життя, вона «прорвала якусь підземельну загату, вже кілька віків замкнену багатьма замками, припечатану багатьма печатями, засипану землею, навмисно поораною і засіяною, щоб сховати для потомства навіть пам'ять про місце, де знаходиться підземна порожнеча: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожнечу з своїм невгаслим світильником і відкрила за собою шлях і свіжому повітрю, і людській цікавості».

Микола Костомаров.

Так, слов'янофіли, котрі становили основу Київського Кирило-Мефодіївського братства, насамперед Микола Костомаров, «вимагали слов'янської взаємности, місцевої автономії, заснованої на вільних інституціях для всіх слов'янських народів».

Водночас українофільство тоді, на думку А. Яриновича, «більше було шумовинням, ніж варом, в якому гартувалася психологія свідомого українця».

Відбувалося це все, за словами Пантелеймона Куліша, «в благодатній тихості, до року 1845-го». І саме в цей процес занурюється Тарас Шевченко, повернувшись тоді ж до України. На засіданнях кирило-мефодіївців він читав не тільки свої гострі твори, спрямовані проти російського самодержавства. Водночас поет оприлюднював на тих засіданнях поезії, в яких різко картав українське дворянство, що прогнулося перед царською владою й забуло про свої національні проблеми:

І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв!

А щодо слов'янофільства, то воно в Шевченка виразно прибрало справді демократичний характер, про що вже свідчили його твори, різко відрізнялося від російського, чітко розходилося з його концепцією щодо того, що в умовах «загнивання Заходу» оновити й об'єднати весь світ може тільки російський народ, опираючись на три підвалини свого розвитку: «самодержавство, православ'я і народність». Відтак, мріючи про всесвітнє панування, таке слов'янофільство поставило першочерговим завданням визволення насамперед слов'янських народів. А «з думок про споріднення славян поміж собою виникла ідея панславізму, змагання з'єднати всіх славян в одне ціле під главенством Росії».

Зрештою, один із діячів російського слов'янофільства А. Григор'єв чітко визначив, що об'єднані слов'яни в майбутньому не матимуть рівних прав: «Глубоко сочувствуя всему разноплеменному славянству, мы убеждены в особенном превосходстве начала великорусского перед прочими и, следовательно, здесь исключительны даже до некоторой подозрительности, особенно в отношении к началам ляхитскому и хохлацкому».

Шевченко ж не міг поділяти подібних думок щодо «начала хохлацкого», оскільки вважав, що його народ має окремішню культуру й свій шлях розвитку. Не міг він ви-

знати і допетровську Московщину раєм, як це проповідували російські слов'янофіли. Не виставляючи виключності українства в проблемі слов'янства, він хотів бачити всіх рівними, щоб «житом, пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою осталася на віки од моря до моря славянська земля».

Ставши на шлях оборони рідного народу з найпотужнішою зброєю — словом, Шевченко усвідомлював, що він позбувається багатьох благ, не зможе вдосконалити свій талант художника, на відміну від тих колег, які мають можливість поїхати за кордон, де продовжують шліфувати свою майстерність. Проте поет постійно найбільше клопотався про долю українства. Той же Куліш змушений був визнати, що Шевченко «се вже був не кобзар, а національний пророк». Бо й справді, як підмітив Л. Білецький, «оцей кріпак у своїх перших кроках творчости займає виразно **українську** лінію і першим в цілім українськім визвольнім русі проголошує **максимальну національну й державну українську ідею.** Зазначаємо, **перший**, бо ніхто серед українців не стояв на суто самостійницькій позиції!». Він справді один серед хору українофілів, з перших днів своєї творчості «ідею української держави підносив у весь зріст, у всю велич її ваги й необхідности».

Виступи Шевченка перед учасниками слов'янофільського Кирило-Мефодіївського братства в Києві, нові вірші, що зродяться в Україні, тепер будуть зовсім інакше інтерпретуватися царською охранкою: «Щодо слов'янофілів — так це переважно московські вчені. Вони досі працюють на користь нашого уряду. Піклуючись про те, аби стверджувати власне російську мову і російський виклад думок, аби очистити з російської мови все чужоземне, вони можуть бути корисними діячами в державі, засобом підтримання її незалежності й могутності й уряд мусить їх підтримувати й заохочувати до цього. У Києві ж і в Малоросії слов'янофільство перетворюється в українофільство. Там молоді люди з ідеєю з'єднання слов'ян поєднують думки про відновлення мови, літератури і побуту Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення колишньої вольниці й гетьманщини».

Це було для Російської імперії більшою загрозою, аніж повстання військових поселенців у першій половині XIX ст., зокрема, бузьких козаків і Балакліївське 1817 року, Чугуївське 1819, Шебелинське 1829, коли нестерпні умови муштри змушували хліборобів, нащадків козаків, що мали зі зброєю в руках захищати царське самодержавство, виступати з нею проти нього. Саме тому Тарас Шевченко одержує 10 років заслання в степи безкраї за Уралом.

Устим Кармалюк.

Високе ідейне слово, яке викликало історичну пам'ять про козаччину, відігравало також більше значення, аніж спроби окремих селянських ватажків розгорнути боротьбу проти поневолювачів, як це протягом 20 років демонстрував Устим Кармалюк, тримаючи в постійному страху поміщиків Подільської губернії. Він був популярним серед народних мас, але ті десятки тисяч, хто його підтримав, не підняли на повстання проти царського самодержавства мільйони.

Адже тільки енергія мільйонів могла знести чужоземне поневолення й відродити власне самоврядування. Українцям необхідно було проявити надлюдські зусилля, аби знову зібрати критичну масу революційної енергії з метою вижити, зберегти мову й традиції, не зректися власної землі й не перетворитися на перекотиполе, як це трапилося з окремими історичними народами. І саме Тарас Шевченко їх розбудив, покликав до реальної боротьби за власні права й колишню вольницю.

Нагромадження української революційної енергії відбуватиметься і на тих українських теренах, які відійшли до складу Австрійської імперії. Наприкінці XVIII—на початку XIX ст. українське населення цих земель, як і Наддніпрянщини, насамперед складалося з селянства. Воно також зазнавало значних соціальних утисків, до яких додавалася й духовна дисгармонія, оскільки найкращими землями тут володіли й залишалися панівною верхівкою суспільства іноземці, яких не пов'язувало з місцевими хліборобами почуття національної єдності. Відтак при спробі збільшити повинності відбувалися соціальні протести трудящих мас. На Прикарпатті в першій чверті XIX ст. великого розмаху набрав рух опришків, проти якого австрійська влада змушена була кинути військові сили. Водночас на Закарпатті час від час спалахували так звані холерні бунти, для придушення яких також залучалася збройна сила.

Однак вищий рівень культури в Австрійській імперії не викликав потреби масового залучення місцевого українства до управлінських структур і розвитку освіти й науки, як це було в Росії. Тому ті освічені українці Буковини, Галичини й Закарпаття, які усвідомлювали свою роль як духовної еліти, змушені були задумуватися над майбутнім своїх земляків, перебуваючи серед них, з внутрішньої потреби допомогти їм знайти шлях до світлого майбутнього. І ці зусилля їм необхідно було докладати безпосередньо в середовищі автохтонного українства, тим паче, що частина греко-католицьких священиків підлаштовувалася до місцевих поневолювачів, проповідуючи польською, німецькою чи угорською, чим сприяли поступовій асиміляції своїх вірян.

Відтак саме освічена українська людність вказаних регіонів сприяла нагромадженню національної революційної енергії, а реальне започаткування цього процесу, на думку Андрія Качора, належить Наполеону, котрий «розбудив нову, досі приспану силу, а саме силу національних рухів різних народів Європи, в тому числі й українського…». Але ті західноєвропейські ідеї для національного пробудження українства Австрійської імперії запліднили вже проростаючі зерна, які плекалися саме місцевою елітою. До таких, зокрема, належав і уродженець Західної Бойківщини Модест Гриневецький (1758—1823), котрий навчався у Віденському і Львівському університетах, згодом викладав в останньому, а в 1791 році написав першу наукову книжку староукраїнською мовою «Догматика». Нею він започаткував дискусію про окремішність української мови, заперечуючи нібито її штучність шляхом поєднання польської й російської.

Модест Гриневецький.

Очевидно, під цим впливом 1815 року в Галичині з'являється перший україномовний підручник помічника пере-

мишльського єпископа о. Івана Могильницького (1778—1831) для парафіяльних шкіл — «Наука християнська в справі звичного катехизму для парафіяльних дітей». Ця праця й активна громадська діяльність висуне Могильницького на ініціатора створення 1816 року в Перемишлі культурно-освітнього «Товариства галицьких греко-католицьких священиків для поширення письма просвіти і культури серед вірних», серед чільних засновників якого виступили також місцевий єпископ Іван Снігурський і митрополит греко-католицької церкви Михайло Левицький.

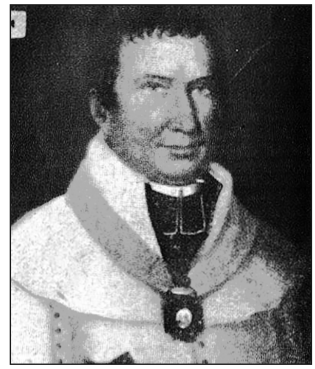

Іван Могильницький.

Таким чином у княжому Перемишлі, на окраїнах західного українського розселення спалахує вогник націотворчого процесу, до якого втягуються патріотично налаштовані греко-католицькі священики. Члени згаданого товариства стають в обороні рідної мови й українського шкільництва, 1818 року добиваються від цісаря ухвали про викладання в початкових класах української мови. Перший підручник її з-під пера І. Могильницького появляється вже 1822 року — «Граматики язика славено-руського». Крім того, пізніше він підготує спеціальний трактат польською «Розвідка про руську мову» (1829), де буде обгрунтовувати її самобутність і рівноправність серед інших слов'янських.

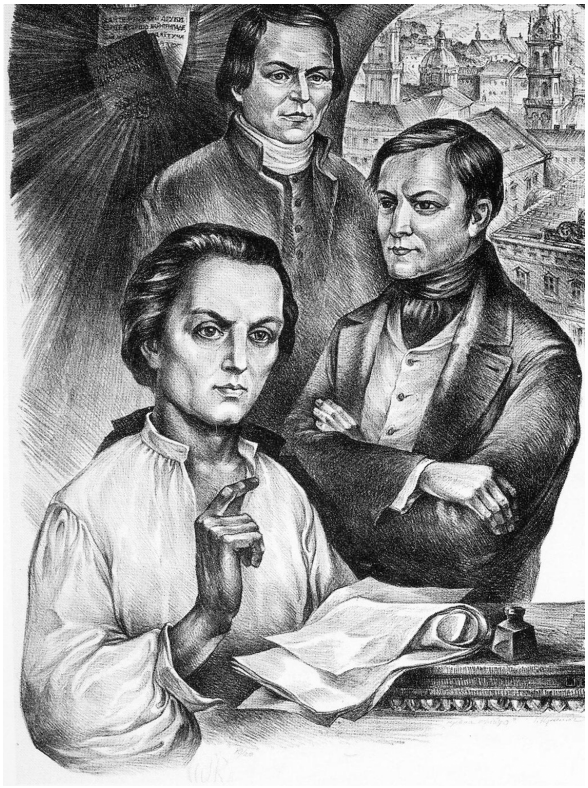

«Руська трійця»

Ці перші кроки для відродження національної самосвідомості підготують відповідний грунт для нового покоління української інтелігенції, яку уособлюватиме гурток вихованців Львівської греко-католицької семінарії. До нього входитимуть Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич, які іменуватимуть себе «Руською трійцею». Заявили вони про себе рукописним збірником «Син Русі» (1833), де вмістили власні поезії та переклади. Зокрема, в «Слові до чтителей руського язика» було таке звернення: «Разом, разом, хто сил має, Гоніть з Русі мраки тьмаві, Зависть най нас не спиняє, Разом к світлу, други жваві!».

У такому ж дусі було підготовлено наступний збірник «Зоря» (1834), у якому пролунав заклик єднатися українцям Галичини і Наддніпрянщини.

Очевидно, саме це стало приводом для заборони збірника, а його авторів розпочали переслідувати, звинувачувати в неблагонадійності. Принципове звинувачення було сформульоване директором. Львівська поліція, називаючи їх безумцями, закидала й такий «гріх», мовляв, вони «хочуть воскресити... мертву русинську національність».

Однак члени «Руської трійці» продовжували активну просвітницьку діяльність, виголошуючи по львівських церквах свої промови на захист української мови, поширюючи підготовлену 1836 року Шашкевичем для молодших школярів «Читанку». Наприкінці того ж року в Будапешті побачив світ їхній альманах «Русалка Дністровая». «Тією книжкою, — за словами Я. Головацького, — Шашкевич запалив вогонь, котрий лише гробова персть загасити може, спас нарід від загибелі й отворив очі кожному письменному чоловікові, в котрого лишилося ще незіпсоване руське серце, показав його положення і обов'язки для народу і спосіб, як ті обов'язки сповнити».

Справді, чин «перемишльського відродження» і жертовний вогонь Шашкевича відкрив очі багатьом з галицької молоді, яка починає захоплюватися ідеями слов'янського відродження. Один з її представників Василь Подолинський (1815—1864), парох глухого гірського села на Лемківщині, під час «Весни народів» у 1848 році готує «Слово перестороги», у якому фактично вперше проголошує маніфест української самостійності. Незважаючи на те, що цей твір не був надрукований, його ідеї поширювалися, зокрема і в брошурі іншого бойківського священика-патріота І. Терлецького «Слово русина до всіх братів слов'янського племені про справи слов'янські», яку вдалося надрукувати в Парижі.

Василь Подолинський.

Гурток греко-католицьких діячів «Руська трійця справді дасть такий потужний імпульс національному відродженню, що вже невдовзі на його хвилі 1848 року у Львові постає Головна Руська Рада, яка добиватиметься прав українства Галичини, Буковини і Закарпаття перед владою Австрійської монархії.

У цей час до активної пропагандистської діяльності долучається випущений з тюрми буковинський опришок Лук'ян Кобилиця, куди потрапив за поширення вигаданого ним маніфесту від імені цісаря про роздачу землі й лісів. На цій хвилі його обирають до австрійського парламенту, де він голосував за скасування панщини без відшкодування поміщикам.

Лук'ян Кобилиця.

Повернувшись у рідні Карпати, цей народний обранець їздив по гірських селах і заявляв: «Всі ліси, полонини і пасовиська будуть ваші». А представляючись гуцулам приятелем цісаря, запевняв, що при необхідності той навіть військо на допомогу проти панів пришле. Щоправда, цього бунтаря швидко позбавили депутатського мандату і проти нього і повстанців уряд негайно вислав військо. Після двох років переслідувань його таки впіймали і заарештували, потім отруїли.

Необхідно наголосити, що процес українського національного відродження в Галичині з самого початку супро-

воджується синьо-жовтими прапорами, символізуватиме соборні кольори українського державництва з часів Русі. Якраз напередодні тих вікопомних подій, як зазначалося в часописі «Зоря Галицька» за 1848 рік, «на вежи ратушной въ недилю рано ктось вывисив хоругвъ руской барвы, а при ней з лівои стороны хоругвъ польску».

Описуючи відкриття першого «собору ученых руских и любителей народного просвіщения» 19 жовтня 1848 року у Львові, Яків Головацький, зокрема, зазначає: «Першій раз Русины узрілися в місци, где им все припоминало народность. Під образом державного монарха спочило дві хоругви синожовти… окна и столпы украшени були народными барвами — при сих послідних стреміли по парі прапорів тож синожовтои барвы».

Поєднання синьо-жовтих барв набуває тоді великого поширення в Галичині. Наприклад, загони народної гвардії, які творилися як збройна сила Головної Руської Ради, використовують ці кольори на своїх знаменах. Вони супроводжують і відділи селянської самооборони, що організовувалися на початку 1849 року в Сяноку, Самборі, Стрию, Станіславові та Коломиї. Навіть лафети селянської артилерії мали синьожовті кольори, а самі артилеристи були зодягнені в сині мундири з жовтими вилогами.

Ці барви прикрашали 15 травня 1849 року святкову церемонію у Львові з нагоди першої річниці ліквідації панщини в присутності високих достойників австрійської влади на площі Святого Юра, куди «заїхав віз, прибраний синьо-жовтими прапорами, що його тягнули шість пар волів з позолоченими рогами, а на возі був величезний коровай і великий збан меду, як дарунок цісареві». Зрештою, під синьо-жовтими прапорами Франц Йосиф I 18 жовтня 1851 року особисто заклав наріжний камінь під будівництво Народного дому у Львові, заявивши, що «тут я поміж моїми русинами».

Таке пошанування народними масами цих кольорів той же Головацький пояснював ось цими словами: «синій цвітъ, якъ чисте небо южнои Руси, ясный погодливый, як душа щирого Нескаженого Русина, изображавъ мир и спокій, якого до розвитія нашого народного потреба. Золотой цвітъ, якъ тіи зірници на ясном небі, изображали ясное світло, до котрого намъ стремитися належитъ».

Зрештою, ці барви, образ золотого лева надавали мужності галичанам тоді у боротьбі за свої права, про що збереглися віршовані рядки:

Нуте! нуте! встань, Русине!
Твоє ім'я не загине.
Вже од Буга, дальше Сяна
Над Русином нема пана.
Где єсть така сила,
Щоб Русина повалила?
Лев ся орла не боїть,
Як Лев рикне, птах злетить.
Разом, браття, до діла!
Щоби віру імила
Європа, і люди знали,
Що русини з мертвих встали.

Під ці знамена прагнутимуть і українці Закарпаття. Зрештою, синьо-жовті прапори використовувалися там набагато раніше, скажімо, герб Ужанського комітату (округу)

відомий ще з 1571 року в такому вигляді: щит, поділений на дві частини, у верхньому синьому полі золота корона, з якої піднімається витязь у броні. Голова його також увінчана золотою короною. У правій руці він тримає дубову гілку з трьома золотими жолудями, у лівій — три золоті пшеничні колоски, поле нижньої частини — червоного кольору, його перетинають дві срібні смуги.

Тож оскільки поєднання синьо-жовтих барв для закарпатців було здавна традиційним, то цілком закономірним було те, що в 1770-х роках на прохання корінних жителів цього регіону австрійська імператриця Марія-Тереза подарувала Мукачівській греко-католицькій єпархії саме синьо-жовтий прапор, а невдовзі його прийняли і уніати Пряшівської єпархії, до якої належало 200 сіл.

А тому не було нічого дивного і в тому, що під час Слов'янського з'їзду в Празі в 1848 році закарпатські українці домагалися приєднання до Галичини. Через рік вони заманіфестували це прагнення відправленням до Головної Руської Ради у Львові спеціальної делегації на чолі з Адольфом Добрянським, котра просила про включення Закарпаття до Галичини, бо вони, мовляв, «брати по крові й мові». За ухвалою Головної Руської Ради тоді ж було подано прохання губернатору «о присоединеніи Русиновъ наших оугорскихъ съ Русинами галицкими».

Таким чином, для закарпатських українців справді з'явився шанс поєднатися з братами за гірськими перевалами як релігійно, так і політично. І йшлося не лише про відділений Тисою від придунайської рівнини регіон, а й на всіх теренах, які перейшли 1646 року з православ'я на греко-католицизм. Та Угорщина заблокувала навіть указ Папи Римського Григорія XVI від 27 квітня 1843 року про створення єдиного Патріархату для українських греко-католиків, хоча й тодішній канцлер Австрійської імперії С. Меттерніх висловився за те, що «всім українцям Австрії потрібно дати тільки одного церковного провідника і на це найкраще надається гідність Патріарха».

Однак припинення діяльності Головної Руської Ради у Львові в 1851 році не означало згортання національного відродження в Австрійській Україні, тим паче, що краще усвідомила тепер свою роль як провідника в цьому процесі Українська греко-католицька церква. Важливим відтоді було і те, що обидві течії українського національного відродження в Австрійській і Російській імперіях поступово будуть зближуватися, доповнюватимуть одна другу, щоб невдовзі розлитися широким соборним морем волі для рідного народу.

XXVIII. ВІД ДОНУ ПО СЯН — УКРАЇНСЬКИЙ ЛИШ ЛАН

Поділена між Росією й Австрією наприкінці XVIII ст. Україна, природно, не могла творити цільного образу як у політичному, так і в культурному аспектах. Він міг виникати лише в спогадах про козацьку збройну силу, бо реально її на рідних теренах уже не існувало. Така заіснувала з нащадків запорожців у Туреччині під час Кримської війни 1853—1856 років, коли уродженець Волині Михайло Чайковський організував цілу козацьку дивізію. До її складу вписався і видатний польський письменник Адам Міцкевич, постійно наголошуючи, що «без України не буде Польщі», а це станеться, мовляв, тоді, коли вдасться повстання в Україні.

Михайло Чайковський.

Внесок українців у перемогу над Росією в битві під Сілістрією був настільки вражаючим, що турецький уряд розпорядився передати їм з музею прапор гетьмана Петра Дорошенка як символ боротьби за самостійну Україну. Це бойове з'єднання могло підтримати підготовлене підпільним Комітетом Бесарабії та України антиросійське повстання з метою відновлення під протекторатом Османської Порти козацької державності на чолі з гетьманом. Та вислід Кримської війни не дав сподівань на успіх планованої акції, а українську козацьку дивізію було розформовано.

Спроба ж покозачення селян Київської губернії в період Кримської війни з метою звільнитися з кріпацтва закінчилася жорстоким придушенням з боку російської влади. Це, як і постійне переслідування українського слова в Російській імперії, що було увінчено Валуївським циркуляром 1863 року про неіснування української мови й Емським указом 1876 року про заборону друкувати в українській мові всякі наукові, популярні чи перекладні твори, як і театральні вистави, опустило на Наддніпрянщину добу національного збайдужіння. Багато хто навіть з освічених людей не відчував себе українцем, а тому залишався осторонь процесів розвитку рідної нації. Бо ж ганебної пам'яті Валуївський циркуляр і Емський указ доповнювався 1870 року чіткою директивою Москви: «Целью обра зования всех ино-

Українські терени у складі Австрійської імперії в другій половині XIX століття.

родцев, живущих в пределах нашего отечества, должно быть обрусение и их слияние с русским народом».

Якщо ж говорити про українські терени в Австрійській імперії, то в подібній ситуації однією з важливих причин існуючого тоді стану було повне відмежування інтеліґенції від народу. Поодинокі її представники зустрічалися з ним хіба перед виборами, та й тоді говорили про добродійства цісаря, про те, що українці вже одержали від австрійської влади, і про те, чого ще українцям залишилося просити в неї.

Тож на перший погляд здавалося, що друга половина XIX століття стане епохою, коли два розірвані українські терени відійдуть подалі від спільного кореня, розшматовані хижими орлами з чужих прапорів. Однак сталося навпаки: обидва підневільні українські терени не тільки відчують внутрішню потребу до об'єднання, а й будуть наповнювати це прагнення реальними діями.

Скажімо, маючи за власний провід Українську греко-католицьку церкву, яка толеруватиметься Віднем через її приналежність до Римського першопрестолу, австрійські українці зможуть заявляти про себе і своїх братів-наддніпрянців, усіляко сприяючи останнім у їхньому духовному розвитку. Вони озвучать духовно ті золоті слова, що народилися в стольному Києві, але не були там спочатку почуті, такими потужними, воістину божественними акордами, що вони загримлять на весь світ з княжого Львова: «Ще не вмерли України ні слава, ні воля!».

І ті групи української інтеліґенції під Росією й Австро-Угорщиною, що признавалися до українства, і здавалося, не знайдуть між собою спільної мови й розійдуться в різних напрямах, бо саме так хотіли від них обидва поневолювачі, раптом зрозуміли одна одну. Відтак у час, коли, за словами Франка, вирішувалося, «жити, чи згинути нашій нації», викристалізовуються національні характери нашої молоді 1860-х років по обидва боки Збруча, що розділив тоді Україну.

Оскільки Наддніпрянщина з прямих уст почула Великого Кобзаря, то саме тут першими гуртуються його послідовники, готові віддати себе в ім'я високих ідеалів. І центром цього руху стає Київський університет Святого Володимира, створенням якого 1834 року царське самодержавство ставило за мету продовжити «обрусение южнорусскаго края». Але це саме тут після смерті Тараса Шевченка зродиться студентська «Громада» на зразок заснованої за його участю в Санкт-Петербурзі 1858 року, яка прагнутиме працювати для свого народу, хоча ще без проголошення боротьби за його політичні права. Але вже сповнюватиметься сподівання Великого Кобзаря на те, що «мати городів руських» поверне собі роль об'єднуючого центру всього українства — Святий Київ наш великий!

Не в кращих обставинах, коли на Буковині панувало москвофільство, на Закарпатті під його ж впливом посилювалися мадяризаційні заходи, а в Галичині — ополячення, австрійські українці засновують «Просвіту» й Наукове товариство імені Тараса Шевченка, посилатимуть україномовні книги на схід від Збруча і прийматимуть у себе переслідуваних Росією за любов до свого народу і його традицій.

Нові проблеми для єдності українства виникнуть з початком промислового перевороту, який, дійшовши до українських земель, розпочне формувати в містах і нових ін-

дустріальних центрах пролетаріат. Але український робітничий рух по обох берегах Збруча потрапить відповідно під російських чи польських соціалістів. Українського пролетаріату з національним обличчям тоді не існувало. Чому? Бо на Наддніпрянщині творився тип малороса, а за Збручем — рутенця. Відтак революційно налаштована патріотична молодь, не знаходячи свого українського національного політичного середовища, подавалася до чужих партій — російських, польських, румунських або угорських.

Іван Франко.

Щоб остаточно осмислити цей процес і знайти своє місце в українському національному русі, Івану Франкові, наприклад, довелося пройти значний ланцюжок подій, перебуваючи в радикальній та інших партіях, де «думав гурт і лупали скалу всі «такі самі», де не було проводу, а керував «громадський розум». Що приведе його, зрештою, до поклоніння перед такими постаттями, як Іван Вишенський та Мойсей.

А коли в Галичині заснуються перші політичні партії, то і на Наддніпрянщині за цим прикладом розгорнеться рух гуртування в організації, що виступатимуть за права української нації. Першою такою стане «Братерство тарасівців», яке в 1891 році, за словами Юрія Колларда, створили харківські студенти Микола Байздренко, Михайло Базькевич, Іван Липа й Віталій Боровик. Останній, який невдовзі від'їхав до Києва, організував там подібний гурток, до якого долучилися Євген Тимченко, Мусій Кононенко, Олександр Черняхівський, Микола Міхновський і Володимир Самійленко.

Цілком справедливо, що тарасівці вже не задовольнялися українофільством, а розробляють стратегію національного радикалізму, яку оголосили біля могили Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі: «Коли нарід розвивається вільно на національному грунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу і свого духового й розумового скарбу…Значить ми, яко космофіли, що любимо всіх людей й бажаємо всій людськости однакового добра і широкої волі, повинні бути націоналами… Ми повині віддати всі сили на те, щоб визволити свою націю… Ми яко інтелігенти загальноросійські працюватимемо в тому напрямку, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з-під гнітучого їх деспотизму й децентралізації».

Здійснювати цю роботу, зважаючи на російську реакцію, на Наддніпрянщині було неможливо, тому тарасівці вважали, що основний центр з підготовки майбутнього національного здвигу необхідно перенести до Галичини, де є кращі умови для такого роду діяльності. Зокрема, з уваги саме на ці обставини вони планували на найближчий час: «Зробити з Галичини осередок ваги нашої культурно-політичної справи. Дбати, щоб українська мова запанувала скрізь по Україні. Дбати про добробут народній, знаючи й повсякчас пам'ятаючи, що тільки матеріяльно забезпечений нарід може дбати про національно-просвітні справи, а головно взяти до своїх рук виховання й освіту: «В справах відносин до інших націй ми будемо остільки толерантні, оскільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас».

Цей національно-освідомчий осередок в Галичині твориться і за участю випускника Київського університету Михайла Грушевського, котрого рекомендував до Львова на викладацьку роботу його вчитель Володимир Антонович. Напруженно працюючи тут, молодий учений бере активну участь у пробудженні й розгортанні діяльності українських громад найбільших міст Російської імперії — Санкт-Петербурга й Москви, оскільки після публікації 1904 року своєї статті про окремішність нашого народу Грушевський уже по праву вважався за провідника національного руху. Оскільки він мав великі наукові й громадські заслуги і надзвичайний організаційний талант, то це створило йому великий авторитет і глибоку повагу, зробивши його символом всеукраїнського об'єднання, згадував Д. Дорошенко. Відтак одразу ж по його приїзді до Санкт-Петербурга всі українські організації російської столиці підпорядкувалися йому беззастережно, і він став ідейним провідником як редакції «Украинского вестника», так і Української парламентської громади. В кожному числі журналу з'являлася його провідна стаття, в якій накреслювалися найближчі завдання українства; згодом вони будуть видані окремою книгою під назвою «Украинский вопрос и освобождение России».

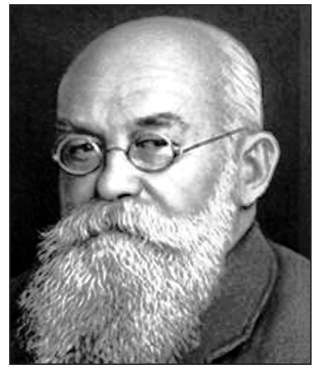

Михайло Грушевський.

Українська громада Москви також завжди намагалася звіряти свої наміри з позицією Михайла Грушевського, запитуючи в нього поради, залучаючи його до здійснення різних акцій. Скажімо, коли Товариство слов'янської культури в Москві в грудні 1910 року створило українську секцію, то до її президії запросили і Грушевського. Саме через це товариство він прагнув піднести в Думі та російській пресі питання щодо українського шкільництва та зменшення мита на українські книги. А коли ж було вирішено видавати російськомовний журнал «Украинская жизнь», то засновники цього видання одразу ж звернулися до вченого за порадою. Крім того, засновники часопису не уявляли його шпальт без праць вченого-історика. Зокрема, в першому числі планувалося опублікувати фундаментальну статтю вченого «Що таке Україна?».

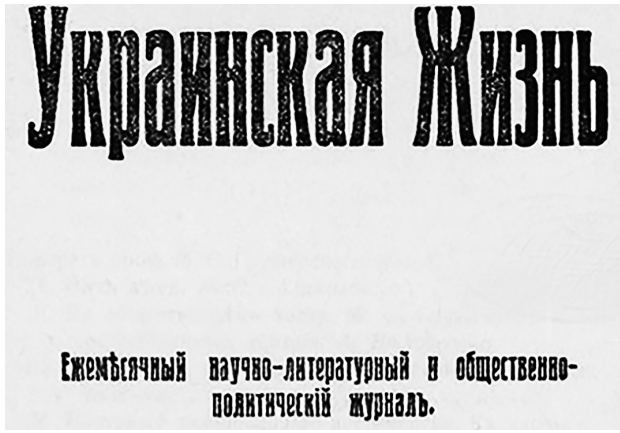
Украинская Жизнь

Ежемѣсячный научно-литературный и общественно-политическій журналъ.

Титулка російськомовного журналу «Украинская жизнь».

Це й справді означало, як висловився Дмитро Антонович 1897 року в Харкові, вивести український рух з того стану, який обмежується етнографією, ковбасою та чаркою, варениками та вишиваною сорочкою, гопаком та «Ой не ходи, Грицю», бо вже виникла потреба «поважної поступової української думки, студіювання українських пись-

менників, української історії, наукових праць з поля українознавства та ближчого знайомства з Галичиною, де вже існувала велика народна партія й запроваджується організація селянства й робітництва для боротьби проти ворожих нам національно елементів».

І це духовно-політичне єднання з австрійською Україною, виразно заманіфестоване 1898 року віршем Івана Франка «На великі роковини» про ювілей Хмельниччини, дасть можливість розвинути програму української державності Юліана Бачинського «Україна ірредента» від 1895 року промовистим гаслом Миколи Міхновського на Шевченківському відзначенні в Полтаві 1900 року — Самостійна Україна! І це гасло стане програмою діяльності першої політичної партії на Наддніпрянщині — Революційної Української партії. До її осередків у регіонах залучається насамперед студіююча молодь, яка під проводом досвідчених громадських активістів налагоджувала контакти в різних куточках українського розселення. Скажімо, вихованці старших класів Полтавської духовної семінарії Костянтин Шаревський, Олександр Мішта, Іван Рудичев, Микола Гмиря, Симон Петлюра гуртувалися навколо юриста Міхновського, статського радника Гнатевича, дворян Миколи Кохановського та Аркадія Кучерявенка, котрі активно співпрацювали з низовими клітинами організації, що діяли в повітових містах губернії, а також по всій Україні, в тому числі і в тій частині, котра перебувала під владою Австро-Угорщини. Тож навесні 1902 року, коли могутній селянський рух охопив чи не всю територію губернії, молоді полтавські рупівці на чолі з Петлюрою неодноразово виїздили в неспокійні села в період селянських бунтів. Але оскільки полтавська поліція зайнялася розслідуванням підпільної діяльності молодих революціонерів, то вони змушені були втікати, здебільшого на Кубань. Туди Петлюра з товаришами переносить той український революційний дух, який уже витає на Наддніпрянщині. Саме Петлюра першим починає на Кубані національно освідомлювати нащадків славного козацтва, нагадуючи їм про високий обов'язок перед рідним народом: «Спогадайте, — може забули, — хто ви і чиї ви діти... Ваші діди — то було вільне запорожське військо... і славилось на цілий світ надзвичайною боротьбою за волю України... Славними були ваші діди... і чим же стали Ви? Холопами московського царя...».

Він хотів, аби вони відчули своє національне єство, зрозуміли, що Україна для них — рідна мати, яку їм доведеться ще й захищати колись: «Прокиньтесь ж і Ви! Хай розкриються ж Ваші засліплені очи, і як настане та година, коли наш народ підніметься проти царя і його холопів-міністрів й захоче собі волі, не заважайте цьому... Не стріляйте в робітників, а самі приставайте до них... Бо вони хотять волі для людей. Ваші діди билися за волю... Згадайте ж їх і сами ставайте до боротьби за святу правду. Хай згинуть вороги нашої України і нашого люду — цар з його прислужниками. Тоді настане краще життя...».

Такі заклики, які Петлюра підписав іменем РУП, викликали велику тривогу царської охранки на Кубані: тамтешній департамент поліції повідомляв на всю імперію про поширення в Катеринодарі прокламацій «До чорноморських козаків», надрукованих на гектографі в квартирі учителя 5-го міського училища Симона Петлюри. Відбувши два арешти на Кубані за революційну боротьбу, в середині 1904 року Петлюра, уни-

каючи нового, за допомогою Дмитра Антоновича, що взяв його на поруки, виїжджає з Кубані до Києва, а потім до Львова, де як політичний емігрант протягом року навчається в університеті, налагоджує постійні контакти з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Михайлом Грушевським. Саме контакти з цими постаттями українського визвольного руху впливають на молодого полтавця, допомагають йому формуватися на майбутнього провідника народних мас.

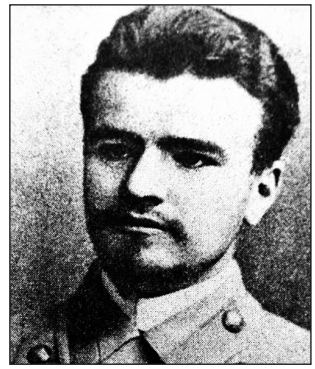
Дмитро Антонович.

Російську соціал-демократичну партію тоді непокоїло існування самостійної української, хоча б і соціалістичної організації, відтак вона вирішила підірвати її зсередини. Деякі з адептів РСДРП вступили до лав РУП, аби агітувати за її з'єднання з російською. Це, зокрема, як свідчив Ю. Коллард, проявилося в прокламації Харківської студентської громади від 21 листопада 1904 року, в якій чітко вказувалося: «Не може й не повинно бути окремого академічного руху, але повинен бути єдиний революційний рух свідомого і з'єднаного пролетаріяту, тому громада облишає академічний грунт і приймає програму РУП, щоб разом з організованим у РУП пролетаріятом боротися за знищення самодержав'я та за міжнародний соціалізм».

РУП на це не пішла, але намічений з'їзд був зірваний, після чого єдинороси створили так звану Українську соціал-демократичну спілку, яка фактично стала філією РСДРП. Обгрунтовували вони свою поведінку такою декларацією: «…сознательные пролетарские элементы РУП решили выделиться из этой партии и положить начало организованию украинского пролетариата, направляя поток его движения в общую могучую реку пролетарского движения всей России. Помочь соединению сознательного пролетариата всей России в единое кристализированное целое, помочь созданию централизованной пролетарской партии всей России, воспрепятствовать отвлечению украинского пролетариата в сторону буржуазно-радикальной «Самостійной України», т. е. воспрепятствовать затемнению классового сознания украинского пролетариата — вот ближайшие задачи этой группы».

Заснувавши свій друкований орган «Наша правда», УСДС розпочала запеклу боротьбу з РУП, намагаючись довести, за словами М. Меленевського, що «український пролетаріат цілком обрусів, і тому існування окремої його організації не має жодної рації», а П. Тучапський стверджував, що «оскільки Україна живе культурним життям, вона живе «русским» життям. А коли української культури немає, не можу я бачити й жадної користи від знищення національного гніту на Україні».

Оскільки українське політичне життя тут формувалося за західними демократичними зразками, то Петлюра намагався осмислити всі нові віяння, щоб згодом перенести їх на Наддніпрянщину. Тож до її джерел національної енергії додається багато чого для формування світогляду також із творчої спадщини західноукраїнських діячів. Як Михайло Грушевський одержав можливість у Львові підготувати й науково довести світові про існування окремої української нації, так і Симон Петлюра в цьому ж місті на Другому з'їзді Української соціал-демократичної партії Галичини 27 січня 1906 року ще як соціаліст за-

явить про необхідність єдності українського пролетаріату: «Як дві струни, натягнені на одному струменті, видають гармонійний згідний згук — будемо працювати разом в інтересах робочих мас, в інтересах усунення всякого гніту, захоплюючися великими гаслами міжнародньої соц.-демократії. Під її червоним прапором, як символом наших мук, але вкупі з тим наших великих надій на остаточну побіду наших ідеалів!».

Так тоді мислив соціал-демократ Петлюра, наївно вірячи в те, як і його соратники, що за умови, коли «вищою інституцією для всіх національних організацій являється з'їзд С.Д.Р.П. Росії», «У. С. Д. Р. П. вважається єдиним представником українського пролетаріату в партії» і вона «самостійна в своїй діяльності, має право улаштування власних з'їздів, комітетів, Центрального і місцевих, видавництва і иньш.».

Але саме на прикладі Петлюри можна простежити, як прозрівали подібні українські соціалісти, зіткнувшись, зрештою, безпосередньо з реакцією російських демократів на українське питання. Вибух революції 1905 року в Росії і повернення його до Києва, де спершу працює в «Громадській думці», а після її заборони — в газеті «Рада» почали змінювати хибні уявлення про щирість російської демократії. Ще більше він переконався в цьому, коли переїхав за дорученням своєї партії працювати до столиці Російської імперії. Саме там, на засіданні Санкт-Петербурзької групи Української соціал-демократичної робітничої партії 25 вересня 1906 року, на якому розглядалося винятково питання в «справі з'єднання У. С.-Д. Р. П. з Рос. С.-Д. Р. П.», наївні українські соціал-демократи нарешті зрозуміють, що запропоновані російськими «братами по класу» «умови з'єднання» є рівнозначними фактичному знищенню умов з'єднання, вироблених ЦК У. С.-Д. Р. П., і тому безумовно їх відкидають».

РАДА

газета політична, економічна і літературна

Жертвуйте на пам'ятник Т. ШЕВЧЕНКОВІ у Київі!

Літній театр КУПЕЦЬКОГО САДУ.

Театр „СОЛОВЦОВ".

„ПРОДУГОЛЬ."

Часопис «Рада».

Українським революціонерам тоді тільки й доводилося згадувати видатного великороса Олександра Герцена, який зі сторінок свого «Колокола» пропонував своїм співвітчизникам «развязать (українцям. — *В. С.*) руки, развязать им язык, пусть речь их будет совершенно свободна и тогда пусть они скажут свое слово».

Але таких рішучих і вільних поглядів на українське питання, які не побоявся висловити цей справжній російський демократ, як слушно підмітить згодом Михайло Грушевський, «українське суспільство не тільки до нього, але й після нього, не чуло — принаймні з уст таких же авторитетних, як Герцен».

Санкт-Петербург тоді був по суті основним центром творення української національної політики в Російській імперії, оскільки тут працювали різноманітні українські інституції: студентські земляцтва, товариства, клуби, друкувалися часописи (з

1906 року виходив українською мовою часопис «Вільна Україна»), а в Державній Думі навіть засідала «своя» фракція. Але після поразки російської демократичної революції 1905 року реакція досить швидко переходить у наступ. Українству доводиться виправдовуватися, пробувати пояснити зросійщеному українському громадянству й російській інтелігенції мовою останньої про себе.

Саме з цією ж метою в Москві засновується щомісячний російськомовний журнал «Украинская жизнь», який став справжньою трибуною українства в Росії — трибуною майже єдиною, бо російська преса взагалі неприязно ставилася до українського руху. Між іншим, «Украинская жизнь» регулярно вміщувала на своїх сторінках анкету, в якій найвидатніші представники російського громадянства висловлювали свої погляди на українську справу. І Петлюра, який спеціально переїхав сюди, через кілька місяців став душею колонії в Москві. Ніхто не вмів краще за нього керувати зборами, втихомирити надто запального промовця, спокійно, але твердо кликати до порядку і вводити працю зборів у межи.

Оскільки україномовна преса через її заборону не виходила зовсім, «Украинская жизнь», яку Петлюра редагував разом із журналістом Олександром Саліковським, відігравала особливу роль — не лише як трибуна для чужих, а й як провідний орган для своїх. Для Петлюри московський період його життя був важливим й тим, що тоді він тут як майбутній провідник українського визвольного руху остаточно визначився зі своїм національно-політичним світоглядом. У Москві остаточно сформувалась персональна й політична індивідуальність Симона Петлюри. Там остаточно викристалізувався його «український націоналізм, людяний та універсальний; там створив він свою концепцію становища України як політичної одиниці не тільки в межах многонаціонального Сходу Європи, але й у площині міжнародніх загальноєвропейських взаємовідносин».

Треба наголосити, що гартування цієї особистості відбувалося на фоні зрослого рівня українського визвольного руху власне на автохтонних землях рідного народу. Коли не просто творяться власні політичні партії, які пробують впливати на робітничий клас і селянство, а й зростає національна свідомість, потяг до рідної мови, що засвідчується не тільки вимогами студентства про відповідні кафедри в університетах, а й заснуванням у Лубнах 1905 року газети «Хлібороб», через два роки в Києві Українського наукового товариства з власним науковим часописом.

Число 1 12 Грудня року 1906

ХЛІБОРОБ.

Часопис «Хлібороб».

Не тільки відізветься на поклик України Кубань, не лише виходитимуть з етнографічного сну Українські Петербург та Москва, а й за далеким океаном запросять рідної української церк-

ви переселенці до США і Канади, щоб не розчинитися в московському православ'ї чи серед польських католиків.

Водночас знову порушується питання про поєднання з братами за карпатськими перевалами як релігійно, так і політично. І йшлося не лише про регіон, відділений Тисою від придунайської рівнини, а й на всіх теренах, які перейшли 1646 року з православ'я на греко-католицизм. «Аж до найновіших часів, — писав Августин Волошин, — єпархія Мукачівська поширювалася не лише на жупи Мараморощину, Угочську, Березьку й Земплинську, але й на Саболцьку, Сукмарську й Гайдуцьку, де мала близько 70 парафій». Бо тут «руській язык вже лиш смертельно хворый вегетуе, чекае кождои минуты доконаня».

Олександр Духнович.

Про кровну спорідненість закарпатських русинів з українцями за гірськими перевалами на сході свідчив і духовний батько цього краю Олександр Духнович, котрий постійно намагався пробудити серед своїх земляків національну гідність. Це він у 1869 році писав в оді «Голос радости», в якій чітко звучить сподівання про допомогу, яка надійде до них із Святоюрської гори:

Бо свої то за горами — не чужі;
Русь єдина, мисль одна у всіх на душі.
То і Пастир, что для всіх там єсть Отцем,
Помить, что ми также братя — Русь жиєм.

Треба пам'ятати, що протягом другої половини XIX століття на Закарпатті всевладно панувало москвофільство, що найбільше штовхало місцеву інтелігенцію в обійми панівної мадярської культури й мови. І ось о. Августин Волошин 1907 року видає угорською мовою граматику української мови, виразно відмежувавши її від московської й церковно-слов'янської, бо до цього часу тут їх змішували. Разом з доктором Г. Стрипським він першим відриває тутешнє українське життя від москвофільства й пориває з москвофільським язичієм, обравши своїм гаслом поворот до народу й народної мови. «Редактор «Науки» о. Волошин, — писав львівський щоденник «Діло» 1912 року, — дуже здібний, талановитий молодий чоловік, та помимо сего не може здержати її від повного упадку. Волошин цілковито модерний чоловік, стоїть далеко від спільности з Москвою чи з язичієм щодо мови; заводив навіть зміни в правописі та в самій мові, зближаючи її по можливости до народньої. Та що сталося? Обі єпархії (Мукачівська і Пряшівська) ледве не екскомунікували Волошина за переступлення до українства!».

Очевидно, звернув увагу на цю ситуацію і Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Побувавши 1899 року перший раз у Закарпатті перед своїм висвяченням на єпископа Станиславівського, він зрозумів, що мусить докладати багато зусиль для порятунку тамтешніх українців від мадяризації богослуження в їхніх греко-католицьких церквах, інакше це призведе до втрати українства, яке в цьому регіоні відоме від часів східнослов'янського племені білих хорватів. І його відвідини греко-католицького монастиря на Чернечій горі біля Мукачевого дали свої результати — місцеві греко-католики почали все більше усвідомлювати себе українцями.

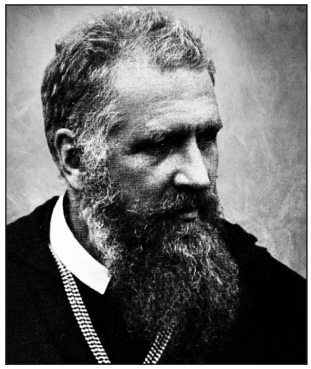

Андрей Шептицький.

З того часу Шептицький став ворогом для мадяронів («Під Карпатами близько Львівського митрополита, небезпечною є руська (українська) свідомість»), але українські духівники, що підлягали на той час Будапешту, вже знали: «Одинокий наш рятунок — Львів, митрополит Шептицький». І закарпатські уніати бачили своє майбутнє у возз'єднанні двох гілок українського греко-католицизму. Зокрема, в 1902 році Августин Волошин писав: «Наші інтереси то требують, щоб ми, по-перше, з'єдналися з єпархіями нашого обряду, якщо це неможливо, то по крайній мірі єпархіальну автономію маємо дістати».

Рим тоді також не тільки продовжував підтримувати збереження українських обрядів у греко-католицькій церкві Закарпаття, а й не знімав з порядку денного питання про об'єднання уніатів Львівської, Перемишльської, Станіславської, Ужгородської та Пряшівської єпархій навколо Святоюрського престолу у Львові, що його папа Лев XIII планував піднести до патріархату, на чолі якого міг бути Андрей Шептицький.

Він і справді не тільки доріс до цієї посади, а й усе більше ставав загальнонаціональним провідником, оскільки в своїх діях керувався інтересами всіх українців — як Наддніпрянщини, так і на нових розселеннях, куди їх погнала лиха недоля. Коли з 1902 року почалася сезонна міграція до Німеччини, поставився дуже уважно до цієї справи, доручивши священикам постійно опікуватися нею. Сам поїхав до Німеччини й Англії, щоб перевірити, як живеться нашим заробітчанам, і чи не ображають їх.

Особливо турбувався переселенцями за океан, де не лише державні установи, а й приватні організації голосили, що кожний емігрант повинен «обтрусити пил із своїх черевиків, в яких приїхав зі своєї країни», і без застережень включитися в американське суспільство. А діти емігрантів повиинні були визнавати себе лише американцями і в правовому, і в культурному відношенні, і якнайменше признаватися до свого етнічного походження. Митрополит же намагався переконати владу, що «людина, яка вирекласяся свого роду, своєї культури і віри своїх батьків, стає безкорисним автоматизованим громадянином. Особисто така людина почувається нещасливою і загубленою, а від того почуття вже буває один крок до меланхолії чи навіть божевілля».

Тож одразу ж розпочав надсилати священиків за океан, 1907 року виправив туди першого українського єпископа Сотера Ортинського, а через рік уже клопотався новими планами: "Є моїм ідеалом зорганізувати богословську школу, в котрій можна б виховувати добрих священиків і місіонерів для наших емігрантів у Боснії, Канаді, З'єдинених Державах, в Бразилії, Аргентині, Австралії і всюди, де ще апостольська місійна праця потрібна". Зрештою, 1910 року сам вибрався до Канади й США, де ознайомився з релігійною ситуацією української громади, утвердивши її в приналежності до рідного народу.

Сотер Ортинський.

XXIX. ЖИТНИЦЯ ЄВРОПИ Й ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ЦЕНТР РОСІЇ

Постійний попит на міжнародному ринку на хліб завжди визначав виробничий напрямок сільського господарства України як хлібний. Коли ж після падіння Гетьманщини наші землі були остаточно втягнуті у всеросійський ринок, то вони стають для Російської імперії головним хлібоекспортним регіоном, завдяки чому царське самодержавство може вирішувати як економічні, так і політичні питання. «Цього зерна тут уже так багато, — повідомляв французький агент, — що воно годує не тільки значну частину Туреччини, а й навіть забезпечує експорт до Іспанії і Португалії, а також до Франції через Марсель».

Дешевий український хліб справді досить потужно міг впливати на кон'юнктуру міжнародного ринку. Скажімо, прихід 1803 року до Італії російських кораблів, завантажених нашою пшеницею, виглядав для тамтешніх селян як катастрофа. Через 10 років про економічну загрозу імпорту українського зерна заявляли і в палаті депутатів Франції.

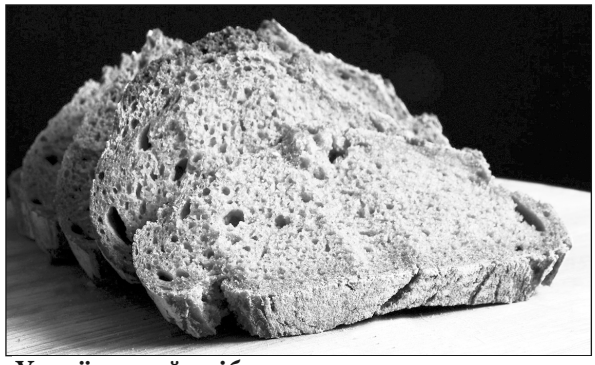

Український хліб.

Оскільки експорт українського хліба дає величезні прибутки для російської казни, то царське самодержавство створює сприятливі умови для продажу його лишків за кордон. Зокрема, 1845 року всім іноземцям дозволяється купувати його вільно, як і інші сільськогосподарські продукти. Відтак український хлібний потік спрямовується до Німеччини, Франції, Голландії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Греції, Іспанії, Португалії, Данії через усі головні порти Азовського й Чорного морів — Одеський, Миколаївський, Херсонський, Севастопольський.

Нагромадження капіталів від хліботоргівлі з початком XIX ст. до слави України як європейської житниці поступово додаються ознаки нового спрямування народногосподарського комплексу. Особливого розвитку набувають створені раніше підприємства, що працюють на забезпечення армії озброєнням і боєприпасами. Зокрема, розширюються селітряні заводи в Путивлі, Опішні й Охтирці, їхня загальна кількість зростає до 80: в Полтавській губернії — 51, Херсонській — 9, Подільській — 7, Таврійській — 7, Катеринославській — 4, Волинській — 2. Зміцнюють свої позиції Шосткинський пороховий завод, Київський арсенал, Луганський ливарний. Поряд з цим вводяться нові потужності на тютюновій фабриці в Охтирці, ткацьких у Катеринославі, Києві, Ніжині, фаянсового в Межигір'ї тощо.

Продовжують розвиватися й звичне виробництво поташу, миловаріння, суконна мануфактура. Скажімо, в Київській губернії великих підприємств цієї галузі нараховувалося 13. Наприклад, на базі заснованої 1806 року в Тагані Канівського повіту невеликої майстерні з двома верстатами невдовзі виростає фабрика, де запущено парову

машину й 120 верстатів, які обслуговують 13 вільнонайманих і 800 кріпаків. А Хабенську мануфактуру на Поліссі обслуговували 17 майстрів і 433 кріпаки, котрі виробляли 54,6 тисячі аршин сукна, що розпродувалося, як і таганське, не тільки в Україні, а й у багатьох містах Російської імперії.

Нарощувала виробництво і горілчана промисловість, яка в кожній губернії до середини XIX ст. вже нараховувала сотні заводів: скажімо, 1845 року 457 винокурень Полтавської губернії виробляли близько 3 мільйонів відер питва, продукція 408 закладів подібного профілю в Київській тоді оцінювалася на суму 900 тисяч рублів сріблом. Значні потужності цієї галузі розміщувалися в Чернігівській — 442 заводи і Харківській — 300.

З першої чверті XIX ст. в Україні виникає цукроваріння — нова галузь, котра досить швидко розвиватиметься й візьме на себе роль основного постачальника цієї продукції в Російській імперії. З невеликого Бучацького (потім — Трощинського) заводу (1822) на Канівщині уже через 30 років Україна матиме 192 підприємства, які будуть оснащені паровими двигунами. Споруджений у 1858 році Кагарлицький завод міг виробити за сезон 66 тисяч пудів цукру.

З середини XIX ст. значного розвитку набуває металообробна і машинобудівна галузі. Зокрема, 1841 року поміщик Кандиба засновує на Чернігівщині завод з виробництва сільськогосподарських машин, парових котлів, ткацьких верстатів, обладнання для цукроварень, суконних підприємств тощо. Купці-підприємці Дегтярови відкривають у ті роки в Києві ливарний завод, який випускає парові машини й різноманітні металовироби. Такого ж виробничого спрямування підприємства закладаються в Харкові, Одесі, в окремих селах, зокрема, в Млієві на нинішній Черкащині брати Яхненки і Симиренко організовують завод, який виготовлятиме парові машини, гідравлічні преси та інші необхідні механізми, насамперед для цукрової промисловості.

Зростають рік у рік потужності машинобудівної промисловості: якщо 1846 року нараховувалося підприємств такого профілю лише 4, то вже 1863 — 25. У цілому ж у дореформенний період промисловість України значно збільшилася: у 9 губерніях, які вважалися українськими, 1825 року загальна кількість підприємств становила 674, їх уже нараховувалося в цілому 2709, на яких працювало 85.139 робітників: Волинській — 651 (5130), Катеринославській — 506 (5439), Київській — 236 (32.135), Подільській — 246 (3907), Полтавській — 238 (8835), Таврійській — 190 (1421), Харківській — 330 (12.120), Херсонській — 167 (3895), Чернігівській — 245 (12.257).

Ще більші темпи індустріалізації України будуть продемонстровані після земельної реформи 1861 року, яка вивільнила мільйони робочих рук з сільськогосподарського виробництва. Промисловий переворот прискорює відділення обробних галузей від добувних, з'являються нові поселення, які пов'язуються винятково з розробкою корисних копалин чи заснуванням великих заводів важкої індустрії.

Ці нові народногосподарські напрямки в Україні, до речі, стали можливими завдяки двом її синам, які підготували реальний грунт для різкої інтенсифікації економічного життя рідної землі. Уродженець Харкова, почесний член Петербурзької АН

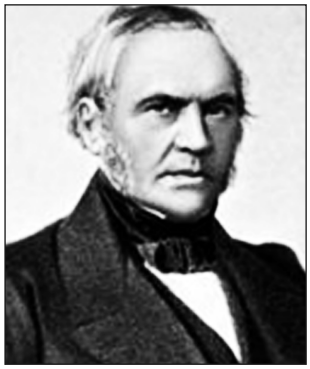

Євграф Ковалевський.

Євграф Ковалевський (1790—1867) був першим, хто висвітлив геологію Донецького басейну й описав наявні там корисні копалини, зокрема, кам'яне вугілля. Поряд з цим він передбачив поблизу Бахмута великі запаси солі, які необхідно було розробляти.

Першим же, хто висловив припущення про промислову перспективу майбутнього Кривбасу, був уродженець Катеринославської губернії Олександр Поль (1832—1890). У 1866—1874 роках він, виявивши на території сучасного Криворіжжя декілька родовищ залізної руди, зініціював створення акціонерного товариства, куди залучені були в більшості французькі інвестиції. Олександру Полю також належить ідея спорудження залізниці, яка, з'єднавши Криворізький і Донецький басейни, потужно вплинула на розвиток як гірничої справи, так і металургії і транспорту в цьому регіоні.

Олександр Поль.

І справді, в окремих регіонах концентрації гірничих підприємств виникають промислові комплекси, що формують ядро нових економічних районів. Йдеться, зокрема, про Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-Західний цукровий. Надзвичайно важливу роль відігравав Донбас і Кривбас, куди пішли великі іноземні інвестиції, оскільки зосереджені в них поклади вугілля й залізної руди, як і нікопольської марганцевої, а також близькість до моря відкривала широку перспективу розвитку промисловості. Зв'язавши в 1880-х роках ці два регіони залізницею, стало можливим створити між ними ще один — Придніпровський промисловий район з центром у Катеринославі. Завдяки цьому Україна стає головною вугільно-металургійною базою Російської імперії, виплавляючи 1897 року 40,7 відсотка всього чавуну.

Швидкими темпами розвивався Донбас, який уже з 1871 року зайняв перше місце по видобутку вугілля серед інших басейнів. Якщо на вказану дату українські терени давали його 15,6 млн пудів, що становило 36,8 відсотка від загальноімперського, то в 1885 — 114,9 (44,1), а ще через 15 років — 671,7 млн пудів (68,1). Це стало можливим завдяки тому, що за 1872—1900 роки за рахунок іноземного капіталу в цьому регіоні було організовано 20 великих акціонерних вугільних товариств, зокрема, Рутченківське, Катеринівське, Микитинське, Голубівське, Корсунське, Петрово-Мар'їнське, що швидко змінювало звичний ландшафт донецького хліборобського села з білими хатинами на заводські труби й шахтні копри. Чотирнадцять найбільших шахт, які відвантажували в рік 287,5 млн тонн, що становило 54 відсотки від усього видобутку, належали іноземному капіталу.

Водночас умови праці й матеріальне становище шахтарів були важкими, Доводилось їм трудитися по 12—16 годин, заробітків ледве вистачало на прожиття. Мешкати

доводилося в казармах, сирих темних землянках в робітничих селищах, які виростали прямо біля шахт — в народі називали їх «собачовки», «шанхаї», «сахаліни» через запущеність і антисанітарію.

Катеринінська залізниця.

Швидкими темпами розпочинається і розробка відкритим способом у кар'єрах покладів залізної руди в Криворіжжі. Якщо 1892 року тут нарубали лише 30,5 млн пудів її, то завдяки відкриттю через два роки Катеринінської залізниці до Нікополя, Катеринослава і в Донбас потреба в ній різко зростає. Відтак уже 1900 року, незважаючи на винятково ручний характер видобутку, цей показник сягнув 210,1 млн пудів, що становило 57,2 відсотка до загальноімперського досягнення.

Значні досягнення мали й українські металурги. Якщо в 1880 році вони виплавляли тільки 1,1 млн пудів чавуну, то через 10 років — уже 13,23 млн, з нього готових виробів — 8,61 млн пудів. Після прокладення залізниць від вугледобувних центрів до Дніпра і Маріуполя, що давало можливість включити водні шляхи для здешевлення перевезень сировини, різко зросли темпи будівництва нових металургійних заводів. Скажімо, за 1897—1899 роки на півдні України було пущено 16 цих підприємств, обладнання більшості з яких відповідало найвищим досягненням науки й техніки того часу. Завдяки цьому в 1900 році цей металургійний комплекс виплавив 91,9 млн пудів чавуну (51,9 відсотка від загальноросійського показника) і 73,8 млн пудів сталі (45,2).

Справді життєдайними артеріями стала для розвитку цих регіонів, як і в цілому для народного господарства Наддніпрянщини, мережа залізниць, яка розпочиналася 1865 року прокладанням магістралі Одеса — Балта для підвезення хліба до одеського порту. Через чотири роки завершується спорудження лінії від Одеси до Кременчука, а 1870 одеський морський порт уже був зв'язаний напряму з Києвом, після чого цей напрямок буде продовжений до Москви. Оскільки вже названий морський порт не справлявся з вивезенням на експорт українського хліба, Російська імперія в 1874—1875 прокладає залізниці Знам'янка — Миколаїв, а також Ромни—Лібава, чим значно збільшує потік збіжжя за кордон через чорноморські й балтійські порти.

Однак уперше залізниця з'являється на українських теренах уже після закінчення Кримської війни 1856 року, коли вона прокладається землями лемків і галичан від Кракова до Львова. Скажімо, перша на українських землях залізниця була прокладена до Перемишля в листопаді 1860 року, а 4 листопада 1861 року вже відбулося урочисте відкриття відрізку Перемишль—Львів — тоді в столиці Галичини вітали прибуття паровоза «Ярослав». Першого вересня 1866 року рух був відкритий уже до Чернівців, а протягом наступних 15 років австрійська влада поширила залізниці з Галичини і Бу-

ковини до Румунії й Угорщини через карпатські перевали, а через Підволочиськ (1871) і Броди (1873) поєднала їх з російськими магістралями.

Наприкінці XIX ст. в Україні вже діяла мережа залізниць, яка зв'язувала не тільки етнічну територію, а й мала вихід за її межі: Одеса—Кременчук—Харків, Курськ—Харків—Ростов, Одеса—Київ—Курськ, Козятин—Бердичів—Берестя, Лозова—Севастополь, Львів—Краків, Львів—Чернівці, Коломия—Рахів, Львів—Мукачеве тощо. Вони, до речі, мали не тільки економічне значення, з приводу чого влучно висловився Михайло Драгоманов: «…залізні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним,… дають людям нашої нації спосіб познайомитися проміж себе…Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, щоб звести докупи русинів-українців, ніж книжки».

У пореформений період спостерігається і бурхливий розвиток сільськогосподарського машинобудування, що викликалося потребами капіталізації аграрного сектора економіки. Відтак уже в 1870-х роках у Харкові, Єлизаветграді, Бердянську, Білій Церкві, Олександрівську, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Києві з невеликих майстерень розростаються підприємства по випуску різноманітної техніки для обробітку полів. У 1900 році в цехах 65 таких підприємств уже працювало 5640 робітників, які виробили товарної продукції на суму 6918,5 тис. рублів.

Розвиток залізничних артерій вимагав забезпечувати їх рухомим складом, у першу чергу локомотивами. Відтак виникає транспортне машинобудування, що буде представлене паровозобудівними заводами в Харкові й Луганську, вагонобудівними — Катеринославі, Києві й Миколаєві. Харківський, який розпочали споруджувати навесні 1895 року, у грудні 1897 уже був готовий до щорічного випуску 150 паровозів. Щоправда, до кінця 1900 року тут відправили на залізниці тільки 201 локомотив.

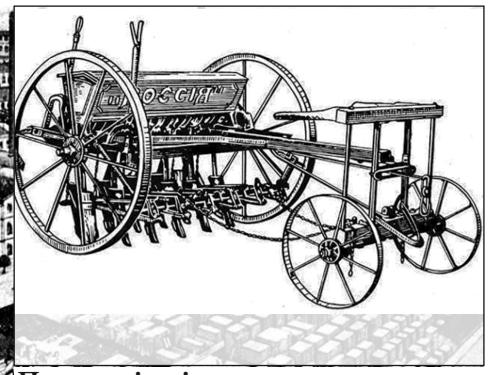

Продукція підприємства.

Загальний вигляд заводу сільгоспмашин АТ «Р. і Т. Ельворти» в Єлизаветграді.

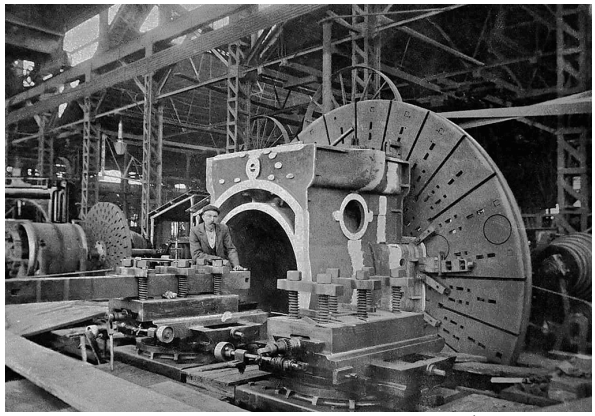

Головна механічна майстерня суднобудівного заводу «Наваль».

Окремо стоїть питання про українське суднобудування, яке розвивається в Миколаєві, Одесі, Києві. Наприкінці XIX ст. до миколаївського Адміралтейства додається потужний суднобудівний завод «Наваль», де з 1891 року будували військові кораблі, що, як правило, поповнювали Чорноморський флот. У дореволюційний час зі стапелів цього підприємства зійшли такі броненосці, як «Князь Потёмкин-Таврический», «Златоуст», «Евстафий», крейсер «Кагул», лінкор дредноутного класу «Императрица Екатерина Великая», ескадрені міноносці «Беспокойный», «Дерзкий», «Гневный», «Пронзительный», «Заветный», «Завидный», «Задорный», «Звонкий» и «Зоркий».

Західноукраїнські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, на відміну від Наддніпрянщини, в другій половині XIX і на початку XX ст. продовжували залишатися сировинним придатком до індустріальних центрів цієї країни. Прокладена досить широка мережа залізниць як для того часу виявилася насамперед артеріями, якими вивозилися напівфабрикати в західні регіони імперії, де й виготовлялися готові для реалізації товари.

Серйозних успіхів у Прикарпатті досягла насамперед нафтодобувна промисловість з огляду на зростання потребу в продукції даної галузі, особливо ж коли цей процес перейшов з ручного підйому з сировини з ям на застосування парових машин під час буріння свердловин і викачування нафти з них. Завдяки цьому видобуток нафти почав зростати бурхливими темпами. Так, якщо у 1880-х роках він становив у середньому 40—70 тисяч тонн, у 1900 — понад 325 тисяч, то 1909 — 2.050 тис. тонн! Знову ж таки, більша частина продукції з промислів Дрогобича, Борислава, Болехова, Печеніжина вивозилася на захід, на місцях перероблялося заледве третина одержаної нафти.

Постійним виробництвом для всіх трьох українських теренів у складі Австро-Угорщини на цей час залишався видобуток солі, який становив 64 відсотки від загального в державі, яка мала повну монополію на це виробництво. Його зростання добре видно на прикладі Галичини, де в 1861 році відправили споживачам 65 тисяч тонн, у 1900 — 145 тисяч, а в 1908 — понад 1800 тисяч.

Швидкими темпами також розвивалася лісопильна промисловість, у якій наприкінці XIX ст. вже діяло 100 заводів, де застосовувалися, як правило, сучасні парові двигуни. Водночас з'явилися лісохімічні заводи, перші були побудовані тоді ж у Великому Бичкові, Турі Бистрому й Перечині на Закарпатті — на кожному з них працювало по 300— 600 робітників.

Щоправда, іноземний капітал, який відігравав значну роль у розвитку промисло-

вості вказаних українських теренів Австро-Угорщини, не звертав уваги на розширення мережі цукрозаводів і тютюнових фабрик, що відповідно стримувало необхідність розвитку цих напрямків сільськогосподарського виробництва.

Оцінюючи зміни в народногосподарському комплексі, особливо на землях Російської імперії, австрійський історик Андреас Каппелер, зазначає, що на той час, мовляв, «модернізація України відбувалася головно без участі українців, більшість яких залишалася бідними неписьменними селянами. Носіями модернізації стали росіяни, які емігрували в міста та промислові регіони України, євреї, що залишили свої штетлі, поляки та німецькі колоністи».

Микола Белелюбський.

Водночас треба наголосити, що той промисловий переворот, який відбувався з другої половини XIX ст. на наших теренах, значною мірою був каталізований зусиллями українців з походження, які своїми ідеями і винаходами вносили серйозний вклад у розвиток науки і техніки, зокрема, залізничного транспорту. Поряд з Дмитром Журавським багато зробив для розвитку механіки уродженець Харкова Микола Белелюбський, за авторськими розрахунками якого в 1875—1881 роках був споруджений найдовший на той час у Європі міст через Волгу біля Сизрані — 13 прольотів по 111 метрів кожний. 1881 року біля Катеринослава ним було збудовано двоярусний міст — для залізничного і гужового транспорту — через Дніпро, який нараховував 15 прольотів по 71,3 метра. Того ж року з'явився його міст через Інгулець, у якому Белелюбський передбачив опори висотою в 45 метрів, а прольоти — довжиною 96,3 метра. А міст через Волгу біля Симбірська, збудований 1911 року за проектом нашого земляка, мав прольоти довжиною в 153 метри.

Микола Бенардос.

Залишив свій слід в історії світової техніки винахід дугового електричного зварювання, який пов'язується з іменем нашого видатного земляка Миколи Бенардоса (1842—1905). Якраз він 1882 року пропонує «спосіб з'єднання і роз'єднання металів безпосередньою дією електричного струму», що стало своєрідним переворотом у світовій науці й техніці. На свій винахід наш земляк одержав патенти в Росії, Франції, Бельгії, Великій Британії, Італії, Швеції, Норвегії, Данії, Іспанії, Швейцарії, Сполучених Штатах Америки, тодішній Австро-Угорщині.

Водночас промисловий розвиток українських земель, що надзвичайно важливо, не відзначався творенням власне національного капіталу, який міг би ставати матеріальною базою для визвольного руху рідного народу. До певної міри цей процес міг би розпочатися з другої половини XIX ст., коли на економічне життя українських земель розпочинає впливати кооперація. Першу таку спілку утворила 1866 року група харківської інтелігенції, яка, встановивши вступний внесок у сумі 50 рублів зуміла зібрати 7367 рублів, на які відкрили 3 магазини, завод мінеральних вод, швацьку майстерню, їдальню й кафе. Харків'яни навіть вийшли на прямі

зв'язки з кооператорами Західної Європи, в яких закуповували, наприклад, швейцарські сири.

І хоч внаслідок недосвідченості керівників кооперативу він невдовзі збанкрутував, однак його досвід уважно розглянув відомий учений, професор Київського університету Микола Зібер. Новому напрямку економічних відносин він присвячує спеціальну працю «Про споживчі асоціації взагалі», в якій дохідливо пояснює суть цього явища: «…покупець і продавець перестають вважати себе ворогами, один не підозрює другого у намірах провести, ошукати його: стверджена досвідом довіра один до одного не допускає подібної думки».

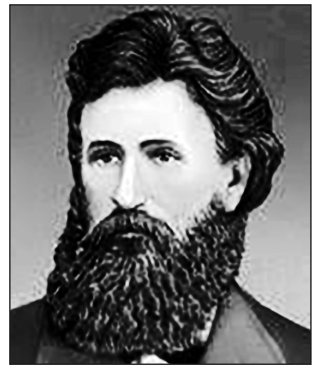

Микола Зібер.

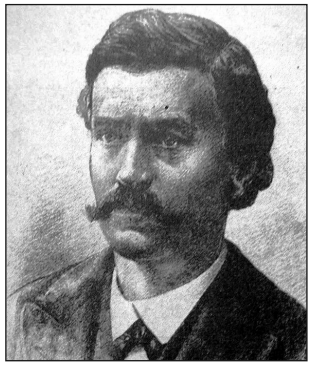

Володимир Антонович.

Треба додати, що, усвідомивши прогресивне значення кооперації, професор Зібер заохочує відомих громадських діячів і викладачів Київського університету Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова взяти участь в уфундуванні київського товариства споживачів. Відтак з 1869 року вказані засновники змогли залучити до спільної економічної діяльності 330 однодумців, які внесли 6972 рублів паїв.

За прикладом цих первістків кооперативного руху в 1870-х роках в Україні створилося 17 кооперативів. Крім миколаївського, всі інші невдовзі розпалися, але цей почин шукати нові форми добровільної економічної співпраці відродиться наприкінці XIX—на початку XX ст., що пов'язуватиметься з бурхливим розвитком промисловості. Тоді в Україні буде засновано 466 кооперативів, вони поширяться і на сільську місцевість. З 1908 року виникає Київська спілка, яка об'єднує 220 кооперативних осередків Київщини, Чернігівщини, Волині й Поділля. Згодом українських кооператорів очолить видатний економіст Михайло Туган-Барановський.

Набагато потужніше цей процес проявиться на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини, де про український кооперативний рух почали говорити дещо пізніше — лише 1882 року на сторінках львівських видань «Правда» й «Діло» з'являється цикл статей випускника Цюрихської політехніки Василя Нагірного «Як собі люди в нужді помагають». Відтак цей уродженець Стрийщини в 1883 році організовує разом з А. Ничаєм у Львові перший український споживчий кооператив під назвою «Народна торгівля», до наглядової ради якого увійшли священики греко-католицької церкви Львова Євген Дуткевич та Іван Костецький, а також парохи приміських сіл. Того ж року цей почин дав поштовх до організації кооперації і в сільській місцевості Галичини — священик села Закомар'я Золочівського повіту

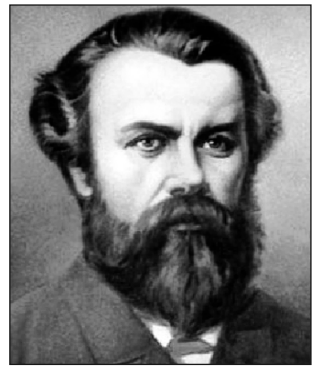

Михайло Драгоманов.

о. Данило Танячкевич заснував серед своїх парафіян ощадно-позичкову касу «Правда», після чого написав свого роду інструкцію «Як заводити «Правди» на лад Закомарської «Правди», що дало поштовх до організації подібних кооперативів у навколишніх селах: Білому Камені, Скваряві та Пітричах.

Михайло Туган-Барановський.

До початку Першої світової війни в Галичині вже була розвинена широка мережа українських кооперативів, яка координувалася централею зі Львова. Відділи «Народної торгівлі» розміщувалися в Станіславові, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Коломиї, Стрию, Снятині, Самборі, Рогатині, Бродах, Сяноці, Городенці, Борщеві, Золочеві, Збаражі, Косові, Мостиськах і Сокалі. Власну мережу мав заснований у 1899 році в Перемишлі господарсько-торговельний кооператив «Спілка для господарства й торгівлі», який мав своїм завданням забезпечувати продуктами населення цього регіону. Однак у 1911 році до складу цієї спілки вже входило 56 відділів з різних повітів краю, а також майже 600 споживчих кооперативів і крамниць, які функціонували при читальнях «Просвіти».

Василь Нагірний.

Окрему сторінку в історії західноукраїнського кооперативного руху вписало засноване 1892 року у Львові за підтримки Митрополії греко-католицької церкви «Товариство взаємного обезпечення», при якому через три роки для обслуговування своїх членів створюється банк «Дністер». Завдяки зусиллям Митрополита Андрея Шептицького з 1904 року в Перемишлі відкривається «Українська щадниця», а з 1910 у Львові «Земельний банк гіпотечний».

Знову ж таки священики-уніати 1899 року організовують в Олеську товариство «Сільський господар», яке своєю діяльністю охопило села Бродівського, Золочівського, Перемишлянського і навіть Львівського повітів. З 1903 року цей кооператив стає крайовою організацією, його осередок переноситься до Львова. Тимчасом у Завадові Стрийського повіту о. Остап Нижанківський 1904 року засновує при читальні «Просвіти» першу молочарську спілку, яка вже наступного року розвинеться до окремого «Союзу руських спілок молочарських», а з 1907 — до «Крайового господарсько-молочарського союзу», що перетвориться в майбутньому в знаменитий «Маслосоюз». За це подвижництво, до речі, о. Нижанківського, який був і відомим музичним діячем, називали «композитором» українського кооперативного молочарського господарства, на що він відповідав: «Я в першу чергу священик, потім молочар, а у вільних хвилинах — музика».

Остап Нижанківський.

Цей економічний успіх тамтешніх греко-католицьких

священиків можна значною мірою пояснювати і повною підтримкою їхніх ієрархів. Скажімо, Митрополит Андрей Шептицький у своєму спеціальному зверненні «О квестії соціяльній» 1904 року чітко вказував на важливість звертати увагу на цю проблему: «Рішуче фальшивим єсть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих річей дочасних і матеріяльних не занедбує… Священик, що навіть на бажання парафіян не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра громадського… і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу».

А щодо розмаху кооперативного руху в Україні до Першої світової війни найбільш промовисто засвідчив Перший Український просвітньо-економічний конгрес, який відбувся у Львові на початку лютого 1909 року з приводу 40-річчя «Просвіти». На ньому були представлені 768 делегатів з усіх українських земель, крім Закарпаття, яких угорська влада не пустила до Львова. До президії цього всеукраїнського зібрання були запрошені Іван Франко, Іван Горбачевський, Михайло Грушевський, Ольга Кобилянська, Кость Левицький, Микола Левитський, Іван Пулюй, Степан Смаль-Стоцький, Євген Чикаленко та інші видатні постаті тогочасного українства. А відкривав і благословляв конгрес Митрополит Андрей Шептицький.

І в президії, і в залі всі присутні погодилися з тим, що основною заслугою українського кооперативного руху буде його вплив на творення економічної бази власної національно-визвольної боротьби, відтак бурхливими аплодисментами зустріли слова молодого активіста з Полтавщини Андрія Жука: «Коли розпилена тепер народня маса буде зорганізована в економічні й просвітньо-культурні інституції, коли вся сіть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи і федерації — тоді наш нарід прибере форму організму, нації. І коли цей процес самоорганізації нації завершиться, тоді наступить самий важний акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді виведемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації».

Андрій Жук.

Очевидно, вищий рівень економічної самоорганізації українців Австро-Угорщини впливав і на розвиток національної свідомості, тим паче, що в цьому процесі активну роль відігравала греко-католицька церква. В Російській імперії цей процес відбувався мляво, не було помітно в ньому провідного становища православної церкви.

Проте на Наддніпрянщині з другої половини XIX ст. розпочинається викристалізація власного національного народногосподарського організму, що засвідчується працями «Комісії для опису губерній Київського учбового округу», яка існувала з 1850 по 1864 рік й аналізувала економічні процеси в Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській та Полтавській губерніях. На думку Олександра Оглоблина, саме ця комісія не тільки накреслила напрямки вивчення народного господарства на «Юге России», але й «пішла шляхом оформлення поняття територіяльної української економіки, утворила певну традицію, що потім знайшла собі такий плодючий грунт у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства в 70-х роках 19 в.».

XXX. ДЛЯ СЕБЕ І СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ

Степан Рудницький.

Представлена уродженцем Галичини Степаном Рудницьким на початку XX ст. концепція нашої національної географії виражала погляд на значення терену, який посідає будь-який народ: «Національна територія — це головна основа нації, на якій вона живе і розвивається». Відтак на цій базі і формувався прогноз майбутнього політико-правового розвитку світу: «Тільки національним державам належить будучина. Модерна світова політика повинна підпирати творення виключно незалежних держав...».

І в розвиток цього вчений доводив, що саме «утворення української національної держави в етнографічних границях є одиноким способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Європи, так важливому для світового господарства й світової політики. Без національної української держави доживемо в найкоротшому часі до нових тяжких воєнних і революційних катастроф».

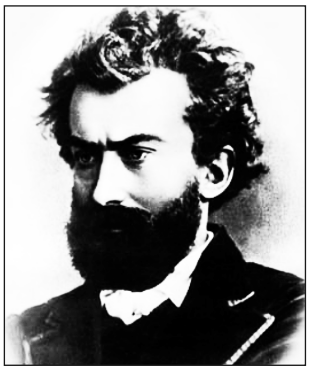

Микола Миклухо-Маклай.

Таким чином, українство не тільки годувало світ золотою пшеницею, але й далі, як це вже було за часів гетьмана Пилипа Орлика, підказувало всім сусідам основоположні підвалини архітектури майбутнього світу. І це стосувалося не тільки Європи. Українці не тільки відкривали в XIX ст. нові землі, але й приносили туди цивілізаційні концепції взаємовідносин різних культур, а поверталися назад з неоціненними знаннями про невідомі досі культури. Наприклад, доповідь Миколи Миклухо-Маклая (1846—1888) в Російському географічному товаристві 1869 року про здійснені ним перші наукові експедиції на Канарські острови, в Марокко, вздовж узбережжя Червоного моря була сприйнята як визначне наукове дослідження.

Але найбільше прислужився науці Миклухо-Маклай своїми експедиціями до Нової Гвінеї (1871—72, 1874, 1876—77, 1880, 1881, 1883), Меланезії (1876, 1879), Мікронезії (1876), на Филипинські острови, в Індонезію (1873), завдяки чому світ дізнався про побут і культуру народів цього регіону.

Микола Кибальчич.

У той же час українці перебували на передових позиціях у розвитку найбільш технологічних галузях тогочасної науки. Скажімо, український шлях у подальшому розвитку ракетної техніки торував Микола Кибальчич (1853—1881), котрий народився в Коропі на Чернігівщині в сім'ї священика. Будучи заарештований за участь у підготовці замаху

на царя Олександра II і зрозумівши, що йому загрожує смертна кара, він мучився тільки над тим, що не встиг зреалізувати бодай на папері свій проект міжпланетних польотів, над яким працював навіть таємно від друзів. Відмовившись просити помилування, він вирішує завершити свій проект у в'язниці напередодні страти. На камерній стіні креслить і пише поламаним гудзиком. Коли вдалося дістати паперу, переписує з стіни свій проект і вручає його своєму адвокату: «Важливо врятувати мою ідею, врятувати винахід, щоб вони стали надбанням людства!.. Вони відкриють людині шлях на Марс, Венеру. Дадуть можливість заселити всі планети Всесвіту, на яких можливе життя. Вони підкорять людині космос, подолають нескінченні космічні простори! За всю історію землі ця ідея не була ніким пропонована. Я з 14-річного віку виношую її в собі. І тепер вже ясно бачу і твердо знаю, як зробити, щоб літальний апарат, важчий за повітря, подолав земне тяжіння і здатний був літати у безповітряному просторі». Кибальчич загинув, але його проект, який до 1917 року пролежав у жандармському архіві, був урятований.

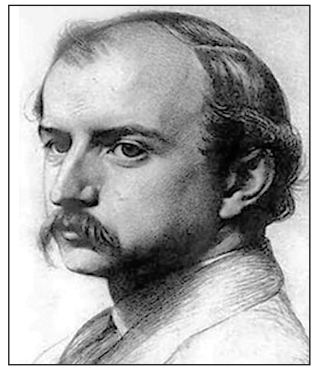
Памфил Юркевич.

У XIX ст. українці не тільки шукали шляхи до інших народів на планеті, не тільки мріяли вже про міжпланетні польоти, але й за прикладом Григорія Сковороди намагалися більше пізнати власне людину на Землі. До цього особливо прилучився видатний український філософ Памфил Юркевич (1826—1874), який народився на Полтавщині. Своїми ж першими науковими трактатами «Ідея» і «Серце і його значення в духовному розвитку людини згідно зі Словом Божим» молодий український філософ завоював прихильність не тільки київських студентів. Розвиваючи свій погляд на людину, свою нову систематичну антропологію, вироблену в дусі конкретного християнського ідеалізму, він вніс свіжий струмінь у наукову думку тогочасного світу, посідаючи своє гідне місце серед його мислителів.

Особливо ж Памвил Юркевич заявив про себе голосно, коли у відповідь на матеріалістичний твір Миколи Чернишевського «Антропологічні принципи в філософії» опублікував свою відповідь під назвою «З науки про дух людини», у якій вказав на хиби російського автора. Тоді Памфилу Юркевичу довелося витримати своєрідний «хрестовий похід», на який він відповідає новими працями з київських пагорбів: «З приводу статей богословського змісту, поміщених у Філософському лексиконі», «Докази існування Бога» та «Мир з ближніми як передумова християнського співжиття».

Ця полеміка і вирішила майбутнє вже всім відомого українського філософа: з 1861 року Юркевича переводять на посаду професора філософії Московського університету, де він публікує ще один філософський твір, підготовлений у Києві: «Мова фізіологів і психологів». Його учень Володимир Соловйов писав згодом про свого вчителя: «Індивідуальний характер Юркевича, без сумніву, формувався на загальному тлі української природи. Їй відповідала його задумливість, заглибленість у самого себе, чутливість більш інтенсивні, ніж екстенсивна, а також і впертість і замкненість, що доходила до хитрості... До цих рис треба додати ще одну, також українську рису —

особливий рід зосередженого гумору, — він смішив мене сам тільки злегка посміхаючись».

До видатних українських філософів XIX століття необхідно також віднести ще одного полтавця — Володимира Лесевича (1837—1905). У своїх критичних філософських статтях він гостро засуджував російських учених за «словесну повінь у пустині думки», містицизм і юродство. Відкидаючи елітарну концепцію культури, виступав за найширше розповсюдження знання в умовах свободи слова та друкування.

Володимир Лесевич.

Треба відзначити й те, що Володимир Лесевич завжди згадував про рідну землю. «Відірваний обставинами особистого життя й громадської діяльности від рідного грунту з дитячого віку, — писав Сергій Єфремов, — В. Лесевич все ж не перевернувся в «общеросса». З роками його прив'язаність до рідного краю не тільки не зменшувалася, але все збільшувалася і дійшла накінець до того, що в останніх роках свого життя він уже просто і безпосередньо пристав до українського руху».

У такому ж плані оцінював видатного філософа і Михайло Грушевський: «Рідко можна бачити таку нерозривну злуку інтересів загальнолюдських з тіснішими, зв'язаними з своїм народом і вітчизною, такого переймання зарівно вічними загадками людського існування й найближчими потребами хвилі своєї суспільности...».

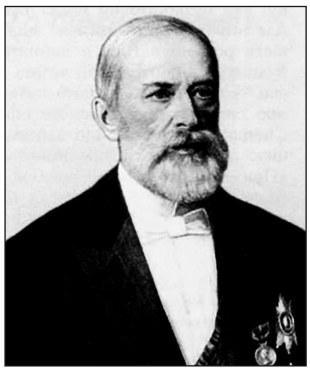
Микола Бунге.

Поряд з цим відомим українцем у столиці Російської імперії у XIX столітті на розвиток економічного життя великий вплив справляв уродженець Києва Микола Бунге (1823—1895). Цей випускник Київського університету не тільки домігся значних успіхів у розробці правничих наук і двічі очолював рідний вищий навчальний заклад, а й добився стрімкої кар'єри на державній службі — він призначався міністром фінансів і головою Державної ради міністрів Росії.

Водночас український народ висунув тоді зі свого середовища таких економістів-теоретиків, котрі могли дискутувати з представниками інших націй щодо подальшого розвитку людства. І тут насамперед маємо згадати про уродженця нинішньої Черкащини Сергія Подолинського(1850—1891), котрий, за словами Миколи Руденка, «надто рано згорів у космічному полум'ї», але довів, що «саме праця, особливо в рільництві, створює умови для максимального нагромадження сонячної енергії на планеті».

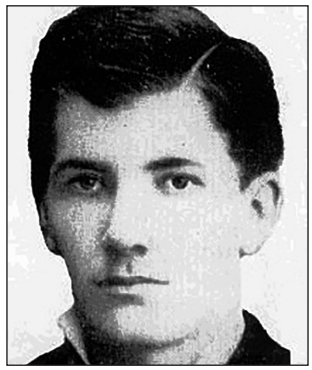
Сергій Подолинський.

Отже, додаткова вартість — це додаткова енергія Сонця, яку людство використовує для свого прогресу. Завдяки цьому вихованець Київського університету спростував тео-

рію Маркса про те, що додаткова вартість створюється експлуатацією людини людиною. Зрештою, Маркс, з яким Сергій Подолинський зустрічався в 1872 році, погодився, що теорія Подолинського логічно обгрунтована.

Велика заслуга Сергія Подолинського полягає і в тому, що він поставив проблему української економіки на національному грунті. Він уперше порушив також питання розвитку українського капіталізму, про що засвідчує його праця «Ремесла і фабрики на Україні», в якій наші терени розглядаються як окремий господарський організм.

«Зрадив» вчення Карла Маркса, коли добре розібрався, куди воно може завести людство, ще один наш представник економічної науки — Михайло Туган-Барановський (1865—1919). Так, це той, хто побачив абсурдність марксизму в безоглядній класовій боротьбі, в прагненні до повної соціалізації всіх засобів виробництва та намаганні створити міжнародну пролетарську солідарність. Він також не погоджувався з Марксом щодо осуду всіх соціалістів-утопістів і необхідності революції, оскільки, на його думку, спосіб виробництва в матеріальному світі завжди зумовлюється політичними, соціальними та інтелектуальними чинниками самого життя.

Михайло Туган-Барановський вірив не стільки в силу революції, скільки в силу організації. За словами А. Качора, він закликає до організації праці і виробництва та шукати нового способу розподілу суспільного добра, щоб забезпечити інтереси не тільки продуцента, але й кожного споживача. На відміну від марксистів, Туган-Барановський не вважав кожного виробника паразитом.

Він також заперечив постулат марксизму про класові політичні партії, оскільки, на його думку, таких ніколи не було і не буде, бо класи — це спільність інтересів, а партії — спільність думок. У розвиток цієї думки наш земляк заперечує придатність політичної партії до оборони пролетарських інтересів. Адже всяка партія, пише він, «передбачає керманичів і кермованих, провідників і ... натовп, парляментарне представництво стоїть занадто далеко від маси робітників, щоб підлягати її контролеві. Парляментарна діяльність вимагає такого рівня освіти, який, звичайно, робітникові недоступний. Через те управління партією, природно, зосереджується в руках людей, які або цілком нічого спільного з пролетаріятом не мають і своїми економічними інтересами належать до буржуазії, або у виходці з пролетаріяту, які цілком порвали зв'язки з умовами життя пролетаріату».

Проте на повний голос про себе Михайло Туган-Барановський заявив працею «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне господарство». Цим своїм дослідженням він увійшов в історію світової науки. Він був одним з перших, хто, за словами Андрія Качора, «ясно і послідовно виложив усі етапи та причини економічних криз і від вивчення господарських криз перейшов до вивчення коньюнктуральних циклів у цілому, створюючи власну теорію про економічні кризи, яка мала тоді великий вплив на хід думок багатьох сучасних йому економістів-теоретиків, зокрема тих, що займалися дослідами господарської коньюнктури, тобто сукупности ознак, що характеризують стан капіталістичного господарства в певний період часу: рух цін, відсотків, курсу цінних паперів, курсу іноземної валюти, дивіденди від різних акцій, висоти продукції, висоти заробітної платні тощо».

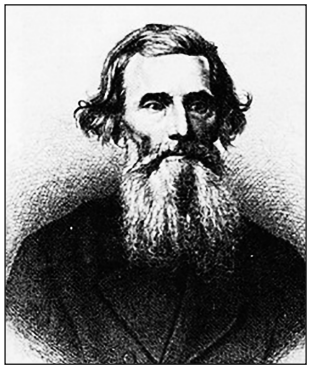

Володимир Даль.

Українська еліта в XIX ст. дуже багато працювала для вселюдського, особливо ж для наших найближчих сусідів. Зрештою, українець Володимир Даль (1801—1872) з Луганська створив для росіян і донині невичерпне джерело їхньої мови, уклавши в 1863—1866 роках «Тлумачний словник живої великоруської мови» в чотирьох томах і видавши російські приказки й прислів'я.

Але багато українці зробили й для себе. Насамперед утвердилися, що мають свою мову й душу, до чого спочатку доклався найбільше Іван Котляревський. Про значення його творчості не тільки для українства, а й усієї світової спільноти найяскравіше висловив Тарас Шевченко: «Будеш, батьку, панувати, поки живі люди, поки сонце в небі сяє — тебе не забудуть!».

Іван Котляревський.

А вже Шевченко перейняв естафету від Івана Котляревського в справі пробудження не тільки свого, рідного народу, але й усіх поневолених. Вже за його життя царська охранка звернула увагу на велику популярність його серед українства, особливо в колах інтелігенції. А ще тоді Панько Куліш промовив: «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах — всюди він був би між своїми...».

Тому й не дивно, що коли 1959 року американський конгресмен Алвін Бентлі вносив пропозицію про спорудження в столиці США пам'ятника Великому Кобзареві, то він вписав до резолюції такі слова: «Тому, що в Східній Європі минулого і цього сторіччя ім'я і праці Тараса Шевченка блискуче відзеркалюють аспірації людини на особисту волю і національну незалежність; і

Тому, що Тарас Шевченко, поет-лауреат України, був натхнений нашою американською великою традицією боротись проти імперіалізму і колоніальної окупації свого рідного; і

Тому, що в багатьох частинах вільного світу відбудеться впродовж 1961-го року відзначування Шевченкового сторіччя в честь цього безсмертного чемпіона волі; і

Тому, що нам в нашій моральній спроможності, як вільним людям у незалежній державі (нації), припадає символізувати дійсно нерозривні духові зв'язки в писаннях Шевченка між нашою країною і 40-мільйоновою українською нацією, тому постановлено...».

Але найголовніше, що пробудила муза Шевченка, — це прагнення української волі. Це він — Шевченко — став справжнім глашатаєм української незалежності й самостійництва. Це саме його твори склали ідейну основу праць «Україна іредента» Юліана Бачинського, «Самостійна Україна» Миколи Міхновського і «Русь-Україна і Московщина» Лонгина Цегельського.

Зрештою, це поезія Шевченка привела на Зелені Свята 1891 року на його могилу в Каневі українську молодь, яка тоді ж витворила Братство тарасівців, що поставило

за мету «такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдовольненнє усім моральним, просьвітним, соціальним і політичним потребам українського народу».

І коли після смерті Тараса Шевченка треба було перейняти естафету духовного проводу української нації, то на цей рівень піднявся Іван Франко — той, хто найбільш чітко означив моральні критерії українського Мойсея:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.
Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли й заглухне й найчіткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду,
І правду й щирість відкрива, як новість.
Блаженний муж, що серед ґвалту й гуку
Стоїть, як дуб посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зламатися, ніж поклонитись злому.

Тільки справжній провідник свого народу постійно болює його проблемами, без них він не уявляє свого життя. А тому Іван Франко і заявляє:

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай мене, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!
Рви серце в мні, бліда жура-марюко,
Не дай заснуть в постелі безучасти, —
Не покидай мене, грижо-гадюко!

Кредо українського Мойсея вивів Іван Франко і в поезії «Каменярі».

Прикуті залізними ланцюгами до скелі каменярі, як зазначав Симон Петлюра, знають, який тягар, яку неймовірно важку працю взяли на себе: вони чують, як за ними плачуть матері, діти і жінки, що вони їх залишили для «праці, поту і мук», до них досягають докори і друзів і ворогів, що проклинають і їх самих, і «справу» і «думки їхні». Вони самі терплять муку:

І в нас не раз душа боліла
І серце рвалося і груди жаль стискав,

Та ні прокляття, ні сльози, ні страждання жодного з них не відірвали від праці:

І молота ніхто із рук не випускав!

Такий титанічний вибух народної віри в майбутнє заповів автору цих слів сказати, що народжується зовсім нова генерація еліти, котра твердо стоятиме на шляху до світлого майбутнього, бо всі вони вірять, «що своїми руками

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Але найбільш повно чин українського Мойсея постає перед нами в в однойменній поемі Івана Франка, написаній 1905 року. Характеризуючи героя цієї поеми, що майже доконавши мети свого многотрудного життя, вже стоїть на «краю могили», поет говорить про нього:

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав.
І трудився для неї.

Маємо стверджувати, що Іван Франко не тільки виклав нам своє бачення чину українського Мойсея в багатьох власних творах. Він утверджував його і своїм щоденним українським здвигом. Так, саме він разом зі своїми товаришами і за допомогою вихованого ним молодого покоління викликав і зорганізував новий рух Молодої України з новими ідеями про всебічне визволення українського народу. Він уперше в новітній історії підготовив і зорганізував модерну українську політичну організацію на масових підставах з упорядкованою всестороньою програмою суспільної і національної боротьби (Українська Радикальна Партія). Він дав їй програму і духа та провід як голова.

Він з'єднав українську національну ідею з прагненням широких мас до соціальної справедливості, чітко вказав засади для повного національного визволення — «від Кубані аж до Сяну-річки — одна нероздільна». Вказав європейський шлях розвитку, застерігаючи від однобічної орієнтації на схід. «Він, — наголошував Роман Смаль-Стоцький, — був і є нашим Мойсеєм, що провадить нас разом з Шевченком і Лесею Українки до Соборної України — дійсно новітньої нації, в якій буде забезпечена воля й гідність людини та соціяльна справедливість».

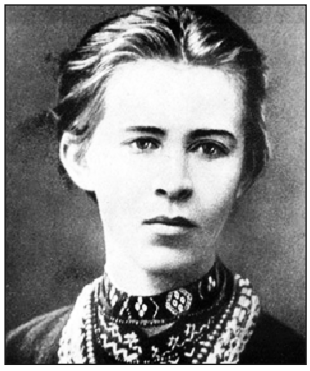
Леся Українка.

Леся Українка також належить до гордості української нації. Ця тендітна жінка мала в серці те, що «не вмирає». І настільки потужно виражала своє українське національне єство, що воно ставало зрозумілим і доступним багатьом народам.

Те, що зробив Шевченко з українською поезією, міг зробити з українською прозою Микола Гоголь, проте він на це не спромігся. Ніхто не забороняв писати йому українською мовою, проте він вибрав російську, присвятивши себе розвитку російської літератури. Водночас ми не можемо повністю віддавати його сусідам. «Не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя, — писав Михайло Грушевський, а і з огляду на його українські почуття ми не маємо права викидати його з історії українського руху, розвою української свідомости. І менше всього можна згодитися на те, щоб його протиставляти українському рухові, як щось принципіяльно йому противне. — ВІН НАШ, ВІН НЕ ЇХ».

Але справді щиро нашим був Антон Чехов (1860—1904), який здобув росіянам світову славу, але свідомий свого українського походження залишався прихильним до

Антон Чехов.

боротьби рідного народу за збереження своєї власної мови, національних традицій. Так, він, як і Гоголь та багато інших українських геніїв, змушений був писати по-російськи, але він збагатив російську літературу, за словами Івана Овечка, «завдяки своєму вродженому українському талантові, під впливом благотворного українського сонця, української природи, в тісному зв'язку з українським населенням, його побутом, в любові до української землі».

Необхідно наголосити й на тому, що Чехов прийшов у російську літературу зі своїм українським «я», відтак він зміг їй дати те, чого їй не могли дати протягом усієї історії самі росіяни — специфічний, тільки українцям притаманний гумор. Дослідник його творчості О. Подільський написав: «… мої шляхи до пізнання душі Чехова переконали мене, що Чехов — УКРАЇНЕЦЬ, хоч увесь світ вважає його росіянином. А ми, українці, милуючись гумором Чехова, не усвідомлюємо собі, що милуємось нашим рідним УКРАЇНСЬКИМ гумором, гумором Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гоголя. Гумор Чехова м'який, лагідний, гуманний, гумор ласкавої людини — це наш, український гумор... Адже ні Пушкін, ні Толстой, ні Лєрмонтов, ні Тургєнєв, ні Гончаров, ні Горький гумору не мають. Це знає весь світ...».

А крім того, два українські гумористи створили невмирущі постаті російської дійсності: Гоголь — Держиморду, а Чехов — Унтерпришибєєва...

Українського походження були й інші відомі російські літератори. Так, з Волині походить рід Федора Достоєвського. Майже сто років тому росіянин Сергій Любимов свою статтю про Достоєвського в «Литературной мысли» (1922) закінчував так: «Можливо, що южно-руське походження Ф. М. Достоєвського не зовсім стрічене, а швидше всього приглушені його національні риси й почуття, спадкова боротьба за православ'я, ведена багатьма поколіннями його предків, змішана взаємодія двох культур, західнолатинської й східноправославної, що боролись між собою протягом ряду століть у південно-західному куті Росії, допоможуть розгадати й пояснити деякі сторони багатогранної й глибокої діяльності великого письменника».

Федір Достоєвський.

Василь Наріжний.

Але поряд з такими видатними українцями, як Микола Гоголь і Антон Чехов, ми не повинні забувати про українство Василя Наріжного (1780—1825), автора перших історичних російських романів. Як і того, що волинська земля зростила для російської літератури ще одного талановитого письменника — Володимира Короленка (1853—1921).

У XIX ст. одні українці засвідчили свою геніальність у

красному письменстві, а інші довели, що по-справжньому володіють пензлем. Видатний художник світової слави Іван Айвазовський(1817—1900), який народився в родині галицького вірменина та українки, у 27 років стає академіком. Його мистецька індивідуальність була творчо поглиблена вже в його ранніх картинах «Захід сонця. Україна» та «Чумаки в степу». А потім він повністю віддався малюванням морської стихії, переливаючи свою експресію на полотно блискавично. Такі його картини, як «Море», «Загибель корабля», «Серед хвиль», «Дев'ятий вал», «Всесвітній потоп», «Георгіївський монастир», «Прибій біля кримських берегів» належать до класики світового мистецтва, завдяки їм він одержав своєрідний титул «поета Чорного моря».

Володимир Короленко.

Іван Айвазовський.

Пройнявся українською тематикою в своїй творчості, що принесло йому славу, й уродженець Маріуполя Архип Куїнджі (1842—1910). Зокрема, це: «Степ», «Чумацький тракт в Маріуполі», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі», «Дніпро вранці», «Захід сонця в степу».

На Вороніжчині народився видатний живописець Микола Ґе (1831—1894), який з п'ятирічного віку потрапляє до українського оточення родини в Києві й на Поділлі, де підтримувалася «традиційна малоросійська атмосфера». Все це відбилося в майбутній творчості художника, тим паче, що під час навчання в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі Микола Ге постійно контактує з українцями Північної Пальмири.

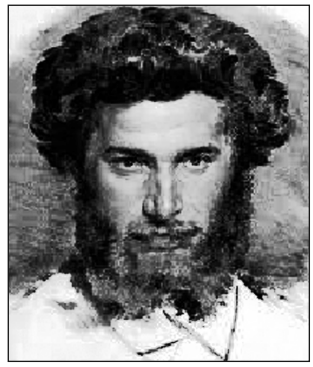

Архип Куїнджі.

Потяг до розкріпачення в творчості, протиставлення прогнилому псевдокласицизму, що культивувався в Російській імперії, призвів до ініціативи трьох художників українського походження — Івана Крамського, Миколи Ге і М. М'ясоєдова — заснувати в Петербурзі нове мистецьке об'єднання «Товариство пересувних виставок». До нього одразу ж пристали такі видатні малярі українського походження, як Костянтин Трутовський, Ілля Репін, Архип Куїнджі (Шаповал), Микола Пимоненко, Михайло Ярошенко. Невдовзі воно поширило свою діяльність на великі міста України, виставляючи експозиції в Києві, Харкові, Одесі.

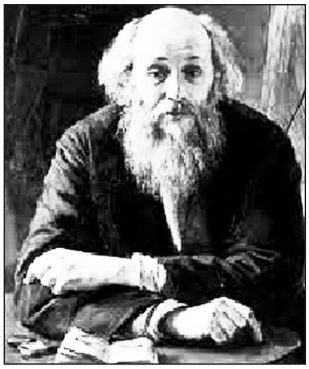

Микола Ґе.

Крім того, Україна витворила для світового образотворчого мистецтва таке самобутнє явище, як «Товариство пів-

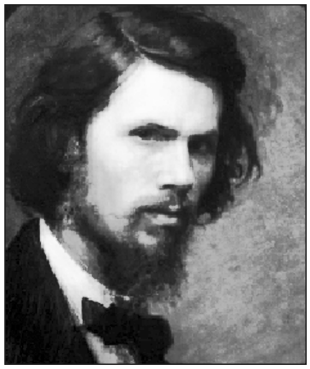

Іван Крамской.

денно-російських художників», що постало в Одесі наприкінці 80-х років XIX століття за ініціативи херсонського поміщика Л. Скадовського, котрий як митець і щирий український патріот, за висловом І. Кейвана, намагався «відірвати українських мистців від «общого котьолка», тобто від централі в Санкт-Петербурзі, творити на чисто українські теми й виставляти твори мистців на українській території».

Чільним діячем його був уродженець козацького Острогозька, що на Вороніжчині, Іван Крамской (1837—1887), який жив і працював у Санкт-Петербурзі. Відомий своїми класичними портретами визначних діячів російської культури: Л. Толстого, М. Некрасова, М. Салтикова-Щедріна та багато інших.

Ілля Рєпін.

Великим сином України залишався все життя уродженець Чугуєва на Харківщині Ілля Рєпін (1844—1930), що засвідчують бодай одні «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Це й справді, за словами Дмитра Чуба, «данина Репіна рідній Україні, це той твір, яким він ще наприкінці XIX століття заявив перед світом те, що напише українству незадовго перед смертю: «Я ваш, а не їхній». Такою ж даниною платив великий художник рідній землі й багатьма іншими своїми полотнами: «Чорноморці», «Гайдамаки», «Козак Голота», «Гопак у старовиному Запорожжі», «Гетьман», «Портрети Тараса Шевченка», «Чудотворний образ», «Дід з Чугуєва», «Вечорниці» тощо.

Сергій Васильківський.

Визначну роль у формуванні українського національного мистецтва відіграв уродженець Ізюма на Харківщині Сергій Васильківський (1854—1917). Постійно подорожуючи Україною, створив ряд відомих пейзажів: «Весна на Україні», «Влітку», «Кам'яна балка», «На околиці». За картину «На Дінці» отримав велику золоту медаль та звання художника першого ступеня. Багато подорожував пішки Лівобережною Україною, що дало теми для картин історичного жанру: «Козачий пікет», «Запорозький сторожовий пункт XVIII століття». Щодо написаних ним краєвидів України, Кавказу, то найпомітнішими серед них — «Гірський пейзаж», «Залишки вікового лісу», «Осінній вечір», «Ловлять снігура», «Гурзуф у місячну ніч», «Місячна ніч», «Козача левада». Усього ж творчий доробок Сергія Васильківського нараховує понад три тисячі творів.

Очевидно, саме українське коріння спонукало Петра Чайковського (1840—1893) часто використовувати в своїй творчості народні мелодії, які він пізнавав на нашій землі. З Черкащини, де народилися найкращі зразки творчості композитора (опери

Петро Чайковський.

«Євгеній Онєгін», «Орлеанська діва», фортепіанні концерти й п'єси «Пори року», балет «Лебедине озеро»), утверджувався талант світового рівня, котрий походив з українського козацького роду Чайків.

Водночас XIX століття дало для світу видатного українського композитора Миколу Лисенка (1842—1912), що по праву вважається родоначальником нашої національної класичної музики. З полтавської землі він приніс такий глибокий пласт національного колориту української музики, котрий пронизував усі його твори. Йдеться і про опери «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», кантату «Б'ють пороги», а також і про композиції на слова Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Степана Руданського. Крім того, Микола Лисенко написав музику до духовного гімну України «Боже, Великий, єдиний».

Микола Лисенко.

Гідно представляв Україну перед світом у музичному мистецтві Микола Леонтович (1877—1921). Простеньку мелодію «Щедрика» він після ретельної обробки перетворив у мистецький шедевр, котрий і донині співається в усьому світі, зрештою, Україна представлена ним у галузі музичної культури.

Микола Леонтович.

З початку XIX століття народжується і справді український національний театр, розпочинаючи з постановок творів Івана Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» у Полтавському вільному театрі. Потім розвиток українського театру йшов через поширення цього мистецтва гастролюючими трупами. Особливо ж великого успіху вони досягли під час виступів у Санкт-Петербурзі у 80-х роках XIX століття, в яких брала участь прославлена Марія Заньковецька (1854—1934).

Марія Заньковецька.

«Щось невимовно дивне, неописане трапилося, — писав Микола Садовський у своїх спогадах про її участь в п'єсі «Наймичка». — Це був такий тріюмф українського слова, якого воно більше ніколи не зазнавало. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою дивні риси простоти й мистецтва. Публіка, яка звикла до штучного і через це блискучого виконання імператорських артистів, потонула в тій божественній, художній простоті артистки... Уперше в житті своїм сальон побачив таку артистичну гру, від чого мусив переконатися, що в мужичому,

змученому працею тілі, під драною його свитиною, б'ється часто серце, гаряче серце. Це переконання дала їм художньо-чарівна гра Заньковецької. Зате ж і вітала її публіка! Вся заля, набита, мов улик бджолами, блискучим панством сальонів, стогнала і гучно вітала артистку».

І далі: «Слава трупи під орудою Кропивницького росла щодня. Квитки на вистави продавалися тиждень заздалегідь, а вся вулиця Мойка, яка вела до каси театру, була набита людьми всяких шарів суспільства і проїзд по ній припинився. В Петербурзі було багато українців, починаючи з бідолах, які працювали як маленькі урядовці у різних урядах, і до сенаторів зі золотими еполетами, які почали признаватися, що вони теж «малороси», але вже давно з України: «Дуже, дуже приємно познайомитися з земляками».

Геніальний Лев Толстой після перегляду її у виставі «Глитай або ж павук» у Москві 1887 року послав свого сина за куліси, аби той випросив від артистки «на згадку ту хустку», що її Заньковецька зриває з голови на сцені. Той подарунок від великої актриси й досі зберігається в музеї Льва Толстого.

Російський цар аплодував і кричав «Браво!", а після перегляду запросив українських акторів до виступу в одному з імператорський театрів. А ідеолог чорної сотні, редактор «Нового времени» Суворін, котрий досі цькував усе українське, став навколішки перед Заньковецькою і молив, аби переходила до російського театру, бо, мовляв, «другой такой артистки я никогда не видел". Він, до речі, кілька разів намагався перетягнути Марію Заньковецьку на російську сцену, заявляючи їй дослівно: «Бросайте вы вашу узкую национальную речку и выплывайте в широкое безбрежное море общерусского театра».

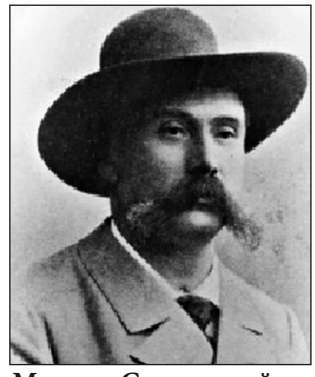
Микола Садовський.

Однак ні вона, ні її чоловік — артист Микола Садовський та інші українські артисти не зрадили свого рідного театру, незважаючи на те, що їм пропонувалися набагато кращі умови для праці й творчості. Сама Марія Заньковецька в автобіографії це пояснила таким чином: «На всі намагання залишити мене на імператорській сцені, на примусові запросини п. Суворіна до свого театру, Корша — до свого і ще багатьох інших, не дивлячись на ці корисні запропонування і надзвичайні винагороди, яких до того майже ніхто не одержував, незважаючи на становище високостоящого в той час російського театру, не дивлячись на все це, — я залишилась на своїй милій, хоч тоді й зовсім бідній і репертуаром, і положенням, і відносинами до неї з боку уряду — українській сцені».

Відзначаючи її талант, Іван Франко 1908 року лаконічно написав: «Зерно прозябло... і нива ожила і вкрилася ясною зеленню, зацвіла буйно, і в слушнім часі видасть багаті плоди. Ось ваша заслуга перед Україною і перед світом».

Одні українці представляли перед світом нашу літературу, інші — образотворче мистецтво, були й такі, котрі проектували й будували нові міста, прикрашали їх. І більшість з них пам'ятали про рідну землю, аби вона дихнула на них ароматом свого

повітря, оживила їх. На Великдень 1890 року студент Лазаревського інституту в Москві Агатангел Кримський записав серед свого потаємного: «Жду, не діждуся, коли це і я буду в осередку України, в громаді українофілів! Часто, дуже часто мрія пролине в мене об тому життю, яке могло би бути, коли б я був у Київі. Але що ж робити? Може бути, і мій пробуток у Москві має ту перевагу, що розвиває сильніше струну Українську, порушує саму глибінь чувства. Не зрадю я тебе, Україно, твій я навіки! Як я і тепер жадаю зблизитися з народом моїм, присвятити все життя своє йому».

Агатангел Кримський.

Віра в Україну додавала їм упевненості в своїх силах, відтак вони не могли вже «потопитися в російському морі й польському та мадярському озерах». Вони працювали для майбутнього України і всього світу.

XXXI. ЛИШ СПОВНЕНІ СОЛОДКОЇ МЕЛОДІЇ ПІСНІ…

Розробляючи програму знищення українства як нації, російське самодержавство особливу увагу в ній відводило православній церкві. Насамперед це завдання виконувалося на окраїнах українських земель. Скажімо, як тільки після поділів Польщі до Росії відійшли Волинь, Берестейщина, Холмщина і Підляшшя, одразу ж було запущено процес нищення греко-католицької церкви на цих теренах, вірних якої змушували переходити до російської православної.

Другою за чергою надійшла зміна адміністративних кордонів, аби, наприклад, ту ж Берестейщину назавжди відірвати від суцільного етнічного розселення, оскільки її включають до Гродненської губернії, де українці Берестейського, Кобринського, Більського й частини Пружанського повітів були зовсім чужими для тамтешніх білорусів.

А щоб назавжди розірвати зв'язок українців Берестейщини з Україною, в 1840-х роках ухвалюється рішення про те, аби всі названі регіони вказаної губернії розподілити між різними православними єпархіями, які для автохтонних українців були чужими за мовою й духом тамтешнього населення. Не один десяток років українське населення передавалося з однієї до іншої єпархії: спочатку до Мінської, потім до Литовської, а згодом — до Гродненської. А все для того, як розуміли самі жителі українських повітів, аби вбити в них національну свідомість.

Свого влада добилася: на початок XX ст. у народних училищах усіх типів і найменувань заборонено було вживати слово «Україна». А оскільки єдиним свідомим елементом і провідником національної ідеї серед народу залишалось місцеве корінне духовенство, яке навіть у своїх родинах і у відносинах між собою вживало винятково українську мову, то за це його систематично переслідували й постійно витісняли з парафій тамтешні архієреї, за походженням великороси, і заміняли вихідцями саме з неукраїнських губерній.

Як правило, це були всілякі авантюристи, скандалісти, п'яниці, шукачі пригод, неуки, вигнані з духовно-навчальних закладів, яких сюди закликали земляки чи родичі, які вже попередньо тут влаштувалися. І таким чином з берегів Оки, Волги, Ками, Ветлуги, Сухоні, Вичегди під гучною назвою «обрусителей и просветителей западного края» кинулись вони на терени Берестейщини винятково з метою наживи й збагачення, відкрито насміхаючись над мовою й

Українці на зламі XIX і XX століть.

звичаями нашого народу, і намагалися дискредитувати все українське.

Безплатно. № Листа
ПЕРВАЯ ВСЕОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ
населенія Россійской Имперіи,
ПЕРЕПИСНОЙ ЛИСТЪ
ФОРМА А.

Бланк перепису населення 1897 року.

Під цим впливом частина українців подекуди переписалася в католицьку віру, хоч не відмовлялася від української як рідної мови. Згідно з переписом 1897 року такими виявилося на Берестейщині: у Брестському повіті 70.838 чоловіків і 69.723 жінок, у Більському відповідно 31.800 і 32.456, Кобринському — 73.981 і 72.808, що становило абсолютну перевагу серед мешканців вказаних регіонів.

Що ж стосується привіслянського краю, то на початку XX ст. там нараховувалося близько 100 тисяч українців, у тому числі у Варшаві до 10 тисяч, не рахуючи майже півтори тисячі кубанців — конвою генерал-губернатора. За словами Тимоша Олесіюка, це було «прекрасним видовищем Варшави, коли вони, на прекрасних, вороних конях переїздили цілу Варшаву від Королівського палацу до Бельведеру. Переїздили, співаючи прекрасні українські пісні, зокрема, «Засвистали козаченьки»… Від їхніх прекрасних мужніх фігур в черкесках із «озирями» вороненого срібла, від їхніх папах із червоними верхами, не було сили відвести зачарований зір…».

Обробка результатів перепису.

Подібна практика для роз'єднання українства була вчинена царським самодержавством і щодо Нижнього Подоння. Щоб прискорити асиміляцію нащадків тих славетних козацьких формувань, які прийшли на Дон із Запорожжя і вже поступово розпорошувалися в конгломераті різних народів на території Війська Донського, туди 1888 року вольовим рішенням включено і три округи української Катеринославської губернії — Ростовський, Таганрозький і Олександрово-Грушевський.

А пояснювалося офіційно це причиною того, що, мовляв, «в торговых пунктах Ростовского уезда и Таганрогского градоначальства население Донской области сбывает свои произведения и вместе с тем получает из них все те продукты, в которых вообще имеет потребность сельское население; пункты эти граничат с областью, население тех и другой — в постоянных сношениях, а между тем принадлежность первых к губернии Екатеринославской усложняло отношения и народонаселения, и администрации».

Водночас поширеною була й ще одна версія, яка стосувалася прагнення єврейського капіталу взяти під контроль видобування антрациту в Олександро-Грушевському повіті Катеринославщини. А царська родина, як відомо, вбивство Олександра II

1881 року пов'язувала з єврейством, тож аби «позбавити права жити там жидам і не видавати про се обмеження нового закону, прилучено сей округ до Донщини, де жидам жити заборонено».

Однак на кінець XIX ст., незважаючи на відсутність рідної школи, постійну роль московської православної церкви в зросійщенні, українство Нижнього Подоння продовжувало зберігати вірність материнській мові. Згідно з переписом 1897 року в Донській області 365.821 чоловік і 352.618 жінок назвали рідною мовою українську. І якщо в Черкаському, Донецькому, 1-му і 2-му Донських, Усть-Медведицькому та Хоперському округах переважали кількісно великороси, то в Ростовському, Сальському і Таганрозькому абсолютну більшість становили ті, хто визнав за рідну мову українську (відповідно чоловіків і жінок: 58.998 і 56.931; 11.792 і 10.088; 127.796 і 122.186). Менше українців було в Черкаському окрузі, де із запорожців у XVI ст. започатковувалося донське козацтво — на загальну кількість населення (86.338 і 79.654) налічувалося українців 20.054 чоловіків і 18.893 жінок. У Донецькому відповідно 213.397 і 216.776 (без станиці). Українців 88.610 і 87.950.

Ігнорування історичних традицій розселення українців перекреслювалося і на Слобожанщині, де значні терени були включені до складу Воронезької та Курської губерній, хоч вони навіть територіально тяжіли до свого природного центру Харкова. Авторитетний російський дослідник О. Клаус у своїй фундаментальній праці «Наши колонии. Опыты и материалы по истории й статистике иностранной колонизации в России» (СПб., 1869) змушений був заявити: «Нынешняя Харьковская и южная часть Воронежской губернии входили в состав особого наместничества, переименованного в 1796 году в Слободскую Украину. Здесь, в слободах, по системе Дона и Донца, водворялись казаки — выходцы из Заднепровской, в это время польской Украины. Русское оседлое население было весьма редкое даже в большей части нынешней Саратовской губернии. Оно ограничивалось главнейше правым берегом Волги и отчасти линиям побочных рек, впадающих в нее и Дон...».

Зрештою, це засвідчив і перепис 1897 року: з 2.492.316 жителів Харківської губернії українців було 2.099.411. У Старобільському повіті, що обіймав усю північ нинішньої Луганщини, мешкало 299.599 українців, 52.932 росіян, 5.303 білорусів, 50 поляків, 1.085 німців, 172 циган, 99 євреїв, 15 татар. У Воронезькій губернії з 1.967.054 українці становили майже половину — 854.093, у Курській — 523.277 із загальної кількості 1.604.515. В Острогозькому повіті Вороніжчини, скажімо, тоді мешкало 90 відсотків українців, Богучарському — 80, Бірюченському — 70, Грайворонському — 60. Зрозуміло, що без української школи і церкви вони були приречені на поступову асиміляцію.

Ще до середини XIX ст., здавалося, не було побоювань щодо майбутнього Північного Приазов'я, яке входило до складу Катеринославщини. Як свідчить статистика, у 1861—1897 роках тут оселялися переважно українці. Так, серед 11 944 переселенців до Маріупольського повіту Катеринославської губернії абсолютну більшість — 8764 особи — становили мігранти з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини та інших українських земель. В Олександрівському повіті вихідців з інших регіонів України налічувалося 6871, при загальній кількості переселенців 11 341 чоловік. Зауважимо, що, крім

того, в містах тодішньої Катеринославщини оселилося ще 31205 осіб з Київщини, Поділля, Чернігівщини, Харківщини, Волині і Полтавщини.

І в Бахмутському повіті, куди в другій половині XIX століття в зв'язку з промисловим освоєнням Донбасу прибуло багато росіян, українці також тоді значно переважали: відповідно 181.584 і 99.953. Та й у тодішній столиці Донбасу — Бахмуті українців нараховувалося 11.930, а росіян — тільки 3.659. Із загальної кількості 332.478 мешканців Бахмутського повіту, 239.148 осіб були місцевими уродженцями, 15.828 народилися в інших повітах Катеринославщини, 76.140 — з інших губерній, 1.362 — з інших держав. У повітовому місті проживало 14.202 місцевих уродженців, 866 — з інших повітів Катеринославщини, а 4.147 — з інших губерній, 101 — з інших держав.

Найбільший притік до Бахмутського повіту був з Області Війська Донського — 2.844, Воронезької губернії — 1.741, Калузької — 2.177, Київської — 756, Курської — 10.218, Могилівської — 2.451, Орловської — 6.860, Полтавської — 2.514, Рязанської — 1.645, Смоленської — 4.989, Таврійської — 6.659, Тульської — 2.072, Харківської — 12.915, Херсонської — 959, Чернігівської — 2.303. Власне з українських губерній прибуло 26.653, з Кубані — 444, Чорноморщини — 26. Але значна маса переселенців українського походження походила також і з Області Війська Донського, Воронезької й Курської губерній. До Бахмута найбільше прибуло з Харківщини — 1.220 осіб, Полтавщина дала 218.

Подібна картина складалася і в Слов'яносербському повіті, територія якого нині становить основний промисловий потенціал Луганщини: українців — 82.974, росіян — 63.767. Хіба що останні переважали в Луганську, населення якого на той час формувалося головним чином за рахунок приїжджих таким чином: Область Війська Донського — 665, Воронезька губернія — 245, Київська — 102, Курська — 213, Полтавська — 101, Рязанська — 194, Харківська — 825, Херсонська — 92, Чернігівська — 117.

З українських регіонів йшов значний потік переселенців також до Таврійської губернії. Скажімо, серед 28 914 чоловік, що оселилися в 1861—1897 роках у Мелітопольському повіті, волинян було 132, киян — 3012, подолян — 647, полтавців — 7238, харків'ян — 2410, чернігівців — 3465, тобто загалом близько 17 тисяч. Така ж ситуація спостерігалася в Бердянському, Дніпровському повітах Таврії. Більшість переселенців прибувало сюди з Полтавської губернії.

Що ж до Херсонщини, то тут оселялися переважно вихідці з Київщини і Поділля. Зокрема, серед 24712 переселенців, що прибули до Херсонського повіту, киян було 7490 осіб, подолян — 1886, полтавців — 7611, чернігівців — 2254; в Одеському повіті відповідно — 2743, 1303, 799, 360; в Ананьївському — 462, 11 303, 306 і 832, Тираспільському — 1108, 3615, 148 і 287.

За даними перепису 1897 року, населення Південної України за національною ознакою визначилося так (у відсотках):

	Бесараб. губ.	Херсон. губ.	Таврій. губ.	Катерин. губ.
Українці	19,6	53,5	42,2	68,9
Росіяни	8,2	21,1	27,9	17,3
Білоруси	-	0,8	0,7	0,7
Поляки	0,3	0,1	0,7	0,6

Болгари	5,3	0,9	2,8	-
Молдавани	47,6	5,4	0,2	0,4
Німці	3,1	4,5	5,4	3,8
Греки	-	0,3	1,3	2,3
Вірмени	-	0,1	0,6	-
Євреї	11,8	11,8	3,8	4,7
Караїми	-	0,1	0,6	-
Гагаузи і турки	2,9	-	0,2	0,3
Татари кримські	-	0,1	13,0	0,8
Інші народності	1,2	0,3	0,6	0,2

І це, незважаючи на те, що у вказаний регіон на роздані царським урядом своїм вельможам землі Вольностей Запорозьких з великоросійських губерній намагалися переселити побільше кріпаків, закликати іноземців із Західної Європи. Наприклад, тільки в межі Херсонського повіту на той час вселилися вихідці з 22 губерній Російської імперії.

Проте перепис 1897 року засвідчив, що українці цілковито переважають інші етноси в південних районах України. Так, в Олександрівському повіті проживало 224 122 українці, Маріупольському — 117 206, Дніпровському — 156151, Херсонському — 323 627, Тираспільському — 80049. Лише в Одеському повіті українці за чисельністю посідали в той час третє місце (133 474), поступившись росіянам (228 436) і євреям (134 020).

На перший погляд, зовсім невідрадною була картина з українством Криму, коли зважати на його українськість у XVII ст. — за статистичними даними 1897 року в Криму мешкало 63 тисячі українців; зокрема в Перекопському повіті 22 відсотки, Євпаторійському — 21, Керченському — 16, Севастопольському — 13, Феодосійському — 12. Однак серйозний аналіз результатів згаданого перепису дає вагомі підстави засумніватися в достовірності даних щодо українського населення Криму. Так, у Сімферополі зафіксовано 3399 осіб нашого етносу. Водночас вихідців з таких українських губерній, як Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська та Чернігівська нараховується в Сімферополі 6314. Крім того, значна кількість українців оселилася в цьому місті, перебравшись до нього з Бесарабської, Воронезької, Гродненської, Курської губерній та Області Війська Донського — вихідців з цих регіонів записано 1936. Звичайно, залишалися в Сімферополі й ті українці, котрі тут народилися, і вже рахувалися місцевими.

Подібну картину можна спостерігати і в Севастополі. Українців тут зафіксовано лише 7322 особи, в той же час, коли уже постійних жителів, народжених за межами Таврії в Україні, значиться 13182. А чимало українців безумовно було серед тих 3041 мешканця, хто народився на Донщині, Вороніжчині, Курщині, в Бесарабії.

Але особливо наочним є факт викривлення даних щодо українського населення в Балаклаві. В той час, як перепис вказує лише на 17 українців, вихідців лише з чисто українських губерній нараховується 76. Цей факт ігнорування українців на півострові визнавався пізніше і кримською більшовицькою владою. Так, вказуючи на цю помилку в «Памятной книге Таврической губернии на 1889 год», вона, зокрема, наголошувала, що

цим виражалася «повною мірою політика великодержавного шовінізму колишньої царської Росії, яка намагалася стерти національні грані українського народу, а тому в даний час (у 20-і роки XX ст. — *В. С.*) важко простежити, коли і як колонізовувався півострів за рахунок українців. Ця трудність ускладнюється ще й тим, що Крим стикувався як сухопутним, так і морським кордоном з Україною, і частина території колишнього Новоросійського краю нині війшли до складу Української СРР, а частина — Кримської АСРР.

Справді, підмічена кримськими більшовиками обставина при уважному розгляді може дати роз'яснення щодо кількості «українців, які переселялися на півострів з материкових повітів — Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського Таврійської губернії і яких, особливо в містах, записували, як правило, великоросами. У Перекопському повіті, наприклад, у 1897 році вихідців з інших повітів Таврії було 13 277 осіб, у Сімферопольському — 2017. До речі, це стосувалося й інших регіонів Російської імперії.

Перевага українців у колонізації Північного Кавказу, особливо на північ від річки Кубані, також непокоїла царське самодержавство, яке прагнуло якомога швидше знівелювати в місцях нового оселення запорозького козацтва його звичаєві традиції та духовність. Саме здійснення цього завдання викликало рішення царських властей реорганізувати українське за національним складом Чорноморське козацьке військо в змішане Кубанське, включивши до його складу частини колишнього Кавказького лінійного козацького війська, яке формувалося з донців. Про такий намір свідчить лист головнокомандувача на Кавказі князя Барятинського до тодішнього військового міністра Російської імперії Мілютіна: «В Черноморском войске, состоящем из малороссов и хранящем предания Запорожской Сечи, их отдельность принимает вид национальности и выражается нерасположением к инородцам, которых казаки недружелюбно называют москалями. Слияние Черноморского войска с Кавказским Линейным может действовать против этого, но чтоб это слияние проникло в самый быт казаков».

План передбачав перемішати чорноморців з лінійцями, щоб остаточно знищити українську національну свідомість, по суті, на всіх теренах Північного Кавказу, тим паче що чорноморців змушували переселитися за Кубань, де їх очікували збройні сутички з горцями. Спроби чорноморців випросити шляхом компромісів і поступок для збереження хоча б у назві пам'яті про Запорозьку Січ успіхів не мали: російському шовінізму не терпеливилося здійснити свою мрію про нищення всього українського.

Втілення таких мрій у життя не забарилося: 19 листопада 1860 року до Чорноморського війська приєднано західну частину Лінії (6 бригад) з наданням цілому війську нової назви: «Кубанське козаче військо». При цьому порядок адміністрації, який був у чорноморців, поширено і на лінійців. Із західної частини Лінійного війська створено маленьке «Терське козацьке військо», а деяка частина з нього приєднана до Ставропольщини з поверненням козаків у селян.

У відповідь на це 1861 року вибухнув бунт у станицях Щербинівській і Конелівській. Його підтримали й інші козаки, а також старшина. Повсталі «вимагали повернення назви Чорноморського війська, недоторканності чорноморської території, відміни переселення, а якщо все-таки будуть переселяти — відкласти переселення до кінця війни, і не переселяти станиці, а тільки окремі родини з станиць».

Яків Кухаренко.

На жаль, тодішній наказний отаман Яків Кухаренко став на бік російського уряду проти своїх же козаків, відтак на землі адигів розпочали переселяти чорноморські родини: «Багатовікові степовики, чорноморці, виявились безпомічними в налагодженні господарства в лісовій зоні лівобережжя Кубані і берега Чорного моря. Знову масові смерті...». Мабуть, саме тоді, після штучного перемішування чорноморців з лінійцями, настав психологічний злам українців Кубані. Так, дозволяли купувати садиби і землі у власність не тільки переселенцям за Кубань, а й тим, хто прибував на Північний Кавказ. Але прискореними темпами відбувалося зросійщення, будь-які спроби пробудження національної свідомості рішуче присікалися, а відтак історична пам'ять, козацькі ідеали поступово затуманювалися.

Скажімо, українськими переселенцями засновувалися новоутворені станиці, яким влада давала назви, що не мали жодного відношення до історичної пам'яті нашого народу, в той же час мали б свідчити про нібито їхнє російське походження: Калужская, Пєнзєнская, Рязанская, Твєрская тощо. А вселені до них Швеці, Мельники, Ковалі, Іваненки, Тищенки, Крамарі, Шевченки, Шаповали, Сушки, Бабії та інші, що не прийшли на Кубань з Калузької, Пензенської, Рязанської, Тверської губерній, тобто з Росії, а саме з України, ставали за документами Швецови, Мельнікови, Ковальови, Іваненкови, Тіщенкови, Крамарови, Шевченкови, Шаповалови, Сушкови, Бабієви...

У той же час російські шовіністичні сили на початку XX ст. ставлять питання по перейменування власне українських. Мовляв, «старі станиці, що одержали свої назви від куренів, існуючих ще в Запорожжі, невільно пробуджують спогади про предків-запорожців і їхню колишню славу і подвиги». Однак цей український регіон тримався за своє материнське: за переписом 1897 року «малорусская народность преобладает в Кубанской области. Коренное казачье население преимущественно говорит на малорусском языке (Ейский отдел — 93,6 %, Темрюкский — 92,3 %, Екатеринодарский — 57,6%)».

Справді, Північний Кавказ, хоч і був наприкінці XIX століття етнічно заселений переважною більшістю українців, мовно в різних обставинах зазнали більшою чи меншою мірою зросійщення. На Дону більшість козаків розмовляла по-російськи. Новопоселенці-українці по станицях, наслідуючи старожилів-козаків, також намагалися швиденько позбутися «хахлацької» мови. У Донській області було досить великих міст, у яких панівна російська мова реп'яхом чіплялася до кожного малороса. Всякі Панченки, Ярошенки, Литвиненки, Пустовойти та їм подібні, як виражався О. Болотенко, залюбки цвенькали по-московському, підкреслюючи свою нібито російськість, мешкаючи в Ростові-на-Дону.

Переселення українців на нові землі протягом багатьох століть, як правило, викликалося потребою використати їхній хліборобський талант для освоєння родючих перелогів. З середини XVIII століття українське селянство розпочинає розорювати великі масиви заволзьких степів, означуючи нові поселення батьківськими назвами з рідної сторони. А невдовзі цей процес поширюється в оренбурзькі степи, в При-

уралля. З другої половини XIX ст. українські хлібороби в же господарюють у казахських степах, створюючи такий величезний регіон власного розселення, як Сірий Клин.

Там, до речі, царський уряд не противився перенесеним з України власним назвам нових поселень, як це було на Кубані. Очевидно, з розрахунку того, що відірвані від батьківщини селяни в нових умовах швидко асимілюються. Тим паче, що в селищах, які закладалися в степах, планувалося вселяти 40 відсотків українських родин і по 30 — російських і білоруських — у розрахунку на те, що росіяни й білоруси об'єднаються проти українців. На практиці ж виявилося, що більшість переселенців з Московщини пішли в лісисті місцевості й побіля води й залізниці, а білоруси охочіше приставали на союз з українцями.

Тому й з'являються наприкінці XIX ст. в Північному Казахстані в першій переселенській хвилі села з переважною, якщо не повністю з українською людністю: Алексєєвка, Богданівка, Бірки, Благовіщенка, Веселівка, Виноградівка, Воскресенівка, Григорівське, Михайлівка, Новопокровське, Новоросійське, Петрівка, Полтавка, Святодухівка, Семиполка, Спасівка, Тернівка, Троїцьке. А друга хвиля додає ще більш виразні назви до вищенаведеного переліку: Зелений Гай, Чернігівка, Кременчук, Донецьке, Полтавка (друга), Новоукраїнка, Коваль, Українське, Українка.

Така ж тенденція спостерігається і в хліборобському освоєнні Туркестану, який, за свідченнями російських більшовиків, «представлял из себя типичную русскую колонию, где русский капитал, русский буржуа, русский поп и русский жандарм, насаждая русскую культуру и русскую веру, безбожно и хищнически эксплоатировали богатейший край и местное туземное население. Эту свою колонизаторскую и руссификаторскую политику царское правительство проводило в Туркестане путем переселения из Великороссии, но главным образом из Украины и Великороссии, наиболее беднейших и безземельных крестьян и батраков (элемент малосознательный и темный), создавал из этих переселенцев… слепое орудие для эксплоатации края и его местного населения — киргизов и сартов».

Відтак порожні, але багаті землі, по яких раніше кочували киргизи зі своїми численними отарами, «теперь представляют из себя заселенные и культурные оазисы (деревни, поселки, хутора, местечки и города), в которых встретите и типичную украинскую избу, и хозяйство, и украинскую речь, и волов, запряженных в длинную высокую телегу, и краснощеких в цветных сарафанах и рубахах украинскую молодежь, лихо распевающую свои песни о вольной Украине».

Тогочасна карта розселення в Туркестані зафіксувала десятки населених пунктів з переважаючим українським населенням. Зокрема, в Чимкентському повіті тоді такими рахувалися Арись, Вревське, Обручовка, Мамаївка, Тамерланівка, Чубарівка, Кривоносівка, Глинків, Китаївка, Леонідівка, Чорна річка, Красні води, Сергієвка, Чиркіно, Ільїнка, Баликча, Карпилівка, Воздвиженське, Високе, Новомиколаївка, Новоромановка, Антонівка, Самсонівка, Єгор'ївка, Петропавлівка, Майбулак, Сафонове…

А офіційна статистика засвідчила, що станом на 1904 рік у Кустанайському й Актюбинському повітах прийшле населення мало таке походження: з Самарської губернії — 2119 осіб, Херсонської — 1772, Полтавської — 1438, Катеринославської — 1151, Воронезької — 1018, Таврійської — 959, Київської — 797, Оренбурзької — 663, Подільської–

533, Саратовської — 457, Пермської — 350, Тамбовської — 333, Чернігівської — 301, Пензенської — 300, Бесарабської — 242, Курської — 238, Донської — 195, Рязанської — 162, Орловської — 127, Уфимської — 123, Симбірської — 115, Казанської — 112, Ставропольської — 95, Тульської — 72, Вятської — 71, Астраханської — 65, Смоленської — 49, Волинської — 44, Могилівської — 35, Нижегородської — 16, Костромської — 16, Владимирської — 15, Кубанської — 13, Вологодської — 12, Калузької — 10, Карської — 8, Мінської — 5, Псковської — 4, Архангельської — 3, Виленської — 3, Терської — 3, Тверської — 2, Новгородської — 2, Московської — 1, Гродненської — 1. Цілком ймовірно, що значна частина переселенців з Самарської, Воронезької, Оренбурзької, Саратовської та інших хліборобських губерній були саме українцями.

Українські назви з'являться також і в Сибірі неісходимому, й на Далекому Сході. Туди будуть спрямовуватимуться міграційні потоки з усіх населених нашим етносом регіонів. Наприклад, у Тобольській губернії перепис 1897 року зафіксує 16.867 переселенців з Чернігівщини, 12.190 з Полтавської, 5.139 з Харківської, Томській — 30.087 з Чернігівської, 14.449 з Харківської, Єнісейській — 9.007 з Полтавської, 5.070 з Чернігівської, Приморській області — 15.592 з Чернігівської, 8.025 — Полтавської, в Амурській — 10.287 з Полтавської…

Найбільш відважні згодилися 1909 року переселитися з Далекого Сходу на Гавайські острови, де опинилися у вкрай важкому матеріальному становищі, про що сповіщали російського посла в Токіо. Наступного року невдоволені обіцяними умовами влаштування на Гонолулу наші переселенці збунтувалися.

Однак ніякі труднощі не зупиняли прагнення одержати землю, якої в Україні бракувало. Відомий у майбутньому наш сходознавець Агатангел Кримський зустрів 1 червня 1890 року на Курському вокзалі в Москві родину з Павлівки Обоянського повіту Курської губернії, яка розмовляла українською. Їхали до своїх земляків у Сибір, які раніше туди виїхали і де землю одержали майже задарма.

А такі факти відомі й з інших місць переселення українців, зокрема, з Північного Кавказу. Зокрема, законом від 9 листопада 1850 року передбачався порядок переселення українських козаків до Закавказзя. Наприклад, 1867 року до Ленкоранського повіту на Каспійському узбережжі з числа українських переселенців з Єнотаївського повіту Астраханської губернії, «отставников и малороссиян», засновується село Православне. Очевидно, українці з походження оселилися тоді і в Михайлівці, Іванівці на річці Акуші в Джевадському повіті. Згодом понад 20 тисяч українців Кубані переселяються до сусідньої Муганської долини.

Українцям Австро-Угорщини таких можливостей переселитися на нові простори в Європі не випадало. Тож вони змушені були шукати неосвоєні землі за океаном, покидаючи рідні, втрачаючи національну територію. Якою вона була — заявив перед усім світом тоді видатний наш географ Степан Рудницький: «Ми, українці, земля, де живемо, зветься вона Україна, чи вона під Російською державою, чи під австрійською, чи під Угорщиною. Бо хоч її ділять кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями».

Але українці не мали власної держави. Тож поки що ж могли тільки мріяти про неї, співаючи журливі пісні.

XXXII. ПЕРЕВТІЛЕНА ЕНЕРГІЯ СОНЦЯ

Геніальне відкриття українця Сергія Подолинського, що додаткова вартість створюється від енергії сонця не зміг спростувати і сам Карл Маркс, який намагався переконати весь світ у протилежному — нібито весь надлишок новоствореного продукту з'являється завдяки експлуатації людини людиною. А у випадку з українськими землями, де енергія сонця перевтілювалася найбільш виражено в розвиненому на родючих чорноземах хліборобстві, це проявлялося особливо промовисто. Відтак українське зерно, яке в 1913 році висівається на площі 20.710 тисяч гектарів, а виробництво його тоді сягає 20,480 млн тонн, тобто третину загальноросійського, справді перевтілюється з енергії сонця в золото, яке осідає в імперських сховищах.

У 1909—1913 роках на українських теренах у середньому висівалося 17.345 тисяч десятин головних хлібів, що давало можливість одержувати щорічно в середньому по 1.131.761 тисячу пудів урожаю — це становило в середньому по 20,8 пудів тільки пшениці й жита на одного мешканця. Наприклад, у Полтавській губернії урожай становив 140.502 тисячі пудів урожаю, на одного жителя припадало вказаних двох культур по 22,9 пуда, в Подільській відповідно 108.819 і 17,0, Харківській — 124.474 і 22,0, Таврійській — 123.053 і 37,0, Катеринославській — 174.474 і 30,8, а в Херсонській — 179.330 і 28,0. При цьому треба врахувати, що територія 8 губерній, які вважалися виняткова українськими, нараховувала 465,2 тисячі квадратних кілометрів, що становило тільки 2,27 відсотка від загальної площі Російської імперії.

Відтак просування українського хліба на міжнародні ринки збуту тягне за собою для царського самодержавства не тільки потребу володіти Босфором і Дарданеллами в інтересах власної торгівлі, в першу чергу «південної пшениці», а й здійснення військово-стратегічних планів щодо «закінчення процесу збирання земель», «завершення історичної місії Росії» тощо. Таким чином, з початком XX ст. зростає значення українського хліба як політичного інструменту в здійсненні імперських амбіцій Російської імперії утверджуватися в її нових геополітичних доктринах.

Ці два процеси — експорт українського хліба через згадані протоки і оволодіння Константинополем — стають взаємозалежними, про що свідчать враження російської журналістки А. Тиркової, котра в березні 1912 року «побачила в Босфорі і на Золотому Розі сотні суден, навантажених російською (українською. — *В. С.*) пшеницею, які були через закриття Дарданелл приречені на розорюючу нерухомість».

За цим крилася справді велика політика, оскільки лише через кримські порти 1911 року було відправлено понад 50 млн пудів українського збіжжя. А в 1909—1913 роках Україна пересічно вивозила 210.593.200 пудів (3.449.520 тон) жита і пшениці. Херсонська губернія відправляла в середньому на рік 107.248.300 пудів, Катеринославська — 80.555.900, Таврійська — 74.030.700.

Не треба забувати й того, що саме на Україну лягав головний обов'язок по забезпеченню хлібом і власне Російської імперії. Наприклад, якщо у 1909—1911 роках з українських губерній за кордон було вивезено сільськогосподарської продукції на суму близько 350 мільйонів рублів, то до внутрішніх регіонів імперії — більше як на 400 мільйонів.

Потрібний для Європи хліб напередодні Першої світової війни в кількості 19.491.000 тон довозився ось таким чином:

1) З європейських країн:	
Україна	17,7 %
Росія (без України)	8,85
Румунія	7,98
Угорщина	7,49
Болгарія	1,8
Інші	3,42
	47,29 %
2) З європейських колоній:	
Канада	13,2 %
Австралія	7,47
Північна Африка	0,74
Індія	6,9
	28,31 %
3) З Америки:	
США	14,54 %
Аргентина	11,86

«Енциклопедія російського експорту» ось таким чином визначала роль українських губерній у продажі основних зернових культур у 1910—1913 роках (млн пудів):

	Росія	В т. ч. Україна	Частка України в %%
Пшениця	264,3	95,7	36,2
Ячмінь	228,9	121,0	54,8
Жито	48,6	24,1	49,6
Овес	64,3	10,5	16,3
Разом	606,1	251,3	41,5

Очевидно, що серед того російського збіжжя, що йшло на експорт, необхідно було б виділити зерно, яке вирощувалося українцями Курщини, Вороніжчини, Нижнього Подоння, Кубані, Ставропілля, Чорноморщини. А крім того, збільшення його виробництва в результаті столипінських реформ буде поширюватися і на Поволжя, Приуралля, Західний Сибір, Туркестан і Далекий Схід, куди Російська імперія в масовому порядку переселятиме українських хліборобів. У вказаних регіонах у 1896—1914 роках одержали земельні наділи 1.619 тисяч осіб з українських губерній, з них за останні сім передвоєнних років 1,1 млн, що становило майже половину загальноросійської кількості переселенців. Якщо в європейській Росії ця цифра на кожні 10 тисяч населення становила 26,5 осіб, то в Україні — 44, а на Полтавщині, Київщині й Поділлі вона сягала 71.

Хлібна продукція вивозилася за кордон і в переробленому вигляді, оскільки напередодні Першої світової війни в Україні вже нараховувалося понад 700 великих млинів, 10 тисяч середніх і 120 тисяч дрібних. Скажімо, тільки до Туреччини в 1910 році було вивезено 2.885 тисяч пудів борошна.

Енергія сонця в нашому теплому помірному осонні перевтілюється і в інші дари природи, на які є постійний попит у світі. Скажімо, 209 цукроварень Наддніпрянщини в 1913 році виробили 1,08 млн тонн цукру-піску, який розходився в різні країни світу. Так, 1907 року було вивезено 564.714 пудів тільки в Константинополь, а за період з 1 вересня 1908 по 1 лютого 1909 через Одесу цієї продукції відправлено до Туреччини 1.539.103 пуди.

Значні прибутки надходили від 570 винокурень 8 українських губерній, де переробляли 24 відсотки сировини імперії для виробництва алкогольних напоїв. До цього необхідно додати й те, що третина усього поголів'я худоби в Російській імперії на той час — 350.000.000 голів припадає на українські терени. В середньому за 1909—1913 роки валова продукція сільського господарства підросійської України оцінювалася в 1.929,98 млн рублів, у тому числі зернових культур — 833,75 млн, технічних — 134,56, інших — 270,9, тваринництва — 406,27 млн рублів. Товарна продукція аграрного сектору тоді оцінювалася в суму 694,26 млн рублів: рослинництва — 484,58 млн і тваринництва — 187,40 млн.

Водночас на цих землях видобувається 420 мільйонів пудів залізної руди, 860 мільйонів пудів вугілля, 60 мільйонів пудів солі, 15,4 млн пудів марганцевої руди, 90 відсотків усього срібла, 81 — олова, 77 — соди.

Значного розвитку набула металургійна промисловість, яка в 1913 році давала 189,7 млн пудів чавуну, що становило 67,1 відсотка до загально імперського показника. Стосовно виплавки заліза і сталі, то українська частка становила 57,2 відсотка, що в абсолютних показниках сягало 141,0 млн пудів.

Напередодні Першої світової війни на українських теренах розвинулася широка мережа залізниць, на яких працювало 3.092 паровози, а це давало можливість наблизити народногосподарський комплекс Наддніпрянщини, зокрема, її промислових центрів, до морських портів, прискорювати зростання товарності сільськогосподарського виробництва. Так, у 1913 році загальний вантажообіг українських залізниць сягав 95,9 млн тонн, пасажирські перевезення охоплювали вже 48,8 млн осіб.

Важливе значення в розвитку торгівлі відігравали морські порти, в першу чергу чорноморські: Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ з'єднували Україну з Близьким Сходом і країнами Середземномор'я, через них вивозили насамперед хліб, вовну, сало, насіння льону тощо. Ті ж товари відправлялися на експорт і через такі балтійські порти, як Данціг, Кенігсберг, Рига, частина продукція вивозилася звичними сухопутними шляхами через Галичину.

Необхідно вказати і на внутрішній розвиток торгівлі Наддніпрянщини, що забезпечувався як залізничним і гужовим, так і водним транспортом. Основою останнього служили артерії Дніпра та його найбільших приток — Десни й Прип'яті, а також менших річок, які впадали у вищеназвані, — Березини, Сожа.

За підрахунками економістів, у 1903—1908 роках з українських губерній до загальноросійської скарбниці щороку в середньому збиралося 4.011.700.000 рублів, а через суспільні фонди споживання до них поверталося тільки 2.247.200.000. Відтак на одного мешканця Наддніпрянщини витрачалося в рік 56 копійок, у той час як у Петро-

градській губернії, скажімо, цей показник сягав 4 рублів і 23 копійок. Необхідно пам'ятати і про таку цифру: кожна українська квадратна верста (104 квадратні десятини) давала прибутку 282 рублі й 55 копійок, а великоросійська — лише 40 рублів і 61 копійку*.

Розуміючи, що вони позбавлені можливості використовувати багатства рідної землі, українці усвідомлюють необхідність рішучих дій у боротьбі за право бути господарем на ній. І свою революційну енергію, яка нагромаджується після падіння Гетьманщини, з початком XX ст. вони намагаються перевтілювати в перші протести. Тож коли на урочистостях під час відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві в серпні 1903 року міський голова Трегубов зупинятиме привітання українською мовою, мотивуючи тим, що уряд заборонив це робити, із-за куліс на сцену вийде Микола Міхновський і звернеться до того: «Тому, що на рідній землі ми не маємо права вітати роковини свого письменника й громадянина рідною мовою; тому що адреса, яку він мав читати від харківського громадянства також написана по-українському, він читати її не може»… й рівночасно виймає адресу й кладе її собі до кишені, а порожню течку передає Трегубову. Під гучні оплески й «Слава!» Міхновський зійшов зі сцени, а Трегубов зомлів і засідання на тому скінчилося.

Однак більш динамічно ці процеси відбуваються в російській столиці, де присутня велика українська громада і де слово українське також не зникає, його не вдається там просто так утопити в «великороссийском наречии». Воно навіть появляється на берегах холодної Неви виданням газет «Наша Дума» і «Вільна Україна», продовжуючи починання лубенського «Хлібороба» з 1905 року. А з 1907 навчального року в Київському університеті й на Вищих жіночих курсах у місті почав викладати з історії української літератури професор Лобода; в Санкт-Петербурзі на Вищих жіночих курсах читає лекції з історії України Олександра Єфименко. Готувалися до викладів українською мовою в Харківському університеті: професор Сумцов — історію української літератури, професор Халанський — українську мову й професор Багалій — історію України.

Таке перевтілення українського слова в революційний процес надзвичайно занепокоїв російську верхівку. Відтак тоді ж постановою Державної Думи стверджувалося: «Мы должны обязательно и неуклонно обучать инородцев русскому языку, дабы с каждым поколением этот язык ставал родным и наша русская культура стала их культурою».

Найбільш працювало в цьому напрямку російське дворянство, з середовища якого в 1911 році з'являється ось така ухвала: «Школа государственная должна быть русской, национально-патриотической. Правительственная школа не может иметь инородческий характер, в ней должен, без каких либо уступок, господствовать государ-

---

* Що стосується розвитку народного господарства на західноукраїнських землях, то тут пріоритетним залишався аграрний сектор. В структурі посівних площ перевага надавалася зерновим культурам, серед яких головний напрямок у Галичині був вівсяно-житній, а пшениця посідала лише третє місце, на Буковині і в Закарпатті переважав вівсяно-кукурудзяний. Значні площі відводилися під цукрові буряки й картоплю. Інтенсивніше в порівнянні з Наддніпрянщиною в підавстрійській Україні розвивалося тваринництво.

ственный язык, обучение должно вестись на русском языке. Ведь Россия — конгломерат разных народностей, так неужели же мы будем сознательно стремиться к созданию племенного сепаратизма, который проявляется в каждой народности. Нам, дворянам, надлежит сказать, что школа должна быть русской и Россия — для русских».

Тому й не був винятком і циркуляр прем'єр-міністра Столипіна від 20 січня 1910 року, яким він звертає увагу губернських влад «на несоответствие русским государственным задачам образования обществ, преследующих узкие национально-политические цели, так как объединение на почве таких национальных интересов ведет к усугублению начал национальной обособленности и розни и может вызвать последствия, угрожающие общественному спокойствию и безопасности».

Подібне проголошуватиме Столипін і через рік: мовляв, «с точки зрения русской государственной власти, представляется крайне нежелательной и противоречит всем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей Украине. Исходя из того положения, что три главных отрасли восточного славянства и по происхождению, и по языку не могут не составлять единого целого, наше правительство, начиная с 17-го столетия, постоянно боролось против движения, известнаго в наше время под наименованием украинского и олицетворяющего собою идеи возрождения прежней Украины и устройство Малорусскаго края на автономных национально-территориальных началах».

До переліку тих драконівських заходів російського царату, котрі нищили українське єство, була і заборона на в'їзд до Наддніпрянщини делегації галичан, котрі хотіли вшанувати пам'ять Тараса Шевченка навесні 1911 року, коли відзначалося півстоліття від дня його смерті. Тоді видатний український композитор Микола Лисенко як почесний голова ювілейного комітету своєчасно подав відповідні документи владі. Однак від київського губернатора надійшов офіційний лист під грифом «конфіденційно», в якому зазначалося, що «генерал-губернатор визнав необхідним заборонити приїзд із Австрії делегації австрійських українців для участі в ювілейному вшануванні малоросійського поета Шевченка».

До програмних документів російського самодержавства, що засвідчують свідомий геноцид українства, належить і доповідна полтавського губернатора фон Богговута від 4 лютого 1914 року про український національно-визвольний рух і заходи, спрямовані проти його поширення. Системний підхід до нищення духовності українства полягав, насамперед, через насадження на всі відповідальні посади в освіті великоросів, бо, мовляв, тільки вони можуть провести в життя політику російського самодержавства з цього питання. А вчителі, котрі хоч трохи симпатизують українству, мають негайно усуватися. Акцентувалося і на створенні відповідної історії України, в якій наголошувалося б на провінційності українського розселення і Києва як духовного центру українства, оскільки відтепер обов'язкові екскурсії для всіх учнів мали плануватися до Москви, Новгорода та інших великоросійських центрів.

Особливу увагу влада мала приділити сільському духовенству, зокрема, його політичним переконанням. Що ж стосується архієреїв, то їх необхідно було призначати

«исключительно великороссов, притом твердых и энергичных». А в семінаріях, де необхідно було «искоренить гнездящийся в них дух украинства», навчальний персонал мав складатися винятково з великоросів.

Окремо ставиться питання про роль преси, яка має боротися проти українства. Саме вона має, крім усього іншого, «доказывать необходимость великорусского языка как общегосударственного и литературного и что малорусский язык как простонародный не имеет ни литературы, ни будущности».

Боялися російські великодержавники і контактів українців з євреями, які могли підтримати національно-визвольний рух нашого народу. І взагалі вважали за необхідне «на разные должности не допускать людей, которые когда либо, хотя бы и в отдаленном прошлом, имели соприкосновение с украинским элементом».

Що стосується економічної програми походу проти українства, то головне завдання її полягало в тому, наголошував Сергій Шелухин, аби знищити устремління українців вийти з-під економічного підпорядкування Москві й заснувати свій центр у Києві, а закріпити за «первопрестольною» статус економічного центру.

Не дивно, що й заборона відзначення 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка була ініційована саме з Києва, з університету, де поет колись працював у складі Археографічної комісії. Це ж професор університету Святого Володимира Армашевський від імені місцевої ради Всеросійського національного союзу розсилав на початку 1914 року телеграми до міністерства внутрішніх справ, оберпрокурора Синоду, митрополитам Петербурзькому й Київському, членам Державної Думи, що «бачить в планованих Шевченківських торжествах головним чином намагання зробити політичний перегляд українсько-мазепинських сил, що змагаються до повного відокремлення східної гілки російського племені під іменем «українського народу» від інших гілок, хочуть довести необхідність створення «української держави» зі своїм окремим гербом і окремими національними кольорами — жовтим і голубим і показати перед лицем усієї Європи, що «українство» є такою силою, з котрою повинні рахуватися навіть при вирішенні міжнародних питань...».

Так, саме уродженець козацької Стародубщини Армашевський вимагав: «За існуючими умовами допущення Шевченківських свят у будь-якій формі було б новою помилкою по відношенню до майбутнього єдиної і неділимої Росії». І шовіністична Росія, зрозуміло, не могла не прислухатися до заклику цього малороса в професорській мантії.* Щоправда, не прислухалися студенти Київського університету, котрі вийшли на маніфестацію з гаслом «Хай живе самостійна Україна!» під синьо-жовтими прапорами, які виривалися з юних рук, шматувалися й топталися жандармами.

Таким чином, українське відродження, ще на зорі свого розвитку, зустріло досить вороже до себе ставлення не тільки консервативних груп російського громадянства. Вели з ним боротьбу і свої малороси, не усвідомлюючи головного — в тогочасних ре-

* Але в цей час було й інше ставлення до української справи: граф Михайло Тишкевич 25 лютого 1914 року спеціально приїхав до Києва й пожертвував на українську справу 20 тисяч рублів. Частину суми передав готівкою, іншу — заповідав для видачі допомоги й позик селянам, які тримаються української мови, одягу й звичаїв (Укр. жизнь. — 1914. — № 4. — С. 90).

волюційних подіях відроджується українська нація. І якщо паростки цього процесу нещадно топталися власне в Україні, то революційна енергія, яка тут нагромаджувалася, перевтілювалася в національно-визвольний рух у середовищі українства на далекій чужині. Так, один з активних діячів Української громади в Санкт-Петербурзі Юхим Грибінюк, випускник медичного факультету Київського університету Св. Володимира, у листі від 13 березня 1897 року повідомляв Бориса Грінченка про чергове відзначення Тараса Шевченка в столиці Російської імперії: «А вчора пом'янули так, що потріскали стіни в театральній залі Павлової… Співали і читали все таке тяжке, що не можна спокійно слухати; звичайно, все з Тараса — кайдани, неволя, окрадена, дай злої, спати на волі, гнилою колодою... співом чи читанням прямо б'є словом. Зате відгук на те слово такий, що трудно було встояти».

Подібне спостерігалося і на вшануванні пам'яті Тараса Шевченка в Санкт-Петербурзі в 1911 році, в день 50-річчя від дня його смерті. У Казанському соборі тоді відбулася панахида, на якій були близько 300 осіб, серед котрих багато депутатів Державної Думи й молоді, переважно студентської. Після відправи панахиди протоієрей Маренін сказав: «Найбільш дорогий нам Тарас через те, що любив свій край, мов матір рідну, єдину. Бог дав йому великий дар поетичної творчости й артистичного малювання. Його чудові пісні й тепер всі читають з великим духовним задоволенням». Закінчив протоієрей своє слово закликом, щоб усі любили свою Батьківщину, як любив її Тарас Шевченко, бо така любов є велика сила.

Незважаючи на заборону царських властей відзначати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка в 1914, українська студіююча молодь російської столиці вдалася до різних акцій, аби відзначити цю дату. О 2-й годині дня близько 200 студентів-українців вищих навчальних закладів звернулися до настоятеля Казанського собору з проханням відслужити панахиду пам'яті Тараса Шевченка, однак їм було відмовлено. Студенти вийшли з собору й розсілися на вуличних лавках, запускаючи червоні кульки, які вони купили у випадкового продавця. Невдовзі з'явилася поліція у великій кількості, яка змусила студентів покинути сквер біля Казанського собору. Вони вийшли на Невський проспект і попрямували до Гостинного двору і далі до міської думи, де їх оточила поліція, причому двох студентів було заарештовано. Після цього натовп попрямував до Миколаївського вокзалу, де почав співати «Вічну славу». Знову ж таки посилені наряди поліції розігнали студентів, а одного з них заарештували. О 16-й годині на прохання іншої групи студентів у кількості 300 осіб у Казанському соборі таки відслужили панахиду, після чого студенти розійшлися».

Приклад патріотичного здвигу постійно долучав до оборонців прав рідного народу все нові й нові сили. З початку XX століття в російській столиці скликається Четвертий з'їзд Революційної Української Партії, коли вона виросла вже в поважну політичну силу і встигла пережити значну внутрішню еволюцію , народжувалися інші політичні організації, зокрема, коли існувала вже Українська народна партія.

Засновується в місті й Петроградська група Української соціал-демократичної робітничої партії. Регулярно в цей час відвідував Санкт-Петербург, оживляючи тутешні українські будні, Михайло Грушевський. За словами О. Лотоцького, «наче сніп про-

міння падав тоді на наше життя… Ніяка більша справа українська в столиці не обходилася без Грушевського. Помітно посилювалася акція навіть у стосунках з тими людьми чужинець- кого світу, з якими ми постійно зв'язки держали. Бо в тих наших місцевих стосунках, проваджених в обставинах щоденної буденщини, ми якось взаємно приїдалися, а приїзд такої з усякого погляду видатної людини, як Грушевський, сповідував до капітального ремонту цілої української акції в Петербурзі».

Організаційний хист Грушевського проявився насамперед в об'єднанні навколо «Украинского вестника» всіх національних сил російської столиці й цілеспрямованої діяльності власне редакції журналу. А щотижневі збори редакції журналу він перетворив на обговорення всіх насущних потреб розвитку української суспільності. Саме Грушевський підготував проект декларації Української Петроградської Громади щодо автономії України, який повинен був виголосити з думської трибуни Ілля Шраг. Але саме того дня, коли Шраг мав виступити, Думу несподівано розпустили.

Симон Петлюра.

Важливим було й те, що поряд з Михайлом Грушевським, котрий уже здобув авторитет провідника українських мас як видатний вчений, котрому належало наукове обґрунтування окремішності української нації, водночас з'являються й ті, хто це розуміє і поширює в масах ідеї національного відродження. До таких уже з початку XX ст. належить уродженець Полтави Симон Петлюра, який готовий брати на себе організаторську працю в координації цього процесу. В своїй публіцистичній діяльності значну увагу приділяє він проблемам розвитку духовності рідного народу, намагається підтримати ті перші паростки національного відродження, які тремтливо пнуться вгору на тлі революційних заграв.

Усебічно аналізуючи духовний стан українства, його розвиток на хвилі Першої російської революції, Петлюра зазначає в одній із тодішніх своїх статей, що українці здебільшого залишаються байдужими до діяльності російських культурно-просвітних інституцій в Україні, не бажають про них ні чути, ні знати. Висловлюючись за українізацію російських культурно-просвітніх товариств на Україні, «ми не кажемо, що таких товариств не повинно бути... Україну заселяють не тільки одні українці. Є в ній також і інші нації, культурному розвитку котрих ми не маємо права робити перешкод та заборон. Але ті товариства, які удержуються на гроші українського народу, повинні стати національними, з російських змінитись на українські. Здійснити це завдання можуть тільки самі українці».

Ось такими заявами молодий політик привертає до себе увагу не тільки на теренах власне українського розселення, а й у місцях масового згромадження нашого етносу. Так, у Санкт-Петербурзі Петлюра з головою поринув у роботу серед української молоді, якої там навчалося дуже багато у високих фахових школах. Вона гуртувалася навколо українського клубу, різні комісії якого були фактично партійними фракціями українського студентства й працювали таємно. Невдовзі після свого приїзду до Північної Пальмири Симон Петлюра вже мав провід у певних угрупованнях, що поясню-

валося його ораторськими здібностями й авторитетом, який визнавали за ним співвітчизники в цій далекій чужій стороні.

Перший його виступ перед широкою публікою в російській столиці відбувся на Шевченківські роковини. Як писав у своїх спогадах О. Лотоцький, «було трохи моторошно, коли на естраді величезної залі появився молодий, невідомий для широкої публіки оратор, що мав говорити мовою, яка в більшості органів російської преси трактувалася, як мова «галицька», «мова Грушевського» і т. и. Але оратор почав без рукопису так певно, що та певність передалася й слухачам; широка, плавка літературна мова викликала приємне враження і в тих скептичних «малороссов», що, прикриваючи цим свою національну недбалість, визнавали лише одну «мову Шевченка». Здається лише, — чи тому причиною були величезні розміри залі, — що голос С. В. не окріп ще тоді до тої сили, якою позначався від часу промов його на військових з'їздах у Київі 1917 року. Це було першим, широко-прилюдним охрещенням майбутнього видатного промовця. Небіжчик М. М. Ковалевський, прослухавши промову С. В., сказав: «Из этого молодого человека будет толк».

Левко Мацієвич.

Усім українцям Санкт-Петербурга, їм співчуваючим, а також царській охранці Петлюра в столиці запам'ятався ще одним епізодом: коли 1910 року в авіаційній катастрофі загинув видатний український патріот Левко Мацієвич, то серед величезної кількості вінків на його могилі одразу ж привертав увагу розкішний з україномовним написом на синьо-жовтій стрічці. Його поклав саме Симон Петлюра, спеціально приїхавши для цього з Москви. І це було зримим викликом українства Російській імперії в її столиці та докором заляканим місцевим малоросам, оскільки на цьому похороні не прозвучало жодної промови українською.

Так, необхідні умови для успішного розвитку українського національно-визвольного руху створювалися нагромадженням тієї революційної енергії, що тривало після ліквідації Гетьманщини. Однак мала статися подія, яка повинна була вплинути і на російське суспільство, струсонути його. Без цього в тих умовах розраховувати на перемогу української національної революції не доводилося.

XXXIII. «В НАРОДНИХ МАСАХ РОЗБУДИТИ НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ…»

Під час Балканської війни 1912 року виявилося, що Росія має намір відірвати Галичину від Австро-Угорщини. З огляду на це престолонаслідник Фердинанд запропонував таємний план перебудови монархії на федеративну державу. Із Східної Галичини й Буковини мав бути утворений автономний коронний край з українським парламентом і військом. Коли Росія довідалася про плани архикнязя, то дуже тим затривожилася — через два роки його було вбито в Сараєві. І коли 28 липня 1914 року проголошено про початок війни, то це давало шанс і для розв'язання української проблеми. Якраз тепер могло реально втілитися в життя визначеної в працях Юліана Бачинського «Україна irredenta» та Миколи Міхновського «Самостійна Україна» стратегічної мети на побудову самостійної України.

Юліан Бачинський.

Проте необхідно було розуміти і те, що війна викопала трагічне провалля в свідомості української нації, розірваної історичною долею між різними державами. Напрям української державницької акції в двох імперіях був різним, часто протилежний. У Галичині з огляду на вищий рівень політичного розвитку національна свідомість також була значно вищою, в порівнянні до того, що його мали російські українці. Щоправда, це ще не означало, щоб політика галицьких українців була навіть у переломний час обов'язковою і для українців російських. Ті гасла, ті кличі, з якими виступили галицькі українці в цю добу, не могли стати популярними в російській Україні. Не тільки через те, що реально вони були неможливі для переведення в життя, а й через те, що розуміння національних ідеалів в російській Україні полягало в іншій площині, що вимагало інших методів запровадження. Треба було усвідомлювати, що кожний крок, слово і акція, спрямовані на те, щоб створити обставини в російській Україні, ворожі для цілості імперії Романових, для знесилення її під цю добу, вважав Петлюра, будуть суворо осуджуватися тут, бо вважатимуться шкідливими для України.

Микола Міхновський.

Найголовніше ж — закладаючи підвалини нового всенародного здвигу, провідники українського визвольного руху мали врахувати, за словами Всеволода Петріва, насамперед таку обставину: «Національне визволення зброєю не є можливим без безпосередньої активної участі зорганізованих в збройну силу народних мас». Відтак навіть в умовах несприяючих необхідно шукати «український військовий геній у чинах української народної сили… Ознаки цієї української військової традиції і штуки мусимо ми шукати в цілій нашій історії та на її підвалинах будувати збройну силу нації для нації, народні трудові маси під цим розуміючи...».

Саме такою збройною силою, яка б повернула українському народові упевненість

у його високій внутрішній моральності, відновила нові норми поведінки, могло бути відроджене козацтво. Де козак козакові — брат, де завдяки цьому підтримується почуття солідарності. Бо саме козацька ідея піднесла героїзм у національному житті українців, що кликав до самопожертви, самовідданості, аж до самопожертви в ім'я товариства. Вона пов'язувала погляд на життя як на боротьбу за визволення рідного народу збройними засобами.

Зрештою, козацька ідея виявилася для нас універсальною, оскільки вона, за висновком Павла Кашинського, «охоплює всі сторони нашого національного життя, дає йому новий ідейний зміст, творить нові організаційні форми, сталить наші фізичні й духові сили. Через козацьку ідею потрапимо виконати ті завдання, які наказує нам геополітичне становище України на межі трьох суходолів: Європи, Азії й Африки. Нею осягнемо той щабель потуги, яка властива великим націям».

Щоб відродити власну збройну силу, необхідно було належно виховати молоде покоління, дати йому таке бачення українського минулого, щоб воно могло захоплювати, поривати, але щоб це було своє рідне і всім добре зрозуміле і залишалося в свідомості народу. Такими ідеями й почуваннями були захоплені ті, що пов'язували своє майбутнє з козаччиною, яка символізувала вираження національного духу, його єством. Оскільки козаччина продовжувала залишатися в свідомості народу, була і надалі його ідеалом і внутрішньою потребою.

Поширення козацької ідеї і справді могло вивести наше суспільство на правдивоукраїнський шлях, допомогти йому правильно зрозуміти такі важливі події в нашому минулому, як Переяславська рада 1654 року і Полтавська битва 1709, об'єктивно оцінити державницький чин гетьманів Дмитра Байди-Вишневецького, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка й Івана Мазепи.

Але чи можливо було у воєнний час кинути про це клич у підросійській Україні, не кажучи вже про творення власного війська, яке й тільки може бути гарантом відродження поневоленої нації?

Подібного війська підросійська Україна у 1914 році не могла створити. Не було тут й зорганізованого національного проводу. Ті ж, хто болів найбільше Україною, з огляду на репресії царським самодержавством усього українського намагалися зберегти бодай що-небудь національного, заявляючи про свою лояльність царизму.

За таких обставин власне українське мало кращі можливості для свого національного розвитку в підавстрійській Україні, де вже з кінця XIX ст. навіть твориться на традиціях запорожців січове стрілецтво. Воно пронизало своїми осередками всі українські поселення і готове було десятками тисяч добровольців сформуватися під синьожовтим прапором в окремому українському легіоні австро-угорської армії.

Зрештою, в Галичині перебували і політичні емігранти з підросійської України. І саме такі вже з березня 1911 року об'єдналися у Львові в окремий гурток: Андрій Жук, Володимир Степанківський і Левко Юркевич, до яких приєднався згодом і Вячеслав Липинський. З галичан у їхніх нарадах узяв участь редактор віденського часопису «Ukrainische Rundschau» Володимир Кушнір.

У підсумку зустрічей було визнано за потрібне розпочати активну політичну ді-

яльність самостійницького характеру й задля цього творити відповідні організації власне в Україні. Зокрема, Українська народна партія, «Оборона України» та інші самостійницькі організації мали бути об'єднані навколо одного провідного центру з додержанням автономності. Як перший крок у цьому напрямі вирішили видавати у Львові періодичний орган під назвою «Вільна Україна», що в трактуванні різних питань українського життя виходив би з інтересів нації як цілості.

Оскільки в умовах «централістичної і поліційної Росії» реальних виглядів на національний розвиток українського народу поки що не було, то чергове завдання для його політиків полягало в пробудженні в широких масах «свідомости протилежности економічних і культурних інтересів України і Росії та у викликанні масового національно-політичного руху». А для цього необхідно було поставити до розв'язання українську національну проблему.

І фактично саме ця платформа стала базою для заснування 4 серпня 1914 року на зборах колишніх членів Революційної української партії, а потім Української соціал-демократичної робітничої партії в Академічному домі у Львові, за участю Дмитра Донцова, Володимира Дорошенка й Андрія Жука, Союзу Визволення України. Наступного дня до нього був прийнятий Микола Залізняк. Через кілька днів членами СВУ стали Мар'ян Меленевський і Олександр Скоропис-Йолтуховський, які прибули до Львова відповідно з Лондона і Лозанни. Про заснування СВУ було повідомлено голову Головної Української Ради у Львові Костя Левицького й Митрополита Андрея Шептицького, які запевнили своє сприяння й підтримку.

Мар'ян Меленевський.

Митрополит справді був готовий підтримати членів СВУ, тим паче, що у столиці Австро-Угорщини на той час уже серйозно зайнялися українською проблемою. За тиждень до того Андрей Шептицький був покликаний до Відня, де відбув таємну нараду за участю міністра військових справ, на якій розглядалося питання відриву України від Росії й відновлення Української держави. Очевидно, з огляду на розгортання воєнних дій у столиці імперії повернулися до доповідної записки барона Леопольда Андріана «Значення Української проблеми для закордонної політики Австро-Угорщини» від 2 квітня 1914 року, в якій наголошувалося на важливості проблеми для монархії у зв'язку з ворожою російською пропагандою.

Автор вказаного документа докоряв урядові, що той, мовляв, легковажно ставиться до поведінки польських адміністраторів на чолі з намісником Східної Галичини Коритовським, які там наполегливо полонізують місцеве українське населення, підтримують шкідливе для корони москвофільство. Барон Андріан застерігав свій уряд: поширення москвофільського руху у Східній Галичині з часом дасть Росії привід до агресії проти Австро-Угорщини, яка «може навіть довести до катастрофи Австрійської монархії».

І оскільки на згаданій нараді саме Митрополиту Шептицькому було доручено опра-

цювати спеціальний меморандум з цього приводу для передачі цісареві Австро-Угорщини і кайзеру Німеччини, то він із зацікавленням вислухав думки членів СВУ. Відтак власноручно написав і передав 15 серпня 1914 року через консула Урбаса до Відня документ, у якому поставив перед владою Австро-Угорщини основні умови побудови Української держави: «…Як тільки побідоносна австрійська армія вступить на територію російської України, потрібно буде розв'язати три проблеми: 1) під оглядом мілітарним, 2) під оглядом соціяльно-правним та 3) церковним».

Розв'язання цих проблем, наголошує Шептицький, «мусить наступити ще перед засіданням мирової Конференції, щоби терени України були в той час — на всякий випадок — вже відлучені від Росії і щоби до того часу надати тим просторам чисто національно-український характер. Для цеї цілі треба буде користуватися усіма традиціями України, що їх Росія досі придушила, щоби в народних масах розбудити національну свідомість, і тим запобігти можливим політичним комбінаціям, які б наші зусилля захотіли знівечити».

Що важливо, наголошував Шептицький, то це має прискорити не тільки діяльність української армії і передбачуване повстання українців і контроль над ним, але й також з метою відірвання цих територій якомога більше від Росії і надання їм національного характеру, незалежної від царської влади. Крім того, необхідно було, на його думку, «впоїти» національні традиції так сильно в свідомість нації, аби «жадна політична комбінація не могла знищити перемоги».

Скажімо, щодо військової організації, то Митрополит вважав, що «ця організація повинна базуватися на традиціях запорозьких козаків», бо, мовляв, вона ще живе в Україні «має свій питоменний український характер».

На гетьмана, продовжував автор меморандуму, треба покликати здібного полководця, якому б надавалося право формувати військові кадри із використанням для них традиційного характеру назв — отаман, осавул, полковник, сотник і давнього обмундирування та форм командування. Крім того, гетьман повинен мати право видавати універсали, накази та відозви до війська і до населення. Саме така мілітарна організація може легко поширитися просторами України і викликатиме національний рух.

Стосовно розв'язання повсякденних проблем громадянства, Митрополит писав: «… В часі воєнних дій треба мати на увазі також організування України під оглядом соціально-правним, щоб населенню виразно виказати, наскільки російське законодавство було кривдяче для українського народу. Попри проголошення основних законів Конституції про свободу, толерантність і т. п., належало б покликати правну комісію, зложену з правників, яка піднялася б приготуванням сумаричної кодифікації. У першій мірі мали б взяти до уваги законодавство у ділянці приватно-правного та громадського життя, в яких-то ділянках досі українці — як народ — почували себе як найбільш погноблені».

Зрозуміло, що релігійна проблема зайняла особливе місце в документі Митрополита. Він, зокрема, зазначає з цього приводу: «Церкву можливо якнайскоріше відмежувати від російської церкви. Не нарушуючи науки на догматичному полі, конечним

буде видати цілий ряд церковних декретів: про відмежування церкви від петербургського синоду… про заборону молитов за царя і т. п. Усі декрети мусять бути видані авторитетною церковною владою — без встрявання світських чи військових чинників, щоби відрізнити церкву в Україні від російської церкви, зависимо, як відомо, від світського чинника.

Митрополит Галицький і цілої України міг би видавати всі декрети, що було б згідне з принципами орієнтальних церков та згідне з традиціями метрополій та тим самим було б і законне. Якщо мої розпорядки знайдуть послух у населенні, то в цей спосіб улаштувати церковну владу в Україні, а церкву раз і назавше відлучити від російської церкви».

До речі, наприкінці Митрополит додає ще й таку важливу деталь: «Ортодоксія церкви мусить бути затримана, лише має бути очищена від московських впливів. Ортодоксії в церкві не будемо порушувати…».

Фактично це був перший і єдиний план розбудови Української держави з початком Першої світової війни. Управитель Української кооперативної агентури в Лондоні Мар'ян Меленевський 18 серпня 1914 року подав Митрополиту Андрею Шептицькому, на його прохання, деталізовані основні напрямні щодо перших кроків австронімецької окупаційної влади і заходи провізоричного українського уряду для повного приєднання населення Наддніпрянщини і поборення там ворожих елементів.

Зокрема, в цьому документі наголошувалося, що земельне питання є основною базою цілої історичної хвилини і ним треба рубати, як мечем: за землю українські маси давно борються, а вона в чужих руках. Отримавши землю, селянство боротиметься за неї проти москалів за удержання своєї традиції. На цьому особливо наголошувалося: земельна власність витворить українську Націю.

Не потрібно ускладнювати справи про політичні права поясненнями — чим менше слів буде в перших актах, звернених до народу, тим краще. Треба лише цілком ясно, рішуче і просто сказати, щоб ці слова падали як іскри відродження, а народ, мовляв, далі сам творитиме.

Водночас увага акцентувалася на тому, що побити московське військо в Україні й оголосити маніфест — це ще не все: «Але ворог наш, московський, сильнійший в Україні, ніж те уявляють в Галичині. Московська культура залізла скрізь — з Московщиною відразу рішуча боротьба…Січові стрільці мають стати органом провізорочного уряду для України».

Тимчасом за намовлянням цісарського намісника в Галичині поляка Коритовського австро-угорська влада розпочала арешти провідних українців, згодом вдалася без завчасного попередження до евакуації місцевого населення вглиб імперії, внаслідок чого воно не мало можливості відповідно підготуватися до цієї акції. На Перемищині людей забирали «від праці в полі, часто лише в сорочці й босоніж, не даючи дозволу вернутися до хати по одяг і з'єднатися з іншими членами родини».

Майже голих людей транспортували на захід в неопалених вагонах при сильних морозах, що спричинилося до великої смертності в дорозі дітей і старших людей. Ті ж, хто зумів вижити серед такого жахіття, потрапили в свого роду табори смерті, де

гинули від хвороб і недоїдання. Табір Талергоф став символом знущання австро-угорської влади над безневинними українцями.

У той же час багатьом українцям не пощастило — їх звинувачено місцевими поляками в москвофільстві, що влада перетворювала в смертний вирок без слідства і суду. Зокрема, 14 вересня 1914 року 45 мешканців села Волиця Добромильського повіту угорські гонведи порубали шаблями на вулицях Перемишля, коли почули провокативне, що ці українці — москвофіли.

Військові дії в Галичині відкрили можливість польським офіцерам в австро-угорській армії й колишнім чиновникам-полякам розправлятися з ненависними їм свідомими українцями. Один з них Станіслав Загурскі, котрий перед війною був у Львові адвокатом, тепер, ставши військовим судею, виніс понад сто смертних вироків українцям, не пропускаючи можливості насолоджуватися сценами страти нещасних.

Коли 3 вересня до міської ради Львова прибула розвідка російського війська, її старший зажадав передати йому ключі від міста. А як гарантії безпеки свого війська поставив вимогу виділити 16 закладників: по четверо поляків, українців, євреїв і старорусинів. Коли постало питання, кого з українців іменувати на цю роль, звернулися до Шептицького. Не роздумуючи, Митрополит першим закладником записав себе і ще трьох поважних львів'ян — Миколу Заячківського, о. Йосифа Боцяна і Павла Войнаровського.

Місто передав росіянам заступник голови поляк Рутовський, який під час цієї церемонії звернувся до російського командира: «Тут не було жадної боротьби завдяки нашим зусиллям. Ми віримо, що Ваша Ексцеленція є поінформована про це, що ваші війська знайшли тут співпрацю й сердечне прийняття».

Ця «співпраця» одразу ж вилилася в єврейські погроми російською солдатнею. Уже 14 вересня 1914 року у Львові війська стріляли по будинках, у результаті чого було «поранено кілька нижніх чинів і євреїв. А 27 вересня поява «істинно руской культури» завершились кривавим погромом, внаслідок чого на вулицях міста лягло трупом від солдатських куль сорок дев'ять його мешканців. Генерал-губернатор Бобринський у відповідь на звернення постраждалих родин відповів, що, мовляв, «жиди тут самі винні, бо провокували жовнірів, ошукуючи їх при закупці товарів і т. д.».

У подальшому погроми поширилися на всі населені пункти Галичини, куди просунулася російська армія. Заможних євреїв із зайнятих територій, згідно з директивою стали виселяти вглиб Росії як закладників, а інших гнати вперед за австрійськими військами. Таких до Росії не виселяли, оскільки, мовляв, «их без того у нас слишком много». Від євреїв хотіли позбутися і на фронті. Так, командування 27-го Вітебського полку відправляло євреїв — георгіївських кавалерів у розвідку з тим, щоб українець Мартиненко знайшов спосіб убити їх, від чого останній відмовився.

Крім того, царські сатрапи не церемонилися ні з національними, ні з релігійними традиціями місцевого населення. Усі, хто був запідозрений в українофільстві, незважаючи на вік і стать, — підлягали негайній депортації в східні й північні губернії Росії. Вже прямо з місць виселення російська окупаційна влада гонила людей, як худобу. Пішки йшли до Києва із-за Збруча чоловіки, жінки й діти, і далеко не всі добиралися

до місця призначення. Багато залишаються при дорозі, «указывая своими крестами дальнейший путь следующим за ними».

А коли пощастило дійти до Києва, то тут чекало на нещасних нове пекло. Те, що відбувалося в забитих людськими тілами тюрьмах, переповнених арештантських будинках, не піддавалося опису. Тільки з 4 листопада 1914 по 1 травня 1915 року через київські дільниці пройшло близько 7.000 заарештованих і депортованих галичан, не рахуючи тих, кого перевозили транзитом, або які одразу потрапляли до пересильної тюрми. З 1 травня по 17 серпня 1915 року таких нещасних було 1200, а до 1 січня 1916 року цей реєстр збільшився ще на 400 осіб.

Крім того, в перших числах квітня 1916 року в Києві очікували на нову партію заарештованих, з котрих 2000 вже протягом 2 місяців перебували в жмеринській тюрмі, а 1500 — в Бердичеві. Тобто, тільки через Київ до східних регіонів Росії насильно вивозили 14.000 невинних людей.

Заарештовані представляли всі прошарки Галичини і Буковини. Серед них перебувала вся українська інтелігенція: священики, папські прелати, професори, вчителі, директори семінарій, музеїв і громадських бібліотек, письменники, учні гімназій, міщани, селяни, жінки, діти і вже зовсім літні люди. Їх висилали етапом до віддалених губерній Росії, зокрема, до Східного й Західного Сибіру, Туркестану.

Але добратися до призначених регіонів, за свідченням депортованих, було гіршим за смерть. Однак і там не ставало краще, оскільки люди не мали засобів до існування. А доводилося самим оплачувати помешкання, тож шукали будь-яку працю.

У підготовленій для російської преси статті Людмили Старицької-Черняхівської «К совести народной» наводилися численні факти знущання над мирним західноукраїнським населенням, що призводило до непоправних втрат: «Арестованные и высланные жители Галиціи и Буковины… Мужчины, женщины, дети, безумные, калеки, эпилептики, годовалые младенцы и немощные старики. О них никто не знает. Их гонят тысячами в Сибирь, и там на берегах Енисея, Лены и Ангары погибают они сотнями в снежных сугробах, замерзают на дороге, умирают отъ болезней, от холода и голода и сами лишают себя жизни, чтобы перервать мученія, которых вынести не в силах человеческая душа».

Людмила Старицька-Черняхівська.

Павло Богацький.

Особливого приниження й знущання зазнавали греко-католицькі священики, яких заарештовували й відправляли етапом у вагонах разом з жуліками й злодіями до Києва, а далі аж до Поволжя й Сибіру. Така доля випадала й наддніпрянським українцям. Наприклад, редактора газети «Українська хата» Павла Богацького заслано до Тамбовської губернії, а професора історії Михайла Грушевського — до Сим-

бірської. Все українське оголошувалося мазепинством, яке нібито за гроші з Берліна хоче віддати всю Малоросію — «від Кавказу по Карпати під владу Австрії».

Уже на другий день після проголошення воєнного становища в Києві було закрито щоденник «Рада», а потім заборонено всю україномовну пресу. Російська імперія також ухвалила жорсткі закони щодо інородців, держави котрих відтепер перебували в стані війни з нею. Так, 13 серпня 1914 року київський губернатор видав таємну директиву начальникам поліції, якою зобов'язував їх вжити таких заходів щодо німців і австрійців: «1) Все германские и австрийские подданные мужскаго пола в возрасте от 18 до 45 лет, способные носить оружие, считаются военнопленными и подлежат немедленному аресту и высылке в Вологодскую, Вятскую или Оренбургскую губернии».

Однак на основі телеграм заступника міністра внутрішніх справ Росії Джунковського від 30 серпня 1914 року київський губернатор передав розпорядження начальнику Київського губернського жандармського управління про призупинення виселення австрійських і німецьких підданих до Вологодської й Самарської губернії і Уральської області.

Щоправда, зазначалося, що вказані заходи не поширюються на «чехов и русин, которые задержанию не подлежат, если не внушают никаких подозрений в политической благонадежности». Що стосується підданих Туреччини, яка вступила у війну на боці Німеччини й Австро-Угорщини, циркуляр від 4 листопада 1914 року циркуляр вимагав затримувати всіх її підданих, яких мали відправляти до Тамбовської губернії.

Зрозуміло, що російська окупаційна влада не могла залишити поза увагою постать Митрополита Андрея Шептицького, котрий відкрито виступав проти неї, закликаючи свою паству залишатися вірними Австро-Угорській державі. Усі, хто в ті дні побував на Святоюрській горі, благали Митрополита залишити Львів і перебути воєнну завірюху на заході, оскільки йому найбільше загрожує прихід російських «визволителів». Митрополит вислухав ці аргументи спокійно, після чого заявив: знає, що зустріне нас і його під російською царською владою. «Політику і політичних діячів, — зазначив тоді Шептицький, — можна переносити з місця на місце, в міру потреби чи конечности. Церкви і зв'язаних з нею керманичів — ні. Тому він залишається на своєму місці, бо не може і не сміє залишити своєї пастви… Провидіння керує долею усіх, і воно і нас врятує».

Не кинув Митрополит Львова, хоча мав до цього сто нагод і сто намов. Відтак першим був заарештований і першим був вивезений в глибину Росії для відбуття ув'язнення. А провід національно-визвольною боротьбою українців перемістився до Відня, куди перебралися члени Союзу Визволення України. Звідти вони налагодили контакти з європейськими столицями, де утворили свої філії. Через них вони намагалися залучити до своєї справи представників інших народів, включаючи вождя російських більшовиків Володимира Ульянова-Леніна, котрий також одержував матеріальну підтримку від центральних держав.

Однак архіважливо було організувати державницький виступ власне в Україні. Тому представник СВУ в Стокгольмі Осип Назарук звернувся до авторитетного тогочасного українського політика в Російській імперії Симона Петлюри, котрий про-

довжував випускати в Москві «Украинскую жизнь». Однак останній ще не бачив національного проводу, навколо якого може об'єднатися український народ. Відтак та революційна енергія, яка вже нагромадилася, особливо зримо на західних теренах розселення нашого народу, могла просто передчасно розпорошитися.

Ось чому 18 грудня 1914 року Симон Петлюра відписав негативну відповідь до керівників СВУ. Повідомив, що приїхати не зможе, бо не бачить рації. Водночас пояснював: «Тяжкий, неповторний час і боліємо ми, як і Ви, за долю нашого народу, *непідготовленого до великих подій*. Отся непідготовленість і є, як згодитесь, тим моментом, якого не взято на увагу відповідальними політиками Галичини, не кажучи вже про невірне з історичного боку розуміння ідеалів народу».

Він мав рацію, адже двісті років після поразки під Полтавою українське вояцтво, як правило, використовувалося російським царизмом для подальшого розширення території своєї імперії. Про відродження власне української збройної сили реально стояло питання в уже згадуваному таємному плані архикнязя Фердинанда. Тож коли з початком війни почали організовуватися січові стрільці, Митрополит Шептицький запропонував Боєвій управі УСС на посаду їхнього команданта свого рідного брата щойно іменованого полковника Станіслава Шептицького. Однак організатор січового стрілецтва Кирило Трильовський різко виступив проти: «Ми не дамо січових стрільців під команду поляка. Досить того, що нашою церквою командує поляк».

На пропозицію Трильовського призначено лейтенанта Галущинського, до якого австрійський генштаб не мав довір'я як до радикального партійця. Крім того, багато досвідчених офіцерів відмовилися йти під його командування як нефахівця з військової справи. Відтак генштаб дозволив сформувати усусів тільки в кількості 3 тисяч, а більшість з тих понад 30 тисяч добровольців, яких планували зібрати в стрілецькі курені й полки, довелося розпустити.

Проте відроджене влітку 1914 року січове стрілецтво як українська збройна сила зуміло нагадати Москві про рівень військового мистецтва нашого народу, обороняючи під синьо-жовтим прапором гору Маківка. Від наслідку цієї битви залежало майбутнє війни, оскільки російська армія планувала здійснити тут прорив, аби через Карпати піти на Угорщину й Австрію. І хоча протягом п'яти днів важких боїв росіянам двічі вдавалося захопити Маківку, все ж таки усуси 2 травня 1915 року завдяки трьом штурмам відновили контроль над горою, чим розбили плани Москви понести своє «визволення» в Центральну Європу.

Саме це було важливою передумовою для українських державницьких організацій, які зібралися 15 травня 1915 року у Відні й проголосили створення Загальної Української Ради, що поставила своїм завданням боротися за створення самостійної української держави на всіх етнічних землях нашого народу під російською займанщиною, а з Буковини, Галичини й Закарпаття сформувати окремий коронний край з національно-територіальною автономією.

Успіхи австро-угорських і німецьких військ влітку 1915 року спричинилися до відступу російської армії, яка почала здійснювати виселення з Холмської губернії всього українського населення, водночас знищуючи всю територію. Вже 7 червня 1915 року

розпочали виселяти українців Білгорайського повіту, 13 — Томашівського й частини Замістського, 18 — Холмського, 19 — Грубешівського, 7 липня — Володавського, 23 — Костянтинівського й Більського. Разом з виселенцями Волині, Полісся й Східної Галичини депортованих нараховувалося понад 300 тисяч осіб.

Усі ці депортаційні потоки, які йшли через Київ, мали підтримку спеціально створених благодійних організацій і взагалі всіх небайдужих. Тими, хто транспортувався через Москву, опікувалася тамтешня українська громада. Вона багато уваги приділяла допомозі полоненим галичанам і біженцям із західноукраїнських земель, яких «десятками тисяч темні сили Росії, посівши Галичину, спроваджували … у вигнання в центральні губ. Росії і в Сибір, відривали батьків від сімей, матерів від дітей.

Відступаючи, росіяни не тільки гнали, як худобу, на схід корінних мешканців нашої етнічної території — на пропозицію генерала Брусилова стали вивозити церковні дзвони. За повідомленням львівського генерал-губернатора Бобринського, тільки біля Белза реквізували 8 тисяч пудів міді.

Уже тоді, коли хвиля вигнанців із заходу України залила всі кутки імперії, то створене українцями «Московское общество помощи населению южных губерний России, Галичины и Буковины, пострадавших от войны», влаштувало на трьох залізничних вокзалах харчові пункти, де видавало продукти і грошові пайки й одежу, допомагало порадами в пошуках помешкання й праці тим, хто залишався в Москві. А для дітей біженців було засновано в Петровсько-Розумовському спеціальний будинок.

Велику роль в організації допомоги біженцям із західноукраїнських земель відігравав Михайло Грушевський, якого царське самодержавство також депортувало на схід. Він усіляко обстоював його права, доводячи, що галичани — такі ж українці, як і наддніпрянці. Грушевський тоді зазначав, що галицьке «населення під цим своїм «руським» іменем насправді мислить саме те, що ми називаємо українським — воно відчуває окремішність від вашого «руського», його «руська мова», якою воно розмовляє, яку воно хоче мати в школі, в церкві — це українська, малоросійська, якщо бажаєте, але не великоросійська мова, його «руська» віра — це унія, а не православ'я…».

Тимчасом українці продовжували воювати між собою в складі двох ворожих армій у Галичині. Так, восени 1916 року Легіон УСС втягнувся в запеклі бої під Бережанами проти 450-го Зміївського й 451-го Пирятинського піхотних полків російської армії. Триденна битва на горі Лисоня стала найбільшою в історії УСС і водночас найбільш трагічною сторінкою нашої збройної сили, де українці вбивали себе заради інтересів двох імперій, що гнобили їх.

Але подяка з боку Відня за це стала розчаруванням для українців: цісар Франц-Йосиф 4 листопада 1916 року оголосив про створення Польської держави, а галичанам лише подякував за «багато великих і тяжких жертв», віддаючи їх під ласку поляків. Цей маніфест спричинився до гострої критики з боку українства, яке застерегло Відень від необачного кроку передати владу в Галичині полякам.

Нагадували українці про свої права тоді і Президенту США Вудро Вільсону, у заяві котрого від 18 грудня 1916 року не було зазначено про наш народ. Відтак СВУ звернувся до нього через посла США у Відні зі спеціальним листом, у якому інформував,

що «під російським пануванням стогне в неволі великий 35-мільйоновий український народ, позбавлений елементарних національних прав, навіть права уживання своєї мови на письмі і слові».

Про українську справу мали думати лише українці. Тоді своїм прикладом це показував Михайло Грушевський, котрому за допомогою російських академічних кіл удалося переїхати до Москви. Тут він узяв активну участь в організації україномовного журналу «Промінь», бо в Україні подібне заборонялося. Зрештою, і в Москві «Промінь» часто потерпав від втручання царської цензури. Цензор, зросійщений «полячок», як називає його М. Грушевський, «ставився рішучо неприхильно, затримував, посилаючись на брак часу, вичеркував статті без усякої причини, грубіянив у відповідь на спроби витолкувати йому щось».

Поряд з клопотами з виданням нового українського журналу в Москві Грушевський не випускає з поля зору пропозицію Максима Горького про підготовку книги на тему: «Украина и Россия в их духовной жизни». За задумом російського письменника, це мало бути «исследование и выявление тех различий, которые, несомненно, лежат в основе психики украинца и великоросса… мне кажется, что, будучи хорошо разработанной, эта тема могла бы оказать очень положительное и, может быть, даже решающее влияние на процес самопознания как для украинца, так равно и московского читателя».

Плани просвітницької діяльності для великоросів щодо українства, звичайно, мали велике значення в ситуації, коли царизм продовжував душити його. У той же час майже три роки війни прискорили нагромадження революційної енергії українства, відтак необхідно було з академічного рівня дискусій підніматися до реальних запитів широких мас, особливо студіюючої молоді, котра ставала двигуном процесів, які не вдалося здійснити повністю після першої російської революції.

Студенти-українці з Києва на початку грудня 1916 року відвідали членів лівих фракцій (трудовиків і соціал-демократів) 4-ї Державної Думи в Петрограді. Останнім було вручено петицію про відкриття кафедр українознавства в університетах на території України і введення української мови в народних школах. У пояснювальній записці обґрунтовувалася необхідність кафедр, подавалися матеріали про боротьбу українського студентства за них, проект 37 членів 3-ї Державної думи про викладання в народних школах у місцевостях з українським населенням українською мовою тощо. Студенти вимагали також від депутатів поставити українське питання в Державній думі в усій його широті, насамперед про галицьких виселенців, закладників і Митрополита Шептицького.

Депутати визнали, що висунуті українським студентством вимоги мають під собою цілком достатні основи принципового характеру для задоволення, відтак дали згоду на постановку питання про українське питання в Держаній Думі поряд із запитом про графа Шептицького при обговоренні бюджету по кошторису міністерств внутрішніх справ і народної освіти. Також студентам було обіцяно сприяння в проведенні в законодавчому порядку українських вимог в комісіях із загальної освіти й університетської.

Тож коли 11 грудня 1916 року до Москви прибула делегація українського студенства з Києва для привітання Михайла Грушевського з 50-річчям від дня народження, то, крім поздоровлень, він почув багато таких революційних гасел, які змусили його справді перейти на інший рівень повсякденного життя. Для нього стало зрозумілим, що той розмірений темп його академічних занять мусить змінитися, бо ті *окремішні* українці, про що він їм і всьому світові науково довів, від нього хочуть чути, як вони мають діяти завтра саме як *окремішні*. Їхнє відродження, вони це вже добре усвідомили, розпочалося, як і в усіх слов'янських народів, за словами професора Миколи Василенка, «з появою народною мовою їхньої наукової історії».

І Михайло Грушевський як невільний тимчасовий мешканець Москви, який справді мав потужний вплив не тільки на українську громаду в цьому місті, а й на все тогочасне українство, озброєний історичними знаннями, рішуче ступає на політичний шлях. Бо його аналіз ситуації й прогнози на завтрашній день допомагали зорієнтуватися тисячам співвітчизників, оскільки саме він, за словами того ж таки Миколи Василенка, на весь світ сказав, що «загальноросійській історії не бути, як немає «единорусской народности». А з «русской истории» необхідно було виключити київський період, «пришитий випадково, приробити початковий період зародження й розвитку великоруської народності та очистити її історію від епизодів історії української й білоруської народності».

Своїм словом він тоді переконував, що вже «настав великий час — час страшного суду, час великої проби для народів і верств і поодиноких людей, час поставити свою справу і боронити її, на сім терміні, від котрого не буде ні відклику, ні касації». Українське громадянство «має сказати, чого йому треба, чого воно хоче і чим своє хотіннє підкріплює». При цьому зазначалося, що «матиме вагу слово тільки організованого громадянства. Українці мусять організовуватись на кожнім місці і в кожних обставинах, шукаючи зв'язків, які зв'яжуть їх найбільш міцно і трівко. Організовуватись як українці, а не групи чи національні філії росийських чи якихось інших партій чи союзів, щоби мати повну свободу в обороні своїх національних прав — того спільного національного гасла, яке об'єднає на спільній національній платформі українські партії і групи в рішучий момент».

Цілком правильно Михайло Грушевський у перші дні 1917 наголошував і на тому, що «наш голос, наші домагання матимуть вагу і змусять рахуватися з собою тільки тоді, коли за нами стоятиме велика національна організованість, загально національна координованість, солідарність!».

Щоправда, в ті дні він ще не згадував про те, що гарантом усіх наших домагань може бути власна українська збройна сила, бо книга битія кожного народу пишеться не чорнилом, а кров'ю. Зрештою, як не зрозумів він цього і в подальшому.

XXXIV. «ВОСКРЕСЛИ НАРОДИ, ВОСКРЕСЛА УКРАЇНА…»

Українські соціалісти Наддніпрянщини, до яких належав і Михайло Грушевський, до початку 1917 року справді не ставили питання про майбутню українську армію, бо, зрештою, в їхніх планах і не було самостійної України. Наївна віра в російських соціалістів як «братів по класу» заспокоювала їх можливою національною культурною автономією. Не могли вони й передбачити, що вибух української революційної енергії в ході Першої світової буде можливий за межами суцільного етнічного розселення, — там, де спостерігалася особливо велика концентрація нашої нації в солдатських шинелях і матроських бушлатах. Таким місцем виявилася столиця Російської імперії, куди царське самодержавство протягом століть стягувало не тільки кращі уми української нації, а й сумлінних і дисциплінованих рекрутів з Наддніпрянщини, на яких завжди можна було покластися.

Бійці Волинського полку.

Відтак виступ під синьо-жовтим прапором солдатів-українців Волинського полку, які відмовилися стріляти в мирну маніфестацію на Невському проспекті в російській столиці в 1917 році, спричинився до Великої Лютневої демократичної революції, з якої розпочнеться і відлік нової української історії. І вона золотими літерами впише в аннали національно-визвольної боротьби особливу роль Українського Петрограда.

З підняттям свого національного прапора над холодною Невою українці російської столиці, яких тоді нараховувалося щонайменше сто тисяч, почали на повний голос самоствердж уватися, масово організовуючись у різні громади. Якщо раніше тут виділялися засноване Данилом Мордовцем у 1898 році «Благотворительное общество издания дешевых и общеполезных книг для малорусского народа», «Общество Т. Г. Шевченко для вспомоществования студентам, уроженцам южнорусского края» на чолі з Федором Вовком, то тепер постає керована Олександром Лотоцьким Українська Національна Рада. На базі тамтешнього Українського студентського союзу виникає Тимчасовий український революційний комітет Петрограда. Він першим проголосив політичні гасла українського громадянства до Тимчасового уряду, зокрема, про перетворення Росії на федеративно-демократичну республіку з національно-територіальною автономією України.

Олександр Лотоцький.

Тепер тут розгорнули відкриту діяльність комітети українських політичних партій: Української соціалістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої, Української соціалістів-революціонерів, Української радикально-демократичної. Уже вранці 3 березня відбувся перший мітинг українських соціал-демократів Петрограда, де в палких промовах було охарактеризовано причини революції, вказано на значення Петроградської революційної армії та її перемоги для всієї Росії. Член Ради робітничих і солдатських депутатів Авдієнко ознайомив з умовами, на котрих бажають працювати спільно Тимчасовий уряд з Радою. На цьому мітингу «Левком Чикаленком було з'ясовано значення автономії для України і сказано про необхідність нам, українцям, боротись за перебудування Російської держави на Федеративну Республіку».

Левко Чикаленко.

Після цього велелюдні зібрання українців відбувалися мало не щодня. А 12 березня відбулася панахида по Шевченкові і маніфестація українців, що стало «першим публічним виявом української національно-політичної солідарности після революції». Газета українських соціал-демократів російської столиці «Наше життя» писала: «Ще раніше визначеного часу стали сходиться українці міста Петрограду на пляцу перед Казанським собором. В годину дня товпа в декілька тисяч покривала всі східці собору і площу. Багато жовнірів Петроградського гарнізону. Деякі прийшли цілими ротами. У всіх блакитно-жовті стрічки. Обличчя радісні. Чути стриманий гомін — всюди по-українськи. Це вперше вільно і прилюдно справляється панахида на честь великого українського борця за правду і волю Тараса Шевченка...».

Водночас українці Петрограда намагаються увійти до різних представницьких органів нової влади. Скажімо, 16 березня 1917 року відбуваються організаційні збори Української соціалістичної фракції при Раді робітничих і солдатських депутатів, де поставлено питання про «такі найперші практичні завдання: 1) Дістати місце для Фракції у Виконавчому Комітеті, 2) вступити в контакт з другими соціялістичними національними організаціями, 3) Відозва Р. Р. і С. Д. до українського народу».

Силу і організованість цього руху відчула і нова російська влада, коли представники від українських політичних організацій на чолі з Олександром Лотоцьким відвідали в Зимовому палаці голову Тимчасового уряду князя Львова й передали йому доповідну записку з українського питання, прохаючи негайного здійснення їхніх вимог до скликання Установчих Зборів. У ній ішлося про призначення в українські губернії комісарів, знайомих з місцевими умовами, мовою, негайного заведення рідної мови в судах, народних і середніх школах тощо.

Після цього прийняття було створено Українську Національну Раду в Петрограді для сприяння Тимчасовому урядові в справі переведення в життя українських національних домагань. Її головою обрали Олександра Лотоцького, заступником — Михайла Корчинського, а секретарем — Петра Стебницького.

Свідком цих українських революційних подій у Петрограді став Митрополит Анд-

рей Шептицький, який якраз повертався з російської тюрми через місто над Невою. Усвідомивши роль громади в революційних подіях російської столиці, Митрополит Андрей Шептицький заявив у листі до Української Національної Ради в Петрограді: «Моя радість не мала границь, коли я побачив при моїм приїзді в Петрограді поважну українську петроградську громаду, яка вийшла повитати мене на дворець. Знаю, що овації не так відносилися до моєї особи, як радше цілого українського народу Галичини, чим Ви публічно задокументували нероздільну нашу єдність національну, якнайтіснійшу звязь і братню уважливість і ті самі стремління до самоозначення, розвою і піднесення нашої національної культури».

Ще одним яскравим свідченням відродження українства став парад військ Петроградського гарнізону, на якому юнкери Павлівського училища розгорнули на Двірцевій площі перед вікнами Зимового палацу, де засідали міністри Тимчасового уряду, синьо-жовтий прапор з написом «Згинуть наші вороги!».

На ініціативу петроградських українців щодо відродження власного національного життя відгукнулися на всіх етнічних розселеннях нашого народу. Зусібіч надходили повідомлення про створення українських національних рад за прикладом петроградської, бо в той час саме вона йшла в авангарді національної революції свого народу, перебуваючи на вістрі боротьби із залишками реакції, що не хотіла дати волю століттями пригнобленим народам. Зрештою, з берегів холодної Неви Українська Національна Рада продовжувала керувати нашим національно-визвольним рухом, аж поки той не перенісся до свого, за словами Дмитра Дорошенка, «природного осередку, до Києва».

А там на звістку про події в Петрограді одразу ж відгукнулися створенням 17 березня Української Ради. І як тільки в різних куточках Російської імперії почули про створення такої інституції в Києві, то погляди всіх повернулися до «матері городів руських», і Українська Рада там стала для всіх Центральною. Таким чином, майже через тисячу років Київ повернув собі статус українського столичного міста, яке він утратив після падіння Русі в першій половині XII століття. На його вулицях з'явилися тисячі маніфестантів з синьо-жовтими прапорами, що було великою дивиною для київського міщанства.

«Майже триста років у летаргічному сні перебував український народ, — наголошувалося в ті дні. — Здавалося, вже зовсім зламаний спаралізований його організм, отруєний і приспаний дух. І раптом, ніби на заклик сурми, твориться чудо. Устає мертвий, устає забутий народ, устає тричі перекреслений тут — на землі і там — на небі».

І вже 28 березня Центральна Рада ухвалює рішення про скликання Всеукраїнського національного конгресу, який мав не тільки легітимізувати її, а й накреслити план державницького відродження. Це надзвичайно схвилювало російських революціонерів, бо в демократичних прагненнях українців навіть щодо заведення автономії вони побачили загрозу своїм імперським планам. Російський соціал-революціонер Незлобін навіть не крився з погрозами щодо вимог автономії України: «На всякі спроби заведення її російська демократія відповість багнетами, бо це удар в спину російської революції».

Однак подібні погрози викликали зовсім інші результати: 29 березня відбулася нарада воїнів-українців Київського округу, на якій ухвалили заснувати пропагандистсько-виховний гурток на чолі з ідеологом українського національного руху адвокатом Миколою Міхновським. Тоді ж було вирішено розпочати створення українських охочекомонних полків усіх родів зброї, для чого обрали Військовий організаційний комітет. А перший національний полк назвали «Перший Український охочекомонний полк імені Богдана Хмельницького».

Перший Український охочекомонний полк імені Богдана Хмельницького.

Надзвичайно важливим етапом розвитку української революції справді став Перший Всеукраїнський конгрес, який відкрився 19 квітня в Києві. Майже 900 делегатів, які зібралися до «матері городів руських» з усіх розселень нашого народу, з фронтів і флотів, узаконили політично і територіально Центральну Раду в кількості 150 представників, яким доручалося з майбутніми кооптованими від військового, селянського, робітничого та кооперативного з'їздів і національних меншин взяти в руки кермо відродження України.

З самого початку революційних подій процес національного відродження українства поширився на всі регіони Російської імперії. «В днях великої розрухи, в тих щасливих днях, — писали до Києва українці Ташкента, — коли всі народи Росиї почули себе вільними, рівноправними, почали просипатись і організовуватись, в тих днях у далекій чужій стороні, за тисячі верст від рідної України, серед сипучих пісків, під гарячим сонцем Туркестану, також піднявся і згуртувався наш український народ, закинутий сюди зрадливою долею».

Тоді перед всіма ними, хто опинився поза межами рідної землі, постали питання: «чи готові ми в цьому допомогти українському народові? Чи спаяні ми однією думкою, одним хотінням — вибороти нашому скривдженому народові національну волю? Чи організовані ми так міцно, що наша одностайність піднесе дух українського народу в його віковій боротьбі?».

В одному з перших своїх документів того часу Московська організація Української соціал-демократичної робітничої партії спільно з Катеринославською звернулася до українців зі спеціальною відозвою, в якій, повідомляючи про те, що «царського правительства нема, його зметено вихором Революції, як купу гнилого листя», ставила питання про вирішення саме українського питання: «Нам, українцям, більше ніж

кому необхідно скликання Установчого Зібрання. До останніх часів наша нація була упосліджена, занедбана, зацицькана. Саме вживання української мови вважалось за злочинство. Народ був засуджений на хронічну темноту, бо йому одбирався природний, найлегший спосіб розвитку — його мова в школі та громадському житті...».

Виходячи саме з цих завдань, уже 5 березня 1917 року відправлено на адресу петроградських українців ось таку телеграму: «Комітет українських організацій Москви, збираючись подати Тимчасовому Урядові виклад негайних українських культурних потреб: «Введення української мови в школи, установи й повернення висланих галичан», запитує, що зробили в цьому напрямкові петроградські українці».

У цих словах відчувається соборна турбота українців Росії про долю українців Австро-Угорщини, що поневірялися на просторах величезної імперії. Тепер же, коли «воскресли народи, воскресла Україна, і надії наших вигнанців теж воскресли», бо «пестують вони ту думку, що у скорости надійде та хвилина, коли вони зможуть повернутися до дому».

І мали повертатися вони не десятками, а десятками тисяч. Треба було подбати за них, допомогти їм. Тому українці Москви змушені були знову звернутися до своїх співгромадян з проханням прийти на допомогу, аби ті щасливо повернулися додому. Відтак Товариство зверталося до українців всієї Росії з просьбою позасновувати якомога швидше його філії по містах, «де й як це тільки можливо, збирати гроші і надсилати нам до Москви, бо справа негайна й великої ваги».

Турбота українства про галицьких, холмських біженців була для останніх неймовірно важливою. Насамперед, у моральному плані. Адже, писали вони, «як колись наші запорожці в неволі турецькій з тугою вижидали голосу з України, так і ми його ожидали з тугою і в кінці діждались: мать Україна взиває своїх діток, розсіяних по чужині, бо хоче їх почислити, щоб їх згорнути під свої опікунчі крила». Тому й невипадково, що військовополонені з казахських степів уже тоді готові були самі формувати українські військові підрозділи, про що, зокрема, писав до Центральної Ради Стефан Коханчик з 33-го робітничого батальйону, який дислокувався в Акмолінську.

Український національно-визвольний рух втягує в свої лави представників різних соціальних верств нашого народу, що опинилися на чужині. Скажімо, делегати-українці Московського з'їзду учителів звернулися до Українського педагогічного з'їзду з побажаннями негайної українізації школи всіх типів із забезпеченням прав національних меншин, заснування всеукраїнської учительської спілки. А московські залізничники заявили дослівно, що «в автономній Україні залізниці мусять бути українізовані — інакше це буде асонансом у нашому національному житті — свідомо залишені осередки русифікації нашого люду!».

Особливо бурхливо потяг до українського відродження спостерігається на окраїнах імперії. Так, уже 25 березня 1917 року організовується «Туркестанська Українська громада в Ташкенті», яка, зібравшись «під чужим, жарким небом на свої засідання», щиро вітає «своїх братів на Україні, радісно простягає братську руку дорогим українцям і дуже просить не забувати нас у сім далекім краю, між чужими людьми, а ми тут збираємо і єднаємо наших братів під одним кличем: «Хай живе свобідна Україна!».

Владивостоцька Українська громада, яка зібралася наступного дня, поставила собі за мету об'єднання всіх українців Далекого Сходу, яку підтримують і в Хабаровську: «Нехай ні одно село не останеться без представника! В організації сила, а від неї залежить наша будучність! Тому нам треба горнутись до купи, щоб створити одну сильну громаду вірних синів Батьківщини, завзятих борців за волю і щастє українського народу».

Ще яскравіше проявилася турбота Центральної Ради про залучення українства до процесу відродження всіх аспектів державницького життя на Всеукраїнському національному конгресові. Його президію очолив представник Кубані та Чорноморщини Ерастов, а її членами були обрані солдати Петроградського гарнізону Овдієнко та Гайдай.

Першого дня роботи конгресу в обговоренні доповідей виступило 23 делегати, в тому числі: Коломійченко — з Москви, Туркало — від студентської громади Томська, Зайців — член Української Національної Ради Петрограда, Довженко — Член Московської організації Української соціал-демократичної робітничої партії, Овдієнко — від Української Петроградської ради солдатських і робітничих депутатів, Орел — від Ростова. Потім на трибуну Національного конгресу піднімаються Лаврентьєв з Петрограда, Поліщук — з Галичини, Крупський — від українських моряків Балтійського флоту, Чопківський — від Українського військового клубу в Москві.

Готуючи для Тимчасового уряду декларації в справі створення Крайового Комісаріату, Центральна Рада чітко зазначала, що в інтересах нового ладу й усунення національних загострень необхідно включити «до складу української області українських частин з суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронезька, Кубанська область тощо». Власний державний організм бачили по суті на всіх етнічних теренах, де компактно розселялися українці. Зокрема, планувалося, що «західним кордоном має бути Люблинська і Гродненська губернії, південно-східним — Кубань, північним — Прип'ять, південним — Озівське й Чорне моря...».

Ще одна важлива подія відбулася 29 травня, коли збори комітетів московських українських організацій заслухали доповідь члена Центральної Ради М. Огороднього щодо об'єднання всіх організованих українців, що перебувають у Москві й по містах Центральної Росії, в Українську крайову раду Центральної Росії з її виконавчим комітетом у Москві. Ця провінційна Українська Рада повинна триматися міцного зв'язку з Українською Центральною Радою і, як всяка губерніальна рада, переводити в життя постанови Центральної Ради.

Почули в Києві і голос українського вояцтва, яке обізвалося до Центральної Ради з усіх фронтів і флотів. Наприклад, коли голова контрольної колегії Земського союзу на Західному фронті Симон Петлюра покликав українців-вояків 28 березня 1917 року до Мінська, то зібралося їх з усіх теренів Білорусі близько трьохсот. Жадібно вловлювали вони кожне слово організатора цього першого на Західному фронті українського зібрання. А він говорив про державницькі традиції Хмельниччини, потоптані режимом Романових, про український народ, який під час світових подій постає «безголовим і з вирваною душею», проливаючи кров за чужі інтереси...

Петлюра не тільки промовляв про недолю рідного народу. Він закликав делегатів

фронтових частин і тилових підрозділів «до організації української сили на фронті, бо тільки організований народ зможе використати ту свободу, яку тепер одержав, і закріпити свої політичні та національні права...».

Відгомін про ініціативу українізовувати російську армію докотився і до Москви. Так, 26 квітня командуючого округом Грузинова відвідала делегація українського військового клубу і клопоталась, щоб з українців Московського гарнізону сформувати український національний полк. До речі, «від липня до кінця жовтня 1917 року українська піхота несла варти в гарнізонах, а головна варта була в Кремлі. Тоді на Кремлівській башті після трикольорового царського прапору повівав український синьо-жовтий прапор».

Микола Ходорович.

Українська душа, хай і боязко, прокидалася навіть і в генералів. Так, командуючий Київським гарнізоном Микола Ходорович відпустив старших солдатів навесні 1917 року зорати й засіяти поля — Брусилов забороняв, вимагаючи кожного десятого розстріляти. Сформував з полонених чехів і словаків дружину імені Яна Гуса в Києві, що стала пізніше основою для формування чеського легіону.

А коли 1 травня 1917 року після урочистого параду на Сирці полк імені Богдана Хмельницького з оркестром і прапорами прийшов через усе місто на майдан перед колишніми царськими палатами, то генерал Ходорович привітав його відповідно: «Хай живе вільна Україна!». І цілий майдан загримів: «Хай живе!..», «Слава!»…

У військових гарнізонах Кавказького регіону українці зорганізувалися тоді не тільки в Тифлісі, а у багатьох населених пунктах від Чорного моря до Каспійського: Батумі, Калкиті, Трапезунді, Ерзерумі, Єревані, Таврізі, Ширих — Хане, Карсі. Поряд з цим виникають українські організації, які тяжіють до Української Краєвої Ради на Закавказзі в Тифлісі, в Елеу, Єлісаветполі, Сухумі, Ардасі, Поті, Баку…

Заклики до творення власної збройної сили поширилися і в запіллі, де зголосилися до творення вільного козацтва як самооборонної організації нащадків славних запорожців. Почавши з батьківщини Тараса Шевченка, де вже в середині квітня 1917 року відбувся повітовий з'їзд, цей рух поширився по всій Україні. Скажімо, «Гайдамацький курінь Херсонщини» нараховував понад 8 тисяч козаків. Відтак 16 жовтня до колишньої столиці Гетьманщини — Чигирина прибуло 200 делегатів від 60 тисяч «вільних козаків». Вони задекларували відданість ідеалам славних предків у відстоюванні інтересів українського народу. Першим отаманом вільного козацтва було обрано командира Першого Українського корпусу генерала Павла Скоропадського.

Павло Скоропадський.

У тогочасній газеті пишеться, що «до Українського комісаріату щодня прибуває маса людей з проханням видати пе-

репустки для проїзду в Україну, щоб пристати до «Вільного козацтва», яке тепер боронить рідну землю».

Під впливом широкомасштабних маніфестацій і цілеспрямованої агітації політичних партій відбувається національне освідомлення українського робітництва, яке також розпочинається з російської столиці. Воно не тільки підхоплює гасла соціальної революції, але й національної, про що засвідчує ухвала зібрання українців-робітників Путіловського заводу від 13 квітня 1917 року: «В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні добиватися національно-територіальної автономії України з гарантією громадських і національних прав инших народів, що живуть на Українській землі».

Однак першими вийшли зі своєю програмою боротьби за вільну Україну все-таки вояки, які взялися відтворювати демократичну козацьку традицію XVII століття. Несподівано для багатьох на провід українського вояцтва висунувся відомий публіцист Симон Петлюра, вся сила його творчої енергії зосереджувалася не на чисто політичній стороні революційного процесу, де й без нього було досить визначних людей, а на відтворенню тієї частини нашої державної традиції, яка завжди була, є і буде найважчою, найнеобхіднішою, а також найяскравішою в комплексі революційних завдань — він ставав українським військовим національно-політичним ідеологом.

Невисокий, худорлявий, малопомітний Петлюра почав говорити перед делегатами тихим голосом, без гучних фраз, але відразу ж зачарував велику аудиторію якоюсь потаємною силою. І тисячна маса делегатів від вояцтва, яких він пробудив до свідомого життя, розворушивши її найглибші, найсвятіші емоції, інстинктивно відчула, що перед нею своя людина, котра обожнює українське військо і за силою духу перевершує всіх її соратників з Центральної Ради.

Володимир Винниченко.

Поряд із ним виступали Винниченко, Грушевський та інші чільні діячі українського визвольного руху. Приймали їх також тепло, нагороджували оплесками й окликами «Слава!», але над усіма домінував Петлюра. В ньому не лише побачили, а й відчули військові українські маси свого природного вождя. Цілком логічно й природно, що Петлюру обрали головою Українського Військового Генерального Комітету й доручили йому відродити славу української зброї, сформувавши власне військо на традиціях легендарних русичів й славного козацтва. Бо тільки це й могло поставити Україну в ряд рівних у світовому співтоваристві країн. Бо лише організація військових українських мас могла дати ту головну реальну силу, спираючись на яку Центральна Рада й Генеральний Секретаріат здійснювали б національно-визвольну працю.

Скликання Першого Українського Військового з'їзду пробудило українське вояцтво. Воно інтуїтивно відчуло загрозу з боку «старшого брата», але не знало, як реально убезпечити себе від неї. Переважна частина його чекала наказу. Та його не було ні з Петрограда, ні з Києва. Відтак траплялися випадки й самочинної українізації ро-

сійських і створення українських частин. У Чернігові таким чином організувався полк імені гетьмана Петра Дорошенка, в Москві — Український Запорізький полк, у Сімферополі — 1-й Сімферопільський полк імені гетьмана Петра Дорошенка, у Хмільнику — курінь імені Тараса Шевченка, в Умані — Український полк імені Гонти, в Житомирі — Український полк імені гетьмана Петра Сагайдачного, в Ростові-на-Дону — Український полк імені гетьмана Павла Полуботка, в Саратові — Український полк імені гетьмана Івана Мазепи, в Томську батальйон смерті імені Петра Дорошенка та інші українські частини, більшість з яких, не дочекавшись ані підтримки, ані наказу від своєї влади, пізніше стали об'єктом більшовицького розкладу.

Однак під впливом роботи з'їзду остаточно сформувалася національна позиція вояків-українців. Концепція про виокремлення українців в окремі сотні, курені, полки, дивізії і навіть корпуси вже набула виразних форм. Ті, хто за своєю натурою не міг залишатися пасивним, самочинно, на власний розсуд почали творити кадри Українського війська.

Як керівник Українського Генерального Військового Комітету Симон Петлюра намагався тримати цей процес під контролем, що викликало негативну реакцію російських воєначальників. Проти позиції Петлюри різко виступив командуючий Київським військовим округом полковник Оберучев. Він опублікував у київській пресі статтю про недоцільність творення українського війська, мовляв, це зашкодить захисту демократичної Росії. Тож членам Українського Військового Генерального комітету доводилося нелегко в перші дні своєї діяльності. Не раз випадало одним працювати, а іншим вартувати з револьверами в кишенях на вулиці біля будинку, де відбувалися засідання.

І в цьому також стверджувався жертвенний дух старих мазепинців, який уже втілився в їхніх новітніх спадкоємцях — вояках-петлюрівцях, що прийняли рідні традиції боротьби за одвічні мрії своїх предків про волю.

Щасливими почувалися й українські емігранти, що розпорошилися аж за синій океан. «Ніхто з нас не сподівав ся так скорого і щасливого обороту подій, як се стало ся послідними часами, — писала американська газета «Свобода». — Противно, на нашім горизонті почали появляти ся темні хмари в виді російської господарки в Галичині, вилучення Галичини й відання її східної части з українським населенєм на поталу Польщі — події, які навівали на кожде сьвідоме українське серце тяжкий сум, жаль і страх перед непевною будучнистию. Невжеж прийдеться нашому велетневи живим лягати в могилу?

…Дивним дивом появила ся скоро така нагода, про яку навіть ніхто і в сні не мріяв. Російська революція розвязала уста міліонам Українців і дозволила їм висказати те, чим боліла їх душа сотки літ, гнучи покірно спину перед царським кнутом. Все ж таки серед страшних житєвих злиднів, нещасть, мордів, війн, надужить і гнетів ся щира і покірна, бо ніколи й нікому нічого не винна, українська душа не загирила своєї національної сьвідомости, не забула, «чиї сини, чиїх батьків, ким і за що закуті», а вчувши веселі оклики свободи, волі і братерства і побачив ся на своїх руках рвучі ся кайдани, цілою своєю могучою загартованою у вікових боротьбах грудию кликнула

на весь сьвіт: «Не забувайте й мене, що натерпіла ся чи не найбільше з вас усіх, а дайте мені також волі, сьвітла, свободи, щоб розігнати мою вікову темряву і окупити мої довгі муки, за які належить ся мені найкрасша нагорода».

Олесь Досвітній.

Утішаючись від радісних звісток з України, де добивалися власної автономії, американська діаспора була переконана, що відтепер «доля українського народа лежить на твердих основах і жадна сила в сьвіті його не переможе, бо він своєю великанською могутностию пірве і понесе за собою всі перешкоди, всі колоди, які вороги кидатимуть йому під ноги, ба навіть самі вороги потонуть в українськім морі».

Саме з такими переконаннями українська діаспора США відправляє на Батьківщину своїх повноважних делегатів — Олеся Досвітнього й Василя Білинського, які мали водночас застерегти від надмірної довіри Москві. Повна децентралізація — таким мало бути гасло всіх поневолених нею народів. Тільки за цієї умови «широка автономія України буде природним випливом устрою російської держави».

Ця заокеанська місія була свого роду і першим міжнародним визнанням українського національно-визвольного руху.

XXXV. «З МОСКОВЩИНОЮ ВІДРАЗУ РІШУЧА БОРОТЬБА…»

Ставши вільним, український народ не міг відразу випростатися по-справжньому. Були лише мрії, бажання, але майстрів здійснення чину бракувало. З якими силами, на кого спиратися в творенні держави? Адже прокинулася Україна неорганізованою, малосвідомою, без коштів, державного апарату, своїх економічних інституцій, без власного війська, морально й економічно обкраденою. Навіть Микола Міхновський, котрий був прихильником рішучих дій щодо проголошення самостійності України, змушений був пізніше визнати: «Робітництво змосковщене, чуже, заанархізоване, большевицьке... Купецтво московське й жидівське, панство московське, або зовсім обмосковлене. Для них усіх Україна, українська держава не тільки чужий звук. О, ні! Для них Україна — це синонім кінця їхньої незаконної влади та добробуту, це їм найстрашніша жахлива мара матеріяльної й навіть фізичної смерти».

Але не тільки маси — національний провід України, що відроджувалася, боявся по-справжньому поставити перед Тимчасовим урядом питання про права власного народу. Глава української делегації до Петрограда Володимир Винниченко ось так пояснює свою позицію: «... ми хотіли тільки, щоб нам сказали, чи руський уряд ставиться прихильно до прінціпу автономії України, чи ні. Більш нічого делеґація не уповноважена виясняти».

Природно, переконавшись в угодницькій позиції Винниченка та його колег, міністри Тимчасового уряду одразу ж перейшли в наступ. «Виміряючи територію майбутньої автономії України, — свідчив він у своїх пізніших роздумах, — вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харьківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхрістались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернигівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданел, до Европи? Але Харьківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшости не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка там, к лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданели, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав йому тримати й не пускати ці багацтва».

Великодержавні шовіністи в кріслах міністрів Тимчасового уряду признавалися тоді знайомим українцям, що примушені розмовляти з ними винятково через обставини воєнної пори, оскільки війська для упокорення сепаратиських настроїв зайняті

на фронті. Тож тільки з делегацією українського вояцтва, яка водночас представляла Центральну Раду, — О. Пилькевичем, С. Письменним, Д. Ровинським і А. Чернявським розмова була зовсім іншою.

Останні ж не тільки просили і вимагали, але й погрожували вищому керівництву Російської імперії. Зокрема, голова Ради міністрів князь Львов був шокований промовою полковника Пилькевича, який заявив наприкінці свого виступу: «В разі відмовлення наших справедливих історичних домагань з боку Тимчасового Російського Уряду, Вам, пане міністре, доведеться мати діло з півтора мільйонами озброєного українського народу!».

А домагання були такими:

«1) Оповістити в наказах по військових частинах і установах фронту, тилу й фльоти про заснування та існування Українського Військового Генерального Комітету при Київській Центральній Раді як органу, що відає всіма військовими організаційними установами та питаннями й до якого в цій справі повинні звертатися всі українські громади.

2) Зажадати від усіх військових частин армії й фльоти поіменних списків генералів, штаб-оберофіцерів — українців; відомостей про солдат-українців загальним числом в кожній частині й щоб ті відомості безпосередньо переслати в Генеральний Комітет.

3) Негайно зробити розпорядження про перевід із запасових частин, що знаходяться в центральній Росії, одної дивізії важкої артилерії, комплектованої українцями (всякого гатунку зброї), одної польової батареї, а перебуваючу нині в Києві гірську запасову батарею вважати українською. Всі частини спеціяльного призначення, що знаходяться в Києві, як понтонні, залізнодорожні й другі, українізувати, а вироблення пляну й порядку переходу їх віддати Українському Генеральному Комітетові.

4) Дати Українському Генеральному Комітетові право для поповнення некомплекту в 1-му Запасовому полку імени Богдана Хмельницького, а також і других частинах, що знаходяться в Києві, які творяться для відправлення маршових сотень в призначені на фронті три корпуси, й вимагати, щоб було поповнено їх тиловими українськими частинами розпорядженням Українського Військового Генерального Комітету.

5) Якнайскорше виділити в тилових запасових частинах солдатів-українців в осібні сотні, курені, команди, з умовою оставлення їх поки що на тих же самих місцях і в тих же самих частинах, де вони тепер знаходяться.

6) Зробити розпорядження про якнайскоршу передплату на скарбовий рахунок у всі частини фронту й тилу, в усі військові інституції і штаби слідуючих українських газет: «Нова Рада», «Робітнича Газета», «Народня Воля», «Наше Життя».

7) Кооптувати до складу У.В.Г.К. одного офіцера-українця Генерального Штабу, одного кавалериста, топографа й козака-кубанця. Представників других спеціяльностей Генеральний Комітет гадає можливим кооптувати з місцевих військових частин.

8) Зробити розпорядження про видачу всіх старих запорожських знамен та клейнодів (булави, бунчуки і т. д.), а також знамена городових українських полків осібній українській делегації, яка в короткім часі буде послана від Генерального Комітету з

Києва для прийняття й відвезення їх в Київський історичний музей. Знамена ці й клейноди хороняться в Ермітажі, а деякі в церквах і соборах Петербургу, Москви і других міст Росії».

Це було вибухом величезною бомби над головами російських можновладців, бо з ними впродовж 250 років ще ніхто з України так не розмовляв, відтак вони не посміли поводити себе зневажливо, як це було проявлено раніше щодо Володимира Винниченка. Щоправда, оговтавшись, столичні чиновники стали затягувати з конкретною відповіддю — два тижні оббивання порогів у Петрограді не дали жодного результату — делегація повернулась до Києва з порожніми руками. Усім стало зрозумілим, що треба шукати правди тільки в Україні, покладаючись на власні сили, насамперед українських вояків.

На це вже можна було сподіватися, оскільки зерна українізації розвіялися ухвалами Першого військового з'їзду по всіх теренах і вже проросли з фронтових окопів прагненням творити власну долю. Саме з огляду на вояцьку силу, яку під синьо-жовтим прапором зорганізував Український Військовий Генеральний Комітет, його голова Симон Петлюра розпочав підготовку до Другого військового з'їзду, повідомивши про це Петроград. Однак 29 травня військовий міністр Керенський надіслав телеграму до Києва, в якій зазначав, що «по военным условиям считаю украинский съезд невозможным».

Петлюра не забарився з відповіддю — наступного дня він телеграфував, що «заборона всеукраїнського військового з'їзду — перша заборона військового з'їзду взагалі і українського в той самий час, коли «военные условия», якими пояснюється заборона з'їзду, не перешкоджають як відбуваючим, так і призначеним одночасно з'їздам: всеросійського військових депутатів, польського, козачого, авіаційного і т. п...». З огляду на це голова Українського Військового Генерального Комітету «рішуче підтримує своє перше звернення в справі скликання з'їзду і очікує позитивної відповіді».

Свого українського провідника підтримали на фронтах і флотах, де прокотилася хвиля обурення, яка долітала до російської столиці від 128 українських організацій Московського округу, 37 — Мінського, 63 —- Кавказького, 291 — Київського, 55 — Одеського, 9 — Двинського, 244 — Північного, 93 — Північно-Західного, 209 — Західного, 685 — Південно-Західного, 62 — Румунського, а всього — 1337, в яких нараховувалося 1 мільйон 732 тисячі вояків. Усупереч усім заборонам, перешкодам, арештам, на поклик Петлюри вони відправили до Києва 2. 414 делегатів — саме до того Києва, який, за задумом Тимчасового уряду мав стати основою нової влади і нової російської держави.

І ці вояки проголошували з Києва: «Україна повинна мати автономію, таку автономію, щоб ніхто до нас не ліз. Наперед поміщикам — геть од землі! Бо то ж наше українське, народне... Друге — чужинцям до влади зась! де вони взялися? Третє — Москві дулю, а не податки; свою скарбницю заведем, бо треба ж буде грошей на все: і на школи, і на шляхи, і на армію свою та фльоту. Без війська свого народ нікуди — треба відбиватись...».

А після таких слів можна було проголошувати і невимовно-величне:

«Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти — народ хліборобів — можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівним».

Це звернення до українського народу шокувало Тимчасовий уряд, який два дні відмовчувався на Перший Універсал Центральної Ради, всіляко зволікаючи з визнанням представницького органу українського народу і автономії України. Тоді петроградські українці на чолі з прапорщиком Падалкою влаштували грандіозну мирну маніфестацію, що розтяглася під синьо-жовтими прапорами на кілька кілометрів по головних вулицях російської столиці — аж під вікна Зимового палацу.

Делегатів від маніфестантів змушені були прийняти у військовому міністерстві. Вимоги українських вояків, котрі становили вельми грізну збройну силу, примусили Тимчасовий уряд того ж дня послати трьох своїх міністрів — Керенського, Церетелі й Терещенка — до Києва на переговори з Центральною Радою, а військового міністра — згодитися з вимогою щодо формування українських національних частин.

У Петрограді проголошення Першого Універсалу Центральної Ради сприйняли з тривогою, бо повірили в серйозність намірів його авторів. Саме тому з берегів Неви залементували: «Брати-українці! Не відривайтеся від загальної Батьківщини! Не розвалюйте загального війська!». Але, побачивши нерішучість провідників Центральної Ради і досить швидко опам'ятавшись, почали виносити постанови про «скасування Універсалу» й шукати найслабшого місця в українській позиції.

Не маючи надійної збройної сили, щоб послати її проти Центральної Ради, російські демократи зажадали, аби вона сама відмовилася від принципів, проголошених у Першому Універсалі. І провідники української демократії, сподіваючись на бажане порозуміння — боялися ж «творити наше життя» без згоди Петрограда — погодилися на вимоги імперського центру. Фактично під диктовку російських міністрів у Києві, під час прогулянки пароплавом по Дніпру, складався текст Другого Універсалу, яким по суті скасовувалися революційні принципи, проголошені в Першому.

Це стало наслідком нерішучої постави Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які зігнорували чітку вимогу Другого Військового з'їзду, котрий зажадав від них: «До російського уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю». Однак українські соціалісти продовжували сподіватися на милість Петрограда, перетворюючись на «дядьків атєчества чужого», оскільки своєю облудною пропагандою загальноросійського патріотизму змушували й далі українізовані частини кривавитися за інтереси імперії, зводячи нанівець творення власної збройної сили.

Невдовзі після Другого військового з'їзду стало зрозумілим, що Тимчасовий уряд не збирається задовольняти вимог українців щодо надання автономії. Навпаки, він вирішив розправитися з ними, намагаючись ослабити Київ як відроджену їхню столицю — з метою знищення з міста почали висилати на фронт найбільш свідомі українські відділи. І якщо полку імені Полуботка, який навіть вдався до збройного виступу проти російської влади, вдалося під синьо-жовтим прапором дістатися на передову

без особливих пригод, де 16 сотень у кількості 2.447 козаків були одразу ж кинуті у важкі бої, з яких не вийшли живими більше половини, то полк Богдана Хмельницького був обстріляний великоросійськими шовіністами ще на виїзді з Києва.

Українізовані частини російської армії на фронті зазнавали великих втрат не тільки від противника — згідно з австрійськими даними, 41-й корпус втратив під час так званої офензиви Керенського 13 тисяч українських вояків убитими. Особливо шокуючими були втрати в 6-му українізованому корпусі, який з-заду підганяли до наступу рушничним і кулеметним вогнем уже тоді створені спеціальні підрозділи російської армії. Тимчасом до Києва стягували з фронту російські за складом частини, аби в потрібний момент узяти під контроль і тих соціалістів Центральної Ради, які закликали українців воювати за інтереси імперії.

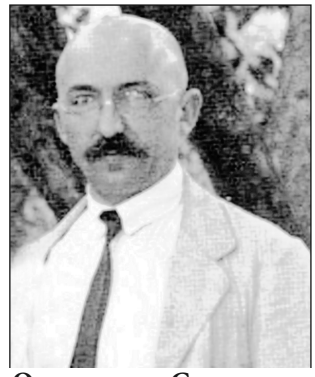

Олександр Скоропис-Йолтуховський.

Це відбувалося якраз у той час, коли російські більшовики за кордоном домовлялися з німцями про розвал Росії зсередини. Скажімо, голова Спілки Визволення України Скоропис-Йолтуховський принаймні тричі зустрічався з їхнім ідейним вождем Леніним з цього приводу. Обговорювалося, зокрема, питання дезорганізації російської армії через братання, поширення більшовицьких ідей, відділення Фінляндії, України, Кавказу й Уралу, арешт Тимчасового Уряду й тієї особи, яка буде здатною повести війська в наступ тощо.

Контррозвідці російської армії в присутності військового міністра Олександра Керенського мешканець Хабаровська Дмитро Єрмоленко засвідчив усе це під присягою, після чого було підготовлено спеціальний план розробки більшовиків, зокрема, таємної зустрічі з Леніним. Вона відбулася, той повідомив Єрмоленка про згоду для України відділитися і про готовність петроградських більшовиків до наміченого на 3 липня 1917 року повстання з метою арешту членів Тимчасового Уряду. Зрештою, цей виступ таки відбувся, однак виявився невдалим для них.

Після цих подій Тимчасовий уряд оприлюднив спеціальну інструкцію як відповідь на вимоги Центральної Ради. У ній уже не згадувалося про проект пропонованого Києвом «Статуту вищого управління України», який визнавав би Центральну Раду органом революційної демократії всіх народів на наших теренах, а її Генеральний Секретаріат — найвищим крайовим органом влади. Відтак Винниченко знову подався до Петрограда з готовністю годинами просиджувати в передпокоях російських міністрів: мовляв, «можете посміхатись, недбало пускаючи слова крізь зуби; можете напружувати всі ваші здібности, ви не примусите нас зробити те, чого вам бажається».

Однак Тимчасовий уряд добився свого, бо в інструкції українці не побачили багато того, про що було домовлено в Києві з трьома російськими міністрами. Так, територія автономної України обмежувалася лише п'ятьма губерніями — Волинською, Подільською, Київською, Полтавською й Чернігівською. Зі складу українського уряду виключалися такі важливі генеральні секретаріати, як з військових справ, юстиції,

шляхів сполучення та пошт і телеграфу. А Керенський, який підписав цей документ, тікав від української делегації, так і не прийнявши її жодного разу.

І якщо Центральна Рада, засудивши на своїх засіданнях таку позицію Петрограда, по суті ніяких рішучих протестів не висловила, то зовсім по-іншому прозвучав голос українського вояцтва, котрий долинав і до Петрограда. Скажімо, моряки Чорноморського флоту на спільному з робітниками Севастополя мітингу 8 серпня 1917 року рішуче зажадали від Тимчасового уряду:

«1. Утверждения Временным Правительством полностью статуса Украинского Генерального секретариата, одобренного и утвержденного представителями всего украинского народа в лице Центральной Рады.

2. Обязательного признания Генеральных секретарей —

а) по военным делам,

б) юстиции,

в) путей сообщения

г) почт и телеграфа.

3. Признание Украинского Генерального Войскового Комитета правомочным военным органом.

4. Учреждение при штабе командующего Черноморским флотом должности Генерального комиссара по украинским делам на основании соглашения Временного правительства с Центральной Радой в Киеве 7-го июля 1917 рода.

5. Признания Черноморского Украинского Войскового Комитета военно-административным органом по вопросам, касающимся воинов-украинцев Черноморского флота и гарнизона г. Севастополя».

Крім цих вимог, українство Чорноморського флоту і робітничий Севастополь також дали оцінку спробам російського уряду розшматувати етнічне тіло України. З цього приводу на береги Неви адресувалося таке обурення: «Считая изъятие из состава Автономной Украины губерний: Екатеринославской (орлиного гнезда запорожцев), Харьковской, Херсонской и материковой части Таврической, сплошь населенных украинцами, — необъяснимым и произвольным отторжением одной части украинского народа от другой, — собрание требует включения поименованных губерний в состав Автономной Украины».

Зібрання українців Чорноморського флоту і гарнізону Севастополя тоді ж категорично заявляло, що «в случае какого-либо насилия над Центральной Радой они все, как один человек, с оружием в руках грудью выступят на защиту ее, не останавливаясь перед жертвами для любимой освобожденной Украины».

Український військовий з'їзд Кавказького фронту, на який прибуло 144 делегати від усіх частин, «починаючи з Персії і кінчаючи берегами Чорного моря», заявив з приводу невключення до складу України чотирьох губерній: «Цим поділом Тимчасовий уряд намагається роздерти на части ціле природнє тіло української демократії і тоді наложити свою загарбуючи лапу на права і вольности нашого народу».

А Перший військовий з'їзд Південно-Західного фронту добивався від Тимчасового уряду «негайного акта про прилучення до автономії України Харківщини, Катерино-

славщини, Бессарабії, а також Холмщини, згідно з волею народу, виявленою на з'їздах цих губерній і повітів».

Дмитро Дорошенко.

У результаті цих звернень і дискусій, які розгорнулися в Києві щодо нерішучості й угодовства вищих органів українського самоврядування, Винниченко змушений був подати у відставку. Та протягом тижня новономінований голова Генерального секретаріату Дмитро Дорошенко не зміг в результаті партійних суперечок затвердити його новий склад, відтак соціаліст Винниченко знову повернувся на свою посаду, продовжуючи той же курс, який був далеким від реального державотворення. На жаль, соціалістичні керівники Центральної Ради не прислухалися до голосу народних мас, які наказували їм брати владу в свої руки й бути «сильним, твердим, справжнім урядом». Вони чекали наказів і ласки з Петрограда.

Водночас українська демократія підтримувала права інших народів на вільне життя. В серпні 1917 українство Путіловського заводу різко засудило дії Тимчасового уряду щодо позбавлення фінів права на самовизначення, заявивши в спеціальній резолюції, що він, «признавши принцип національного самовизначення, тим самим визнав право за кожним народом повного незалежного внутрішнього роспорядку кожної нації», і що «це право являється елементарним не тільки для Фінляндії, але і для всіх народів Росії».

Оговтання російських реакційних сил, які починають чинити опір демократичним перетворенням, змушує творити у Петрограді Український військовий революційний штаб. Він був покликаний перебрати на себе дипломатичну місію охорони інтересів українців і формувати українські військові частини, що мали бути перекинені в Україну для захисту Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Зокрема, з цією метою було утворено чотири сердюцькі полки по 4 тисячі вояків у кожному — імені Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Костя Гордієнка і Тараса Шевченка. На Маріїнській площі Петрограда, перед Ісааківським собором, вони відбули урочистий парад і після молебеня присягнули на вірність Україні.

А коли військовий міністр Керенський відмовляв делегації Московського гарнізону мати там українізовані частини, бо українські демократи зраджують «російську безкровну революцію», то нащадок запорожців полковник Миклашевський підвищеним тоном йому відповів: вони до Петрограда прибули в державних справах великого українського народу. Це змусило Керенського зірватися з фотелю, забігати по кабінету, але стишити своє невдоволення перед сміливою поставою українських вояків.

З усього було видно, що так звана «російська демократія», опам'ятавшись від струсів, пов'язаних з розвалом самодержавства, переходила у наступ для відновлення імперії на нових засадах. Особливо чітко це виявилося на Всеросійській демократичній нараді в Петрограді у вересні 1917 року. Коли Керенський заявив, що флот і залога Гельсинфорса не підтримали Тимчасовий уряд, який фактично чинив насильства над фінським народом, представники національностей заплескали в долоні. Це страшенно

роздратувало виступаючого. Несамовитим голосом Керенський прокричав: «Ми знаємо, хто зрадив нас у Фінляндії!» — і кинув гнівний погляд у той бік, де сиділи українці.

Отой вибух гніву він знову адресував тому народові, якому нещодавно у Києві цинічно погрожував: «Руки прочь!» і перед яким на «Государственном совещании» у Москві, де не було українських представників, поставив своє підле запитання: «Скажи мне, кто дал тебе 30 сребренников?».

Справа в тому, що майже вся Гельсинфорська залога й значна частина екіпажів Балтійського флоту в тамтешньому порту складалися з українців. Ще з квітня 1917 вони об'єдналися в досить потужну Українську громаду, яка не лише впливала на події в Петрограді й Балтійському флоті (з його складу крейсер «Светлана» першим підняв синьо-жовтий прапор), а й підштовхувала процеси українізації Чорноморського флоту. Довідавшись, що Тимчасовий уряд планує кинути моряків проти фінів на «подавление их самочинного осуществления своих национальных стремлений», Гельсинфорська українська рада відразу ж звернулася до Українського Військового Генерального Комітету за роз'ясненням. Від Петлюри чітко відповіли, що ні в якому разі не можна виступати проти фінів, домагання яких суголосні з українськими, а навпаки, при потребі допомогти їм. І саме завдяки позиції українців Центральний комітет Балтійського флоту ухвалив рішення «не втручатися у справи фінського народу».

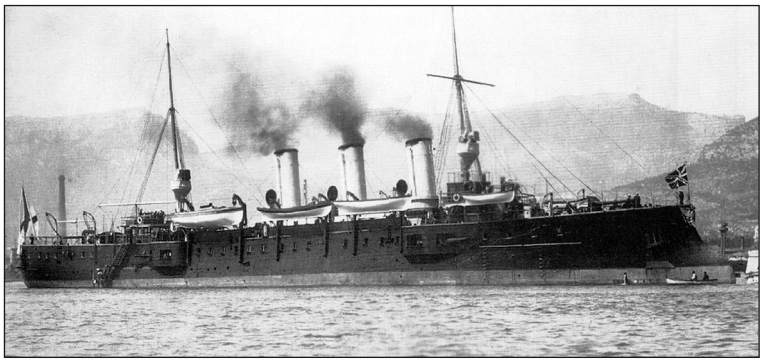

Крейсер «Светлана».

Тож фіни, заручившись підтримкою армії і флоту, всупереч заборонам Петрограда, таки скликали розігнаний Тимчасовим урядом сейм і продовжили власний державотворчий процес, що викликало велику тривогу серед російських шовіністів: «Сегодня отделится Финляндия, а завтра Сибирь и Украина. Таким образом от великой России останется одна Москва» — ось такий лемент залунав з лав імперських шовіністів.

Але найбільше обурення «русской демократии» українським сепаратизмом викликало те, що українці на тій так званій Демократичній нараді висловили свій протест проти поділу України і зажадали здійснити об'єднання всіх етнічних земель рідного народу. Що тоді зчинилося! Присутні в залі роздратовано загорланили, почали погрожувати, лаяти й ганьбити «украинцев-шовинистов». Неймовірний галас зливався з тупотінням тисяч ніг, якими «подлинная демократия» висловлювала своє «товарищеское отношение к демократии братского украинского народа». Серед загального лементу чулися вигуки: «Кавказ... Московскую губернию заберите себе!.. Сибирь тоже ваша?! Довольно!.. Пошел вон! Во-о-о-он!..».

Зрозуміло, що після такої бурхливої реакції російської «демократії» стало очевидним, що на мирне співжиття з нею годі сподіватися. Але ставлення її до українського питання мало тепер стати тим елементом, котрий змусить рішучіше продовжувати боротьбу за свої права через створення власного війська. Ні, революція не закінчувалася — треба було змінювати тактику і розраховувати на власні сили, здійснювати українізацію російської армії якомога швидше.

А в Києві в той час заправляли чорносотенці й російські централісти. Командування Київського військового округу дозволяло формувати чеські добровольчі дружини, польські легіони, збройні підрозділи інших націй, але тільки не українські. Українським патріотам командуючий округом полковник Оберучев відверто пояснював: чехи і поляки безпосередньо не межують з Росією, а відтак не можуть загрожувати цілості імперії.

Оберучев, до речі, не допустив, аби зукраїнізований полк імені гетьмана Івана Мазепи, створений у Саратові, навіть проїхав через Київ на фронт. А коли його командування звернулося до генерала Павла Скоропадського з проханням не розформовувати цієї частини, оскільки саме вона може творити здорове ядро в процесі українізації його корпусу, то відповідь була негативною. По-перше, Скоропадський заявив, що він не має довір'я до тих українізованих частин, які приходять із запілля, бо вони всі дуже розполітизовані і заражені большевизмом. По-друге, він і слухати не хоче про нібито український полк з Поволжя, бо такого для нього в природі не існує — ніхто його досі не легалізував і не затверджував, отже він не існує.

Але найбільше вразили полкову делегацію ось такі слова Павла Скоропадського: «У вас мені не подобається і те, що ваш новотвір придбав собі ім'я гетьмана Мазепи. Мазепа був зрадником, і історія вже давно осудила всі його дії. До мазепинців я ніколи не мав і досі не маю жодного довір'я, тому даруйте, що цього довір'я не маю і до вашого полку».

Як не прикро, але саме Скоропадський зробив усе для того, щоб навіть у наказі про розподіл поволзьких українців серед підрозділів його корпусу не було згадки про назву мазепинського полку — їх просто іменували «саратовским пополнением».

Зрештою, з самого початку українського національно-визвольного руху в 1917 році Скоропадський і не крився в своїх поглядах на майбутнє української державності. Коли він з'явився на влаштоване на його честь як командуючого корпусом на Південно-Західному фронті прийняття в резиденції графині Браницької в Бердичівському повіті, то відповів присутнім там польським і російським магнатам: «Україна формується тепер як окрема держава, щоб бути осередком політичного і соціального порядку, а коли відродиться нова імператорська Росія, то немає ніякого сумніву, що й Україна приєднається до нової політичної системи».

Однак українці відтепер своєю батьківщиною хотіли бачити передусім Україну. Переборюючи різні провокації російського командування, яке поширювало чутки, що нібито український військовий рух інспірується Австро-Угорщиною, Український Генеральний Військовий Комітет наполегливо продовжує втілювати в життя план створення національної армії рідного народу. Зокрема, 14 жовтня 1917 року його голова

Петлюра звертається до генералів, штабних і старших офіцерів, що перебувають у резерві і відчувають себе українцями, ставати на облік в Українському Військовому Генеральному Комітеті. У ті дні він поширює відозву до всіх українських громадян, щоб підтримували морально і матеріально своїх військовиків, допомагали родинам загиблих, вдовам і сиротам.

Проявляючи піклування про забезпечення українських солдатів та їхні родини, Петлюра водночас хоче, аби рідне військо творилося дисциплінованим, щоб воно прищеплювало кожному рядовикові такі моральні цінності, як гуманність до цивільного населення і полоненого ворога чи беззбройного противника. Як голова Українського Військового Генерального Комітету він підписує спеціальний наказ, яким на справді демократичних традиціях запорожців визначається кодекс поведінки кожного козака і старшини. Цим документом, до речі, вперше вводиться вітання «Слава Україні, слава!», а також зовнішня відзнака кожного вояка — синьо-жовта стрічка на обшлагах обох рукавів.

Третій Всеукраїнський Військовий з'їзд.

Великий вплив на подальші події справив Третій Військовий з'їзд, який відбувся в Києві 2—12 листопада 1917 року. В його резолюції зазначалося, зокрема: «Зважаючи на те, що Чорноморський флот має в своєму складі 80% українців і знаходиться в територіальних водах України, з'їзд постановляє, щоби Морська Генеральна Рада негайно приступила до українізації Чорноморського флоту і вжила для цього таких заходів: 1) коли скінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зимня кампанія, під час якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоби всі українці Балтійського флоту під час зимньої кампанії, були переведені в Чорноморський флот. 2) Чорноморський флот повинен від цієї пори поповнюватись тільки українцями».

Чорноморський Український Військовий Комітет з свого боку продовжував вимагати поважати як представницькі органи українців узагалі, так і їхні права конкретно. Свідчення цього — телеграма від 25 жовтня 1917 року. У ній вимагалося від військового і морського міністерств негайного припинення слідства над Генеральним секретаріатом, відсторонення вищих офіцерів і комісарів Тимчасового уряду, які призначалися на флот без відома Генерального секретаріату і Чорноморського Українського військового комітету. В разі невиконання цих та ряду інших вимог українці-чорноморці відмовлялися виконувати розпорядження Тимчасового уряду.

Така позиція моряків-чорноморців свідчила про обраний ними курс на повну підтримку відродження української державності. Зокрема, це вони продемонстрували, коли 12 жовтня всі кораблі флоту підняли синьо-жовті прапори на один день, а екіпаж ескадреного міноносця «Завидный» відмовився цей стяг спускати, заявляючи, що буде

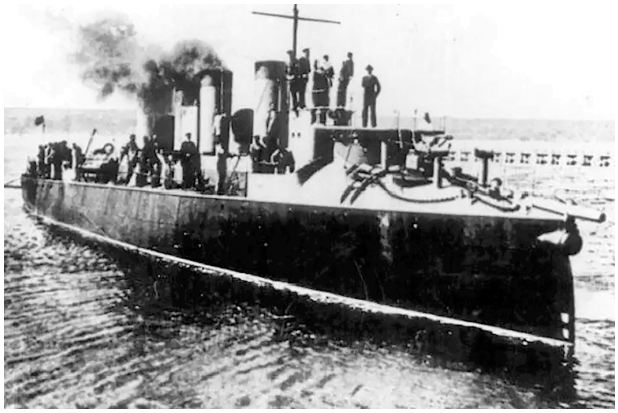

Міноносець «Завидный».

нести під ним службу аж до Установчих Зборів, бо цим хоче показати, що, «незважаючи на віковий гніт, усе-таки живі сини нашої славної матері України…підняттям прапора ми показали, що ми представляємо силу і що цю силу ми застосуємо для досягнення своїх заповітних устремлінь, для відновлення прав усіх пригноблених народів».

Незважаючи на те, що велика промова Винниченка на цьому з'їзді присвячувалася можливим домовленостям з Тимчасовим урядом і запевненням про твердий намір Центральної Ради залишитися у федерації з Росією, окремі делегати поставили питання про необхідність проголошення Української Народної Республіки, тим паче з огляду на державний переворот, який стався в Петрограді, в результаті якого більшовики захопили владу в Росії.

Зрештою, 10 листопада 1917 року Третій Всеукраїнський Військовий з'їзд ухвалив, що він «домагається від свого вищого революційного органа Центральної Ради негайного проголошення в найближчій сесії Української республіки».

XXXVI. ПОВНА ВОЛЯ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Не одержавши підтримки від національних окраїн після опанування збройною силою Москви, російські більшовики змінили свою тактику в подальшому прагненні оволодіти владою в імперії. Вони висувають нібито мирний план перебудови Росії на началах демократії, про що свідчить їхній документ під назвою «Декларація прав народів Росії» від 15 листопада 1917 року. Розрахований на наївних демократів він передбачає всім народам Російської імперії право на створення власних національних держав аж до цілковитого відділення від метрополії.

Цей демагогічний документ тим не менше подіяв на соціалістів Центральної Ради, котрі тільки тепер розпочали розглядати наказ Третього Українського військового з'їзду про створення власної державності, тим паче, що в ті дні до Києва почали прибувати українізовані підрозділи, зокрема, полки полуботківців і богданівців, курінь імені Тараса Шевченка. Цілий тиждень фракції Центральної Ради обмірковували це питання й прийшли таки до висновку про невідкладність його вирішення.

Відтак склад Генерального Секретаріату поповнюється комісарами зі справ продовольчих, військових, судових, пошт і телеграфу, шляхів сполучення, а також береться під опіку Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина й Таврія без Криму. Остання обставина пояснювалася наданням кримським татарам можливості мати власну автономію в складі єдиної Російської демократичної федеративної республіки, про що мислили собі й соціалістичні керівники Центральної Ради.

Про це було чітко заявлено 16 листопада 1917 року Генеральним Секретаріатом: «Всі чутки і розмови про сепаратизм, про відокремлення від Росії — або контрреволюційна провокація, або звичайна обивательська неосвідомленість. Центральна Рада і Генеральний Секретаріят твердо і виразно заявили, що Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло. Сучасне політичне становище сеї постанови ні трошки не міняє».

Цю позицію Михайло Грушевський повторює на засіданні Малої Ради 20 листопада: «Треба рятувати Україну від анархії і громадянської війни. Треба створити базу, яка допомогла би зберегти придбання революції не тільки для України, але й для усієї Росії... В такий мент і для таких завдань треба заходів героїчних. Після довгих міркувань і вагань Генеральний Секретаріят Центральної Ради визнав, що одинокий фундамент можливо підвести під краєву владу, щоб вона стала дійсною, фактичною владою, це — проголошення Української Народньої Республіки, що буде повноправним членом в могутній спілці вільних народів Росії…Обставини примушують нас здійснити те, що недавно ще ми мислили як далеке від нас…».

Уболівання за спілку з Росією звучатиме рефреном майже в кожному реченні Третього універсалу, текст якого тоді ж зачитає Грушевський: «Однині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не одриваючись від республіки російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів».

А далі — більше: «Приписуємо Генеральному Секретареві Праці від сього дня разом з представництвом від робітництва, встановити державну контролю над про-

дукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії...». І це, і необхідність «стояти твердо на своїх позиціях, так на фронті, як і в тилу», «іменем Народньої Республіки Української» закликалося «до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїництвом та до дружнього будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу і повну будучність».

Відродивши таким чином 20 листопада 1917 року українську державність, Центральна Рада пов'язала її майбутнє із Росією, доля котрої ще не була остаточно вирішена навіть усередині її. «Притягаюча сила» російської демократії, за словами Грушевського, нібито «глибоко вкорінилась в масах українського народу», а відтак він вважав за необхідне «вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в ділі. Коли великоруський центр не спроможе більше організувати своїми силами революційного соціалістичного правительства…то народи й области, які стоять на федеративнім принципі, повинні прийти в поміч великоруській демократії… Федеративна Росія для нас цінна й потрібна і ми мусимо порятувати її всіми силами».

Безпосередній учасник подій того часу Дмитро Дорошенко змушений був з гіркотою визнати: «Увесь час відхрещуючись від самостійности і раз-у-раз присягаючи на федерацію, Грушевський і Центральна Рада змарнували той національний ентузіязм, який одушевляв певні українські круги… Справді, можна було одушевити людей образом незалежної, самостійної України, але кого могла одушевити добровільна федерація з державою, яка 250 років гнобила Україну і душила український національний рух? Весь патос, весь ентузіязм відродження і змагання до натурального для кожного народу ідеалу — мати свою власну державу, мусів розвіятися від холодних слів Грушевського про «неминучість» акта, який замість незалежности сповіщав про федерацію… Кого міг захопити заклик М. Грушевського «Рятуймо російську федерацію».

Зовсім інакше сприймалося прагнення до об'єднання, підтримане резолюціями українських громад по всій території Росії, що знайшло значною мірою своє вираження в рядках Третього Універсалу, яким 20 листопада 1917 року проголошувалася Українська Народна Республіка: «До території Української Народньої Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української народньої республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів».

Відповідно до цього доленосного для нашого народу документа Законом про вибори до Установчих зборів УНР передбачалося, крім виразно заявленої Третім Універсалом території, створення Острогозького виборчого округу (Острогозький, Валуйський, Бірючський і Богучарський повіти Воронезької губернії та Новооскільського — Курської). Грайворонський повіт Курської приєднувався до Харківського виборчого округу, а Путивльський — до Чернігівського. За іншими суміжними до території УНР повітами зберігалося право заявити про участь у виборах до дня їх проведення.

Для організації виборів в армії утворювалося п'ять округів: Північний фронт (разом з частинами, що перебували у Фінляндії), Західний, Південно-Західний, румунський і Кавказький, а також два флотських — на Балтиці і Чорному морі. Флотилія Чудського озера входила до Північного фронту, Ванська — Кавказького, а Дунайська — до Румунського.

Курс на соборність українських земель підтримували й українці далекого зарубіжжя, зокрема, в США. Вони заявляли, до речі, ще в грудні 1916 року: «Ще ніколи після занепаду нашої самостійності не було здійснене національних ідеалів таке близьке, як нині, «американські українці можуть і повинні відограти велику ролю в національнім відродженню», бо вони вже, «сталися преважним чинником в історії нашого народу, бо з нього по війні має поплисти струєю сьвіжа сила у народні жили; вони мають двигнути народну енергію і перенести сьвідомість і гордість національну на рідні ниви; вони матимуть обов'язок двигати знеможеного духа до ідеалів».

Не відставали і канадські українці. У відповідь на вимогу Центральної Ради до Тимчасового Уряду Росії про надання автономії вони відгукнулися недвозначною заявою: «Українці завсігди були скромні, — навіть аж за скромні, і ся скромність нині на нас відбивається. Задля колишньої нашої скромности ми нині ледве на половину знані; задля неї на нас нині не оглядаються, ігнорують, а коли скажемо слово протесту, замість з нами числити ся, нас атакують.

Ся наша скромність так глубоко в нас вкорінилась, що ми, 40-міліоновий нарід, не відважимо ся заговорити отверто про утворенє самостійної — незалежної від жадних других держав — Української републики, але дальше йдемо скромною дорогою, та домагаємо ся чого? — ми домагаємо ся тільки автономії!

...Чи такі лише мають бути домаганя українського народу, котрий колись захищав собою цілу Західну Европу перед варварськими наїздниками з Азії?

Ні! Наші домагання, що до нас самих, мають бути очеркнені і отверто поставлені перед світом, а се: Український нарід хоче цілковитої злуки всіх українських земель з-під Австро-Угорщини і Росії, де тільки живе український нарід, щоб утворити українську независиму републику!».

Зрештою, в проекті Конституції Української Народної Республіки, винесеному для обговорення 10 грудня 1917 року, соборницька стратегія Центральної Ради звучала вже таким чином: «Територія Української Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських(як Крим) і з причиненням сусідніх територій українських. Докладне розмежування має бути зроблено мішаними комісіями, що за останню підставу приймуть бажання місцевої людності належати або не належати до Української Республіки».

Проблемі змішаних територій у ті дні Центральна Рада приділяє дуже багато уваги. Скажімо, 12 грудня вона розглядає питання про становище українського населення на Донщині, де місцеве каледінське козацтво перешкоджає відродженню українства. На цьому засіданні ставиться питання про прилучення Ростовського і Таганрозького округів до України, «а для решти українців вимагати національної автономії».

А 16 грудня Генеральний Секретаріат Центральної Ради, заслухавши внесення канцелярії генерального писаря про те, що Путивльське повітове земське зібрання ухвалило приєднатися до УНР, ухвалює: «Путивльський повіт приєднати і доручити генеральному секретарю міжнаціональних справ внести в Центральну Раду на остаточне приєднання Путивльського повіту».

Через чотири дні Генеральний Секретаріат розглядає питання про становище Дону і Кубані, куди спеціально делегувався Галаган. Зокрема, підкреслюється, що «серед українського населення Таганрозької і Ростовської округи шириться український рух і швидко 59 волостей можуть заявити про своє бажання приєднатися до України».

У цій ситуації більшовицька влада, яка устами свого вождя Леніна неодноразово заявляла про право нашого народу на власну державність, намагаючись зберегти своє політичне обличчя й прихильність українства, висловлює готовність передати представниками УНР всю ту національну символіку, яка переховувалася в музеях і соборах Петрограда. В пресі появляється спеціальний меморандум більшовицького уряду, яким передбачається урочиста церемонія передачі цих святинь українцям: «1) Передачу реліквій організувати в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором за участю військових частин. 2) Разом з історичними реліквіями передати українцям особливо виготовлену грамоту такого змісту:

«Брати-українці! У сховищах Петербурга ваші знамена, армати і булава свідчать про ваше пригноблення — іменем великоросійським — гнобителями цього народу. Нині немає більше пригноблених народів у вільній Росії. Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів повертає вам трофеї як пам'ять про вашу славну боротьбу за свободу.

Народ великоросійський і революційний Петербург з привітом посилає вільному Києву священний дар на знак братерства народів. Хай славиться і міцніє братерський союз вільних народів Росії і всього світу, хай зникне ворожнеча і навіть тінь пригноблення однієї нації іншою».

Повіривши в таку нібито прихильність російських більшовиків до української національної справи, соціалісти Центральної Ради взялися ревно готуватися до цієї воістину історичної події. В свою чергу, народні комісари зажадали від нових українських властей регулярних поставок продовольства до промислових центрів Росії, в першу чергу, зрозуміло, до Петрограда. Зваживши свої можливості, українська влада, яка в цей час заборонила вивезення хліба, погодилася відпустити його «за готові гроші з третиною золота».

Це було несподіванкою для ленінської гвардії, яка сподівалася на свій розсуд розпоряджатися українським хлібом. Відтак вона починає підготовку до повалення Центральної Ради, що планується зробити руками послушних російським більшовикам їхніх українських маріонеток. Координацію цієї справи в свої руки бере нарком у справах національностей ленінського уряду Йосиф Сталін. Насамперед він ініціює заборону передачі українських національних святинь. На очах повноважних представників з Києва, які прибули до Смольного з відповідними мандатами, він порвав підписаний ним же дозвіл, цинічно заявивши: «світ дізнався про те, що кривду, учи-

нену українському народові, виправлено, а де перебуватимуть ті цінності — не має ніякого значення».

Сталін вимагає від підопічних членів більшовицької партії в Україні добитися від Центральної Ради всеукраїнського з'їзду рад, на якому проголосити радянську владу, усунувши легітимні органи самоврядування на всіх рівнях. У розмові з представником так званих українських більшовиків Сергієм Бакинським по прямому проводу він, зокрема, зазначив: «Мы все думаем, что абсолютно необходим съезд представителей рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Украины… Мы все полагаем, что вы — киевляне, одесситы, харьковцы, екатеринославцы и прочие должны немедленно взяться за созыв такого съезда, конечно, совместно с Радой. Если же она откажется сотрудничать с вами в этой области, что нам кажется маловероятным — то созвать его без рады. Власть Советов на местах — это та революционная заповедь, от которой мы не можем отказаться, и мы не понимаем, как Рада может спорить против таких аксиом».

Не змирилися з таким напрямком розвитку подій в Україні патріотичні вояки, котрі мали за свого лідера Симона Петлюру. Бо, на його глибоке переконання, українські мечі ще дуже рано було тоді перековувати на рала. Після проголошення Третього Універсалу саме він звернувся до всіх військових установ, частин і чинів Київського й Одеського округів, а також південного району Московського з такими словами: «Як представник революційної військової влади на Вкраїні, здобутої революційними зусиллями, я безупинно стоятиму на стороні охорони інтересів революційної військової демократії на Вкраїні — як української, так і невкраїнської. Тому в сучасний прикрий мент для України кличу всю революційну армію з уродженців України тісно згуртуватися для оборони інтересів революції, для оборони нового ладу й вищої революційної влади на Вкраїні — Центральної Ради і її Генерального Секретаріяту».

Це звернення Петлюри зустріли з великим ентузіазмом українці-вояки на всіх фронтах і в тилу, де після оголошення Третього Універсалу відбувалися молебені й присяга на вірність Українській Народній Республіці і паради. У Трапезунді, наприклад, на честь прибуття комісара Центральної Ради Миколи Свідерського було влаштовано парад українізованих частин місцевого гарнізону. Понад півтори тисячі вояків пройшли під звуки військового оркестру, що виконував українські марші, вулицями міста. За українцями пішли із своїм національним прапором поляки, які також вітали комісара Центральної Ради окликами «Слава Україні!». Ці ж гасла були на вустах грузинів, вірменів, вояків «невідомого походження, що досі приглядалися збоку і собі включилися в маршируючи лави, і за ними посунуло й цивільне населення різнобарвного вигляду».

Це була настільки вражаюча «українська національна маніфестація, явне задекларування себе окремим військом, підлеглим уже не російській, а українській державній владі, — згадував Лев Биковський. — По місті, серед населення (турків, греків, вірменів, інших цивілів, а головно серед військовиків) пішли чутки про прибуття до Трапезунду нової влади — неросійської!».

До нової української влади приглядалися і в Києві. Так, 22 листопада до Києва при-

були начальники військових місій: англійської, французької, бельгійської, італійської японської та інших. Прибулі були урочисто зустрінуті генеральним секретарем з військових справ Петлюрою, полком українців і матросами. Почесний караул очолював капітан Гасенко.

Тим часом націонал-соціалісти намагалися взяти ситуацію під контроль української влади. Особливо виявляв активність на засіданнях Генерального Секретаріату Симон Петлюра. Протокол від 4 грудня 1917 року свідчить: «...3. Вислухали і ухвалили виданий головою Генерального Секретаріату і генеральним секретарем військових справ акт до війська Юго-Западного і Румунського фронту про утворення Українського фронту. 4. По докладу генерального секретаря військових справ ухвалено кандидатуру на посаду головнокомандуючого Українським фронтом, генерала Головіна, командира 18-го корпусу, на посаду начальника штабу в. о. командуючого Румунським фронтом. 5. Вислухали повідомлення генерального секретаря військових справ Петлюри про військовий стан на Україні».

Важливим було те, що штаб Українського (Румунського) фронту й увесь технічний апарат вже перебували в руках українців, а самозваний військово-революційний комітет було заарештовано. А вояки українського гарнізону зайняли штаб Південно-Західного фронту, телеграф, прямий провід тощо. В Жмеринці успішно роззброєно більшовицькі частини. В цій акції брали участь підрозділи Волинського полку, які мали виїхати в Київ на допомогу більшовикам. Але підтвердивши своє національне самовизначення вже у вагонах, вояки залишили їх і отримали зброю від українського корпусу. Роззброювалися збільшовичені війська на станції Козятин, у Білій Церкві та інших містах.

На прохання Петлюри це засідання ухвалило: «1) Генеральний секретаріат, з огляду на державну необхідність, вважає потрібним для охорони порядку в краю викликати організації «Вільного козацтва»; 2) Внести в Центральну Раду проект асигновки 1 000 000 крб. під отчот в розпорядження Генерального секретарства військових справ ... 6) Вислухано повідомлення генерального секретаря Петлюри про виданий ним наказ українському військові Північного фронту не виконувати приказів Криленка і сповнити свій національний обов'язок щодо України, на яку з Петрограда насувається небезпека...».

У розвиток цієї ухвали Петлюра надсилає телеграму українському комісарові Північного фронту: «З огляду на те, що петроградські народні комісари втручаються в справи УНР, а прапорщик Криленко видав наказ послати більшовицьке військо на Київ і Україну та загрожує нашим державним інституціям: Центральній Раді, Генеральному Секретаріятові і взагалі нашій Народній республіці, й з огляду на те, що ми всі, як один, мусимо боронити свої села й увесь край від руїни й занепаду та своїх жінок, дітей і батьків від насильств, наказую: ніяких наказів прапорщика Криленка ні його комісарів, ні большевицьких комітетів не виконувати. Всі українці Північного фронту підлягають вам і фронтовій раді через ближчі свої ради.

Одержавши цей наказ, негайно організуйте український командний склад... займіть відповідне становище як до революційних комітетів більшовиків, так і до так званих

народніх комісарів і покажіть, що той, хто піднімає руку на молоду Українську Народню Республіку й її добробут, знайде у вояках-українцях Північного фронту, свідомих і вільних дітей своєї республіки, рішучий, твердий одпір. Доручаю вам для переведення цього в життя вжити тих заходів, які викликуються вашим географічним становищем щодо Петрограда, звідкіля насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб цю небезпеку спинили біля Петрограда».

І українське вояцтво одразу ж відгукнулось на заклик свого першого військового міністра. Маючи повноваження свого уряду, Петроградський Український Революційний штаб на чолі з отаманом Байздренком поставив до відома Раду Народних Комісарів РСФРР про те, що конфлікт між двома державними новотворами на терені колишньої імперії може бути розв'язаний за умови дотримання таких умов:

«1. Признание со стороны Совета Народных Комиссаров прав Украинской Народной Республики и полное невмешательство его в дела Республики.

2. Удовлетворение требования об украинизации воинских частей и вывода этих частей из других фронтов в пределы Украины.

3. Надлежащее регулирование вопроса о денежных знаках и золотом запасе.

4. Невмешательство Совета Народных Комиссаров и Ставки Главковерха в управление Украинским, т. е. Румынским и Юго-Западным фронтами.

5. Разрешение вопроса о мире при участии Украинской Республики».

Відгукуючись на звернення Петлюри, Український військовий революційний штаб Західного фронту станом на 18 грудня 1917 року вже виробив накази й інструкцію всім українцям для переходу на територію УНР.

Водночас Петлюра як генеральний секретар намагається створити міцну військову структуру в Києві . Це саме за його наказом від 7 грудня 1917 року тут розпочинається формування 1-ої Сердюцької дивізії під командуванням полковника Капкана, до якої включаються полки імені гетьмана Павла Полуботка, імені Богдана Хмельницького, імені Петра Дорошенка, імені Івана Богуна й гарматна бригада імені Михайла Грушевського. Саме Симон Петлюра, за свідченням генерала Грекова, доручив йому сформувати 2-гу Сердюцьку дивізію, а генерал Ревішин очолив 3-тю Сердюцьку кінну дивізію. За пропозицією Петлюри уряд УНР ухвалив мобілізувати для захисту території з півночі та сходу — армію, для охорони залізниць — вільне козацтво.

З огляду на те, що збільшовичені війська, особливо з великоросів, які потягнулися з фронту і почали грабувати мирне населення, не підпорядковуючись розпорядженням Центральної Ради, Петлюра наказав роззброїти їх і відправити вглиб Росії. А 11 грудня 1917 року Генеральний Секретаріат підтримує пропозицію Петлюри щодо заборони фронтовим частинам переходити лінію Мозир—Старокостянтинів—Ольгопіль з огляду на те, що більшовицьке командування видало наказ розпочати збройну акцію проти України. Генеральний секретар з військових справ на тому засіданні уряду підтримує ідею послати на мирні переговори в Бересті самостійну делегацію УНР.

Незважаючи на ухвалу Центральної Ради, виступає проти цього Винниченко, заявляючи, що «офіціально Генеральний Секретаріат ніхто не просив брати участь у переговорах». Керівник Генерального Секретаріату, очевидно, не розумів добре по-

мислів українців, для яких, за словами голови Української Краєвої Ради на Закавказзі Петра Куцяка, були важливі мир і воля. Бо це «може дати людности хліб, може дати їй повну змогу замість глибоких окопів рить глибоку борозну на рідній ниві, замість багнетів, рушниць та мечів кувати серпи та лемеші, замість пекельної музики гармат на полі кровавому слухати серед ясної місяшної ночи тиху музику важких возів з золотими снопами..».

Винниченко продовжує наївно вважати, що з більшовицьким урядом Росії можна домовитися мирно, а відтак немає потреби готувати власні збройні сили до відсічі її агресії, в загрозі якої так наполегливо переконував у своїх виступах Генеральний секретар з військових справ. У відповідь на його тверду позицію Винниченко інспірує появу в київській «Робітничій газеті» кількох публікацій, якими робиться спроба посіяти недовіру до таких кроків Петлюри. Зокрема, газета стверджувала, що «утворення сердюцьких полків не являється в інтересах ні селянства, ні робітників, є затією буржуазних кіл громадянства чи їхніх прихвоснів, і тому вся демократія мусить об'явить цим буржуазним намірам найрішучішу війну».

Таку війну Винниченко оголошує насамперед Петлюрі. Між ними на засіданнях Центральної Ради й Генерального секретаріату виникають гострі суперечки. Не розуміючи, що мирні переговори, які велися між УНР і РСФРР для більшовиків є лише прикриттям підготовки до збройного походу в Україну, на засіданні 12 грудня у своїх звинуваченнях на адресу Петлюри Винниченко фактично повторив слова більшовицького комісара Сталіна про відповідальність Петлюри за розвал «єдиного фронту», за допомогою якого Ленін та його соратники збиралися поширити свою владу не тільки на терени колишньої імперії.

Уже тоді стає зрозумілим: «Або Великоросія мусить перейти через труп українського народу до Чорного моря, через українську землю, висмоктуючи з неї останні соки, і кидаючи їй за те крохи від панського столу, або Україна мусить жити незалежним політичним і економічним життєм, обмінюючи багацтва своєї землі (пшеницю, цукор, вугіль) на багацтва Великоруської землі — на дрова, будівничий матеріял і метали з уральських гір та Сібірі, яких не вистача для потреб українського народу».

І необхідно було усвідомити, що «тут війна не з буржуазною Центральною Радою, а економічна війна Великоросії з Україною». Бо коли більшовицький главковерх прапорщик Криленко повів проти українських селян і робітників російське військо, то воно від нього не відвернулося. Воно свідомо згуртувалося біля Криленка під гаслом війни проти України, «подавши йому допомогу національного великоруського характеру». Таким чином відновилася стара боротьба між сусідніми, вже «давно чужими народами, економічні інтереси котрих наскочили, як коса на камінь».

За те, що Петлюра хотів створити справжню армію, Винниченко з своїми соратниками всіляко висміював Генерального секретаря з військових справ як «малого Наполеона», дорікаючи йому, що він, мовляв, зробився спеціалістом не тільки «по части молебнів», але й прагне кожного українця вбрати в шапку з червоним шликом».

У цей період Петлюра справді прагне залучити до лав української армії щонайбільше патріотично налаштованих старшин. Зокрема, заходами секретаря з військових справ

перейшли на службу до українських збройних сил командуючі: Південно-Західним і Румунським фронтами — генерали Володченко й Щербачов, Чорноморського флоту — адмірал Немітц, Одеського — генерал Єльчанінов та багато інших талановитих воєначальників. Окремі з них влилися в ряди армії УНР лише з поваги до Симона Петлюри.

Микола Володченко.

Одним з таких був відомий військовий учений і талановитий командарм Микола Юнаків. Довідавшись, свідчив він пізніше, що «Петлюра являється одним з головних будівничих новопосталої Української держави, я побачив у цьому запоруку успішного завершення української справи, і у мене потай появилася думка про те, щоб стати його ближчим співробітником».

Політику формування українських збройних сил Симон Петлюра намагався проводити якнайрішучіше, що, зрозуміло, викликало шалену лють у поборників «единой и неделимой» у більшовицькому варіанті й повне нерозуміння з боку Володимира Винниченка. 15 грудня 1917 року на засіданні Генерального секретаріату Симон Петлюра наполягав на тому, щоб остаточно визначитися, «чи воюємо ми, чи ні», оскільки більшовицькі частини вже розпочали відкриту агресію, зайнявши Харків. Замість того, щоб відбити це місто, як вимагав Петлюра, Винниченко висловлювався, що «раніше треба запитати Совіта Народних Комісарів, чи воює він, чи ні». Мовляв, «тільки тоді можна зважитися на такі рішучі засоби боротьби».

Дмитро Щербачов.

Олександр Немітц.

Коли ж на засіданні соціал-демократичної фракції Центральної Ради 17 грудня Петлюру знову почали розпинати колеги-соціалісти за те, що він одноосібно затвердив «Статут Української Народної Армії» з метою зміцнення військової дисципліни в умовах розгнузданої більшовицької агітації, що згубно впливала на українізовані частини, справа його перебування в уряді Винниченка постала принципово. Певен того, що брутально зневаженим соціалістами документом закладається основа для створення української армії (бо, як вважав автор Статуту, вкрай необхідно було «мати свою армію настільки сильну, щоб одбити можливі напади на Республіку й охоронити свою свободу»), Симон Петлюра на знак протесту 18 грудня подає у відставку. Для нього вже залишається аксіомою: «Свою ролю в державі армія виконує

Микола Юнаків.

Микола Порш.

доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні елементи і не захитується самий пріоритет державності. Там, де цей пріоритет хитається, де партійна боротьба переступає межі державної доцільності, там захитується і внутрішня сила армії — її єдність та дисциплінованість».

На Україну з півночі в цей час якраз насувалася небезпека — десять ешелонів «фанатично настроєних військ, які одержують гроші», про що повідомив на засіданні Генерального Секретаріату наступник Петлюри Микола Порш. Яка збройна сила могла їм реально протиставитися — цього питання детально не обговорювали. Наступного дня, до речі, Генеральний Секретаріат розглядав проблему створення національних збройних формувань. Товариш генерального секретаря з міжнаціональних справ Одинець переконував, що «російське військо — демократичне і буде виконувати накази української влади», а його колега Міцкевич — про потребу відновити на території України формування польського війська. Також стояло питання і про творення білоруських національних частин.

Про долю української армії говорили на засіданні Генерального Секретаріату лише 30 грудня 1917 року. Тоді було заслухано доповідь Порша «про створення української міліційної армії і основні тези проекту організації частин гайдамацьких корпусів як інструкторів української міліційної армії».

Але творення українських частин у запіллі теж було нелегким завданням. Це може виглядати парадоксально, але головною перешкодою цьому був брак кваліфікованих і певних з національно-українського погляду старшин і підстаршин. Та й у самому українському військовому центрі, в Генеральному комітеті, не було видатних військових фахівців, які б створили хоч би початки регулярної української армії.

Великою перешкодою був національний романтизм, який охопив деяких нечисленних генералів українського походження, що зголошувались до Української Центральної Ради. Але направлені до Українського Військового Генерального Комітету, вважав один з діячів Центральної Ради Микола Ковалевський, вони не створили диспозиційного центру українських збройних сил. У своїй більшості вони займали чисто кон'юнктурне становище в українській справі. Це були, так би мовити, «тимчасові українці», українці, «до виповідженія». Вони приєднались до українського національного руху, щоб створити в Україні противагу дозріваючому більшовизмові, і погоджувались працювати в українській армії, але тільки до часу відновлення Російської імперії.

Микола Ковалевський.

Особливо гостро відчувався брак кваліфікованих і досвідчених старшин-українців, надійних з погляду національних інтересів. Це були попросту одиниці, тому доводилось ставити на чолі не тільки сотень, але полків і дивізій

людей без відповідного військового досвіду. Не багато полковників російської армії, які були б свідомими українцями в повному значенні, прийшли тоді під синьо-жовті прапори. Від полковника вниз було трохи більше старшин-українців, що мали відповідні кваліфікації і могли перебрати команду. Кілька генералів українського походження не могли входити в рахунок.

Ось у таких обставинах відбувалася організація українських частин. Треба було шукати революційних методів у творенні нової української армії і відповідного людського матеріалу на командні посади. При цьому не слід було забувати про те, щоб до старшинської верстви не діставалися агенти противника.

Петлюра міг довести до кінця розпочату ним справу творення національних збройних сил. Але цей символ безкомпромісної боротьби, який єднав усіх українців під синьо-жовтим прапором і, можливо, як ніхто інший, розумів, що в основі конфлікту між Україною і Росією лежить різниця між характером революції на їхніх територіях, був усунутий з поста організатора національної армії якраз тоді, коли на наші землі прийшли за хлібом озброєні російські пролетарі й переодягнені в матроські бушлати випущені з криміналу злочинці.

XXXVII. БРАТНІ ЗУБИ РОСІЇ

Оскільки в Росії не було законного уряду, з яким Центральна Рада могла б порозумітися в справі українського війська, що перебувало за межами України, Петлюра наказував усім українським військовим частинам в Петрограді, Москві, Казані, Петроградському Українському революційному штабові, українським військовим радам у Москві й Казані діяти за законом екстериторіальності.

Поважаючи право інших народів і регіонів Росії на самовизначення й створення своїх державних утворень, що було задекларовано російською революційною демократією, Петлюра не перешкоджає прагненню солдатів-неукраїнців повернутися в рідні місцевості. Зокрема, з його згоди вільно переїхали через Україну козачі підрозділи з Дону. Це викликало велике невдоволення ленінського уряду в Петрограді, котрий намагався насильно захоплювати владу на Донщині. Якраз прибулі через Україну озброєні фронтовики не допускали там поширення більшовицької вакханалії, а козачі ешелони з демобілізованими, що просувались через російську територію, не тільки роззброювалися червоногвардійцями, але й втрачали старшин, які заарештовувалися.

І от перепуск озброєних донських козаків через Україну стає для більшовицького керівництва приводом для того, аби втрутитися у внутрішні справи УНР, яку в Петрограді нібито визнають. У своєму сумнозвісному «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» більшовицькі ватажки Ленін і Троцький, звинувачуючи Київ у підтримці ним Кубані і Дону на власну автономію, вимагали протягом 48 годин зректися права повноцінно представляти інтереси українського народу.*

Настільки важливим для російських більшовиків був цей документ, що 3 (16) грудня 1917 року Раднарком РСФРР засідав з цього приводу двічі, доручивши комісії в складі Леніна, Троцького і Сталіна протягом понад тригодинної перерви «подготовить проект ультиматума и представить его в это же заседание. Вопрос о меморандуме обсудить совместно с текстом ультиматума».

Але не тільки Генеральний Секретаріат Центральної Ради за підписами Винниченка і Петлюри відкинув цей ультиматум. Перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів повністю підтримав дії уряду УНР. Особливо ж велике обурення на погрози з Петрограда викликало в українських військовиків. Скажімо, екіпаж крейсера «Память Меркурия» з Чорноморського флоту радирував

---

* Свідки тих подій у Петрограді наводять ще одну обставину, яка прискорила конфлікт між більшовицькою Росією і УНР. За словами Сергія Жука, «невміла дипломатична поведінка УЦРади — залицяння до білих і відмова від зносин з червоними — передчасно привела до неминучої війни з большевиками. Даремно Ленін, як переповідали мені представники України — члени Петроградського Совєта рабочіх, крестьянскіх і солдатскіх дєпутатов Василюк і Кириченко — підходив до прямого проводу, щоб порозмовляти з Винниченком. Той самий Винниченко, що тижнями висиджував без ніяких наслідків у передпокої Керенського і, принаймні, з тиждень, якщо не більше, лишався у вагоні на колії Петербургу, відмовлявся підійти для розмови до проводу. Ображена амбіція Леніна, як це часто траплялося в історії народів, безперечно, відограла значну ролю в проголошенні Москвою війни УЦРаді» (*Жук С.* Українська громада в Петербурзі і її роля в будуванні Української держави // Визвольний шлях // 1964. — Ч. IV. — С. 397).

тоді до Києва: «Ультиматум Леніна—Троцького є грубе посягання на право Української Народної Республіки. Прохаємо рішуче відкинути. Протестуємо проти оголошення братовбивчої війни. Негайно сповіщайте, що нам робити».

Безпосередньо більшовицькому урядові адресував свій протест Центральний комітет солдатських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу з вимогою дати відповідь на конкретні питання: «1) Социалист Ленин, кто Вам дал право объявлять украинскому народу войну. 2) Какое социалистическое учение дало Вам смелость посягать на самоопределение украинского народа. 3) Жаждущий с компанией крови Вам мало ее на фронте. Вы хотите ее и внутри? Куда Вы ведете измученную и залитую кровью Россию?».

Оприлюднюючи цей ультиматум перед усім світом, українське вояцтво зверталося в ньому також до солдатів, робітників і селян всіх націй Росії із проханням поміркувати над тим, чи будуть Ленін, Троцький і Криленко воювати з українським народом самі, чи ж пошлють їх. Невже ж не зрозуміло, писалося далі, що «пролетарські вожді» будуть «писать чернилами всевозможные декреты, а нас с вами заставят расписываться нашей кров'ю».

Козаки попереджали соціалістів зі Смольного, що коли ті не зупинять своєї злочинної узурпаторської діяльності, то вони із зброєю в руках піднімуться проти них, оскільки, мовляв, «еще не погас в сердцах сынов вольной Украины луч свободы, воли, равенства, братства».

Про надуманість ленінсько-троцького ультиматуму говорили й українські більшовики, які зібралися 3 грудня 1917 року в Києві на свій крайовий з'їзд: «Народные комиссары надеялись, что демократия, прочитав ультиматум, пойдет против Рады, но они ошиблись… ультиматум результатом плохой информации в Питере. Некоторые пункты неудачны и были расчитаны на эффект, но его как раз и не было».

У Петрограді поміркований тон відповіді Генерального Секретаріату України на більшовицький ультиматум назвали «непристойним по тону», відтак одразу ж показали свої зуби. Насамперед народні комісари відмовилися пропускати українське військо з Північного фронту через російську столицю, де залишались солдати-українці, котрі готові були кожної хвилини виїхати в Україну, але їм не надавали вагонів.

Більшовиками було відмовлено також і у передислокації на Чорне море українізованих кораблів Балтійського флоту, зокрема, крейсера «Світлана», який 1 жовтня 1917 року підняв синьо-жовтий прапор. Наприкінці грудня 1917 року Раднарком більшовицької Росії відмовив у цьому клопотанні, посилаючись на необхідність згоди більшості моряків Чорноморського флоту, підтримання постійної бойової готовності Балтійського флоту, а також ухвали спеціальної комісії, що мала вивчити всі умови, за яких може відбутися переведення українців на батьківщину.

У ніч на 8 грудня великі відділи червоної гвардії оточили приміщення Українського революційного штабу в Петрограді, захопили його та після трусу забрали всі матеріали й документи. Чотирьох присутніх українських активістів — Квітка, Дзюбана, Бойдюка й Попельчука відправлено під конвоєм у Смольний інститут. Помешкання штабу розгромлено. Українські книги були викинуті в двір і спалені, а портрет Тараса Шевченка кисті Трутовського було понівечено червоногвардійцями.

Коли це сталося, то українські організації Петрограда піднялися з протестом. Так, Українська фракція Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і селянських депутатів звернулася із запитом до «Ради Народних Комісарів — чи признає вона Центральну Раду вищим органом влади Української Республики й на якій основі комісари посилають на Вкраїну харчових комісарів, комісарів у Київський відділ Державного банку, чому вони вимагають, щоб начальники округів України корилися Криленку. Далі в інтерпеляції йдуть питання, чому комісари не дають відповіді в справі забезпечення України грошевими знаками, чому вони роблять перешкоди повороту 21-ого корпусу Північного фронту на Україну, чому не дають українцям з Петрограду вертати домів. Фракція домагається негайного скасування приказів Ради Народніх Комісарів проти Укр. Центр. Ради, вільного пропуску українського війська на Україну й виводу з України великоруського війська та встановлення федеративного зв'язку між Україною й Великоросією».

Проти цих несподіваних ексцесів виступили українські і військовики російської столиці. Конференція полку імені Тараса Шевченка, наприклад, заявила, що вона «рішуче протестує проти ганебних вчинків народніх комісарів над українським людом як у Петрограді, так і по інших містах Росії і України». Однак усе, на що були спроможні керівники Українського революційного штабу, — це скласти меморандум з приводу більшовицького погрому українства столиці Росії, який передали до посольств Великобританії, Франції і Швеції. Скрізь співчували, але хотіли бачити більш виразну позицію Центральної Ради щодо суверенітету України.

Матроси-українці Кронштадта також рішуче виступили проти арешту членів Українського військового революційного штабу в Петрограді «і проти всіх насильств, які чиняться Радою Народних Комісарів над виборними українськими організаціями». Цей протест, під яким стояло 360 підписів, змусив більшовицький уряд «за наполяганням народного комісара Сталіна» розглянути і 9 грудня заарештовані були звільнені.

Петроградський Український військово-морський революційний штаб вдався до солдатів та офіцерів українців з такою відозвою: «Настав грізний час для українців. Вороги українського народу підвели голови і загрожують Конституції України та Центральній Раді. Готуйтесь до походу на «оборону України».

Виступала з рішучим протестом проти дій більшовиків у відносинах з УНР і Петроградська губернська Українська рада. У її заяві, зокрема, наголошувалося: «Ми навели в себе в Україні порядок. Ми організували в себе владу — Центральну Раду, яка цілком виражає волю українського народу і захищає його інтереси, а тому визнання більшовиками Центральної Ради буржуазною — абсолютно несправедливе, і ми не допустимо, щоб більшовики, кадети чи хтось інший прийшов у наш дім — Україну й нав'язали нам свою волю. Ми кожну хвилину готові стати на захист тієї влади, яка є в Україні, і тих свобод, які оголошені Центральною Радою і втілюються нею в життя. На весь голос заявляємо: ідіть від нас, не заважайте нам творити життя так, як це нам самим хочеться. В нашій Україні ми господарі, більш ніхто».

Проте після взяття влади більшовикам усе-таки вдалося завдяки цілеспрямованій демагогічній пропаганді поширити викривлене уявлення про владу УНР у середовищі

українців Петрограда, добиваючись при цьому засудження тих її дій, що спрямовувалися на утвердження української державності. Відтак 10 грудня 1917 року українські соціал-демократи Путіловського заводу стосовно Центральної Ради ухвалили таку резолюцію: «Ми, організовані робітники-українці Путилівського заводу, обговоривши події, що відбуваються в Україні, й дії Центр. Укр. Ради, категорично заявляємо всім громадянам Української Народної Республіки, які стоять на сторожі завоювань революції, солдатам, робітникам і селянам, що Укр. Центр. Рада складається з каледино-корніловців, і ми найрішучішим чином протестуємо проти дій Ради, беручи до уваги, що Рада з'єдналася з усією кадетсько-буржуазною клікою як українською, так і російською, яка йде проти самовизначення».

Керівництво Петроградського комітету УСДРП також пішло у фарватері більшовицької політики, виступаючи проти законної влади УНР. Так, на загальних зборах УСДРП Нарвського району 10 грудня 1917 року під головуванням Гурина після доповіді Паніматченка, котрий повернувся з Києва і «змалював картину ставлення українських соціал-демократів до більшовиків і всю ту травлю, яка ведеться українською соц.-дем. проти Ради Народних Комісарів», було ухвалено надалі іменуватися Українською соціал-демократичною робітничою партією (більшовиків).

Розгромивши український національно-визвольний рух у Петрограді наприкінці 1917 року, російські більшовики продовжували ігнорувати українство Північної Пальмири і в подальшому. Перебуваючи фактично в підпіллі, члени Українського військового революційного штабу в Петрограді в подальшому сприяли у видачі перепусток всім тим, хто добирався в Україну, вели перемовини з представниками російських партій, готували різні відозви, діставали охоронні документи на майно українських громадян тощо.

Подібне відбувається і після збройного захоплення Москви червоногвардійськими підрозділами. І хоч тепер уже більшовицький командувач військами Московського округу Муралов (народився в українському Таганрозькому повіті на Катеринославщині) спочатку дозволив існування українських частин, невдовзі — з початком конфлікту між російськими більшовиками й Центральною Радою — про українське національне життя в Москві залишалося лише мріяти. Російські більшовики хотіли, аби українці були зручним знаряддям у здійсненні їхніх планів повного опанування теренів колишньої Російської імперії. Оскільки останні продовжували заявляти про свої права, то могли розраховувати тільки на зверхність брутальної сили з боку «вчорашніх братів по класу».

Відтак долю українства Москви більшовики намагалися вирішити самостійно, своїми силами. 10 грудня 1917 року в Білому залі Московської Ради робітничих і солдатських депутатів під головуванням Сови-Степняка відбулися загальні збори українського гуртка більшовиків і їм прихильних. Обговоривши політику Української Центральної Ради стосовно більшовиків, збори ухвалили українською мовою таку резолюцію, які розіслали в газети України: «Політика Української Центральної Ради нацьковування трудящих мас однієї нації на іншу й тим самим сприяючи контрреволюційному рухові на чолі з Каледіним і Корніловим, явно не відображає інтересів

трудового народу України, а тому вимагаємо негайних перевиборів Центральної Української Ради.

Разом з тим, звертаємося з гарячим закликом до пролетаріату, до солдатів і до трудового селянства України іти рука об руку з російським революційним трудовим народом для підтримки висунутого великою російською революцією робітничого і селянського уряду — Ради народних Комісарів у Петербурзі. Влада на Україні має належати радам робітничих, солдатських і селянських депутатів».

Однак організовані українці вирішили не здаватись. Скажімо, культурно-освітній відділ Української Військової Ради, посилаючись на підписаний командувачем МВО Мураловим наказ № 26 від 11 листопада 1917 року, продовжував інформувати громадськість Москви про події в Україні, зокрема, поширював III Універсал Центральної Ради, відкидаючи злісні нападки на нього з боку московських шовіністів. Та «незабаром все перекрутилось. Військова Рада примушена була припинити свою діяльність у Москві. Центральної організації не стало. Саме життя вимагало утворення Громадської Ради. Тоді Бюро виробило проект майбутньої організації колонії, який пропонувало розглянути знову пленарним зборам комітетів».

Відтак з метою визначити позицію українців Москви в ситуації, що склалася, 10 грудня 1917 року в актовому залі Московського комерційного інституту Бюро в справах українських громадян скликало загальні збори української колонії в Москві, які ухвалили звернення до Центральної Ради, в якому зазначалося, що вона «буде підтримувати єдиний і правомочний законодавчий орган українського народу». Таким чином, український національно-визвольний рух у Москві, який бурхливо розвивався з початком Лютневої демократичної революції 1917 року в Росії і який більшовики намагалися грубо поставити під свій контроль, продовжував боротися за права рідного народу.

Хвиля обурення діями більшовицької влади охопила все українство в солдатських шинелях і матроських бушлатах. Так, у своїй відозві Українська рада 10-ї армії, чітко вказувала, звертаючись до Криленка: «Чи читали Ви Третій Універсал Центральної Ради, в якому вона говорить про мир; коли не читали, то потурбуйтесь прочитати. Крім того, ми домагаємось від Вас відповіді на таке питання: чи не той зірвав мир, хто замирив з німецькими генералами і став добивати військо, розбещуючи його обіцянками негайного демократичного миру та вихоплювати полк за полком, дивізію за дивізією, посилаючи проти українського народу, який не просив, щоб Ви приходили його бити. Де Ваша артилерія? — громить Україну. Де ваші полки? — Ви їх послали на наших батьків і матерів. Громадянине Криленко, Ви, прихильник миру, вели переговори з німецькими генералами, а оповістили війну українському народові. Ви розбили військо так, як не розбивав його ні разу Гінденбург...

Нас, українців, Ви також кличете за собою. Та як же ми підемо за тим, хто громить наш край, хто вбиває наших батьків і матерів, хто арештовує наші організації, хто розгонить наші з'їзди, хто не посоромився посадити в тюрму нашого обранця до Установчих зборів Лебединця? Ви не тільки кличете — Ви обіцяєте гроші, які Ваші «красногвардейцы» зберуть з наших недобитих жінок і батьків. Як Ви посміли купувати

нашу душу? Ми не продаємося, «громадянине». Наші діди і прадіди накладали головами за волю і нас учили вмирати. Геть зо своїми руками, не протягайте їх до нас, — вони занадто в крові...».

А російські більшовики тимчасом надсилали зброю в Україну. Так, військово-революційний комітет при Тульській раді робітничих і солдатських депутатів ухвалив передати велику кількість гвинтівок і патронів Кальміуському, Горлівському та Юзівському військово-революційним комітетам. Особисто Ленін звертався до фабрично-заводського комітету Тульського збройного заводу з проханням негайно забезпечити гвинтівками, наганами, патронами та іншим озброєнням червону гвардію Боківського гірничого району Донбасу з розрахунку на 500 осіб. Для червоної гвардії Дружківки мали передати 1000 гвинтівок з багнетами, по 100 патронів до них, 1000 револьверів, по 50—70 патронів до них, 7—10 кулеметів, до кожного з них мало додаватися по 200—250 стрічок з бойовими патронами.

Та не тільки в Донбас спрямовували російські більшовики потоки зброї й власні військові сили для підриву влади УНР. Подібне спостерігалося в усіх промислових центрах України. «Тільки на початку січня 1918 року, — свідчив запорізький більшовик Данило Леженко, — за допомогою загонів Червоної гвардії, які прибули з центру Росії, була остаточно взята влада й створена в Олександрівську більшовицька рада робітничих і солдатських депутатів. Це стверджував і Олексій Мокроусов: саме за допомогою загону севастопольських моряків, очолюваних присланим з Петрограда революціонером Степановим, вдалося нав'язати більшовицьку владу в Олександрівську.

Тимчасом російські більшовики в поборюванні українського національно-визвольного руху використовували й багатьох українців у своїй столиці. Особливо прислужився їм уродженець Чернігівщини Микола Подвойський, який у жовтні 1917 року очолює Петроградський військово-революційний комітет, стає одним з керівників Жовтневого збройного перевороту. Його земляку Володимиру Овсієнку Ленін доручив бути першим наркомом з військових справ більшовицького уряду. І саме він 23 листопада 1917 року, тобто наступного дня після заяви Леніна про те, що «ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу», видав наказ штабу військово-революційного комітету Всеросійського ЦВК про формування більшовицьких диверсійних збройних відділів в Україні. Цим документом передбачалося створення «Особого Украинского партизанського отряда в г. Лубны Полтавской губ. и в Полтаве из двух конных шестисотенного состава каждый полк, одного пулеметного батальона, одного пехотного баталиона, одной конно-горной батареи и обозной команды с правом присвоения всем этим частям и всему отряду украинских наименований». Начальником цього загону призначався командир 17-ої Української роти 171-го піхотного запасного полку Іван Бокитько.

На початку грудня 1917 Овсієнко, прибувши з цим підрозділом до Харкова, взяв активну участь у збройній ліквідації органів влади УНР і насадженні більшовицького режиму. Бо саме сюди, не одержавши підтримки на І Всеукраїнському з'їзді рад, за наказом зі Смольного переїхали так звані українські більшовики, щоб спробувати легітимізуватися. Саме тут російські багнети дали можливість Леніну посадити на так

званому (справжній відбувався в Києві) І з'їзді рад своїх маріонеток під виглядом представників трудящих мас України.

Оскільки тоді Росія вперше вдалася до творення концепції «ихтамнетов», то ця влада, в проводі якої більшість складали чужинці, самоназвалася Українською Народною Республікою — спеціально, аби ось таким прийомом гібридної війни дезорієнтувати широкі маси й міжнародну спільноту. Більшовицький уряд з Петрограда вітав утворення «справді народної радянської влади на Україні» й обіцяв «новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку в справі боротьби за мир, а також в справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народові України».

Насправді ж Ленін мав інший план щодо розвитку подій в Україні: через два дні він підписує декрет про призначення Серго Орджонікідзе «тимчасовим надзвичайним комісаром Району України для об'єднання дій функціонуючих там радянських організацій в усіх галузях їх роботи (військової, продовольчої, банкової та ін.)». І от коли в так званого народного секретаріату російських ставлеників у Харкові виникли тертя з повпредами Смольного, то його керівник розтлумачував Овсієнку, якому забороняв в Україні іменуватися партійним псевдо Антонов: «само собою наше втручання у внутрішні справи України, оскільки це не викликається воєнною необхідністю, небажане. Зручніше здійснювати ті чи інші заходи через органи місцевої влади і взагалі найкраще було б, коли б усякі непорозуміння були залагоджені на місці».

Іншою телеграмою Ленін слізно умовляє Овсієнка: «Докладіть *усіх* зусиль, щоб *усі і всілякі тертя* з ЦВК (харківським) *усунути*. Це *архіважливо в державному* відношенні. Ради бога, помиріться з ними і визнайте за ними *всілякий* суверенітет».

Ці уклінні прохання Леніна пояснюються іншими телеграмами, якими він закидає щодня Овсієнка й Орджонікідзе: «Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і загони. Збирання і зсипання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!».

Тож для виконання цього завдання обом посланцям Смольного наказується «усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод. Садіть на паровози по кілька матросів або червоногвардійців. Пам'ятайте, що від вас залежить врятувати Пітер від голоду».

Водночас Ленін тоді ж звертається в Морський революційний комітет «вжити екстрених заходів, щоб дати негайно в розпорядження тов. Тер-Арутюнянца 2000 матросів для воєнних дій проти буржуазної Ради».

Зрештою, згодом у своїх спогадах більшовики й не крилися щодо організованої ними агресії проти законної влади УНР: «З прибуттям тов. Антонова-Овсієнка ми роззброюємо гайдамацький зведений полк (28-й) і есерівський бронезагін. Причому, аби приспати пильність і настороженість ворога і приховати наш задум, ми влаштовуємо демонстрацію виведення Червоної гвардії з Харкова: збираємо загони, демонстративно поводимо їх вулицями міста на вокзали. А вночі виконуємо намічену операцію. Оточуємо казарми, де розмістився бронедивізіон, і посилаємо своїх пред-

ставників, які пропонують йому здати зброю. Він намагається чинити спротив, але під кулеметною стрільбою здається. Майже так само був роззброєний через деякий час і 2-й полк. Наприкінці листопада 1917 року уряд Радянської Росії направив до Харкова бронепоїзд і загін робітників і моряків. Їх поява різко змінила відношення сил на користь революційних робітників і солдатів».

Цей бронепоїзд воював за Лозову, Павлоград, Синельниково, Катеринослав, Олександрівськ, Полтаву, Бахмач. Щоправда, українські більшовики не згадують, наприклад, того, що саме за вказівками Овсієнка під час штурму Києва в останніх числах січня 1918 року вперше застосовано бойові задушливі гази; він також організував класовий терор у захопленій столиці України.

Російські більшовики взяли і на утримання своїх українських холуїв, про що засвідчує протокол засідання ЦВК їхньої УНР: «Коли постало питання про кошти на утримання членів ЦВК і їхніх сімей, Аусем запропонував його відкласти, оскільки, мовляв, «телеграма Совета Народных комиссаров указывает, что средства в распоряжение Ц. И. К. будут отпущены; и по их получении можно будет рассмотреть вопрос детально; потому пока поручить Секретарству финансов выработать смету».

Тож тепер українські більшовики, відробляючи виділені їм асигнування й намагаючись показати свою значимість, пробують демонструвати нібито власну самостійність у своїх діях. Зокрема, один з їхніх діячів Лапчинський 30 грудня 1917 року спробував протестувати щодо можливої угоди російського більшовицького уряду з Центральною Радою.

На це в Петрограді не зважали, тим паче, що її соціалістичні діячі відверто самороззброювалися: 1 січня 1918 року вона створює при Українському Генеральному військовому секретаріаті Комітет для підготовки демобілізації армії. У розвиток згаданої концепції Мала Рада 16 січня видає закон про демобілізацію регулярної армії й заміни її народною міліцією, а наступного дня Микола Порш, який змінив Симона Петлюру на посаді генерального секретаря з військових справ, затвердив план негайної демобілізації.

Через кілька днів регулярні збройні сили, які досі підпорядковувалися Центральній Раді, в тому числі Перший Український корпус, обидві сердюцькі дивізії, полки імені Павла Полуботка і Богдана Хмельницького, перестали існувати, десятки тисяч випробуваних у боях вояків розійшлися. Кращого подарунка для російських більшовиків українські соціалісти не змогли придумати, руйнуючи таким чином основу національної безпеки.

XXXVIII. У ВІДКРИТЕ МОРЕ В СТРАШНУ ХУРТОВИНУ

Коли з боку Бахмача вже насунулася грізна хмара, коли в Києві на «Арсеналі» підняв голову чужинецький пролетаріат, Центральна Рада залишилася без військової підтримки. Обіцянки Франції не тільки допомогти оснастити українську армію, на що було обіцяно 800 мільйонів золотих рублів, а й готовність передати в її розпорядження 50 тисяч вояків чеського легіону в Києві залишалися обіцянками, в той час, коли все Лівобережжя заповнилося грабіжницькими ватагами з Московщини, що вивозили на північ всі їстивні припаси.

Тимчасом у Бересті представники «харківської УНР» намагалися виставити себе уповноваженими від трудящих мас України, в чому їх підтримувала делегація російських більшовиків. А делегати з Києва й досі представляли Українську Народну Республіку, яка з першого ж дня свого проголошення чітко означила власний міжнародний статус: «Не одриваючись від республіки російської і зберігаючи єдність її…».

То ж не дивно, що за таких обставин Центральні держави не були готові мати справу з державним утворенням, яке й тільки думало про те, як твердо ставши на своїй землі, «помогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів». Як промотор усіх дій Центральних держав Німеччина, яка ще й мала власні економічні інтереси в Україні, хотіла вести перемовини про це з останньою як відділеною від Росії.

«По довгих і великих ваганнях, — згадував Михайло Грушевський, — головні українські партії, соціял-революціонери й соціял-демократи, рішили проголосить незалежність України». Однак оформили це так, аби «відпали всякі підозріння чи надії на те, що самостійність України буде формою української реакції чи української національної виключности».

Скажімо, орган українських есерів «Народня воля», повідомляючи про ухвалення Четвертого Універсалу, зазначав: «Проголошення самостійности не з'являлося останньою метою відродження України. Навпаки: голе гасло самостійности — не мало в собі нічого привабливого для справжніх соціялістів, котрі вбачають свої ідеали в найбільшому піднятті добробуту окремої людини та встановленні на всьому світі братерства, рівности й свободи. І коли під цей час наші соціялістичні партії знайшли потрібним поставити це гасло на чергу дня, то вони зробили так лише через те, що проголошення самостійности вимагали обставини».

Однак представники національних меншин у Центральній Раді висунули умову підтримки самостійності — попередньо гарантувати на законодавчому рівні їхні права в незалежній Україні. Таким кроком було ухвалення Закону про національно-персональну автономію, яким ще раз засвідчено перед усім світом про толерантність і доброзичливість українців до представників тих народів, які волею обставин опинилися на нашій землі. Це вперше в світовій історії саме українці визначили на законодавчому рівні права всіх своїх громадян, забезпечуючи можливість їм вільного розвитку через власні національні союзи.

Закон про національно-персональну автономію передбачав, що «кожна з населяю-

чих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого ширяться на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах Української Народньої Республіки. Це є невіднімане право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому».

Водночас уточнювалося, що «населяючим територію У.Н.Р. націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чешська, молдавська, німецька, татарська, грецька, та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії як що до Генерального Суду про то поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян У.Н.Р. без різниці полу і віри, необмежених до суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації».

До цього можна лише додати: виконуючи побажання представників нацменшин, Центральна Рада проголосувала цей Закон перед прийняттям Четвертого універсалу, тобто, своє слово виконала. Але коли дійшло до голосування за самостійність УНР, то окремі представники нацменшин у Центральній Раді раптом захворіли, інші не з'явились без пояснень, ті ж, що були в залі, або голосували «проти», або просто утримались. Віддав голос за самостійну українську державність 9(22) січня 1918 року тільки один поляк…

Тож документ цей можна вважати і суто українським, бо, зрештою, голосами представників власне української нації він ухвалювався. І вона брала на себе відповідальність за майбутнє всіх мешкаючих в Україні народностей, аби справдилась давня мрія батьків — борців за вольності й права трудящих мас.

Водночас, наче виправдовуючись перед кимось, текст Четвертого універсалу постійно наголошував на вимушеності цього акта. Мовляв, якби Петроград не оповістив війну Україні і не насилав «на наші землі свої війська красногвардійців-більшовиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство».

Українська Демократична Республіка.
УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТР. РАДИ.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради.

Наголосивши на тому, що Центральна Рада, здійснила «всі заходи, щоб не допустити цеї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське пра-

вительство не пішло нам на зустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою» і «петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною», внаслідок чого «знов поллється кров, знов несчастний трудовий народ повинен класти своє життя», Українська Центральна Рада, «обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України», заявляє, що на те «пристати ніяк не може, ніяких війн піддержувати не буде, бо український народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути як найшвидче».

А от для того, «щоб ні руське правительство, ні яке инше не ставали Україні на перешкоді встановити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Декларуючи готовність жити зі всіма сусідніми державами в згоді й приязні, Четвертий універсал водночас застерігає, що «ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, именем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів».

І найперші завдання, які Центральна Рада приписує «Правительству Республіки нашої — Раді народніх Міністрів — від цього дня вести, розпочаті вже нею, переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди збоку яких-небудь инших частин бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокою й згоді».

Що ж стосувалося російських більшовиків та інших напасників, які нищили та руйнували край, то Універсал приписував «Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися до боротьби з ним», а всіх громадян Республіки закликав, «не жалуючи життя боронити добробут і свободу нашого народу», оскільки «Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки».

Важливою напрямною в Універсалі була згадка про важкі наслідки війни, яка змучила народ і знищила край. Покінчивши з розладом народного господарства, влада УНР зобов'язувалася зруйновані місцевості відновлювати за підтримкою державного скарбу.

Але далі, незважаючи на агресію більшовицької Росії, Універсал передбачав демобілізацію, приписуючи «відпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств».

З метою міцніше прив'язати демобілізованих на місцях рекомендувалося з їхнім поверненням переобрати народні ради — волостні й повітові та міські думи — «щоб і вояки наші мали в них голос». Для їх успішнішого затримання на місцях мали послужити і заходи щодо «передачі землі в руки трудящих уже до початку весняних робот через земельні комітети».

Ще один крок до повного роззброєння УНР передбачався приписом «Раді Народніх

Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний лад, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам».

Далі йшли правильні слова про «творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю і прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпівших од війни», про монополію на «найважніші галузі торгівлі і всі доходи з неї на користь народу», встановлення державного народного контролю над всіма банками тощо.

Але одне з наступних завдань — боротьба проти «ріжних темних сил», які «підбивають несвідомих людей до старих порядків», що «хочуть знов підвернуть всі вільні народи під єдине ярмо Росії» — увіходило в суперечність з рішенням про розпуск армії. Універсал не пояснював, яким чином «Рада Народніх Міністрів повинна рішучо боротися зо всіма контрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки — до повороту старого ладу, того карати, як за державну зраду».

Про федеративний зв'язок між колишніми частинами Російської імперії цей документ доручав вирішувати майбутнім Українським Установчим Зборам. До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки Четвертий універсал закликав «непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української».

Тому цілком слушно наголошувалося з цього приводу в газеті українців Закавказзя: «Україна зробила рішучий крок і переступила поріг, про який страшно було думать за кілька місяців перед сим. Українська Народня Республіка стала самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенного державного українського народу.

Державний корабель України, вирушив у відкрите море в страшну хуртовину. Демократія України, будучи наскрізь, до глибини душі пройнята ідеями федералізма, все ж таки, волею страшного суда історії, вирушила на шлях самостійного державного життя».

Проте його насамперед треба було захистити збройно, оскільки російські більшовицькі загони вже рушили з трьох боків до столиці відродженої Української держави. Але ж зі сподіваного мільйона українського вояцтва, яке ще восени готове було виступити на захист Центральної Ради, лише один бойовий підрозділ прибув з фронту для її захисту — із теренів Білорусі кінний полк імені Костя Гордієнка на чолі з уродженцем Києва полковником Всеволодом Петрівим. А створений Симоном Петлюрою в столиці Гайдамацький кіш Слобідської України був кинутий назустріч червоним росіянам, що сунули з Харкова на захід. А той мільйон досвідчених фронтовиків розійшовся за закликом більшовиків і соціалістів Центральної Ради ділити землю чи заявив про нейтралітет у конфлікті радянської Росії й Центральної Ради.

Всеволод Петрів.

Тимчасом начальник штабу російських більшовицьких з'єднань в Україні доповідає до Петрограда: «Полтава взята

петроградским и харьковским отрядами в числе 500 чел., бой 2 час; г. Ромодан взят теми же отрядами — бой 6 часов; Гребенка взята харьковскими, петроградскими, донскими и московскими отрядами, были взорваны гайдамаками жел. дор. мосты. Бой —20 часов; Ичня была взята только петроградской гвардией — бой 6 часов; Бахмач той же армией — бой 2 часа…».

Шлях на Київ відкритий. А «все, що є в Києві, — за спогадами старшини армії УНР Степана Самійленка, — а це майже вся активна сила України — ледве дає собі раду з виступами місцевих большевиків». І озброєних відділів відправити назустріч ворогові — не було. Тож ініціативу на себе взяли молоді патріоти. В Університеті Святого Володимира вони організували Студентський курінь. Половина з них залишилася охороняти державні установи УНР в Києві, а половина — отих 300 героїв — поїхали назустріч російським більшовикам через станцію Ніжин, де продовжували зберігати нейтралітет розагітовані більшовиками прибулі з Петрограда солдати українізованого полку імені Тараса Шевченка.

Можливо, останні й чули згуки паровоза, який повз них допроваджував студентську й учнівську молодь до станції Крути, де природа не створила ідеального для оборони місця, а розкинулося рівне поле, яке можна було захистити лише власними грудьми. У глибокому снігу, на морозі, у своїх легких шкільних шинелях, залягли вони в лаву. Назустріч їм посунули московські війська в силі до 3000—4000 бійців, підтримувані бронепотягами. П'ять годин під градом куль і гранат студентський курінь стримував червону навалу. І вони впали в нерівному бою з глибоким переконанням, що їхня кров змусить прозріти багатьох байдужих.

Щоправда, автор тексту Четвертого універсалу Володимир Винниченко, рукою якого були виписані рядки про розпуск української армії, прозрів досить своєрідно: наступного дня після Крутянської трагедії він подав у відставку з посади голови уряду УНР й дременув на південь. Реально оцінили подвиг студентської молоді тоді вороги української державності. Один з більшовицьких комісарів — І. Дубинський заявляв: «Особливо велику завзятість виявили під Крутами добровольці з числа реакційного студентства. Чимало цих оскаженілих «самостійників» з куренів «вільного козацтва» полягло під ударами харківських, московських, петроградських і гомельських червоноармійців. У боях під Крутами воювали

Леонід Перфецький. Бій під_Крутами.

загони Єгорова (московські, петроградські і виборзькі червоноармійці) та Берзіна (латиські стрільці і матроси)».

Необхідно додати, що вождь російських більшовиків Ленін, доручаючи колишньому царському жандарму Муравйову задушити вже вистраждану незалежну Українську Народну Республіку, включив до його похідного обозу так званого народного комісара з військових справ більшовицької УНР Юрія Коцюбинського. Проти нього, за висловом Сергія Єфремова, поганого сина великого батька, в недалекому минулому студента фізико-математичного факультету Київського університету, вийшли на смертний герць його вчорашні товариші-українці по навчанню. Вони зголосилися під національний синьо-жовтий прапор, захищаючи молоду Українську державу, а Юрко Коцюбинський, ховаючись за спинами п'яних матросів, розмахував чужим червоним полотнищем, до якого прикріпив синьо-жовті стрічки, що запроваджувало практику «ихтамнетов». Нібито саме цей новоявлений український полководець наступав на Київ.

Та його російські більшовицькі зверхники писали правду: «Дарница взята харьковским, петроградским, донским и московским отрядами и эшелонами матросов, бой 2 часа». А потім додавали: «Киев — бой был 8 дней. Первая армия пошла впереди с тов. Куравлевым и Егоровым, второй вступила армия Ремнева. Учавствовала вся красная гвардия: Харьковская, Московская, Петроградская, Тверская и Донская».

Коментуючи взяття Муравйовим Києва, більшовицька газета «Вестник Украинской Народной Республики», що виходила в Харкові, 30 січня (за старим стилем) 1918 року визнавала: «Таким образом выполнена одна из боевых революционных задач Всероссийской Федерации Советских Республик».

Про Юрка Коцюбинського і не згадувалось… Але його іменем у Києві освячувалися криваві вакханалії, коли пришельці з півночі розстрілювали на вулицях мешканців столиці України за рідну мову, виписаний нею державний документ чи вишиванку. Про це свідчив і один з українських більшовицьких вождів Володимир Затонський, котрий разом з іншим ленінським побратимом Миколою Скрипником якраз у ті дні в столиці України бачив гори трупів, кров яких червонила бруківку. Так виконувався наказ Муравйова «безпощадно знищити в Києві всіх старшин, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції».

Однак затримка на кілька днів приходу більшовиків до Києва дала можливість підтверджувати в Бересті приналежність міста до самостійної України, відтак з її делегатами представники Центральних держав продовжують переговори про визнання й надання збройної підтримки проти російських окупантів. Ця проблема поставала особливо актуальною, оскільки в лютому 1918 року «з РСФРР прибували сотні добровольців: робітники, червоноармійці, моряки, військові спеціалісти. Зокрема, з Петрограда були перекинуті на Україну чотири загони загальною чисельністю в 1400 осіб, 1-й окремий батальйон Балтійського моря та інші формування. Раднарком РСФРР в березні—квітні відправив на Україну 165 тис. гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат, 90 бомбометів, 23 тис. ручних гранат, понад 17 млн. патронів і багато іншої зброї, боєприпасів і спорядження».

Це й було визначальним тоді в тактиці й стратегії російських більшовиків: демобілізувати супроти Німеччини ще покликану в окопи царем і Тимчасовим урядом армію —

з одного боку, і виставити її проти Української Народної Республіки — з другого боку. Таким чином перед німецькими військами був оголений фронт, і вони перейшли в наступ, який загрозив насамперед Петрограду, що був у руках прибічників Леніна.

Перелякані більшовики за такої ситуації були згодні на будь-які умови, а тому в Бересті німецький генерал фон Кюльман продиктував такі умови їм, які визначалися німецькими інтересами, в тому числі визнанням Петроградом незалежності Української Народної Республіки. А це позбавляло як більшовиків, так і майбутні Російські Установчі Збори права розпоряджатися багатствами української землі, в першу чергу хліба, якого так не вистачало тоді Німеччині й Австро-Угорщині…

Такі кроки німецької влади спрямовувалися, чого і не приховували її представники, на відбудову «єдиної і неділимої» Росії. Україна при цьому розглядалася свого роду плацдармом, на якому мали б зібратись, об'єднатись і зорганізуватись розпорошені сили російських єдинонеділимців.

З цього приводу німецький генерал Люндердорф висловлювався відверто: «Мені нічого не залежало на знищенні або такому ослабленні Росії, яке відібрало б її життєздатність. Навпаки, я надіявся, що відбудова держави (Росії. — *В. С.*) вийде з України, також російсько-польська розв'язка польського питання була б мені найбільше приємною».

А газета «Берлінер Тагблат» 16 травня 1918 року деталізувала цю ситуацію таким чином: «Буде помилкою німецьку політику заснувати на тривалому прив'язаному відношенні до самостійної, незалежної України, бо український народ не має національної середньої верстви, ніякої національної інтелігенції, ні робітництва — всі ці елементи щодо мови, традиції і почувань є великоросійські, а середня верства по части також польська; в тих обставинах вірити, що Україна вже тепер у стані творити тривало незалежну державу є ілюзією».

Таку політику Німеччини розуміли і українські діячі. Зокрема, Дмитро Дорошенко її позицію пояснював так: «Піддержати молоду Українську Державу, яка б дала Німеччині хліб, розвивалась в орбіті німецьких виливів, була б противагою Польщі, а в разі потреби і Росії, і служила б ринком для збуту продуктів німецької індустрії».

У Бересті 8 лютого 1918 року був підписаний і окремий українсько-австро-угорський договір про створення автономії для українського населення Галичини і Буковини: «Виходячи з того переконання, що в інтересі бажаного скріплення приязних відносин лежить забезпечення вільного національного і культурного розвитку національних меншостей населення з обох боків, уповноважені обох сторін установлюють нижче слідуюче: уповноважений Австро-Угорщини приймає до відома, що українське правительство готове утворити закони, які забезпечуть права поляків, німців і жидів на Україні. Уповноважені України з свого боку беруть до відома рішення ц. к. правительства дати українському народові в Австрії ще далі йдучі забезпечення його національного й культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі існуючих законів. Ц. к. Правительство не пізніше 20 липня 1918 р. має предложити Рейхсратові проєкт закона, котрий обумовлює відділення в більшості заселеної українцями східньої частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один окремий коронний край. Ц. к. Правительство зробить все, що тільки в його змозі, щоб цей проєкт дістав силу закону».

Визнавши Україну самостійною державою 9 лютого 1918 року в Бересті, Німеччина однозначно планувала тримати її у фарватері своєї зовнішньої політики. А УНР, одержавши це міжнародне визнання від Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини й підписавши з двома першими угоду про військову допомогу в обмін на поставки продовольства, могла почувати себе впевненіше. Тим паче, її представник на цих переговорах Олександр Севрюк повідомив про можливість під тиском нових союзників укласти мирну угоду з російськими більшовиками. Тож Рада Народніх Міністрів УНР 14 лютого 1918 року вважала за можливе погодитися на укладання миру з Радянською Росією за умови, що до України буде включено «частину Кубані, частину Ростовського округа, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернії, Путивельський повіт Курської губернії, чотири повіти Вороніжської губернії, українську колонію на Сибірі — Зелений Клин на Амурі. Крим остається під впливом України... Питання відносно Бесарабії вирішає Українська Народня Республіка на підставі самовизначення націй, по згоді Румунії і Бесарабії, після виводу з території останньої військ Совіта Народних Комісарів».

А остання умова майбутнього договору звучала так: «Весь флот (також і торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні».

Після цього відбувається координація дій німецького й австро-угорського командувань з Міністерством військових справ УНР і об'єднані збройні сили розпочинають наступ на більшовицькі позиції. Гайдамаки Петлюри, незважаючи на наполягання військового міністра Олександра Жуківського пропустити вперед німців, категорично заявили: «Ми Київ залишили — ми його і здобудемо!».

Так воно й станеться: 1 березня 1918 року цей відділ українського війська з головного вокзалу увійшов до міста, створюючи можливість для повернення законної влади УНР. А вона й справді поспішала, працюючи постійно з документами в дорозі. Наприклад, на перегоні між Козятином і Фастовом Мала Рада змогла розробити Закон про адміністративно-територіальний устрій УНР, який буде ухвалений 6 березня 1918 року.

Ліквідувавши поділ України на губернії та повіти, він визначив, що «Українська Народна Республіка розділяється на такі землі: 1) Підляшшя, центр — Береcть; 2) Волинь, центр — Луцьк; 3) Погорина, центр — Рівне; 4) Болохівська Земля, центр — Житомир; 5) Деревська Земля, центр — Іскорость; 6) Дреговицька Земля, центр — Мозир; 7) Київ з околицею (приблизно на 20—30 верст); 8) Поросся, центр — Біла Церква; 9) Черкащина, центр — Черкаси; 10) Побожжя, центр — Умань; 11) Поділля, центр — Кам'янець; 12) Брацлавщина, центр — Вінниця; 13) Подністров'я, центр — Могилів; 14) Помор'я, центр — Миколаїв; 15) Одеса з околицею; 16) Низ, центр — Єлизавет; 17) Січа, центр — Катеринослав; 18) Запоріжжя, центр — Бердянськ; 19) Нове Запоріжжя, центр — Херсон; 20) Азовська земля, центр — Маріуполь; 21) Сіверщина, центр — Стародуб; 22) Чернігівщина, центр — Чернігів; 23) Переяславщина, центр — Прилуки; 24) Посем'я, центр — Конотоп; 25) Посулля, центр — Ромен; 26) Самара, центр — Кременчук; 27) Полтавщина, центр — Полтава; 28) Слобідщина, центр — Суми; 29) Харків з околицями суміжними; 30) Донеччина, центр — Слов'янськ; 31) Подоння, центр — Острогожськ; 32) Половецька Земля, центр — Бахмут».

У березні 1918 року Центральна Рада багато уваги приділяє проблемі врегулювання відносин з Австро-Угорщиною, аби добитися визнання останніми приналежності Холмщини до УНР. Окремо розглядається питання про приєднання до України Гомельського повіту.

Особлива увага звертається на Бесарабію, яку було втрачено остаточно протягом першої половини XIV ст., коли прийшла до занепаду Галицько-Волинська держава. Однак, незважаючи на посилену асиміляцію, автохтони зуміли зберегти свою мову, національні звичаї.

У листопаді 1917 року в Бесарабії було створено державний парламентський орган під назвою «Сфатул церій» (Крайова Рада), з яким Центральна Рада свої стосунки здійснювала насамперед на основі «спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу». За таких умов обидві сторони навіть відклали «до кращих часів» спірне питання про майбутнє придунайських земель, лівобережжя Дністра і Хотинщини, заморозивши «питання територіальних претензій один до одного до установчих зборів українських і молдавських».

Тимчасом саме населення просилося до України.Так, 10 січня 1918 року Селянський з'їзд Акерманського повіту постановив: «Приєднати Акерманський повіт до України як автономної частини Російської республіки, одержавши гарантію персональної автономії дрібних національностей і закріплення завойованих революцією основ, за обов'язкової соціалізації землі».

Мотиви, якими керувався з'їзд, найбільш повно виклав білорус Соколовський: «Бесарабія в культурному відношенні — нуль, у промисловому відношенні — нуль. Україна ж має свою стару культуру і відносно розвинену фабрично-заводську промисловість і є нині, безумовно, крупною політичною величиною. Крім того, Центральна Рада вже об'явила національно-персональну автономію кожної національності, що проживає на території України, тому різноплеменне населення Акерманського повіту, приєднавшись до України, збереже свою мову, побут, місцеву культуру та ін. Акерманському повітові треба йти тільки до України».

Ще образніше висловлювався делегат Молодан: «Треба швидше вирішувати це питання, щоб не було пізно. Не треба чекати, поки одружать на Румунії, краще ми самі одружимося на Україні».

Після тривалого обговорення рішення про приєднання до України було ухвалено на земських зібраннях п'яти з восьми повітів Бесарабії: Акерманському, Бендерському, Ізмаїльському, Сороцькому і Хотинському.

Однак союзницькі дії виявилися нетривалими. Молдавський парламент, вірніше його керівництво (значна група депутатів — немолдаван не взяла участі в голосуванні), ухвалив рішення про запрошення румунських військових сил для забезпечення «належного порядку» на території Бессарабії. Королівська Румунія, яка давно претендувала на територію Бессарабії і вважала її землі румунськими, а молдаван — румунами, цим негайно скористалася: 9 квітня 1918 року була проголошена злука Бесарабії з Румунією, на що Центральна Рада не погодилась.

Крім спірних територій із сусідами, Уряду УНР доводилося клопотатися і пробле-

мами далеких українських колоній, де «машина русифікації, опікшись на Україні, ловить українську здобич в чужих краях». Зокрема, тоді виникли проблеми в українців Мугані, провінції в Азербайджані. Відмовляючись від приналежності до російської національності, куди їх завжди зараховували місцеві чиновники, делегація від багатьох українських сіл цього регіону добивалася від Українського комісаріату Закавказзя, аби їх життя і господарство були забезпечені від розбоїв і грабежів.

Спільно з штабом Кавказького округу цей орган українського національного самоврядування в Закавказзі українізував один батальйон 6-го прикордонного полку з тим, щоб він дислокувався в Мугані й комплектувався винятково з місцевого українського населення. Зрозумівши, що цього замало, з наказу Українського комісара й Української фронтової ради весь полк було послано до Мугані для підтримки там належного порядку в українських поселеннях.

Уже після очищення Києва від більшовицьких банд Муравйова почали розшукувати останки полеглих під Крутами. Кілька десятків понівечених трупів було знайдено і перевезено до Києва. Тут їх урочисто поховано 19 березня 1918 року в одній братській могилі на Аскольдовому цвинтарі. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський промовляв над тілами юних героїв: «Бій під Крутами був одним із трагічних епізодів у боротьбі, яку провадила невелика частина свідомого національного громадянства за українську незалежність, — на сумному фоні загальної байдужості, безладдя і безголов'я…».

І тільки в цей день трагедія і героїчний чин Крут достукалися до свідомості членів Центральної Ради — з приміщення, де вони засідали, нарешті — через чотири місяці після проголошення Української Народної Республіки — почали збивати великого двоголового орла — герба вже давно колишньої самодержавної Росії.

Це означало, за словами видатного політичного діяча і вченого Михайла Туган-Барановського, що «російська державність не зуміла вкласти українцеві любові до себе, ось чому українство, котре до революції було ледве тліючим вогником, одразу ж розгорілось яскравим полум'ям». Відтак українці, які давно вірили в перебудову Росії на нових основах, вірили в російський лібералізм і російську демократію, а тому домагалися тільки широкої автономії, відтепер втратили ту віру для спільного життя хоч би з оновленою ліберальною і демократичною Великоросією.

Україна справді вирушала в незвідане, як корабель у відкрите море під час шторму й хуртовини.

Похорон героїв Крут у Києві 19 березня 1918 року.

XXXIX. «ПОКИ МАТИ ВИМЕТЕ З НАШОЇ ХАТИ СМІТТЯ…»

Відновлення української державної влади в Києві було зустрінуто з ентузіазмом не тільки в Україні, а й скрізь на українських розселеннях, куди було загнано її дітей шукати кращої долі, в той час, коли вона «жирно годувала чужинців, за кошти якої влаштовуються не тільки гучні банкети в Петербурзі, а й у Парижі й Берліні». Газета українців Закавказзя повідомляючи про те, що Україна — вільна, додавала: «Ланцюги, які сковували її, повалились як той гнилий мотузок, і всі розігнані долею, будуть прийняті в обійми своєї матері, як давно жданих діток. Зостається лиш почекати хвилинку, поки мати вимете з нашої хати те сміття, котре ще осталось, а тоді ми і додому, на вільний степ, на широкі веселі лани, під ясну прозору блакить у свої дорогі садки і ліски, де соловейко заливається, де стільки тепла і ласки рідної Матері… Скорійше туди, там життя, там любов, там счастя…».

І як тільки новостворена самостійна Українська держава стала відкривати свої дипломатичні представництва, до них масово почали звертатися наші емігранти, головним чином у Росії. Тисячі й тисячі вихідців з української землі приносили свої заяви в консульські установи з проханням про оформлення українського громадянства. Саме за цими зверненнями можна було судити про реальні етнічні межі нашого розселення, які поки що не обіймалися державним кордоном. Скажімо, величезна кількість заяв надходила від уродженців Берестейщини, Холмщини і Підляшшя, що було своєрідним референдумом щодо приналежності цих теренів нашому народові.

Вони, як і багато мешканців Поволжя, Сірого й Зеленого Клинів, Сибіру, Туркестану, Московщини воліли пошвидше повернутися повноправними громадянами до України, ті ж, хто розселявся поближче — на Слобожанщині, Північному Кавказі, Гомельщині й Стародубщині — писали петиції про приєднання їхніх теренів до УНР. Вони усвідомлювали, що доведеться і їм докласти зусиль, «щоб допомогти нашій Матері вимести оте чорносотенне сміття, яке каламутить чисте, як кришталь, політичне наше життя». Усі вони усвідомлювали, що час приступити до оранки рідної ниви. Бо щиро вірили в те, що розпочинається «величний процес мирного відзискання українським плугом українських теренів, втрачених українським народом в бою під напором кочевих азійських орд».

Проте прокладати першу українську борозну не вдавалося з початком весни, бо рідна нива була під чужим чоботом. Але зрештою, зволікання російських більшовиків з виконанням вимог Німеччини на переговорах у Бересті щодо порозуміння з Центральною Радою призвело до того, що 16 лютого 1918 року кайзерівське військове командування оголосило про припинення перемир'я, і через два дні за наказом з Берліна наступ на Петроград продовжився. Наступного дня від Раднаркому більшовицької Росії до столиці Німеччини надійшла радіограма, в якій повідомлялося про згоду підписати умови миру. Однак не дочекавшись ще відповіді з Берліна, Раднарком 21 лютого ухвалює написане Леніним звернення «Соціалістична вітчизна в небезпеці», де зазначається, що «німецькі генерали хочуть встановити свій «порядок» у Петрограді і в Києві».

Відтак усім радам і більшовицьким організаціям ставилося завдання захищати кожну позицію до останньої краплі крові, а при відступі підривати колії, висаджувати в повітря й спалювати залізничні будівлі; вагони й паровози негайно відправляти на схід вглиб країни, всі продовольчі запаси, а також цінне майно, яким загрожує небезпека потрапити до рук ворога, знищити. Ленінський уряд вимагав, аби «робітники і селяни Петрограда, Києва і всіх міст, містечок і сіл по лінії нового фронту повинні мобілізувати батальйони для копання окопів під керівництвом військових спеціалістів. В ці батальйони повинні бути включені всі працездатні члени буржуазного класу, чоловіки і жінки, під наглядом червоногвардійців; тих, хто чинитиме опір, — розстрілювати».

Тимчасом німецькі війська продовжували просуватися в день на сотні кілометрів, захопивши Двинськ, Нарву і Псков. Тож 23 лютого в Петрограді розпочали розглядати запропоновані Берліном нові умови миру. Леніну довелося весь день і всю ніч умовляти своїх соратників погодитися з принизливим німецьким ультиматумом, який вимагав вивести війська з Фінляндії, України, Естляндії, Курляндії, Ліфляндії, Литви, Польщі та Аландських островів. Крім того, передати туркам у Закавказзі Карс, Ардаган і Батумі.

Зрозуміло, що російським більшовикам закрутило в носі від таких умов, але примушені німецькою збройною силою, яка продиктувала їм 3 березня 1918 року умови нового договору в Бересті, вони згодилися на переговори з Українською Народною Республікою. Тим паче, що Ленінові потрібні були харчові запаси України, оскільки зруйноване господарство Московщини самостійно не могло підтримати продуктами їхню владу.

Відтак саме на українську матеріальну базу й продовольчі ресурси розраховували Ленін та його соратники. В листі до Орджонікідзе від 14 березня 1918 року він накреслив конкретний план підриву стабільності в УНР: «Негайна евакуація хліба і металу на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є в Україні, на український лад — отаке тепер завдання.Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатися просто Овсієнком. Те саме треба сказати про Муравйова (якщо він залишиться на посту) та інших».

Однак підвладні Москві більшовицькі організації України продовжували боротьбу проти УНР, об'єднавши всі свої сили, в тому числі «сепаратистську» Донецько-Криворізьку республіку, керівник якої Артем (Федір Сергеєв) навіть погрожував кайзеру Німеччини всенародним повстанням, якщо війська останнього увійдуть на її територію, бо вона, мовляв, не входить до складу визнаної Центральними державами УНР.

Тож Ленін у тому ж листі вимагав поставити цих «сепаратистів» на місце: «Що стосується Донецької республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакову і іншим, що як би вони не ухитрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена в Україну, і німці будуть її завойовувати. Зважаючи на це, абсолютно безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від

єдиного з рештою України фронту оборони… Втлумачте все це, тов. Серго, кримсько-донецьким товаришам і добийтеся створення єдиного фронту оборони».

Головного ж ідеолога Донецько-Криворізької республіки Артема було викликано до Леніна, і йому доручили зламати «завзятість деяких товаришів з Донецького басейну, схожу на нічим не обґрунтований і шкідливий каприз, абсолютно неприпустимий в нашому партійному середовищі». Це й сталося на Другому Всеукраїнському з'їзді більшовицьких рад у Катеринославі 17—19 березня 1918 року. Проте створений там спільний більшовицький фронт оборони без «ихтамнетов» швидко розсипався і «українська радянська влада» змушена була тікати з Харкова до Луганська, а потім і взагалі до Царицина.

Щоправда, її компартійна верхівка, залишаючись у Таганрозі, де пробувала заснувати українську комуністичну партію, й Ростові, намагалася ще доводити про існування своєї нібито самостійної держави, визнати яку пообіцяв їм Ленін. А той справді обіцяв: «3 апреля, Совет Народных Комиссаров принял чрезвычайное посольство Украинской Советской Федерации и принял единогласное постановление, признающее Народный секретариат и независимость Украинской Республики». Але вже наступного дня «в ответ на обращение тов. Затонского «лично Сталину», нарком Сталин официально заявил: «Достаточно играли в Правительство и Республику, кажется, хватит, пора бросить игру».

Так і було: в розмові по прямому дроту з головою ЦВК більшовицьких рад України В. Затонським народний комісар у справах національностей радянської Росії Сталін справді заявив: «Мы все здесь думаем (тобто, й Ленін. — *В. С.*), что Ц.И.К. Ук. должен, нравственно обязан покинуть Таганрог и Ростов, достаточно поиграли в Правительство и Республику, кажется, хватило, пора бросать игру. Прошу передать копию этой записки Чрезвычайному Комитету Серго, Донскому Ревкому и Ц.И.К. Ук. Нарком Сталин».

Так звані українські самостійники в особі Затонського й Скрипника та ще деяких їхніх однодумців не зрозуміли чіткого наказу Москви, що гра «в українську радянську державність» на цьому етапі вже закінчилася, з німцями жартувати не можна. Вони продовжували гнути своєї: «Мы должны заявить самый решительный протест против выступления Наркома Сталина. Мы должны заявить, что ЦИК Советов Украины и Народный Секретариат имеют источниками своих действий не то или иное отношение того или иного наркома Российской Федерации, но волю трудящихся масс Украины, выразившаяся в постановлении II-го Всеукраинского Съезда Советов. Заявления, подобные сделанному наркомом Сталиным, направлены ко взрыву советской власти на Украине и не могут быть допускаемы со стороны представителя Советского правительства соседней Республики».

А ще ці «народні секретарі» обурювалися вимогою Сталіна, щоб «Народний Секретаріат покинув Таганрог»: «Мы лишь укажем, что Таганрог является частью Украинской Народной Республики, и лишь население этой территории может заявить к какой Советской Федерации оно желает принадлежать, к Российской или Украинской».

Затонський і Скрипник, мали підставу так заявляти, бо очевидно знали, що населення Таганрозького повіту ще після проголошення Третього універсалу Центральної Ради проголосувало восени 1917 року за приєднання до Української Народної Республіки.

Зволіканням з виведенням своїх військ й організацією саботажів через діяльність своїх маріонеткових республік більшовицька Росія затримувала й ведення переговорів з УНР, до чого була зобов'язана Берестейським договором. Зрештою, визнавав голова російської делегації Християн Раковський, Ленін пояснював йому, що «більшовики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Берестейському договорі. Одначе переговорів не треба трактувати поважно, бо все воно переходове та проминаюче».

У середині квітня 1918 року Москва запропонувала для їх проведення Смоленськ. З свого боку Рада Народніх Міністрів УНР звернулася до Уряду РФСРР перенести зустрічі повноважних делегацій до Курська. Водночас Київ наполягав, аби не допускалося насилля над громадянами УНР на території Росії, уповноважені колоній визнавалися тимчасовими представниками українського уряду з обов'язками й правами консулів, зокрема, такими особами необхідно було вважати голів українських громад у Петрограді й Москві.

Крім того, всі громадяни України мали без обмежень виїхати на батьківщину, а для тих, хто ще залишався, не повинно було бути перешкод для випуску українських газет і книг, як і не перешкоджати вільній книготоргівлі на теренах Російської республіки.

Рішенням ленінського уряду від 27 квітня 1918 року повноважним представником для ведення переговорів з УНР був призначений Сталін, який мав уже наступного дня прибути до Курська разом з Християном Раковським і Дмитром Мануїльським. Однак зустрічі делегацій тут не відбулося через неприбуття представників Центральної Ради з огляду на воєнні дії.

Зрештою, переговори розпочалися в Києві, на яких російська сторона всіляко затягувала вирішення конкретних питань. Її представники Християн Раковський і Дмитро Мануїльський дуже часто пускалися в розмірковування загального характеру, раз у раз просили перерву, робили різні заяви, що не стосувалися предмету переговорів про встановлення кордонів. Наприклад, Раковський вдався і до такого пасажу: «Мы не боимся никакой критики, мы не боимся никаких доводов, ибо заранее я вам заявляю, что каждый ваш довод, основанный на демократически выраженной воли населения, будет нами принят. И если вся Россия от Владивостока до западных ея границ, выражая свою демократически организованную волю, что она хочет присоединиться к украинской державе, то я, не спросив Совета Народных Комиссаров, могу вам заявить, что мы пойдем этому навстречу».

Виходячи з цього, українські делегати одразу ж наполягали на включенні українських повітів Курщини й Вороніжчини до складу самостійної Української Держави. Скажімо, ще в травні 1918 року вдалося організувати українську державну владу у Валуйківському повіті, до якого змогли в середині жовтня приєднати час-

тини Бирюченського й Острогозького повітів Вороніжчини в межах демаркаційної лінії. Однак, щойно заходила мова про документально підтверджені прагнення конкретних регіонів тієї ж Слобожанщини приєднатися до України, як більшовицькі делегати під різними приводами добивалися перерви в переговорах.

До того ж уряд Леніна не визнавав за Україною права на особливу угоду з Доном і наполягав «на своїй участі у визначенні державної межи України не тільки з півночі, але й з сходу і з півдня». Цей висновок Українська мирова делегація визнала «за цілком безпідставний і бачила в ньому неможливі до полагодження логичні суперечности». При цьому, зокрема, наголошувалося: «...Поки Донщина, Крим, Кавказ тощо формувалися по типу совітських республік та держались зв'язку з центральною владою совітської федерації, доти в цих країнах мав силу суверенітет Совітської республіки і доти Російська делегація мала право говорити з Українською делегацією про межи, що відділяють Україну від тих земель.

Що коли Донщина відокремилась від Совітської Республіки як суверенна держава, на території якої скасувалася влада робочих і селянських совітів, то разом з тим зникли всякі розумні підстави для продовження переговорів України з Росією про межи з боку Донщини, бо вже там Совітська влада перестала бути сусідом України».

Крім того, з боку України було зроблено й таку заяву на підтримку державності донського козацтва: «Українська Мирова Делегація знайшла, що Всевелике Військо Донське, зорганізувавши всі елементи суверенної Держави, об'явило себе суверенною республікою Всевеликого Війська Донського».

«Це ми вплинули, — заявив Раковський кореспонденту газети «Донской край», — на Україну. Приблизно четверта частина наших засідань мирної конференції була присвячена питанню про Донецький басейн. Ми наполягли на тому, що ці округи — ро-

Загальна мапа України 1918 року, складена М. Дячишиним.

сійські землі, а Україна на них не має прав. Адже Україна тільки тоді визнала Донську республіку, коли побачила, що ми підтримуємо Дон...».

Протягом кількох місяців українська делегація намагалася ввести переговори в конструктивне русло, аби розмежуватися за етнографічною ознакою. Однак представники Москви не приймали цієї пропозиції. А тим часом уряд Радянської Росії, як доповідав голова української делегації С. Шелухін, «послав по прикордонному районові узброєних агітаторів та ватаги червоної армії з кулеметами і, погрожуючи шляхом терору, став вимагати голосувати за Росію й під владу Совітського уряду. Неслухняних били, розстрілювали, сажали по тюрмах, залякували погрозами».

Зрештою, це і призвело до того, що переговори були припинені. Тодішній міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко так згодом оцінив ставлення Москви до українсько-російських переговорів: більшовики, мовляв, дивилися «на справу заключення миру з Україною, як на комедію, котру треба по змозі затягти, щоб подивитись, що з цього всього вийде, і вже по тому використати ситуацію для себе вповні».

Окремо стояло питання стосунків з Кримом. З огляду на те, що Кримська Народна Республіка не змогла вистояти перед агресією російських більшовиків, то кримські татари тепер уже не наполягали, як це було в 1917 році, на незалежності півострова від України. На цей же час на півострові склався свого роду політичний вакуум: попереднього парламенту як такого не існувало, оскільки більшовики розгромили фактично всі його організації, а багато найавторитетніших депутатів і міністрів виїхали за кордон. Саме ж населення виявляло різні погляди: більшість, особливо торговці, робітники, городяни, незалежно від національності, стояли на грунті української орієнтації, менша частина, головним чином татарське духовенство, мала турецьку орієнтацію. Але всі кола кримського населення мали в справі визначення півострова спільний погляд для вияснення політичного стану необхідно негайно скликати Кримські Установчі Збори, а до того часу вся влада має належати місцевим самоврядуванням.

Якби Україні вдалося підготувати відповідно громадську думку, то Кримські Установчі Збори, могли б проголосувати за федерацію з Україною. Але це не входило в плани червоної Москви. Тож на початку квітня 1918 року керівник кримських більшовиків О. Слуцький послав телеграму в РНК РСФРР з проханням підтвердити, що «Крим до України не відходить». У відповідь на це Сталін телеграфував, що чутки про відхід Криму до України не мають підстав, що «за документом німецького уряду який є в нас, ні німці, ні Київ на Крим не претендують, беруть тільки материкову частину Таврійської губернії».

Але назустріч українському війську, що просувалося на схід у напрямку Донбасу й Дону, на станцію Синельникове неподалік Катеринослава прибула делегація від кримських татар. Вони заявили «про готовність прилучитися до української держави, коли запевниться їм національно-культурні права».

За таких обставин дивізія генерала Натієва повернула на південь, переслідуючи

відступаючих більшовиків уздовж залізниці на Сімферопіль. Очевидно, і керманичам Центральної Ради тоді передалося з військових кіл стихійно визріле усвідомлення, яке потім остаточно викристалізується українською спільнотою: якщо головним противником у здійсненні національно-державних завдань УНР є Росія, то тверде опертя на Чорне море є для України питанням перемоги чи поразки, життя чи смерті. Бо тільки твердо опершись на Чорне море, може увійти Україна в систему міжнародної політики, стати її невід'ємним чинником. Тож фраза «Таврія «без Криму», яка фігурувала в III Універсалі Центральної Ради шкодила тепер геополітичним інтересам України. Саме тому більшовики проголошували Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, щоб півострів не увійшов до складу УНР, а РФСРР. Подібні плани чинилися і зі створенням Кубанської Радянської Республіки — в цілому йшлося про те, аби відірвати від України одну із споконвічних основ її життя — Чорне (Руське) море.

Бо історично роль Криму в обороні України зумовлена його природно-географічним становищем, оскільки він лежить у центрі Чорного моря, замикаючи цілковито доступ до східного узбережжя Азовського моря, він не допускає до несподіваного нападу на зовсім безборонні Одесу, Миколаїв і Херсон. Крім того, Крим має Севастопольську бухту, єдино придатну на Чорному морі для перебування великої ескадри, яка може виходити звідси на всі сторони найкоротшим маршрутом. Ні Новоросійська бухта з її відкритим для північно-східних вітрів рейдом, ні Одеська, Миколаївська й Херсонська з мілким та важко доступним фарватером повністю не придатні для бази українського флоту з причини свого окраїнного становища на морі.

Тож військовики могли доводити провідникам Центральної Ради й Уряду УНР, що саме без твердого посідання Криму доступ України до Чорного моря в гирлах Дніпра та Дністра може вважатися за зовсім непевний. Ще більш непевним за таких обставин уявляється посідання Україною Кубані. Сполучення України з Північним Кавказом через пониззя Дону є дуже зручним для ворожого удару з боку Царицина-Камишина. А якщо брати до уваги далекосяжні розрахунки широкого фронту українсько-російської боротьби від Дніпра до Волги, убезпечення як українського тилу, так і зв'язку з Північним Кавказом міг гарантувати тільки Крим.

Операція українських військовиків по оволодінню Кримом була блискучою — на плечах відступаючих більшовиків вони увірвалися на півострів, заволоділи Джанкоєм, Сімферополем і швидко просувалися до Севастополя. Назустріч українському війську до Сімферополя приїхали делегації від багатьох міст Криму, які заявили, «що нетерпляче чекають українців, бо їм обридла більшовицька вакханалія».

Делегація Севастополя в складі 64 осіб підтвердила: «Севастополь здається без бою, коли його братимуть українські війська». А представники Керчі розповіли, що в них «приховані від більшовиків великі запаси хліба, тютюну і риби та інших товарів, і все це з охотою відправлять в Україну, якщо українці займуть це місто».

У ті дні українські політики ось так обгрунтовують необхідність приєднання кримського півострова до України: «Кількість людности і простір татарської національної території є того рода, що кримсько-татарська нація не може бути здібною до утво-

рення самостійної державності організації і мусить опертись о якусь сильнішу державу, забезпечивши собі всю ширину національних прав і повноту національного розвою.

Такою державою може бути тільки Українська, з якою Кримський півострів зв'язаний як найтісніше територіяльно і географично. Кримські татари, яким Україна не може заперечити прав на національне самовизначення, можуть бути спокійні, що Українська держава зробить з кримської національної території державний организм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію.

До такої федерації мається, опріч політичних, також чисто економичні передумови. Україна — країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, — кримський південь — це Рів'єра, климатичні станції, виноградні і фруктові сади, які одначе без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців подиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни — до вигідного для українців і себе порозуміння».

А тому вже 15 квітня 1918 року згідно з наказом міністра внутрішніх справ УНР урядовець Яким Христич був відряджений до Симферополя для заснування там філії Інформаційного бюро МВС УНР, в обов'язку якої лежало повідомляти населення півострова про політику «Українського Правительства, нашими законами і взагалі вести там працю щодо зближення Криму до України».

Однак на запитання делегації від громадських інституцій Симферополя про творення майбутньої влади на півострові, німецький комендант відповів, що його влаштовує всяка конструкція, лише б вона виходила від відповідальних організацій: «Я можу вас запевнити, що питання стосується тільки про три північні повіти, до Криму Україна не має ніякого відношення». З цього виходило, що питання Криму буде вирішуватися не в Симферополі і не в Києві, а в Берліні.

Яким Христич.

У зв'язку з цим у Криму циркулювали чутки: «1) Про анексію Криму Німеччиною (німецька колонія), 2) Про анексію тільки прибережної смуги південного берега й повернення іншої частини Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами».

Проте німці вирішили залишити Крим під своїм контролем, створивши там маріонетковий уряд на чолі з литовським татарином генералом Сулейманом Сулькевичем. Тож примушений Берліном Уряд УНР відкликав свої війська з Криму. Але Чорноморський флот, не дочекавшись входження до Севастополя українських підрозділів, на очах вступаючих до міста німецьких солдатів підняв на всіх кораблях синьо-жовті прапори, підпорядковуючись таким чином Центральній Раді.

Викинення українського війська кайзерівцями з Криму ускладнило Україні можливість завдяки десантній операції через Керченську протоку звільнити від більшо-

виків Кубань та встановити з нею державно-політичний зв'язок, що потягнуло за собою опанування теренів Північного Кавказу ворожими Україні концепціями спочатку денікінщини, а потім врангелівщини.

Утративши Крим, Україна втратила Чорноморський флот. Спочатку більшовики вивели більшість боєздатних кораблів до Новоросійська, а потім, коли німці виставили ультиматум Леніну, то той погодився повернути їх до Севастополя, але водночас передав таємний наказ потопити в морі цю ескадру.

Заручившись військовою підтримкою німців і австро-угорців у Бересті, представники Центральної Ради одразу ж звідти звернулися до українського народу зі спеціальним зверненням, у якому наголошувалося, що нові союзники приходять для того, аби «скоріше вигнати розбишак і дати лад та порядок нашому краєві, призвали ми німецьке військо допомогти нам у цій роботі…Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо усіх громадян Української Народньої Республіки спокійно і довірчиво стрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони Рідного Краю від кацапських розлючених підкуплених банд».

Через два тижні Центральна Рада заспокоювала населення УНР, що у внутрішні справи «німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять, як наші приятелі й помічники на короткий час, щоб помогти нам у скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки».

У підтвердження цієї позиції міністр юстиції М. Ткаченко через місяць видав циркуляр до прокурорів окружних судів, у якому наголошувалося, що засудження німецькими й австрійськими судами громадян У.Н.Р. є втручанням у законну судову владу і тому являється беззаконним вчинком».

У той же час союзне командування, крім витіснення більшовицьких військ з території УНР, мало не менш важливий наказ від своїх урядів: проконтролювати стабілізацію аграрних відносин в Україні, аби успішно провести посівну кампанію, від чого залежало в майбутньому належне постачання до Австро-Угорщини й Німеччини значної кількості продуктів як розплата за надану політичну й військову допомогу.

Оскільки питання націоналізації землі залишалися неврегульованими, то великі масиви її могли бути незасіяними, що турбувало німців і австрійців. Занепокоєний цією ситуацією головнокомандуючий німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Айхгорн 6 квітня 1918 року, не погодивши з Урядом УНР, видав наказ, яким визначив правила засіву і розподілу врожаю, яким дозволялося повертати розділені угіддя поміщикам, якщо селяни не спроможні їх обробити.

І коли Мала Рада спробувала протестувати проти диктату й свавілля німецького війська, закликавши населення не виконувати наказ Айхгорна, то Берлін остаточно розчарувався в можливості вигідної для себе співпраці з Урядом УНР. Щоправда, німцям і автрійцям ще вдалося предметно деталізовувати торговельно-економічний договір з ним. Підписаний 23 квітня 1918 року він передбачав завезення до УНР 28 230 750 пудів вугілля, велику кількість нафтопродуктів, сільськогосподарські машини, різноманітне

обладнання, фармацевтичні та хімічні препарати. З свого боку Україна зобов'язалася поставити 60 000 000 пудів хлібних злаків, 2 750 000 пудів великого рогатої худоби (у живій вазі), 400 000 000 штук яєць, 37 500 000 пудів залізної руди, спеціальні сорти дерева з розрахунку 300 вагонів на місяць, мідь, олово, цинк, бавовну, овчину, льон тощо.*

Та в очах союзників це вже не рятувало Центральну Раду. Тим паче з місць постійно надходили повідомлення про незадоволення широких мас її політикою. Скажімо, 17 квітня в Харкові на зборах землевласників, промисловців і торговельників зазначалося, що «Українська Центральна Рада була покликана до життя в момент, коли стало потрібно утворити самостійну Україну, а коли це завдання вже вирішено, вона не може більше трактуватися яко законодавчий і репрезентативний орган України».

Ця ж резолюція висловлювала сумнів у правомочності майбутніх Українських Установчих Зборів, оскільки вибори до них відбулися не скрізь, а до того ж і за старим законом, який був списаний з великоросійського зразка, а відтак не відповідає місцевим особливостям: «Треба виробити новий закон, який відповідає потребам нашої дорогої України, котра щодо культури стоїть значно вище Півночи».

Тож не применшуючи заслуг Центральної Ради в проголошенні самостійності України, харківське зібрання констатувало «повне безсилля, наскільки мова йде про відбудування господарського життя в краю: ми мусимо сконстатувати повну анархію в аграрній справі, повний застій в індустрії, паралізування всіх комерційних підприємств, робітничий крізіс і загрозу повного безробіття в той час, коли бракує правильної фінансової системи. Всі особи, які перебувають на відповідальних адміністраційних посадах, не мають абсолютно довірря населення і сами по собі не досить освічені для відповідальних постів».

Природно, такий стан справ вимагав заміни уряду, який усвідомлював би і «негайну організацію місцевого самоврядування, але не по московському большевицькому способу, впорядкування грошевої системи, визнання права приватної власности на землю, утворення державного фонду для викупу великих маєтків і парцеляцій, допомога індустрії в її переході з воєнного на мирний стан, примусова державна внутрішня позичка і т. д.».

Але цієї харківської резолюції у Центральній Раді не дослуховувалися, як і берез-

* Ця угода була доповнена 15 вересня 1918 року в Берліні, коли Німеччина разом з Австро-Угорщиною ще зобов'язувалися поставляти Україні щомісяця 9 000 000 пудів вугілля, по 5 000 тонн нафти і нафтопродуктів, а також обіцяли задовольнити потребу України в сільськогосподарських машинах і техніці, обладнанні для цукрової, гірської, вугільної і металургійної промисловості, крім того, Німеччина виділила кредит в 1 000 000 000 німецьких марок на відновлення народного господарства, а Україна, в свою чергу, мала відвантати Центральним державам 75 000 000 пудів хліба, 11 000 000 пудів живої ваги худоби, 300 000 голів овець, 400 000 пудів сала, 9 000 000 пудів цукру, інші сільськогосподарські продукти, марганцеву і залізну руду, дерево і т. д., відновити режим вільної торгівлі на внутрішньому ринку, відмовитися від застосування експортних мит, ввести тверді ціни на всі види продукції товарообміну, вільний транзит через свою територію і контроль Центральних держав над експортом зернових культур та сировини в Росію і нейтральні країни. Також вересневую угодою зазначалося, що до проведення грошової реформи в Україні усі поставки повинні були покриватися у російських рублях. У той же час Німеччина активно заважала налагодженню торгівельних відносин України з Болгарією та Фінляндією.

невої хліборобської в Лубнах, де зібралося на свій з'їзд понад дві тисячі селян шести північних повітів Полтавської губернії — ті прямо вказували на руїнницький характер аграрної політики Українського парламенту. Однак делегація цього з'їзду не була допущена до озвучення своєї резолюції на засіданні Центральної Ради.

З усього видно, що її керівники-соціалісти не усвідомили, що така їхня політика може призвести, за словами Д. Дорошенка, до того, що «Україна стане ареною політичних завірюх, які надовго загальмують її економічний розвиток».

XL. «ВЛАДА УПРАВЛІННЯ НАЛЕЖИТЬ ВИКЛЮЧНО ДО ГЕТЬМАНА»

Центральна Рада виявилася в очах Німеччини й Австро-Угорщини не тим органом влади в Україні, який міг залізною рукою навести порядок на розтерзаній війною території. А ще керівництво УНР не просто погодилося відправляти до цих країн продовольство, а наполягло на підписанні взаємовигідного торговельного договору, що означало поставку відповідної частини промислових виробів взамін відправлених продуктів харчування. Крім того, Уряд УНР домагається включення Криму до складу України, Нижнього Подоння, Слобожанщини…

Тож терпець німецьких окупаційних властей увірвався, й вони вирішили організувати владу в Україні на свій зразок, прив'язуючи її до традицій гетьманства. Відтак 29 квітня 1918 року в приміщення Української Центральної Ради зайшли німецькі вояки й заарештували її членів, що відкривало шлях до влади обранцю великих землевласників царському генералові Павлу Скоропадському.

Таким чином, поза правовим полем України появляється Закон про тимчасовий державний устрій, а відповідно до нього «влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави». Саме він тепер стверджує закони, і без його санкції жоден з них не може мати сили. Він же призначає Отамана Ради Міністрів, який формує цей орган і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Останній також є вищий керовник усіх зносин з іноземними державами і Верховний воєвода української армії та флоту.

До повноважень гетьмана цим документом належало оголошувати військове, осадне або виняткове становище, помилування засуджених, пом'якшення кари і загальне прощення здійснених злочинних дій зі скасуванням проти них переслідування і звільнення від суду і кари тощо. В той же час громадянам гарантувалися всі свободи й права.

З інших основоположних моментів вказаного закону виділялися православна віра, хоча й представники інших конфесій мали ті ж громадянські права. Із соціальних станів насамперед виділялися українські козаки, на яких покладалися обов'язки захисту Вітчизни.

Значне місце в цьому документі було відведене законодавству, вищим органам влади та управління Українською Державою. Генеральний Суд визначався «вищим охоронителем і захисником закону», його члени призначалися Гетьманом.

Вивезення продуктів до Росії не пройшло поза увагою союзників. Зокрема, 1 червня 1918 року з'являється нота посла Австро-Угорщини графа Форгача до голови Ради міністрів Української Держави щодо виконання поставок продуктів Центральним державам. У цьому документі зазначалося, «що всі пертрактації про постачання харчових продуктів до Великоросії протирічать заяві пана Премієра-міністра Голубовича, зробленій в ноті 16. IV. ц. р. ч. 266, на основі якої Український Уряд до закінчення поставок умовленої скількости збіжжя Центральним державам, не постачатиме иншим державам ні хліба, ні фуражу, ні борошна, ні бобових овочів, ні насіння без згоди Центральних держав».

У той же час Уряд Української Держава нагадав керівним колам Австро-Угорщини про нерозв'язання нею проблеми Холмщини. З цього приводу керуючий Міністерством закордонних справ Дмитро Дорошенко 12 червня 1918 року писав Міністерству закордонних справ Австро-Угорщини про домовленість у Бересті, що «Холмщина з Підляшшям має відійти до України». Тимчасом за потурання австро-угорських військових властей поляки розпочали формувати свої органи влади в повітах Замостянському, Білгорайському, Томашівському і Грубешівському. Вони ж, видаючи паспорти мешканцям Холмщини, визначали державну приналежність цих мешканців як підданих Польщі. Нарешті, мешканців Холмщини, котрих під час війни ввивезено вглиб Росії, не повернено додому, а на їхні місця переселялися поляки.

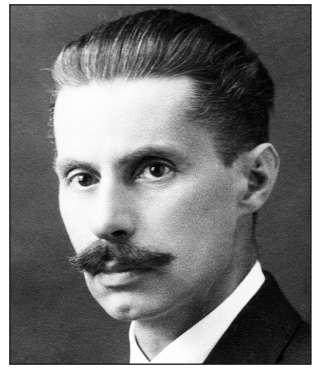
Вячеслав Липинський.

Оскільки належного реагування з Відня не було, то посол Української Держави Вячеслав Липинський 24 липня 1918 року ще раз нагадував владі Австро-Угорщини щодо її зобов'язання згідно Берестейського договору, відтак вимагав якомога швидшої його ратифікації, а також допущення українських адміністраційних властей в зайняту австро-угорськими військами частину Холмської землі, як це зробила німецька окупаційна адміністрація на терені свого підпорядкування.

Поряд з проблемою оволодіння Кримом виникло і питання щодо приналежності до Української Держави колишніх південно-східних повітів Катеринославської губернії — Олександрово-Грушевського, Таганрозького й Ростовського. Якби це вдалося, Україна одержала б потужний плацдарм і для оволодіння заселених українцями інших регіонів Північного Кавказу. Після гетьманського перевороту Київ не дуже надавав значення щодо підпорядкування цих регіонів, хоч тамтешня місцева влада зверталася туди з проханням вирішувати нагальні питання, зокрема, йшлося про грошовий обіг, забезпечення окремими видами продовольства тощо. Однак, повністю потрапивши у фарватер німецької політики, гетьманський уряд не проявляв наполегливості щодо оволодіння цією територією. Скажімо, директор Департаменту МЗС Костянтин Лоський 10 червня 1918 року інформував Міністерство харчових справ, що «справа приналежности м. Ростова-на-Дону і повіту має вирішитись на Мирній конференції, а зараз належить тільки фактично яко область з більшістю українського населення». Природно, цим скористалися представники проросійських сил, які розпочали підготовку зі створення тут бази для відродження Росії.

Як наслідок — угода між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським, якому передавалися згадані три регіони колишньої Катеринославської губернії. Більш того, додаткова таємна угода до основного попереднього договору, укладеному в Києві 7 серпня 1918 року представниками двох названих суб'єктів, передбачала також зобов'язання Української Держави в найкоротший термін спорядити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження в примірному розрахунку на три корпуси. Зрештою, командувач Донською армією та військо-

вий і морський міністр Дону С. Денисов заявив, що офіційний Київ вже передав Новочеркаську частину військового спорядження зі складів колишніх Південно-Західного і Румунського фронтів російської армії загальною вартістю близько 10 млн рублів.

Тому й не дивною була заява повноважного посланника Всевеликого Війська Донського генерала Черячукина під час вручення вірчих грамот гетьману Павлу Скоропадському 28 вересня 1918 року, в якій зазначалося, що «перед Самостійною Українською Державою, яка недавно вийшла на арену історії, повстало питання: чи піддержати знемагаючого в боротьбі брата — Дон, чи скористувавшись з обставин, використати перевагу німецької зброї і поширити за її допомогою свої межі?

… Сміливо, не лякаючись можливих ударів, не боячись політичних ускладнень, Ви перший визнали Дон достойним вийти на арену самостійної державности, Ви подали матеріяльну поміч, Ви сприяли урегулюванню й утворенні тих обіцяючих скоріший мир добросусідських та нормальних відносин з німцями, які встановились тепер. Всевелике Військо Донське ніколи не забуде цієї послуги».*

Провальною виявилася політика уряду Скоропадського і щодо злуки з єдинокровним кубанським козацтвом. Для визначення відносин Кубані з Україною в травні 1918 року делегація її Законодавчої Ради виїхала до Києва домовлятися з гетьманською владою. Мета поїздки — «ведення переговорів з Українським Урядом про приєднання Кубані до України». На цих переговорах представники української сторони бачили Кубань автономною або хоч федеральною частиною України, а члени кубанської делегації наполягали на федеративних зв'язках.

На прийомі на честь офіційної делегації Кубанського краю 3 червня 1918 року гетьман Скоропадський, зокрема, сказав: «Я дуже радий, що в особі вас, кубанські козаки, можу вітати нащадків славного запорозького війська, котрі у своїй невпинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки лишились вірними синами рідної неньки-України. З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні кубанці підуть разом з молодою Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків».

Міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко згадував, що «на Кубань гетьманський уряд дивився як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних основах...Покійний Рябовіл (на прийомі в Скоропадського — *В. С.*) відповів, що Кубань хоче жити в цілковитому єднанні з Україною...».

На основі цих домовленостей через деякий час Кубанська Українська Національна Рада попросила допомоги. Уряд Української Держави обіцяв їй надіслати дивізію генерала Натієва, що мала висадитися на Тамані. Однак саботаж русофілів в уряді Скоропадського призвів до того, що в Катеринодар першими вступили білогвардійці. А тому прибулий 11 жовтня 1918 року до Катеринодара посол України Понятенко з метою нав'язання дипломатичних контактів з Кубанню вже запізнився.

---

* Ця обіцянка особливо зримо спостерігається сьогодні, коли донське козацтво, починаючи з 2014 року, бере активну участь у війні проти України на теренах Донбасу.

У другій половині жовтня 1918 року Кубанський крайовий уряд послав до Києва делегацію для укладення договору «про якнайтісніше зближення» з Україною, йшлося, зокрема, про підписання військової конвенції. Неофіційно також обговорювалося питання про умови державного об'єднання України і Кубані.

Того ж року, в середині листопада, між ними було підписано угоди про взаємні банківські операції, залізничну конвенцію, мореплавство, поштово-телеграфні, торговельні, консульські стосунки.

Незважаючи на денікінську окупацію Кубані, її громадські організації й політичні партії продовжували єднатися з Україною. 22 лютого 1919 року делегації Кубанської Громади, Чорноморської Ради і об'єднаної організації українських соціал-революціонерів та соціал-демократів Кубані звернулися у Вінниці з меморандумом до Директорії УНР, в якому відкидали самозванне представництво від імені кубанців і чорноморців на Мировій конференції в Парижі колишнього царського міністра Сазонова, «який абсолютно є ворог національно-державних інтересів зазначених країв».

У добу Гетьманщини напруженим було кримське питання. Кримські татари в російсько-українській боротьбі за посідання берегів Чорного моря, треба сказати, не відігравали загалом активної ролі, однак вносили до неї певні некорисні ускладнення. Гетьман Скоропадський пробував через німців вплинути на ситуацію в Криму, тим паче, що губернський з'їзд землевласників та хліборобів Таврії 12 червня 1918 року, ознайомившись з позицією Уряду Української Держави, підтримав приєднання Криму до України. Зокрема, голова з'їзду Закеров дав до Києва таку телеграму: «Горячо приветствуем этот шаг правительства». Однак Кримський крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, за словами Д.Дорошенка, «з свого боку почав боротися з «українською пропагандою», почав переслідувати україно фільські газети, потім відмовився приймати офіціяльні телеграми й папери українською мовою. Тоді довелося вжити репресій з нашого боку. Досить було проголосити економічну блькаду півострова. Я настояв в Раді Міністрів на проголошенні «митної війни» з Кримом; було спинено всякий товаровий рух і морську комунікацію за виїмкою того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю овочів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потребували шельовок на ящики, для овочів, дров для сушки стружок, спилок для упакування; все те привозилось, звичайно, з України, але довіз був спинений. Потребували також цукру для консервування овочів, дров для сушки — і цього всього теж не було. Нарешті, треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Німці вже наперед закупили багато овочів, свіжих і сушених, і тепер уже це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські овочі не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізниці.

Німці звернулись до нас з нотою, прохаючи зняти блькаду. Ми відповіли, що не можемо цього зробити. Тоді вони звернулися до нас вдруге, мотивуючи своє прохання тяжким становищем кримської людности. Від нас була відповідь, що українське правительство взяло на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобов'язання ми не брали на себе; ми готові піти назутріч ін-

тересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського правительства, яке досі не хотіло порозумітися з нами. Німці більше до нас не зверталися, а уряд ген. Сулькевича мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телеграма, що він готовий почати переговори про форму державного об'єднання з Україною».

До такого кроку уряд Сулькевича примусили не тільки німці, а й з'їзд власників садів Криму, який звернувся до Києва й Симферополя з проханням знайти порозуміння. У політичних колах Криму це рішення також уже визрівало, бо за такого стану справ думки кримців «невільно стали спрямовуватися до України». На початку жовтня 1918 року вони вже остаточно визріли. У Криму вирішили, що, приєднавшись до великої України, йому буде легше потім ввійти до складу Росії, а залишаючись маленькою самостійною державою, він ризикує, на випадок перемоги австро-угорців, бути зовсім від неї відторгнутим. Тож на нараді голів повітових управ і міських голів Криму про приєднання до України «розбіжностей не було ніяких».

Дізнавшись про рішення влади Криму вступити з урядом України в переговори про умови з'єднання, а також враховуючи важке становище тамтешнього населення, яке не могло в умовах митної війни реалізувати врожай фруктів і винограду, за дозволом гетьмана Скоропадського Рада Міністрів Української Держави 18 вересня 1918 року ухвалила:

«1) Тимчасово припинити митну війну за умови негайної присилки представниками Криму в Київ уповноважених ними осіб для відкриття вищезгаданих переговорів.

2) Просити Міністра фінансів зняти митний огляд вантажів, що направлялися в Крим з Києва.

3) Переговори з представниками Криму після їх прибуття до Києва про умови злиття Криму з Україною вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам.

4) Про тимчасове припинення митної війни повідомити по телеграфу».

І коли на засіданні Ради Міністрів Української Держави 23 вересня 1918 року тимчасово виконуючий обов'язки голови М. Василенко повідомив про одержання телеграми від голови Ради Міністрів Криму про виїзд делегації, то було ухвалено рішення: «Послати ген. Сулькевичу телеграму з вказівкою того, що делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань».

На першому засіданні делегацій, що відбулося 9 жовтня 1918 року, було зачитано українську декларацію, в якій викладалися принципи Кримської крайової конституції. Нею передбачалося, що до спільних повноважень повинні належати: глава держави, військо, монетарна система і фінанси, залізничний транспорт, пошта, державний сенат і закордонне представництво. Наступного дня кримська делегація відмовилася прийняти пропозицію Києва. Зрештою, на засіданні 12 жовтня кримська делегація погодилася розглядати пропозиції гетьманського уряду, але випросила місяць терміна на розгляд проекту Курултаєм півострова.

«Ми пішли на це, — згадував Д. Дорошенко, — бо були певні в прихильному полагодженні справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що

приїхали до Києва). Тим часом німці погодилися передати нам Чорноморську фльоту з Севастополем, і на кількох торпедовцях і канонірських суднах уперве замаяв український кармазинський стяг. Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом».

Тимчасом 18 жовтня 1918 року робітничий з'їзд у Сімферополі ухвалив постанову про приєднання Криму до України. Через три дні про таке ж рішення заявляє велелюдне зібрання української громади Севастополя. Але в той же час, користуючись погіршенням справ у німців і цілком можливим залишенням ними півострова, прихильники «единой и неделимой России» всупереч досягнутим домовленностям у Києві, таємно пішли на інший шлях: голова губернської управи В. Оболенський скликав засідання її членів, на якому, як він пише, «вона прийняла на себе рішення винятковой відповідальності: звернутися від Таврійського земства до генерала Денікіна з проханням зайняти своїми військами Крим негайно після виходу німців».

Не згадувалося про можливість входження Криму до складу України і в листуванні Національної Кримської Директорії, яка змінила уряд Сулькевича. Зокрема, її керівники зазначали, що «крымские татары в лице их представительнаго органа, Национального Парламента, фактически нашли невозможным и неудобным для себя играть первую скрипку в политической жизни Крыма и отказались войти в состав кадетского правительства, сменившаго правительство Сулькевича, но, тем не менее, они морально продолжают оставаться на прежней своей точке зрения. Идея самостоятельности Крыма для нас священна. Бывшему Министру иностранных дел Крымскаго Правительства Джафер эфенди Сайдамету дан мандат для защиты и отстаивания самостоятельности Крыма перед Великими державами. Он уже выехал в Константинополь».

Отже, тодішні провідники кримськотатарського народу також не засвоїли уроку: без союзу з Українською державою вони не зможуть забезпечити національних прав і демократичних свобод на півострові. Це, очевидно, було наслідком співпраці Сулькевича та Денікіна, що призвело до угоди буржуазних татарських верхів з росіянами, наголошується в одному з аналітичних документів Уряду УНР в екзилі. В тогочасному більшовицькому раю татарське населення організовано мовчало, благоденствувало та... вимирало. Висланець Кримського Курултаю, що ніколи не тільки не посідав фактичної політичної влади на півострові, а й не ставив собі за мету її досягнути, Сейдамет майже один серед всієї кримської еміграції намагався різними міжнародними комбінаціями поставити кримськотатарську справу на грунт міжнародного визнання. Одного разу він пропонував Польщі обійняти протекторат над Кримом, іншого — українському урядові, аби той визнав незалежність Криму — взамін цього Сейдамет хотів репрезентувати українську справу в мусульманському світі...

Насправді Сейдамет мав порозуміння з турецьким урядом щодо інкорпорації півострова до Туреччини та готував політичну опінію світу до думки про Крим як *res nullins,* якою у відповідний момент зміг би скористатися сильніший, котрим, як сподівався Сейдамет, буде саме Туреччина.

Домагання багатьох політичних чинників, аби Уряд України в різних формах визнав Крим як щось окреме від України, аби визнав його самостійним, незалежним політичним організмом, аби визнав право промовляти від імені всього Криму татарам — усе

це було скероване до того, щоб ослабити моральну позицію України в кримському питанні. Саме так стверджувалася б наново колишня формула про Україну «без Криму». Фатальну фразу III Універсалу українська політика намагалася збивати твердженням, що фраза ця була можлива саме в той час, коли Україна ще не декларувала свого відділення від Росії та мислилася як федеративна частина Всеросійської демократичної республіки, до якої на відповідних правах входила б і кримськотатарська автономія, а тому ця фраза не накладає жодних обов'язків на Україну як самостійну державу.

Коли б Уряд Самостійної Української Держави в будь-якій формі визнав за Кримом окремішність, то тим самим він підтвердив би фразу III Універсалу, надав би їй значення абсолютного. І спроби змусити виповісти фразу про «визнання незалежності Криму» були скеровані винятково до українського уряду, оскільки в політичних колах світу Україну вже трактували як державу, що займатиме північне узбережжя Чорного моря і викине звідти російські впливи.

Сподіватися ж від росіян на будь-яке визнання окремішності Криму — було справою цілком нереальною з огляду на їхній менталітет, а крім того, в цьому не було ніякої рації, оскільки тут замість росіян до першого слова мала прийти Україна. Через те зацікавлені чинники використовували важке становище української справи для виторгування далекосяжних декларацій від українських урядових кіл в екзилі. Бо якби Уряд УНР у вигнанні як єдиний законний правно-політичний представник українського народу погодився б визнати самостійність Криму, навіть промовляти від його імені кримським татарам, їхньому Курултаю, Сейдаметові, то до чотирьох тодішніх претендентів на українські землі, продовжується в документі, додався б п'ятий, котрий стоїть за кримськими татарами,— Туреччина. Крім того, що така ситуація надзвичайно ускладнила б міжнародне становище Уряду УНР, вона б у відповідний момент відродження української державності призвела б до ряду міжнародних конфліктів, оскільки репрезентація Сейдаметом українських інтересів у Туреччині залишалася питанням проблематичним.

Не можна обійти увагою і те велике стратегічне значення, яке має Крим для України. Оскільки вона мусить твердо спиратися на все чорноморське узбережжя, і порти його повинні бути постійно відкритими вікнами до Європи, то Україні необхідно мати сильний військовий флот, який зміг би захищати не лише її територію, а й інтереси на цьому морі. Бо поразка центрально-європейських держав у Першій світовій війні і вихід німців з України механічно призвели до того, що причорноморські терени захопили білі та червоні росіяни й цілковито відрізали її від Європи. З того часу українська справа втратила широке міжнародне значення й зійшла до посередньої в боротьбі поміж Росією та державами, що утворювалися на її колишніх західних окраїнах — Польщею й Румунією.

Виходячи з цих міркувань, урядові чинники УНР на майбутнє мали зробити для себе такі висновки:

«1. Зречення в III Універсалі Центральної Ради України з прав до Криму мусить вважатися за фатальну помилку, яку необхідно старатися витерти з політичної пам'яти світу.

2. Помилку цю, там, де слід, необхідно з'ясовувати тодішніми обставинами приналежности України до федеративної Росії та вважати за не маючу жадного зобов'язуючого значіння для Самостійної Української Держави.

3. Всякі акти, які стверджували би самостійне супроти України положення Криму, мусять вважатися шкідливими та для Уряду УНР недопустимими.

4. Уряд УНР не повинен входити в будь-які пертрактації та заключати які-будь порозуміння, оскільки би сим стверджувалося не внутрішньоукраїнське, а міжнародне значіння кримськотатарської справи.

5. Кримські татари не можуть, будучи етнічно екстериторіяльною меншістю, бути політичним контрагентом у справах цілого Крима. Рівно ж не має жадних управлень, окрім культурно-національних, татарський Курултай, оскільки до його складу зовсім не входило нетатарське населення, що складає 3/4 людности Крима, та оскільки Курултай ніколи не повнив жадних державно-політичних функцій.

6. П. Сейдамет яко представник татарського Курултая має вже передавнений мандат, який в додаток не може мати правного значіння для репрезентації цілого Крима. Коли п. Сейдамет робить які будь політичні кроки в імени цілого Криму, то се являється політичною авантюрою та самозванством, що принижує не тільки пана Сейдамета, але і всіх тих, що входять з ним в які будь пертрактації. Такі пертрактації та їх наслідки ні до чого не зобов'язують п. Сейдамета яко особи безвідповідальної, однак зобов'язують сторону відповідальну, кожне слово якої, сказане при будь-яких обставинах, має завсігди свою політичну вагу.

7. Уряд УНР яко представник українського народу без ущерби його державно-політичних та національних інтересів може вести переговори та заключати порозуміння внутрішньодержавного, а не міжнародного значіння з представниками кримських татар лише щодо забезпечення культурно-національного життя татар в межах Української Держави. Всякі спроби з чийого будь боку повести, прикриваючись татарами, справу відірвання Криму від України Уряд УНР мусить якнайрішучіше паралізувати.

8. Уряд УНР мусить не допускати жадних неясностей в кримській справі на міжнародному форумі та утвердити до себе в цій справі повне довірря з боку українського громадянства як на еміграції, так і в краю.

9. З огляду на те, що в момент поновлення Української Державности можуть бути спроби з чиєї будь сторони відірвання Криму від України, — Уряд УНР мусить завчасу продумати та підготовити плян дипльоматичної та оружної акції.

10. На московську дезукраїнізаційну політику в Криму Українська Держава мусить в свій час зреагувати пляномірною засельчою акцією, про підготовку до якої слід вже подумати.

11. Курортне значіння Крима вимагає завчасного підготовання кадру людей, що змогли би перевести організацію установ, за поміччю яких можна було би перевести помітну реституцію здоровля українського народу, підірваного большевицьким пануванням з його наслідками — голодом, туберкульозом та венеричними хворобами.

12. Плян будови української морської сили мусить базуватися на предпосилці посідання Україною Чорного моря.

13. Посідання Україною Крима — основа для посідання Україною Кубані та цілого Північного Кавказу.

14. Крим може бути предметом спору лише поміж Україною та Росією, і спір сей може рішатися лише зброєю, які будь словесні дискусії в сій справі з росіянами цілком зайві».

Самостійна Україна притягувала до себе й представників інших народів, які боролися за своє національно-державне відродження. Зокрема, особливі сподівання на її підтримку мали закавказькі новотвори, які постали після Першої світової війни. З них у найскладнішій ситуації опинилася Вірменія. Представники її восени 1918 року завітали до Посольства Української Держави в Стамбулі й просили матеріальної підтримки, наголошуючи, що «с 1915 года в Турции уничтожено до миллиона армянского населения, и оставшиеся полмиллиона в настоящее время погибают от голода и эпидемий в пустынях Аравии, — в пределах Закавказской Армении набралось более 600.000 беженцев из областей, захваченных турками, которые также гибнут от голода и эпидемий».

На жаль, гетьманат Скоропадського не був готовий до здійснення Україною ролі координатора національно-визвольної боротьби колись поневолених народів. Фактично погоджував свої дії з німецьким урядом до того часу, поки війська того утримували російсько-німецький фронт. Коли ж поразка Центральних держав у Першій світовій стала очевидною і їхні війська почали залишати терени України, передаючи свої позиції російським більшовикам, як правило, то гетьман чимдуж виступив з проголошенням грамоти про об'єднання з білою Росією.

XLI. В УПРЯЖЦІ ЧЕРВОНОЇ МОСКВИ

Байдуже ставлення німецьких окупаційних властей до відвертого нехтування російськими більшовиками прийнятих ними зобов'язань щодо розмежування з Україною стимулювали останніх до розгортання активної підготовки до нової російської агресії через представлення її як внутрішнього конфлікту. Зрозумівши, що для цього необхідно підготувати чітку систему територіальних органів, у Москві взялися за об'єднання всіх антиукраїнських груп, що опинилися на теренах Росії в зв'язку з наступом українських, німецьких і австро-угорських військ.

У протоколі засідання організаційного бюро по скликанню конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України 3 червня 1918 року зазначалося, що в Москві засновуються різні групи, які представляють окремі регіони України й хочуть співпрацювати з визнаним ЦК РКП (б) Народним Секретаріатом УСРР та Організаційним бюро створення тієї комуністичної партії, яка буде влаштовувати Леніна та його соратників.

Виходячи саме з цього, тоді ж було схвалено таку резолюцію:

«1) За границами Украины должен существовать лишь один советский орган, Народный Секретариат, имеющий вспомогательные группы в разных городах России.

2) Организация областных центров необходима на самой Украине, на местах, но не за границами Украины, в Москве. Областные центры уже организуются сейчас в Киеве, Одессе, Харькове.

3) Создание паралельных, конкурирующих, недопустимо. Имеющиеся работники должны быть привлечены в различных отделах Народного Секретариата, свободные — направлены для работы на Украине, что особенно необходимо теперь, с переносом центра работы народного Секретариата на Украину.

4) Тем более недопустимо дробление сил, деление, создание паралельных организаций и т. п. в области партийной работы. Теперь, после майской всеукраинской партийной коференции, партийных конференций в Киеве и месяц всего до первоиюльской конференции в Москве, Организационное бюро при наличности выбранного киевской конференцией Временного центрального комитета и с организацией областных центров на Украине, является «заграничным» их представительством и органом содействия посылкою литературы, людей, средств и т. п. Поэтому необходимо тесное содействие всех сил для содействия партийной работе на Украине, а не создание новых организаций.

5) Вновь предложить товарищам из партийнаго областного комитета Донецкого бассейна и Криворожья, живущим вне пределов Украины, послать своих товарищей в Организационное Бюро, одного — двух, сколько они могут дать для работы в Организационном Бюро.

6) Вновь предложить товарищам из прежняго партийного центра Одесской области дать своего представителя в Организационное Бюро для работы в нем.

7) Предложить всем товарищам из Украины, несущим в Москве партийную и советскую работу, оказывать содействие Орг. Бюро и принять возможное для них участие в его работе.

8) Обратиться к Ц. К. партии с тем, чтобы он принял со своей стороны меры для устранения возникающих, благодаря возникновению в Москве все новых групп, ставящих себе параллельные задачи, несогласованности работы содействия из России партийной работы на Украине.

9) Вопрос о партийной работе в Бессарабии поставить особо.

10) Партийную работу в Таврической губернии, Таганрожском округе и других спорных местностях вести более усиленно, но не оглашать этого впредь до оформления мирных переговоров в Киеве».

Однак це рішення не доходить до всіх емігрантів з України, відтак 30 червня 1918 року вони збираються в Орлі на свій з'їзд, на якому присутні 40 осіб. Більшість з них бачили своє завдання в тому, аби «помогать в партийной работе Орловской организации Российской Коммунистической партии и таким образом дать возможность приезжающим из Украины товарищам применять свои силы с наибольшей пользой». Пояснювали таку позицію тим, що «работать необходимо здесь, в Орловской губернии, для укрепления советской власти, так как в советах имеется масса кулаков и правых социалистов, прикрывающихся именем коммунистов, а в действительности подрывающих авторитет советской власти, чем и объясняется рост контрреволюционного движения в деревне за последнее время».

Далеко не всі горіли бажанням «сплотиться для работы на помощь украинскому движению, дабы оно не погибло за отсутствием тех работников, которые во время революции вели за собой пролетариат, тепер же, в минуту опасности, оставили его на произвол врагов революции».

Звичайно, це ніяк не влаштовувало ЦК РКП, як і спроби Скрипника та його прихильників розпочати процес творення самостійної компартії України в Таганрозі в квітні, де на партійній нараді було відкинуто запропоновану Еманyїлом Квірінгом її назву як «Російська комуністична партія на Україні», а підтримали «Комуністична партія (більшовиків) України». Тому в Москві вирішили взяти під повний контроль створення єдиної для всієї України організації більшовиків, аби розмити національні моменти в рішеннях наради в Таганрозі. І хоч для преси подавалася інформація про те, що ЦК РКП не заперечує проти створення окремої КП(б)У — на цьому наголошувалося в ухвалі спеціальної наради в Москві 3 травня 1918 року під головуванням Леніна, однак не оприлюднювалася її таємна частина — КП(б)У може бути тільки обласним органом РКП(б).

Без особливих зусиль цю політику російських більшовиків удалося провести на І з'їзді КП (б) У, який відбувся в Москві з 5 по 12 липня 1918 року. В його резолюції, зокрема, чітко вказувалося: «Об'єднати партійні організації на Україні в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП».

Крім того, в резолюції також вказувалося на те, що «існування народного Секретаріату, як центру радянської влади, в умовах відсутності рад як органів влади на міс-

цях є шкідливою фікцією, що веде до самообману мас», водночас наголошувалося, що «завдання організації повстання вимагає об'єднання роботи революційних комітетів на місцях». Як результат, Народний Секретаріат, нібито орган виконавчої влади більшовицької УНР, був розпущений не законодавчим органом тієї ж УНР, а з'їздом однієї політичної сили, що була створена й утримувалася російською компартією. А замість нього рішенням тієї ж політичної організації утворюється Військово-революційний комітет, члени якого також призначаються РКП (б).

Повна поразка національно орієнтованих більшовиків України чітко простежувалася під час виборів керівних органів партії. Скажімо, голова Організаційного бюро зі скликання з'їзду Микола Скрипник був обраний лише кандидатом у члени ЦК. Повноправними ж представниками в цьому, очоленому росіянином Георгієм П'ятаковим органі, були ще Іван Карпов, Андрій Бубнов, Панас Буценко, Шулим Грузман, Володимир Затонський, Лаврентій Картвелішвілі, Емануїл Квірінг, Станіслав Косіор, Ісаак Крейсберг, Юрій Лутовинов, Пінхус Ровнер, Леонід Тарський і Рафаїл Фарбман.

Вони мали керувати чотирма обласними організаціями — Київською, Одеською, Харківською та Катеринославською, що, як і підлеглі їм місцеві партійні комітети, лише через них могли виходити на ЦК РКП(б). Серед них Москва особливо виділяла більшовицькі осередки на залізничному транспорті. Тому 19 липня 1918 року в Москві на зборах українських більшовиків-залізничників постало питання про створення таких партійно-залізничних організацій, які могли б керувати підготовкою збройного повстання в Україні. Позиція голови Вікжедора Жарка, який доводив необґрунтованість створення в Москві подібних організацій — вони, мовляв, можуть бути тільки на таких великих вузлових станціях, як Харків, Катеринослав, Миколаїв тощо — піддалася гострій критиці: «нужно устроить так механизм будущего нашего Московского централь-коммунистического — железнодорожного органа, чтобы он мог во всякое время выдвинуть достаточный контингент специалистов –железнодорожного дела, в чем несомненно с развитием рабоче-крестьянского движения на Украине явится огромная нужда, ибо за полосой возрождения советской власти там будет так, как в России, тесно связан вопрос налаживания в конец разбитую экономическую жизнь этой истинно страдающей части русского народа…».

Відтак 22 липня 1918 року відбулося засідання тимчасового організаційного залізничного бюро Компартії (більшовиків) України, який мав перебувати там, де ЦК КП (б) У та його військовий відділ. У доповіді партбюро українських залізничників у Москві, зокрема, зазначалося: «Были посланы товарищи на работу в Харьков, Крюков, Полтаву, Киев, Одессу, в остальные пункты таковыя посланы быть не могли, так как не было товарищей, потому 25-ого августа (1918 року. — *В. С.*) тов. секретар бюро Кропачев выехал в Москву за тем, чтобы потребовать людей на работу. Усилия увенчались сравнительным успехом, так как после этого стали присылать на работу товарищей, правда больше тех же товарищей, которые в данное время прибыли с Украины или с других мест, оставшись без мест … товарищей же с мест, которые занимают места в Великороссии, то таковых прислали мало и отчасти справедливые нарекания тов. работающих на Украине, позанимали теплые места, сделались чиновниками и

забыли партийную работу и долг свой перед украинским жд пролетариатом, который их в свое время выдвинул на посты».

Звичайно, така ситуація Москву не влаштовувала, вона вимагала від українських більшовиків активних наступальних дій. З огляду на це на пленумі ЦК КП (б) У, який відбувся 8 вересня 1918 року в Орлі, в доповіді під назвою «Бойові дії повстанців на Україні» ставилося завдання «всюди тривожити противника, тримати його в нервозному, напруженому стані, досягаючи цим дислокації сил і, не дозволяючи йому обрушитися всіма силами на одну з наших груп».

У названому документі, до речі, чітко вказується на те, що для цього в нейтральній зоні «в Чернігівській губернії в прикордонній смузі і районі Суджа —Кореневе— Рильськ» створені спеціальні більшовицькі групи, які повинні, «під час бойових дій, безперервно перевіряючи свої бойові сили і придатність тих чи інших військових частин, розростатися, зміцнюватися і т. ч. обростати як людським матеріалом, так і зброєю і всім необхідним військовим спорядженням».

Поряд з цим ЦК РКП приділяв велику увагу підпільній роботі в Україні, для чого виділялися необхідні кошти. Наприклад, витрати Курського відділення Українського бюро, де зосереджувалися основні сили для майбутнього наступу на Україну, з 16 по 31 серпня складали 102.465 карбованців. Значні кошти намічалися і безпосередньо на місця. Скажімо, 10 вересня 1918 року постановлено розділити одержані 200.000 рублів на організацію страйків в Україні: 75.000 на Південну дирекцію, 35.000 — на Північно-Донецьку і 50.000 — на Катеринославську.

Аби активізувати діяльність українських більшовиків Москва санкціонує II з'їзд КП (б) У. Напередодні його, 16 жовтня 1918 року, Ленін проводить нараду з членами ЦК КП (б) У. Наголошує, що в умовах назріваючої кризи в Німеччині перед українськими комуністами постають завдання нейтралізувати націоналістичну дрібну буржуазію, перенести центр боротьби на працю серед окупаційних австро-німецьких військ.

На ці потреби українські комуністи попросили солідних дотацій. Так, у листі до голови ВЦВК Свердлова, зазначалося, що витрати ЦК КП (б) У з 1 листопада по 1 січня становитимуть 5 мільйонів рублів. З них на партійну роботу — 1 мільйон, на підтримання військово-революційних комітетів в Україні (утримання збройних загонів) — 2 мільйони, на ліквідацію й переформування повстанської армії — 1 мільйон, на транспорт і прикордонні бази — 500 тисяч, на контррозвідку — 500 тисяч рублів.

Запрошений на це зібрання Ленін відмовляється прибути, натомість 25 жовтня 1918 року на засіданні ЦК РКП ухвалено направити для постійного представництва на з'їзді українських комуністів Сталіна і Крестинського з тим, щоб перший був уведений до складу ЦК КП (б) У.

З вересня 1918 року за директивою Москви така ж робота розгортається і в Петрограді, де тоді ж відновили діяльність українського відділу при губвиконкомі, а в листопаді заснували Українську секцію більшовицької партії. Саме їй доручили забезпечити національними кадрами так званий уряд радянської України, що формувався на території Росії. Трьом пітерським чекістам — Твердохлєбову, Мальованому

і Чумаку — доручили виступити з ініціативою об'єднання комуністів-українців Петрограда, які на зборах 17 листопада вирішили «посвятить себя для проведения пролетарской революции на Украине».

Однак не всі зареєстровані в Петрограді 164 більшовики українського походження відгукнулись на пропозицію ініціаторів, до України було відправлено лише 92 в складі 6 груп, у тому числі й неукраїнців. Скажімо, Василеостровський райком РКП (б) рекомендував на цю роботу Арона Крігмана, члена партії з 1906 року, стверджуючи, що він «как украинец может работать в местных организациях на Украине».

Оскільки Українській секції при Петроградському комітеті РКП (б) не вдалося виконати доручення Москви щодо кадрового забезпечення влади УСРР, стало зрозумілим, що «в Петрограде существование Украинской секции является безцельным». Усе, що залишилося робити в такій ситуації українсько-пітерським більшовикам, то це лише тихенько «просить Пека сделать распоряжение о безпрепятственном выезде из Петрограда на Украину всех членов Комитета Украинской секции».

В уже згаданій Суджі наприкінці листопада 1918 року Москва створює новий, так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд соціалістичної України, фактично без участі українських більшовиків. Його керівником на короткий час призначають росіянина П'ятакова, щоправда, уродженця України, але невдовзі його змінить на цій посаді Християн Раковський, болгаро-румунського походження. Ленін особисто займався підбором кадрів для радянської України, про що свідчить і його лист до М. Жарка із запитанням, де той народився, чи знає українську мову. Це викликалося й тим, що Закордонне бюро ЦК КП (б) У постійно нагадувало Кремлю: «Для того, чтоб наша партия могла монопольно взять на себя руководство возстанием, необходимо в кратчайший срок командировать на Украину сотни коммунистов агитаторов Орловського губернского комитета РКП: «не направлять нам рядових работников, особенно лиц, не работавших нелегально. Нам нужны тепер ответственные партийные организаторы, а также тов (арищи) для организации военно-революционной работы».

Усі директиви Кремля тоді зводяться до того, що українські більшовики мають виконувати вказівки саме ЦК РКП. Зокрема, передбачається, що в штабі майбутнього повстання в Україні треба утримувати «двух представителей от Ц. К. украинских коммунистов», яких включають до так званого «совета группы войск». Саме їм доручається налагодження політичної роботи у військах і в районі дій нібито українського фронту. І «все органы снабжения, разведки, формирования, до сих пор существовавшие при Ц. К. Украины, все отряды и вообще организованные вооруженные силы Украины подчиняются этому Совету». От тільки постачання фронту мало перебувати в руках тимчасового українського уряду, «обязанного заботиться об этом по заданиям Военного Совета».

Як за соломинку хапаються російські більшовики за повідомлення про виступи німецьких солдатів на фронті. Дізнавшись про це, 9 листопада 1918 року Ленін телеграфує Орловським і Тульським губвиконкомам і губкомам партії з вимогою «напружити всі зусилля для того, щоб якнайшвидше сповістити це німецьким солдатам на

Україні і порадити їм ударити на красновські війська, бо тоді ми разом завоюємо десятки мільйонів пудів хліба для німецьких робітників і відіб'ємо навалу англійців, які тепер підходять до Новоросійська».

А одержавши 13 листопада привітання німецьких революційних солдатів, Ленін телеграфує голові Унечської організації РКП (б), «що тепер дуже важливо революційні солдати Німеччини взяли негайно дійову участь у визволенні України. Для цього необхідно, по-перше, арештовувати білогвардійців і владі українські, по-друге, послати делегатів від усіх революційних військ Німеччини в усі військові німецькі частини на Україні для швидкої і спільної дії за визволення України. Час не жде. Не можна гаяти ні години».

Одразу ж про це телеграфує Орловському губкому: «Вважаю дуже важливим, щоб у всі прикордонні пункти з Україною ви повідомили по телеграфу про це, і відповідаючи від мого імені подякою за привітання революційних солдат Німеччини, звернутися до них з просьбою допомогти швидкою і рішучою дією визволенню України. Нехай революційні солдати Німеччини довершать розпочату славну німецьку революцію арештом білогварційців на Україні і визволенням України».

Щоб засвідчити свою нібито легітимність 19 листопада 1918 року члени президії ЦК КП (б) У Сергєєв, Квірінг і Затонський звертаються до так званого радянського уряду Німецької соціалістичної республіки з вимогою дати відповідь: «намерены ли Вы предать украинских робочих и крестьян, помогая англо-американскому капиталу душить их, или же намерены вместе с нами бороться с союзным империализмом».

Ще одна можливість використання повсталих німецьких солдатів виникає в зв'язку із скликанням 29 листопада в Гомелі з'їзду їхніх рад в Україні. Там розпочинається вербування добровольців з числа німців до Червоної армії.

А от коли пробільшовицьки наставлені українці Самарської губернії виявили бажання створити окремий збройний відділ для боротьби за радянську владу в Україні, то в Кремлі насторожилися. Розуміли, що під впливом побаченого й почутого на землі предків українці Поволжя зможуть змінити свої погляди. З цих міркувань 17 грудня 1918 року українцям Самарщини за підписами Леніна й Сталіна надсилається телеграма, в якій наголошується: робітничо-селянський уряд УСРР «не вважає за потрібне провадити формування українців у Росії і відправляти їх на Україну».

І як тільки німецькі революційно настроєні солдати посприяли російським більшовикам узяти Харків, туди ж 3 січня 1919 року переїжджає цей «український уряд» із Суджі. У своїх розпорядженнях Ленін постійно наголошує на необхідності дотримання конспірації щодо участі російських військ в Україні. Скажімо, головнокомандуючому більшовицькими військами Вацетісу 29 листопада 1918 року надходить таке роз'яснення: «З просуванням наших військ на Захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє шовіністів України, Литви, Латвії Естляндії розглядати рух наших частин, як окупацію, і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях в неможливе становище, і населення не зустрічало б їх, як визволителів».

Але в Кремлі дуже уважно слідкують за тим, щоб так званий уряд УСРР не встиг оголосити своїми регіони, які історично, економічно й етнічно тяжіють до України, як це було навесні 1918 року в Таганрозі й Ростові. Тож у Москві розпереживалися також, коли нібито українське військове командування стало розробляти плани щодо звільнення Гомельщини. Так, дізнавшись про те, що Раковський поїхав до лідера українських більшовиків П'ятакова на предмет «втягивания украинского советского правительства в дело освобождения Гомеля, Мозыря, Луненца и т. д.», Сталін одразу ж став бити в усі дзвони: «Мы считаем, что означенные пункты составляют часть России, войсками которой они будут освобождены. Ц. К. предлагает Раковскому, также Пятакову предоставить русским войскам самим расправляться с агентами Петлюры, который, не довольствуясь Украиной, лезет в Белоруссию».

Подібну позицію зайняв і нарком закордонних справ ленінського уряду Георгій Чичерін. Дізнавшись про поїздку Раковського, він вимагає: «Надо указать Раковскому и украинскому правительству, что приходиться рассматривать эти земли как входящие в Российскую Советскую ФСР и неподлежащую компетенции Укр. прав.».

Стратегічна помилка Голови Директорії УНР Володимира Винниченка, який усупереч позиції Головного Отамана республіканських військ Симона Петлюри розпочав переговори з червоною Москвою, дала можливість останній, захоплюючи своїми регулярними військами все нові й нові терени, затягувати реальні перемовини дипломатів заявами на кшталт, що це не російські більшовики воюють проти України, а трудящі маси українські. Так, нарком закордонних справ Георгій Чичерін писав у своїй ноті 5 січня 1919 року, що війну проти УНР ведуть трудящі маси з метою встановити український радянський режим, але Москва, мовляв, готова до переговорів у себе з Директорією: «Военные действия на украинской территории в настоящее время ведутся между войсками Директории и войсками Украинского Советского Правительства, обладающего полной независимостью. Между Украиной и Советской Россией не происходит в настоящее время никаких вооруженных столкновений».

Відповідаючи йому 9 січня 1919 року, Директорія наголосила, що війну з Україною веде російська армія, а не трудящі України, до яких Москва відносила насамперед міський пролетаріат, який ледве сягав 4 відсотків від загальної кількості населення України і, як правило, був прийшлим елементом.

Зокрема, в цій ноті зазначалося, що «в районе Харькова оперирует регулярные войска Советской росийской армии. Состоят они преимущественно из китайцев, латышей, мадьяр и отчасти русских. Отсюда и второе утверждение Комиссара по иностранным делам, будто эти войска состоят из украинцев, явно не отвечает действительности. Эти китайско-латышские войска, проходя по территории Украинской Республики, опустошают села, грабят у крестьян и всего населения все их имущество, складывают на возы, грузят на захваченные поезда и отправляют в Россию. Представителей Украинской Народной власти и отдельных лиц украинской национальности — крестьян, рабочих, интелигенции латыши и китайцы расстреливают без всякого суда, предварительно подвергая зверским истязаниям».

Однак червона Москва продовжувала твердити своє, що «среди борющихся против

Директории войск нет никаких воинских частей российской Советской Республики».

Особливо старався доводити це український більшовик Дмитро Мануїльський, який обіймав посаду заступника глави московської делегації на переговорах з представниками Директорії УНР. За його участю останнім викручували руки з метою дочасної здачі Києва, інакше там, мовляв, могла проявитися нова «муравйовщина». І зрештою, Москва добилася свого: Директорія погодилася на тому, що російський радянський уряд бере на себе посередництво в «примиренні двох українських урядів, які борються між собою».*

Крім того, ухвалюючи на початку 1919 року рішення про нову агресію проти Української Народної Республіки, в Москві вирішують замінити українських більшовиків, які не справилися з поставленими перед ними завданнями в 1917 році. А оформити це, як і попереднього разу, планують через нібито просьби самих «українських товаришів» надіслати їм більш надійних і рішучіших. Тобто, Москва добилася свого роду «просительных статей» від українських комуністів на предмет вибору ними самими для себе «смотрящего» від Леніна.

Так, 16 січня 1919 року ЦК РКП (б) ухвалює: «1. Принято решение, согласно просьбе украинских товарищей, отправить т. Раковского на Украину с тем, что он войдет в правительство в качестве председателя; поручить ему сговориться с ЦК Украины о командовании, считая в силе прежнее решение о фактическом командующем Глаголеве. Поручить т. Раковскому провести в жизнь полное отстранение Ворошилова и Рухимовича от военной работы. Одновременно поручить т. Раковскому не настаивать на оставлении т. Антонова, если украинцы потребуют его отстранения, а сговориться с ними о другой кандидатуре. По вопросу о делегации, приехавшей из Киева, решено назначить для переговоров одну комиссию как партийную, так и правительственную, в составе тт. Чичерина, Раковского, Каменского и Мануильского».

Через тиждень у Кремлі ухвалюється ще одне рішення, яке буде оглушливим ударом для частини українства, яке зберігало традиції вільного козацтва. Переконавшись у тому, що УНР не спроможеться в найближчий час об'єднати навколо себе українські розселення Північного Кавказу й не зможе підтримати їх в антибільшовицькій боротьбі, Оргбюро ЦК РКП (б) 24 січня 1919 року ухвалює циркулярно таємну постанову щодо розкозачення теренів Середнього й Нижнього Подоння, а також Кубані, Чорноморщини й Ставропілля, де компактною масою розселялися нащадки запорозьких козаків.

У цьому документі, який іменував авторство від ЦК РКП, плани по винародовленню корінного населення вказаних регіонів були:

«Последние события на различных фронтах в казачьих районах — наши продвижения вглубь казачьих поселений и разложения среди казачьих войск — заставляют нас дать указания партийным работникам о характере их работы при воссоздании и укреплении Советской власти в указанных районах. Необходимо, учитывая опыт гражданской войны с казачеством, признать единственно правильным самую беспо-

* Як це схоже на вимоги влади Російської Федерації сьогодні, аби Київ безпосередньо контактував з сепаратистами на Донбасі, бо її військ нібито там немає, як і в 1919 році.

щадную борьбу со всеми верхами казачества путем их поголовного истребления. Никакие компромиссы, никакая половинчастость пути недопустимы. Поэтому необходимо:

1. Провести массовый террор против богатых козаков, истребив их поголовно; провести беспощадный массовый терор по отношению ко всем вообще казакам, принимавши какое-либо прямое или косвенное участие в борьбе с Советской властью. К среднему казачеству необходимо применять все те меры, которые дают гарантию от каких-либо попыток с его стороны к новым выступлениям против Советской власти.

2. Конфисковать хлеб и заставлять ссыпать все излишки в указанные пункты, это относится как к хлебу, так и ко всем другим сельскохозяйственным продуктам.

3. Принять все меры по оказанию помощи переселяющейся пришлой бедноте, организуя переселение, где это возможно.

4. Уравнять пришлых «иногородних» к казакам в земельном и во всех других отношениях.

5. Провести полное разоружение, расстреливая каждого, в кого будет обнаружено оружие после срока сдачи.

6. Выдавать оружие только надежным элементам из иногородних.

7. Вооруженные отряды оставлять в казачьих станицах впредь до установления полного порядка.

8. Всем комиссарам, назначенным в те или иные казачьи поселения, предлагается проявить максимальную твердость и неуклонно проводить настоящие указания.

ЦК постановляет провести через соответствующие советские учреждения обязательство Наркомзему разработать в спешном порядке фактические меры по массовому переселению бедноты на казачьи земли».

А щодо Наддніпрянщини, де в цей час Директорія прагнула через волю всього населення утвердити владу трудящих, то Москва тут постійно поширювала дезінформацію про те, що склад Трудового Конгресу України, який мав вирішувати долю українського народу нелегітимний. Орган російських більшовиків «Правда», скажімо, 4 січня 1919 року писала про те, що, мовляв, «петлюрівці не хочуть віддати влади Радам. Трудовий Конгрес складається на половину з селян, менше як 1/3 робітників, а решта з солдатів-петлюрівців. Депутатів не обирали Ради. Винниченко й Петлюра хочуть мати щось по середині між радами й демократичною республікою. Владу мали би творити парламент, думи і земства, обрані класовим голосуванням…Українська республіка мусить бути насамперед радянською республікою».

Відтак агітація, а за нею наступ на українські терени продовжувалися, незважаючи на всілякі поступки з боку УНР, про що наголошував у виступі на Трудовому Конгресі України її прем'єр-міністр Володимир Чехівський 26 січня 1919 року. Але це нічого не давало, навпаки російські більшовики захоплювали все нові й нові райони України.

І Київ довелося залишати російським більшовикам, чому значною мірою сприяли їхні українські «брати по класу» і всілякі свої соціалісти.

Відтіснивши Уряд УНР на Поділля, в Кремлі вже могли повністю розпоряджатися

українськими теренами, відводячи певну роль при цьому деяким українським більшовикам. А щоб одержати все від України, необхідно було контролювати її економіку, зокрема, залізничний транспорт. І не може тут бути, мовляв, ніяких особливих відносин між відповідними наркоматами обох радянських республік, як пропонував представник УСРР Жарко спеціальною телеграмою до Москви. Це тільки з політичних мотивів для поступки самостійницьким тенденціям українських більшовиків можна залишати УСРР поки що наркомати з військових і морських справ та шляхів сполучення, як і органів постачання, але «необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответствующих комиссариатов РСФСР так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность всех распоряжений и действий».

Тож 8 квітня 1919 року з'являється директивна постанова ЦК РКП(б) для українських більшовиків щодо підпорядкування народногосподарського комплексу України інтересам Москви. В підписаному Сталіним, Крестинським і Леніним додатку до партійного протоколу чітко роз'яснювалися причини поглинання України Москвою: «Ведение войны в качестве необходимого условия успеха предполагает безусловное единство действий на всех фронтах, что в свою очередь требует единства командования Красной Армии на всех фронтах и единство управления транспортом на всей железнодорожной сети, так как транспорт является одним из главнейших условий войны.

1. Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных Советских Республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали в исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответствующих комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность всех распоряжений и действий.

2. Наиболее настоятельной задачей на Украине является максимальное использование топлива, металла, наличных заводов и мастерских, а также запасов продовольствия. Так как вся промышленность сосредоточена в восточной части Украины, то перенесение Совнархоза из Харькова в Киев отразится и уже отразилось самым гибельным образом на восстановлеии транспорта, горной и обрабатывающей промышленности Украины. Деньги, отпускаемые из центра, попадают в Киев и в большей своей части расходуются на нужды, не имеющие прямого отношения к производственным задачам, а те крохи, которые ассигнуются на добычу топлива, работу заводов и на транспорт, попадают в Харьков лишь окольным путем, с большим опозданием. Поэтому добыча угля уже почти прекратилась, заводы стоят, а железные дороги также накануне остановки из-за отсутствия топлива и полного отсутствия денежных средств.

3. Необходимо или тотчас обратно перевести Совнархоз Украины из Киева в Харьков или оставить в Харькове достаточное представительство, имеющее право непосредственного сношения с Москвой и получающее непосредственно из Москвы все денежные ассигнования, назначенные на производственные надобности.

4. Деньги на надобности Украинского В.С.Н.Х., а также железных дорог должны переводиться непосредственно Харьковскому отделу Совнархоза и соответственным управлениям украинских железных дорог по месту их нахождения, а не через Киев.

5. Чрезкомснаб Украины должен находится в Харькове или, по крайней мере, иметь в Харькове представительство, уполномоченное для непосредственных сношений с Москвой. Деньги Чрезкомснаб получает также из Москвы, а не через Киев.

6. Народный Комиссариат Государственного Контроля РСФСР должен распространить свою деятельность на все учреждения Украинской Советской Республики.

7. Украинские железные дороги составляют неразрывную часть Российской железнодорожной сети и управляются Народным Комиссариатом путей сообщения из Москвы, и Н.К.П.С. Украины подчиняется всем директивам Н.К.П.С. РСФСР. Искусственное разделение дорог, вызванное в свое время немецким нашествием оккупацией на Украину, должно быть упразднено и отрезанные от отдельных дорог участки (напр., от Киево-Воронежской) должны быть вновь присоединены к своей дороге в соответствии с естественным административным делением железнодорожной сети.

Всякое искусственное создание новых округов на Украине должно быть приостановлено. Ни в каком случае недопустима такая конституция взаимоотношений Н.К.П.С. РСФСР и Н.К.П.С.У. как предлагается в телеграмме Жарко от 6/IV, по которой мероприятия, прежде чем осуществляться на деле, должны стать предметом сношений В.Ц.И.К. Украины и затем лишь делаются предметом особых сношений между Н.К.П.С. и Н.К.П.С. и Н.К.П.С. Украины».

Зрештою, тоді російські більшовики знову доб'ються захоплення влади в Україні, що для них буде подвійним успіхом. Тепер «помощь углем, чугуном, рудой и хлебом, которых с таким трудом мы тщетно добивались во время «мирных» переговоров с министрами Скоропадского, приходит к нам по воле самих непосредственных производителей этого угля, чугуна, руды и хлеба. Советская Россия должна теперь сделать все возможное, чтобы развить то наступление, которое начали в Харькове рабочие против банд Петлюры, Балбачана и других».

А це означало, що в московській упряжці опинилися не тільки українські більшовики, але й українські пролетарі. Щоправда, багато з них було неукраїнського походження, як, до речі, і їхніх провідників.

XLII. «ВИЗВОЛЕНИЙ МОГУТНІМ ПОРИВОМ СВОЇХ ВЛАСНИХ СИНІВ»

Коли Митрополита Андрея Шептицького в травні 1917 року запитали в Центральній Раді в Києві про те, що необхідно зробити, аби Україна стала вільною, то він одразу ж дав відповідь: треба відділитися від Росії. Це було приголомшливим ударом для українських соціалістів, які все ще сподівалися на демократичність російської соціал-демократії, що заповідала рівність усіх народів в оновленій федеративній державі.

Однак не менш наївними залишалися й ті українські політики, що взяли на себе провід підневільних своїх земляків в Австро-Угорщині — вони теж прагнули залишитися в складі цієї, але вже оновленої імперії. Про це, зокрема, свідчив і проект Митрополита Шептицького, який з'явився з початком Першої світової війни. Може й справді в той вирішальний час серед них не знайшлося рішучих провідників, які мали б мужність закликати українство Галичини, Північної Буковини, Закарпаття, Надсяння, Південної Холмщини й Лемківщини розвернутися на новий шлях — возз'єднуватися з Наддніпрянщиною, яка вже втілювала в життя ідею самостійної України.

Оскільки потужного здвигу за злиття всіх українських земель в єдиній державі не йшло від вказаних регіонів, то Відень відповідно й поставився до обережної пропозиції делегації УНР у Бересті щодо приєднання до останньої Холмщини й українських частин Галичини та Буковини. Австро-Угорщина лише погодилася — та й то в таємній угоді! — на створення в своєму складі з українських земель так званого коронного автономного краю.

Проте до кінця липня 1918 року, як це передбачалося в цьому документі, Відень не тільки не виконав даного зобов'язання, він навіть не ратифікував Берестейського договору про визнання УНР. Більше того, намагався схилити Німеччину до того, аби та дала згоду на включення Східної Галичини до складу майбутньої Польщі. Українська парламентська делегація, яка 30 серпня 1918 року відвідавши прем'єр-міністра Австро-Угорщини Гусарека, домагалася від нього виконання урядом даних у Бересті зобов'язань щодо створення з українських земель автономної провінції, проте відповідь була негативною.

Реакція української суспільності в Східній Галичині на таку позицію влади була вкрай негативною — з 15 по 22 вересня в краю прокотилася хвиля вічевих зібрань по містах і великих селах, де протестували щодо можливого прилучення регіону до Польщі й вимагали від Відня виконання Берестейського договору. Але все, на що спромігся відповісти австро-угорський уряд — це пообіцяти українцям одну з посад у своєму майбутньому коаліційному складі.

Євген Петрушевич.

Відтак ті українці, котрі «думали лишитись при Австрії і тут дальше розвиватися своєю працею на основі національно-територіяльної автономії Східної Галичини», зрозуміли, що нічого подібного їм не світить. Тож Євген Петрушевич заявив на нараді в згаданого Гусарека 4 жовтня: «Коли

Австрія хоче остатися старою Австрією і не переведе поділу Галичини, тоді український нарід мусить стратити послідну надію на кращу будуччину в цій державі і на цей випадок уже нині реклямуємо для себе ніщо інше, як найсвятіше для нас і кожнього народу право на з'єдинення всіх українських земель в одну українську державу і домагаємось прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, отже також української в Угорщині, до української держави».

Ще радикальнішим був виступ посла Семена Вітика, котрий заявив, що «український нарід домагається права самовизначення для себе. На підставі цього права жадає негайного заключення миру та допущення українських представників до мирових переговорів. Український нарід домагається як одинокої умови свойого національного життя між вольними народами Европи — злуки всіх українських земель Австро- Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з територією Великої України в одну самостійну республиканську державу».

Семен Вітик.

Тимчасом поляки, скориставшись паралічем державної влади в Австро-Угорщині внаслідок катастрофічних наслідків виходу з війни Болгарії й посилаючись на пункти американського президента Вільсона, 8 жовтня 1918 року проголосили незалежну державу. До неї намагалися приєднати також Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Волинь та Поділля, ігноруючи 13-у статтю зазначеного меморандуму, де наголошувалося лише про включення до неї справжніх етнічних земель цього народу.

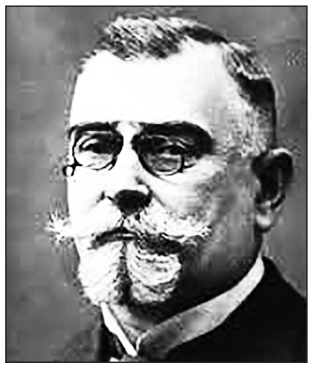

Кость Левицький.

Зрозумівши ту величезну небезпеку, яка нависла над подальшим майбутнім українського населення Австро-Угорщини, наступного дня посол Кость Левицький, все ще намагаючись виторгувати у Відня якісь преференції щодо поділу Галичини, заявив: «…коли Австрія не може або не хоче перевести цього поділу, то заявляємо тут святочно, що наша дорога не веде до Варшави, але до Києва. Далі заявляємо, що не будемо входити ні в які переговори з поляками, бо ми маємо рівне право, як і поляки, на свободу і незалежність. Коли ж український нарід втратив би надію на кращу будучність у цій державі, то на основі права самовизначення піднесе свій клич з'єдинення всіх українських земель в самостійній українській державі».

Погрожуючи Відню зібрати всіх послів українських теренів й таким чином покликати до життя національну конституанту, що може вирішити долю Української держави, ці парламентарі, очевидно, все ще сподівалися на милість цісаря стосовно надання автономії українцям. Однак там мовчали, що змусило чільних українських діячів вже через два дні зійтися на нараду в столиці імперії, де за участю Митрополита Андрея Шептицького та міністра Івана Горбачевського запротестовано щодо територіальних претензій поляків і намічено зібратися через тиждень у Львові з метою остаточного вирішення долі українців усіх розселень Австро-Угорщини.

Наляканий таким перебігом подій, цісар 12 жовтня покликав до себе представників парламентських клубів, аби з'ясувати настрої та бажання кожної нації. Однак, на відміну від чехів і поляків, які заявили про створення власних держав, галицькі депутати Євген Петрушевич і Євген Левицький і далі повторювали свою мантру про бажання створити українську державу в складі Австрії. Та цісар розчарував їх, оскільки навіть не висловився щодо поділу Галичини.

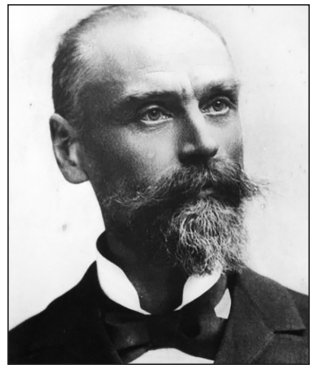

Іван Горбачевський.

Зрештою, розпад Австрії внаслідок Першої світової війни ставав неминучим, відтак українці мали б рішуче діяти, тим паче, що цісарський маніфест від 16 жовтня 1918 року не давав ніяких гарантій поки що його підлеглим українцям у справі власного державотворення. Хіба що справді спричинився до активізації революційних процесів серед тамтешніх українців. Відтак 18 жовтня 1918 року українські посли до австрійського парламенту заявили про утворення Української Національної Ради у Львові, до якої увійшли всі вони, обрані від Галичини й Буковини, члени палати панів Австрійської Державної Ради і крайових соймів українського походження, а також «відпоручники партійних організацій з усіх українських областей по трьох з кожної партійної організації».

Саме цей представницький орган наступного дня, тобто 19 жовтня 1918 року, на з'їзді мужів довір'я проголосив утворення Української держави в складі Східної Галичини «з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західньої Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українською полосою північно-східної Угорщини». Цим документом закликалися всі національні меншини вказаного регіону негайно надіслати своїх представників до Української Національної Ради, яка «виготовить конституцію для утвореної повищим способом держави, а то на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступством, з правом національної культурної автономії та правом заступства при правительстві для національних меншостей».

Крім того, резолюція Української Національної Ради ставила питання про необхідність присутності її послів на Мировій конференції й позбавлення міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Буріяна права представляти інтереси вказаних українських теренів. Про злуку з Українською Державою поки що не йшлося, оскільки, з одного боку, вістки з Наддніпрянщини голосили про намір гетьмана Скоропадського відбудовувати царську Росію, а з другого, на схід від Збруча перебувало ще досить австро- угорського війська, котре могло б легко розправитися з галицькими самостійниками.

Микола Ганкевич.

Щоправда, наприкінці зібрання від імені українських соціал-демократів Микола Ганкевич оголосив резолюцію про необхідність з'єднання всіх українських земель по обидва

береги Збруча в одну самостійну Українську республіку. Прихильники цієї ідеї, до речі, того ж дня зібралися на окрему нараду у Львові, на якій ухвалили послати до Києва спеціальну делегацію, яка мала поставити питання про приєднання українських теренів Австро-Угорщини до Наддніпрянської України.

Тоді ж головою УНР було обрано Євгена Петрушевича, а виконавчим органом влади для справ Галичини стала Делегатура УНРади на чолі з Костем Левицьким. А ще було створено три делегації Української Національної Ради: перша з них мала зайнятися у Відні справами організації держави, контактуючи з владою Австрії, дві інші — у Львові та Чернівцях повинні були стати організаторами державного життя у вказаних регіонах.

Ці українські репрезентації творилися, на жаль, без урахування вимог часу, який тоді був до краю стиснений — відповідно 25, 27 і 29 жовтня. Тимчасом 28 жовтня в Кракові нарада польських послів проголосила приналежність усієї Галичини до складу відновленої Речі Посполитої. І лише 30 жовтня 1918 року було поставлено перед урядом Австро-Угорщини вимогу передати владу в Галичині й Північній Буковині Українській Національній Раді, на що намісник імператора Гуйн відмовив.

За обставин, коли всі підневільні австрійській монархії народи вже творили власні держави — чехи, поляки, південні слов'яни, угорці — австрійський уряд, за словами сотника Олекси Кузьми, «незрячий і глухий на все, що діялося довкола нього, признавав ласкаво українцям тільки теоретичне право на національний державний організм. В практиці не годився навіть на поділ Галичини, обіцяючи, як на глум, тільки обсадити деякі староства, скарбові уряди та суди українськими урядовцями, оскільки вони знайдуться…Здорово кепкував собі австрійський уряд з українських політиків, що до останньої хвилі трималися цупко австрійської клямки».

Така позиція Відня змусила УНРаду вдатися до збройного захоплення влади, тим паче, коли стало відомо з газет, що 1 листопада до Львова переїжджає Польська Ліквідаційна Комісія з метою перебрати владу від австрійського намісника. Тож для випередження поляків у Львові це здійснили в ніч на 1 листопада очолювані Дмитром Вітовським українські військовики, в такий же спосіб перейшла влада і в повітових містах Галичини й Північної Буковини, куди було надіслані відповідні розпорядження для відділів січових стрільців і окружних військових комітетів. Вони по обсадженні влади на місцях мали негайно відправити максимум військовиків до Львова на підмогу. Скажімо, в Перемишлі мали до 4-ї ранку 1 листопада опанувати містом, а залізничний міст на Сяні «за всяку ціну до тої години знищити».

Дмитро Вітовський.

Звичайно, головна увага була прикута до столиці Галичини. Тут ранок 1 листопада завдяки продуманим діям військовиків (навіть поляки відгукувалися про чітку організацію як про «німецьку роботу») став першим днем українського Львова — через сотні років. Однак поляки, які так і не відгукнулися на заклик Української Національної Ради від 19 жовтня про співпрацю, розпочали чинити опір державним перетворенням нової влади, здобуваючи для себе

зброю шляхом терористичних акцій проти українських вояків. Чимало її вони здобули від австрійських частин, які через місто рухалися додому.

І того ж дня, 1 листопада, вдаючи з себе законнопослушних громадян, окремі представники польської еліти Львова відвідали керівництво Української Національної Ради, пропонуючи зустрітися наступного дня для вироблення умов порозуміння в місті між двома націями. Водночас тоді ж у Львові таємно створюється «Польський Комітет Народовий» з метою підтримки антиукраїнської військової акції. Саме він визнає начальним комендантом всіх польських військових організацій Чеслава Мончинського й закликатиме всіх боєздатних поляків до зброї.

Відтак ніякого порозуміння 2 листопада у Львові не було, оскільки пропонуючи перемир'я, поляки продовжували здійснювати терористичні напади на українських вояків. Головним чином на тих добровольців з навколишніх сіл, котрі не орієнтувалися в лабіринті вузьких вуличок. Подібне спостерігалося і в наступні дні — поляки просили перемир'я, якого не дотримувалися, займаючи в цей час нові позиції, підступно стріляючи з підворітні в стражів української влади.

Зрештою, з втратою головного залізничного вокзалу українські позиції в місті сильно похитнулися. Тим паче висловив бажання зрезигнувати з поста головного військового командира Дмитро Вітовський. А в переповнених костелах тимчасом ксьондзи кликали поляків до зброї — хто не має її, то хай кидає камінням в українських вояків. Саме так було скрізь в українському Львові, коли польський архієпископ Більчевський і все його духовенство відкрито виголошувало антидержавні проповіді.

Третього листопада відкрив своє обличчя і Польський Комітет Народовий, виступивши із закликом до всіх чоловіків зголошуватися до польських частин. Але як тільки 5 листопада українці змогли повернути собі ініціативу, поляки знову попросили перемир'я, яке звично використано для переформування своїх рядів. Тож спільна відозва до мешканців Львова про добове перемир'я була для поляків лише можливістю і надалі присипати пильність українських військовиків.

Не виправдалися сподівання галичан на допомогу від Української Держави. Вислухавши провідника львівської делегації Осипа Назарука про мету приїзду до Києва — відпустити січових стрільців до Львова, гетьман Павло Скоропадський запитав: «Скажіть, отверто: хочете панів вирізати?» — «Хочемо будувати українську державу» — відповів здивований галичанин.

Проти виїзду січових стрільців до Галичини виступив і організатор майбутнього повстання проти гетьмана Володимир Винниченко, який заявив, що без вільного Києва не може бути вільний Львів. Зрештою, й самі усуси, до яких приїхала делегація в Білу Церкву, теж пристали на позицію, що «висилка навіть одної частини до Львова могла би довести до того, що й Києва не здобудуть і Львова не вдержать».

На підтримку вказаної вище Львівської конституанти виступило всенародне віче Буковини, скликане 3 листопада в Чернівцях. Ухвала 10-тисячного зібрання вказувала, що «місто Чернівці, політичні повіти: Заставненський, Кіцманський, Вашківський і Вижницький в цілості, а Чернівецький і Серетський за винятком тих громад, що в них при останніх двох народочисленнях виявлено румунську перевагу, та врешті ті

громади повітів: Сторожинецького, Радовецького, Сучавського й Кімполунгського, в яких вислід цих народочислень показує українську більшість, творять окрему українську національну територію, віддільну від румунської частини краю».

Далі буковинці визнавали, що «верховну владу над цією територією тимчасом виконує створена на З'їзді українських представництв у Львові 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада, яка поставила собі в найкоротшому часі перевести національно-політичну організацію цієї території й передати її в руки ведення всіх адміністративних агенд».

Закликавши Українську Національну Раду розробити для українських теренів колишньої Австро-Угорщини відповідну до часу конституцію, буковинське віче заявляло: «Підносимо найрішучіший протест проти чужих аспірацій на чисто українську область, а зокрема проти постанов румунських зборів від 27 жовтня ц. р., які з повним порушенням права самовизначення реакційними румунськими боярами й духовенством, з неприхованим заміром анексувати всю Буковину, й заявляємо, що наш народ є далеким від того, щоб простягати руки по чуже добро, але є рішений боронити своєї батьківської землі до останньої каплі крові».

З огляду на це 6 листопада 1918 року владу в українській частині Буковини перебирає Крайовий комітет на чолі з президентом Омеляном Поповичем. З таким поділом Буковини погоджувалася й група румунських депутатів на чолі з А. Ончулом, але інша, в якій провід узяв Я. Флондор, зажадали введення румунських військ, які 11 листопада увійшли до Чернівців, а згодом окупували всю Північну Буковину.

Омелян Попович.

Тимчасом у Львові 9 листопада утворюється перший уряд тепер уже держави під назвою Західно-Українська Народна Республіка — Державний секретаріат на чолі з Костем Левицьким. Виконуючи волю низів, Українська Національна Рада у Львові 13 листопада 1918 року проголошує Конституанту Західно-Української Народної Республіки. Тимчасовим основним законом зазначалося, що її територія «покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією й Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мараморош — як вона означена на етнографічній карті Австрійської монархії барона Черніна».

Вказана державна територія, а це близько 70 тисяч квадратних кілометрів, і творила Західно-Українську Народну Республіку, 6 мільйонів населення якої (71 відсоток українців, 14 — поляків, 13 — євреїв і 2 — інших націй) на основі рівного права мало обрати власні Установчі Збори, що замінять тимчасову владу Української Національної Ради і Державного секретаріату як виконавчого органу. Гербом цієї держави затверджувався золотий лев на синьому полі, прапором — також поєднання синьо-жовтих барв. Державна печатка довкола вказаного герба передбачала напис: «Західньо-Українська Народня Республіка».

Атрибутика і межі Західно-Української Народної Республіки.

Зрештою, до нової влади, яка оголосила для національних меншин персональну автономію, лояльно поставилися німці та євреї, але поляки одразу ж виступили категорично проти. І, скориставшись з того, що галичани не потурбувалися про взяття під контроль порубіжних теренів, зокрема, залізниць, поляки по суті безперешкодно змогли перекинути насамперед з Кракова збройні відділи, що розпочали облогу столиці ЗУНР. Особливо безпорадними виявилися дії українців у Перемишлі, де вони навіть не зуміли підірвати залізничний міст через Сян, що відкривало прямий шлях польським підкріпленням на Львів.

І ось там, «де срібнолентий Сян пливе, — писав учасник подій 1918 року Яким Ярема, — отам і першопочатки нашої невдачі... Найважливішою задачею нашої стратегії в перші дні листопада повинно було бути створення міцного кордону більш-менш по лінії, яку означує ріка Сян. Усі зусилля мусили б бути спрямовані на Перемишль, Ярослав, Сянік. Уперед треба було забезпечити за собою ці найдалі на захід висунуті стратегічні пункти. Львів мав другорядне значення до хвилі небезпеки лінії Сяну».

Та оскільки події розвивалися швидкоплинно, «кожна закутина чи повіт уважали себе окремими й самостійними в своїх межах, і навіть на гадку їм не приходило, що їхній успіх залежний від успіху всієї країни». Зрештою, «у краю очі всіх були звернуті на Львів. Що діється в Перемишлі, над Сяном, мало хто цікавився. Загальне переконання було, що справа наша залежить від висліду боротьби за Львів. А наслідок того такий, що ми слушний час прогаяли, й лінію по Сяну майже без бою втратили. Тим долю Східної Галичини вже в перші листопадові дні якби втрачено».

Збройну боротьбу за Львів виграли поляки, які 21 листопада змусили українську владу залишити місто й переїхати до Тернополя, де вона залишалася до кінця грудня 1918 року, а потім перебралася до Станиславова. Там 4 січня 1919 року скликається сесія УНРади, на якій ухвалюється Закон про об'єднання ЗУНР з УНР. Крім того, з 10 членів УНРади утворюється Президентура, а новий уряд очолює Сидір Голубович.

Слабою втіхою для українців Галичини стало хіба що проголошення 22 листопада Сяніцького Комісаріату Української Народної Республіки з осідком у Команчі. Тамтешні жителі при цьому заявляли, що домагаються «втілення Лемківщини до прочої української части та заразом рішучо протестують проти ворожого наміру влучення її під чуже пановане… Ціла Лемківщина звертається до українських народних обо-

ронців в Галичині і до Української Держави взяти їх в рішучу оборону перед ворожими анексійними затіями».

Але й там через відсутність збройної допомоги самостійницький український рух було спрямовано опанованої москвофілами «Руської Ради» зовсім в іншому напрямку. Відтепер вона ратувала за приєднання Горлицького, Грибівського, Новосончського та Ясельського повітів до Чехословаччини, хоч зрештою ця затія обернулася провалом.

Туди потрапило майже все українське Закарпаття, яке також прагнуло приєднатися до Великою України. До речі, ще напередодні Лютневої революції 1917 року в Росії Українське бюро в Швейцарії звернулося з меморіалом до «Невтральних і воюючих країн», у якому зазначалося, що «австрійські українці вимагають автономної провінції зі сеймом у Львові», і до неї мали 6 увійти північно-східні комітати Угорщини». Але коли на Берестейських переговорах у 1918 році делегація УНР спробувала порушити питання про українськість Закарпаття, то представник Австро-Угорщини граф Чакі відмовився в будь-якій формі обговорювати його.

Вирішили долю своїх земляків закарпатські переселенці за океан. Їхня «Народня Рада Русинів Злучених Держав» 23 липня 1918 року висловилася переважаючою кількістю голосів за приєднання до тоді ще майбутньої Чехо-Словацької Республіки, яку чеському професорові Томашу Масарику пообіцяли створити переможці Першої світової війни. Навіть за тієї обставини, що самі провідники чехо-словацької державності ніколи й ніде не ставили питання про включення Закарпаття до складу Чехо-Словаччини. Той же Масарик 3 вересня 1918 року в листі до прем'єр-міністра Великобританії Ллойд-Джорджа писав: «Чехія та Словаччина мусять стати вільною державою; українці, румуни та італійці мусять з'єднатися зі своїми матірними націями».

Проте це не завадило йому 12 листопада 1918 року підписати з представниками закарпатських українців — о. М. Чопеєм і Григорієм Жатковичем у Філадельфії угоду, за якою весь закарпатський регіон, включно з Пряшівщиною, мав бути включений з власними соймом і урядом до складу ЧСР.

Самі закарпатці дивилися на цю справу зовсім інакше: вже наприкінці жовтня 1918 року тут повсюдно постають місцеві українські організації, 8 листопада в Ясіні оголосили свій край вільною і незалежною від угорської влади державою, а наступного дня під проводом о. Омеляна Невицького відбувається велике народне віче Пряшівщини, де також ухвалюють рішення про вихід з Угорщини. Через місяць подібну ухвалу проголосувала і «Руська Народня Рада» у Сваляві.

І хоч переслідувані та залякувані угорським урядом закарпатські українці побоялися вислати свою делегацію до Національних Зборів до Львова, що 18—19 жовтня 1918 року творили конституанту українських земель Австро-Угорщини, однак вони звернулися до них з листом, у якому, між іншим, зазначалося: «Ви самі добре знаєте, які ми пригнічені. Забрали від нас все: календар, азбуку, школи, газети та ще й мову. В народніх школах від 6. літ учать по-мадярськи. В середніх школах і учительських семінаріях ні сліду української мови. А навіть і в духовних семінаріях не вчать нічого по-руськи. Священики не знають ні говорити, ні читати по-руськи…Значить, що Ви, наші рідні брати, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає того спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу».

Водночас по закарпатських поселеннях розпочалися стихійні зібрання українців, на яких ухвалювалися рішення про відірвання від Угорщини. Перше таке віче відбулося в Любовні 8 листопада 1918 року, на якому утворюється Руська Народна Рада. Подібні тенденції поширювалися по всьому Закарпаттю — від Спиша до Рахова. Мараморoський народ, писала 24 листопада 1918 року угорська газета «Герег Католікуш Семле», «за винятком духівництва й інтелігенції, рішуче об'єднується. Більш радикальні (долина р. Ріка, с. Теребля) навіть у галузі релігії хочуть порвати з теперішніми порядками, а в політичному відношенні бажають приєднатися до Русі (України. — *В. С.*), помірковані елементи в церковному відношенні тягнуть до Львова, а в політичному — до Великої України».

А як тільки українців спробували навернути до Угорщини, то вони устами своїх представників на соборі Мараморощини — споконвічної української землі — 18 грудня 1918 року заявили: «Не треба нам нічого од мадьярів, най живе Україна, до України, ідемо до України». Після багатьох промов, у яких делегати висловлювали бажання жити разом з усім українським народом, збори заявили, «що жадають з'їднання всіх руських земель до однієї держави (країни). а рівночасно протестують проти того, щоб руські землі були віддані Румунії, Чехам або іншій чужій країні».

На цьому представницькому зібранні було обрано Мараморoську Руську Раду і ухвалено рішення про скликання в Хусті 21 січня 1919 року з'їзду представників усього Закарпаття. Сігетська Руська Рада закликала зійтися 21 січня 1919 року до Хусту, бо в «цілім світі кожний народ говорить про себе, де він хоче бути, чи з своїми людьми, чи з другими народами.

Ми самі також хочемо про наш руський народ сказати, як ми хочемо жити, бо дотепер перед світом ще сме не виповіли». Посли, вказувалося в зверненні, мають прийти «від усего руського народу, котрий находится на Мадярщині, с вармедів (областей — *В. С.*) Мариморош, Угочи, Берег, Унг, Земплин, Шарош і Спиш».

Усім закарпатцям адресувалися такі слова: «Гадкуймо, аби наші потомки на нас не нарікали! Абисмо славу й честь заслужили перед руським народом і перед усим світом. Покажім, што й ми такі люде, як другі, сами будуймо свою будучність! Не даймо, аби другі нам будували!».

Хуст. 21 січня 1919 року.

Звістка про цю майбутню подію одержала повсюдну підтримку в краї. Так, селянська рада села Лалово на Мукачівщині 22 грудня 1918 року заявила: «Ми ся приймаємо к вам до України, хочеме із вами жити і сими пунктами обертаємеся ко вам, як ми тяжко жиєме».

Тоді ж селяни Синевіра в своїй резолюції вказували: «Ми, народ Синевіра, єдиногласно із'являєме, что хочеме до України присоєдинитися і з ними воєдино жити».

Третього січня 1919 року на засіданні Української Національної Ради в Станіславові представники Закарпаття Василь Джуминрат і Михайло Олас заявили: «Ми, ваші браття, що були під пануванням ворога, прийшли сюди, щоб Ви дали нам раду. І ми дістали свободу і хочемо збудувати будуччину. Одноголосно ми зголосили, щоби українські квіти леліли на Карпатах, щоби кожний українець жив славно під однією з'єдиненою Україною. Поможіть нам! Вам братню руку подаємо. Нехай живе одна одностайна Україна!».

Ужгородська газета тоді так описувала цю подію: «Они жадали там в імени всіх в Угорщині бивающих русинів, жеби они в єдно могли стати до України, і обіцяла Станиславська рада оне через своїх делегатів у Парижу із'явлено буде, что русини із комитатів Спиш, Шарош, Абауй, Земплин, Унг, Берег, Угоча і Мармарош в єдино хотять ставати до України».

І це особливо проявилося 21 січня 1919 року в Хусті, куди прибуло, як і передбачалося, 420 делегатів, тобто були представлені всі 420 тисяч українців Закарпаття. Устами народних депутатів було сказано все те, про що мріяло не одне покоління поневоленого чужинцями й на довгі роки відірваного від рідної землі закарпатського населення: «Іван Волощук, житель с. Нанково, пропонує з'єднатися з Україною, що одноголосне було проголошено з безмежним одушевленням і бурхливими окликами «Хай живе!». Василь Томчук, житель Хуста, пропонує, щоб русини більше до Будапешта в парламент не посилали представника. Пропозиція була прийнята бурхливими окликами «Хай живе!». Михайло Філак, житель Хуста, пропонує, щоб з'єднання з Україною було висказано без усяких умов. Предложення було прийняте».

На з'їзді в Хусті було обрано Руську Центральну Народну Раду в Угорщині, яка послала делегацію на чолі з адвокатом Михайлом Бращайком, аби «передати рішення всенародних зборів українському уряду в Станіславі та Києві». Про цей урочистий акт Уряд Західно-Української Народної Республіки засвідчив спеціальним посланням до закарпатців: «Делегація Центральної ради угорських українців під проводом четаря доктора Михайла Бращайка передала протокол національних зборів угорських українців, якого державний секретар ЗУНР прийняв до відома. По відбутих спільних нарадах справу Угорської України всестороньо обговорено і висвітлено так, що відпала потреба виїзду делегації до Києва, тим більше, що в тих нарадах, відбутих у Державному Секретаріаті, присутні були і представники Великої України».

У Києві приймали делегацію ЗУНР з великою втіхою. Проголошений 3 січня 1919 року в Станиславові Акт Злуки одержав одностайну підтримку Директорії Української Народної Республіки, яка проголошеним спеціальним Універсалом на Софійському майдані столиці «ухвалила тую злуку приняти», бо ж «здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України».

Тож тепер, з 22 січня 1919 року, міг «Народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних синів, будувати нероздільну Самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду».

XLIII. НЕ РИЗИКНУЛИ ГАЛИЧАНИ

Перед мирною конференцією у Версалі Уряд УНР контролював менш ніж половину території і не мав добре озброєної та вишколеної армії. Ось чому Симон Петлюра, на запрошення французького генерала Бартелемі, який представляв Антанту, вважав за необхідне взяти участь у переговорах, сподіваючись на те, що за розмежування все ж таки буде визначено лінію Сяну як демаркаційну. Тож Головний Отаман армії УНР прибув до Ходорова 27 лютого, де його зустрічали з усіма військовими почестями в маєві синьо-жовтих прапорів, під мелодію національного гімну «Ще не вмерла Україна».

Представляючи наступного дня проект перемир'я від імені Антанти, Бартелемі зазначив, що внаслідок неприйняття його затягується польсько-українська війна й ускладнюється боротьба з більшовиками, які вже зайняли Київ. І навпаки. Прийняття пропонованого документа сприяло б перемозі над більшовиками, визнанню суверенітету України, очищенню її території від ворога, що дало б змогу прийти на мирну конференцію у Версалі не з «порожніми руками». Із прийняттям проекту перемир'я військова комісія Антанти позв'язувала питання продажу зброї, якої так гостро бракувало як наддніпрянській, так і галицькій арміям.

Генерал Бартелемі.

Але треба було погодитися на «лінію Бартелемі». Вона проходила з півночі вздовж Західного Бугу, по кордону Львівського, Перемишлянського і Бібрського повітів, а далі вздовж річки Стрий. Територія на захід від цієї лінії переходила під контроль поляків «аж до остаточного вирішення в Парижі». Уряд УНР звернувся до провідних галицьких діячів, котрі вже мали досвід політичної боротьби у віденському парламенті, й воєначальників із закликом, попри тимчасові територіальні втрати, погодитися на «лінію Бартелемі», що дало б військові перепочинок і можливість сконцентрувати основні сили на антибільшовицькому фронті.

Переконувати галичан і в березні 1919 про те, що з тимчасовою втратою Львова й околиць ще не втрачається Україна, виявилося марною справою. Увечері 28 лютого генерал Бартелемі востаннє попередив галичан, пригрозивши їм перекинути з Франції 80-тисячну армію генерала Галлера — сформована з польських емігрантів, вона горіла бажанням боротися за відновлення Речі Посполитої від «можа до можа».

Проте це не вплинуло. Навпаки, того ж дня командуючий галицькими збройними силами генерал Омелянович-Павленко звернувся зі спеціальною відозвою до особового складу, в якій заявив про те, що «Начальна Команда примушена продовжувати війну з ворогом, що немає власних сил удержатися на зрабованій нашій землі і хапається за чужу поміч, поміч держав Антанти, яких він до того, на жаль, невірно інформує…».

Симон Петлюра дуже болісно переживав провал переговорів у Ходорові: «Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умови, хоч я попереджав про корпус Галлера, що формувався у

Франції. Коли б Галицька армія була кинута на Велику Україну, знищено більшовиків і закріплено там владу, тоді по Києву була би прийшла черга на Львів. Тоді ж могли би заняти Східну Галичину».

У зв'язку з відновленням бойових дій 1 березня 1919 року генерал Бартелемі, який чекав на обидві делегації до означеного терміну у Львові, надіслав командуючому галицькими збройними силами Омеляновичу-Павленку телеграму, в якій ультимативно заявив: якщо українська сторона не припинить вогонь, вона бере на себе відповідальність за зрив перемир'я, а місія вже 2 березня покине Львів.

Не дочекавшись української делегації, антантівська місія виїхала до Варшави, «аби в мірі своїх сил допомогти полякам». Бартелемі провал своєї місії повністю переклав на українців. Представник Антанти у Варшаві висловив обурення поведінкою галичан і нездатністю вплинути на них Головного Отамана. «Петлюра за то заплатить», — погрожував колишній посол Франції у Росії Нуланс.

Тож цілком очевидно, що місія Бартелемі, яка 10 березня поїхала до Парижа, мала вже цілком антиукраїнське наставлення. Про її діяльність і пропозиції особисто Ллойд Джорджу і В. Вільсону доповідав генерал А. Картон, який підтримував поляків, зокрема пропонував надіслати в Галичину армію Галлера і 1500 французьких офіцерів, або організувати інтервенцію війська Антанти.

Лейтмотивом усіх повідомлень до Парижа було те, що «лише Польща може виконати місію захисту Європи, бо українці не здатні організувати політичне життя і скоріше схиляться до більшовизму». А Бартелемі не тільки говорив — він активно діяв. Зокрема, виконав свою обіцянку надіслати озброєння полякам: до Кракова було привезено 5 млн. набоїв, 1400 карабінів, 10000 багнетів, 163 скорострілів. Крім того, з Італії до Варшави надійшли 20 млн набоїв і 200 автомобілів.

Провал ходорівських переговорів щодо перемир'я у лютому 1919 року під егідою Паризької мирної конференції — ключовий момент у ході війни, бо він визначив радикальний зсув у політиці керівництва країн Антанти на користь Польщі. Насамперед це прискорило вислання армії Галлера, присутність якої спричинилась до вирішення долі війни у інтересах Польщі. Засоби масової інформації країн Західної Європи, зокрема Франції та Англії використали провал місії Бартелемі для формування антиукраїнських настроїв у громадській думці своїх країн.

Петлюра особисто погоджувався підтримати вимогу Бартелемі за умови, якщо Антанта визнає соборну УНР і надасть військову допомогу в боротьбі проти радянської Росії. Саме з цих мотивів він переконував галицьких політиків і воєначальників піти на поступки. Однак галицька делегація, незважаючи на складне становище УНР та її Західної області (так після Акта злуки 22 січня 1919 року офіційно іменувалася ЗУНР), відкинула цей проект, реалізація якого, на думку Петлюри, мала б велике значення для українського соборництва.

Так, Петлюра і тоді думав про це, оскільки йшлося не тільки про галицькі терени, що тимчасово залишалися під владою Польщі. Велика Україна мала дбати і про Закарпаття, яке зверталося до всіх українців Наддніпрянщини, Галичини і Буковини із закликом допомогти їм у боротьбі за визволення з-під ворожого ярма. Бо й справді,

присипана попелом з чужого вогнища українська іскра на Закарпатті «постійно тліла, не гасла, а коли повіяв вітер свободи, справді загорілась вона великим вогнем».

Відмовившись від реальної співпраці з Головним командуванням збройних сил Української Народної Республіки в лютому 1919 року, провідники Західної області УНР та її військові власті досить швидко переконалися у власній недалекоглядності — вже під кінець травня залишки пошарпаних постійними сутичками з поляками підрозділів Української галицької армії опинилися в критичній ситуації.

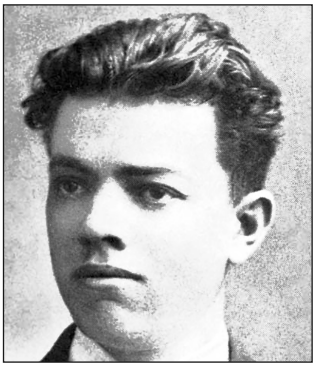

Михайло Колодзінський.

Зрештою, по-іншому й бути не могло, адже, за словами відомого теоретика української військової доктрини Михайла Колодзінського, «УГА не могла позбутися всіх провінціалізмів і загумінкового патріотизму. Воєнна доктрина УГА, а навіть її організація, були достосовані до малих цілей. Творці цієї армії бажали перш усього здобути при помочі факту існування УГА признання Галичині права до самовизначення мировою конференцією».

Справді, все, на що була спроможна УГА, це «тільки фактичним здобуттям Львова й осягненням лінії Сяну може вирішити справу Галичини в користь соборної України». На жаль, своєчасне неусвідомлення галичанами значення Києва й Наддніпрянщини в творенні Української держави й призвело до тяжких наслідків. Відтепер тільки перехід Збруча й об'єднання з такими ж поріділими відділами Армії УНР могли зарадити справі, хоч і занадто пізно.

Обкладинка праці Колодзінського, виданої у Торонто 1957 року.

У цей час армія УНР одержувала ще одну можливість поповнення своїх лав досвідченими вояками — Верховна команда італійської армії погодилась допомогти в організації й забезпеченням зброєю полонених українського походження і своїм транспортом надіслати їх у розпорядження УНР винятково для боротьби з більшовизмом. Розрахунок за цю послугу — «заполучить з урожая хліб і другі продукти як компенсацію за всю поставку».

На основі ухвали Уряду УНР Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра 5 червня 1919 року підписав наказ про негайне відправлення до Української торговельної місії в Італії полковника Петра Болбочана, котрий мав «взяти участь в формуванні військ з полонених згідно вказівкам і інструкціям».

Проте останній, як відомо, приєднався до заколотників, які намагалися скинути Симона Петлюру, відтак був заарештований і до Італії вже не поїхав. Зрозуміло, що, крім економічних і військових проблем, зокрема справи з українцями-полоне-

ними, важливим завданням було добиватися визнання Урядом Італії самостійності України. Однак ухвалили гостро його не ставити, оскільки добре розуміли, що на той час «це признання може здійснитися тільки в Парижу, а вирішитися остаточно на скрівавлених полях України».

«Щастя усміхається до людини, а так само до народів дуже рідко й то тільки на короткий час, — наголошував Михайло Колодзінський. — Хто вміє його схопити обидвома руками, той переможець, а хто прогавить відповідний момент, пізніше буде виправдувати свою непорадність наріканням на брак зброї, лихі обставини, брак союзників...». Саме цей шанс побачив Симон Петлюра в об'єднанні обох українських армій, коли наполіг іти на Київ. Бо творити окрему наддніпрянську, галицьку чи кубанську армію — він у цьому вже був переконаний — злочин, який потягне за собою великі жертви.

Тепер галичани змушені були погодитися на пропозицію Петлюри — наступати на Київ у першу чергу, а не на Одесу. І з'єднана армія — «обідрана, голодна, боса — здобула 31 серпня 1919 року Київ і освятила його; Київ перестав бути збіговищем крамарів і блудниць! — за Київ і в Києві знову пролилась українська кров, і Київ пролив свою кров за Україну, і Київ став знову щитом, заборолом, муром, городищем, Городом України, і став Столицею України. І став столицею Київ, бо через століття несе благословенство Столицею бути! А ставши Столицею, пов'язує свій простір, поле вже не розбігається в безкрає, і хаос формується, з безодні небуття виступає земна твердь, обновлюється українська земля, і небо піднімається в гору «блакитними вежами».

А далі Олександр Лащенко додавав, що «Днем 31. Серпня народ викупив свою Столицю, запричастився її кров'ю і духом! Дня 31. Серпня на балкон київської ратуші скеровано рушниці, все затихає, і на балкон виходить козак й тріскає держало і падає вниз прапор ворожий; прапор підхоплює сотник Божко й, спинивши раптово коня, що він аж сідає на задні ноги, кидає ворожий прапор під ноги коневі отамана, а з натовпу вибігають дві жінки й простягають прапор поперек вулиці, і через ворожий прапор входить з'єднане військо в Столицю; і Столиця одягається в славу своїх прапорів, і тоді слава Столиці наповнюється».

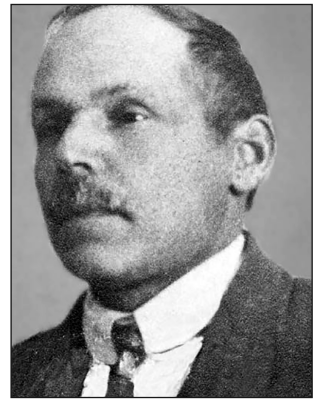

Олександр Лащенко.

Здавалося, все, з «низького» народу стаємо поступово в горінні й муках знову суверенним народом — нацією, що вже має під собою власну землю, а над собою власне небо, й що несе в самому собі свій власний авторитет, що чує в самому собі своє право і свою правду …Київ здобуто не парламентськими теревенями, а збройним чином».*

---

* А далі цей автор написав цілком справедливі слова: без столиці в Києві «будемо пустоцвітом, вічними ізгоями, народом окаянним, Богом проклятим, без Столиці, скільки б не перемагали ми — не осягнемо останньої і найбільшої перемоги, яка ім'я нації запише в книгу вічної жизні; бо лише через перемогу можемо наповнити дійсність правдою, яка горить в нас!».

Історія національно-визвольної боротьби українського народу цілком підтвердила ці пророчі слова.

Зрештою, ця подія увійшла до нашої історії, як день перемоги української зброї. Хоч і тривала вона лише один день — відділи УГА, яким Петлюра доручив брати Київ, повторили свою ж помилку листопада 1918-го: не поклопоталися про обсадження мостів через Дніпро, якими до міста увійшли чисельні денікінські з'єднання. І старший від УГА генерал Антон Кравс вивів підлеглих вояків зі столиці.

А далі, восени 1919 року, склалася вкрай важка ситуація для України. Перехід галицької армії на бік Денікіна, тиф та люті морози зробили небоєздатною босу й неодягнену Армію УНР. До всіх цих нещасть додалося ще й те, що польське військо перейшло Збруч і окупувало тимчасову столицю УНР — Кам'янець-Подільський, обеззброюючи всі українські військові частини, що були на цьому терені. Решта українського війська зібралася наприкінці листопада тепер уже в трикутнику смерті: Любар—Шепетівка—Миропіль, по боках якого більшовики, денікінці й поляки чекали на повний розклад і самознищення Армії УНР.

Стало остаточно зрозумілим, що одержавлені розвалом Російської та Австро-Угорської імперій польські імперіалістичні кола, відкинувши недавнє гасло своєї поневоленої демократії «За вашу і нашу свободу», не тільки пішли на повне заперечення прав українського народу на самостійне життя на його власній етнічній території, але й піднесли на нього меч з метою загарбання наших земель. Навіть ті польські діячі, зокрема, члени Польського виконавчого комітету на Русі, котрі навесні 1917 року в Києві нібито щиро вітали відродження української державності, коли ж прибули на початку 1919 до Варшави, то почали закидати уряд Польщі різними меморандумами щодо подальшого майбутнього українських земель, тобто підказували як треба керувати Україною. Так, 12 березня 1919 року делегація ПВК вручила тодішньому прем'єрові Ігнацію Падеревському свої пропозиції з восьми пунктів щодо проблеми України. Головні постулати цього документа звучали так: «1). Розбори Польщі, що були актами насильства і безправ'я, і що були такими визнані державами Антанти на Заході, і тому новопостала Польща мала б право до передрозборових кордонів з 1772 року після слушної засади неанексії... 2). Біг випадків виказав повну нездібність українського народу в його змаганнях до державного устрою, а проголошена Українська держава стала вогнищем анархії, безправ'я і терору, провадячи своїх громадян до цілковитого здичіння і братовбивчої війни».

А тому у висліді міркувань про українську «нездібність», писав Є. Пастернак, «українські поляки» вимагали від польського уряду окупації частини України по лінії Дністер—Мурафа—Тетерів (до його гирла), а в цілому в Україні, поза тими пропонованими кордонами Польщі мала б бути запроваджена польська адміністрація «задля ладу і порядку».

Зрозуміло, що українці змушені були збройною силою відповісти на завойовницькі посягання поляків, не заперечуючи водночас права польського народу відроджувати власну самостійну державність на його етнічних землях. Однак поляки виступили усіма своїми силами, доповнюючи їх присланою державами Антанти з Франції для боротьби винятково з більшовизмом добре вишколену й озброєну армію Галлера. Після цього Україна програла, оскільки воювала тоді на трьох фронтах (більшовицький, білогвардійський та польський) і без жодної моральної і матеріальної піддержки зовні.

Такі обставини створили страшні умови для армії, деморалізуюче вплинули на перебіг подальшої боротьби, вкотре дезорієнтувало населення. А це породило отаманію, яка тепер агітувала за перехід до «українських боротьбістів» і навіть вдалася до спроби державного перевороту, як це трапилося в Любарі 2 грудня 1919 року. Заколотниками виявилися ті, кому довіряв Головний Отаман Симон Петлюра і вище військове командування. Зокрема, в Любарі опинився отаман Волох зі своїми «червоними» гайдамаками, самовільно покинувши Старокостянтинів, де йому було наказано тримати оборону.

Тут він, за словами Олександра Семмо, побачив нагоду легко зробити переворот, знищити Головного Отамана і членів Уряду, ставши самому «царем і Богом». До його планів долучилися отамани Божко і Данченко, котрому доручили бути головним командиром усіх повстанців Волині.

Однак змовникам не вдалося реалізувати наміченого, оскільки Петлюра і члени Уряду вже виїхали з Любара до Нової Чорторії. Волох же, довідавшись про те, що до Любара наближаються вірні присязі частини, побоявся «пролити власну кров» і втік із державною скарбницею і своїми гайдамаками.

Опинившись у смертельній небезпеці, УНР бачила вихід з цієї складної ситуації в підтримці європейської демократії. Однак держави Антанти не поспішали на виручку, тому дипломати УНР свій погляд звертали на найближчих сусідів. Поміж ними, яким загрожувало вторгнення російських більшовиків, були Румунія і Польща. У військовому відношенні тоді тільки Польща мала певні шанси на успіх у безпосередній сутичці з Москвою. Румунія за відсутністю достатнього військового потенціалу не відігравала важливої ролі. Крім того, Петлюра враховував позицію керівника Польської держави Юзефа Пілсудського, котрий вважав Росію небезпечнішою для своєї країни, бо знав про плани Леніна пройти збройною силою через польські землі до Центральної Європи, аби викликати там пролетарську революцію.

В ім'я збереження української державності, її міжнародного визнання і реальної підтримки в цей трагічний час поляками Петлюра готовий був піти їм на поступки. Але наважився на це лише тоді, коли питання обговорили наддніпрянські й галицькі політики. Воно, зокрема, розглядалося на спеціальній нараді 28 листопада 1919 року за участю членів Директорії УНР Федора Швеця, Андрія Макаренка, міністрів уряду УНР Андрія Лівицького, Миколи Ковалевського й доктора Володимира Старосольського, що відповідав за міжнародні відносини в уряді Західної області УНР. Було заслухано доповідь Лівицького про хід переговорів Української дипломатичної місії у Варшаві з польським урядом, а також інформацію Старосольського про останні події в Україні.

А далі протокол наради зафіксував таке: «Заслухавши доклад А. М. Лівицького про те, що польський уряд згоджується підписати мировий договір з урядом Директорії і зобов'язується допомагати будуванню української держави матеріяльними засобами і дбати про визнання української держави дипломатичним шляхом під умовою підписання українською місією в Варшаві декларації, якою будуть зазначені українсько-польські кордони по рр. Збручу і Стирі, причом галичанам застерігається право

говорити з поляками про внутрішній устрій Галичини, — нарада обміркувала основи підписання українсько-польського договору мирового, і члени Високої Директорії проф. Ф. П. Швець і А. Г. Макаренко після дискусії висловили думку, що хоча умови підписання мирового договору важкі для української держави, але скрутне становище, в якому опинилась українська державність, та інтереси державні України вимагають якнайскоршого підписання українсько-польського мирового договору, згідно докладу міністра закордонних справ А. М. Лівицького. До висновків приєдналися присутні члени наради».

Прагнучи встановити добросусідські стосунки з Річчю Посполитою, уряд УНР 2 грудня 1919 року через Українську дипломатичну місію у Варшаві заявив:

«1) Що територія Української Народньої Республіки має бути установлена з такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністру і від Дністра, між Польщею і Україною, по річці Збручу. Далі кордон Української Народньої Республіки на території бувшої Російської імперії має пройти на західно-північній Волині і остаточне вирішення тут кордону залежатиме від вирішення Мирової конференції в Парижі. Далі на північ, сході і півдні кордон буде встановлений після опанування відповідних частин території українським військом і відповідних переговорів з заінтересованими державами.

2) Національно-культурні права, які Уряд Української Народньої Республіки забезпечує на території України громадянам польської національности, повинні бути надані в межах Речі Посполитої Польської громадянам національности української, і на відворот. Політичне становище східної Галичини розв'язується Польським урядом в порозумінню з Представниками Українського народу, мешкаючого в тій провінції.

3) Остаточне вирішення складного земельного питання в напрямку справедливости і заспокоєння широких народних мас буде переведено через Всеукраїнський Уставодавчий Парлямент, обраний на підставі загального, демократичного, без ріжниці національности, для всіх рівного права виборного і таємного голосування. На час від менту заключення і підписання між Україною і Польщею умов угоди і до скликання Уставодавчого Парляменту, юридичне положення землевласників польської національности на Вкраїні регулюється на підставі осібного погодження між Українським і Польським урядами.

4) В справах економічно-торговельних Українська Народня Республіка бажає нав'язати якнайтісніші стосунки з Річчю Посполитою Польською на підставах взаємности і обміну послугами в обсягу транзиту через свої території.

В свою чергу Уряд Української Народньої Республіки від Уряду Річі Посполитої Польської жадає:

1) Признання Української Народньої Республіки незалежною самостійною Державою, підтримання змагань Української Народньої Республіки до того перед третіми державами і заключення необхідних договорів та конвенцій, поперед всього військового, торговельного і консульського характеру.

2) Для ліквідації наслідків попередніх непорозумінь і скріплення сприятливої атмосфери взаємного довір'я, доброзичливого і скорого вирішення долі тих осіб української національности, які з політичних причин конфісковані, інтерновані польським урядом чи знаходяться під арештами або ув'язнені.

3) Допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з ворогами — зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом і взагалі військовим майном в розмірах, які будуть оприділені окремою згодою Українського і Польського Урядів.

4) Відкриття дійсного і скорого транзиту з третіх держав через Польщу на Україну полонених українських вояків, належних Україні грошових знаків, військового знаряддя, одежі і всякого військового майна та матеріялів».

Треба сказати, що в українських колах ця акція сприймалася неоднозначно. Особливо гостро її засуджували в Галичині, де на сторінках часописів «Нова Рада», «Громадська думка» та інших висловлювалися протести з цього приводу.

Не розуміли Петлюру і його найближчі друзі. Але якби ж тільки цим обійшлося: галичани почали різко відсепаровуватися від наддніпрянських політиків. З їхнього боку дійшло до паралічу роботи делегації УНР на Мирних переговорах у Парижі. Одному із її співробітників — Степанові Томашівському спала гадка про утворення в Парижі Українського Національного Комітету. Росіяни, довідавшись про цю справу, почали з свого боку вживати всіляких заходів, аби здійснити програму Томашівського, маючи на меті з свого боку посварити українців і викликати розкол у складі делегації УНР, чим вони гадали скористатися перед союзниками, здійснюючи боротьбу проти самостійності України.

Незважаючи на те, що у Відні 9—17 грудня 1919 року члени Української Національної Ради підтвердили курс на створення соборної української держави, Василь Панейко видає наказ від імені диктатора Петрушевича, щоб усі галичани негайно вийшли із делегації і вступили до Українського національного комітету, який мав незабаром сформуватися з галичан і наддніпрянців. Цей комітет 19 грудня 1919 року видає декларацію, якою оголошує себе «представником і оборонцем національних інтересів України перед політичним світом» і заявляє: «Своїм віросповіданням Український Національний Комітет уважає повне воскресення України в етнографічних границях, з'єдиненої з сильною Росією в федерації».

Це справді призвело до розколу українства на міжнародній арені, бо галичани відтепер боронили лише інтереси ЗУНР. Не думали припиняти подальшої боротьби за незалежність соборної України лише Головний Отаман і уряд УНР — вони планували продовжувати її навіть за найважчих обставин. Але для цього необхідно було зберегти ядро війська. Тих, хто зневірився в доцільності дальшої боротьби, необхідно було звільнити з армії, в її рядах мали залишитися лише ті, хто готовий знову йти до бою.

Нарада командуючих групами і дивізіями, яку скликав штаб Дієвої армії, ухвалила перехід у вороже запілля, щоб виграти в часі — сподівалися на весну, яка мала принести корисні зміни: денікінщина буде зліквідована, з поляками цілком можливо буде укладено угоду, відтак залишиться тільки один фронт — протибільшовицький, котрий, як сподівалися, буде розшарпаний нашими повстанськими відділами.

Ті з українських вояків, хто вірив в Україну, вірив своєму провідникові, інтуїтивно відчули: не можна демобілізовуватись, здаватися на будь-чию ласку або переходити до білих росіян, не можна й котитися похилою площиною під червоним прапором, бо ще залишалася можливість продовжувати боротьбу під українським синьо-жовтим стягом. І на нараді в Любарі вони разом з Головним Отаманом наважилися на «марш

відчаю, марш проти розуму» — військо мусить перейти в запілля і бити ворога, поповнюючись місцевими селянами й повстанцями. У виданій тоді ж декларації Уряду УНР висловлювалося сподівання, що «віра в нашу народну справу не захитається ні на мить! Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від нас великої самопожертви. *Але ніщо в світі не дається без боротьби*».

За тогочасної військово-політичної ситуації в Україні цей похід мав значно ширше значення, ніж «марш відчаю». Саме завдяки підтримці справжніх патріотів-військовиків Петлюра міг продовжувати боротьбу за українську державність. Ще вчора здавалося, що все пропало, згадував про нараду в Любарі підполковник В. Прохода. Але як криця з кременя креше іскри, так нещастя з сильних духом, до кінця відданих українській державній ідеї людей, викресало нові героїчні зусилля.

Так, небагато вояків вирушило в Зимовий похід — лише 8 тисяч осіб. Більшість із них — хворі й непридатні до бою, тож уся збройна сила зводилася до 2 тисяч багнетів та шабель і 12 гармат. Але ж це військо було сильне духом, бо воліло краще вмерти, аніж здатися на ласку ворогів.

Учасники Першого Зимового походу.

Порівняно з тим, що мала українська армія в січні того ж року, була це лише жменя знесилених героїв: Запорізька група — з решток тих частин, котрі входили до складу Запорізького корпусу; Волинська група — з решток 1-ї Північної і 2-ї Стрілецької дивізій, 4-ї дивізії Сірожупанників, 2-го кінного імені Залізняка полку, кінного полку імені гетьмана Мазепи та Волинської гарматної бригади; Київська група — з решток 5-ї і 12-ї Селянських та 9-ї Залізничної дивізій і окремих вояків з корпусу Січових стрільців.

Масові повстання українського селянства в тилу Добровольчої армії і підривні дії армії УНР так налякали білогвардійців, що вони в паніці, кидаючи все, тікали на південь. За кілька тижнів Правобережна Україна фактично була очищена від денікінців. За цей найкоротший час авторитет Армії УНР зріс надзвичайно.

Здійснюючи свій переможний похід по ворожих тилах, армія УНР 12 лютого 1920 року перейшла на Лівобережну Україну й зайняла цілу низку населенних пунктів. Важливим було те, що місцеве селянство наочно побачило: українське національне військо живе і воює.

У надзвичайно важких, трагічних умовах армія УНР, здолавши труднощі походу, зберегла себе для держави, щоб, пройшовши з боями все Правобережжя, побувавши за Дніпром, навесні об'єднатися із славетними 3-ю Залізною і 6-ю Січовою дивізіями, і

продовжити боротьбу за визволення рідного краю під прапором УНР, просякнутим пороховим димом і скропленим святою кров'ю тих, хто віддав життя за незалежність України.

Перший Зимовий похід. Листівка Дмитра Потороки.

Стратегічне значення Зимового походу мало справді епохальне значення. За висновком учасників його, насамперед «армія, якій загрожувало цілковите знищення», не тільки була збережена, але й виконала намічену бойову операцію, піднявши тим самим дух війська. Саме цей похід по тилах ворога прискорив ліквідацію Добровольчої армії Денікіна.

Не можна скидати з рахунку й те, що завдяки Зимовому походові уряд УНР міг впевненіше почувати себе на переговорах з поляками. Зрештою, не відбулося перерви в тяглості української державності, бо її елементи — влада, населення, територія — всі ці п'ять місяців були в руках Української Народної Республіки. Так, у різний час, у різних місцях, але все ж таки на території України.

Відчутно вплинув похід і на національне освідомлення українського населення, яке зустрічало українське військо і свою владу з радістю. Це піднесення національної свідомості було настільки сильне, що й більшовикам довелося змінити свою тактику: якщо в 1919 році вони йшли в Україну як інтернаціоналісти з повною негацією будь-якого прояву національних почуттів — нищилися портрети Шевченка, вживання української мови вважалося контрреволюцією, то в 1920 був виданий навіть спеціальний наказ, яким передбачалася видимість лояльного ставлення до українського населення.

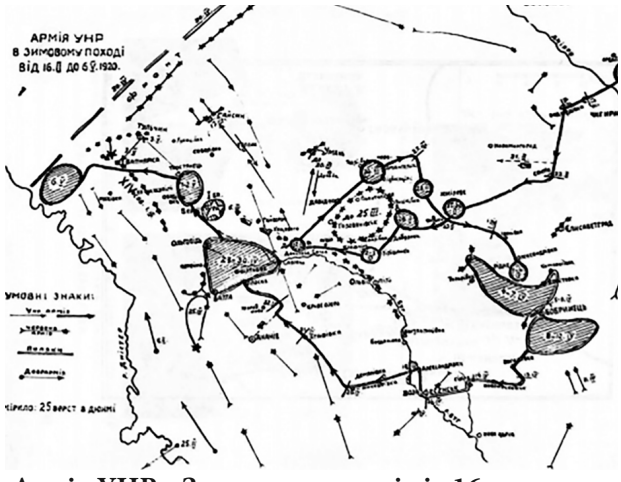

Армія УНР у Зимовому поході від 16 лютого до 6 травня 1920 року.

Треба пам'ятати також і те, що саме Зимовий похід створив традицію збройної боротьби українства у ворожому запіллі, яка була успішно використана вояками Української Повстанської Армії через чверть століття.

XLIV. «ОТЧИТЫВАТЬСЯ ПЕРЕД ПРАВИТЕЛЬСТВОМ РОССИИ»

Удруге окупувавши з початком 1919 року значні терени українського розселення, червона Москва, передбачаючи швидке вигнання її збройних відділів звідси, кинулася чимдуж вивозити матеріальні цінності на північ. Насамперед, вдалася до створення особливих загонів для вилучення продовольства. Наприклад, наприкінці лютого 1919 року з прибулих з Москви та її околиць в Харкові було сформовано 32 продовольчо-заготівельних загонів загальною кількістю понад 800 осіб, котрих направили на так звані «продовольственные работы» в Олександрійський повіт Херсонської губернії».

Зрозуміло, що пограбування українського селянства російськими більшовиками в ході їхньої нової війни проти Української Народної Республіки викликало масові протести хліборобів, які переросли в повстання. Скажімо, станом на 11 травня повстало 11 сіл навколо Умані. На повітовому селянському з'їзді всі кандидати більшовиків були провалені. Найбільш надійний їх бойовий підрозділ — інструкторська рота — здалася в полон повстанцям, частина запасного батальйону з кулеметом була оточена в монастирі.

Член колегії Наркомату закордонних справ УСРР І. Кулик 28 травня 1919 року свідчив у своєму донесенні до ЦК КП (б) У: «…Положення Умані, доки там стоїть грабіжницький 8-й полк, надто печальне. Настрій повіту (як і Липовецького і Гайсинського) по-старому контрреволюційний. Навіть бідняки не хочуть слухати про комуну й настроєні антисемітськи».

У цей час навколо Умані активізовуються повстанці, деякі загони яких мали навіть артилерію. Сюди підійшов зі своїми силами Волинець з Гайсинського повіту, де з'єднався з Клименком. У Липовецькому повіті розпочався новий наступ Магомета. Уманський комуністичний загін за порадами з свого центру змушений був сховати зброю й виїхати до Києва, як і місцеві радянські й співробітники ЧК.

Зрозуміло, що ніяка більшовицька робота на селі була неможливою, оскільки жоден працівник не ризикував виїхати в село після того, як повстанцями розстрілювалися червоні українці й росіяни як «жидівські наймити». Єдиним засобом, що міг врятувати для більшовиків ситуацію, — це перекидання великоросійських частин, які не піддавалися б антисемітській агітації.

Подібне творилося і в інших регіонах України. Так, 27 травня 1919 року один з більшовицьких діячів Станіслав Косіор телеграфував голові ВУЦВКу Григорію Петровському, що командир більшовицького полку Орлов, всупереч вимог комуністів Козятина, кинув розгорнутим ланцюгом свій озброєний підрозділ на село Юзефівку, в результаті чого було вбито й поранено 30 осіб. Крім того, вже біля Козятина був розстріляний військовий комісар Юзефівської волості, який також належав до прихильників російських окупантів. «Усі в Козятині обурені цією подією, — писав Косіор, — вважають її провокацією, просили мене наполягти на арешті Орлова, а головне просять прислати когось від ЦК для розгляду».

Тобто, влада так званої самостійної УСРР, як і раніше, зовсім не контролювала ситуацію на захоплених російськими військами українських теренах. Уже наприкінці травня 1919 року українські більшовики цілком погоджуються з директивами з

Москви, зазначаючи, щоправда, що «действия некоторых не в меру усердных агентов Р.С.Ф.С.Р. (особенно военных и продовольственных), не считающихся с национальными особенностями украинского крестьянства, должно пресекаться самым решительным образом».

І за таких обставин 27 травня 1919 року на засіданні ЦК КПУ розглядається питання про відносини між РСФРР і УСРР. Було ухвалено незвичне для здорового глузду рішення нібито самостійної української влади: «формальна самостійність У.С.Р.Р. повинна ще залишитися». Полягала вона в тому, що для видимості мають ухвалюватися спільні рішення органів влади Росії й України.

А як наче для насмішки зазначалося, що так звана централізація, а фактично поглинання УСРР Москвою, має здійснюватися відкрито, зокрема, питання військового командування, залізничного транспорту, народного господарства і фінансів. Для того, щоб це донести більшовицькому керівництву, до Москви делегувався Раковський, якому одночасно доручалося провести переговоры про форму об'єднання обох республік.

Таким чином, насамперед УСРР позбавлялася мати власні збройні сили, що стало очевидним ще з початку травня, коли до Києва приїхав посланець Москви командарм Сергій Каменєв для виконання директив щодо об'єднання українських комісаріатів з російськими: військового, шляхів сполучення й продовольчого. А коли з 17 травня 1919 року в Україні з'явився Лев Троцький, то вже точно залишився без конкретних обов'язків так званий нарком з військових справ так званої самостійної УСРР Микола Подвойський.

Щоправда, він ще перебуватиме під постійним контролем російського наркома Троцького, який свій вердикт винесе тоді, коли прийде слушний час сказати самовпевненому українцеві, що його час минув. І ніякі запевнення в тому, що він готовий і далі звітувати перед «правительством России» вже не матимуть ніякого значення. Свою справу для утвердження російської справи в Україні Подвойський на той час уже зробив, і тепер в його послугах не було потреби. В Москві вирішили не гратися більше в нібито українську армію, а перейшли до відвертого керування військовими процесами на підконтрольній їй частині України.

На початку серпня 1919 року навіть появляється проект положення Наркомату з військових справ РСФРР, яким передбачається створити на території України військові округи, а Наркомат з військових справ УСРР розформувати, передавши його функції штабу Київського військового округу.

Очільники військових округ в УСРР мають відтепер «всецело и во всем» підпорядковуватися Головному Всеросійському штабові, оскільки тепер «Харьковский и Киевский Военные Округа являются также Округами Российской Республики и никакими исключениями не пользуются», як і керуються «декретами, постановлениями, приказами, узаконениями и другими распоряжениями Российского Революционного Военного Совета Республики».

Вони тепер не перебувають у підпорядкуванні української влади, а «Народный Комиссар по Военным Делам Украины является представителем Военного Ведомства

Р.С.Ф.С.Р. на Украине и обязательно принимает участие в установлении взаимоотношений между военными и гражданскими властями и организациями Украины».

Щоправда, ці реформації не допомогли російським більшовикам тоді втримати Києва, незважаючи на телеграму від 9 серпня 1919 року Троцького й Раковського: «Политбюро Цека просит сообщить всем ответственным работникам директиву Цека: обороняться до последней возможности, отстаивая Одессу и Киев, их связь и связь их с нами до последней капли крови. Это вопрос о судьбе всей революции. Помните, что наша помощь недалека».

Того ж дня Троцький підписав наказ про формування нібито нових українських більшовицьких збройних підрозділів за рахунок прибулих з Росії військових частин. Скажімо, 2-й московський губернський батальйон був перейменований у 1-й київський каральний, костромська каральна рота переформована в окрему білоцерківську, прибулий з Петрограда батальйон 12-го запасного полку став звенигородською, канівською, таращанською, уманською й чигиринською каральними ротами — десятки російських частин з Рязані, Серпухова, Орла, Ярославля, Гжатська, Нижнього Новгорода, Моршанська, Тули, Москви, Царицина, Астрахані, Пермі, Єкатеринбурга, Челябінська, Уфи, Вятки, Омська, Петропавловська вже іменувалися васильківським, бердичівськими, житомирськими, волинськими, подільськими…

Це не допомогло, бо й самі селяни не підтримували більшовицької влади. Ще навесні повпереди Леніна на Київщині визнавали, що «населення Гайсинського, Київського, Канівського, Таращанського, Чигиринського, Яготинського та інших повітів ставиться з симпатією до УНР. У цілій окрузі становище загрозливе, селянство поголовно озброєне, бандитизм росте, великий відсоток селян наставлений по-петлюрівськи». Це також стверджував у листі до Леніна Антонов-Овсієнко: «Положение на Украине очень серьезное, особенно на Киевщине оперирует ряд крупных петлюровск банд. К советской власти самое отрицательное отношение. В волостных советах сидят чистые петлюровцы».

Тимчасом український наступ продовжував розвиватися, тож 13 серпня 1919 року Ленін від імені політбюро ЦК РКП(б) направив телеграму Раднаркому УСРР про необхідність закриття всіх комісаріатів, крім військового, шляхів сполучення, продовольства і мобілізації їхніх працівників на військову справу, а також про об`єднання в одне ціле Раднаркому, Ради оборони, ЦВК і ЦК КП (б) У.

За дорученням ЦК РКП його секретар Олена Стасова 29 серпня 1919 року підготувала листа більшовицькому керівництву УСРР: «ЦК обращает ваше внимание на позорно поспешную эвакуацию до предписания военного командования целого ряда советских и особенно партийных организаций с Украины и, в частности, из Киева; считает, что необходимо принять еще более энергические меры к мобилизации сил для того, чтобы удержать во чтобы то ни стало и отстоять Киев. Безпощадно карайте трусов и сеящих панику. Ваша первая задача — обеспечить дерущиеся войска всем необходимым и, в первую очередь, продовольствием. Помощь Южного фронта близка».

Однак нічого вже це не допомагало. Позачерговою телеграмою від 29 серпня 1919 року члени організаційного бюро ЦК КП (б) У Косіор і Рафаїл сигналізували до

Москви: «Эвакуация Украины вскрыла большое число шкурников нашей партии точка Под предлогом эвакуации без разрешения уехало Россию большое количество членов партии точка Это элемент ненадежный бегущий перед первой опасностью избавиться от него путем исключения из партии сей час невозможно точка Мы считаем своим долгом предупредить вас и просить ко всем приезжающим из Украины относиться с сугубой осторожностью не давая им исключением отдельных лиц ответственной работы безпощадно преследуя явных а особенно скрытых дезертиров точка Просим дать соответствующие указания всем местным организациям».

Більшовицькі документи того часу свідчать про конкретні випадки подібного. Зокрема, в одному з них зазначається, що «особенно позорным было поведение наркомпрода Шлихтера, хлопотавшего об освобождении свого сына, который и был освобожден в присутствии всей роты за несколько минут до отправления роты».

Проте питання повного підпорядкування українських ресурсів російській більшовицькій владі не сходило з порядку дня в Кремлі. Оскільки в серпні 1919 року Москва зазнала поразки в Україні, то там вирішили остаточно розв'язати так званий український уряд, на який переклали всю відповідальність за цей провал. Зокрема, 11 вересня 1919 року за участю Леніна було ухвалено: «13. Ликвидировать весь правительственный аппарат, сохраняя существование правительства номинально. Всех членов правительства и всех членов ЦК КПУ, которые не получили военного назначения или не ведут зафронтовой подпольной работы, вызвать в Москву и здесь использовать для общерусской работы».

Через десять днів, знову ж таки за участю Леніна, ця постанова уточнюється: «3.

а) Формальное существование Украинского правительства и ЦК КПУ сохраняется.

б) ЦК РКП утверждает в качестве представителей ЦК КПУ, уполномоченную Украинским ЦК тройку тт. Раковского, Петровского и Иоффе.

в) Весь правительственный апарат УССР ликвидируется. От имени правительства выступает, когда нужно, Раковский, переезжающий в Москву и сохраняющий лишь небольшой секретариат по украинским делам».

На нараді членів ЦК КПУ «з відповідальними українськими товаришами» 30 листопада 1919 року ухвалюється більшістю голосів ще й така резолюція:

«1. Выработать заявление в Ц. К. Р. К. П. от совещания ответственных украинских работников.

2. В этом заявлении, присоединясь к общей линии Ц. К., указать на необходимость конкретизировать особенно острые вопросы украинской политики.

3. Указать на слишком сильное выпячивание национального вопроса в декларации-резолюции Ц.К. Р.К.П. (принято восьми голосами против пяти).

4. В положительной части заявления отразить наше мнение по вопросам: национальному, об основах советской политики в украинской деревне, о боротьбистах, о партизанстве. В основу этого мнения положить тезисы т. Раковского по национальному вопросу и т. Бубнова по вопросу об основах советской политики в украинской деревне, принятом на прошлом совещании.

Выработку этого заявления поручить тт. Раковскому, Затонскому и Бубнову.

Предложить Ц.К. К.П.У. и Всеукраинскому Ревкому в развитие резолюции Ц.К. Р.К.П., выработать ряд положений, инструкций по отдельным вопросам, главным образом продовольственному, земельному, национальному, финансовому и организационному».

Ці тези послужили основою для підготовки стратегічного документа окупації України Москвою «Про радянську владу на Україні», який буде затверджено на грудневій конференції ЦК РКП:

«По вопросу об отношении к освобождающемуся от временного захвата деникинскими бандами трудовому народу Украины ЦК РКП постановляет:

1) Неуклонно проводя принцип самоопределения наций, ЦК считает необходимым еще раз подтвердить, что Р. К. П. стоит на точке зрения признания самостоятельности У.С.С.Р.

2) Считая безспорной для всякого коммуниста и для всякого сознательного рабочего необходимость теснейшего союза для всех советских республик в их борьбе с грозными силами всемирного империализма, РКП стоит на той позиции, что определение форм этого союза будет окончательно решено самими украинскими рабочими и трудящимися крестьянами.

3) В настоящее время отношения между УССР и РСФСР определяются федеративной связью на почве решений ВЦИК от 1 июня 1919 г. и Ц.И.К.У от 18 мая 1919 г. (резолюция прилагается).

4) Ввиду того, что украинская культура (язык, школа и т. д.) в течение веков подавлялась царизмом и эксплуататорскими классами России, ЦК вменяет в обязанность всем членам партии всеми средствами содействовать устранению препятствий к свободному развитию украинского языка и культуры. Поскольку на почве многовекового угнетения в среде отсталой части украинских масс наблюдаются националистические тенденции, члены РКП обязаны относиться к ним с величайшей терпимостью и осторожностью, противопоставляя им слово товарищеского разъяснения тождественности интересов трудящихся масс Украины и России. Члены Р. К. П. на территории Украины должны на деле проводить право трудящихся масс учиться и объясняться во всех советских учреждениях на родном языке, всячески противодействуя попыткам искусственными средствами оттеснить украинский язык на второй план, стремясь, наоборот, превратить украинский язык в орудие коммунистического просвещения трудовых масс. Немедленно же должны быть приняты меры, чтобы во всех советских учреждениях имелось достаточное количество служащих, владеющих украинским языком, и чтобы в дальнейшем все служащие умели объясняться на украинском языке.

5) Необходимо обеспечить теснейшую связь советских учреждений с коренным крестьянским населением страны, для чего должно быть принято за правило, чтобы уже на первых порах, при самом введении ревкомов и советов, в них было привлечено большинство из представителей трудового крестьянства при обеспечении решающего влияния за представителями крестьянской бедноты.

6) Ввиду того, что в Украине еще в большей мере, чем в России, преобладающую

массу населения составляет крестьянство, задачей Советской власти на Украине является завоевание к себе доверия не только крестьянской бедноты, но и широких слоев среднего крестьянства, которое своими подлинными интересами теснейшим образом связано с Советской властью. В частности, сохраняя основные принципы продовольственной политики (государственная заготовка хлеба по твердым ценам, принудительная разверстка), необходимо способы ее проведения внимательно сообразовать с условиями украинской деревни.

Ближайшей задачей продовольственной политики на Украине должно быть извлечение хлебных излишков лишь в строго ограниченном размере, необходимом для снабжения украинской бедноты, рабочих и красной армии. При извлечении излишков особое внимание должно быть обращено на интересы среднего крестьянства, при строгом отделении его от кулацких элементов. Необходимо на деле разоблачать перед украинским крестьянством контрреволюционную демагогию, внушающую ему, будто задачей Советской России является выкачивание хлебных и других продовольственных продуктов из Украины в Россию.

Самое широкое привлечение беднаго и средняго крестьянства к делу управления во всех областях должно быть вменено в обязанность агента центральной власти, всем партийным работникам, инструкторам и т. п.

В тех же целях установления подлинной власти трудящихся должны быть немедленно приняты меры к тому, чтобы не допустить наводнения советских учреждений элементами украинского городского мещанства, чуждого понимания условий быта широких крестьянских масс и нередко прикрывающегося знаменем коммунизма.

Условием допущения такого рода элементов как в ряды партии, так и в советские учреждения должна быть предварительная проверка их трудоспособности и преданности интересам трудящихся на деле, и прежде всего на фронте, в рядах действующей армии. Везде и при всяких условиях подобные элементы должны быть поставлены под строгий классовый контроль пролетариата.

Ввиду того, что большое количество оружия, имеющегося на Украине в руках сельского населения, как показал опыт, неизбежно, при неорганизованности бедноты, сосредотачивается в руках кулацких и контрреволюционных элементов, что приводит вместо диктатуры трудящихся к фактическому господству бандитского кулачества, первейшей задачей советского строительства на Украине является извлечение всего оружия и сосредоточение его в руках рабоче-крестьянской Красной армии.

7. Земельная политика должна проводиться с особым вниманием к интересам земельного хозяйства бедного и среднего крестьянства.

Задачей земельной политики на Украине должно явиться:

1) Полная ликвидация восстанавливаемого Деникиным помещичьего земледелия с передачей земель безземельным и малоземельным.

2) Советское хозяйство строить только в строго необходимых размерах, сообразуясь с жизненными интересами окружающего крестьянства.

3) В деле объединения крестьян в коммуны, артели и т. п. строго проводить политику партии, которая не допускает в этом отношении никакого принуждения, пре-

доставляя это свободному решению самих крестьян и строго карая за всякие попытки внести в это дело начало принуждения».

Не випустили в Москві з поля зору використання багатств української землі і створених на ній продуктивних сил. У цьому плані було ухвалено спеціальну резолюцію фахівців економічного напрямку «Про організацію народного господарства УСРР»:

«Принимая во внимание:

1) Позицию Р.К.П. в вопросе об организации политической власти У.С.С.Р., выраженную в постановлении Ц.К.Р.К.П. и одобренную Всероссийской конференцией партии, а также 7-м съездом Советов;

2) что организация народного хозяйства вообще неразрывно связана с организацией политической власти;

3) что в частности в аграрной Украине самые главные отрасли промышленности (сахар, табак, винокурение и пр.) базируют на сельском хозяйстве, а тяжелая индустрия (уголь и металл) тесно связаны с аграрной и продовольственной политикой У.С.СР.;

4) что в систему высшего политического органа У.С.С.Р. предположено ввести комиссариаты земледелия и продовольствия с целью приспособления методов советской политики в этих областях народного хозяйства к специфическим условиям и социальной структуре Украины

Совещание полагает правильным — в целях планомерной и рациональной утилизации всех местных сил и средств, а также теснейшего контакта между всеми хозяйственными органами и между ними и политической властью принять следующее:

1) В состав высшего органа политической власти У.С.С.Р. входит также С.Н.Х. Украины;

2) в виду тесного федеративного, военного и экономического союза Р.С.Ф.С.Р. и У.С.С.Р., принятого Ц.И.К. обеих Республик, требующего абсолютного единства экономических ресурсов с объединенным производственно-распределительным планом, С.Н.Х. Украины является составной федеративной частью В.С.Н.Х. федерации, функции коего а) исполнение в согласии с политическими и экономическими органами У.С. С.Р. всех заданий В.С.Н.Х. федераций в области производства и снабжения;

б) принятие мер к максимальному использованию экономических ресурсов У.С.С.Р.;

в) организация, согласно общих директив В.С.Н.Х. федерации на Украине губсовнархозов, отделений, главков и центров ВСНХ федерации, объединение и руководство их деятельности, а также организация на Украине главков только для тех отраслей промышленности, которые на Украине представляют своеобразную и общегосударственную экономическую особь;

г) представление на окончательную санкцию ВСНХ федерации производственного плана и сводного годичного бюджета по органам СНХ Украины, входящим в круг его ведения».

З цього часу Москва бере під свій неослабний контроль і формування кадрової політики в УСРР. За підписом секретаря ЦК РКП М. Крестинського 12 грудня 1919 року

була розіслана всім губернським, Петроградському і Московському міським комітетам партії і політвідділам армії така директива:

«1. Никто из членов партии не может ехать на Украину для партийной или советской работы без разрешения Ц. К.

2. Все желающие выехать на Украину могут подавать об этом заявления в свои губернские, а в Петрограде и Москве — городские комитеты партии, которые пересылают заявление вместе со своим заключением и анкетными листами в Ц.К. Р.К.П.».

Могли виїхати за дозволом губкомів і вказаних міськкомів лише літні члени партії, підлітки, хворі, рядові, що не обіймали раніше ніяких партійних і радянських посад в Україні. Але списки цього контингенту щоденно повинні були подаватися до ЦК РКП.

Порядок відправлення в Україну кадрів з великоросійських губерній регулювався й такими вказівками ЦК РКП:

«1. Ввиду необходимости спешно направить в распоряжение Ц.К. К.П. Украины и Всеукраинского Ревкома большое количество работников для советской и партийной работы на Украине Ц К. предлагает в самом срочном порядке мобилизовать и послать в Москву в Ц К. следующие категории работников:

а) двух членов Губкома или губисполкома;

б) трех членов коллегий Губисполкома или разъездных работников;

в) по одному на каждый уезд из числа членов уездкома или уисполкома;

г) по одному на каждый уезд из числа членов коллегий уисполкома.

Примечание: Районы Петрограда и Москвы приравниваются к уездам.

2. Мобилизация ответственных работников по 8-ми губерниях, объявленных циркулярной телеграммой Ц. К. от [...], а также мобилизация, произведенная делегациями на съезде Советов, включается в настоящую мобилизацию.

3. Мобилизации подлежат товарищи, имеющие достаточно продолжительный стаж организационной советской и партийной работы в центральных губерниях России и подходящих для работы среди украинских крестьян.

4. Разверстка мобилизованных по уездах, проведение по губернии всей мобилизации, а также ответственность за срочность исполнения, возлагается на губернские, а в Петрограде и в Москве на городские комитеты партии».

У вказаному документі містився також пункт про недопустимість зневажливого ставлення посланців Росії до національних традицій українського народу, в першу чергу з боку військових і реквізиторів продовольства. Очевидно, бралися до уваги випадки, коли прислані «на допомогу» з півночі відмовлялися навіть розглядати звернення українською мовою. Особливого розголосу з цього приводу набуло зневажливе ставлення надзвичайного уповноваженого з продовольства в Липовецькому повіті Київської губернії Климанова, котрий написав таку резолюцію на одному із звернень тамтешнього продовольчого комітету: «Бумажка разобрана мною быть не могла, ввиду непонимания галицийского языка, а посему дать определенного ответа на самостийницкий язык не могу».

XLV. НЕВИПРАВДАНІ СПОДІВАННЯ НА НЕНАДІЙНОГО СОЮЗНИКА

Підписання українсько-польської декларації 2 грудня 1919 року справді давало змогу урядові УНР підтримувати тяглість державотворчого процесу, що в той нелегкий час було надзвичайно важливо. Функціонував державний апарат, який розробляв стратегію відродження самостійної України. Частина вищих урядовців на чолі з головним уповноваженим Іваном Огієнком залишалася в Кам'янці-Подільському, а інші перебралися до Варшави, де продовжували працювати над вирішенням невідкладних завдань.

Але найважливішим і найнагальнішим завданням було відновити боєздатність війська. Без розв'язання цієї складної проблеми годі було сподіватися відновлення української влади на рідній землі. Тож з метою поповнення регулярних частин військовополоненими й інтернованими українцями, організації матеріальної і моральної допомоги їм, а також розробки проектів і укладення військових конвенцій між УНР і Річчю Посполитою Директорія 12 грудня 1919 року створює військову секцію при Українській дипломатичній місії у Варшаві. Після того Петлюра підписує наказ про передачу всіх кредитів торговельній комісії УНР за кордоном для закупівлі військового майна. Іншим своїм наказом Голова Директорії доручає ревізору військових місій УНР за кордоном відзвітувати про наявність закупленого і взяти його під пильну охорону.

Швидке формування українських військових частин, яке розпочалося з другої половини лютого 1920 року, заходи Уряду, спрямовані на відновлення української державності, а також масовий селянський антибільшовицький рух на теренах України суттєво вплинули на позицію польської влади. Тепер вона готова була сісти за стіл переговорів з українською стороною, визнавши її за партнера.

Переговори розпочалися 11 березня 1920 року. Того й наступного дня на засіданнях польсько-української конференції розглядалися такі питання: «а) формальне визнання Польською Річчю Посполитою Української Народньої Республіки і її законного Уряду, Директорії, б) відносно участи представників України в мирних переговорах Польщі, Литви і Румунії з Російським большовицьким Урядом, якщо ці переговори мають провадитись від групи Держав, і в) відносно погодження правнодержавних інтересів України з заявленою Польщею до большовиків вимогою дезанексії земель історичної Польщі в межах її політичних кордонів з перед 1772 року».

Конференція накреслила конкретні шляхи розв'язання порушених проблем і ухвалила підготувати проект спільного договору. Але 2 квітня 1920 року поляки запропонували свій проект. Як писав наступного дня А. Лівицький, «вони ультимативно вимагають, аби ми відмовились від 7 повітів Волині (Ковель, Волод.-Волин., Луцького, Рівенського, Дубенського, Кременецьк. і Острозького). Відповідь будуть чекати до 7 квітня. Кордон таким чином пройшов би по Збручу і Горині. Вони бажали, щоб я ще вчора їхав до Кам'янця за директивами до Правительства і громадянства, але я рішив не їхати і категорично одкинути ультиматум. Я поїхав би лише тоді, коли б (ми) вважали можливим прийняти в основних засадах проект поляків. Але ми вважаємо цей проект абсолютно неприємливим і нині даємо відповідь, аби наші кордони пройшли

по р. Збручу, далі по старому Австро-Рос. кордону і потім по р. р. Случі і Прип`яті. Поляки ж не годяться і на Прип`ять, вимагають кордону на півночи по адміністр. грянице Волині і Мінської губ.».

Однак, потрапивши у безвихідь навесні 1920 року, Україна таки поступилася. У політичній конвенції між Польщею та УНР, підписаній у Варшаві 21 квітня 1920 року, зазначалося:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть определені договором У.Н.Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ П. П. визнає Директорію Незалежної Української Республіки Соборної, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну Владу У.Н.Р.

2. Кордон між У.Н.Р. і Р.П.П. установлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишегрудка, а од Вишегрудка на північ через взгірря Кремінецькі, далі по лінії на схід від Здолбуново, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж адміністраційного кордону бувшої губернії Мінської до схрещення його р. Припятью, а потім Припятью до її устя.

Що до повітів Рівенського, Дубенського і частини Кремінецького, які зараз відходять до Р.П.П., то пізніше має наступити стисліше порозуміння.

Докладне окреслення

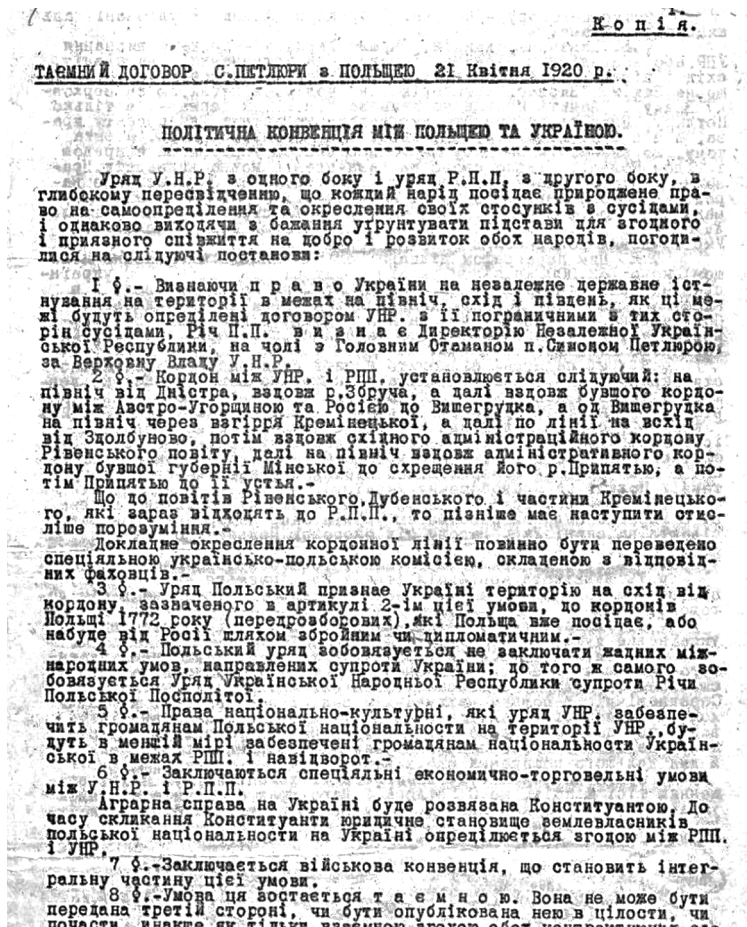

Копія.

ТАЄМНИЙ ДОГОВОР С.ПЕТЛЮРИ з ПОЛЬЩЕЮ 21 Квітня 1920 р.

ПОЛІТИЧНА КОНВЕНЦІЯ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА УКРАЇНОЮ.

Уряд У.Н.Р. з одного боку і уряд Р.П.П. з другого боку, в глибокому переєвідченню, що кождий нарід посідає природжене право на самоопределення та окреслення своїх стосунків з сусідами, і однаково виходячи з бажання угрунтувати підстави для згодного і приязного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодилися на слідуючі постанови:

I §.- Визнаючи п р а в о України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть определені договором УНР. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ П.П. в и з н а є Директорію Незалежної Української Республіки, на чолі з Головним Отаманом п.Симоном Петлюрою за Верховну Владу У.Н.Р.

2 §.- Кордон між УНР. і РПП. установляється слідуючий: на північ від Дністра, вздовж р.Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишегрудка, а од Вишегрудка на північ через взгірря Кремінецької, а далі по лінії на всхід від Здолбуново, потім вздовж східного адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж адміністративного кордону бувшої губерніі Мінської до схрещення його р.Припятью, а потім Припятью до її устья.-

Що до повітів Рівенського,Дубенського і частини Кремінецького, які зараз відходять до Р.П.П., то пізніше має наступити стисліше порозуміння.-

Докладне окреслення кордонної лінії повинно бути переведено спеціяльною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фаховців.-

3 §.- Уряд Польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в артикулі 2-ім цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передровборових),які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.-

4 §.- Польський уряд зобовязується не заключати жадних міжнародних умов, направлених супроти України; до того ж самого зобовязується Уряд Української Народньої Республики супроти Річи Польської Посполитої.

5 §.- Права національно-культурні, які уряд УНР, забезпечить громадянам Польської національности на території УНР., будуть в меншій мірі забезпечені громадянам національности Української в межах РПП. і навідворот.-

6 §.- Заключаються спеціяльні економично-торговельні умови між У.Н.Р. і Р.П.П.

Аграрна справа на Україні буде розвязана Конституантою. До часу скликання Конституанти юридичне становище землевласників польської національности на Україні определюється згодою між РПП. і УНР.

7 §.-Заключається військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї умови.

8 §.-Умова ця зостається т а є м н о ю. Вона не може бути передана третій стороні, чи бути опублікована нею в цілости, чи почасти, инакше як тільки взаємною згодою обох контрактуючих сторон, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9 §.-Умова ця вступить в силу негайно по підписанню її контрактуючими сторонами.

Підписано в Варшаві, Квітня 21 дня,1920 року, в двох примірниках, уложених: один в мові українській і один в мові польській, з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міжнародній.

Оригінал підписали:

Керовник Міністерства Закорд.Справ Укр. Народ. Республики Андрій Лівіцький.

Керовник Міністерства Заграничних Справ Річи Польської Посполитої Ян Домбський.

Квітневий договір 1920 року між Україною та Польщею.

кордонної лінії повинно бути переведене спеціяльною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фаховців.

3. Уряд Польський признає Україні територію на схід кордону, зазначеного в артикулі 2-ім цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4. Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародніх умов, направлених супроти України; до того ж самого зобов'язується Уряд Української Народної Республіки супроти Річи Польської Посполитої.

5. Права національно-культурні, які уряд У.Н.Р. забезпечить громадянам Польської національности на території У.Н.Р., будуть в найменшій мірі забезпечені громадянам національности Української в межах Р.П.П. і на відворот».

Далі в цьому документі йшлося про укладення спеціальних економічно-торговельних угод між УНР і РПП. Розв'язання аграрної проблеми в Україні покладалося на Конституанту. До її скликання юридичне становище землевласників польської національності в УНР мало визначатися згодою обох сторін.

Окремим пунктом наголошувалося, що угода залишається таємною. Вона не може бути передана «третій стороні, чи бути опублікована нею в цілости, чи почасти, инакше як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторон, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню».

Квітневий договір 1920 року мав велике моральне значення, оскільки свідчив про визнання «де-юре» державного суверенітету України й забезпечував їй політичну, військову та фінансову підтримку з боку представника Антанти на Сході. Здавалося, після довгої і впертої боротьби за незалежність і державність Україна вперше знайшла надійного союзника, військо якого разом з реорганізованою і добре вишколеною українською армією очистить її територію від окупантів і допоможе відновити спокій і порядок, котрих так бажало населення.

Не легко наважився Симон Петлюра на підписання Варшавського договору. Одначе, зробивши це, він звернувся до українського народу з такими словами: «...Ось уже три роки змагаєшся ти запанувати в своїй Республіці, здобути собі волю, рівність і непідлеглість, борючись з червоними імперіалістами-большевиками.

Ти поніс величезні жертви на полі брані.

Руїна сіл, руїна господарств, кров неповинних, сльози по вбитих та замучених большевиками батьках, матерях, братах і сестрах, безліч одиноких могил на всьому терені українському — ось наслідок боротьби за найсвятіші ідеали людскости твоїх синів.

Умираючи, вони благали тебе і заповідали тобі продовжувати оту тяжку боротьбу за твою вільність, щоб доказати усьому світу, що і український нарід здатний до самостійного життя й сам може порядкувати своєю землею і своєю волею державною...

Другі держави Світу не можуть не признати твоєї непідлеглости — бо твої змагання є кристально чисті і справедливі, а справедливість завжди перемагає. Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими большевиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж йде битися з ворогами України…

Всі як один чоловік — до роботи, а через це я категорично вимагаю від всіх громадян УНР слухняности українській владі і виконання всіх її наказів, попереджуючи, що буду провадити визвольну боротьбу до кінця, поки не буде звільнений від ворогів весь простір України, поки Українська Народня Республіка не буде самостійною, і український нарід не буде вільним і незалежним...».

У тексті цього звернення не згадувалося про передачу Польщі Галичини й частини Волині. Очевидно, Петлюра сподівався, що згодом його урядові вдасться повернути втрачені території в лоно соборній Української держави й розраховував на те, що, що справжні патріоти зуміють оцінити ті незаперечні вигоди, які давав санкціонований ним пакт, і насамперед можливість формувати українську армію. У квітні 1920 року він приїхав до Бердичева, де взяв участь у підготовці 6-ї стрілецької дивізії і вручив їй козацький малиновий стяг із золотим тризубом у блакитному верхньому накутнику і з золотим написом «За визволення України».

Тверезо оцінюючи причини підписання Варшавського договору, один з відомих галицьких діячів М. Андрусяк визнавав: «Варшавський договір Петлюри з Пілсудським приготовили галицькі політики й військові старшини своєю розгубленістю в політиці й стратегії. А ця розгубленість була в першу чергу наслідком невикористаних можливостей пізнання Придніпрянщини від березня до жовтня 1918 р. тими галичанами, що в тому числі там проживали і мали нагоду туди дістатися. Бо саме тоді був актуальний для галичан клич: «Через Київ на Львів!»... большевицька окупація України в січні і лютому 1918 р. та протести поляків проти Берестейського договору повинні були отямити стрілецьких старшин».

Член Центральної Ради Тиміш Олесіюк писав про значення Варшавського договору 1920 року:

«І. Український державно-політичний визвольний процес був би цілковито обірваний катастрофальними подіями листопада 1919 року, коли б Варшавським договором не було уможливлено щасливого закінчення Першого Зимового походу Армії УНР і не було продовжено оружну боротьбу Армії УНР до листопада 1920 року, а потім — до Другого Зимового походу, до Базару, до дальших кількох літ партизанських повстань під прапорами УНР.

ІІ. Коли б не Варшавський договір, то вся попередня політична і військова акція Директорії 1918 і 1919 років не вийшла би поза рамки «гражданской войны на юге России»… Петлюра в світі був би знаний не яко Голова Уряду УНР, а яко один з численних українських отаманів — як Махно, Григоріїв, Зелений, Мордалевич…, що перешкоджали «рабочее-крестьянскій» совєтській владі заводити справедливий лад і спокій у всій Росі… Большевики так і хотіли би представити справу підкореним українцям, та не можуть…

ІІІ. Берестейським договором Україна ввійшла в короткотривалі зносини з Осередніми державами. За це скажений Клемансо і пришелепуватий Ллойд Джордж покарали Україну повним бойкотом її інтересів на «успішному» Версальському договорі…».

Зрештою, коли в травні 1920 року українсько-польське військо розбило більшовиків і зайняло Київ, то українці раділи, що їхню золотоверху столицю визволено від

московської окупації, а незабаром стане вільною і вся українська земля. Раділи й поляки. Начальник Польського Панства Юзеф Пілсудський на чолі тріумфального походу проїхав через усю Варшаву до костьолу святого Яна на урочисту богослужбу за даровану польському військові велику перемогу над більшовиками, що завершилося здобуттям Києва...

Українські і польські війська на Хрещатику. Травень 1920 р.

Під час польського тріумфу, писав Тиміш Олесіюк, виразно виявилося повне замовчування не лише польськими масами, а й польськими урядовими чинниками самого факту польсько-української угоди й союзу. Попередні урочисті польські запевнення були звичайним дипломатичним фарсом, пустоцвітом без видів на майбутнє. Натомість реальним чинником у польсько-українських стосунках закріплювався ідейний зміст гасел, виписаних на численних плакатах, що їх обносили вулицями Варшави: «Вільно, Міньск, Кіюв, Камєнец-Подольскі — до Польскі!».

Марево «кресув всхудніх, дорозборових» засліпило польське суспільство та його провід. Передчасні тріумфи й парадні дефіляди війська обернулися неспроможністю стримати контрнаступ більшовиків, і польська армія, яка ввійшовши до Києва, далі не хотіла воювати, покотилася аж до Варшави. На поміч червоним з-під Львова поспішала кінна армія Буденного, що могло остаточно вирішити долю не лише Польщі, а й усієї Європи, оскільки в наказах Тухачевського вже наголошувалося, що на російських багнетах більшовицька революція через кілька днів буде принесена в Німеччину.

Юзеф Пілсудський.

Однак ситуацію врятувала не так польська збройна сила, як українська, затримавши спочатку армію Будьонного на Дністрі, а потім під Замостям. Українці не підвели — протягом двох днів завзято відбивали атаки кінноти Будьонного, який щільно обложив місто й вводячи в бій все нові й нові відділи своїх військ. Але це нічого йому не допомогло — оборонці Замостя вистояли до приходу підкріплення.

Відомий знавець військової стратегії, французький генерал Людовик Форі у своїй праці про Першу світову війну наголошував, що польська армія прогнала більшовиків від Варшави

лише завдяки тому, що її підтримала українська армія. Коли, мовляв, більшовики доходили до Стрия і Глинян під Львовом, їхню навалу над Дністром спинило українське вояцтво під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка й не пустило далі на захід. Саме українці не допустили більшовиків до Львова, прикрили відступ польської армії, чим полегшили перемогу останньої над московськими частинами. Внаслідок знаменитої подвійної переправи через Дністер, де особливо вславилися вояки Марка Безручка, українська армія розбила стотисячну більшовицьку, взявши в полон понад 20 тисяч солдатів, 20 гармат, 300 кулеметів і близько 3 тисячі возів різного військового майна і припасів.

Марко Безручко.

Після того, як завдяки безприкладній обороні Замостя 6-ю стрілецькою дивізією Марка Безручка відкрилися можливості для широкомасштабного наступу проти більшовиків, поляки не підтримали скоординованого удару Врангеля з півдня України. Вони без узгодження зі своїми союзниками погодилися на переговори з більшовиками щодо замирення, до яких не допустили представника від армії УНР.

Схема бою під Замостям 1920 року.

Даремно намагався Голова Директорії умовити своїх союзників розгорнути військо для бойових дій, тож змушений був звернутися до Антанти з проханням підштовхнути польську армію до опору більшовикам, оскільки остання озброювалася Європою саме з цією метою. Українська армія, наголошував Петлюра, витрачає всі сили на боротьбу з більшовиками, але, на жаль, зустрічає в цій справі дуже великі перешкоди з боку головного польського командування і польських військ. Подальший наступ на більшовиків цілком залежав від припинення наступу поляків на тили армії УНР, «а тому прохається Головне Командування військ Антанти, аби були зроблені відповідні заходи в цьому напрямку, себто, щоб примусити поляків оперірувати проти большовиків, а не проти нас, як це вони зараз роблять. Крім того, треба зазначити, що польські жовніри, які перейшли через річку Збруч, грабують місцеве населення

та ведуть себе відносно цього населення не як жовніри дісціплінованої армії, але ж цілком по-большовицьки».

Для врятування фронту Тухачевського червона Росія кинула всі свої резерви. Але в той же час з Криму розпочався похід на Москву, що загрожувало більшовицькому режимові повною катастрофою. Коли б польські й українські війська продовжили наступ, то цілком розбили б більшовицьку армію. Але підштовхувані Ллойд Джорджом до примирення з більшовиками польські політики, налякані неясністю для них такої ситуації і під впливом пропозицій Леніна про переговори з територіальними поступками, зажадали негайного миру з Москвою. А там радо підхопили цю пропозицію і таким чином врятувалися від повного розгрому.

Міністерство закордонних справ УНР звернулося до міністра закордонних справ Речі Посполитої зі спеціальним листом, у якому наполягало на «своїй безпосередній співучасти» в переговорах Уряду Польщі з Урядом радянської Росії про «заключення перемирря та миру... щоби не допустити до яких-небудь перепон в ході зазначених переговорів». При цьому в листі наголошувалося, що «всі принципові та справедливі інтереси молодої Української Держави, які являються для неї питаннями життєвої ваги, будуть Урядом Речі Посполитої Польської і Вашою Ексцеленцією взяті під розвагу».

Крім того, увагу польського міністра було звернуто на те, що уряд Леніна «задумує вжити маневра, який спрямований проти національної української самостійности та її державного строю як Української Народньої Республіки, і впровадити як співучасника в переговорах про перемир'я та мир з Урядом Речі Посполитої Польської також більшовицьку окупаційну владу, яка подає себе за соціялістичну совітську Українську Республіку з її резиденцією в Харкові і руминським емігрантом Х. Раковським на чолі».

З огляду на це міністерство закордонних справ УНР звернулося до польських колег «з уклінним проханням, з покликанням на політичну конвенцію, заключену 21 квітня 1920 року між Річчю Посполитою Польською і Українською Народньою Республікою, не признати в ніякій формі співучасти представництва Української Соціялістичної Совітської Республіки в переговорах Уряду Речі Посполитої Польської з Правительством Совітської Росії в Мінську о перемирря та мир».

Але в інструкції польській делегації в Ризі Рада оборони Речі Посполитої 11 вересня 1920 року записала сьомим пунктом: «У кінечному підсумку при редакції договору про перемир'я і прелімінарний мир делегація може прийняти формулювання, що засвідчило б про визнання радянських держав Росії та України, а саме: «Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка і Українська Радянська Соціалістична Республіка».

Оскільки це визнання було основною метою протилежної сторони, що переслідувалося нею в переговорах з Польщею, делегація мала будь-якими засобами ухилитися від прийняття такого формулювання, поки не доб'ється згоди протилежної сторони на задоволення основних вимог Польщі.

Водночас Петлюра все ще сподівався переконати поляків у необхідності підтримки України, що засвідчує його лист до керівника Польської держави від 8 листопада 1920 року. В ньому червоною ниткою проходить оте класичне Шевченкове: «Подай же руку козакові...». Головний Отаман сердечно дякує за вітання і високу оцінку бойових дій української армії. Та його хвилює те, як складеться доля цієї армії після укладення

Зліва направо: командувач 2-ї польської армії генерал Антоній Лістовський, головний отаман військ і флоту Армії УНР Симон Петлюра та полковники українського війська Володимир Сальський і Марко Безручко під час війни із більшовицькою Росією. Бердичів, 1920 рік.

Ризького трактату. Головним чином тому, що немає набоїв до рушниць у належній кількості. І перше, з чим хотів би Петлюра звернутися до Пілсудського, це — справа про набої, аби поляки передали їх армії УНР. По-друге, він просить не чинити перешкод у справі транспортування через Польщу закуплених у Німеччині боєприпасів.

Після ознайомлення з проектом Ризького договору, «цим витвором дипльоматичної мудрости», як пише Петлюра, для нього стало очевидним, що залишається один і що «Україні прийдеться провадити дуже ризиковану боротьбу на очах у Европи, яка в позі Пілата буде дивитись «на схід».

В інтересах Польщі й України Петлюра просить Пілсудського сприяти тому, щоб українське запілля було спокійним і організованим. А воно таким може бути лише тоді, коли польські військові відділи не руйнуватимуть тієї праці, тих зусиль, які втілює в життя уряд УНР. Коли ж вони забирають хліб, цукор — безоплатно, реквізують у селян збіжжя, худобу, обеззброюють українські жандармські пости і взагалі поводяться так, що що ідея польсько-українського порозуміння нівелюється, посилюється дезорганізація і дезорієнтація української людності. Лише припинення сваволі польських військових частин на Волині може заспокоїти невдоволення населення окупаційною владою.

В ім'я державних інтересів і майбутнього Польщі й України Петлюра просить налагоджувати приязні відносини, бо силою ніхто не візьме України, а жити з нею дружно, справді по-братерськи, можна лише шануючи її національно-державні права. Однак поляки не відгукнулися на заклик про допомогу. Тому господарями становища в Україні ставали російські більшовики, які вже 12 листопада 1920 року в Старокостянтинові, за споминами генерал-хорунжого Костянтина Смовського «обливали» з польськими старшинами «союз зброї» й «перемогу … над розділенням України».

Тоді поляки відступаючі українські частини вже називали бандами, що змусило того ж Смовського гнівно кинути їхнім п'яним командирам: «То не банда, а українське військо, вояки, що воювали за вашу вольность, бо ж нашу вольность ви продали большевикам, і тепер свою ганебну зраду ви обливаєте водкою». А сотник Марущенко додав: «Наші нащадки цієї кривди не забудуть! Ви зрадили свого союзника, але буде час ще, коли ці червоні кати господарюватимуть у вашій столиці — Варшаві».

Тоді командування червоних московських збройних сил відверто визнавало заку-

лісні домовленості з поляками проти УНР. Зокрема, в наказі по 14-й більшовицькій армії від 16 листопада 1920 року вказувалося, що згідно з укладеним договором польські частини з 24 години 19 листопада мають відійти на свій кордон з теренів українського Поділля як з «русской советской территории».

На засіданні Ради народних міністрів УНР 18 листопада 1920 року Голова Директорії і Головний Отаман, повідомивши про становище на фронті, зазначив, що за браком набоїв може настати момент, коли армія буде позбавлена можливості вести свою героїчну боротьбу з ворогом. Але і в такій трагічній ситуації позиція Петлюри чітка: армію необхідно зберегти, щоб при першій можливості знову розпочати боротьбу за визволення Батьківщини. З приводу цього Раді народних міністрів слід вирішити питання відносно можливого переходу армії і уряду УНР за кордон і між іншим виявнити ставлення Уряду Речі Посполитої Польської до цього питання.

Нарада констатувала, що причина поразки армії УНР у боротьбі з більшовицькими військами — це брак набоїв і амуніції, вона визнала доцільним в разі необхідности перехід армії і уряду УНР на територію Польщі й негайно відрядила до Варшави товариша міністра внутрішніх справ Дмитріїва для налагодження переходу й полегшення умов перебування на чужині.

Узявши на себе місію розтлумачити вищим урядовцям УНР причини того, що сталося, Петлюра 23 листопада 1920 року написав спеціального листа, в якому наголошував: «Армія, розстрілявши набої, одступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність».

На жаль, поляки обіцяного не виконали, одразу ж обеззброївши частини армії УНР та інтернувавши їх. З тяжким серцем сприйняв Петлюра повідомлення про наслідки ризької змови більшовиків з поляками. Фактично це був четвертий поділ України між Польщею і Росією.

Один з відомих українських діячів доби визвольних змагань 1917—1921 років Тиміш Олесіюк згадував про розмову членів польської делегації, яка в жовтні 1920 року поверталася додому після переговорів у Ризі. Один з них — професор Е. Ромер — наголошував, що відтепер, мовляв, на громадянах воскреслої Речі Посполитої лежить обов'язок не лише не повторювати колишніх помилок і хиб, але й правильно встановити розвоєві напрямки для майбутності польського народу й держави. Поляки мусять добре усвідомити своє географічне і політичне становище в світі та власний потенціал і питому вагу серед інших народів.

При цьому наголошувалося, що колишні концепції великопросторової федеративної державности з експансією на схід нині мусять вважатися цілком нереальними й небезпечними, оскільки там замість колишньої турецько-татарської потуги постала нова — російська — і було б небезпечним для Польщі наражатися з нею на конфлікти через підтримування протиросійських іредент — як української, так і білоруської.

Зрештою, на думку Ромера, «обидва ці племінні комплекси ще не вийшли поза стадію первісного самоозначення», бо досвід останнього союзного польсько-українського походу на Київ, мовляв, виказав, що поза невеликою жменькою петлюрівських ентузіастів не виявилося в Україні нікого, хто повів би «русинсько-хохлацькі маси» на боротьбу проти московських більшовиків за Українську Самостійну державу.

Ромер коротко й легковажно, згадував Т. Олесіюк, розправився з наддніпрянськими українцями та їхньою національно-політичною вартістю й твердження його тут не були оригінальними і не виявляли якогось глибшого знання й застановлення. Зрештою, він цю проблему ставив поза рамками безпосередніх польських національно-державних інтересів.

Зовсім інше виявилося, коли він став говорити про українську проблему на новопридбаних Польщею західних українських землях, зокрема в Галичині. Тепер у його мові з'явилися пристрастно-ворожі тони стосовно українських національно-політичних аспірацій як нібито посягань на історичні права польського народу на цих землях. Ромерова ерудиція тут здавалася безмежною і непереборною, а спостережливість слабких місць супротивного українського суспільства — просто задивляючою...

І на цих теренах українські народні маси Ромер уважав занадто примітивними і національно пасивними. Його лише непокоїла галицька інтелігенція, котра мала провід над народними масами. Вона є й буде головною перепоною до абсорбування Польщею русинської людності, як він постійно виражався. А тому, розкривав свої плани Ромер, проти української інтелігенції мусить бути переведена безоглядна консеквентна боротьба всіма способами, яких є немало...

Ні, запевняв Ромер, українці, як східні, так і західні, не є якась поважна сила, з якою реальний польський політик мусів би рахуватися. За добре продуманої послідовної національної політики, мовляв, «від українців у Річі Посполитій за пару десятків літ не зостанеться й сліду... Для цього поляки мусять позбутися своїх колишніх романтично-месіаністичних мрій і, закачавши рукави, приступити до твердої праці над скріпленням свого етнічного ядра, над побудуванням своєї новітньої національної, економічної й державної структури».

Поляки, втішившися в 1920 році з пропозицій Леніна одержати більші території на сході, не зрозуміли, що ось така щедрість Москви в роздачі української та білоруської землі маскує неспроможність більшовиків підкорити їх одразу через власну слабкість. Про ці політичні розрахунки більшовицької Москви скаже згодом польський дослідник Адам Прагер: «Росія не могла погодитися на те, щоб віддати всю Україну, бо це було б рівнозначним із загрозою існування її як наддержави. Але відання деяких теренів білоруських, волинських чи навіть українських на користь Польщі було для Росії до витримання, оскільки це б не сягало далеко на південний схід. Було б це для Росії до певної міри й вигідним, оскільки, не втрачаючи багатств України, це могло спричинитися до послаблення українського націоналістичного руху в середині Росії, а з другого боку послабити молоду польську державу українським націоналізмом в середині Польщі».

Підписуючи Ризький договір 18 березня 1921 року з російськими більшовиками, Польща, як зазначали українські дипломати, на жаль, «могла так відразу перекреслити сі акти і визнати... уряд тимчасового характеру, який тримається лише збройною силою, і то в великій частці чужою, та робить ілюзорною самостійність всіх тих республік, що входять в склад Совітського Союза».

Таким чином, польські політики, залишаючись сліпими щодо реального розв'я-

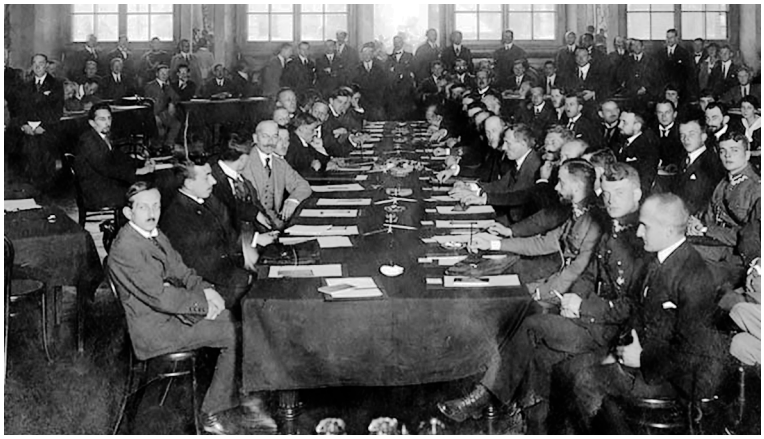

Під час підписання Ризького договору. 1921 рік.

зання українського питання, фактично зрадили своїх партнерів, від чого постраждала незалежність не лише України, а й у майбутньому самої Польщі. Один з її головних творців Юзеф Пілсудський добре розумів, що вона має майбутнє лише за умови гармонійного співжиття всіх націй, які опинилися в кордонах II Речі Посполитої. З огляду на це він заявляв про те, що хотів би бачити на окраїнах національну політику без принижень і без тиску під гаслом «горе переможеним». І якби політика Пілсудського втілилася б у життя, то включення у межі польської держави великої території, на якій проживала українська більшість, могло б, незважаючи ні на що, не призвести до трагедії, бо Польща стала б нормальною багатонаціональною країною і дотримувалася б засад рівноправ'я всіх народів.

Однак у Європі, визнає поляк Ян Хастан, «було створено колоніальну територію з українського народу, який в австро-угорській державі мав великі права, виховав власну інтелігенцію, чиновницькі кадри, а в тій польській державі вже мав менші права, ніж араби у французькому Алжирі. Українцям майже був закритий доступ до посад у поліції, до офіцерського складу у війську, до посад війтів, працівників адміністрації, було майже ліквідовано українське шкільництво».

Польська політична еліта не могла собі усвідомити, що відродження в цей період Української Народної Республіки та її самостійне існування повертало споконвічні загальнолюдські права не тільки українському, але й десяткам інших народів. Завдавши УНР удару в спину, Польща допомогла московським більшовикам повалити українську державу та закріпилася сама на значній українській етнічній території — в Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші, Берестейщині, Волині та Галичині. Але тим самим польські провідні кола не передбачили загрози зі сторони перефарбованого на червоно російського імперіалізму і пішли на розвал УНР — цієї держави, яка охороняла їх від тієї загрози. І це в той час, коли більшовизм міг бути розгромлений зусиллями обох народів, або хоч би за умови нейтральності поляків стосовно України.

Цією недооцінкою значення української держави польський уряд фактично приготував четвертий поділ Польщі, який наступив заледве по двадцятилітньому її існуванні. Це передбачав американський часопис «Нешнл», який ще 16 лютого 1921 року вмістив статтю журналіста Джеймса Гонейджа «Як довго проживе Польща», в якій на основі ретельного аналізу є такий висновок: «Польщу заберуть — Росія, або Німеччина. А правдоподобніше — обі з них».

І Москва одразу ж розпочала підготовку до майбутнього поділу, використовуючи українців з партквитками РКП. Групи українських комуністів, які існували в Німеччині, 2 березня 1921 року були об'єднані в одну партійну організацію на програмних положеннях КП (б) У, якій доручалася на тому етапі головна місія — охопити впливом робітничі колонії галичан у Німеччині — Бремені, Гемелінгені й Дельменхорсті, яких там нараховувалося близько шести тисяч.

Спеціальні пропагандисти були відправлені до Чехословаччини, котрі мали обробляти інтернованих галичан для виїзду до УСРР. Для розробки генерального плану діяльності українських більшовиків у Європі до Берліна прибув уповноважений Комінтерна для ведення партійної роботи в Східній Галичині Ясінський. Протягом трьох днів березня 1921 року під його керівництвом у Берліні відбувалася спеціальна конференція, яка ухвалила конкретні рішення щодо поширення комуністичних ідей в Східну Галичину:

«1. Получити існуючі тепер закордонні комуністичні групи, заінтересовані роботою в Східній Галичині, а саме берлінську групу комуністів України і віденський комітет Комуністичної партії Східної Галичини задля спільної роботи в Східній Галичині.

2. Створити спільний керівний орган із осідком у Відні (до остаточного порозуміння щодо складу цього органу берлінська група комуністів України висилає свого делегата до Відня).

3. Виділ керівного органу має : а) негайно нав'язати контакт із Східною Галичиною, щоби підняти там роботу; б) витворити кадри партійних робітників поміж емігрантів, зокрема з-поміж інтернованих українців-галичан у Чехословаччині, та зорганізувати в Чехії пропаганду; в) видати партійний український орган з метою пропаганди комуністичної думки в краю і на еміграції.

УВАГИ: до а) — вислати одного товариша до Галичини; до б) — зорганізувати курси для майбутніх партійних працівників і зорганізувати комгурток у Чехії; до в) — платформа часописі.

4. Нав'язати контакт із партійними організаціями і чинниками, які на підставі своїх мандатів можуть допомогти в роботі в Східній Галичині».

Але цим робота українських комуністів у Німеччині не обмежилася. Вона тільки розгорталася і не тільки для Європи. Саме вони засновували у Берліні комуністичну партію…США.

XLVI. «КОТРІ-ТО НАРОДИ І ДЕРЖАВИ В ТЯЖКИЙ ДЛЯ НЕЇ ЧАС БУЛИ ЇЙ ПРИЯЗНІ, А КОТРІ ВОРОЖИМИ»

Поразка української національної революції 1917—1921 років мала багато причин. Якщо порівнювати їх з періодом Гетьманщини, то першою виступає відірваність від національно-визвольного руху багатьох відомих діячів владної еліти імперії. Розшматована на губернії Україна не змогла дочасно виростити плеяду загальнонаціональних провідників, а ті українці, які вибилися на високі посади в структурі державної влади Російської імперії, не мали ні усвідомлення, ні політичної волі очолити революційний здвиг рідного народу. Зокрема, до його проводу не приєднався голова Державної Думи Росії Михайло Родзянко чи міністр закордонних справ Михайло Терещенко, в жилах яких текла українська кров — вони, як і багато інших високопосадовців Російської імперії, свою місію вбачали лише у її відродженні оновленою. Тобто, не повторився прецедент Хмельниччини, коли вихідці з реєстрової старшини знайшли порозуміння з черню й окремими представниками навіть спольщеної української шляхти в ім'я визволення з-під польського гніту.

Що ж стосується зовнішніх чинників, то тут головна причина полягала в неусвідомленні Заходом значення новопосталої Української держави в Східній Європі після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій. Адже досягаючи своїх національно-політичних змагань, українці з великою симпатією і прихильністю стежили за визвольним рухом інших поневолених народів, надаючи їм моральну і матеріальну допомогу. Водночас Уряд України намагався нав'язати приязні і дружні відносини з усіма новими національними державами і вже з 1917 року робив спроби довести до зближення і порозуміння всі ті країни в культурному, економічному і політичному відношенні. Тільки таким шляхом, вважали в Києві, можна усунути грізну небезпеку російського імперіалізму, закріпити свою державну незалежність і запевнити економічний розвиток та добробут вільних народів. І лише об'єднані нові національні держави представлятимуть самі по собі велику силу і кращу запоруку миру і культури на сході Європи.

І Україна взяла на себе цю місію. Велику діяльність здійснювали дипломати України тоді для утворення на Сході Європи свого роду Антанти держав, що відокремились від колишньої Російської імперії й були зв'язані між собою спільністю політичних і економічних інтересів. Утворення такої Антанти в складі України, Польщі, Литви, Латвії, Естонії і Фінляндії, без сумніву являло собою значну користь не лише для Української Народної Республіки, але й усієї Європи. Планувалося, що «1) Вона буде поважним політичним успіхом в боротьбі проти російського імперіялізму, як совітського, так і всякого можливого в майбутньому.

2) Вона спричиниться до консолідації політичних і економічних відносин на Сході, до усунення грізної небезпеки «балканізації» Східної Европи, й таким чином буде аргументом проти відбудови Росії в очах Великої Антанти.

3) Вона відділяє Німеччину від Росії й таким чином служитиме перешкодою проти можливих у майбутньому спроб Німеччини відбудувати єдину Росію.

4) Результатом утворення такої Антанти може бути певна солідарність Держав, що її складатимуть у відношенні до провідних Держав Великої Антанти і через це зміцнення їх політичного впливу на Заході. Посередньо з цього виникне й зміцнення впливу України, оскільки Україна матиме такий вплив серед других членів Східньої Антанти».

Разом з тим, наголошувалося в пояснювальній записці міністра закордонних справ УНР Андрія Ніковського, треба мати на увазі, що невступ до цієї Антанти Української Народної Республіки матиме наслідком ослаблення того морального впливу, яким вона, не дивлячись на тяжкі політичні умови, значною мірою користується і досі на узбережжі Балтійського моря, і спричиниться до надмірного поширення на Сході впливу «другої Великої окраїнної держави — Польщі. Само собою єсть ясно, що така ізоляція України надзвичайно шкідливо відбилася б на її успіхах в боротьбі з російським імперіялізмом, й понадто ослабила б її політичну позицію при творенню будучого Чорноморського Союзу, в якому Україна мусить бути головним із звен, що зв'язують Чорне море з Балтійським».

Організовані УНР у Німеччині наради послів прикордонних держав, що витворилися на терені колишньої Росії — України, Фінляндії, Латвії, Литви, Білорусі, Естонії — мали сприяти порозумінню цих країн, швидшому усвідомленню ними необхідності об'єднувати свої зусилля щодо розбудови нових політичних реалій у Східній Європі. Скажімо, після такої наради 8 листопада 1919 року було ухвалено, що «доконечну координацію політики і праці пограничних посольств посли старатимуться осягнути шляхом уладжування товариських нарад, сходин, виміннюванням інформацій та вузькими взаїмовідомими пресових та інформаційних бюр».

Висловом дружніх відносин УНР і балтійських держав був єдиний дипломатично-політичний фронт, який утворився під час Мирової конференції в Парижі. Там делегації згаданих держав працювали в контексті і порозумінню і часто представляли і перед Мировою конференцією, і перед великими державами спільну платформу.

Таким же було ставлення Української Народної Республіки і до новоутворених кавказьких республік, про що означувалося в нотах, висланих до міністерств закордонних справ Грузії, Азербайджану, Вірменії, а також до Кубані та Дону.

Уряд УНР не вів ніякої імперіалістичної політики і не мав таких намірів, але захищав тільки свої права на вільне державне життя. Україна хотіла жити в мирі і згоді з Росією, яка б форма влади там не існувала, але за умови, що більшовицька влада мала змиритись і погодитись з існуванням незалежної УНР. Її уряд, будучи переконаний, що більшовицька форма внаслідок повної руїни всієї країни згине, а нова демократична російська влада на зміну їй не зможе швидко встановитись, бо на перешкоді цьому буде як руїна господарської, технічної та державної організації, так і національна психіка і способи соціальної і політичної роботи.

До цього часу однак, вважали в Україні, всі національні держави, утворені на терені колишньої Росії, повинні утворити сильну і життєву спілку на зразок чорноморсько-балтійського союзу з включенням Польщі і Румунії. Усі нові національні держави повинні були зрозуміти, що без незалежної України їхнє незалежне життя немислиме.

Виходячи із засади, що проблема Сходу Європи може бути розв'язана тільки за умови повного задоволення національно-державних змагань народів колишньої Російської імперії, тобто їхнього самостійного і незалежного існування новоутворення держав, котрі, об'єднавшись на грунті спільних політичних військових і господарських інтересів, могли б скласти могутні коаліцію — Уряд УНР ставив на порядку денному своєї закордонної політики реалізацію ідеї Чорноморського Союзу.

До неї українська державна політична думка поверталася в ті роки дуже часто, але різні політичні й мілітарні катастрофи, які переживали новоутворені держави на терені колишньої Росії, а також невиразність і невикристалізованість державної думки урядів і політичних угруповань Дону і Кубані, не дали можливості її вчасно реалізувати.

Коли стало зрозуміло, що більшовики безупинно й непохитно здійснюють стару російську імперіалістичну політику, пристосовуючи тільки ідеї дореволюційного імперіалізму до своєї ідеології, і коли їх ось-ось мала визнати Західна Європа, ідея союзу державних новотворів на сході Європи, а особливо ідея союзу Причорноморських держав, набрала особливої ваги і всіма обставинами нової політичної кон'юнктури вимагала своєї реалізації.

Необхідність такого союзу диктувалася не тільки завданнями дня, а й прогнозом взаємних політичних відносин Росії до країн, які входили до революції до її складу. Такий прогноз підказував: у чиїх би руках не була влада в Росії — вона довгі роки буде змагатися повернути ті терени, що відсепарувалися від неї, в рамки своєї державної організації і використовувати їх для своїх політичних, господарських і культурних інтересів.

Основним постулатом Чорноморського Союзу мало бути: реалізація ідеї самовизначення народів і визнання всіх держав, що повстали на території бувшої Російської імперії. Для того, щоб такий союз дійсно був авторитетним і правосильним, Уряд УНР вважав необхідним: до його складу повинні ввійти ті країни, які твердо й ясно виявили свою волю до самостійного державного життя і мають свої правні Уряди. Такими державами були: Україна, Кубань, Грузія, Азербайджан і Вірменія. При цьому ставилося також завдання не віддати Білорусь під вплив Московщини, як і під безпосередній вплив Антанти, оскільки це підірвало б у самій основі силу континентально-європейського союзу, а відтак не вдалося б сполучити Балтику з Чорним морем водним шляхом, який був би однією з головних артерій сили цього союзу.

Не менше важливою, коли не найважливішою, була для України і донська справа, а радше справа Південно-Східного союзу: Донщина, Кубанщина, Чорноморщина, Астраханщина, Підкавказзя, оскільки саме ці землі лежать на великому шляху з Європи до Центральної Азії: до Персії і Туркестану, до земель, природні багатства котрих великі, але повністю не були ще використані. Віддавати ці землі під безпосередній політичний вплив Московщини, вважали в Києві, було б рівнозначним із замкненням собі в майбутньому дверей до Центрально-Азійського Сезаму.

Розв'язання білоруської і донської справи дало б змогу зорганізувати грандіозний союз народів континентальної Європи й Азії, до якого ввійшли б, крім держав Почвірного союзу, також Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Білорусь, Україна, Персія і Туркестан. Цей союз народів можна було б зв'язати цілою системою водних

і залізничних шляхів, які причинилися б до небувалого доти піднесення їхньої культури й добробуту.

Однак, з огляду на події, що розвинулися на території колишньої Росії, Україні не вдалося взяти провід над формуванням вільного, демократичного союзу, як цього вимагало наше державне становище, враховуючи територію, кількість населення, природні багатства і географічне положення. Українській державі довелося три роки витримувати натиск червоної і білої Росії, а відтак вона опинилася навіть у гірших умовах від інших державних новотворів. Останні, не ведучи війни, змогли за цей час сконсолідувати свої національні сили, зміцнити внутрішнє і зовнішнє становище і піднятися з економічної руїни. Зокрема, у більш сприятливих умовах відбувався процес державотворення в Прибалтиці. Будучи необтяжені війною з більшовиками, там зуміли закласти міцніші, ніж в Україні, підвалини самостійного державного життя і закріпити своє становище в міжнародному плані, добившись і визнання з боку великих держав, і одержати від них значну матеріальну допомогу.

Уряди балтійських держав із страху перед більшовицькою Росією і під натиском своїх лівих партій, що домагалися нав'язання дипломатичних зносин з радянською Україною та укладення торговельного договору з нею і при цьому якомога швидшого повернення своїх громадян з УСРР, дали зрозуміти представникам УНР про зміну своїх політичних векторів. І цьому не доводилося дивуватися, бо, як виражався посол УНР у Німеччині Микола Порш, «кожна нова держава Сходу є егоїстична і в ту сторону гне, де Париж дме».

Український народ не дістав від Антанти ніякої підтримки — ні моральної у формі визнання його державності, ні матеріальної в боротьбі з більшовиками, захищаючи своїми грудьми Західну Європу перед ними. Українська справа постійно натрапляла в державах Антанти на величезні перешкоди, оскільки там вважали, що вона є «складовою частиною незвичайно важкого до розв'язання російського питання. Скільки разів не підходили державні чинники антантських держав до українського питання, завжди трактували його в зв'язку з тим чи иншим вирішенням проблеми Росії». За словами Симона Петлюри, «починаючи з 1918 року і кінчаючи 1920 р., Україна фактично була забльокована і перебувала в таких обставинах, що не дозволяли урядові її заопікуватись як слід військово-амуніційним та всяким іншим задоволенням потреб нашої боротьби».

У ноті керівників УНР до Найвищої Ради Союзних і Сполучених Держав зазначалося, що блокада Заходу «позбавляє Уряд Української Народньої Республіки змоги заосмотрити військо і населення медикаментами і санітарним матеріялом і таким чином протидіяти страшним епідеміям тифу і холери, що винищують армію і цивільне населення».

Проте відгуку не було, оскільки Захід продовжував перебувати в полоні своєї концепції відродження «єдиної і неділимої» Росії, покладаючись на все нових експериментаторів. У зв'язку з цим відомий український дипломат Арнольд Марголін намагався переконати політиків, котрі зібралися в Парижі, що всі спроби «знищення анархії і установлення закона і порядку при допомозі «пан-російської» Армії — Колчака, Денікіна і Юденича» не дадуть результату. Коли такий великий державний організм,

як Росія, продовжував він у листі до Голови Мирової конференції, — розпадеться, то ніяка фізична або психольогична сила не зможе знов зібрати в тих же самих межах єдину територію, яка складається з ріжнородного населення, походячого з десятків національностей. Єдиним правильним і задовольняючим шляхом може бути подача всілякої підтримки новим державним організаціям, котрі дійсно викристалізувались на території бувшої Російської Держави, котрі мають свої місцеві уряди і своїх представників на Мировій Конференції».

Знищена і знесилена анархією, не маючи транспорту і залишена без торгівлі, відрізана від всього світу Україна чекала на допомогу, яка, за словами Марголіна, полягала в моральній, технічній та економічній підтримці:

«1) Ми просимо моральної підтримки України шляхом негайного її визнання.

2) Технічної підтримки Української Армії в її напруженні знищити анархію шляхом присилки інструкторів, організаторів, зброї, чобіт, одягу, медікаментів і т. і.

3) Ми просимо економичної помічі Україні, котра так потребує підтримки в її відбудованню в засобах комунікації, в будуванні сіті залізничних шляхів, в регуляції і використованню річок і в відшуканої сили в мануфактурних товарах для міста і села і в відшуканні її богатих природніх джерел».

Насамперед, це звернення стосувалося Великої Британії, бо на берегах Темзи, як наголошував нарком закордонних справ більшовицької Росії Георгій Чичерін, «зосередилась уся політична мудрість капіталістичного світу. Державні мужі Темзи вміють бачити далеко й володіють таким відчутям стосовно нових історичних сил, що піднімаються. Увійти в зносини з новою історичною силою, щоб її обеззброїти, ось велич англійського традиційного державного мистецтва, представником якого в даний момент є прем'єр Ллойд Джордж з його гнучністю, з його чуттям до всіх оточуючих політичних і суспільних сил, з його умінням компромісу».

Претендуючи на роль наймогутнішої світової держави і вважаючи європейський континент для себе за поле вільної політичної гри, Англія українськими справами до 1919 року цікавилася мало. Там мало знали нашу історію, хід національно-визвольного руху й економічні ресурси. Тож ставлення Англії до України під впливом різних факторів хиталося від симпатій до ворожості. Представники англійського уряду, розглядаючи питання України, завжди заявляли, що ставляться до неї прихильно, цілком оцінюючи її багатства, але поки що в них зв'язані руки: мовляв, їхня країна «взагалі тримається політики невтручання в російські справи».

У Лондоні не зрозуміли, що Україну висунули на політичну арену об'єктивні фактори економічного і політичного життя, а відтак вони залишалися для англійців малопомітними і не бралися до уваги в усьому їх комплексі. Навіть у питаннях поточної політики, в справах повалення більшовизму Англія не могла переконатися в тому, що без України всі заходи в цій справі будуть даремними.

Не було підтримки і в Парижі, бо «Франція є рішучо проти роз'єднання Росії як політичного організма. Вона визнає право на повну політичну самостійність лише за Польщею і Фінляндією в їх етнографичних межах. Всіх інших держав-алложенів вона рахує частинами Росії, яку бажає бачити складену по федеративному принципу».

А італійський уряд улітку 1920 року, взявши до уваги рекомендації парламенту і всіх без винятку політичних партій, твердо став на позицію визнання більшовицького уряду в Москві «де-факто». Впливи Соціалістичної офіційної партії, що перебувала в безпосередніх зносинах з урядом Леніна і тісно пов'язувалася з III Інтернаціоналом, були в Італії, втомленій і знесиленій попередньою війною, досить сильними. Там навіть 28 і 29 серпня 1920 року в Болоньї відбувся конгрес представників «революційних організацій та партій для визначення засобів зміцнення і поглиблення агітації за політичних в'язнів та за комуністичну Росію». На ньому ухвалили резолюцію на підтримку більшовицької Росії й вимагали від свого уряду її офіційного визнання. Тим паче, що саме в ті дні з Одеси прибув пароплав з «російським хлібом», як висвітлювалося місцевою пресою.

Поставилися до Української державності негативно і в США. Визначивши пріоритетом своїх інтересів збереження Росії в межах і формі колишньої імперії, там навіть не контактували з Дипломатичною Місією УНР, що мала повноваження від Директорії «позискати симпатії американського народу в боротьбі українців о независимість, одержати від Злучених Держав признання Української Народної Республіки та нав'язати торговельні зносини між республіками Америки і України». З Державного департаменту надійшло роз'яснення за підписом Роберта Ленсинга, «що уряд і народ Злучених Держав живо і симпатично зацікавлені долею людей у всіх частинах Росії, включно з Україною; одначе Злучені Держави ані не признали независимость України, ані ніякого уряду, який тепер там є при владі, і послідовно не є приготовані приняти ніяких представників цего уряду».

Державний секретар США узагалі ухилився від зустрічі з дипломатичним представником УНР, чим чітко засвідчив позицію американських властей до України, яку вони продовжували вважати частиною Росії. А щодо визнання її уряду, то Роберт Ленсинг додавав і таке: «Ви можете бути певні, якщо взагалі якийсь уряд буде визнаний, то це станеться тоді, коли це буде всеросійський уряд, бо я не хочу бачити Росію розчленованою».

Не одержавши ніякої допомоги, а також могутнього протектора, який захищав би своїм престижем і своєю силою право України на незалежне державне життя, Уряд УНР «мусів власними силами будувати свою Державу в бурхливий час революції і в той же час боронитися перед большовизмом, який при всіх наших героїчних зусиллях все більше і більше підривав підстави нашої державности і захоплював українську територію та її багацтва. В кінці Українська Народня Республіка, бльокована сусідніми вороже настроєними державами і обтяжена війною з Совітською Росією та Денікіним, дійшла до повної внутрішньої політичної та економичної руїни, а в закордонній політиці не здобула ніякого успіху. Нашим міродайним чинникам не щастило при всіх їх величезних зусиллях переконати инші держави щодо потреби визнання Української Держави, хоч потреби і необхідність такого визнання аргументовано «правом самоозначення» і за нашою слушною справою промовляли гуманітарні, правничі, історичні, політичні і етнографичні мотиви. Міжнародне положення держави вирішує сила внутрішнього її становища, а цеї сили не було в Українській Державі».

Польсько-більшовицька угода про мир, і викликане ним ізольоване становище армії УНР, як і цілковита відсутність боєприпасів, головна причина військової невдачі Уряду Петлюри, внаслідок чого він змушений був опинитись у вигнанні. Але це не протверезило переможців Першої світової, ставки котрих на єдину Росію, Росію Колчака, Денікіна і Врангеля, зазнали остаточного краху. Вони не усвідомили необхідність з нових реалій розглянути українську проблему.

Були підстави вважати, що цією трагедією українства перейметься світ, що Україна займе в новій фразі боротьби Європи з більшовизмом, а через те і в міжнародних комбінаціях, належне їй місце. Тим паче, що на конференції в Ризі Москва дала чітко зрозуміти, що «більшовицька червона рука все-таки не думає кидати зброї і всіх инших засобів, щоби спалити Европу вогнем комуністичної революції».

Після мілітарної невдачі армії УНР на фронті, визнавали українські дипломати, «всіх європейських делегатів переняв якийсь страх перед совітською Росією. Навіть поляки, наші союзники, прямо говорили, що ніхто не відважиться зараз вступитися за нас». Однак Голова Української делегації все-таки звернувся до шведського представника Брантінга і перського — Заке-ек-Давлега. Перший не з'явився в Асамблеї під час розгляду української справи, а другий двічі «з великою симпатією і захватом говорив про Україну. Висловлюючи свій жаль, що зараз Україна опинилася в такому тяжкому становищі», він усе-таки сподівався, «що в скорому часі Україна скине своє ярмо». І хоч з огляду на обставини, які склалися, він змушений «утриматися від голосування, одначе вірить, що ці обставини зміняться і дадуть йому можливість в слідуючій сесії голосувати за приняття України до Союзу Народів».

Але другої сесії для УНР уже не було. І скликаючи в 1922 році в Генуї конференцію за участю російських більшовиків, Захід знову відмахнувся від послідовної концепції Уряду УНР, що таки втілилася в життя аж наприкінці XX ст.: «тільки національна ідея може бути кристалізаційною точкою для нового господарського ладу на Сході та імунізації проти комунізму. Шлях до оздоровлення Сходу веде через вільну українську державу й сумежні з нею національні республіки Кавказу, чим буде утворено велику окрайну смугу, від Фінляндії до Кавказу, яка, все тісніше стискаючи й зменьшуючи російську виразку, кінець кінцем причинеться до її загоєння».

Тодішні міжнародні соціалісти, зазначав В. Косаренко-Косаревич, вважали, що лад, за який вони борються, настане тоді, коли зреалізується можливість використовувати й розділяти всі земні скарби однієї плановою централею. Під таким аспектом цілість Російської імперії на просторі шостої чи п'ятої частини земної кулі «вважалась у них поступом до остаточної мети соціалізму. Зате готові були вони простити творцям такої цілости всі злочини при її здобуванні і цементуванні та збереженні. Ось чому в їхніх очах визвольні рухи і боротьба поневолених народів затавровувались як шовіністичний націоналізм чи реакційний сепаратизм... Особиста людяність і дипломатична чемність «веліли їм висловити мені своє співчуття щодо терпінь українського народу в його колоніяльній підлеглості Росії. Але водночас дорадчували нам, українцям, шукати компромісу в співжитті з москалями й іншими народами Євразії без розривання цілості імперії».

А хіба свої соціалісти були кращими? Хіба в Центральній Раді, очолюваній соціалістами Грушевським і Виниченком, не вмерло гасло: «Хай живе вільна Україна в свобідній Росії!»?

Хтось пішов слугувати великоросам, хтось подався до червоних...

Якщо з вуст окремих представників Української Держави чужинці не чули не тільки української мови, а й таких слів, як «Україна, українці, український» — замість них вони постійно вживали тільки назви «Малоросія, малороси, малоросійський», то хіба могли нас сприймати всерйоз ті, хто не хотів розбудови справжньої України?

Зустрічаючись у 1918 році в Стокгольмі з уже цитованим В. Косаренком-Косаревичем, колишній міністр закордонних справ Росії Терещенко вважав за доцільне наголосити своє «великоукраїнство» супроти «малоукраїнства» вихідця з Галичини. Але той відповів: «Тим сумніше, що ви, син Великої України, воліли служити інтересам чужої Росії, а служіння інтересам Вашої Великої і спільної Соборної України залишили нам, синам Малої Руси-України». Збентежений тим, Терещенко почав виправдовуватися. Мовляв — він є людиною широкого «польоту», а для такої навіть Велика Україна замала, і тому то він вибрав безмежність Російської імперії, яка включає також і Україну.

Такі «великоукраїнці» в еміграції були осередком російської аристократії, яка «трактувала Україну як перехід для реставрації Росії...». Це також не дало тоді можливості Україні виконати «своє міжнародне завдання: бути огнищем справжнього демократизму серед народів Сходу і одною з підстав нормального економічного розвитку всеї Европи».

Західний світ тоді так і не усвідомив значення України. Його лідери не зрозуміли застереження Симона Петлюри, що «всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріяльними ресурсами і мілітарною відпорністю, може бути базою, підставою більш-менш незахитнього життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки повстання і зміцнення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і привести до остаточного та безповоротного поділу її».

Герман Гуммерус.

Однак замість того, щоб зрозуміти автохтонне українство, Захід пішов на співпрацю з більшовицькою Росією. Тож тому Заходові, який тоді Україна захистила від східної орди, залишилося вічне нагадування фінського дипломата Германа Гуммеруса, котрий наприкінці 1920 року застерігав: «І як колись знов скине Україна чуже ярмо, то вона певно пригадає собі, котрі-то народи і держави в тяжкий для неї час були їй приязні, а котрі ворожими».

XLVII. СИЛА ЗГОЛОДНІЛОЇ РОСІЇ

Головний інструмент обдирання українського села для забезпечення російського пролетаріату запропонував нарком продовольства УСРР Олександр Шліхтер — він обіцяв взяти хліб для нього через комітети бідноти, які розшарують трудівників за класовою ознакою й контролюватимуть сам процес вивезення «лишків». Саме вони, вважав він, «будуть служити єдиним класовим оплотом проти куркульського впливу в українському селі і єдиними місцевими продовольчими органами, які забезпечать Українському Наркомпроду найбільший успіх хлібної заготівлі».

Але заготовити хліб в українському селі, в тому числі завдяки присланим з півночі продзагонам — це половина справи. Його ще треба було вивезти до промислових центрів Росії. Тож Ленін, виступаючи 26 січня 1920 року на безпартійній конференції Краснопресненського району Москви, заявив: «Ради восстановления транспорта мы создаем трудовые армии …».

Оскільки з України треба було вивозити до Москви не тільки хліб, а й донецьке вугілля, тому й почали творити нову, так звану трудову армію. Зокрема, нарком у справах національностей більшовицької Росії Сталін, котрий тоді перебував у Харкові як представник Кремля, наказом по військах Південно-Західного фронту від 7 лютого 1920 року залучив діючу армію до трудової повинності — насамперед до заготівлі й доставки до Росії продовольства й палива.

Проте в Москві й далі намагалися творити видимість добровільного союзу з українськими більшовиками щодо вивезення продовольства й палива, відтак оформили спеціальне положення про Українську раду трудової армії, яке погоджено з всеукраїнським ревкомом, що не мав жодних легітимних повноважень від українського народу. Для Леніна, який підписав даний документ, важливим було те, що на чолі цієї ради стояв Сталін, уже неодноразово перевірений в українських справах.

І той справді вмів добиватися поставленої мети, залучаючи на цей фронт російські військові підрозділи, зокрема, бійців 42-ї дивізії, які відтепер вважалися Українською трудовою армією. Зрештою, Сталін у своїх зверненнях до бійців цієї дивізії і не приховував для кого вона має працювати — для потреб Росії. Московська «Правда» 16 квітня 1920 року відзначала, що протягом березня з Донбасу відвантажено 11 мільйонів пудів вугілля. Якщо на початку лютого кількість шахтарів і їхніх сімей було 525 тисяч осіб, то в квітні ця цифра зросла до 770 тисяч. Відтак Ленін у вересні 1920 року міг уже тішитися, що «відбудований Донецький басейн, який дає величезну кількість палива…». А завдяки цьому можна було запустити й транспорт, який доставить і хліб, і вугілля, і цукор, і залізну руду з України.

Ще багата Україна офіційно не стала повністю під омофор більшовицької Москви, а звідти у вересні 1920 року вже зажадали вивезти з Наддніпрянщини 57 мільйонів пудів зерна нового врожаю. Зрештою, цю цифру визначають за мінімальну, вимагаючи «звернути увагу на негайне збільшення кількості вагонів, які щоденно посилаються Україною для Росії».

Спротив місцевих селян реквізиційній діяльності більшовицьких військових прод-

загонів на теренах України повсюдно жорстоко переслідувався, ті, хто виступав проти грабіжницьких акцій непрошених гостей з Росії, оголошувався ворогом народу, бандитом, а покарання їм, як правило, визначалося смертною карою. Всі противники більшовицької влади оголошувалися поза законами Російської Федеративної Радянської Республіки, про що прямо вказувалося в наказі № 49 від 20 листопада 1920 року Ольгопільського повітового військово-революційного комітету.

Військовий продзагін.

Таким чином діяли всі прислані з Росії каральні підрозділи. Наприклад, так званий революційний трибунал 12-ї стрілецької дивізії Петроградської ради в складі головуючого Веренітина, членів Антонова і Миловидова ухвалив 20 грудня 1920 року смертні вироки через розстріл українським селянам Кривоозерської волості Херсонської губернії Петру Осмеркину, Казимиру Шатковському та Євстахію Парушевському іменем РСФРР.

Роль подібного ката від імені Росії взяв на себе і начальник особливого відділення Всеросійської надзвичайної комісії при 60-й дивізії Г. Чорнобильський. Розстрілявши 16 молодих українських патріотів Тиврова Вінницького повіту Подільської губернії, цей злочинець цинічно нахвалявся перед місцевими мешканцями: «Предупреждаю, что Особое отделение, являясь высшим органом Всероссийской Чрезвычайной комиссии в районе 60-й дивизии, исполняя волю рабочих и крестьян России и Украины, будет и впредь беспощадно расправляться со всеми теми, кто своими действиями вредит советским республикам и подрывает мощь их защитницы Великой Рабоче-Крестьянской Красной армии… горе им — их ждет жестокая кара; их ждет высшая мера наказанья; их ждет РАССТРЕЛ».

Спроби місцевої влади захистити селян від грабежів і розбоїв продзагонів зустрічали рішучий спротив більшовицької влади. Так, голова Чорнухинського волвиконкому Сатура, який підтримав скарги земляків-хліборобів на свавілля реквізиторів, одержав таємного листа від голови Лохвицького повітового виконкому Неліпи, повітового комісара Літорина й командира продзагону Бондаря з такими роз'ясненнями: «Вы совсем неуместно вмешались в работу продотряда Лохвицкого Уездпродкома. В своей работе Уездпродком подчинен исключительно Москве и выполняет ответственные задания, возложенные на него лично тов. Лениным. А поэтому приказываем: впредь всех жалобщиков-крестьян, подающих вам жалобы на действия продотрядов, — арестовывать, вместе с их жалобами направлять в Уездпродком для соответствую-

щего рассмотрения и наказания, т. к. все действия отрядов — строго законны и отвечают указаниям свыше. Законы нашей революции обязательны для всех, а исключения, о которых Вы упоминаете, мы допускать не имеем никакого права».

Той же Неліпа в квітні 1921 року знову ж таки таємно повідомляв того ж Сатура, що «во исполнения директивы бывшего председателя ВЧК Ф. Э. Дзержинского о твердом закреплении Советской власти на Украине приказываем: арестовать 5—10 заложников по Вашей волости из числа зажиточных — контрреволюционно настроенных. Арестованных содержать как заложников при волостной милиции. О дне прибытия в Чернухи специального трибунала ЧК вы будете уведомлены особо».

Ленін справді тримав на контролі заготівлі хліба в Україні, бо це питання регулярно розглядалося на засіданнях політбюро ЦК РКП (б). Скажімо, 15 лютого 1922 року заслуховувалася доповідь спеціального його посланця Фрумкіна про становище на Україні. Через три дні розглядаються питання «Про Наркомпрод України» і «Про вивезення продовольства з України», а ще через два дні — «Про заходи щодо посилення підвезення й навантаження хліба на Україні». А коли ситуація для більшовиків стала загрозливою, то на засіданні 16 липня 1921 року саме Ленін запропонував призначити Троцького наркомом продовольства УСРР.

На таких же «законних» підставах і вказівках «свыше» уряд Леніна викачував продовольство також з прилеглих українських етнічних регіонів, які він категорично відмовлявся приєднати до УСРР, — Слобожанщина, Нижнє Подоння, як і Кубань, були потрібні для більшовиків насамперед для того, щоб мати можливість вивозити звідти «хліб і другі засоби харчування, а також сирівці». Там з 1920 року Москвою навіть заборонялась діяльність українських лівих політичних партій, оскільки, скажімо, «перед Кубанью самой жизнью выдвигалась первая основная задача — дать России хлеба, подкормить голодную страну и ее рабочие центры».

І хліб від українців Північного Кавказу Москва намагалася брати одразу ж, як тільки утвердилася в цьому регіоні. Щоправда, виробники збіжжя не збиралися віддавати його в ім'я ідей всесвітньої комуни, відтак спротив переріс у справжню війну, яка поширилася плавнями, хуторами й станицями. Тоді російські більшовики ввели сюди додаткові збройні відділи з північної Росії: Івано-Вознесенська губернія направила додатково 878 членів каральних загонів, Калузька — 895, Московська — 2.225, Нижегородська — 1.550, Тверська — 1.356, Ярославська — 1.158, Орловська — 1.355, Пензенська — 1.017, Рязанська — 1.544, Тульська — 1.545, Владимирська — 1.418, Костромська — 811, Псковська — 1.081, а всього — 16.833.

Ця боротьба за хліб українців Кубані супроводжувалась війною з місцевими повстанцями, яких більшовицька влада іменувала петлюрівцями. В Казахстані, де тамтешні українські хлібороби також виступили проти непомірних реквізицій зерна, їх уже іменували махновцями й засуджували на тривалі терміни позбавлення волі, які необхідно було відбувати на безлюдному острові в Аральському морі.

З цього часу український хліб стає в руках Москви важливим інструментом у її політичних комбінаціях на міжнародній арені. Експорт українського хліба тепер є «одним з тих найбільш забезпечених і надійних моментів, за яким капіталістична Європа по-

винна піти на чесне співробітництво з країною робітників і селян. Зокрема, в листопаді 1920 року в обмін на український хліб російські більшовики зажадали від Латвії визнання нелегітимної УСРР. При цьому особливо наголошувалося: «насамперед необхідно було б, щоб Латвія відмовилася від політики визнання і підтримки Петлюри».

Навіть у страшні місяці 1922 року, коли різко зростає кількість голодуючих на півдні України, ставленик Москви, керівник Раднаркому УСРР Християн Раковський погрожує англійському міністрові закордонних справ лорду Керзону припиненням поставок українського хліба, якщо Велика Британія не знайде шляхів замирення з радянською Росією.

Український хліб використовувався для тиску під час переговорів не тільки з прибалтійськими державами чи Англією, а й з Італією, Туреччиною, Фінляндією. Японією... Постановою ЦК РКП від 13 вересня 1923 року передбачалося, в зв'язку із спробою експортувати більшовицьку революцію в Європу «якомога швидше перекинути в Німеччину 10 мільйонів пудів хліба (пшениці й жита)».

Подібне ставало можливим і тому, що українські залізниці вже були повністю під російським контролем. Один з найбільших ворогів української державності Лейба Троцький ще в ході бойових дій проти УНР зрозумів роль патріотів-залізничників, які організовували перевезення від Дону до Збруча. Тож з метою вилучення з транспортного процесу так званих саботажників, він у жовтні 1920 року проводить у життя наказ про переведення їх на східні й північні залізниці Росії. У Харкові була спеціально створена структура на чолі з Дронговським, від якої голова московської надзвичайної комісії з посилення роботи залізниць Півдня Росії Ємшанов вимагав не пізніше 25 листопада 1920 року «представить ЦНКОМ персональные списки лиц, подлежащих снятию с дорог Украины и откомандированию на дороги Севера».

Відтак посипалися рапорти про виконання цих вказівок. У поспіху переміщували навіть тих, хто ніякого відношення не мав до українських повстанців чи їм співчуваючим — просто міг не сподобатися начальству. Зокрема, 13 січня 1921 року начальник Катеринінської залізниці в листі до керівництва Південного округу залізниць дивувався, чому на Північ відправляється начальник комерційної служби К. Труфанов, мовляв, «он не инженер и не украинец».

Нова хвиля переміщень на північ розпочинається після того, як 17 травня 1921 року в Лиманському районі був зупинений пасажирський поїзд і вбито кілька відповідальних більшовицьких працівників. Через кілька днів за участю Раковського відбулася нарада, на якій ухвалено посилити охорону залізниць і розробити нові заходи для цього. Одним з таких заходів — створення підпільних чекістських загонів у Лиманському районі, а також повернення до практики переміщення патріотичних українців-залізничників.

Четвертого червня 1921 року засідання комісії Донецьких залізниць ухвалило «пересмотреть весь личный состав политработников наиболее угрожаемых по бандитизму участках как Лиман, Славянск, Попасная и Гришино и слабых и недисциплинированных товарищей заменить более выдержанными и стойкими, возбудив единовременно ходатайство перед Центрсмотрком Упр. о командировании с дорог севера

на Дон. дорогу надежных товарищей, в которых ощущается острый недостаток на Дон. ж. д.».

Подібна проблема стояла перед більшовицькими комісарами і в районі Кременчук—Знам'янка. Так, 30 травня 1921 року в Харкові було ухвалено «дать телеграмму о подготовке списков лиц, подлежащих откомандированию или перемещению по политическим соображениям, предварительно собрав соответствующий материал по тому или иному делу», і «немедленно устроить переброску надежных и стойких полит и спецработников на ст. Знаменка».

Таким чином, українські залізниці ставали неукраїнськими за духом. Українці ж справді, одержували квиток в один кінець далекої дороги, де вони опинялися в повній національній ізоляції, а відтак це прискорювало процес їхньої асиміляції. Це чітко проглядалося в спеціальній інструкції від 26 січня 1921 року про проведення даних політичних переміщень: «В целях устранения с дорог Украины железнодорожников, способствующих распространению бандитизма, Президиум Цектрана постановил приступить к перемещению с дорог Украины на дороги Центра, Севера и Востока элементов, оказывающих прямое или косвенное содействие бандам и их замене железнодорожниками, могущими быть опорой советской власти и ее борьбе за укрепление Советского строя».

Після цього робота перемістилася в низові структури. Протягом короткого часу на Донецьку залізницю було перекинуто 24 політпрацівники і 35 технічних керівників, на Південну — 36 технічних працівників, на Катерининську — 10 політпрацівників і 42 технічних, на Києво-Воронезькій політпрацівники змінювалися кожні 1—2 місяці, технічних перекинуто 81. Місцеві ж виїжджали на схід і північ. На Києво-Воронезькій визначено в районах Київ—Полтава—Льгов—Черкаси—Бахмач 32 особи, 30 перекидалися на північні залізниці, 111 — в межах України, на Катериненській відповідно 39, 15, 126, Донецькій з Основ'янського, Лиманського, Слов'янського, Луганського, Дебальцевського й Попаснянського районів відповідно 400, 253, 350, на Південній з Харківського, Мелітопольського, Знам'янського, Полтавського й Лозівського відповідно 2.807, 29, 47.

Значної шкоди українству в цей час завдавав Володимир Винниченко, котрий з еміграції повернувся до активної участі в розбудові радянської України. Ініціативу в цьому плані проявило й політбюро ЦК КП(б) У, яке 31 травня 1920 року запропонувало ЦК РКП призначити Володимира Винниченка «нашим послом за кордоном».

У Москві, з усього видно, зацікавилися пропозицією українських більшовиків, відтак доручили їм притягнути відомого політичного емігранта до співпраці в комуністичному будівництві в Україні. Однак, коли він прибув до Москви, то секретар ЦК РКП Лев Каменєв зажадав від нього підготувати спеціальний меморандум щодо чергових завдань політики в Україні. Цей документ мав засвідчити, очевидно, про світоглядні позиції як самого Винниченка, так і його соратників, що перебували в еміграції. Від його змісту також залежало, наскільки будуть прийнятними погляди Винниченка для російського більшовизму, а відтак і їхнє «добро» на надання керівної посади для нього.

Винниченко намагався переконати Кремль не тільки у своїй відданості справі будівництва комунізму в Україні, але й необхідності його активної участі в даному процесові, незважаючи на те, що соратники Леніна дали йому чітко зрозуміти про недоцільність цього. Політбюро ЦК КП (б) У, якому Москва доручила оцінити плани Винниченка, 1 вересня 1920 року ухвалило в своїй постанові: «Якщо декларація виявиться прийнятною — в партію прийняти, запропонувати ЦК РКП включити його до складу ЦК КПУ і призначити заст. Голови Раднаркому і наркомом закордонних справ».

Крім того, вже тоді українські більшовики вважали за необхідне відмінити поїздку на переговори від імені УСРР Дмитра Мануїльського, «а делегувати замість нього т. Винниченка». Однак після того, як вивчили його меморандум, політбюро ЦК КП (б) У ухвалює «доручити т. Раковському вказати т. Винниченкові на необхідність детально роз'яснити в декларації моменти про куркульство і про національну державу», а також «вважати його прийнятим остаточно в партію. Запропонувати, як і всіх членів партії, ЦК на засідання ПБ".

Це не влаштовувало першого голову Уряду УНР, відтак незабаром Винниченко знову опинився за кордоном. Звідти він пробував впливати на події в Україні. Повноважний представник УСРР у Чехо-Словаччині М. Левицький повідомляв восени 1921 року з Праги, що коли готувався Другий Зимовий похід Армії УНР, Винниченко виступав проти розгортання повстанського руху в Україні. Він тоді написав листа до Михайла Грушевського, аби «той звернувся безпосередньо до Москви з пропозицією організувати національно-комуністичний уряд на Україні з партій — КП (б) У, УКП і УПСР. Він вважає, що питання ліквідації повстанського руху цілком залежить від розвитку національного питання».

Прекрасно розуміючи, що Москва не піде на таку пропозицію, Винниченко водночас уважав, що необхідно використовувати сприятливий момент для тиску на Уряд РСФРР. У той же час таку поведінку Винниченка в еміграції уже згаданий Левицький оцінював як «ще раз вилізти із своїм іменем і виступити так чи інакше, аби себе реабілітувати, бо в очах усіх він остаточно скомпрометований і сам не знає, куди йому примкнути остаточно. З пролетаріатом він іти більше не може, в Україну дорога закрита, ніхто йому більше не вірить...».

Справді, коли пізніше Володимир Винниченко спробував вести агітацію серед української еміграції за повернення в Україну, а сам тим часом не збирався покидати демократичний Захід, до нього прислухалося небагато співвітчизників. Відтак багато з них тоді мали повне право повторити слова Івана Франка стосовно Винниченка, але вже з іншим смислом: «І відкілля ти такий узявся?».

Зовсім іншими ставилися завданнями з перших днів вимушеної еміграції Симоном Петлюрою. Головне — об'єднанати не лише вихідців з Великої України, а й усіх земель, освоєних нашими предками. Скажімо, постійно цікавився можливими тісними зв'язками з українцями Далекого Сходу, що створили на тихоокеанському узбережжі своєрідну Зелену Україну. Але особливу увагу приділяв зближенню з Кубанню. Спільність історичної долі, національних завдань, як і спільність інтересів УНР і Кубані в боротьбі за незалежність — були ідейною базою справді щирої прихильності його до

цього куточка української етнічної території. Сповідуючи етнографічну єдність українського народу, Голова Директорії вважав Кубань, при прагненні повного збереження її державної незалежності, виразником української політики на південному сході, більше того — провідником української національної ідеї на Сході. Саме Кубань служила тим мостом, що зв'язував Україну, наприклад, з Кавказом.

Тож за ініціативою й під безпосереднім керівництвом Петлюри дипломати УНР розробляють проект договору про Чорноморський союз, до котрого залучаються Кубань, Грузія, Азербайджан і Вірменія. Всі вони об'єднуються, виходячи з щирого і твердого переконання в спільності історичної долі і завдань і з метою спільної боротьби за визволення від більшовицької влади.

А ще Голова Директорії й Головний Отаман військ УНР добивався того, аби інтерновані вояки Армії УНР могли вчитися — до України не могло повернутися жодного неграмотного. Тому інтерновані українські вояки вступали не тільки до чужинських університетів, а й закладених у Європі своїх — Українського вільного університету у Відні, Української господарської академії в Подєбрадах, Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова в Празі…

Симон Петлюра ще вірив також в успіх Другого Зимового походу Армії УНР в Україну. Наприкінці вересня 1921 року дані розвідки з повстанських районів України свідчили, що більшовицькі сили на Правобережжі, стали збільшуватися. На початок жовтня тут уже налічувалося 15 піхотних і 13 кінних дивізій (загалом до 250 тисяч багнетів і 60 тисяч шабель, не рахуючи різних місцевих підрозділів і військ спеціального призначення). В районі Кам'янець—Хмільник—Сквира—Черкаси—Умань—Ямпіль на Дністрі противник сконцентрував 6 піхотних і 7 кінних дивізій, а в чотирикутнику Балта—Вознесенськ—Херсон—Одеса 4 піхотних і 3 кінні дивізії. Найменше більшовицьких військ було в північному районі майбутніх бойових дій. Розвідка армії УНР виявила підтягування на Правобережжя, в район Канів—Сміла—Черкаси, 4-ї, 6-ї і 14-ї кінних дивізій, перехід 7-ї піхотної через Кременчук, 43-ї, 13-ї та інтернаціональної піхотних, а також курсантських шкіл і 13-го понтонного батальйону до Кам'янця-Подільського, 2-ї і 7-ї кінних дивізій і частин 51-ї піхотної — до Балти—Тирасполя, 9-ї кінної — до Жмеринки-Брацлава, 15-ї піхотної — до Єлисаветграда. В район Вінниця—Бар—Хмільник висовувалися 25-а і 45-а піхотні і 8-а та 17-а кінні.

У той же час чисельність особового складу повстанських сил внаслідок репресивних акцій більшовиків дещо зменшилася. Виступи мали місцевий характер. Населення, незважаючи на своє вороже ставлення до більшовиків, поводилося доволі пасивно, особливо в північних прикордонних повітах. Щоб підняти народні маси на боротьбу необхідний був поштовх якоїсь зовнішньої сили. Якраз збройна акція регулярних українських збройних сил з-за меж УСРР, до котрої готувався Петлюра з бойовими соратниками на теренах польської держави, і могла бути тим необхідним поштовхом.

У цьому особливо завзято переконував вище керівництво УНР генерал Юрко Тютюнник, котрому було доручено розробити і здійснити цю операцію. Незважаючи на спротив окремих військовиків, насамперед Сокири-Яхонтова, який нещодавно неле-

гально дістався з окупованих більшовиками теренів Наддніпрянщини, Тютюннику вдалося переконати Симона Петлюру, що похід буде успішним.

Але коли три групи армії УНР вирушало в похід на Наддніпрянщину, Головний Отаман ще не знав: через зраду окремих українських емігрантів у Празі Москва вже навесні 1921 року знала про існування розгалуженої повстанської мережі на теренах України. У липні 1921 року харківські більшовики мали ще детальніші відомості про підготовку всенародного повстання в Україні. Саме тоді нарком закордонних справ більшовицької Росії одержав і переслав до Харкова Християну Раковському повідомлення від представника УСРР у ЧСР Левицького, в якому зазначалося, «що в Києві організований центральний комітет з п'яти членів, куди надходять всі розпорядження від Тютюнника. Комітет розміщується в школі червоних старшин. Членом комітету Думін. Крім того, в Звенигородці на чолі стоїть Бичковський. В Умані Саврій. Між ними і Тютюнником — постійний зв'язок.Усі розпорядження надходять до Києва, звідки йдуть по районах. Кур'єром цього комітету з Умані прибув у Прагу Горянський, який має тримати зв'язок з Іваном Абраменком у Києві. Прошу звернути увагу на галицьких офіцерів у Києві та Умані».

Того ж самого дня всі названі в цій депеші особи були заарештовані чекістами, які почали ретельну розробку своїх планів у майбутній повстанській акції. Тим паче, що схоплений ними колишній білогвардійський офіцер Яковлєв, котрий встановив і підтримував зв'язок з місцевим українським підпіллям Одещини, також пішов на співпрацю з чекістами. Саме він вказав на співробітника особливого відділу штабу Київського військового округу Зеленкевича. Завдяки стеженню за останнім було викрито підпільну одеську організацію як одну з ланок розгалуженої загальноукраїнської повстанської мережі.

У ніч на 6 липня 1921 року було заарештовано 70 підпільників, завдяки чому чекістам вдалося встановити мережу повстанських організацій майже всієї України. На Одещині, зокрема, виявилося, що колишній командир кавалерійського полку дивізії Котовського Кіршул і кавалер ордена Червоного прапора Крюковський мали зв'язок з відомим повстанським отаманом Заболотним, котрому вони передавали всі оперативні накази, паралізуючи таким чином спроби більшовицької влади розгромити українське підпілля. Крім того, було встановлено, що начальник кінної розвідки 26-го кавалерійського полку Гаркуша насправді є колишній начальник 45-ї дивізії Савицький. А командир 26-го полку Байла в петлюрівській армії служив ад'ютантом військового міністра УНР.

Шокований голова губернського чека Дейч свідчив у своєму донесенні, що це досі небачене для них. І хоч Заболотний поки що розсіяв свої загони на невеликі групи, проте вони продовжують представляти грізну силу, оскільки в будь-який момент можуть знову об'єднатися. Тому одеські чекісти поспішали з арештами. 26 липня в Балті було затримано 60 осіб, Кривому Озері — близько 50, в селі Гольми Ананьївського повіту — 16, у населених пунктах Первомайського — понад 100 підпільників.

Через затриманих і завербованих чекісти «порадили» українському підпіллю використати «випробуваного петлюрівця» Даниленка, який насправді був секретним

співробітником Єлисаветградського повітового ЧК під псевдо «Карін» — його включили до складу повстанського комітету. Так чекістами було встановлено весь його склад, район діяльності, до якого входили Єлисаветградський і частини Звенигородського і Первомайського повітів. Сам же Даниленко-Карін, очевидно, не викликав підозр у підпільників, оскільки вони доручили цьому чекісту поїздку до головного повстанського штабу для доповіді і за інструкціями.

Зрозуміло, що повернувшись від головного повстанського штабу, Карін-Даниленко приніс дуже важливу інформацію для більшовиків. Зрештою, це й дало їм можливість стягнути свої підрозділи до кордону, хоча термінів переходу кордону українськими підрозділами йому не вдалося вияснити, що й було несподіванкою для чекістів. Але маючи заздалегідь інформацію про підготовку петлюрівців до загального повстання, більшовики мали вже достатньо сил на захід від Києва, аби зупинити Другий Зимовий похід, що й стало трагедією для українського національно-визвольного руху.

Більшість інтернованих вояків армії УНР, повідомляли після цього більшовицькі інформатори, «сидить у таборах, терпляче чекає своєї долі, чекає весни, коли очікується новий спалах польсько-російської війни», або чекає випадку, «коли можна буде перебратися в Україну» і збільшити собою кількість повстанців, які оперують там проти радянської влади. Одним словом, вся інтернована армія Петлюри являє собою, образно кажучи, склад вибухових речовин — і досить однієї іскри, щоб на півдні Росії знову запалала пожежа нової громадянської війни, яка заважатиме радянській владі приступити до творчої роботи».

Позбавити майбутні антирадянські формування як живого матеріалу взагалі, так і офіцерських кадрів зокрема, можна було завдяки проголошенню амністії для інтернованих петлюрівців, що викличе повний розклад і досі компактної антирадянської маси, поверне на батьківщину значну кількість людей, які можуть бути використані як у господарському, так і у військовому відношенні. Особливо це ставало актуальним після поразки Другого Зимового походу.

Запропонований план, з усього видно, в Москві був схвалений, і вже в січні 1922 року більшовицьке керівництво УСРР одержало директиву розробити комплекс заходів щодо повернення на батьківщину петлюрівських емігрантів. Відтак 30 січня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало голові ВУНК Манцеву випустити петлюрівського генерала Галкина й «використати його в агітаційних цілях шляхом публікації в пресі його заяв і листів, після чого відправити в Росію під спостереження ВНК».

Того ж дня було ухвалено таємне рішення «Про групу Грушевського», до якої віднесено, крім голови Центральної Ради, Чечеля і Христюка. Згідно з цією постановою Християну Раковському як наркому закордонних справ УСРР доручалося «вияснити за кордоном питання про можливість приїзду в Україну групи Грушевського».

Таким чином, більшовицька влада розпочала акцію щодо розколу української еміграції й повернення частини її на батьківщину. Для цього насамперед було використано так звані українські дипломатичні місії УСРР, в складі яких перебували в основному співробітники чекістських спецслужб. Отож головним завданням таких

«дипломатів», які призначалися з числа відомих еміграції українських комуністів, було нав'язування широких зв'язків з політичними, культурними й науковими діячами з України, які вимушено опинилися на чужині, зваблюючи їх до повернення в УСРР.

Однак застосування на практиці амністії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 12 квітня 1922 року стосовно петлюрівських вояків, які перебували в таборах Польщі, не дало сподіваних для більшовицької влади результатів щодо його розкладу і відповідно масової реемігрції, незважаючи на інтесивну діяльність у Варшаві спеціально створеного бюро чекістської розвідки. На відміну від інших емігрантських груп, зазначалося в доповідній дипломатичного відділу Наркомату закордонних справ УСРР, наприклад, врангелівців у Болгарії й Туреччині, які в переважній більшості виявили бажання повернутися на батьківщину, «петлюрівці в Польщі, завдяки зусиллям Уряду Петлюри і підтримки з боку польського уряду і насамперед польського генерального штабу, зберігають все ще свою живу силу, і кількість реемігрантів з його середовища порівняно незначне».

Водночас передбачалося про «заміну українським професорам-націоналістам висилання за кордон висланням у віддалені пункти РСФРР», як і було запропоновано ЦК КП (б) У — аби не зірвати операції щодо розкладу української еміграції в Європі.

Вжиті більшовицькою владою заходи спричинилися до поріднення петлюрівської еміграції: одна частина перейшла на радянську платформу, інша — подрібнилася на невеликі групки, котрі заявили про свою незалежність від уряду УНР в екзилі. Деякі з них хоч і не прийняли ідеології більшовицької влади, однак стояли на тому, аби співробітничати з нею. Саме з цієї частини української еміграції в середині 1922 року з'явилася значна група так званих зміновіхівців, що за матеріальної підтримки Москви стала швидко розвиватися. Зокрема, за дорученням Кремля політбюро ЦК КП(б)У 8 вересня 1922 року в присутності керівника більшовицьких чекістів в УСРР Всеволода Балицького розглянуло питання про діяльність цієї еміграційної групи, на яку покладалося завдання сприяти «широкій «радянізації» українських емігрантів за кордоном. Тоді ж було визнано за необхідне видавати у Відні її друкований орган, до редакції якого мали входити винятково «зміновіхівці», але під контролем дипломатичного представника УСРР в Австрії М. Левицького. При накладі 5000 примірників, які планувалося друкувати в Німеччині раз у два тижні й перевозити до Відня, щомісячний кошторис цього видання сягав 280.000 німецьких марок, або 500 золотих карбованців.

Однак, розміркувавши, що центром української еміграції є Прага, через два місяці керівники українських більшовиків вирішили перенести видання «зміновіхівської» газети «Наша правда» до столиці Чехословаччини. При цьому представникам УСРР за кордоном доручалося спеціальною директивою ЦК КП(б)У «поставити газету на платформу боротьби з усякими націоналістичними течіями, прийнявши за основу створення Союзу Радянських Республік на принципі рівноправного входження».

Як свідчать таємні доповідні більшовицьких повпредів за кордоном, на початок листопада 1922 року «Наша правда» виходила накладом в 3.000 примірників, тисяча з яких відправлялася за океан, п'ятсот — нелегальним шляхом до Галичини, а півтори тисячі поширювалася серед української еміграції в Європі.

Для подальшого розгортання підривної роботи серед еміграції 26 квітня 1922 року спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з Фрунзе створила окремий таємний фонд, куди щомісячно управління Наркомату зовнішньої торгівлі по УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців. Крім того, Наркомат продовольства й управління Ради народного господарства по УСРР повинні були щомісячно переказувати по 500 мільйонів карбованців, а управлінню Наркомату фінансів по УСРР доручалося перераховувати «на користь ДПУ з конфіскованих цінностей в 30% ...».

Не випускали більшовики з поля зору і ті українські терени, які потрапили під владу сусідніх країн, що постали наприкінці Першої світової війни. Скажімо, усвідомивши наприкінці 1920 року те, що тоді їм не вдасться окупувати Галичину, Лемківщину, Надсяння. Холмщину, Підляшшя, Волинь і Берестейщину, котрі відходять до Польщі, керівник ЦК КП (б) У Квірінг вносить пропозицію «взять под свое идейное и организационное руководство революционное движение, которое в результате польской оккупации будет неизбежно нарастать в этих районах».

Серед тих завдань, які ставляться перед спеціальним комітетом для здійснення партійної агітації в окупованих українських регіонах — нібито його самостійна організація: аби «Польша не могла к нам придраться». А гасла цього руху мають бути простими й неминуче пов'язані з національною свідомістю селянських мас: проти польського пана, за землю для українського хлібороба, за владу рад — в ім'я об'єднання відірваних теренів з УСРР. Засоби боротьби — збройне повстання й, відповідно, організація ревкомів.

Розуміючи, що окуповані регіони не зможуть самостійно перемогти, Квірінг нагадує про «знамениту нейтральну смугу в 30 верст», яка допомогла Москві відрізати від України Стародубщину й Східну Слобожанщину.

Щоб посилити тяжіння відірваних районів до УСРР, ставиться завдання створити «Товариство поширення української культури серед українського населення, що проживає за межами України». Воно повинно мати «полубуржуазный характер культуртрегерства», але перебувати на технічній роботі.

При цьому йшлося і про активізацію роботи з галичанами, насамперед про так звану групу колишнього Президента ЗУНР Євгена Петрушевича, котра висловилась за співпрацю з російською більшовицькою владою, сподіваючись за допомогою Москви створити самостійну Галицьку державу. Бо ж українці Галичини, Волині, Берестейщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння й Лемківщини ще сподівалися на визнання на їхніх споконвічних теренах власного національного самоврядування. Писали різні петиції в різні світові столиці. Митрополит Андрей Шептицький навіть поїхав до Вашингтону, де умовляв Президента США та інших вищих достойників цієї країни підтримати Західно-Українську Народну Республіку в її прагненні до незалежності.

Однак надії не судилося здійснитися: сильні світу того віддали долю українців у руки поляків. Зрозуміло, що ніякої автономії для автохтонної нації вони не збиралися давати, а відтак навіть представники українських лівих сил, що перебували в екзилі, виступили з різкою критикою на адресу керманичів світової політики.

XLVIII. «СВОЄЧАСНО РЕЄСТРУВАТИ ДЕКРЕТИ І ПОСТАНОВИ РСФРР…»

Відтіснивши українські збройні формування за Збруч, Москва негайно почала оформляти окупацію українських теренів у своєму правовому полі. Хоча ще 9 листопада 1920 року більшовицька влада УСРР ухвалила: всі її наркомати мають своєчасно реєструвати декрети і постанови Раднаркому і Ради Праці й Оборони РСФРР. Наступного тижня нарком робітничо-селянської інспекції Микола Скрипник делегується до складу федеративної комісії з вироблення взаємовідносин між РСФРР і УСРР, членам української делегації на Всеросійському з'їзді Рад надається право вирішального голосу з усіх питань об'єднаних комісаріатів і просто право з питань інших комісаріатів. Раковського затверджують представником в Конституційній комісії РСФРР.

І тільки після цього підписується так званий договір про союз з УСРР від 28 грудня 1920 року. Фактично він нічого не змінював у відносинах між РСФРР і УСРР — це робилося винятково для легітимізації останньої на міжнародній арені. Адже добиваючись остаточного укладення вже завізованого в жовтні 1920 року договору з поляками, Москва хотіла цим актом ліквідувати союзний Варшавський договір між Річчю Посполитою і УНР. Це означало відмову Варшави від визнання УНР й водночас входження в міждержавні відносини з УСРР як союзної держави РСФРР. Саме цим можна пояснювати підписання Ризького договору аж 18 березня 1921 року — до цього часу Москва мала оформити видимість української радянської держави включно з ратифікацією договірного тексту від 28 грудня 1920 року.

Відбулося це 5 березня 1921 року на V Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, який проголосував за договір, що мав таку преамбулу: «Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і Уряд Української Соціалістичної Радянської Рреспубліки, з другого боку, виходячи з оголошення Великою Пролетарською Революцією права народів на самовизначення, визнаючи суверенність кожної договірної сторони і усвідомлюючи необхідність об'єднання своїх сил з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір, для чого призначили своїми уповноваженими:

Радянський Російський Уряд — Голову Ради народних Комісарів Володимира Ілліча Ульянова-Леніна та Народного комісара закордонних справ, а радянський Український уряд — Голову Ради Народних Комісарів та народного комісара закордонних справ. Вищезазначені уповноважені, перевіривши надані їм повноваження і знайшовши їх цілком достатніми, прийшли до такого висновку: РСФРР і УСРР вступають між собою в військовий та господарський союз.

Обидві держави вважають необхідним оголосити, що всі загальні зобов'язання, які вони в майбутньому будуть брати, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян республік, що уклали цей союзний договір, і що з самого факту старої належності УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань до кого б то не було».

А далі зазначалося, що «для кращого здійснення зазначеної мети обидва Уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) Військових та морських справ, 2) Вищу раду Народного Господарства, 3) Зовнішньої торгівлі, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів, та 7) Пошт і телеграфів». Водночас «об'єднані народні комісаріати входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, які затверджуються і контролюються Українським ЦВК та з'їздом Рад. Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюється особливими угодами між обома урядами. Керівництво і контроль об'єднаних комісаріатів здійснюється через всеросійські з'їзди Рад роб. сел та червоноармійських депутатів, а також В Ц В К, до яких УСРР надсилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського з'їзду Рад».

Протокол засідання Ради народних комісарів УСРР від 28 грудня 1920 року засвідчує, що Москва вже порадила українським більшовикам взяти на озброєння чимало її рішень, аби міцно прив'язати до Росії народногосподарський комплекс України. Так, того дня було введено в дію на теренах УСРР постанови московської влади про спеціалістів транспорту і робітників з дерев'яного суднобудування; про заборону виїзду буржуазії з меж УСРР; про поділ території УСРР на округи з метою успішної боротьби проти бандитизму; про вжиття заходів для відновлення виробництва на заводах електричної промисловості Петрограда, Москви і Харкова; про мобілізацію осіб, які працюють в авіапромисловості, а також в установах і частинах повітряного флоту; про фінансування кооперації тощо.

Не дивно, що вже 4 січня 1921 року командуючому Південним більшовицьким фронтом Михайлу Фрунзе з Москви доручалося кинути всі війська для повного розгрому українського повстанського руху, який для російських більшовиків вважався бандитизмом. Для «більш раціональної постановки питання про боротьбу з бандитизмом при ньому організовувалася постійна нарада з представників Всеукраїнського ЦВК, наркомпроду, наркомвнусправ, начальника всіх надзвичайних комісій і особливих відділів в Україні і начальника політвідділу фронту.

Проте зрослий повстанський рух в Україні не дав більшовицькій владі очікуваних результатів. Тож 5 серпня 1921 року заступник голови ВНК Уншліхт, начальник військ ВНК Студенікін і начальник штабу Єфімов підписали наказ про переорганізації військ ВНК України, що викликалися особливим становищем України. Згідно з цим наказом формувався і штаб Кримського округу ВНК в складі 6 окремих батальйонів.

Протягом усього 1921 року засідання політбюро ЦК РКП (б), як правило, не відбуваються без українського порядку денного. Усі рішення Раднаркому УСРР, як правило, ревізуються в Москві. Наприклад, засідання політбюро ЦК РКП (б) 24 вересня 1921 року розглядає постанову «Комісії політбюро від 22.IX.21 р. про дозвіл РНК України укласти угоду з київськими млинами на предмет закупівель 16—20 млн пуд. борошна». Через тиждень керівний орган російських більшовиків аналізує ухвалу «Про продподаток і помольний збір на Україні».

А 10 жовтня 1921 року російські більшовики на основі доповідей керівників УСРР Раковського, Чубаря і Петровського вирішують питання «Про відведення земель в

Україні під посіви цукрових буряків заводами і про підпорядкування селян на навколишніх з цукровими заводами землях примушеній сівозміні і визначеним нормам культури». Тоді ж повертаються до асигнування Україні 250 000 карбованців золотом на закупівлю за кордоном українських підручників, створення експортного фонду України і навіть про виділення керівника для економічної газети в Україні.

Боязнь втратити Україну, що ствердилася Другим Зимовим походом Армії УНР, змушує тепер більшовицький провід Росії не випускати з поля зору ці питання. І вже 24 листопада1921 року політбюро ЦК РКП (б) розглядає питання «Про фінансування України», 27 листопада — «Про Донбас», 1 грудня — «Про взаємовідносини між представниками РСФРР і українськими представниками в Польщі (в питанні концесій)», «Про передачу РСІ Донбаса і залізничного транспорту у відання НК РСІ РСФРР», «Про відпуск спирту для підземних робітників у рудниках на Донбасі», «Про фінансування України».

Особливо знаковим було засідання політбюро ЦК РКП (б) від 8 грудня 1921 року. На ньому головний чекіст Росії Дзержинський доповідав про застосування нового положення про смертні вироки в Україні. Вже тоді стало остаточно зрозумілим, що Україна не сприймає більшовицької влади, хоч за це в боях було заплачено життям 444 отаманів, 9.444 повстанців, а ще 510 патріотів чекісти розстріляли за вироком «трійок», а всього їх загинуло від московської кулі 29.612. Це була відповідь на акції нескорених, які тоді виявилися загрозливими для Москви: повстанці вбили 3.785 представників влади, поранили 745, а 1475 учасників каральних підрозділів перейшли на їхній бік.

Одним із заходів до ліквідації цього повстанського руху був проект комісії Всеросійського виконавчого комітету з районування, який передбачав створення на українських етнічних землях двох адміністративно-територіальних утворень: Південно-Західної області з центром у Києві, до якої мав відійти і Крим, і Південної Гірничопромислової, до якої було віднесено й Азово-Чорноморський регіон. Це до певної міри нагадувало традицію царського самодержавства, яке через губерніальний поділ розшматувало єдине українське етнічне тіло. Тож 3 лютого 1922 року повноважний представник УСРР в Москві Полоз повідомляв комісію ВЦВК з районування, що розроблений нею проект не може бути прийнятий українськими органами, оскільки він «недоцільний ні з економічної, ні з політичної точки зору».

У цьому документі зазначалося, що «неприемлем сам план разделения Украины на 2 большие области, захватывающие не только Украину, но и весь Крым, значительную часть Донской губернии и часть Северного Кавказа. Такое деление слишком примитивно и с одной стороны стирает границы УССР, превращая ее в обычные 2 области Европейской России, с другой не учитывает особенностей Черноморско-Азовского побережья, совершенно отличную от всей прочей территории Украины и могущее образовать одну или даже две самостоятельные области».

Відтак українські більшовики вимагали: «Районирование произвести в пределах нынешней территории Украины как единого хозяйственного и государственного организма, допуская только исправления, но не уничтожения границ ее с РСФСР». А

це, хоч і не давало можливості створити справді соборне об'єднання всіх українських земель, водночас ставало на перешкоді відродити унітарну державу, якою була царська Росія, підштовхувало до створення обіцяного федеративного об'єднання національних окраїн з Великоросією. Тим паче, що вже був прецедент визнання самостійних національних держав на теренах колишньої Росії. А та ж УСРР навіть мала формальне визнання від деяких європейських країн, а згодом з нею уклала угоду й Туреччина.

Саме з міркувань збереження за УСРР хоча б формальних ознак державності, що вкрай важливо було для закордонного вжитку, ЦК КП (б) У 1 березня 1921 року вніс пропозицію про необхідність вироблення союзної конституції. Відповідь одержали на X з'їзді РКП, який після доповіді Сталіна ухвалив: «Жодна радянська республіка, що існує окремо, не може вважати себе убезпеченою перед економічним виснаженням і воєнним знищенням з боку світового капіталізму…Тому відрубне існування окремих радянських республік є нестійке і неміцне перед загрозою їхнього існування з боку капіталістичних держав… Звільнені від «своєї» і «чужої» буржуазії національні радянські республіки можуть затримати своє існування і перемогти об'єднані сили імперіалізму тільки об'єднанням в тісний державний союз, або зовсім не переможуть…».

Обговоривши це рішення Москви, Перша всеукраїнська нарада КП (б) У на початку травня 1921 року в Харкові ухвалила такий висновок: «Питання про форми державних взаємовідносин між РСФРР і УСРР в обстановці перемоги пролетарської революції як в Росії, так і на Україні, втратило свою попередньо властиву буржуазно-державним відносинам гостроту. Там, де немає між державами інших кордонів, крім етнографічних, де немає мит, ні економічної конкуренції, там питання про державні відносини розв'язуються залежно від конкретної обстановки, в якій розвивається спільна боротьба революційних народів за торжество комуністичної революції… Для комуністичної партії питання про відношення УСРР до РСФРР ніколи не було питанням принципу, а питанням виключно революційної доцільності, і той, хто спробував би в середині нашої партії питання про державні взаємовідносини (самостійність або єдинонеділимство) вилити у формі принципових незгод, фактично став би у партії провідником ідей або великоруського або українського шовінізму. Але, оскільки державні відносини між двома братніми республіками перебувають лише в процесі оформлення і не вилилися поки що в певні сталі форми, наша партія повинна зробити кроки до найшвидшого вироблення конституційних основ, що регулюють взаємовідносини між РСФРР і УСРР».

Тимчасом в компетенцію Москви фактично перейшло вирішення всіх питань господарського життя нібито ще самостійної УСРР. Скажімо, декрет РСФРР від грудня 1921 року про єдиний бюджет передбачав однакові податки й акцизи для всіх республік, ліквідацію митних кордонів і вільний обіг товарів. Великі підприємства південного сходу УСРР було об'єднано в трести, які підпорядковувалися Москві. Фактично весь Донбас перейшов у віддання більшовицької Росії, як і трест «Дніпроліс» у межах УСРР. А 10 лютого 1922 року Рада праці й оборони РСФРР ухвалила порядок ведення заготівель на території України. І йшлося тепер не тільки про те, що до Росії вивозили

всі матеріальні цінності на основі ухвал її уряду, а й там вирішували відправлення їх за кордон: 22 квітня 1922 року Постпредство УСРР в Москві одержало для відома договір, «укладений між Російським Радянським Урядом й Італійською групою» з Мілана на закупівлю в Донецькому басейні вугілля в кількості 200.000 тонн».

До речі, Михайло Фрунзе, який за дорученням уряду УСРР в січні 1922 року підписував договір з Турецькою Республікою, не признався Раковському, звітуючи про поїздку до Анкари, що він спочатку не ідентифікував перед турками себе з Україною — про це він визнав потім у своїх спогадах: «Коли ми виїхали з села Кавак, я запитую у провожатих… чому ви і взагалі народ так добре ставитеся до нас, росіян…».

Щоб подолати спротив своїм планам в Україні Москва вдалася в серпні 1921 року до чистки членів КП (б) У: з 97.869 було виключено 21.260 — майже 22 відсотки. Водночас на їхнє місце було надіслано тисячі російських більшовиків. Тільки з московських військових наркоматів до кінця 1921 року прибуло понад 3 тисячі осіб, діяльність яких перебувала під пильним наглядом головного чекіста Росії Дзержинського, котрий неодноразово навідувався в Україну сам. До цього необхідно додати, що Водно-транспортний трибунал Азовського і Чорного морів з місцем осідку в Одесі підпорядковувався Верховному трибуналу РСФРР. Тодішній нарком юстиції УСРР Микола Скрипник 1922 року навіть програв справу про гербовий збір в УСРР — Москва змусила збирати його в Україні за російськими законами.

У той же час постійно присікаються спроби УСРР реально залишитися в міждержавних зв'язках, що проявилося в передачі цих її повноважень РСФРР, скажімо, під час Генуезької конференції в квітні—травні 1922 року. І Рапальський договір з Німеччиною підписує тільки РСФРР. Це важливе для УСРР питання спеціально розглядається на засіданні політбюро ЦК РКП (б) 27 квітня 1922 року, де заступник наркома закордонних справ РСФРР Карахан доповідає «про порушення Україною пост. ПБ від 8.II.21 р. про порядок укладення договорів радянськими союзними республіками». Ним же вноситься пропозиція про ліквідацію українських радянських представництв у Прибалтиці.

Це рішення УСРР пробує оскаржити на засіданні політбюро ЦК РКП (б) 4 травня 1922 року. Однак питання тоді не вирішується, а переноситься на наступне засідання 11 травня, де вже з боку УСРР виступають Фрунзе й Мануїльський. Зрештою, 15 травня 1922 року в Постійному представництві УСРР у Москві відбулася нарада членів політбюро ЦК КП (б) У і наркомів УСРР щодо роботи комісії з розробки взаємовідносин між господарськими органами УСРР і РСФРР. Відтак 18 травня політбюро ЦК РКП (б) знову повертається до української проблеми. А 10 серпня ще раз заслуховує питання «Про взаємовідносини між РСФРР і Україною», де доповідачами виступають Раковський і Мануїльський. Однак українських більшовиків змушують визнати: «Закордонна політика України не має і не може мати інших інтересів, як спільні з Росією, яка також є пролетарською державою, як Україна».

Очевидно, що тільки до певного часу Москві необхідно було рахуватися з так званою українською державністю, тим паче, що на Південному Кавказі мали міжнародне визнання три державні новотвори — Азербайджан, Вірменія й Грузія. Тому політбюро ЦК РКП (б) 9 березня 1922 року, до речі, ухвалює про призначення поїздок Льва Троцького

на Кавказ і в Україну, щоб надати цій інспекційній комісії «компетентний і авторитетний характер».

Ще нібито самостійна УСРР продовжує зазнавати утисків навіть в господарських питаннях. Так, 20 грудня 1922 року в Постпредстві УСРР в Москві відбулося екстрене засідання Ради Народних Комісарів УСРР під головуванням Фрунзе, яке заслухало повідомлення про проходження в московських інстанціях українських кошторисів. «Було встановлено, що Бюджетна секція, замість встановлення загально федерального проценту України в бюджеті, зайнялася розглядом постатейно кожного окремого кошторису, надавши таким чином кошторисам, затвердженим вищими законодавчими органами УСРР, характер попереднього кошторисного матеріалу».

І це в той час, коли Москва на весь світ голосить про створення добровільного союзу братських республік. Сам документ, ухвалений 30 грудня 1922 року в Москві, мав такий текст: «З'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Радянських Республік, розглянувши проект декларації про утворення Союзу РСР і укладений повноважними делегаціями, обраними З'їздами Рад РСФРР, УСРР, ЗСФРР і БСРР, союзний договір, постановляє:

1. Декларацію і союзний договір в основному затвердити.

2. Зважаючи на надзвичайну вагу прийнятої декларації і укладеного договору і бажаність вислухати остаточні думки всіх республік, що входять до Союзу, про текст цього договору, передати декларацію і договір на додатковий розгляд ЦВКів союзних республік, з тим, щоб відзиви союзних республік були подані до ЦВК Союзу РСР на найближчу його чергову сесію.

3. Доручити на ближчій черговій сесії ЦВК Союзу РСР розглянути одержані відзиви, затвердити текст декларації та союзного договору і негайно надати йому чинність.

4. Доручити ЦВК Союзу РСР підготувати до II З'їзду Рад Союзу остаточний текст декларації і союзного договору і подати його на остаточне затвердження другого з'їзду».

Отже, виходячи з цього документа, тільки після остаточного затвердження тексту Декларації на II Всесоюзному з'їзді рад та його ратифікації всіма суб'єктами союзного договору можна було б говорити про створення СРСР, що і відповідало б нормам міжнародного права.

Насправді ж Москва вдалася до його грубого порушення, бо змусила з'їзди рад 4 республік ратифіковувати ухвалений 6 липня 1923 року II сесією ЦВК Союзу РСР 1-го скликання лише проект для затвердження II Всесоюзним з'їздом рад, як і ухвалений цією сесією ЦВК Союзу РСР текст Основного Закону (Конституції) Союзу РСР, який таки пропонувалося «внести на остаточне затвердження II З'їзду Рад Союзу РСР».

Щоправда, на VIII-му Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, на якому вирішувалася справа ратифікації союзного договору, про це не говорили. Однак наголошувалося, що «в справі фактичної нашої зовнішньої торгівлі — може й не волею конституції, а волею самого життя та інтересів економики — ми повинні були призводити до того, аби кожна держава мала свій держторг, що вів би торговлю безпосередньо з закордонними державами. З другого боку, щодо промисловости — наша рада Народнього господарства не керує всіма галуззями нашої промисловости.

… Може ще й чорнило не висохло на тому папері, що ми Конституцію написали, а

життя вже поробило до тієї Конституції свої певні корективи тих форм, в які ми намагалися вкласти організаційні взаємини поміж всіма радянськими республіками. Кавказькі республіки об'єднані в федерацію, мають свій бюджет і свою емісію, що й до цього часу Союз не встиг перевести там загальну Конституцію».

Про введення останньої в життя було ухвалено рішення II сесії ЦВК СРСР 6 липня 1923 року, хоч її остаточний текст мав би бути затверджений не цим підконтрольним органом, а саме і винятково черговим Всесоюзним з'їздом рад як найвищим інститутом влади, а тим паче не президії ЦВК, як було вирішено на вже згаданій II сесії. Так воно нібито й сталося аж 31 січня 1924 року, але ж до цієї дати неконституційно діяла затверджена II сесією ЦВК СРСР Конституція.

ПОДПИСАЛИ
члены полномочных делегаций от:
РСФСР
УССР
ЗСФСР
БССР

Остання сторінка Договору про утворення СРСР з підписами членів повноважних делегацій від республік.

Про необхідність мати бюджетні права наголошувалося особливо: «Ми з вами, яко українська республіка, позбавлені всіх бюджетних прав, ми не маємо права затверджувати свої прибутки й видатки, себто не маємо основи існування будь-якого бюджету, без чого не може існувати не лише держава, але будь-яке маленьке господарство. І нас було позбавлено цього права. І цей факт показує якраз те, що ми ніяких прав у цьому відношенні не маємо».

Але давній соратник Леніна Микола Скрипник у заключному слові досить своєрідно пояснив ситуацію, в яку втрапила УСРР з підписанням союзного договору: «Коли ми будемо брати участь у Всесоюзному з'їзді рад, там ми будемо виявляти не спеціяльні інтереси робітників, а інтереси робітників та селян всього Союзу, тому що ці інтереси однакові, будто інтереси робітників Киргизії, України, чи инш. країни; всі тут однакові і наші представники на З'їзді Рад Союзу і Союзної ради Центр. Викон. Комітету виявляють там і захищають загальні інтереси, спеціяльні ж інтереси, зокрема наші, ми вирішаєм на З'їздах господаря землі української, З'їздах рад України».

Тож «господар землі української» — VIII-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який 17—20 січня 1924 року відбувається в Харкові — за два тижні до відкриття II Всесоюзного з'їзду Рад — голосує: «Ухвалений І з'їздом Рад договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік і затверджену другою сесією Ц В К Союзу РСР Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік ратифікувати, доручивши підписати цю ратифікацію Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету».

Таким чином, УСРР, як і РСФРР, БСРР і ЗСФРР ратифіковують документ, якого ще в природі не існує, бо він затверджується в остаточній редакції тільки 31 січня 1924 року на II Всесоюзному з'їзді Рад.

Підтримуючи ленінську концепцію створення СРСР, українські комуністи розраховували, що в ньому все буде на рівних правах, а відтак УСРР зможе мати дипломатичні представництва за кордоном. Однак уже з перших днів 1923 року у Харкові мали можливість переконатися, що Москва, навіть не дочекавшись ухвалення рішення про це в цілому — з урахуванням великої кількості зауважень і додатків до проекту Декларації про створення Союзу РСР, не кажучи вже і про ратифікацію цього документа, демонстративно ігнорувала присутність дипломатів УСРР за кордоном.

Отож українські більшовики вирішили звернутися із скаргою до політбюро РКП (б) на дії співробітників НКЗС РСФРР. Тодішній керівник уряду і нарком закордонних справ УСРР Християн Раковський доручив своєму заступнику в дипломатичному відомстві Яковлеву підібрати відповідні факти, якими хотів вразити кремлівських керівників щодо «неконституційного ставлення до УСРР». Наївний був Християн Раковський у 1923 році, коли сподівався на те, що Москва буде рахуватися з українськими інтересами, адже після 30 грудня 1922 року вона вже повністю ігнорує позицію нібито рівноправної союзної УСРР, розглядаючи її справи зі своїх інтересів, які передбачають охоплення впливом всіх українських етнічних розселень.

Так, уже 1 лютого 1923 року на засіданні політбюро ЦК РКП (б) слухається питання «Про галичан». Правда, наступного дня заступник голови ДПУ Уншліхт, у зв'язку з переговорами в Москві представників галицької групи Петрушевича Брейтера і Івана Косака, заявив категоричний протест щодо будь-яких домовленостей з групою Петрушевича. У грудні 1922 року ЦК РКП за представленням ДПУ відмовився фінансувати групу Петрушевича, запідозривши Євгена Коновальця, котрий перебував у тісних відносинах з нею, у зв'язках з Англією й Польщею.

І тільки 13 листопада 1923 року політбюро РКП (б) ухвалило постанову про матеріальну підтримку: «Продолжать субсидировать Петрушевского, при условии, если в его штабе будет наш представитель. Повысить его ежемесячную субсидию до 1500 долларов. В дальнейшем повысить ему субсидию еще больше после проверки его.

…Проверить справки Тютюнника об его организации в Галиции. В случае его солидности считать возможным оказание ему материальной поддержки. Поручить это тов. Фрунзе.

В целях проверки всех организаций секретно вводить в них наших людей.

Прекратить субсидирование галицких москвофилов (Пелехатый, Вельницкий, «Воля народа», «Жизнь»), если такова производится.

2000—3000 солдат-галичан направить на Украину, сведя наши расходы к минимуму. Тщательно профильтровать их. Поручить это ГПУ.

Партийно-политическая и военно-техническая работа в странах с украинским населением должна вестись из Харькова. Общее руководство — за Москвой. Секретная дипломатическая и политическая разведка — из Москвы».

Посилаючись на цю постанову, заступник голови ДПУ Уншліхт 2 лютого 1924 року направив записку до політбюро ЦК РКП, в якій просив виділити 6 тисяч доларів на здійснення роботи в Галичині.

Не тільки цим відлунилося створення СРСР для українців за межами УСРР. Їх з останньої почали тихою сапою відрізати новими адміністративними кордонами від основного масиву розселення. Так, політбюро ЦК РКП (б) 29 липня 1924 року розглядає питання про утворення за рахунок українських земель Молдавської СРР. У доповідній записці наголошується, що «напрашивается необходимость создания именно социалистической республики, а не автономной области в пределах УССР. Объединенное Приднестровье и Заднестровье служили бы стратегическим кликом СССР по отношению к Балканам (через Добруджу) и к Центральной Европе (через Буковину и Галицию), которые СССР мог бы использовать в качестве плацдарма в военных и политических целях».

Відверто про ці плани говорив Лев Троцький 11 квітня 1924 року: «Не признаем захвата и открыто об этом заявляем трудящимся всех стран, прежде всего трудящимся Бессарабии и Румынии. Это раз. А затем вижидаем. Обстановка меняется, и многие страны, которые были под боярами или меньшевиками, стали хорошими советскими странами. Эта же судьба может и должна случиться и с Бессарабией, а затем и с Румынией. Так что у нас здесь политика, я бы сказал, выжидательная, не вполне нейтральная и, во всяком случае, не очень «благожелательная».

Представники українського радянського уряду спочатку поставилися до цього наміру стримано. Особливо протестував Микола Скрипник. Але тоді взявся проштовхувати цю ідею заступник Голови Раднаркому УСРР Михайло Фрунзе, котрий звернувся до Сталіна із спеціальним листом. І все вирішилося на вказаному засіданні політбюро ЦК РКП(б): «а) Считать необходимым прежде всего по политическим соображениям, выделения молдавского населення в специальную Автономную Республику и предложить ЦК РКП(б) дать соответствующие директиви украинским советским органам.

б) предложить ЦК КП(б)У сделать сообщение в Политбюро ЦК РКП(б) через месяц о ходе работ по организации Молдавской Автономной Республики.

в) Поручить т. Фрунзе наблюдение за быстрейшим проведением этого вопроса».

Це й змусило представників українського уряду погодитися на розмежування своєї території. До складу МАСРР ввійшло 11 районів Одеського, Балтського та Тульчинського округів — Ананьївський, Балтський, Котовський, Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Кодимський, Олексіївський, Краснооктянський, Тираспільський, Рибницький, Слободзейський, у яких мешкало 540.567 осіб.

Дану автономію важко було назвати молдавською — молдаван у новому державному утворенні налічувалося лише 31,56 відсотка, або 172 514 осіб. Основна маса населення тут — українці, їх було 271 562, що становило 49,69 відсотка, росіян — 6,71, євреїв — 7,94, німців — 1,88, поляків— 0,81, болгар — 1,1, інших національностей — 0,30. У столиці МАСРР — Балті на 17.178 осіб молдаван припадало лише 13.

На згаданому засіданні стало зрозумілим, чому політбюро ЦК РКП(б) з кінця 1923 року регулярно поверталося до питання Донбасу: під надуманими приводами внесено пропозицію про передачу від УСРР Таганрозького й Олександрово-Грушевського округів до складу РСФРР.

У той же час питання про включення до складу УСРР Бєлгородського й Грайворонського повітів, «учитывая экономическое и бытовое тяготение населения», було проігноровано.

XLIX. ЗЕРНО З ТУГОГО КОЛОСУ

Буквально через кілька днів після трагедії під Базаром у листопаді 1921 року до села Дідковичі, що неподалік Овруча, добрався Панас Петрик, котрий розповідав, що зумів втекти після поразки відділів генерала Тютюнника під Міньками. А вже через кілька днів у Дідковичах було створено підпільну антибільшовицьку організацію, якою керували Панас Петрик і місцевий житель Лукаш Косцюшко. Саме вони зуміли вже до кінця 1921 року в навколишніх селах розпочати творення військових підпільних формувань, які в окремих населених пунктах нараховували до сотні боєздатних підпільників, що з того часу іменуються Волинською повстанчою армією.

Повстанський рух, незважаючи на жорстокі репресії з боку Москви, не згортається не тільки на теренах УСРР, а й продовжує поширюватися в регіонах компактного розселення українців. Наприклад, про непокору кубанців свідчить кількість справ про так звану контрреволюцію в окремих регіонах РСФРР. Того року їх було розглянуто в Івано-Вознесенській губернії — 50, Калузькій — 9, Московській — 64, Нижегородській — 86, Тверській — 133, Ярославській — 129, Орловській — 152, Пензенській — 40, Рязанській — 62, Тульській — 143, Владимирській — 49, Костромській — 9, Псковській — 85, всього — 1.011. Водночас цей показник становив на Кубані — 858. Тоді тамтешні повстанці мало не захопили Катеринодар, хоч колишній командарм Першої кінної армії Семен Будьонний залив «степи, плавні й гори кровію».

Відтак російська більшовицька партія, на початку 1921 року тактично відступаючи на економічному фронті, змушена була звернути увагу і на національне питання. Виголошуючи доповідь про завдання комуністів у цьому напрямку на X з'їзді РКП(б), Йосип Сталін наголошував, що «становище великоросійської національності, яка представляла панівну націю, залишило сліди свого впливу навіть на комуністів-росіян, котрі не вміють чи не бажають наблизитися до трудових мас туземців, зрозуміти їхні потреби і допомогти їм вилізти з відсталості і некультурності. Я кажу про ті небагато чисельні групи російських комуністів, які, ігноруючи в своїй роботі особливості побуту і культури на окраїнах, інколи ухиляються в бік російського великодержавного шовінізму».

Це могло погубити справу розрекламованого плану комуністичного будівництва в усьому світі, тому російські більшовики, сконцентрувавши всі важелі управління країною після сумнівного в юридичному плані проголошення СРСР, вирішують піти на тимчасові поступки щодо задоволення прав національних окраїн. Звичайно, при цьому був відчутний і той стихійний тиск, який ішов із низів. Скажімо, саме з огляду на нього більшовицька влада змушена була організувати в травні 1921 року Українське Центральне Бюро при Раді національних меншин Наркомату освіти РСФРР. Перш за все, українській школі треба було дати українського вчителя, а тому вже восени 1921 року в станиці Полтавській на Кубані і в станиці Новоанненській на Поволжі відкрили українські педтехнікуми. Вказане бюро бере на себе забезпечення українських шкіл підручниками, організовує курси перепідготовки для вчителів, налагоджує апарат інспектури в цілій низці губерній. Усе це дає перший позитивний результат: починаючи з 1922 року, дещо

зростає мережа українських шкіл. Наприклад, на Кубані в 1922—1923 навчальному році їх уже працювало 33, в яких нараховувалося 69 класів.

Саме під впливом цього стихійного українського руху за межами УСРР, який уже не можна було зупинити, націонал-комуністи з КП (б) У порушили несподівану для Москви проблему в самій Москві. Українське населення Росії, заявив на XII з'їзді РКП Микола Скрипник, «сягає більше 7 мільйонів осіб». А далі оратор запитував: «Як обслуговуються ці 7 мільйонів населення? Ми мали на цих 7 міл. всього 500 шкіл і потім 2 технікуми. Я не думаю, щоби такий відсоток задовольняв культурно-освітні потреби всього українського населення і визначений був хоч до певної міри задовольняючим.

Очевидно, тут практика наша розходиться з теорією. Є тільки теоретичне визнання з боку більшости, але коли доходить до діла, то ані сили, ані волі в нас немає. Згадайте, товариші, як багатьом у нас було не по собі, коли наш союз республік набрав назву не РСФРР, а СССР, пригадайте, яке непорозуміння було в розмовах товаришів про перейменування нашої комуністичної партії в комуністичну партію СССР.

Я нагадаю про роботу серед українців, що повинна проводитись спеціально українською мовою. У нас немає досить кадру робітників, нам треба підготувати робітників, що могли би вчити на українській мові. Наша партія давно розв'язала національне питання теоретично. Але важно не тільки ухвалити резолюцію, важно її перевести в життя».

Аби прихилити до себе тисячі українських вояків, що опинилися в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Туреччині, в УСРР розпочинають широкомасштабну гру в так звану українізацію армійських підрозділів. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 травня 1922 року передбачалося зберегти школу червоних старшин, у якій увести вивчення команд українською мовою. Крім того, визнано необхідним «ввести в усіх військово-навчальних закладах в Україні обов'язкове вивчення української мови».

Вимушена коренізація національних окраїн, до якої вдалися з 1923 року російські більшовики, аби не втратити контроль над стихійним відродженням власної духовності народів, упокорених колись царським самодержавством, дала можливість багатьом українцям повернутися до батьківського коріння. Скажімо, серед 80 учнів Лисичанського гірничого технікуму в 1924—1925 навчальному році було 58 українців. І хоч керівництво, технічний персонал і абсолютна більшість викладачів були росіяни (українців тільки троє), частина цих спудеїв, батьки яких передали їм російські прізвища, під впливом процесів коренізації заявили про свою приналежність до корінного, українського народу.

Подібних прикладів було чимало. Бо, як зазначалося в офіційних документах, «робітництво промислових округ України, серед значної частини якого не було повного розуміння важливості розв'язати справи українського державного й культурного будівництва, перевести українізацію промислових центрів України, засвоює політику партії. Масовий рух пролетаріяту за українську радянську культуру, культпоходи артемівських, сталінських і луганських робітників, зустріч пролетарів України з українськими письменниками й представниками української науки, поширення української преси й української книжки про це наглядно свідчать».

Проте, ухвалюючи рішення про коренізацію національних окраїн, російські більшовики, з усього видно, і не збиралися виконувати його. Фактично нічого спочатку не робилося і в самій УСРР, що ж стосується таких регіонів компактного розселення українців, як Слобожанщина, Північний Кавказ, Поволжя, Урал, Казахстан, Сибір, Далекий Схід, то там узагалі всі процеси національного відродження почали згортатися.

Багатьох тоді обурила безпринципна поведінка керівництва УСРР, яке, поступившись Росії в 1924 році Таганрозьким і Шахтинським округами, не тільки не вимагало дотримання прав тамтешнього українського населення, а й фактично сприяло зросійщенню південно-східної України. Уряд УСРР в цей час, як відверто писав до його голови Власа Чубаря колишній червоноармієць М. Мазяренко, «глоткой матушки Москвы кричит во все горло (губа не дура) «украинцев в Польше обижают» и ни капли слова о тех 7 мил. украинцев, находящихся в Р.С.Ф.С.Р.».

З принциповою гостротою питання про необхідність обслуговування українців у СРСР постало наприкінці 1924 року, коли ЦК Української комуністичної партії подав заяву до Виконавчого Комітету Комінтерну, і лише тоді було створено спеціальну комісію. Та на цьому по суті розгортання українізації в Росії на той же час і обмежилося, оскільки навіть у розпорядженні Ради з національних меншин Наркомату освіти РСФРР від 20 липня 1925 року визнавалося, що до того часу «ще не вдалося досягнути бажаних результатів: до кінця 1924/25 навч. року мережа нацмен закладів по РСФРР все ще не вийшла із стадії виявлення…Особливо погані справи з мережею шкіл українських, мордовських і білоруських...».

Зважаючи на те, що в Москві протягом двох з лишком років після XII з'їзду РКП (б) про задоволення духовних запитів українців РСФРР по суті зовсім не клопоталися, ініціативу в цьому напрямку проявили в УСРР. На засіданні Малої Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету 1 вересня 1925 року було розглянуто питання «Про освітню роботу серед українського населення союзних республік».У протоколі цього засідання відзначалося, що хоч «українське населення СРСР являє з себе значну кількість, по прирівненню до інших нацменшостей Союзу, постанови з'їзду Рад і Сесій ЦВКу СРСР по національному питанню слабко торкнулися питання про роботу українського населення, й до цього часу в союзних республіках не переведено виділення українських адміністративних одиниць».

Пропозиції УСРР полягали в тому, що Наркомосвітами інших республік: «а) з метою повного розвитку господарчої культурної самодіяльности необхідно терміново приступити до виділення окремих адміністративних одиниць на територіях, які мають більшість українського населення, а насамперед провести широку пояснюючу кампанію по цьому питанню; б) у виділених адміністративних одиницях провести українізацію радапарату; в) ввести елемент українознавства (вивчення побуту, культури й економічних особливостей) в тих вищих радустановах, які будуть мати зв'язок з виділеними українськими адміністраційними одиницями — безпосередньо; г) законодавчим порядком призначити певний термін для переведення всеї культурно-освітньої роботи (в школах, дитбудинках і в політосвітніх установах) на українську мову, пристосувавши до цього відповідні органи Наркомосвіти; д) задля ознайом-

лення з мовою, культурою, економікою того чи іншого краю — розпочати зорганізування короткотермінових педагогічних курсів для вчителів-українців; е) при існуючих ВУЗах на Кубані, Сибіру, та Туркестану — організувати катедри українознавства; ж) для студентів, які б бажали вчитися в ВУЗах України, встановити стипендії нарівні з стипендіями для ВУЗів РСРФР; з) у справі політично-освітньої роботи — оказати державну допомогу щодо організації культурно-художніх об'єднань, книго-збірень, театрів і музеїв, а також зорганізування на селі хат-читалень, лікпунктів і постачання їх літературою; и) прохати Держвидавництво РСФРР, аби воно видало на українській мові необхідну кількість підручників, пристосованих до умов тієї чи іншої місцевості».

Для переведення цієї роботи на місцях союзні республіки мали асигнувати спеціальні кошти в державному і місцевих бюджетах. З свого боку УСРР мала: «а) пропонувати Наркомосвіти УСРР бронірувати певну кількість місць у своїх ВУЗах для студентів-українців РСФРР; б) на випадок, якщо трапиться потреба в наукових робітниках УСРР для союзних Республік, — виділити можливу кількість необхідних наукових робітників; в) установити тісний зв'язок з Наркомосвіти Союзних Республік щодо практичного переведення поставленних перед ними питань; г) взяти на себе ініціативу по організуванню сумісно з НК Освітою союзних республік науково-методичних нарад, екскурсій і взаємної інформації».

Ця ініціатива влади УСРР, цілком можливо, змусила російський уряд повернутися до проблеми коренізації національних меншин: 21 листопада 1925 року Рада Народних Комісарів РСФРР ухвалила постанову, щодо розширення підготовки викладачів для шкіл з неросійською мовою навчання. Зокрема нею передбачалася і підготовка учителів для українських шкіл у Кубанському пединституті. Однак особливих зрушень у впровадженні освіти українською мовою в Російській Федерації після цього не відбулося. Станом на 1 січня 1927 року там хіба що на Кубані можна було констатувати зростання кількості таких шкіл. Скажімо, якщо в 1923—1924 навчальному році їх тут було 133 з 199 класами, в 1924—1925 — 150 з 317, в 1925—1926 — 150 з 464, то в 1926—1927 уже 210 з 710 класами.

В інших регіонах картина була зовсім непривабливою. Скажімо, у Воронезькій губернії українських початкових шкіл налічувалося 140, подібних навчальних закладів у Гомельській губернії було лише 19, Курській — 42, Самарській — 32, Саратовській — 3, Сталінградській — 1, Тамбовській — 7, Ульяновській — 3, Уральській області — 15, на весь Сибірській край — 64, а в цілому в РСФРР — усього 568.

Тож було підготовлено директивний лист Наркомату освіти РСФРР від 30 серпня 1927 року, в якому викладалися принципи і методи переведення на рідну мову російських шкіл, що обслуговували українське та білоруське населення. До цього інструктивного листа додавалися вказівки щодо підготовки плану переведення шкіл Росії на українську мову, які необхідно було передати до Москви до 1 січня 1928 року.

Керівництво цього Наркомату тоді й справді вживало певних заходів щодо розширення української шкільної мережі на теренах Росії. Так, 28 січня 1928 року було розподілено на роботу в українські початкові школи 135 учителів: 35 — до Барабинського,

30 — Омського і 35 — Славгородського округів Сибірського краю, 20 — Самарського і 15 до Уральської області. З боку УСРР для українців, що населяли РСФРР, було заброньовано водночас 94 місця у вишах України.

Восени 1928 року Наркомат освіти РСФРР скликав у Москві перший Всеросійський український з'їзд працівників освіти, на якому розглянули питання національної політики радянської влади, становище і перспективи освітньої роботи серед українського населення РСФРР й політико-освітню роботу серед українського населення рідною.

Москва вимушено йша на українізацію ще й з тієї причини, що необхідно було переконати тисячі переселенців з України на необжиті території в східних районах СРСР, що їхнім дітям там буде забезпечено навчання рідною мовою. З цією метою, скажімо, в 1927 році українцям виділили землю в неосвоєних районах у такій кількості: Поволжя — 49,9 %, Урал — 60,1, Сибір — 15,4, Далекий Схід — 35. Якщо планувалося того року переселити з УСРР до Поволжя 20 тисяч осіб, то насправді переїхало осваювати землю цього регіону 30500. Подібна картина спостерігалася і стосовно інших регіонів. Так, в Далекосхідний край при плані 14 тисяч осіб прибуло 37.800, на Урал — відповідно 16 тисяч і 20.800.

Серед неслов'янських регіонів СРСР значні зрушення відбулися в Казахстані, де за переписом 1926 року нараховувалося понад 860 тисяч українців. Скажімо, станом на 1 січня 1930 року тут на українську мову викладання переводилося 400 шкіл. Відповідно готувалися підручники, переходила на українську мову преса. Зокрема, в Октябринському районі всі щколи мали стати українськими.

Водночас певні кроки в справі українізації здійснювалися власне в УСРР, чого добивався тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович, котрий, крім усього, пильно відстежував ставлення «еміграційних кіл до здійснюваної нами на Україні українізації партійного і державного апарату». Така увага більшовиків до реагування зарубіжного українства на коренізацію в УСРР пояснювалася ще й тим, що саме воно регулярно розвінчувало перед світом справжній хід цього процесу не лише в «Українській Радянській Державі», а й за її межами.

Ця імітована бурхлива діяльність щодо запровадження української мови в УСРР — у той час, коли він за наказом Сталіна очолив ЦК КП (б) У й з усією своєю енергією взявся виконувати директиви Кремля. Архівні документи свідчать, що він вимагав навіть від апарату ЦК КП (б) У перейти на українську мову, бо хотів довести свою незамінність перед Сталіним і в галузі українізації. Відтак і регіональні керівники змушені були підтягуватися, бо з них питав уже сам Каганович, крутий характер якого був відомий усім. Тож в Одесі навіть звільнили за незнання української мови 65 службовців.

Але все це було для звіту, бо зусилля в справі українізації були пасивними, іноді й шкідливими: в день занять з української мови призначалися засідання, що зривало плановість роботи, підриваючи авторитет як викладача, так і комісії в справах українізації. Зрештою, після першої перевірки багато службовців було намічено до усунення з посад через недбайливе ставлення до вивчення української мови, але

адміністрація різними засобами покривала таких, залишаючи їх на роботі. Відтак вони почали ставитися жартома до справи українізації, не опановуючи української мови.

Усе це відбувалося так тому, що українізація в УСРР була дозованою. Лише в рамках директив Сталіна він міг щось робити в цій справі. А чіткі орієнтири володар Кремля висунув у листі до до Кагановича і членів політбюро ЦК КП (б) У від 16 квітня 1926 року: «Надо серьезно взяться за дело овладения новым движением на Украине, борясь с крайностями таких товарищей, как т. Хвылевой. Без этих и подобных им мер дело будет страдать».

Але його соратники з більшовицької партії в Москві та їхні повпреди в Україні в особі чекістів зовсім по-іншому оцінювали ситуацію. Вже 30 березня 1926 року Державне політичне управління України розіслало на місця цілком таємний циркуляр, у якому, зокрема, рекомендувалося: «1. Головну увагу приділити виявленню правих груп, їхній діяльності і взаємовідносинам з іншими колами української громадськості; 2. Не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій; 3. Пов'язати роботу по українській інтелігенції з працею в селі; 4. Висвітлювати поточні настрої української громадськості, пов'язані з нашим внутрішнім і міжнародним життям».

Актуальним це питання було й тому, що, як наголошувалося в листопаді 1925 року в статті «До українізації робітничої маси», опублікованій у газеті «Вісті ВУЦВК», наш пролетаріат йде «із сел. куди попало — і в гірничу, і в металічну, і в усяку иншу промисловість. В нашу добу творення союзу міста з селом цей живий людський зв'язок між ними повинно якомога хутчій повинно втягати в профсоюз як школу комунізму. І тому профсоюзна робота мусить якомога хутчій набрати національних українських форм, щоб не відштовхувати нових — іще сирих селянських кадрів робітництва — нерідною мовою, незвиклою культурною обстановкою…».

Особлива увага зверталася на періодику. В названій статті з цього приводу наголошувалося: «Тяга до української робітничої преси серед робітництва — на долоні. З вістянських робкорів, наприклад, 75 % (біля 300 чоловік, а це прибули вони до нас самопливом) пише по-руському, але до газети української. На краматорському заводі знайшлося 32 передплатники «Селянської правди» — тяга до української популярної газети. Щоденна українська робітнича газета стане могутнім засобом українізації, а разом з тим і більшовизації величезних мас організаційного й неорганізаційного робітництва».

Слабкість українізації, як тоді вважалося, значною мірою пояснюється «русифікацією міської людности за часів Росії і на окраїнах московської буржуазії. За диктатури пролетаріяту русифікація відходить у царину спогадів, а радянська влада свідомо переборює й її інерцію». Однак методи царських русифікаторів з успіхом були і в арсеналі прибулих у промислові центри України посланців більшовицької влади. Зокрема, це стосувалося і формування тут особливого пролетарського прошарку, що складався, як правило, із завезеного із-за меж України елементу. А створення для нього

культурно-освітніх закладів придушувало всі паростки українського національного відродження.

Проголошена ж більшовиками українізація відверто саботувалася. На Дніпрозаводі, який зводився в Запоріжжі, було організовано гурток з вивчення української мови, до якого записалося 35 осіб, але коли про це інформацію було доведено до головного інженера Ротерта, то останній офіційно заявив: «Никакой украинизации проводить не будем, пока не получим приказаний с Москвы».

Розпалися два подібні гуртки і в головній конторі будівництва Дніпрельстану: «Зачем нам изучать украинский язык, когда его не придется употреблять, потому что строительство у нас всесоюзное, приходится иметь связь с Москвой, украинский язык нам не нужен».

Не кращим було ставлення до українізації і в Донбасі, де Москва продовжувала перетворювати цей промисловий регіон в полігон різних сумнівних експериментів соціалістичного будівництва. Тут українізація відбувалася в багатьох випадках хіба що написами на бланках і штампах. Так, у Краснолуцькому гірничому районі, де з 29.613 робітників — 57 відсотків було українців, нічого взагалі не робилося для того, аби вони були забезпечені можливістю обслуговуватися рідною мовою. Коли молоді робітники, переважно з учорашніх селян, зверталися до десятників і шахткомівців мовою своїх батьків, у відповідь могли почути: «Поїдете до своєї Хахляндії, там будете говорити своєю собачою мовою».

Зрозуміло, що це ображало українців, насамперед з місцевих вихідців. Вони в таких випадках заявляли зайшлим росіянам про те, що «Україна — для українців», а «кацапи повинні переїхати до своєї совдепії». Такі висловлювання базувалися на тому, що дуже часто в Донбас завозилася робоча сила, в тому числі й некваліфікована, з Росії й Білорусі, а місцевих не брали на шахти й рудники, заводи й фабрики.

А нерідко такі з'ясування переростали в бійки на етнічному грунті, що змусило ЦК КП (б) У звернути особливу увагу на проблему українізації в промислових центрах України. Відтак 3 січня 1930 року в газеті «Вісті ВУЦВК» з'являється постанова ЦК КП (б) У від 23 грудня 1929 року «Стан українізації в промислових округах». Проте цей документ, хоч і накреслив шляхи посилення українізації в містах і робітничих селищах УСРР, не буде ніколи зреалізованим, оскільки саме після його появи процес відродження українства в Україні почне непомітно згортатися. Очевидно, Москва зрозуміла небезпеку справжньої українізації.

А головний ідеолог українізації Микола Скрипник уже через рік акцентуватиме увагу дещо на іншому. Так, у його промові «Загальне навчання, ліквідація неписьменности і політехнізація школи», виголошеної на XII Всеукраїнському з'їзді рад у березні 1931 року, жодним словом не згадується про українізацію — головним чином йдеться про забезпечення дітей нацменшин достатньою мережею навчальних закладів: «Нічого не варта та школа, де навчання провадиться чужою для дитини мовою, де примусово провадять навчання мовою, невідомою дитині. Наш плян загального навчання передбачив значне поширення сітки шкіл національних меншостей. За пляном 1931 року накреслено було організувати 758 груп першого концентру російських, 180 єв-

рейських, 140 польських, 115 німецьких, 23 молдавських (крім АМСРР), 40 болгарських, 5 грецьких. 20 білоруських, 10 чеських, 10 татарських, 5 вірменських тощо».

За словами Скрипника, це фактично охоплювало майже всіх дітей для навчання рідною мовою. У той же час про повне забезпечення українських дітей у національних районах УСРР було сказано, що воно відстає. Тимчасом чимало місця відведено ситуації з українською школою в Польщі…

Проте саме розмах українізації — від Балтики до Тихого океану — налякав російських більшовиків найдужче. Особливо турбувало більшовицьку владу те, що паростки українізації буйно проростали в індустріальних центрах України. Скажімо, в Дніпропетровську патріотична інтелігенція гуртувалася навколо професора Дмитра Яворницького, який висловлювався чітко: «Москва могутня тепер. Але якби відділилася від неї Україна й інші упокорені народи, вона не була б варта нічого. Чемберлен міг би пішки перейти всю Росію, дійти до Кремля, взяти «їх» усіх там за виворот й повернутися назад. Але що він там буде брати? Квас і хрін — псувати англійське повітря. Заводи в нас, залізо, вугілля, пшениця, сіль і т. п. в нас, тому Москва й тримається за Україну, щорічно шиє міцніше упряж, щоб Україна в ній забула своє рідне. Адже недаремно співається в пісні:

«Доки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Доти серце українця
З російським не зживеться…».

Не могли в Москві не звернути уваги й на те, що українська інтелігенція розкрила справжню суть більшовицької українізації, заявляючи: «Українізація є ніщо інше, як зайвий доказ лицемірства і підкопу Росії під Україну. Росія поступається Україні лише в тому, чого вона не може утримати й чого вимагає історична необхідність. Україна з того часу, як вона існує, добивалася того, що їй потрібно, тільки повстаннями й силою зброї».

Цілком можливо, що Сталіна особливо занепокоїло те, що відчутного впливу українізації на Північному Кавказі зазнавали робітничі маси. Вже перші опитування в містах Кубансько-Чорноморської області щодо національної приналежності, проведені після оголошення в 1923 році курсу на коренізацію, засвідчили про бажання більшості тамтешніх городян повернутися до українства. Так, у порівнянні до 1920 року, кількість українців у Краснодарі зросла з 17.261 до 48.037 (в обох випадках їх була переважна більшість над росіянами), Новоросійську — з 127 до 10.275, Єйську — з 32 до 12.431, Темрюку — з 46 до 7.314, Анапі — з 1.649 до 5.054, Туапсе — з 17 до 820, Армавірі — з 363 до 12.318, Кропоткіні — з 154 до 10.287, станиці Тихорецькій — з 8 до 4.805 осіб.

І якщо в Москві й Ленінграді українські колонії складалися в основному зі студентів, червоноармійців і почасти службовців, відтак «пролетарське ядро дуже слабе в них», то на Північному Кавказі ситуація була іншою: скажімо, в Ростові-на-Дону основою громади був український пролетаріат. Усе відбувалося стихійно, творилося самими масами, більшовицька влада спочатку не звертала особливої уваги на це, дивлячись крізь пальці: хай, мовляв, «хахли» балуються своєю рідною мовою й культурою».

Вона вважала, що справу цілеспрямованої політики щодо зросійщення українців Північного Кавказу вже зроблено, оскільки більшість з них прийняла за рідну мову саме російську. Зокрема, про це свідчили матеріали перепису 1926 року, який показав у вказаному регіоні різке перевищення частки місцевого населення, яке визнало своєю рідною російську мову.

Загальна кількість українців за національністю, зареєстрованих переписом 1926 року по Союзу РСР, становила 31.194,8 тиссчі, а осіб з українською рідною мовою — 27.572,3 тисячі. З цієї кількості (за національністю) основна маса в 23.218,9 тисячі (74,4 %) були зареєстровані на території Української СРР. Таким чином, кількість українців, які мешкали поза межами республіки, визначалася в 7.975,9 тисячі осіб (25,6 %).

Тимчасом український Ростов дедалі міцнішав, охоплював усе нові маси місцевого пролетаріату. На початок 1928 року робітників-українців у цьому місті вже нараховувалося понад 40 тисяч, що на пропозицію Української секції Донського комітету ВКП (б) об'єдналися навколо окремої культосвітньої секції, до складу якої увійшло 40 представників від найбільших заводів, фабрик та установ міста. Серед своїх першочергових планів — організація окремого Українського робітничого клубу, бібліотеки й читальні при ньому, частіше видання україномовної «Червоної газети», взяття шефства над низкою українських районів навколо Ростова. Усе це мало вивести українську роботу з «рямців примітивного аматорства і «малоросійщини» і охопити найширші кола українського робітництва».

Але Сталін знав з власного досвіду, що таке український робітничий рух за межами України. Скажімо, йому було відомо, яку грізну силу становили українські робітники Путіловського заводу в Петрограді в 1917 році. Через десять років це національне самоусвідомлення українського робітництва вже проявилося на теренах України. Так, у листівці, знайденій біля рудника імені Комінтерна в Нікопольському районі Дніпропетровської області в січні 1927 року, був заклик до робітників: «Вимагайте національного відділення України від Росії».

А 26 лютого 1931 року робітники харківських заводів — паровозобудівного, державного електричного і «Серп і молот» — підписуються під листом групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, де ще більш рішуче було поставлено питання про права українства. Зокрема, вони вимагали відповіді від Уряду УСРР щодо його позиції в питанні про українську радянську державність. Чи буде УСРР і далі (в перехідному періоді) розвиватися в напрямку економічної, політичної і культурної консолідації її в державу орган диктатури пролетаріату України, чи навпаки, вже нині відбувається заперечення цієї державності? Підписантів також цікавило чи обмежиться уряд і партія тим, що створили в перші роки революції школу Червоних старшин і кілька українських червоних дивізій, чи дійде до повної організації Червоної армії у всеукраїнському масштабі?

Однак найбільше обурювало авторів листа те, що робітники Німеччини, Франції, Англії і колоніальних країн Сходу майже нічого не знають про УСРР, мало знають про СРСР, а більш усього говорять про Росію.

Крім того, ставилися питання про причини ліквідації наркоматів земельних справ союзних республік, переїзд основних виробничих трестів до Москви, повної концен-

трації в апаратах союзних наркоматів управління промисловістю, науково-дослідними і навчальними закладами. Окремим пунктом висувалася вимога визначення бюджетних прав союзних республік. При цьому зазначалося: чому Московський округ з 5 мільйонами населення і республіка з 30 мільйонами мають однаковий бюджет? А також додавалося: що ж це за рівноправність союзних республік, коли УСРР, БСРР і Закавказька СФРР мають по 5 представників у Раді національностей, а РСФРР — 30?

Важливим питанням в даному листі поставала національна політика. Чому в неї, мовляв, не вкладається поняття державності, а розмінюються на ліберальні поняття цієї політики, говориться про мову, культуру, а щоб заповнити національну політику державним змістом, у повному його обсязі, цього немає. А от щоб захопити їх конкретними перспективами будівництва української радянської державності, де б відображалося благополуччя нацменшин і забезпечувався їхній життєвий інтерес, цього абсолютно не робиться, і нацменшини не те що стають захисниками, будівничими і рівноправними громадянами цієї держави, а стають якимось сектами, живучи лише своєю мовою, наданою звище…».

Бо вже, особливо акцентувалося в листі, «знищений квіт нашого робітника і селянина, незаможника і середняка. Босі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані, гірше, ніж грабував царський уряд у сто разів, гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії. Ми відбудовуємо зараз російське господарство».

Зазначаючи про те, що в Росії будуються промислові гіганти за рахунок мускулів українських робітників, автори листа наголошували, що «з такою експлуатацією робітничий клас України і бідняцько-середняцькі прошарки села довго миритися не будуть». Тим паче, що з України більше всього взято позики і менше всього тут побудовано. Відтак «уряду давно пора взятися за побудову української радянської державності. Треба негайно взятися за організацію господарства в республіканському масштабі, погоджуючи лише свої плани із союзним урядом, а управління й організацію господарства взяти в свої руки».

Згадавши про необхідність висувати на керівні посади кадри з місцевого населення, бо не приведе до добра постійний притік росіян керувати українцями, у цитованому листі ще раз наголошувалося: «Треба будувати українську радянську державність, оскільки вже давно пора. Населення виросло, воно вже мало говорить про поламаний тин чи про відібрану квартиру, воно говорить про «ДЕРЖАВУ». Українську радянську державність треба будувати, оскільки вона лише тільки розпочата, а в нас і донині балакають тільки про мову, культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності.

Російський шовінізм треба так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми також справимося, будемо лише менше балакати про те, кого і з якого боку бити; фраза завжди залишається фразою, а практичної боротьби не здійснюється. Ми вимагаємо точних відповідей на поставлені питання».

До речі, одне з питань вимагало відповісти: чому «такий важливий орган дикатури пролетаріату нашої республіки, як ДПУ, переважна більшість його апарату й особового складу військ сформовані з елементів ні соціально, ні національно не пов'язаних з ук-

раїнською радянською дійсністю. Це в більшості вихідці з родин єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елементу, пролізлого туди різними шляхами й способами. Справжніх робітників і селян-бідняків України там немає, а це не може відбиватися на роботі органу, який стоїть на сторожі диктатури пролетаріату на Україні, а також не впливати на політику в державному масштабі УСРР.

Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не рахують її за справжню політику партії й уряду, нібито вони «держава в державі».

Що ж стосується справжнього ставлення російських комуністів до українізації, то й самі керівники УСРР бачили: причини її стримування потрібно шукати не в низових ланках місцевої влади РСФРР, а в самій Москві. Знайшовши привід через невиконання непосильних планів хлібозаготівлі, 14 грудня 1932 року постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР передбачалося припинити українізацію на Північному Кавказі.

Цим документом, який підписали Сталін і Молотов, вимагалося «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів українських районів, а також усі існуючі газети і журнали з української мови на російську як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову». А наступного дня Сталін і Молотов підписали нову ухвалу, яка призупиняла українізацію в Далекосхідному краї, Центрально-Черноземній області та Казахській АСРР.

Зрозуміло, що після такої директиви Москви на місцях одразу ж кинулися її виконувати. А щоб створити відповідне «ідеологічне підґрунтя», засоби масової інформації почали вмішувати статті, в яких засуджувалися нібито перегини в коренізації. Відтак зерно з тугого колосу, яке мало надалі розростатися широкими українськими нивами в місцях компактного розселення українських хліборобів, було розсипане й брутально затоптане чоботами чужих непроханих пришельців.

І. ПОВЕРНУТИСЬ ДОДОМУ ОСВІЧЕНИМИ

Не тільки потужний антибільшовицький повстанський рух на теренах українського розселення й повсюдний широкий розмах нашого національного відродження в 1917—1921 роках змусив Москву піти на українізацію — Уряд УНР в екзилі продовжив свій державотворчий процес, головним завданням якого було підготуватися до повернення на Батьківщину. І це лякало Москву, бо на чужині не просто існували українські державні інституції — в неймовірно важких політичних і матеріальних умовах вони намагалися підтримувати всі необхідні складові, які засвідчували їхню життєздатність.

А однією з важливих складових цієї діяльності було охопити навчанням інтернованих вояків Армії УНР, насамперед з числа колишніх студентів, які хотіли повернутися в Україну не тільки під національними стягами, а й високоосвіченими фахівцями. Ці хлопці й дівчата відчували водночас і той обов'язок, який на них Батьківщина в цей момент поклала, а відтак ретельно за науку взялись, «щоб використати примусове своє перебування за кордоном з найбільшою користю для національної справи».

Уже на початку 1921 року Симон Петлюра, доручив члену Центральної Ради Тимошу Олесіюку зробити все, що можна було, аби «із полону таборового, примусового і деморалізуючого безділля наша молодь мала бути вирвана і скерована до праці над здобуттям собі освіти у вищих школах Польщі й інших держав Європи».

А для цього найперше, чого треба еміграції навчитись, це шанувати час і використовувати його з користю. Оскільки маємо запозичену від росіян важку спадщину щодо одурманюючих і виснажуючих розмов і дискусій, котрі здебільшого повертаються в пусту балаканину, безпредметне патякання і безплідне «словоблудие», то товариська розмова, поважне обговорення тієї чи іншої теми, обмін думок потрібні для кожного свідомого і організованого громадянина, але одночасно потрібна і жива праця, чин та діяльна, в певні факти обернена, енергія. Необхідно вчитись у європейців як з часом собі раду давати та продуктивно його зужитковувати, пам'ятаючи, що «час — гроші», що уміти мовчати, думати, на самоті щось обмірковувати часто більше значення має, як до самовиснаження патякати.

Одним з важливих завдань української еміграції Симон Петлюра тоді визначає, про що згодом і напише в спеціальній статті, також вивчення «найперше за все мову того народу, серед якого живемо, для того, щоб: 1) пізнати його краще і глибше і 2) щоб нас краще, правдивіше той народ зрозумів і пізнав. Знання живої мови цього народу дасть нам можливість увійти з ним в тісніші повсякденні зносини, а знання літературної мови, — мови його преси, науки, письменства уведе нас в обсяг творчих змагань, і культурних інтересів його. Завдяки цьому ми отримаємо можливість глибше, докладніше вивчити життя даного народу на різних ділянках і в різних галузях, а результатами такого пізнання покористуватись і для власного вжитку і для того, щоб для будівництва нашої держави їх прикласти.

Здоровий розум, певні критерії, з якими повинні підходити ми до оцінки того, що

слід позичати, накаже нам необхідність обачности і додержання вимог критицизму в цій справі. Безоглядне, безкритичне перенесення на наш ґрунт чужоземних ніби цінностей може бути часто таким самим шкідливим для нашого розвитку, як і цілковите нехтування їх або замкнення в свої тільки власні межі і здобутки».

Ставлячи це завдання, Петлюра водночас вважає за обов'язок нашого громадянства оволодіти хоча б однією з європейських: англійською, французькою, німецькою чи італійською. Для нього доцільність цього зрозуміла само собою, бо таке засвоєння є просто необхідністю з погляду культурного, воно відкриє «глибокі здорові криниці різноманітного знання, з яких ми справді свій голод, свою горливість до науки зможемо «здоровою водою» задовольнити».

І в цих словах Голови Директорії був сенс. Адже справді доти українці змушені були користуватись для цього здебільшого російськими джерелами, бо власні, як відомо, «навмисне засипались і притлумлювались. Каламутними, навіть вонючими і нездоровими були ці московські джерела: на протязі віків цілих отруювались ми ними, засвоюючи нездоровий сморід і гнилизну московської азіятчини з її рабською покорою, або максималістичними тенденціями. Впливом такого примусового і на протязі віків користування джерелами московської культури можна пояснити не одну хибу, якої допустились ми в нашому державному будівництві. Коли тепер, після комуністичних експериментів, криниця московської культури ще більш засмерділа, то нам з тим більшою жагою слід припасти до джерел європейської культури і утолити наш голод знання і науки, що його ми завжди відчували, посилаючи в 17 і 18 віках наших дітей до європейських університетів або власні огнища для розвитку науки створюючи».

Знання головних європейських мов потрібне нам, знову наголошує Петлюра, не тільки для цілей науково-просвітніх, а ще й для практичних, особливо для комерційних зносин України з цілим світом, що без знання згаданих мов все буде шкутильгати і шкоду для нас же самих завдавати. В умовах державної незалежності Україна стане місцем частих відвідувань її чужоземцями, що приїздитимуть почасти для звичайних ознайомлень, а почасти для того, щоб знайти тут ґрунт для певних реальних інтересів. В обох випадках наше «без'язичіє» вийде з шкодою для нас. Навпаки, знання світових мов сприятиме в майбутньому і тому, що нашу рідну українську мову уведемо в коло тих мов, знання якої буде потрібним і необхідним чужинцеві.

Усвідомлюючи те, що в творчих змаганнях нашого народу піднятись на вищі щаблі культури, зробити себе вартим власної держави і чинної участі в міжнародному житті, на початках наших власних сил може й не вистачить, Голова Директорії вважає, що за таких умов українській еміграції треба думати про те, аби необмежені потреби народної освіти і науки на цьому полі задовольнити, між іншим і за допомогою перекладної літератури. Отже, ті члени еміграції, що знають, як слід, нашу рідну мову і вивчили добре якусь чужоземну, мають ретельно взятися за переклад кращих творів світової класики.

Петлюра також звертає при цій нагоді увагу еміграції на ту величезну, принаймні щодо кількості книжок, продукцію, що нею позначається діяльність російської еміграції: мусимо не тільки дорівнювати їй, вважає він, а ще й перевищити в цій справі.

Не може бути виправданням, що, мовляв, москалі мають і більше фондів видавничих, і більше інтелігентних сил для написання та видавання книжок. Бо коли взяти на увагу кількість української еміграції і наявність серед неї досить поважних літературних сил, то це виправдання не матиме грунту, а видаватиметься тільки для «оправдання зла» ужитим: і з тими силами, що їх маємо, могли би на цій ділянці зробити куди більше.

Умови перебування української еміґрації, можливість безпосереднього пізнання і ознайомлення з різними сторонами життя даної країни, одночасно з знанням мови її та літератури народу, що її заселяє, відкриває можливість користування ширшим і різноманітнішим матеріалом для цієї мети. А тому, на глибоке переконання Петлюри, було б «дивним і непробаченим, коли б ми повернули до себе «додому» без заготовлених рукописів на згадані теми і не поділились там своїми враженнями та всебічними знаннями в цій справі перед найширшою аудиторією, яку уявляє собою читач України. Не кажучи про популярну літературу для народнього чи шкільного вжитку, треба мати на увазі і ширші праці, чи збирання матеріялів до них, монографічне опрацьованих та присвячених різним явищам громадського, політичного, економічного, промислового і т. д. життя даного народу. Ми так мало знаємо, як собі прав добували інші народи, як вони живуть тепер, що відповідні інформації, в формі монографій чи журнальних розвідок виложені, у великій пригоді стануть поширенню круга наших відомостей та запізнанню українського читача з чужими країнами і народами».

Ще кориснішу працю в цьому напрямку ми перепровадили б, переконаний Петлюра, коли б привезли з собою якнайбільше книжок та інших друкованих матеріалів на різних мовах, як подарунок для нашої національної бібліотеки чи якихось українських наукових інституцій. Про це заздалегідь так само треба думати і кожну зручність використовувати, щоб цей обов'язок перед Батьківщиною виконати. Привезені книжки не будуть тільки збагаченням наших книгосховищ, а не раз стануть до послуги нашим ученим і нашим студентам в їхніх чи наукових студіях, чи підготовчих до них вправах.

Зокрема, було б дуже цінною справою систематизувати той друкований матеріал, який публікується в чужоземній пресі чи літературі на українські теми.

Відповідні вирізки з часописів і окремі книжки, коли їх перевезти в Україну та до відповідних науково-публічних інституцій передати, неоціниму послугу дадуть авторам майбутніх монографій, розголосові чи історії нашої справи в міжнародних стосунках. І для історії, і для ближчої сучасності, вважав Петлюра, ці матеріали мають велику вагу. Як і ті матеріали, що переховуються в закордонних архівах і бібліотеках і торкаються історії України. А тому необхідно використати слушну нагоду для висвітлення не одного явища нашого минулого, принаймні, як воно переломлювалось у свідомості колишніх наших спільників, або ворогів.

З огляду на те, що світова наука під час останньої війни і особливо після неї збагатилась великими здобутками, Симон Петлюра ставить завдання перед українською технічною елітою поглибити свої знання і пізнати «останнє нове слово». Адже відбудова господарського життя України, вважає він, вимагатиме великого напруження

сил і творчості, а найбільш продуктивне і економне витрачання їх може бути переведене лише тоді, коли за допомогою засвоєних нашими фахівцями останніх наукових дослідів і методів, будемо уникати уживання старих способів і знаряддя.

На тій кількагодинній зустрічі не тільки йшлося про те, що усі бажаючі здобувати вищу освіту можуть йти до чужих університетів, де вони могли б одержати фахові знання. Водночас стояло питання про те, що в Україну наші студенти мають повернутися не тільки фахівцями, а й будівничими відродженої в майбутньому державності. Тому життя однозначно вимагало мати навіть на чужині свій національний університет, бо «без власної провідної, освіченої верстви, фахово і всебічно виробленої, не може й бути мови про державне будівництво. І в витворюванні цієї освіченої верстви ніколи не заступлять власної високої школи чужі університети, бо вона потребує не тільки фахового образування, але й ідей. Ідеї може витворювати тільки власне середовище, власні філософи, соціологи, історіософи і т. д. при допомозі цілого ряду високоякісних фахівців».

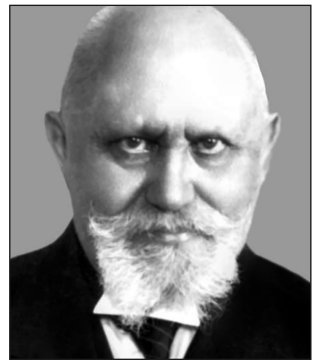

Олександр Колесса.

Один з варіантів, що тоді обговорювалися, — створення власного вищого навчального закладу, до чого схилилися провідні українські діячі й науковці, які творили свого часу Українську Народну Республіку, а тепер опинилися в екзилі. Ідею власне українського університету підтримали голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський і колишній депутат австрійського парламенту, голова Дипломатичної місії Західноукраїнської Народної Республіки Олександр Колесса, професор історії літератури. Їх підтримали також такі відомі українські вчені, як Станіслав Дністрянський та Іван Горбачевський.

Очолюваний Грушевським Український соціологічний інститут у Відні й Академічний відділ Віденського союзу українських журналістів та письменників і стали базою для заснування Українського університету, до чого прилучилося також Товариство прихильників освіти з такими поважними керівниками, як Олександр Олесь і Володимир Кушнір. Про все це було оголошено 17 січня 1921 року у Відні як про офіційне відкриття Українського вільного університету, першим ректором якого призначили Олександра Колессу.

Станіслав Дністрянський.

Зазначені науковці в спеціально організованій ними Раді, до якої вступили також професори Іван Галицький і Володимир Старосольський, розпочали підготовчу працю, прикладу якої ще не знало людство, — перебуваючи на еміграції, творити таку складну з організаційного й технічного боку справу, як університет. Без належного апарату, без грошових засобів розпочинати вже через кілька місяців викладати для студентів!

У відозві до українського громадянства 10 лютого 1921 року, метою якої було й збирання фондів на власну вищу

навчальну інституцію, дуже виразно і чітко визначено програму новозаснованого тоді Українського вільного університету: «Добором програми УВУ, який на разі обіймає два факультети: а) права й суспільних наук і б) філософічний, наближається до типу державних університетів. Однак головним принципом, яким керувалися основоположники й організатори УВУ, було не тільки заступити в межах можливости університет державного типу, але й надати йому характер храму української науки, незалежної від будь-яких громадських чинників.

Ціллю є ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання шляхом наукових викладів та інших форм навчання при забезпеченні волі погляду та напряму думання. Визначаючи єдиним критерієм науковий метод і поглиблення предмету, основоположники й організатори УВУ погодилися в допущення до основної професорської колегії виключно тих учених, які досі були професорами або доцентами вищих шкіл, і тільки ця колегія вирішує про допущення до викладів інших учених сил, як професорів, так доцентів і лекторів, які вже подали доказ своєї фактичної кваліфікації».

Відозву цю підписали від УВУ такі відомі діячі української культури, як Олександр Колесса, Іван Ганицький, Станіслав Дністрянський, Володимир Старосольський, а за Управу Союзу Українських Журналістів — Олександер Олесь і Володимир Кушнір.

І ось сталося — в травні 1921 року 65 студентів на філософському і 25 на правничому вже слухали лекції. Таким чином, під егідою Українського вільного університету українській еміграції справді вдалося надати власній студіюючій молоді можливість готувати себе до повернення на батьківщину в майбутньому різними фаховими спеціалістами, які необхідні для відродження й розбудови держави на рідних землях.

І підготовку саме таких 700 фахівців організували в УВУ вже в 1921—1922 роках на факультеті юридичних і соціальних наук, а також філософському, на якому вирізнили історично-філософські й природничі дисципліни. Перші викладачі — Дмитро Антонович, Іван Горбачевський, Дмитро Дорошенко, Олександер Колесса, Степан Рудницький, Степан Смаль-Стоцький, Станіслав Дністрянський, Ростислав Лащенко, Михайло Лозинський, Олександер Одарченко, Володимир Старосольський, Сергій Шелухін і Федір Щербина.

До них тоді долучилися такі відомі вчені, як історик української церкви Василь Біднов, археолог Вадим Щербаківський, колишній дипломат Олександр Шульгин, знавець церковного права Олександр Лотоцький і цивільного — Панас Андрієвський… Вихідці з різних регіонів українського розселення вони надавали УВУ характеру соборності нашої вітчизняної науки й освіти, об'єднували католиків і православних.

Викинені з наукових установ на рідних землях, втративши на ній бібліотеки, архіви, музеї та матеріальні здобутки, що їх ворожа рука палила, нищила в інший спосіб — вони винесли з собою на чужину український національний дух і прагнення вільно працювати у західному світі для добра української науки й культури.

Професура УВУ думала тоді за майбутнє українського громадянства, від імені і в ім'я якого виступала з усвідомленням усіх наслідків можливої невдачі, яких тоді так багато ми зазнавали. Тож перші викладачі УВУ у Відні досить швидко зрозуміли, що за нових обставин, що витворилися із закінченням Першої світової війни, столиця

Австрії не зможе й надалі залишатися осередком українського університетського життя. Відтак користуючись своїми зв'язками з чеськими приятелями, вони швидко домовилися про переїзд до Праги, яка тоді вивищувалася як центр української політичної еміграції.

Матеріальна підтримка чехословацького уряду також впливала на стабілізацію політичної атмосфери в середовищі українського студентства, яке прийшло в університет з фронтів боротьби за незалежність України. А його також намагалися підкупити різними подачками, як це робили російські більшовики в Берліні, створюючи там так звану Українську академічну громаду, що мала діяти в промосковському дусі.

Атака на УВУ, яку розпочала радянська дипломатична місія в Празі, постійно стверджувала, що там, мовляв, «нема ніякої науки, бо професура застаріла, застаріла і забула те, що колись знала». «Барабанний вогонь цієї пропаганди, — писав згодом професор Матвій Стахів, — здобував собі послух серед частини студентів згаданими аргументами. Наслідок був той, що студенти почали відтягатися від лекцій в УВУ. В часі цієї кризи були випадки, коли на викладах названих науковців-професорів бувало лише по кілька студентів, а навіть по 2 чи 3…».

Матвій Стахів.

Проте всі вирафіновані засоби й наполегливі заходи московської агентури і окремих збаламучених студентів виявилися даремними, бо діяльність УВУ давала можливість розширювати українську вищу школу на чужині. Зокрема, з початком 1922 року постало питання про відкриття власної національної політехніки, над чим самовіддано працював відомий політичний діяч Микита Шаповал.

Багато хто з українських емігрантів у це не вірив. У листі, що надійшов на адресу першого ректора Української господарської академії Івана Шовгеніва, яку чехословацький уряд розмістив у Подєбрадах, писали: «Безумці, зупиніться! В сучасні тяжкі дні, що їх переживає наш український народ, по невдалій спробі створити власну Незалежну державу, в ті дні, коли наша нація несе розплату за свідомі й несвідомі помилки керманичів нашої боротьби за Волю, коли серце спливає кров'ю при думці про нашу недавню поразку і нашу національну дискредитацію перед широким чужинецьким світом, ви, безвідповідальні амбітники і легковажні авантурники, розпочинаєте аферу, що принесе нам нову дошкульну поразку і нову національну дискредитацію, цього разу — на культурному полі.

Ви б цього, напевне, не зробили, коли б виразно собі уявляли, що то є за справа, за яку ви з такою нерозважністю і самовпевненістю беретесь. Але, як видно, серед вас не знайшлося і однієї людини, яка б виразно собі уявляла, що то таке вища технічна школа та якими методами і засобами її назагал організується. Так дозвольте ж Вам, легковажні культуртрегери, ту поважну річ у кількох словах роз'яснити».

І далі йшлося про ті справжні труднощі, які могли зупинити процес творення нового вищого українського навчального закладу на чужині: «Сучасне людство не знає прикладу, щоб таку складну з організаційного і технічного боку річ, як високошкільний заклад, можна було б організувати, перебуваючи на еміграції. Навіть за сприят-

ливих умов нормального життя у себе вдома, на власній рідній землі, логанізація високошкільного закладу вимагає величезних і довготривалих зусиль, а тому справу заснування університету чи політехніки попереджує завжди довготривалий організаційний період. А коли якесь міністерство, що диспонує величезними засобами і має для цього спеціяльний апарат своїх досвідчених службовців, потребує організації нової школи двох—трьох літ, то як це думаєте, ви, еміграційні фокусники, організувати високошкільну установу за кілька місяців, не маючи при цьому ні належного апарату, ні потрібних грошевих засобів?

Ви про це чомусь не подумали або подумати не захотіли. Але за Вас мусить думати українське громадянство, широкий наш загал. Той загал, іменем якого ви виступаєте і який понесе весь сором вашої недалекої поразки. І ось іменем цього загалу звертаюся до Вас з закликом-пересторогою і кажу ще раз вам: безумці, зупиніться! Зупиніться, поки не пізно, доки ваша легковажна авантура не набрала форм вселюдського скандалу. Не готуйте нам нової національної поразки, бо їх і без того маємо вже досить...».

Проте наша еміграція не зупинилася — мала вже досвід заснування УВУ і бажання таки здобути чергову перемогу. І вже з травня 1922 року національна політехніка відкривається на чужині — також уперше в історії!

А через рік відкривається і Український Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова в Празі, Українська Студія пластичного мистецтва, що давала своїм випускникам диплом магістра, матуральні курси, що потім перетворилися в Українську реальну гімназію, згодом засновується Український Видавничий фонд, Український Архів-музей тощо. Велику популярність мав керований вже згаданим Микитою Шаповалом Український інститут громадознавства в Празі. Ефект цієї організаційної праці був колосальний, адже українські професори в своїх високих школах мали можливість поширювати українську науку, а Україна одержувати вишколених на еміграції фахівців.

У міжвоєнні роки УВУ став також центром збереження історичної пам'яті національної революції 1917—1921 років — саме при ньому з 1925 року було засновано Музей Визвольної Боротьби України. Згодом він відділиться від УВУ. Дмитро Антонович залишатиметься незмінним директором Музею, опікуючись як безцінними архівами, так і багатою бібліотекою, в якій, зокрема, було зібрано велику кількість української періодики періоду визвольних змагань.

З 1924 року, коли УВУ зміцнився новими кадрами викладачів, чимало українців, що студіювали в чеських вищих навчальних закладах, записалися на навчання і до свого національного університету. На середину 1930-х років він зібрав у своїх стінах у Празі понад 40 професорів, доцентів і лекторів, які викладали тоді для 200 слухачів протягом семестру. Університет на той час устиг підготувати вже 40 докторів філософії і 65 — докторів права. Було видано 12 томів наукових збірників і монографій загальним обсягом 200 друкованих аркушів, а також 12 навчальних курсів. Станом же на 1931 рік загальна кількість наукових публікацій викладачів УВУ становила 636, про що свідчив збірник «Український Університет у Празі в рр. 1921—1931».

Збільшувалася кількість студіюючих з різних країн, а в першу чергу з різних роз-

селень нашого народу, і до УГА. Усього до останньої було прийнято за 6 наборів 786 слухачів найбільше їх академія мала в 1926—27 навчальному році — 613 осіб. Там також розвиваються дослідження актуальних проблем, регулярно друкуються українські наукові збірники.

Поряд із викладацькою працею на багатьох досвідчених учасників визвольної боротьби, особливо фахових військовиків, покладалося завдання проаналізувати перебіг бойових операцій за участю Армії УНР, дати оцінку вітчизняній тактиці й стратегії з урахуванням останніх здобутків науки. Необхідність саме такого аналізу виходила з того, що досвід Першої світової показав, що стратегія як вище військове мистецтво тільки тоді може досягти позитивних наслідків, коли широко використовуватиме наукові досліди і відкриття. Мільйонна армія без діяльної участі в її операціях інженера, техніка, хіміка віднині свого завдання виконати не зможе. Ось чому треба було думати про справи, пов'язані з обороною Батьківщини, а фаховим силам еміграції пильно стежити за розвитком тих наукових дослідів, що їх можемо для цієї мети зужиткувати.

Таким чином, необхідність створення власної військової доктрини, на думку Петлюри, диктується вимогами державного характеру й бажанням зберегти сили для творчої праці, не витрачаючи їх на долання деструктивних явищ, з чого не випливали б вони — із злої волі, глупства чи хворобливої амбіційності. Ставлячи так питання, Головний Отаман зазначає, що вирішити його в інтересах справи можна лише за умови гармонійно пов'язаних між собою організаційної праці Генерального штабу і його діяльності, спрямованої на виховання армії в дусі довготривалої державної концепції, яка не підлягає тимчасовим впливам. І чим тісніше вони будуть пов'язані із загальною державною ідеологією і державною волею і чим логічніше випливатимуть з принципів української військової доктрини, тим більшу користь це може дати.

Разом з тим, Симон Петлюра береться організувати видання серії збірників наукових праць військової тематики під загальною назвою «Українська Республіка і її військо», сподіваючись, що вміщені в них матеріали не лише сприятимуть розв'язанню Генштабом проблем, які стоять перед ним, а й закладуть науково-теоретичні підвалини нової військової доктрини. Розраховував він і на те, що ця колективна праця стане своєрідною «настільною книгою» для українського вояцтва.

З метою забезпечення цієї справи Петлюра доручає генералові Всеволодові Петріву залучити Генштаб до підбору компетентних фахівців і молодих дослідників українського військового мистецтва. Бо хто, як не штаб, добре обізнаний із станом вітчизняної військової літератури, повинен дбати про її подальший розвиток? При цьому Петлюра нагадує, що начальник штабу армії Наполеона генерал Мартьє не лише розробляв стратегічні плани, а й займався навчанням і вихованням війська.

Крім того, Головний Отаман зобов'язує генерал-хорунжого Всеволода Петріва звернути увагу на найважливіші праці зарубіжних військових теоретиків, зазначаючи: «Коли що є путящого в цій літературі, треба його поперекладати, перетворити, але одночасно все треба робити, щоб збагатити, створити власне джерело, за допомогою котрого жагу військового знання можна б було задовольнити в формі і оригінальної української військової літератури, і перекладної».

Петлюра давав собі звіт у тому, що його задум нелегко буде здійснити без створення і підтримки Академії Генерального штабу й вищого військового політехнікуму з різними відділами (гарматним, інженерно-технічним, інтендантським). Викладацький склад цих закладів пліч-о-пліч з представниками культурно-освітньої управи Генштабу повинен брати найдіяльнішу участь у підготовці не лише фахової, а й військово-популярної літератури, яка б прищеплювала козацькій масі любов до Батьківщини, повагу до військової честі, почуття патріотизму, національної гідності.

Значну увагу Петлюра приділяє внесенню змін і коректив до військових статутів. Це важливе завдання покладалося в основному на організаційну управу Генерального штабу й почасти на управу з навчання військ. Закликаючи працівників цих відомств вилучити з ужитку все те, що, втративши актуальність, стало анахронізмом, він пропонує деякі доповнення, наприклад, чітко зафіксувати в Статуті польової служби або в окремому додатку до нього норми, які регулюють обов'язки козака і старшини в умовах партизанської війни, вважаючи це одним з вагомих набутків армії УНР, яким можна пишатися і якого не має військова наука жодної іншої держави.

Надаючи великого значення справі нейтралізації різних змов та деструктивних явищ, що входила до компетенції розвідувальної і контррозвідувальної управи, знаючи про її прорахунки й негативне до неї ставлення з боку представників армії, особливо командного складу, так і частини населення, Петлюра пропонує перебудувати її роботу, залучивши до неї освічених, інтелігентних, по-державницькому налаштованих старшин, котрі становили б ядро управи, а також створити літературу, яка знайомила б широке громадянство з діяльністю цього відомства на нових засадах і розвіювала б упередженість щодо нього серед українського загалу, схиляючи його до надання допомоги і співпраці, що особливо важливо на перших етапах державотворення і військової розбудови.

Цікавлячись підготовкою та вихованням українських старшин, зокрема справами юнацьких шкіл, Головний Отаман вживає ряд заходів, спрямованих на те, щоб цим чудовим людським «матеріалом» більше заопікувався Генеральний штаб, контролював і в разі потреби вносив корективи в роботу місцевих адміністрацій, виправляв допущені ними хиби й повніше враховував проблеми молоді. Необхідно з'ясувати заздалегідь, зазначає він, скільки потрібно юнацьких шкіл для армії, чи доцільно організовувати їх за родами військ, зрештою, що краще створювати: кадетські корпуси чи військові гімназії. Слід розробити конкретний план дій, щоб після повернення на рідну землю не витрачати часу на такі обміркування.

Звичайно, створення української Академії Генерального штабу і військового політехнікуму замість фахових академій окремих родів військ, як це було за російських часів, Петлюра вважав справою майбутнього. В цей переходовий період доводилося задовольняти потреби армії за вже розробленою програмою підготовки військовиків. Але Генштаб, зазначав він, повинен узяти під свій контроль призначення кадрів на командні посади в армії начальників штабів дивізій і бригад, завідуючих зв'язком, розвідкою і культурно-освітніми справами в них, а також ад'ютантів у бригадах і куренях. Необхідно позбутися випадкових людей серед цього персоналу. Їх можна ви-

користати на іншій роботі, а решта повинні пройти фахові курси за відповідною програмою занять.

Що ж до ад'ютантів, то за тогочасною практикою, ними ставали ті, хто виявив особисту відданість начальству. На думку Петлюри, ці посади слід розглядати як етап стажування перспективних військовиків, тож призначенням кадрів на них має займатися Генштаб. Він повинен не лише стежити за вчасним представленням гідних до нагород, реєструвати кадри, призначені начальником дивізії чи бригади, а й постачати їм ці кадри, збирати дані про проходження ними служби, визначати їхні здібності й потенційні можливості.

У своєму листі до генерал-хорунжого Петріва Симон Петлюра зазначав: «Завдання, що стоять перед Вами, не такі легкі. Вимагають переборення труднощів і перепон. Але при певному напруженню сил, вірі в нашу державну справу та завзяттю їх можна подолати, в чому я бажаю як Вам, так і Вашим співробітникам найбільшого успіху, чекаючи од Вас своєчасних і докладних звітів в установленому порядку про Ваші осягнення і про біжучий хід праці Генерального штабу».

Два тижні згодом Петлюра пише ще одного листа начальникові Генерального штабу, в якому розглядає питання , тісно пов'язані із створенням української військової доктрини. Не досить розробити план національно-державного будівництва, згідно з обраним ідеалом, зазначає він, треба ще підкріпити його військовою стратегією, котра гарантувала б політикам стабільність і життєздатність Української держави в певних кордонах і враховувала відносини з сусідами. Якщо політики неадекватно оцінюють сили останніх, то стратегія повинна утримувати їх від прийняття хибних і невиважених рішень.

Зрештою, за словами Голови Директорії, «коли впадуть кайдани московсько-большевицької неволі, що ними скуто волю українського народу», головне завдання полягає в тому, аби еміграція не розклалась морально, а «навпаки зміцнила свою одпорну силу і ужиткувала пожиточно час свого примусового перебування за кордоном».

Такі чіткі настанови впливали, бо ж сам Всеволод Петрів, заохочений Головним Отаманом, підготує ряд наукових розвідок, що закладуть основи для підготовки української військової доктрини. Так, з-під його пера з'являться невдовзі такі солідні дослідження, як «Суспільство й військо», «Теорія оборони нації», «Стратегічний огляд теренів, заселених українським народом», «Головні засади для утворення соціально-доцільної збройної сили на Україні», «Військова географія України», «Значення самостійної в етнографічних теренах України для військової рівноваги Європи», «Воєнне теренознавство» тощо.

Поряд з цим генерал-хорунжий Петрів підготує глибокі аналітичні розвідки й з історії українського війська: «Стратегічні операції гетьмана Богдана Хмельницького 1648—1649 років», «Українсько-московська війна 1708—1711 років»…

З початком 1930-х років чехословацька влада, заграючи з Москвою, змінила ставлення до українських емігрантів, що негативно відбилося на розвитку української вищої школи в цій країні. В ситуації, коли їй було різко зменшено матеріальну підтримку, закрито Український Високий педагогічний інститут, а Українську господарську академію в Подєбрадах перетворено в Український технічно-господарський

інститут (УТГІ) без належних субвенцій, лише УВУ продовжував залишатися самостійним острівцем української освіти й науки на чужині.

Однак розпач не повинен був охопити еміграцію. І саме там тоді було вироблено своєрідний декалог борця за волю України: «Емігрант повинен:

а) поскільки це не суперечить рзвиткові його індивідуальности й поскільки можливе — плекати рідну мову й інші питоменні властивости нації, що відріжняють її від інших суспільностей.

б) не стидатися своїх національних ціх, але їх виразно пропагувати — послуговуючись ними.

в) не виволікати на форум чужих хиб і невдач своє.

Що ж до еміграції політичної зосібна:

г) не підкопувати престіжу національного режіму перед чужинцями. світоглядне розходження — це справа чисто внутрішня. До святая святих нації чужинці не мають вступу. Тим більше не повинен їх тудою вводити емігрант.

д) не доходити своїх цілей через комбінацію своїх емігрантських сил з ворожими нації силами.

е) еміграція політична не повинна себе взаїмно поборювати, головно тоді, як вона емігрувала перед окупантом! і т. д.».

А на закінчення цей своєрідний декалог виразно проголошував: «Хто емігрував з прапором незалежности для боротьби з окупантом — цей не може ніколи цього прапора нести на чужу вулицю, але мусить з ним боротись до посліднього віддиху й передати своїм нащадкам у заповіті як життєво важно занести цей прапор на рідну землю!!!

А якщо ж батьківщина його — Україна, яку від світа закрила московська й польська пропаганда туманом брехні й історичного фальшу, тоді на українському емігрантові, — де б він не був — тяжить обов'язок пропагувати словом і ділом — цілим життям — зрілість Української Нації до самостійности й державности.

Укр. емігрант — це апостол! Укр. емігрант — це місіонер нашої національної окремішности й наших державницьких змагань! Цю свою задачу він до сьогодня сповняв і мусить її надалі, пропорційно до розмаху сучасности, сповняти!».

Тому в українських навчальних і наукових інституціях запроваджуються досліди з минулого й сучасного рідного народу, його місця в системі міжнародних відносин. Наприклад, поряд з викладами в УВУ були започатковані наукові зібрання, на яких доповідалися останні досягнення українських учених — тільки в празькому періоді на 20 конференціях було оприлюднено 500 доповідей, на основі яких видано 5 збірників. Найактивнішим виявився професор Вадим Щербаківський, який виступив з доповідями на 15-ти.

Ці виступи професорів УВУ з часом переростали у фундаментальні монографії, які гідно представляли українську науку перед світом. Так, донині не втратили своєї актуальності «Формація української нації» Вадима Щербаківського, «Підручник органічної хімії» Івана Горбачевського, «Загальна наука права» Станіслава Дністрянського, «Історія українського права» Ростислава Лащенка, «Історія українського малярства» Дмитра Антоновича тощо.

Поряд з цим в еміграції розвивається українська академічна наука. Бурхлива до-

слідницька діяльність характеризує українські наукові інститути у Берліні й Варшаві, які очолюють такі видатні вчені, як Дмитро Дорошенко й Олександр Лотоцький. Відтак саме життя вимагало об'єднання українських учених на чужині. Тим паче, що подібні спроби з'явилися ще 1923 року, коли в Чехословаччині засновано Історично-філологічне товариство. Ще авторитетнішою інституцією з 1924 року став Український Академічний Комітет, який брав участь у міжнародних конференціях, нав'язав взаємини з женевською комісією інтелектуальної співпраці при Лізі Націй. До речі, він організував у Празі в 1926 і 1932 роках два українські наукові з'їзди.

У 30-х роках на еміграції розрізнено діяли й інші українські наукові об'єднання: Українська наукова асоціація в Празі, Українське правниче товариство, Спілка українських лікарів тощо.

Віднайдений у родинному архіві Тимоша Олесіюка в Лос-Анджелесі документ наголошує на тих завданнях, які висунув Уряд УНР в екзилі перед українськими вченими на чужині, зокрема, «над всебічним науковим дослідженням України в її минулому і сучасному». Називає він і тих вітчизняних учених, яким було під силу взятися до виконання цих завдань. Справді, Михайло Возняк, Філарет Колесса, Степан Смаль-Стоцький, Борис Іваницький, Богдан Лепкий, Іван Фещенко-Чопівський та Андрій Яковлєв за своїм науковим потенціалом могли стати фундаторами відродженої української академії.

Високий авторитет УВУ став підставою для Уряду УНР в екзилі зарахувати 11 травня 1938 року її ректора, відомого правника й дипломата Андрія Яковліва, поряд з такими видатними вченими, як Михайло Возняк, Філарет Колесса, Степан Смаль-Стоцький, Борис Іваницький, Богдан Лепкий та Іван Фещенко-Чопівський, до засновників-фундаторів Київської Могилянсько-Мазепинської академії наук, осідок якого планувалося в майбутньому перенести до Києва. Вона мала працювати «над всебічним науковим дослідженням України в її минулому і сучасному».

Усе, на що спромоглися російські більшовики у відповідь на існування Українського Вільного Університету і Української господарської академії в Подєбрадах, — з середини 1920-х «залюбки заступають університети інститутами, а де потрібно їм університетів для показу, для пропаганди, там організовують їх в той спосіб, що позбавляють їх одночасно можности світоглядові-ідейного формування молоді. Є це по формі і мові українські високі школи, але в дійсності немає в них українського духа. Запорукою вдержання чужого духа в високих школах України нерідко мають стати чужі національно, «українізовані» викладові».

Декоративність цих заходів засліпила Голову Української Центральної Ради Михайла Грушевського. Навіть після того, як російські більшовики розбомбили його помешкання в Києві, і він заявив тоді, «що його віра в Москву згоріла у полум'ї його будинку», одначе 1924 року історик світової слави знову повірив у їхні обіцянки, повернувшись до УСРР, чим спричинився до реемігрaції значної кількості української інтелігенції, котра потім буде знищена, як і він сам.

А багато інших, хто здобував освіту на чужині в міжвоєнний період, повернулися в роки Другої світової на рідну землю відроджувати Українську державність: Олена Теліга, Роман Шухевич, Ніл Хасевич…

LI. УКРАЇНЦІВ — ЗА УРАЛ, РОСІЯН — ДО ДОНБАСУ

Не довіряючи українським більшовикам, Москва, як тільки взяла під контроль наші землі, у південно-східні регіони України, насамперед в Донбас, направляє керівні кадри з Росії, всю промисловість підпорядковує своєму центру, бо для нього «наиболее настоятельной задачей на Украине является максимальное использование топлива, металла, наличных заводов и мастерских, а также запасов продовольствия…».

Справді, на міський пролетаріат Росії Москва могла покластися. Але на кадровий потенціал робітничого класу національних окраїн, насамперед українців — ніколи. Тож невипадково 5 квітня 1922 року Рада праці й оборони РСФРР ухвалила: «1. Массовый вывоз сокращаемых рабочих из Донбасса признать нецелесообразным. 2. Предоставить возможность выезда из Донбасса отдельным рабочим, которые этого пожелают, за исключением рабочих из голодающих губерний, вывозимых по инструкциям ЦК Помгол».

Тимчасом міський пролетаріат УСРР з початком коренізації все більше усвідомлював себе українським. Згідно з даними перепису 1923 року, в Бахмуті, наприклад, тодішній столиці Донбасу, нараховувалося: українців — 12.009, росіян і білорусів — 8.209. Більшість українців була і в залізничному селищі Бахмутської округи –– відповідно 5.747 і 1.703. В цілому в усіх фабрично-заводських селищах Бахмутського округу українці значно переважали росіян і білорусів — 15.157 і 10.843. Така ж картина спостерігалася і в населених пунктах рудників і шахт цієї округи — 22.073 і 15.979.

Щодо інших тодішніх найбільших міст округу, то кількість українців і росіян з білорусами була такою: Горлівка — 2.064 і 2.782, Гришине — 2.271 і 2.863, Дебальцеве — 4.027 і 793, Єнакієве — 1.853 і 9.044, Костянтинівка — 1.526 і 1.603, Лисичанськ — 1.847 і 1.879, Луганськ — 13.330 і 19.920, Алчевськ — 2.711 і 5.540, Краснодон — 1.749 і 1.901, Красний Луч —1.164 і 1.177, залізничні селища Луганського округу — 1.658 і 912, фабрично-заводські селища Луганського округу — 2.654 і 3.036, населені пункти рудників і шахт Луганського округу — 23.844 і 30.414, Микитівка — 1.272 і 758, Попасна — 3.944 і 1.034, Слов'янськ — 14.814 і 2.880, Новослов'янське — 6.402 і 557, Маріуполь — 7.271 і 10.102, селища маріупольських літерних заводів — 2.508 і 4.700, селище морського порту — 2.542 і 2.033, залізничне селище Маріуполя — 475 і 177.

У 1925 році Москва ухвалює план розселення надлишкової робочої сили, яким передбачається в 1926—1935 роках переселити з УСРР близько 2 мільйонів селян: до Сибірського краю — 707.900, Далекосхідного — 353.500, Казахстану й Башкортостану — 296.000, Середньої Азії — 281.000, Поволжя — 225.000, Північного Кавказу — 52.000 і на Урал — 45.000. В той же час, розробляючи плани індустріалізації, більшовицька партія стимулювала завезення в промислові регіони УСРР, зокрема, до Донбасу, сільських вихідців з неукраїнських регіонів. І знову, як зазначала З. Лихолобова, на Донбас стікалися селяни-відходники, головним чином, з Росії — Рязанської, Курської, Орловської, Воронезької, Тамбовської та інших губерній. Так, влітку 1927 року, за свідченням цього автора, навіть серед робітників-сезонників, що прибули в Донбас, неукраїнці (переважно вихідці з російських губерній) становили приблизно 70 відсотків.

Відтак тенденція збільшення приїжджих росіян у промислових центрах і переважання українців у сільській місцевості засвідчить і перепис 1926 року. Так, Артемівський округ нараховував тоді 764.716 мешканців, з яких 318.001 проживали в містах, а 446.715 — в селах. У Сталінському (тепер — Донецьк) було тоді 653.585 осіб, у тому числі 300.262 в містах і 353.323 в селах, Луганському відповідно 614.418, у тому числі 238.543 в містах і 375.875 в селах, Маріупольському — 414.640, у тому числі 89.835 у містах і 324.805 — у селах.

За переписом 1926 року серед 625.286 немісцевих уродженців Гірничопромислового підрайону (сьогоднішні Донецька й Луганська області без Маріупольщини й Старобільщини) рахувалося мешканців: з Центрально-Чорноземного регіону — 141.829, Північно-Кавказького — 30.854, Центрально-промислового — 33.341, Західного — 30.552, Білоруського — 18.006, Середньоволзького — 14.814, Казахського — 1.754, Сибірського — 2.792, Нижньоволзького — 5.204, Ленінградсько-Карельського — 3.824, Кримського — 2.053, Закавказького — 1.532, Далекосхідного — 495, Уральського — 1.076, Башкирського — 852, Вятського — 870, Киргизького — 76, Узбецького — 165, Північного — 684.

А постійно в містах цього регіону вже мешкало 851.645 осіб. Українців — 344.314, з них немісцевих — 169.979: 1926 року їх прибуло — 22.844, 1925 — 14.095, 1924 — 13.689, 1921—1923 — 31.689, 1917—1920 — 15.323, 1914—1916 — 9.711, 1907—1913 — 16.246, 1897—1906 — 14.590, до 1897 — 7.307. Тимчасово проживаючих — 19.549.

Росіян у містах Гірничого округу тоді вже нараховувалося 416.266, з них немісцевих — 284.577: 1926 — 51.208, 1925 — 29.118, 1924 — 23.533, 1921—1923 — 38.159, 1917—1920 — 19.137, 1914—1916 — 12.788, 1907—1913 — 22.559, 1897—1906 — 22.411, до 1897 — 11.902, тимчасово проживаючих — 45.740.

У сільській місцевості тоді було 1.184.607 жителів. Серед них українців — 877.486, немісцевих — 139.281: 1926 — 10.970, 1925 — 8.016, 1924 — 9.339, 1921—1923 — 24.879, 1917—1920 — 13.375, 1914—1916 — 6.371, 1907—1913 — 19.941, 1897—1906 — 12.591, до 1897 — 13.894. Росіян — 222.885, немісцевих — 72.104: 1926 — 12.702, 1925 — 6.431, 1924 — 5.091, 1921—1923 — 9.257, 1917—1920 — 4.961, 1914—1916 — 2.590, 1907—1913 — 4.451, 1897—1906 — 3.663, до 1897 — 3.146.

За матеріалами перепису 1926 року видно, що імміграція в Україну осіб, які народилися за її межами, збільшилася на 36 відсотків. Якщо 1897 року таких було 1.038.211 осіб, то в 1926 — 1.409.222. Тож з огляду на наявність значної кількості власної кваліфікованої робочої сили 20 лютого 1926 року Економічна нарада УСРР, розглянувши доповідь Вищої Ради народного господарства УСРР про наслідки перевірки справи про вербування робітників з-поза меж республіки без погодження з Наркоматом праці УСРР, «категорично заборонила господарчим органам в майбутньому вербувати потрібну їм робочу силу так в Україні, як і поза межами України власними силами…».

Однак цю директиву всіляко обходили чиновники, не зацікавлені в підготовці місцевих кадрів пролетаріату. Скажімо, дирекція будівництва харківського Держпрому в особі начальника робіт Ротерта і секретаря Неймарка заявляла в листі до Наркомату праці УСРР 19 лютого 1927 року, що «вимога найму робочої сили винятково в межах

України абсолютно неприємлива, оскільки українці зайняті переважно землеробством, а не відхожими промислами, і будівельних робітників в більшості постачає РСФРР. Погодження щоразу цього питання з НКП призведе тільки до волокити і надзвичайно шкідливо відіб'ється на справі».

На нараді представників цегельних заводів північної частини Артемівського округу 16 березня 1927 року зазначалося, що «в Артемівському окрузі взагалі щороку відчувається великий брак кваліфікованих робітників, які вербувалися без усякого плану з північних губерній. Були випадки, коли вербувалися й чорноробочі, незважаючи на те, що в них недостачі в нашому окрузі ніколи не було. Все це сприяло ненормальному притоку безробітних у наш округ, чим вкрай ускладнило роботу всіх місцевих організацій, які мають відношення до безробітних».

Незважаючи на подібні застереження, хмари вербувальників з розташованих у Донбасі підприємств союзного значення, що не підпорядковувалися органам влади УСРР, розлітаються по всіх регіонах Росії й Білорусі з метою набрати побільше робочої сили, хоч чимало необхідних спеціалістів було і в українських селах. Наприклад, для тих же цегельних заводів Артемівщини, як виявилося через два тижні, вільна необхідна робоча сила є в Конотопі, Сумах, Чернігові і в інших округах України, треба просто своєчасно подати заявку на біржу праці.

А заступник завідуючого відділом ринку праці Наркомату праці УСРР Полтавченко 1 липня 1927 року не підписав посвідчення про набір вербувальником Луганської біржі праці Раконіним 300 мулярів, 200 теслярів і 150 каменоломів у Брянській і Орловській губерніях, зазначивши, що цей контингент можна набрати в Гніванському районі Вінницького округу. Однак це був виняток, оскільки основний потік робочої сили в Донбас продовжував спрямовуватися саме з-поза меж УСРР.

Так, Сталінська біржа праці просила 14 липня 1927 року сприяти відрядженню в Калугу Полятова для вербування мулярів, оскільки, мовляв, «нами здійснювалося вербування за вищими цінами». Уже згаданий Полтавченко 23 липня 1927 року дозволив Луганському патронному заводові набирати 150 теслярів, 5 паркетників по асфальту і 30 мулярів по цеглі в Курській, Орловській і Калузькій губерніях, а 28 липня 1927 року — Макіївському металургійному комбінату 100 мулярів і 50 теслярів у Гомельській і Курській губерніях.

Ліфшиць, який підписувався за завідувача відділу ринку праці НКП УСРР 24 серпня 1927 року дозволив Й. К. Корчицю вербувати для Горлівської контори «Будвугілля», Краматорського машинобудівного заводу, Єнакіївського металургійного заводу і часово-ярських керамічних підприємств у Курській, Орловській і Тамбовській губерніях 150 мулярів, 200 штукатурів, 50 арматурників, 180 теслярів, 5 покрівельників, 27 малярів, 7 склярів, 10 альфрейників і 21 столярів. 20 вересня 1927 року він дав дозвіл представнику Єнаківського заводу імені Рикова Трошину здійснювати набір у Курській і Орловській губерніях 30 мулярів, 60 штукатурів, 4 альфрейників, 45 теслярів і столярів. Вербувальник Шварц мав набрати в Старооскольському повіті Курської губернії 1.000 мулярів, у Новозибківському повіті — 2.000. 23 вересня 1927 року представник Запорізької біржі праці Ішин одержав дозвіл від Ліфшиця на те,

щоб набрати 300 теслярів для Дніпробуду в Курській, Орловській, Брянській і Смоленській губерніях.

Сприяла припливу з Росії й Білорусі робочої сили на новобудови Донбасу й інструкція НКП СРСР від 18 червня 1928 року, яка до переліку місцевостей, де робота на промислових підприємствах з числом до працюючих не менше ста надавала пільги, встановлені постановою Раднаркому СРСР від 20 червня 1927 року «Про заходи щодо залучення спеціалістів на роботу в державні, промислові, транспортні й сільськогосподарські підприємства поза великими міськими поселеннями», включала і Донецький та Криворізький округи УСРР.

Такий підхід до справи забезпечення робочою силою українських новобудов продовжуватиметься й надалі. Наприклад, 16 листопада 1930 року новий план вербування робітників для шахт Донбасу з-поза меж УСРР затверджується в таких цифрах: з Білорусі 1.100 — для тресту «Артемвугілля», Центрально-Чорноземної області — 1.050 для «Донбасантрациту» і 1.600 — для «Сталінвугілля», а із Смоленщини — 1.250 для «Луганськвугілля». З різних районів РСФРР на початку 1931 року до Донбасу прибуло 10 тисяч кваліфікованих металістів, у тому числі з Московської області — 350,

Поряд із завезенням робочої сили на шахти Донбасу з-поза меж УСРР, Москва ухвалила рішення залучити до виконання планів п'ятирічки й іноземців. У липні й серпні 1930 року на шахту «Американка» імені Сталіна прибуло 800 німецьких гірників, які мали показати зразки високопродуктивної праці. Однак ці плани виявилися нереальними через непідготовленість підприємства до роботи в звичних для європейців умовах відповідальності кожного робітника. І поки німці працювали своєю комуною, їм вдавалося виконувати норми до 110 відсотків. Коли ж їх перевели в підпорядкування росіян, як вони виражалися в своєму листі до Німецької секції Комінтерну, то продуктивність праці різко впала. До порад німців ніхто не прислухався, а тому вони вважали, що «шахту чекає якщо не катастрофа, то, в усякому разі, швидке зниження видобутку продукції», бо «волосся встає на голові при баченні того, як ставляться до машин, які куплені за такі великі гроші і ціною таких великих втрат».

Завозячи до Донбасу велику кількість робочої сили, більшовицька влада водночас постійно забирала звідси необхідні кадри для інших будов першої п'ятирічки. Так, у листопаді 1931 року до Караганди прибув ешелон з устаткуванням і 385 добровольцями з Донбасу. Згодом комсомольці й молодь України укомплектували ще один ешелон з устаткуванням для чотирьох технічних станцій, 29 майстерень тощо.

Тимчасом міграційний потік до Донбасу наростав з початком будівництва чергового об'єкта п'ятирічки. Наприклад, з початком 1930-х років розгорнулося масштабне будівництво надмагістралі Москва—Донбас, куди тільки в межах Сорокинського району Луганщини в травні 1932 року залучалося понад 3.500 робітників, у більшості без будь-якої освіти. І коли постала проблема з ліквідацією їхньої неписьменності й узагалі організації культурно-освітньої роботи, то необхідно було обслуговувати даний контингент російською мовою, оскільки більшість з них — росіяни. Крім того, були також і татари, які хотіли, аби їх вчили російською.

Ще більше спостерігається родинний контингент, який, зрозуміло, буде триматися

своїх традицій на новому місці, з села Порадьково того ж району: звідти приїхали Сумін Микола Іванович, Сумін Афон Ілліч, Сумін Михайло Миколайович, Сумін Михайло Петрович, Сумін Антон Фадейович, Сумін Степан Григорович, Сумін Михайло Микитович, Сумін Тит Захарович, Сумін Федір Захарович, Сумін Іван Семенович …

А як тільки почали ставати до ладу діючих нові заводи в УСРР, то передбачалося забезпечувати їх кваліфікованою робочою силою саме з Росії. Наприклад, проект постанови оргбюро ЦК КП (б) У від березня 1931 року передбачав: «ВРНГ та НКПраці поставити питання перед Союзним Госпоб'єднанням та НКПраці Союзу про повну забезпеченість перекидки з заводів РСФРР тих кваліфікацій, що їх нема на заводах УСРР».

Не важко переконатися чим це оберталося на 1932—1933 господарський рік (починався з 1 жовтня) для нових заводів, які проектував, скажімо, Діпромаш: було необхідно 70.490 робітників, в тому числі 1.832 висококваліфікованих. Для Харківського тракторного всього — 15.460, високої кваліфікації — 776.

Ці переселенці перебиралися не одинаками, а з родинами, потім закликали родичів, знайомих. Так, керуючий Українською конторою «Нафтопровідскладбуд» Верховський, якого перекинули з Липецька, привіз з собою таких працівників: Я. Л. Бухштабера, А. Б. Аксельруда, А. А. Гурвича, З. І. Шелехову (дружина), В. М. Карпана, Г. Д. Доліна, Ф. М. Цукерман (сестра), М. І. Шварцман, Я. І. Бердичевського, Ю.Г. Негруша, Н. М. Каца та інших.

Ще одним постійним джерелом поповнення міського населення в УСРР була демобілізація з лав Червоної армії. Так, 25 серпня 1932 року було ухвалено рішення про підготовку до чергової. Зокрема, в ньому наголошувалося про те, що виділяється 20.000 демобілізованих, всі вони забезпечуються гуртожитками, харчуванням, сімейним необхідно надати житлову площу першою чергою.

І надалі з'являються подібні документи, що стосуються забезпечення робочою силою того ж Дніпробуду:

«1. Учитывая, что Днепровскому Объединенному строительству на 1932 год потребуется до 30.000 квалифицированных робочих строителей, чего Украина дать не может, поставить вопрос перед НКТ СССР об отводе Днепрострою районов вербовки на квалифицированную рабсилу непосредственно НКТ СССР по РСФСР.

2. Для покрытия заявки на рабсилу на 32 год считать необходимым предоставить Днепрострою не менее 25 отходнических районов из 15 монопольных со следующей разбивкой:

10 районов	по ЦЧО
10 -"-	по Западной области
5 -"-	по Костроме или Вятке.

Для вербовки неквалифицированных — закрепить по Украине за Днепростроем 20 районов, из них 10 монопольных».

Наше селянство, з діда-прадіда прив'язане до землі, в прагненні володіти нею готове було покинути рідний край і їхати аж на береги Тихого океану на союзні колфонди, але не поспішало оволодівати близьким містом. Відтак владі за цих обставин повністю розв'язувалися руки щодо набору робочої сили з Росії, якій, зрозуміло, було байдуже до національних потреб корінного населення України. Навпаки, пришельці зі сходу і півночі

різко посилили процеси зросійщення, насамперед у промислових центрах. Особливо ж старалися в цьому прислані Москвою керівники новобудов. Скажімо, на будівництві Дніпрогесу вони повністю ігнорували постанови української влади щодо українізації, заявляючи, що виконуватимуть їх тільки за умови відповідної вказівки з Москви. В архівних фондах збереглися їхні службові записки щодо переваги набору робочої сили саме з Росії. Зокрема, головний інженер будівництва Дніпрогесу повідомляє з Москви, як йому вдалося домовитися про набір 1000 теслярів з Московської області й одержаний дозвіл на залучення робочої сили з Центрально-Чорноземної області.

Очевидно, саме це дало підставу українським письменникам заявити у січні 1928 року: «На Дніпробуд не пускають жодного робітника-українця, а створюють російські колонії, російські фабрично-заводські центри в серці України». У цьому можна було переконатися, скажімо, з переліку керівних посад Запорізького державного заводу № 9, які обіймали тоді: директор — Петро Старов, заступник директора — Криш'ян Кампин, помічники директора — Михайло Сухоруков і Олександр Тихонов.

Особливо промовистими виглядають плани завезення робочої сили в Донбас з-поза меж України саме в 1932 році, коли тисячі голодних селян з навколишніх сіл намагалися влаштуватися на місцеві промислові підприємства, аби одержати продовольчий пайок для порятунку родини. Наприклад, план набору робочої сили для підприємств «Артемвугілля» на березень і квітень передбачав залучити з УСРР 200 осіб, з Донбасу — 250, з ЦЧО — 1150.

Але набагато масштабнішими були плани завезення робочої сили для сусідніх вугільних трестів. Так, у вказаний період до «Кадіїввугілля» повинні були прибути 1.575 завербованих з УСРР, 450 — з Донбасу, 100 — з ЦЧО, 1900 — з Татарстану і 650 — з Білорусі. У «Луганськвугіллі» передбачали одержати нові кадри робочої сили за рахунок її вербування в УСРР (17 осіб), Татарстані (1300) і в БСРР (600), «Донбасантраците» відповідно 1400 з УСРР, 600 — з Донбасу, 1400 — з ЦЧО, 1800 — з Татарстану. «Сталінвугілля» мало вирішити проблему забезпечення робочою силою таким чином: 1900 — з УСРР, 475 — з Донбасу, 800 — з ЦЧО, 2.500 — з Татарстану, і 900 — з Білорусі. Тобто, за два місяці планувалося завербувати на шахти Донбасу 20.300 робітників, з яких 13.100 — з-поза меж України.

Ці завдання, щоправда, виявилися не під силу вербувальникам, оскільки вдалося завезти всього тільки 1.973 особи, у тому числі з ЦЧО 582, Татарстану — 284, Білорусі — 76. У цілому за перше півріччя план також був недовиконаний. Так, для тресту «Донбасантрацит» у вказаний період в УСРР було завербовано 509 осіб, що становило 22,1 відсотка плану. У той же час з районів ЦЧО прибуло 637 осіб, з Татарської АРСР — 69. За липень 1932 року з УСРР було направлено в цей трест 47 осіб, з ЦЧО — 296, Татарстану — 7.

Такий стан із забезпеченням робочої сили для шахт Донбасу непокоїв Москву, яка намагалися добитися масштабніших видобутків вугілля для забезпечення діяльності промисловості усього СРСР. Тож у вересні 1932 року ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про порядок проведення мобілізації 6 тисяч комсомольців на вугілля». Нею доручалося ЦК ВЛКСМ, Московському й Уральському обкомам, Північно-Кавказькому й Західно-Сибірському крайкомам «звернути особливу увагу на ретельний класовий підбір мобілізованих».

Знову ж таки, очевидно, це не дало відчутних результатів, відтак 26 жовтня 1932

року політбюро ЦК КП (б) У постановило, що з 48.961 необхідного робітника для вугільних шахт Донбасу на четвертий квартал 1932 року 20.000 повинна покрити Україна, а 28.961 — БСРР і РСФРР. Зокрема, з БСРР мали надіслати 8.200 осіб, Татарстану — 9.000 і Центрально-Чорноземної області — 11.760.

І в регіонах РСФРР взялися одразу ж до неухильного виконання спущених показників. Так, 13 листопада 1932 року Народний комісаріат праці Татарської АСРР повідомляв до Харкова, що «заходи до посилення вербування у вугільну промисловість вжиті: по лінії Наркомату дано директивні вказівки всім райвиконкомам… працівникам даються тверді вказівки про вжиття рішучих заходів до посилення вербування в Донбас».

Раднарком Татарстану узяв зобов'язання відправити на шахти Донбасу в 1932 році 25 тисяч робітників і створити резерв з досвідчених гірників, а також забезпечити відходників теплим одягом. За це донбасівці мали спорудити в Татарській АСРР 2 шкільних приміщення для сільських дітей і забезпечити вугіллям Казанську ДРЕС.

Але в осінній час не так то легко було підняти сільське населення. Тому 17 листопада 1932 року заступник наркома праці УСРР Славін писав до Наркомпраці СРСР: «Місячник вербування робітників закінчився, як Вам відомо, повним провалом, продовження його терміну також нічого не дало — по всьому Союзу навербовано лише 3.885 чол., по Україні — 1.292». Наркомат праці УСРР наполегливо просив дати «категоричну вказівку посилити увагу цій справі і якщо можливо послати своїх представників у райони розгортання вербування і надати їй значно більшої ударності».

Відтак 30 вербувальників тресту «Донбасантрацит» відправилися до ЦЧО,* де роз'їхалися до Рождественського, Новокалитвянського, Васильєвського, Сосновського, Тербунського, Старооскольського, Моршанського, Землянсько-Урицького, Велико-Мамонського, Чернявського, Острогожського. Юр'ївського й Заметчанського районів. Для посилення вербування в ЦЧО вислали одного представника, аби організував конкурс на повне виконання нарядів: І премія — 1.500 карбованців і прапор гірників, ІІ — 1.000 й індивідуальне преміювання. Трест «Луганськвугілля» послав 50 вербувальників. Крім того, для підприємств Укрцивільбуду мали завербувати 4.500 робітників поза межами УСРР, зокрема у ЦЧО — 2.000 і 2.500 — в Татарстані, «Укрпромбуду» — 2.500 у ЦЧО, «Донбасжитлобуду» — 4.000 у ЦЧО**.

---

* А в той же час завербовані в Україні часто не могли достатися своєчасно до шахт, оскільки не було коштів на їхнє відправлення до Донбасу. Так, 4 грудня 1932 року в Гадячі нинішньої Полтавської області цього чекали 184 завербованих.

** Треба наголосити, що в цей же час на українських заводах у 1932 році готували і кадри для російських новобудов. Так, станом на 10 грудня 1932 року із заводу імені Петровського відправлено до «Кузнецькбуду» 114 осіб, «Магнітбуду» — 21, «Липецькбуду» — 28. Завод імені Дзержинського підготував для «Кузнецькбуду» 94 спеціалісти.

Між іншим, російські підприємства не поспішали розраховуватися за підготовлену для них робочу силу. Станом на 5 липня 1932 року вони були в боргу перед українськими заводами: «Кузнецькбуд», «Магнітбуд», «Липецькбуд», «Тагілбуд», «Туламетбуд» і «Мостосталь» були винні великі суми коштів заводам імені Петровського, імені Карла Лібкнехта, імені Комінтерну. Начальник спец сектора Дніпропетровської облпрофради Гродницький 7 жовтня 1933 року не тільки пропонував розподілити 400 демобілізованих червоноармійців між промисловими підприємствами Дніпропетровська, Кривого Рогу, Запоріжжя, Олександрії й Донбасу, а й виявляв готовність прийняти ще 23 тисячі робітників.

Планом забезпечення висококваліфікованої робочої сили в кількості 922 осіб для запуску Луганського паровозобудівного заводу передбачалося підготувати на Крюківському заводі 20 осіб, імені Урицького — 13, Тверському — 48, Московському гальмівному — 29, Ленінградському імені Єгорова — 59, Брянському машинобудівному — 242, Коломенському — 176...

Уже в серпні 1932 року стало зрозумілим, що жорстке лімітування постачання з боку держави не дасть можливості набрати необхідну кількість робітників з місцевих селян, відтак керівники хімічного заводу № 59, що будувався в Донбасі, просили ЦК КП (б) У поставити питання перед ЦК ВКП (б) і Наркоматом праці СРСР про виділення районів у РСФРР і Білоруській СРР для організованого набору робочої сили.

У І кварталі 1932 року робітничим харчуванням на Дніпробуді було охоплено 50.258 осіб, у II — 71.789 при плані 51. 290. Тобто трест годував понад план 20.499 робітників. Крім того, додатково Дніпробуд годував у квітні—травні ще по 400 осіб, які працювали на ударних дільницях, а в червні — по 200. У Кривому Розі просили зайняти на 6 місяців приміщення недобудованої лікарні під виправну колонію.

У резолюції V-го Всеукраїнського з'їзду профспілок на доповідь Наркомату праці УСРР зазначалося, що протягом 1930, 1931 і 1932 років його органи «послали на нові будівництва близько 1,5 мільйона чоловік для будівництва й пуску величезних гігантів-заводів: Харківського тракторного заводу — 80 тис. чол. для будівництва і 12.500 для пуску завода; Дніпрельстану — для будівництва 130 тис. чол., для Дніпрокомбінату — 80 тис. чол.; Крамашбуду 40 тис. тощо».

Проте більшовицька влада УСРР вирішила перестрахуватися й організувала на шахти Донбасу завезення власної робочої сили, аби не зірвати виробничі плани, які постійно зростали. Відтак до Вінницької області прибуло 17 вербувальників, Київської — 26, Харківської — 22, Одеської — 5. І це дало результат: у грудні 1932 року до копалень «Донбасантрациту» було відправлено з Баришівського району Київської області 283 особи, Білоцерківського — 654, Брусилівського — 125 (понад план), Володарського — 88, Попільнянського — 235, Ржищівського — 284, Уманського — 163. До тресту «Артемвугілля» було відправлено зі Сквирського району 510 осіб. До «Кадіїввугілля»: із Золотоніського — 111, Канівського — 151. Таращанського — 175, до «Луганськвугілля» при плані 300 відправили з Тетіївського району 218 і припинили набір. До «Сталінвугілля» з Андрушівського району — планували 650, Чорнобильського 700, а з Богуслава відправили 115.

За четвертий квартал 1932 року для вугільних шахт Донбасу було завербовано: з УСРР 12.910 осіб (жовтень — 1.542, листопад — 4.377, грудень — 6.991), з ЦЧО — 5.917 (жовтень — 1.443, листопад — 1.720, грудень — 2.754), з БСРР — 2.012 (жовтень — 811, листопад — 596, грудень — 605), з Татарстану — 1.792 (жовтень — 723, листопад — 615, грудень — 454), із Західної області — 53 (жовтень — 22, листопад — 31).

Таким чином, було докорінно змінено не тільки етнічний склад населення Донбасу, а й вигляд цієї території, яка напередодні Першої світової була зовсім іншою: «Еще недавно чисто земледельческая полоса с малорусским населением, знавшая только

посевы, молотьбу, пахоту, не спеша, лениво тянувшая свою хозяйственную лямку, стала понемногу пробуждаться для новой промышленной жизни.

На юге этот процесс идет уже давно, лет тридцать. В иных местах он уже завершился, и там, где были ленивые малорусские села с возами, быками и аккуратными белыми хатками, шумят теперь промышленным оживлением местечки и города.

…Открылись шахты на богатейших пластах антрацита, залегающих на десятки верст, и хлебороб стал понемногу превращаться в шахтера. Явилось и пришлое население — та бродячая, оторванная от земли Русь, которая перекатывается тревожными волнами с рудника на рудник, с завода на завод. Она влилась беспокойным течением в стоячие степные воды и потревожила их. Некоторые оседали тут надолго, соблазнившись простым деревенским обликом жизни, утраченным на больших рудниках. Кругом степь, на селе хаты, огороды, сады, и только гудки да трубы, разбросанные по склонам бугров, напоминают о шахтах».

Але ще двадцять років московського натиску ситуацію змінили кардинально: колишні козацькі вольності перетворилися на творений прийшлим елементом промисловий пейзаж Росії, де пригнічувалися всі паростки власного багаторічного життя.

LII. ОБЕЗВЛАСНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБОРОБА

З утвердженням нової економічної політики український хліб, як і раніше, все в більших обсягах спрямовувався для задоволення споживчого попиту союзних республік. Так, у 1926—1927 господарському році з УСРР планувалося вивезти з цією метою 16, 5 мільйона пудів пшениці, але вже з 1 липня по 20 листопада 1926 року фактично було відправлено 24 мільйони пудів цієї культури й Наркомторгом СРСР намічається збільшити цей показник до 32, 5 міл. пуд., тобто на 100 відсотків.

Така перевитрата української пшениці для задоволення внутрішніх потреб СРСР створила реальну загрозу виконання УСРР річного експортного плану. Аби не допустити його зриву Українська економічна нарада на чолі з Власом Чубарем вважала за необхідне збільшити експортні ресурси шляхом підмішування до пшениці під час перемелювання жита, що могло зекономити для продажу за кордон близько 6 мільйонів пудів української пшениці.

Ніхто в Європі, до речі, не протестував: голова Німецького комітету економічних стосунків з СРСР Кремер заявляв тоді: «Коли ми відмовимось постачати Росії знаряддя, то інші країни радо заступлять нас». Тому й зрозуміло, що СРСР міг нав'язувати свій дешевий хліб цій країні: в 1929—30 році до Німеччини доставили з СРСР 609 тисяч тонн, у 1930 — 795, 1, в 1931 — 729, 2 тисячі тонн.

Намагаючись не тільки досягнути рівня експорту зерна царської Росії напередодні Першої світової війни, а й впливати за допомогою хліботоргівлі на політичні процеси в тодішньому світі, Москва вдалася до просування на міжнародний ринок великих мас дешевої продовольчої продукції. Відтак вимагала від хліборобських регіонів — такі в СРСР насамперед були заселені українцями, в тому числі Кубань, Нижнє Подоння, Центрально-Чорноземна область, як і Поволжя, Західний Сибір і Північний Казахстан — поставляти на експорт побільше дешевого зерна, що вносило хаос у світову торгівлю.

Проти непосильних хлібозаготівель український селянин почав протестувати — наприкінці 1920-х років знову піднявся повстанський рух. Скажімо, на початку березня 1930 року антирадянські виступи відбувалися у 18 округах і 110 районах УСРР, тобто майже третина її території була охоплена виступами проти влади, у яких взяло участь близько 5 відсотків мешканців. Така гідність українських хліборобів, яка за внутрішнім переконанням і за традиціями багатьох поколінь передалася і в XX століття, не влаштовувала носіїв більшовицької ідеології, що сповідувала, прикриваючись принципами соціальної справедливості, небачений досі тоталітаризм. І тоді в Москві зрозуміли, що лише обезвласнивши хлібороба можна забрати в нього збіжжя, тобто, треба його загнати в колгосп, де все буде наше і нічиє конкретно.

А тому російські більшовики вдалися до брутальних репресій, насамперед проти найкращих господарів, котрих віднесли до розряду так званих куркулів. Саме проти них і почалися переслідування, коли вони відмовилися скоритися повальній колективізації, що означала погибель українського хліборобства. Цю страшну інквізицію доручили найбільш бездарній і люмпенізованій частині села, котра завжди ласилася на чуже, не проливаючи власного поту. І таких ледацюг, п'яниць знайшлося, на жаль,

у кожному селі, що записалися «червоними сватами» й почали під приводом «розкуркулення» найсумлінніших селян грабувати їхнє майно, створене багатолітньою важкою працею. Самих же господарів виселяти в неосвоєнні терени Європейської Росії, які вони мали обживати.

Аби відвернути увагу від цього беззаконня, Москва організувала в березні—квітні 1930 року в Харкові свого роду театралізоване дійство під назвою «Процес Спілки визволення України», на якому було вчинено розправу над українською інтелігенцією як духовним провідником рідного народу.

Основними районами поселення розкуркулених українських селян у 1930 році були Північний, Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний краї, Якутія, тобто найбільш віддалені північні та східні регіони Росії. Депортовані сюди селяни з України були приречені на особливо важкі умови існування, що спричинило надзвичайно високу смертність і каліцтво, як і неймовірні страждання переселенців.

Уже 31 січня 1930 року бюро Північного крайкому ВКП (б) у своєму рішенні щодо розселення 70.000 родин куркулів загальною кількістю 350.000 осіб вказувало, що «працездатніх чоловіків партіями в 500—1000 осіб направити в райони постійного поселення для використання на лісозаготівлях, сплаві і на будівництві селищ у місцях проживання виселюваних. Усіх непрацездатних членів родин розмістити в спеціально прилаштованих приміщеннях: церкви, монастирі, бараки і т. п. і розпочати для них будівництво нових бараків…».

Наказ ОДПУ від 2 лютого 1930 року за № 4421 передбачав вислати насамперед тих куркулів, яких влада відносила до першої категорії, тобто найбільших активних і авторитетних людей на селі. Вони мали спочатку концентруватися в обласних і окружних відділах ОДПУ. Справи на них повинні були закінчуватися терміново й розглядатися трійками в позасудовому порядку. Основна кількість таких заарештованих мала бути поміщена в концтабори, а до найбільш злісних, на думку влади, так званих контрреволюціонерів, необхідно було застосувати рішучі заходи покарання, аж до вищої міри.

У перших ешелонах, які відправлялися з 20 лютого 1930 року, кожну родину зобов'язували везти сокири, пилки, лопати, теслярські інструменти, по можливості хомути й шлеї, а також продовольство з розрахунку на два місяці, загальною вагою не більше 25 — 30 пудів на сім'ю. При посадці всі вказані інструменти відбиралися й вантажилися в окремі в вагони тих же ешелонів.

Тимчасом постановою Північного крайкому ВКП (б) від 1 квітня 1930 року передбачалося розселяти куркулів у спеціальних селищах у кількості не більше 120 родин. Приміщення для переселенців (на 8 родин), внаслідок суворого клімату, болотистої місцевості тощо, необхідно було споруджувати з колод, примітивними, барачного типу, з врахуванням мінімальної витрати завізних будматеріалів.

Тогорічна трагедія українських куркулів яскраво описана в листі групи спецпереселенців з України і Курської області до голови ВЦВК Михайла Калініна: «Отправляли их в ужасные морозы — грудных детей и беременых женщин, которые ехали в телячьих вагонах друг на друге и тут же женщины рожали своих детей (это ли не издевательство); потом выкидывали их из вагонов, как собак, а затем разместили в церквях

и грязных, холодных сараях, где негде пошевелиться. Держат полуголодными, в грязи. Во вшах, холоде и голоде и здесь находятся тысячи детей. Брошенные на произвол судьбы, как собаки, на которых никто не хочет обращать внимания. Не удивительно, что каждый день умирает по 50 ч. и больше (только в одной Вологде) и скоро цифра этих невинных детей будет пугать людей — она уже теперь превысила три тысячи…

Нас было помещено в каждую церковь до 2.000 чел., где были устроены нары до 3-х этажей, так что получалось сильное воспарение. Мы все остались больные от такого воздуха и сквозняка, а дети до 14 лет падали как мухи и медицинской помощи не было от такого количества больных.

За 1 ½ месяца на вологодском кладбище схоронили до 3.000 детей, а теперь нас переселили из г. Вологды в бараки на ст. Харовской Сев. ж. д. и в разъезд 573 км. В этих бараках прожить года два и ни одного из нас не останется в живых…».

Тоді ж з бараку № 45 табору спецпереселенців Макариха, що був розміщений у Котлаському районі Північно-Двинського округу, І. В. Криленко повідомляв: «…здесь нам грозят голодом и каждый день револьвер к груди приставят и расстрелять грозят. Одну женщину закололи штыком и двух мужчин расстреляли, а тысячу шестьсот в землю зарыли за какие-нибудь полтора месяца…».

Того року з УСРР депортували 31.593 родин у складі 146.229 осіб, зокрема, в Північний край 19.658 або 93.461 особу. Вони складали в цьому регіоні 42,2 відсотка сімей і 40,6 від загальної кількості осіб. Найбільшу питому вагу українські куркулі становили і серед депортованих у Західносибірський край — 6.556 родин у складі 23.985 осіб. Майже половину становили вони серед переселенців у Східносибірський край — відповідно 5.056 родин або 25015 осіб. Питома вага українців у Якутії серед депортованих осіб становила майже 42 відсотки.

Однак, незважаючи на зростання брутального порушення так званої революційної законності, яке з 1927 року збільшилося втричі, в 1930 ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації не вдалося досягнути. Наприклад, у Ружинському районі Бердичівського округу станом на осінь 1930 року до колгоспів удалося заманити тільки 62 відсотки селян. Відтак бюро тамтешнього райкому партії ставить завдання охопити до кінця весняної посівної кампанії колективізацією вже 90 відсотків усіх господарств.

Текст підготовленого заздалегідь трафарету, що оформлявся нібито рішенням трудового селянства: «Гаряче вітаємо рішення партії і Радянської влади про ліквідацію куркуля як класу. Ми вимагаємо від органів виселити за межі району куркулів (перелічуються прізвища). Все куркульське майно просимо передати в усуспільнену частину артілі (йде її назва).

Ми, бідняки і середняки села (хутора), схвалюючи тверду і непохитну лінію партії і Радянської влади в галузі колективізації, з сьогоднішнього дня всі, як один, вступаємо в артіль... Закликаємо всі населені пункти ... району, виконуючи волю Комуністичної партії і Радянської влади в галузі переведення сільського господарства на соціалістичні рейки, об'єднуватися за нашим прикладом у колгоспи».

На основі ось таких ідеологічних заготовок політбюро ЦК ВКП(б) 20 травня 1931 року ухвалює рішення «Про план переселення куркульських сімей в 1931 р. та організацію продуктивного використання спецпереселенців», що передавало використання

трудових ресурсів спецпереселенців у віддання органів ОДПУ, які повинні були опікуватися господарським, адміністративним та організаційним їх управлінням, а також розпоряджатися всіма матеріальними та грошовими фондами, відпущеними на спецпереселення. З огляду на плани індустріалізації Уралу й Казахстану вселення розкуркулених родин передбачалося в ці регіони відповідно в кількості 55 і 56 тисяч родин.

Виселення куркульської родини...

З цією метою 29 травня 1931 року з'являється директива секретаря ЦК ВКП(б) Павла Постишева секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору щодо безумовного виконання плану виселення з УСРР в Уральську область 30 тисяч родин так званих куркулів. У тому ж Ружинському районі воно розпочиналася із станцій Зарудинці і Чорнорудка, де їх серед ночі заштовхували в так звані кінські вагони, які подавалися з Козятина. А далі маршрут спецешелона № 106, відправившись 6 червня о 10.24 з Козятина, пролягав через Київ, Бахмач, Брянськ, Сухиничі, Москву II, Перово, Куровська, Муром, Арзамас, Канаш, Юдино, Агриз, Дружинино прибував 12 червня о 9.31 у Свердловськ, звідки Пермська залізниця мала доставити його до станції Надеждинський Завод.

Там їм свідомо будуть створюватися справді нестерпні умови для виживання. Зокрема, постановою колегії Наркомату земельних справ РСФРР наголошувалося, що «при отводе с/х угодий для поселков с кулацкими хозяйствами необходимо учесть, что земли должны быть худшего качества». Відтак Уральський облвиконком ухвалює: «Необходимо всю кулацкую ссылку поставить в такие материальные условия, при которых она была бы в полной зависимости от государственных промышленных организаций, дающих ей заработок, и устранить всякие возможности для создания ссыльными кулаками собственных хозяйств, могущих существовать самостоятельно и развиваться. Расселение кулаков не должно идти по принципам размещения адмссыльных, живущих временно, а этот кадр должен размещаться в порядке колонизации с расчетом концентрирования, трудоспособные элементы которого превратятся в постоянные кадры местных рабочих».

Тож хліборобів з українського чорнозему, які звикли господарювати під теплим осонням, кидали на заболочених місцях у тайзі, подальше від залізниць і автомобільних шляхів, де в суворому кліматі доводилося обживати зовсім дикі до їхнього прибуття місця. Це було так зване «выселение под березку», де з першого дня необхідно було виконувати норми виробітку на лісоповалі, які «по директиве Уралеса для переселенцев против вольных рабочих были увеличены на 50 %...». Водночас продукти

видавалися лише тим, хто виконував норми, а оскільки останні не виконувалися, то пайки зменшувалися на 50 і навіть 75 відсотків.

Архівні документи засвідчують, що «наступивший продовольственный кризис окончательно ослабил мускульную силу спецпереселенцев, в особенности же в дальных поселках, в связи с наступлением весны и бездорожья отторванных от какого-либо общения с ближайшими населенными пунктами, вследствие чего переселенцы этих поселков буквально голодали, употребляя в пищу: мясо павших животных, мох, березовые листья и другие лиственные суррогаты, не имея возможности купить продукты питания за личные средства не только потому, что леспромхоз зарплату установил по низким ставкам и не уплачивал таковую свыше 6-ти месяцев, так что переселенцы оставались постоянными его должниками, но были созданы и такие условия: зам. секретаря Надеждинского райкома ВКП (б) Маслов своей директивой в феврале м-це с. г. категорически запретил торгующим организациям продажу населению продовольствия и промтоваров…».

До чого це призводило можна дізнатися з іншого документа: «За отсутствием надлежащего питания, медицинского контроля и обслуживания большая часть спецпереселенцев, потерявшая трудоспособность, не могла обеспечить выполнения плана лесозаготовок, вследствие чего леспромхоз дал распоряжение о привлечении на лесозаготовки всех без исключения спецпереселенцев, без различия пола и возраста, установив норму выработки даже для детей 12-летнего возраста и стариков по 2—2 ½ кубометра в день, когда как по показанию заведующих продовольственных участками и других работников леспромхоза, по описанию этих лесосек средняя норма выработки для взрослого устанавливалась 3 кубометра в день. По этой причине спецпереселенцы, дабы выполнить норму выработки, оставались для работы в лесу целыми сутками, где зачастую замерзали, обмораживались, подвергались массовым заболеваниям, тогда как с наступлением весны на складах сельпо остались неизрасходованными в значительном колличестве промтовары…».

Треба додати й таке: директор Надєждинського ліспромгоспу Ареф'єв наказав не випускати переселенців з ділянок до того часу, поки не виконають норм. Тож «ежедневное недоедание, тяжелый труд, плохая одежда и обувь, мороз делали свое дело. Людям оставалось одно — умирать. И умирали.

Летом в тайге заедал гнус, ночью в бараках донимали клопы, отвратительное питание — суп из «семи круп», мизер хлеба, не хватало соли. Дети просили есть. Местная власть прогрессивно сокращала норму хлеба. Люди ели траву, толченую кору, всевозможные съедобные и несъедобные грибы и ягоды, доходило до лягушек.

Одежда плохая, на ногах «берендеевы сапоги» — лапти. Чтобы не замерзнуть, надо было без конца двигаться, но силы истощали и они постепенно таяли, и люди умирали.

Урал не то, что Украина,
Урал — суровая чужбина».

У 1930—1931 роках з України прибуло в Уральську область 32.127 родин, а з Північного Кавказу — 25.995. Станом на квітень 1932 року в тих районах, куди виселялися спецпереселенці українського походження, вони становили відповідно до місцевого населення: Івдельський — 150 відсотків, Надєждинський — 75, Кизеловський — 85.

У листі спецпереселенця Феодосія Матвійовича Лободи від 22 серпня 1932 року до ЦК ВКП (б), зокрема, зазначалося: «Вы только приезжайте и посмотрите на переселенческие поселки — 75 % оставшихся (многие удрали и многие умерли) пухлые, а причина основная — голод. Можно видеть картину: подросток идет где-то раздобыть кусок хлеба или даже украсть, ибо голод не свой брат, по дороге падает и умирает и, кроме того, валяется некоторое время — как когда везут состав, груженный материалами, ведется точная статистика, которая выявляет, что сопровождающий состав виноват в том, что растерял бревна, и ему могут поставить в учет, а мертвые люди пусть себе валяются. Виноватых нет».

Серед спецпереселенців смертність, особливо в перші роки, була дуже великою, а народжуваність надзвичайно низькою. Так, у 1932 році вмерло з числа «куркульського заслання» 87,7 тисячі осіб (з 1.317 тисяч), а в 1933 — 151,6 тисячі (з 1.142 тисяч), тобто відповідно — 7 і 13 відсотків від загальної кількості переселенців. Як зазначають російські дослідники, серед цієї категорії «смертність у 1933 р. перевищила народжуваність у 9 разів».

Крім того, значна частина спецпереселенців помирала від побоїв десятників і бригадирів. У доповідній ДПУ по Уральській області, наприклад, повідомлялося, що бригадир Ратушняк відверто закликав: «переселенцев надо всех уничтожить», і побив до смерті спецпереселенця Мартиненка, а старший десятник Кривощеков — Самойленка і Сидоренка.

Цей же Ратушняк, член ВКП (б), кричав: «Вас надо убить и уничтожить, а вместо вас скоро новых пришлют». А селищний комендант Дєєв дав вказівку десятникам — кидати у воду працюючих на сплаві переселенців. За розпорядженням того ж бригадира Ратушняка й десятників для спецпереселенців наперед виготовлялися труни, і траплялися випадки, коли в них для захоронення клали живих переселенців».

Уродженка Просяного, що в Марківському районі нинішньої Луганської області, А. Черкасова згадувала, як їх вивезли в тайгове селище Шайтан на Північному Уралі, де «были одни украинцы и кубанцы. Народ трудолюбивый, верующий»: «Начался голод, люди стали уходить семьями и в одиночку, ушел и мой старший брат, написал записку, чтобы его не искали, больше мы его не видели…».

Заступник повноважного представника ОДПУ по Східно-Сибірському краю Гарін і начальник відділу спецпереселенців Веверс 17 липня 1931 року повідомляли своє московське керівництво: «Поскольку в Сибирь были направлены только главы семей, постольку они в подавляющем большинстве, как одинокие, бежали. Также бегут по этой же причине и женщины с детьми, мужья которых находятся в других местах СССР, в частности, в Архангельске, в лагерях ОГПУ и т. д.».

Очевидно, ці факти змусили Москву дещо пом'якшити умови депортації куркульського елементу. Тож 18 вересня 1931 року видано наказ ОДПУ №531/289 , яким передбачалося виселяти в індивідуальному порядку невеликими групами по мірі його виявлення та з попередньої санкції ОДПУ. Куркульські родини, які мали у своєму складі колишніх червоних партизан, червоногвардійців, командирів РСЧА, робітників на виробництві, а також осіб, які мали заслуги перед революцією, тепер уже висилати категорично заборонялося. Також заборонялося висилати молодь, яка зайнята

самостійною роботою і не має тісного зв'язку з родиною, яка підлягає виселенню або розірвала зв'язок із нею».

У 1930—1931 роках з УСРР було вислано 63.817 куркульських родин, це становило 16,7 відсотка від загальної кількості спецпереселенців: Північний край — 19.658, Урал — 32.127, Західний Сибір — 6.556, Східний Сибір — 5.056, Якутія — 97, Далекосхідний край — 323. Водночас із закаспійських республік вислали до УСРР в 1931 році 3.444 родини так званих баїв (15.111 осіб). В Амвросіївському районі на Донеччині організувалася чехословацька комуна в кількості 286 осіб.

Якщо на січень 1932 року в Україні перебувало на обліку спецпереселенців 14.934 особи, то з цієї кількості за рік померло 704, втекло — 961, зникло безвісти — 359, відтак у залишку на 1 січня 1933 виявилося тільки 13.436 осіб. У наступному році з них померло 2379, 473 втекло, а 1637 розчинилися безслідно в системі ГУЛАГу.

Тимчасом маховик депортацій українського селянства продовжував набирати оберти. У цілому ж, згідно ухвали Раднаркому СРСР №65/161/сс від 7 травня 1932 року «Про спецпереселенців», якою було затверджено розроблений ОДПУ план виселення куркулів у 1932 році в кількості 38.300 сімей, з них 6 тисяч селянських родин з УСРР відправлялися на Урал. Матеріали окремої теки політбюро ЦК КП (б) У дають багато фактів щодо прохань його керівників до Москви про збільшення квот на додаткові виселення. Так, 24 грудня 1932 року уповноважені Кремля Каганович і Балицький просили «для удару по куркульсько-петлюрівським елементам, які зривають хлібозаготівлю… вислати п'ятсот сімей». А 31 грудня 1932 року надійшла телеграма секретаря ЦК КП (б) У Косіора Сталіну про «виселення з Чернігівської області на північ триста родин куркулів, оскільки ця єдина область, де не проводилося розкуркулення і де зараз куркульство виявляє виняткове нахабство».

Це прохання задовольняється Москвою 16 січня 1933 року, як і ухвалюється постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про поширення на Дніпропетровську область заходів, прийнятих у відношенню Одеської області». Тоді дозволялося «вислати 700 селянських сімей з 20—25 сіл Дніпропетровщини, які не виконали планів хлібозаготівлі, а також виключити з партії 50 комуністів для негайного ув'язнення у концтаборах», а також затверджено «вислання на північ з Харківської області 400 родин куркулів, а також 40 виключених з партії комуністів.

Тоді ж постраждали й українці на етнічних розселеннях поза межами УСРР. Особливо трагічною була доля української станиці Полтавська на Кубані, яка згадувалася в спеціальній постанові Кремля від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, в Північнокавказькому краї та Західній області». Так, 29 грудня 1932 року керівник ОДПУ СРСР Ягода повідомив Сталіну про завершення її виселення в кількості 2.158 родин (9.187 осіб) в складі 5 ешелонів, які спочатку спрямовувалися на Урал, а потім були переадресовані в район Караганди. А вже 1 лютого 1933 року політбюро ЦК ВКП (б) погодилось із вселенням у станицю до 3 тисяч червоноармійців, що демобілізуються. Така ж доля чекала на мешканців багатьох інших українських станиць Кубані, а Уманській і Поповичівській, як і Полтавській, навіть змінили назви.

Масова депортація українських селян у північні й східні райони СРСР припиняється 10 травня 1933 року, коли Кремль ухвалює «Інструкцію всім партійно-радян-

ським працівникам і всім органам ОДПУ суду і прокуратури», в якій чітко наказує припинити повсюдне розкуркулення. Відтепер виселення можна було здійснювати лише «в індивідуальному і вибірковому порядку і стосовно тих господарств, які ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організовують відмову від посівної компанії і заготівель». Для УСРР було встановлено квоту для виселення тільки у 2 тисячі родин.

Шлях для цих нещасних тепер пролягав на нову новобудову соціалізму — Біломорсько-Балтійський комбінат, якому доручалося прокласти однойменний канал, що зв'язував Москву з п'ятьма морями. На цю ударну будову УСРР відповідно до спеціальної постанови від 23 жовтня 1933 року мала депортувати 9.546 «родин куркулів». Через рік меморандум НКВС СРСР №150 уточнював: «виселенню підлягають одноосібники, які злісно саботують і зривають господарсько-політичні компанії на селі, не займаються продуктивною працею, помічені у крадіжках соціалістичної власності, виключені з колгоспів».

Довідка НКВС СРСР «Про виселення куркульства та антирадянського елементу» від 1 січня 1935 року вказує, що в результаті виселено із прикордонних регіонів України 2000 родин «куркулів та антирадянського елементу», у кількості 8678 осіб, із них: німців — 615 сімей, поляків — 681 сім'я, українців 589 та інших, які відправлені у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату.

У подальшому в Москві час від часу розглядаються прохання українських властей про депортацію окремих категорій «ворогів народу». Так, 27 грудня 1934 року політбюро ЦК ВКП(б) дозволило переселення та виселення господарств із західних прикордонних районів УСРР 2 тисячі антирадянських сімей та одночасно переселити із західних прикордонних округів у східні райони УСРР 7—8 тисяч господарств ненадійного елементу. А 20 серпня 1935 року наркому внутрішніх справ УСРР Балицькому доручається виселення 300 господарств з польського Мархлевського району в східні райони, а 50 «найбільш небезпечних антирадянських елементів» у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату.

Підбивала підсумки обезвласнення українських хліборобів постанова Раднаркому СРСР №776-120 с «Про виселення з УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АСРР 15 тисяч польських і німецьких господарств», яка була ухвалена 28 квітня 1936 року. Для цих 45 тисяч осіб у Карагандинській області створювалися спеціальні сільськогосподарські поселення НКВС, які мали забезпечувати продовольством нові промислові гіганти.

Масові звернення щодо відновлення в правах посипалися після ухвали 24 травня 1934 року ЦВК СРСР постанови «Про порядок відновлення в громадянських правах колишніх куркулів». Проте каральні органи знаходили безліч причин, аби не дати свободи колись незаконно депортованим українським хліборобам. Скажімо, з 2 березня 1935 року енкаведисти Уральської області забороняють видавати документи про це. А 25 травня 1935 той же ЦВК СРСР роз'яснює, що, мовляв, відновлення прав не дає права на виїзд.

Таким чином, кампанію більшовицької влади проти так званого куркульства маємо підстави розглядати як спланований геноцид українського хліборобства, який не тільки розколов українське село, а й остаточно відкрив дорогу новому, ще страшнішому Голодомору 1932—1933 років. Він повинен був поставити нашого хлібороба не лише власне в Україні, але й на всіх українських етнічних територіях — у першу чергу на Кубані, Ставрополлі. Вороніжчині, Поволжі, Казахстані — на коліна, забравши в нього землю.

LIII. РОЗІП'ЯТА НА ВСІХ ХРЕСТАХ

Про Голодомор 1932—1933 років як геноцид українства можна переконатися самому й переконати інших лише за встановлення конкретних ознак документально підтверджених зумисних дій більшовицької влади на свідоме знищення нашого етносу, коли вона залучала для цього всі каральні органи, тим паче, російські історики заявляють: «Не обнаружен ни один документ, подтверждающий концепцию «голодомор-геноцид» на Украине или хотя бы намек в документах на этнические мотивы случившегося, в том числе в Украине». Але якщо дивитися з точки зору права і шукати в діях керівництва Радянського Союзу ознаки саме таких зумисних дій, то їх бачимо принаймні в шести випадках.

1. **Вилучення продовольства.** Уже 21 червня 1932 року в ЦК КП (б) У і Раднарком УСРР надійшла телеграма за підписом Сталіна й Молотова, в якій наголошувалося виконати план хлібозаготівель за будь-яких умов. І вони проявилися невдовзі: «не здавців хліба й інших державних зобов'язань, викликаючи до сільради, наносили тяжкі побої, роздягали до гола, примушували стояти на колінах, наклеювали на груди плякати з ріжними написами і водили по селу, роздягали жінок, виводили роздягнених на мороз та в степ, тримали по кілька днів в холодних ямах, не давали їсти і спати, били револьверами, руйнували будівлі, хати, печі, розшивали стріхи (хат) нездатчиків, організовували сквозняки і т. інш. нелюдські катування…».

А суди й прокуратура при цьому неухильно виконували затверджену ЦК ВКП (б) інструкцію Верховного суду СРСР, прокурора Верховного суду і ДПУ щодо втілення в життя закону ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року про охорону суспільної власності. Так, станом на 29 грудня 1932 року було відправлено обласним судам 552 копії по розстрільних справах, розглянутих з 1 листопада по 28 грудня: Дніпропетровська область — 150, Київська — 69, Вінницька — 66, Одеська — 71, АМСРР — 19, Харківська — 111, Чернігівська — 2, Донецька — 70.

РАССЕИРЕЧЕРО

ВЫПИСКА

«Занести на"чорну дошку...».

Аби добитися виконання нереальних планів хлібозаготівель, російські більшовики, крім того, запроваджують так звані чорні дошки, коли збройною силою оточували населені пункти й вивозили звідти всі продовольчі продукти з торговельної мережі, а найбільш непокірних владі заарештовували. Масово ці драконівські заходи запроваджують насамперед на Кубані. Так, 4 листопада бюро Північнокавказького крайкому ВКП (б) за участю Лазаря Кагановича і Анастаса Мікояна ухвалює

рішення про запровадження чорних дощок щодо перших трьох станиць, які, на думку більшовицьких функціонерів саботують хлібозаготівлі.

У самій Україні систему зловісних «чорних дощок» відчули на собі понад десять мільйонів селян. Уже 9 листопада Станіслав Косіор, одержавши сталінську директиву брати за приклад у боротьбі за викачування хліба згадану вище ухвалу Північнокавказького крайкому ВКП (б), погрожує керівникам районів подібними акціями. А 6 грудня 1932 року Раднарком УСРР і ЦК КП (б) У за підписами Чубаря й Косіора ухвалили постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі»: Вербка Павлоградського та Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області, Лютенька Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького Харківської, Святотроїцьке Троїцького та Піски Баштанського Одеської.

Через три дні після цього заступник наркома постачання УСРР Берлін розіслав телеграму в обласні торговельні організації про негайне припинення завезення товарів і вивезення з вказаних 6 сіл наявних. Той же Берлін 20 грудня 1932 року терміново роз'яснював своїм підлеглим в областях, що ця вказівка стосується всіх без винятку товарів, у тому числі сірників, керосину і солі.

Раднарком УСРР пішов ще далі, ухваливши 1 грудня 1932 року постанову про вилучення картоплі, виданої на трудодні. А остаточним ударом по голодному селу стала телеграма Сталіна від 1 січня 1933 року до ЦК КП (б) У щодо добровільної здачі нібито прихованого хліба, після чого в українських селян вимітатимуть усе їстівне й вони будуть приречені на голодну смерть.

2. **Заборона виїзду за хлібом**. Забравши все їстівне в українського населення, влада не дозволила йому роздобути засоби для існування в інших регіонах СРСР. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР за підписами Сталіна і Молотова від 22 січня 1933 року про заборону виїзду стосувалася селян України й Кубані, де за переписом 1926 року українців нараховувалося 915.450, тобто більше двох третин від усього населення.

Цим документом, до речі, каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місця їхнього проживання». Станом уже на 14 лютого 1933 року було затримано 31.783 особи, з яких 28.351 повернуто в місця їхнього проживання, а 3.434 притягнуто до відповідальності, 579 відібрано для направлення до Казахської АСРР.

Микола Міняйло з Костянтинівки на Мелітопольщині згадував: «У січні 1933 р. під час шкільних канікул поїхав він до Курської області, звідки писали, що там голоду немає, там він у людей набрав трохи картоплі і хліба, але побачив сани з працівниками НКВС, які робили облаву на українців і гнали їх назад до України, хлопцю вдалося сховатися, але до двору зайшли три співробітники НКВС, наказали зібрати речі та привезли до залізничної станції. У залі було людей, як оселедців у бочці. Майже всю ніч люди стояли, вранці їх посадили на поїзд, у кожному вагоні знаходився співробітник НКВС. На кожній із зупинок з вагонів виносили померлих… Як тільки переїхали умовний кордон з Росією, охоронці залишили поїзд».

Справді, на залізничних вокзалах у Росії постійно проводили облави на українців: «Хапали і садили у товарні вагони всіх, хто був з України». Не тільки дорослих, що поїхали за хлібом, а й дітей. Так, 17 липня 1932 року московська міліція відправила до Києва 178 безпритульних дітей, яких піймали на вокзалах, а 22 липня 12 дітей було вислано до Конотопа з Калуги під тим приводом, що вони не розмовляють російською мовою, хоч це не відповідало дійсності.

Коли ж голодні казахи вдавалися до так званого відкочів'я, тобто перебиралися на якийсь період до районів Західного Сибіру, Поволжя, Узбекистану, Киргизії, навіть до Китаю, то стосовно їх ніяких постанов про насильницьке повернення в архівах не виявлено. Тобто, казахам не забороняли шукати продукти харчування за межами своєї республіки. Про це, до речі, свідчать і десятки документів в архівах Казахстану. Скажімо, в телеграмі керівників цієї республіки Мірзояна і Кулумбетова від 29 серпня 1933 року наводяться дані про те, що тільки в Середньо-Волзькому краї Російської Федерації на той час перебувало «влаштованих казахів на різних роботах 15.386 осіб».

Зрештою, прохання керівництва Казахстану про продовольче забезпечення відкочівників адресувалися до сусідніх регіонів ще з березня 1932 року. Зокрема, про це йдеться в телеграмах першого секретаря крайкому ВКП (б) Голощокіна до його колеги в Новосибірську Ейхе. Тож понад 60 районів Західного Сибіру прийняли казахських біженців, вимушених «казахстанським голодомором покинути рідні місця». Таких до кінця 1932 року тут виявилося 150 тисяч осіб. Вони мали можливість працювати на новобудовах Сибірського краю.

І московська влада про них пам'ятала. Так, 15 квітня 1933 року було ухвалено спеціальну постанову Раднаркому СРСР за підписом В. Куйбишева «Про заходи по наданню допомоги відкочувавшим казахам у Середньоволжський, Західносибірський краї і Киргизьку АРСР». Зокрема, цим документом передбачалося відпустити для казахів зерно, продовжувати забезпечувати роботою, забезпечити тисячу місць у дитячих будинках. До 25 травня 1933 року необхідно було відкрити такі установи в Новоомську на 120 місць, Славгороді — 100, Алейську — 100, Сталінську — 100, Прокоп'ївську — 60.

Крім того, це питання розглядалося двічі на засіданні політбюро ЦК ВКП (б): 17 серпня 1933 року (про колгоспні фонди для постачання відкочівників у Казахстані) і 14 жовтня 1933 року (про витрати на перевезення відкочувавших у Казахстані).

Подібного ставлення до голодного українського населення в прикордонних регіонах тієї ж Російської Федерації не спостерігалося. Тож годі й шукати в найтаємніших архівах сусідніх з УСРР обкомів ВКП (б) аналогічні документи, які ухвалювалися, скажімо, Башкирським обкомом ВКП (б) в 1933 році на підтримку голодних казахів. То тільки стосовно голодного українського населення знаходимо драконівські, за висловом російського історика В. Кондрашина, директиви щодо позбавлення його можливості врятуватися від голодної смерті в сусідніх регіонах.

Коли Москва заборонила голодним українським селянам виїжджати за хлібом до російських регіонів, вони пішли туди пішки. Другого травня 1933 року генеральний секретар ЦК КП (б) У Станіслав Косіор їхав із Старобільська в бік Марківки, і він сам

«своїми очима побачив опухлих людей, які ледве рухалися в сторону Воронезької області, несучи з собою нехитрий домашній скарб, щоб у росіян виміняти речі на те, що можна з'їсти. Були й такі, що гинули прямо на дорозі».

Заборону виїзду за хлібом політбюро ЦК КП (б) У відмінило тільки 2 жовтня 1933 року — після того, як уповноважений Наркомату шляхів сполучення в УСРР Лавріщев звернувся з відповідним запитом до українських властей.

3. **Замовчування правди про Голодомор**. Третя ознака геноциду українства з боку більшовицької влади - це свідоме замовчування правди про голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б подати продовольчу допомогу голодуючому населенню. Відомо, що частині голодних українських селян вдалося прорватися через радянський кордон до Польщі й Румунії, де вони розповіли про жахіття, що твориться на їхній батьківщині.

Аби заперечити факт штучного голоду, більшовицькі вожді вдаються до широкомасштабної системи дезінформації, до якої були втягнуті визначні діячі світової культури Ромен Ролан, Бернард Шоу, прем'єр-міністр Франції Едуардо Еріо. Це саме вони після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували світ про відсутність голоду в Україні. Зокрема, в доповідній радянського дипломата Величка, який супроводжував Еріо в поїздці по Україні, зазначалося, що останній «цікавився тим, що йому показували, і тим, що він бачив з вікна вагона чи з автомобіля».

Водночас підкуплений Сталіним американський журналіст Волтер Дюранті свідомо приховував правду про голод у своїх матеріалах на сторінках "Нью-Йорк таймс".

4. **Відмова від продовольчої допомоги із Заходу**. Четверта ознака геноциду більшовицької влади, це свідоме недопущення тієї матеріальної допомоги для голодуючих в Україні, яку всетаки організовувала наша еміграція. Крім того, навіть грошову допомогу, яку переказували з Німеччини (сам Гітлер здав у фонд допомоги голодуючим німцям України тисячу марок), більшовицька влада насильно забирала собі, прирікаючи тих, кому адресувалися кошти, помирати. Довівши українське селянство до такого стану, більшовицька влада водночас гріла на цій трагедії руки, організувавши систему так званих торгсинів, які фактично за безцінь скуповували в голодних людей золото й срібло та інші коштовності — 33 тонни золота і 1420 тонн срібла було таким чином вилучено в населення. З цього приводу спеціальні рішення могли ухвалюватися тільки в Москві. Так, питання про скупку срібла Торгсином розглядалося на засіданні політбюро ЦК ВКП (б) 24 листопада 1932 року.

5. **Дописелення у вимерлі українські села**. Одним з дієвих інструментів Москви у розмиванні суцільної української етнічної території, зокрема, в південно-східних областях України, було так зване дописелення. Вперше воно було апробовано стосовно кубанської станиці Полтавська, до якої після її виселення до Казахстану на початку 1933 року вже почали прибувати звільнені в запас червоноармійці й ветерани ОДПУ — по 350 з Ленінградського, Білоруського й Московського військових округів, 250 — з Українського і 200 — з Приволзького. Наприкінці місяця їх уже налічувалось тут понад дві тисячі.

Відгукуючись на перейменування Полтавської на Красноармєйську, крайова газета

«Молот» писала: «Нет больше станицы Полтавской — националистического кулацко-петлюровского гнезда на Кубани! Есть станица Красноармейская — верная опора советской власти и колхозного строя!».

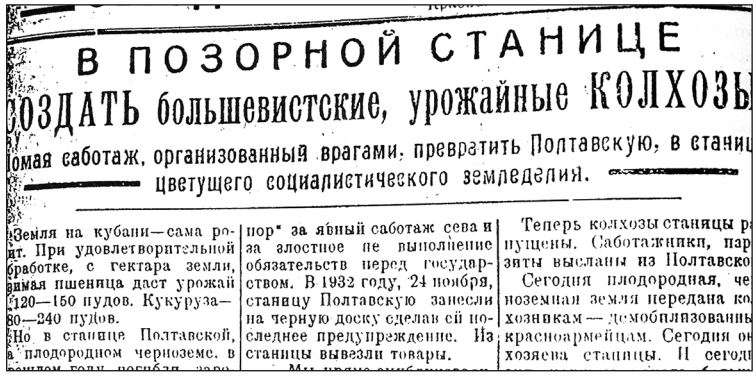

В ПОЗОРНОЙ СТАНИЦЕ

ОЗДАТЬ большевистские, урожайные КОЛХОЗЫ

омая саботаж, организованный врагами, превратить Полтавскую, в станиц
цветущего социалистического земледелия.

Земля на кубани—сама ро-
ит. При удовлетворительной
работке, с гектара земли,
имая пшеница даст урожай
120—150 пудов. Кукуруза—
80—240 пудов.
Но в станице Полтавской,
плодородном черноземе, в

пор" за явный саботаж сева и
за злостное не выполнение
обязательств перед государ-
ством. В 1932 году, 24 ноября,
станицу Полтавскую занесли
на черную доску сделав ей по-
следнее предупреждение. Из
станицы вывезли товары.

Теперь колхозы станицы р
пущены. Саботажники, пар
зиты высланы из Полтавско
Сегодня плодородная, че
ноземная земля передана ко
хозникам — демобилизованны
красноармейцам. Сегодня он
хозяева станицы. И сегод

Публікація в пресі про станицю Полтавську.

Як свідчить російський дослідник В. Чуркін, операція по знищенню українства на Кубані й заселення її вихідцями з російської глибинки планувалася заздалегідь і розроблялася до дрібниць. Так, за тиждень до депортації станиці Полтавської заступник наркома з військових і морських справ СРСР Михайло Тухачевський підписав таємну директиву, якою передбачалося до 10 січня 1933 року здійснити набір «особенно надежных в политическом отношении» серед тих, хто був в армійських рядах для заселення опустілих хат. При цьому особливо наголошувалося, що «уроженцы Северного Кавказа и Украины вербовке не подлежат».

Другою такої трагедії зазнала ще одна українська станиця Кубані — Уманська, де з 20.727 мешканців 17.008 у 1926 році назвалося представниками нашої нації. Після виселення її назва була змінена на Лєнінградську. Нового директора Уманського українського агропедтехнікуму Івана Полежаєва викликали до райвідділу НКВС і «предложили собрать все украинские учебники, литературу и передать все туда… Моя миссия — ликвидировать украинизацию техникума и ее последствия. Дело нелегкое и не очень приятное».

Не менш болючим ударом по суцільній українській етнічній території були наслідки Голодомору-геноциду в УСРР. Вже з весни 1933 українські села були страшними пустками. До осені це жахливе видовище ще більше посилилося — були цілі села, особливо в степовій частині України, де фактично не залишилося жителів. Зрозуміло, Москву це питання хвилювало лише в плані відсутності робочої сили, яка оброблятиме опустілий чорнозем. Відтак необхідно було переселити сюди тих, хто вирощуватиме хліб, відновить тваринництво. І, в першу чергу, сюди мали привезти вихідців з неукраїнських регіонів.

Цією проблемою в 1933 році знову ж таки найактивніше опікувався Лазар Каганович, який питання про переселення в Україну і на Північний Кавказ доповідав на засіданні політбюро ЦК ВКП (б) 15 жовтня 1933 року. До цього питання в Кремлі повернуться 21, 28 жовтня, 1, 9, 23 листопада.

Як результат, в порядку першочерговості до районів тогочасної Одеської області переселяли з осені 1933 року: Великоолександрівського — 500 родин (з БСРР), Рівнянського — 900 (з Горьківського краю), Компаніївського — 800 (БСРР), Каховського — 406 (БСРР), Новоукраїнського — 1.100 (БСРР), Зінов'ївського — 500 (БСРР), Снігу-

рівського — 400 (БСРР), Великовисківського — 800 (БСРР), Любашівського — 300 (Горьківський край), Врадіївський — 600 (Горьківський край), Кривоозерський — 200 (Горьківський край); до Дніпропетровської із Західної області (нинішня Смоленщина в основному): Білозірського — 450, Новотроїцького — 450, Лепетиського — 780, Великотокмацького — 500, Мелітопольського — 500, Михайлівського — 300, Люксембурзького — 300, Новосірогозького — 550, Якимівського — 600, Апостолівського — 500, Василівського — 300, Васильківського — 650, Долинського — 400, Божедарівського — 300; до Донецької з Івановської області: Біловодського — 600, Білолуцького — 500, Новопсковського — 600, Старокоранського — 400, Старобільського — 350, Сватівського — 150, Покровського — 510, Марківського — 390; до Харківської з Центрально-Чорноземної області: Сахновщанського — 1600, Краснокутського — 750, Дворічанського — 600, Близнюківського — 55, Тростянецького — 250, Великобурлуцького — 250, Красноградського — 300, Барвінківського — 200.

Постановою Раднаркому СРСР для цієї категорії переселенців передбачалися всілякі пільги в місцях виїзду, забезпечення в дорозі й по прибутті на місце вселення. Зокрема, виділялося 250 похідних кухонь з військовими кухарями. Крім того, в дорозі їм, як це наголошувалося в спеціальній телеграмі, мали видавати газети російською мовою. Зрозуміло, що й на місцях вселення одразу ж організовувалися російські класи і школи, що посилюватиме асиміляцію українського селянства, насамперед південно-східних областей.

Політика доприселення до УСРР інородців буде продовжена і в 1934 році. Тоді, 26 березня, ЦК КП (б) У запропонує обкомам партії надати додаткові заявки на переселення до УСРР з огляду на наявність вільного житла по кожному району. Наприкінці квітня вони надійшли від Дніпропетровської області, яка просила додаткових 5.000 господарств, Донецької — 10.000, Одеської — 7.000, Харківської — 7.000, АМСРР — 340, усього — 27.340.

Крім поповнення вимерлих українських сіл вихідцями з неукраїнських регіонів, буде поставлено завдання заселити прикордонні колгоспи демобілізованими з лав Червоної армії. Датована 19 лютого 1934 року директива з цього приводу звучала саме так: «Вербовку призводить на добровольных началах из кр-цев и мл. командиров кадра, предстоящих к увольнению в бессрочный отпуск в 1934 году, кроме уроженцев Азовско-Черноморской и Северо-Кавказских областей и Казакстанской автономной республики. Вербовку производить из лучших ударников боевой и политической подготовки. Среди завербованных должно быть не менее 75—80 % партийцев и комсомольцев, а рабочих не должно быть более 15 %». Тобто, йшлося про те, аби до українських сіл, як і до депортованих і вимерлих кубанських станиць, не потрапили власне українці.

6. **Припинення українізації. На території УРСР.** Голодомор 1932—1933 років спричинив не тільки фізичне знищення українства. Значних втрат наша нація зазнала і від вмотивованих репресіями відмов від українства, особливо після постанови ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», де Москва означила досить чітко своє став-

лення до українізації: «ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций…

Предложить ЦК КП (б) и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации».

За межами УСРР. Уже згадана постанова ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» від 14 грудня 1932 року не тільки вказує «Северокавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Севкавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов дала легальную форму врагам советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д», а й ставить завдання з метою «розгрому спротиву хлібозаготівель куркульських елементів і їх партійних і безпартійних прислужників» вдатися до цілого ряду репресивних заходів:

«Негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українських» районів, а також усі газети і журнали з української мови на російську мову як зрозумілішої для кубанців, а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов'язують крайком і крайвиконком терміново перевірити й поліпшити склад працівників шкіл в «українізованих» районах».

Ця цілеспрямована репресивна політика більшовицької влада щодо українства на всіх теренах СРСР підтверджена була 15 грудня 1932 року, коли Сталін і Молотов підписують нову постанову Кремля про припинення українізації на Далекому Сході, в Казахстані, Сибіру, Поволжі, Центрально-Чорноземній області...

У відповідь з'являється постанова Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) від 19 грудня 1932 року про припинення українізації, як директива до негайного виконання була направлена телеграмою в усі райони області, де вона і втілювалася в життя. Так, з 1 січня 1933 року діловодство в усіх районних і сільських організаціях переводилося з української на російську мову. До осені 1933 року необхідно було підготувати повне переведення викладання з української на російську мову у школах українізованих районів. Одночасно ліквідовувалися Борисівський і Волоконівський українські педтехнікуми, а незабаром і Бєлгородський український пединститут. Закривалася обласна україномовна газета «Ленінський шлях», а всі українські районні газети переходили на російську мову.

Більшовицька влада Казахстану також негайно відгукнулася на ухвалу Кремля

щодо припинення українізації. Вже 18 грудня 1932 року бюро Казахстанського крайкому ВКП (б) ухвалює: «а) Запропонувати Актюбинському обкому існуючі українські газети перевести на російську мову; б) Запропонувати Культпропу разом з Наркомосом розробити заходи про переведення українських шкіл у 33 році на російську мову». Доповідаючи ЦК ВКП (б) про виконання цієї постанови, керівники ідеологічного відділу Казахстанського крайкому більшовицької партії 9 червня 1933 року зазначали, що з 96 українських шкіл у Східно-Казахстанській, Алма-Атинській, Південно-Казахстанській і Актюбинській областях на російську переведено лише 44, а «в таких найголовніших українських районах, як Акбулакський і Федорівський, переведено тільки 3 школи. Переведені на російську мову Атбасарський і Акбулакський педтехнікуми. Всього в краю було 3 українські газети («Більшовицький штурм» у Федорівському районі, «Прапор колгоспу» — Атбасарському р-ні і «За соц. будову» — Акбулакському р-ні), вони всі зараз переведені на російську мову».

Такого комплексу репресивних заходів щодо українства до жодної іншої нації під часу Голодомору 1932—1933 років Москва не застосовувала. Бо якщо голод поширився на всі регіони й під його смертельну косу потрапили всі народи, то чому в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» не йдеться про припинення коренізації, скажімо, білорусів, котрих було дуже багато в останній, тобто на нинішній Смоленщині?

Стверджуючи, що головний удар Голодомором спрямовувався проти українства, ми визнаємо також: у середовищі українського хліборобського населення постраждала певна частина і представників інших народів. І в УСРР, і тоді, коли йдеться про геноцид українства поза межами УСРР. Водночас мусимо визнати, що найбільших втрат за таких обставин зазнало саме українство. І не тільки власне в Україні, а й на наших етнічних розселеннях поза межами УСРР.

Десятки років утверджувалося в нашій діаспорі переконання в тому, що ці втрати становили від 7 до 10 мільйонів людських життів. Про це, до речі, одразу ж писали німецькі дипломати, зокрема, з Генерального консульства Німеччини в Харкові 11 грудня 1933 року повідомляли: «З достовірних джерел відомо, що за офіційними оцінками, сім мільйонів жертв не становлять великої втрати, але це означає, що знищено четверту частину селянства, що навіть порівняно із жертвами світової війни є страшним числом». А співробітник Посольства Німеччини в СРСР Шиллер додавав: «Як на мене, названа цифра в 10 млн жертв голоду не є перебільшенням».

З відкриттям таємних архівів комуністичної влади є можливість встановити реальні втрати під час Голодомору-геноциду 1932—1933 років. Скажімо, якщо до офіційної цифри кількості населення УСРР в 32.600,7 тисячі осіб станом на 1 січня 1932 року додаємо 1.212,7 тисячі народжених за вказані два роки, то повинні були б мати на 1 січня 1934 року 33.853,5 тисячі. А насправді на цю дату було **26.815,8 тисячі** мешканців: від порайонних результатів Всесоюзного перепису 1937 року — **27 854,9 тисячі** осіб, віднімаємо приріст за 1934—1936 роки (1934 — 88,2 тисячі осіб, 1935 — 417,2 тисячі, 1936 — 533,7 тисячі — усього 1.039,1 тисячі). А віднявши цю цифру від реальної

станом на 1 січня 1934 року — 33.853,5 тисячі, одержуємо загальну кількість померлих у 1932—1933 роках: **7.117,6 тисячі** осіб.

Сумна статистика Голодомору.

Це мінімальна кількість втрат, встановлена завдяки збереженим статистичним даним. Водночас жертв Голодомору-геноциду набагато більше. Згідно з розрахунками, зокрема, наповненням початкових класів, починаючи з 1933 року, в цілому в УСРР жертв було понад 9 мільйонів, а з урахуванням українців поза її межами — понад 10 мільйонів.

LIV. «УКРАЇНА ФАКТИЧНО ПЕРЕТВОРИТЬСЯ НА РОСІЙСЬКИЙ РЕГІОН»

Якщо постанова Кремля від 22 січня 1933 року про заборону виїзду остаточно прирекла селянство України й Кубані на голодну смерть, то його ж ухвали від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та Західній області» і наступного дня «Про українізацію в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР» фактично забороняли українство як таке, поки що за межами УСРР. Проаналізувавши тогочасну ситуацію, свідок трагічних подій Голодомору 1932—1933 років, консул Італії в Харкові Сержіо Граденіго зазначав: «Нинішнє лихоліття спричиниться до колонізації України переважно росіянами. Вона змінить її етнографічний характер. У майбутньому, можливо найближчому, більше не говоритимуть ні про Україну, ні про український народ, а отже, і про українське питання, оскільки Україна фактично перетвориться на російський регіон».

Завдання Кремля «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати й виховувати більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за здійсненням українізації» означало її остаточне згортання після докладання партією «геркулесівських зусиль у знищенні націоналістичних елементів в Україні». У багатьох випадках це мотивувалося нібито підкресленою увагою до розвитку національних меншин. Скажімо, в листопаді 1933 року готується постанова ЦК КП (б) У «Про зміцнення єврейських національних районів України». Тринадцять російських сільрад Тернянського району Дніпропетровської області з кількістю мешканців 40.929 осіб приєднується до українського Мелітопольського, де проживало 34.188 українців, 4.368 німців і 1.416 чехів.

«Визнаючи ту величезну роботу… в боротьбі проти українських націоналістів та інших контрреволюційних елементів, роботу, що не припинялася і не повинна припинитися, — наголошував генеральний секретар ЦК КП (б) У Станіслав Косіор, — мусимо, звичайно, визнати, що ми завдали націоналістам удару, вразливого удару, і можна сказати, здобули нищівного успіху». Але при цьому ще й цинічно додавав: «цей голод ще нічого не навчив» українців.

Відверто пов'язував Голодомор з припиненням українізації ще один ставленик Москви Мендель Хатаєвич: «Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар»… Ми виграли цю війну».

А от найголовніший «смотрящий» від Сталіна Павло Постишев висловлювався «делікатніше щодо подій 1933-го: «Протягом минулого року ми ліквідували націоналістичну контрреволюцію, викрили та знищили націонал-ухильництво».

Природно, що паралельно з цими оцінками ситуації йшов наступ на «скрипниківщину», тобто на все українське, насамперед у школі. При цьому новий нарком освіти Володимир Затонський радив 4 квітня 1933 року: «Имени его упоминать не стоит (и без того ясно). Лучше ограничиться пока приципиальным решением, чтобы вправить мозги нашей периферии». Саме тому з початком 1933 було підготовлено спеціальне число органу ЦК КП (б) У «Більшовик України», в якому піддавалося нищівній критиці все, з чим пов'язувалася діяльність Миколи Скрипника. Так, у передовій статті

«Радянська Україна — могутній форпост бази світової пролетарської революції — СРСР», зокрема, наголошувалося: «Скрипник надмірно роздмухував значення національного питання, надаючи йому самодостатнього значення, він заперечував підлеглу роль національного питання по відношенню до диктатури пролетаріату».

Згаданий Затонський у своїй статті «Нові перемоги ленінської національної політики» написав буквально таке: «Українська радянська культура, в першу чергу, це є Дніпрельстан, Краматоровка, Луганський паротягобудівельний завод, ХТЗ, десятки нових гігантів, які ми збудували за період першої п'ятирічки лінією металургії та машинобудівництва, сотні копалень, тисячі та десятки тисяч більшовицьких колгоспів. От що, в першу чергу, характеризує справжню українську соціалістичну культуру. І саме на тлі соціалістичної індустріалізації та систематичного зростання робітничого класу за рахунок притоку в місто українських трудящих, на тлі більшовицьких заможних колгоспів квітне та розвивається національне культурне будівництво».

Але головне було попереду: «українські націоналістичні елементи, користуючись абсолютним притупленням класової пильності попереднього керівництва НКО, настільки знахабніли, що почали примусову дерусифікацію, почали запроваджувати примусову українізацію дітей інших національностей, в тому числі і російської нацменшості. Вони повсякчас галасували про те, що головна небезпека є великодержавний російський шовінізм, а під цим прапором дітей єврейської, польської, німецької і російської нацменшостй на Україні примусово заганяли в українську школу. Яку роль відіграв тут Скрипник — це відомо. Нині Народний комісаріат освіти під керівництвом ЦК КП (б) У виправив ці перекручення, причому виправив у такий спосіб: візьмімо російську нацменшість — приміром, у Харкові в перших групах шкіл минулого року було 20 % учнів, що вчилися російською мовою. Цього року в другій групі вчиться 39 % процентів дітей, що перейшли з тих перших груп, тобто вдвоє більше.

В Одесі було 21 %, стало 38 %. Де-небудь у Херсоні до минулого року не було жодної російської школи чи російської групи, тепер стало 39 %. Бачите, яке величезне збільшення, яка була потреба у російських школах. Така сама справа і в Макіївці — було 3 %, стало 34 %. Зміни пройшли і в школах інших нацменшостей, бо, приміром, лише 53 % дітей євреїв, які виявили бажання вчитись на рідній мові, було забезпечено школою на єврейській мові.

Що ж врешті вийшло? А вийшло те, що у нас на 63 % збільшилась проти минулого року кількість учнів, що вчаться російською мовою. Кількість учнів у школах єврейської нацменшості збільшилась проти минулого року на 26 %. Також є великий зріст у школах польської нацменшості, а саме на 28 %».

Але далі новий нарком змушений визнавати, що кількість українських дітей, які вчитимуться рідною мовою, буде зменшуватися. Це чітко проглядається з таких рядків його програмної статті: «Поряд з абсолютним зростом кількості українських учнів питома вага учнів українських шкіл серед загальної кількості залишається достатня. В 1928—29 році вона становила 78,1 % до загальної кількості учнів, в 1930—31 році 84,6 %, а в 1932—33 році 88,5 %. Правда, в 1933—34 році відсоток становитиме лише 85,5 %, але при загальному зрості контингентів. Це наслідок виправлення припущених раніше перекручень.

Наклеп, ніби на Україні починається «відхід від українізації», що «українська культура знищується», вщент розбивається цими даними, охорона інтересів нацменшостей аж ніяк не визначає повороту від українізації. Справжня більшовицька національна політика забезпечує розцвіт соціалістичної культури всіх національностей, що живуть на Радянській Україні».

І на низах дослуховувалися до таких настанов. Скажімо, постанова бюро Дніпропетровського міськпарткому від 25 вересня 1933 року «Про стан курсів українознавства» констатувала, що вони «протягом довгого часу і аж до сьогоднішнього дня з'являються очагом української націоналістичної, контрреволюційної пропаганди, де окопалися класово-ворожі й націоналістичні елементи і, під керівництвом українського націоналіста Приходько, класового ворога з партквитком в кишені, на ділі здійснювали петлюрівську політику українізації».

Відтепер необхідно було «розгорнути масово-політичну роботу в питанні про запровадження більшовицької українізації, рішуче викриваючи українсько-націоналістичні і великодержавні елементи». Бюро вимагало від всієї партійної організації «провести найжорстокішу й непримиренну боротьбу проти наклепницьких тверджень націоналістичних елементів про те, що боротьба партії по виправленню допущених перекручень є перегляд національної політики партії, є відмовленням від українізації».

Особливого розмаху боротьба проти українізації набула в Донбасі, де вона виразно перетворилася в поширення фальшивої концепції так званого класового протистояння. Наприклад, перший секретар Донецького обкому партії Саркіс проголошував на II обласній партійній конференції: «Нет и не может быть успехов борьбы за уголь, за металл, за большевистский колхоз, если последовательно не осуществлять ленинскую национальную политику, если решительно не изгнать и не уничтожить все националистические элементы из всех участков, если не сосредоточить огонь борьбы против местного национализма, являющегося сейчас главной опасностью на Украине…».

Про боротьбу з українським націоналізмом можна було говорити скільки завгодно, аби менше часу залишалося на підбиття реальних підсумків стосовно раніше прийнятих зобов'язань. Бо приріст промислової продукції у роки першої радянської п'ятирічки рік-у-рік зменшувався. Особливо провальними виявилися плани по видобутку донецького вугілля. Якщо в 1927 році спочатку розраховували підняти цей щорічний показник з 27 до 53 мільйонів тонн, а потім вирішили «стрибнути» аж до 80 мільйонів, то в 1932 році результат становив лише 45 мільйонів тонн.

Не кращими були досягнення української металургії: замість того, щоб виплавити в 1933 році 6.600 тисяч тонн чавуну насправді мали лише 4.300 тисяч. Не виконувалися плани по випуску тракторів, комбайнів, паровозів, інших машин та обладнання. Дуже повільно йшло освоєння нової оборонної техніки, зокрема, бронетанкової, виготовленням якої зайнялися на Харківському паровозобудівному заводі на основі заокеанських зразків.

І якраз за гаслами про збільшення видобутку вугілля, виплавки металу затінювалася реальна боротьба з українською присутністю в тому ж Донбасі. Рекорди Олексія Стаханова, на які працювала вся шахта, виконання й перевиконання конкретних ви-

робничих завдань, планів тепер уже другої п'ятирічки, для чого використовувалася праця репресованих по всій республіці, — все це стало масовим явищем окозамилювання. Стахановський рух не тільки дезорганізовував роботу окремих підприємств, а й народного господарства в цілому, оскільки для досягнення рекордних виробітків залучалися заплановані іншим трудовим колективам необхідні ресурси.

Гонитва за високими врожаями в сільському господарстві призвела до масових приписок, приховування зайвих посівів тих чи інших культур. Подібне творилося на транспорті, в будівництві. Але більшовицька преса цього показувати не могла.

Зрозуміло, що така ситуація остаточно зупинила українізацію, в першу чергу Донбасу, розв'язала руки тим русифікаторам, які саботували коренізацію власне українців цього українського регіону. Відтак у планах розвитку освіти на другу п'ятирічку вже зникають навіть згадки про українські школи. У 1933—1934 навчальному році в Донецькій області (включала й нинішню Луганську) в 2.202 школах рахувалося 397.846 українських дітей і 135.663 російських. У 1934—1935 в регіоні додалося 28 нових шкіл, в цілому тепер освіту в здобувало 440.093 учнів українського походження і 208.675 — російського. В 1935—1936 навчальному році додалося ще 28 нових шкіл. Тепер у 2.458 закладах вчилися 470.001 українців і 234.171 — росіян.

Загальну тенденцію, яка, очевидно, найбільше зачепила саме Донеччину, можна спостерігати за показниками в цілому по УСРР за вказані три навчальні роки: у 1933—1934 навчальному році в 20.452 школах навчалося рідною мовою українських дітей 3.579.334 і 425.300 — російських. У 1934—1935 в 21.690 школах 3.885.265 учнів українського походження і 544.756 — російського. В 1935—1936 у 21.571 закладах вчилися 4.116.449 українців і 624.539 — росіян.

У постанові секретаріату Чернігівського облбюро КП (б) У від 19 липня 1933 року зазначалося, що «було виявлено грубі викривлення ленінської національної політики в шкільному будівництві, що виявилось в механічній українізації шкіл. Це особливо відбилось на дітях російської людности». На 1933—1934 навчальний рік по Дніпропетровську кількість російськомовних учнів у школах збільшувалася на 10.725 дітей або на 21 відсоток, україномовних — лише на 109 учнів.

При цьому не треба забувати, що з першого вересня 1933 року тисячі українських шкіл за межами УСРР були переведені на російську мову навчання — від Чорного моря до Тихого океану. Щоправда, траплялися й непередбачувані винятки: незважаючи на повторне підтвердження таємної директиви Наркомосвіти РРФСР від 9 липня 1933 року про безумовне переведення українізованих шкіл Криму на російську мову, ще в 1937—1938 навчальному році 2 їх функціонувало — у Сімферополі та Красноперекопському районі, в 1940—1941 навчальному році вже діяла одна — середня, де в 17 класах вчилося 569 учнів.

Також продовжували планувати навчання українських дітей рідною мовою в школах Азербайджану, оскільки він не значився в сумнозвісній постанові від 15 грудня 1932 року — аж поки не схаменулися, одержавши окремо таємний московський циркуляр.

Ліквідація здобутків українізації торкнулася не тільки школи. Москва поставила за мету остаточно зачистити Україну від власне українських кадрів у стратегічних га-

лузях народного господарства. Заступник парторга Катеринінської залізниці Нікулін доповідав 9 квітня 1933 року до Харкова й Москви, що очищення «от кулацких и прочих социально чуждых и дезорганизаторских элементов, которая проводилась на основе постановления ЦК КП (б) У от 26/I -33 г. закончена 20/III. В результате чистки по дороге подлежат увольнению 1390 чел., среди них: кулаков — 362, бывш. жандармов и полицейских — 197, бывш. служителей культов и сектантский актив — 76 и проч. антисоветский и дезорганизаторский элемент — 755 чел. На 20/III уже уволено 992 ч. Кроме того, в порядке оперативной работы ДТОГПУ по дороге арестовано 997 кулаков и 224 чел. антисоветского элемента».

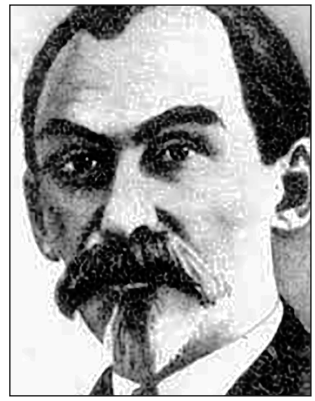
Микола Скрипник.

Протокол закритих зборів партосередку станції Ізюм від 7 лютого 1933 року гласив: «у нас на транспорте до 25 % расскулаченных», «Имеется у нас Братенко, расскулаченный, чуждый элемент, нужно выгнать».

Зрозуміло, що відтепер не тільки не можна було згадувати Миколи Скрипника в позитивному плані, накладалося табу і на постать ще живого Михайла Грушевського: 18 вересня 1933 року м'ясорадгосп його імені Одеська обласна рада на «клопотання політвідділу та громадських організацій» перейменувала на радгосп «Більшовицький наступ».

Смерті Миколи Скрипника й Миколи Хвильового, котрі до кінця проповідували комуністичну ідею, справили гнітюче враження на українську інтелігенцію. Тим паче останній залишив записку: «Арешт Михайла Ялового вважаю розстрілом всієї моєї генерації! Хай живе комуністична партія!».

Однак серед національної еліти знаходилися мужні люди, котрі не йшли на компроміс. Так, на театральному диспуті в Харкові Микола Куліш кинув присутнім ідеологам з ЦК КП (б) У, які повчали його, що «не добре весь свій талант віддавати національному питанню, бо воно, мовляв, у системі ленінізму й пролетарської революції є питанням другорядним супроти питання диктатури пролетаріату»: «Уважаю національне питання для України важливим, болючим і заплутаним, тому писав, пишу і буду писати про нього. І раджу це робити й вам. Не можу мовчати про те, що мене хвилює і мучить».

Микола Куліш.

Зрозуміло, що доля Миколи Куліша після цього була вирішена, бо такі, як він, негайно потрапляли в жорна більшовицьких репресій. Багато з них були вислані на далеку північ, де вони продовжували залишатися з українською душею, незважаючи на важкі умови існування. Актор Йосип Гірняк згадував, що коли він прочитав з табірної сцени якийсь уривок Михайла Зощенка, глядачі-в'язні «тут же почали вимагати, щоб я українською мовою пригадав їм щобудь із творів Остапа Вишні. Прохання було таке одностайне і настирливе, що, здавалося, залю заповнили одні українці — читачі творів Остапа Вишні. А зніяковілий, Богу

духа винний автор сидів у кутку, під стінкою, він, сердега й не думав, що й тут, за Полярним колом, знайде численних шанувальників».

Убивство Кірова в Ленінграді в грудні 1934 року дало привід Сталіну зібрати в болотах і лісах за тим колом безнадії протягом трьох років українську господарську й духовну еліту, що означила там свою зрослу присутність під час Всесоюзного перепису населення в січні 1937 року в порівнянні до попереднього в 1926: українців у Карелії стало більше в 30 разів (з 700 осіб до 22 тисяч), у Красноярському краї — в 3,5 раза (відповідно 15 тисяч і 52 тисячі), в Новосибірській — в 2, 5 раза (60 тисяч і 141), в Челябінській області — більш, ніж у 6 разів (73 тисячі і 12 тисяч), в Читинській зростання його становило з 7 тисяч до 38 тисяч. А Свердловській, де в 1926 році навіть не було їх у переписі, в 1937 — виявилося вже 53 тисячі.

Безумовно, серед них значилися й ті 9.546 «родин куркулів», яких депортували з України відповідно до московських постанов від 23 жовтня 1933 року, 5 листопада і 28 грудня 1934…Як результат — виселено з прикордонних регіонів УСРР у спецпоселення Біломорсько-Балтійського комбінату 2000 родин «куркулів та антирадянського елементу» в кількості 8.678 осіб із них: німців — 615 сімей, поляків — 681 сім'я, українців — 589 сімей та інших (чехів, молдован, болгар, євреїв) — 115.

Більше тисячі з них не пережили двадцятої річниці більшовицького перевороту в листопаді 1937 року, коли їхні розстріли російські більшовики присвятили цій трагічній для всього світу події.

Крім того, з 20 лютого по 10 березня 1935 року більшовицька влада переселила «ненадійного елементу з 23 прикордонних районів Київської та Вінницької областей у східні райони УСРР» у кількості 8.329 родин або 38.892 особи: українців — 3.434 родин, поляків — 2.866, німців — 1.903, інших меншин —126.

В абсолютній більшості вони були переселені згідно з постановою РНК СРСР №776-120 с «Про виселення з УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АСРР 15 тисяч польських і німецьких господарств» від 28 квітня 1936 року.

Ще більший був шок від одержаних результатів Всесоюзного перепису населення 1937 року власне в Україні. Тут населення зменшилося на півмільйона в порівнянні до даних 1926 року. Нібито ніхто й не народжувався, а тільки всі вмирали або виїжджали. Усвідомлюючи, що сталінська каральна машина відповідальність за катастрофічне зменшення населення УСРР перекладе на статистику, її керівник в республіці Олександр Асаткін намагався відвести від себе і своїх колег очікуваний удар, пояснюючи причини «у збільшеному пересуванні населення за межі УСРР», а оскільки «облік механічного населення поставлений в УСРР, як і по всьому СРСР, абсолютно незадовільно, то опиратися на цифри такого обліку немає ніякої можливості».

Більш усього зменшилося населення в Київській (5.800,9 тисячі осіб — 4.997,9), Харківській (5.722,6 — 4.969,8) і Одеській (3.244,6 — 2.878,6) областях, тобто найбільших аграрних. Але навіть у промисловій Донецькій області, де приріст населення становив за вказаний період понад півтора мільйона, в сільському Старобільському, майже повністю українському, окрузі картина була зовсім іншою. Тут приріст населення був тільки в Косіорівському районі — 110 відсотків. У всіх інших сальдо було від'ємним

стосовно 1926 року: Біловодський —– 57,7, Білокуракинський — 54,7, Білолуцький — 60,1, Євсугський — 53,8, Верхнєтеплівський — 57,4, Лозноолександрівський — 71,0, Марківський — 57,3, Міловський — 82,9, Мостівський — 69,2, Нижнєдуванський — 59,5, Новоайдарський — 64,7, Новоастраханський — 55,6, Новопсковському — 54,8, Покровському — 60,0. Сватівському — 91,9, Старобільському — 76,9, Троїцькому — 63, 6. І це без врахування приросту населення в 1927—1936 роках.

Що ж стосується статистики окремих націй в СРСР, то впадала в око ось така цікава обставина: українців у 1926 році нараховувалося 31.194.976 осіб, росіян — 77.791.124. Перепис 1937 року зафіксував такі результати: українців — 26.421.212, росіян — 93.933.065.

Не тільки масові репресії з середини 1937 року, які завдадуть ще одного оглушливого удару по нації через створення більшовицьким правом категорії «ворогів народу», призведуть до нової хвилі зменшення українства на його історичній батьківщині. Москва і в подальшому буде намагатися змінити етнографічний характер українства через свідоме перемішування його з російськомовною масою, яка матиме завжди преференції в соціальному й культурному розвитку. Зокрема, продовжиться політика так званого оргнабору, коли українців переселятимуть за межі УРСР, а інородців, насамперед росіян, завозитимуть на їхні місця. Наприклад, Держплан УРСР повідомляв, що при завданні 28,5 тисячі робітників до РСФРР було в 1937 році завербовано 30,5 тисячі.

Обезземеливши селян, влада намагається їх перетворити в пролетаріат, який залежить уже виключно від працедавця. Як зазначалося в постанові Раднаркому СРСР від 21 липня 1938 року «Про впорядкування робочої сили з колгоспів», правління колгоспів були зобов'язані в 3-денний термін оформляти видачу паспортів тим селянам, які збиралися переїхати в місто. Крім того, голови колгоспів при цьому стимулювалися преміями: при виконанні плану оргнабору від 10 до 25 осіб — 250 карбованців, до 50 — 400, до 100 — 700, понад 100 — 1000 карбованців. До цієї постанови докладався список відмінених нарядів з-поза меж УРСР, але що стосується забезпечення Донбасу, то залишалися в силі плани щодо набору з Татарстану 1000 робітників, з Башкирії — 500, Воронезької області — 1000. Крім того, зберігався наряд на 1800 робітників з Курської області для УРСР на друге півріччя 1938 року.

Водночас скорегований план набору на 1938 рік передбачав з Київської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Полтавської і Харківської областей набрати для вивезення до РСФРР 13 тисяч робітників. Подібним документом 13 травня 1940 року Раднарком СРСР розпорядився набрати для будівництв на Півночі 15 тисяч робітників, з них 5.000 з УРСР, 3000 — з Курської, 2000 — Воронезької, 3.000 — Орловської, 1.000 — Тамбовської і 1.000 — з Мордовської АРСР.

Завезення й підготовка робочої сили для Донбасу за рахунок контингенту переважно з-поза меж України послідовно практикувалася і в майбутньому. Так, на сесії Сталінської обласної ради 25 жовтня 1940 року оприлюднювалося, що «для укомплектования училищ и школ нашей области будет призвано 20 тыс. человек городской, колхозной молодежи в других областях. К нам прибудет пополнение в 4 тыс. человек

из БССР, которые укомплектуют штаты по углю, строительству и металлургии. Из Орловской области прибудет 3 тыс. человек, которых разместим по углю, строительству и машиностроению. Из Курской области прибудет 3 тыс. человек для угля, строительства и химии. 3 тыс. человек прибудет из Полтавской области для угля, металлургии и энергетики. 2 тыс. подростков прибудет из Сумской области, которые будут распределены по всем основным отраслям промышленности нашей области. Прибудет пополнение в 5 тыс. человек из Татарской АССР, которые будут направлены в основном в школы угольной промышленности, металлургии и строительства…».

Ця маса, в основному з УРСР і сусідніх етнічних українських теренів, вже тоді переплавлялася в «народ Донбасу»…

Володимир Перетц.

Кремлівська постанова від 15 грудня 1932 року про припинення українізації дасть поштовх і для розгортання масштабних репресій проти українства поза межами УСРР. Спецповідомлення глави ОДПУ Ягоди Сталіну про контрреволюціонерів в АН СРСР стосувалося й трьох відомих українців: «Академік Перетц В. Н. — відомий український націоналіст, віце-директор Інституту слов'янознавства в Ленінграді. Академік Вернадський В. І. — к. міністр в уряді Скоропадського. Академік Грушевський М. С. — кол. Голова Центральної Ради».

Володимир Вернадський.

Політбюро ЦК ВКП (б) 15 квітня 1934 року дозволило Перетца заарештувати, а 26 червня 1934 року ухвалило виключити його з АН СРСР і вислати на 3 роки. Вернадського вирішили не чіпати, а з Грушевським — поквитатися, очевидно, в інший спосіб, чого було досягнуто, як відомо, через кілька місяців, коли він помер під час видалення звичайного чиряка.

У тому ж Казахстані сфальсифікують так звану справу українців. Засланий туди Микола Горбань, який зробив дуже багато для становлення архівної справи в цій республіці, за зустрічі із земляками в Алма-Аті, в тому числі з висланими з України, за розмови про події в рідному краї був звинувачений в українському націоналізмі. Відтак заарештований «за антирадянську діяльність» і висланий на три роки в Обсько-Іртишську область.

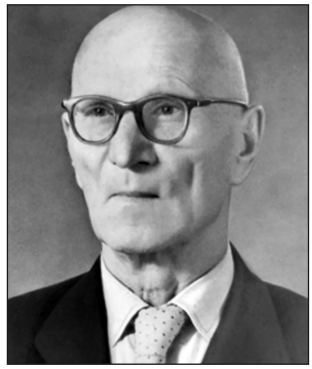

Василь Пустовойт.

Там же, в казахських просторах, відбували покарання й багато інших представників української інтелігенції. Після сумнозвісного процесу над СВУ в серпні 1930 року харківський науковець Василь Пустовойт був заарештований і засуджений на 10 років таборів. У Карагандинському концтаборі займався селекцією місцевих культур. У травні 1934

достроково звільнений і призначений директором дослідного поля Карлагу. Вивів на створеному ним дослідному полі урожайний сорт жита і два сорти проса (волинські). Звільнений у травні 1936 року. В майбутньому — двічі Герой Соціалістичної Праці.

А Галина Руденко вирощувала баштанні культури, які з АЛЖІРу (Акмолинский лагерь жен изменников родины) вивозили продавати до Акмолінська. Спроектувала зрошувальну мережу, яка й досі функціонує в Казахстані.

У Карлазі відбували покарання також художники Павло Фрізен з Харкова і Сергій Шкурацький з Дніпропетровської області, Заслужена артистка України Марія Капніст, співачка Катерина Оловейникова, родом з Сум, за недонесення на свого чоловіка. Павло Гайдай, котрий ще з 1929 року переслідувався ОДПУ, 1935 року був засланий у Акмолінський край. У 1937 році розстріляний постановою трійки.

А майбутнього генерального конструктора ракетно-космічної техніки Сергія Корольова заслали на уранові рудники аж на Чукотку, де він, зовсім виснажений, уже потрапив до розряду так званих доходяг, але випадково врятувався. Скільки ж талантів його рівня встелено кістками по безмежних просторах Сибіру неісходимого?..

Тоді в Кремлі показово опікувалися малими народами Півночі, допомагаючи чукчам, скажімо, навіть створити власну писемність, чим займався українець Петро Скорик. Чимало турботи проявлялося про розвиток єврейства, для яких показово організовувалася Єврейська автономна область на Далекому Сході. Вона владою СРСР розглядалася як єврейська національна держава.

Так, не легше Україні було після Голодомору, але й тоді знаходилися українці, які не тільки самі вірили у наше національне відродження, а й переконували в цьому й інших. Так, в Кадіївці на Луганщині, в 1934 році один з викладачів заявив: «Ты думаешь, селянство на Украине не имеет национальных чувств? Ведь советская власть своей политикой на селе, создавши голод, сама подготовила почву для развития украинского национализма. Посмотрите, в России нет голода, а на Украине — голод. Значит, Россия в лице советской власти использует Украину как колонию.

Теперь это переселение на Украину из России в колхозы, где осталось мало народу, это тоже является поводом для развития националистических чувств. Ведь в самом деле, разве не трогает украинских селян то, что вместо вымерших от голода колхозников — украинцев, в украинские колхозы селют русских».

Вірив у національне відродження й колишній охоронець гетьмана Скоропадського: «Некому стать на защиту Украины. На селе остались одни старики или развращенная коммунистами молодежь. Ну ничего, пройдут года и на месте вырубленного леса вырастут молодые ростки, молодое поколение, которое, если его воспитать, осознает необходимость борьбы с советской властью».

А група вчителів Слов'яносербської школи давали таке напуття своєму колезі Седашову, котрого посилали директором в одну з великих шкіл: «Смотрите, выручайте и защищайте Украину, ибо она гибнет потому, что нами и нашей родной Украиной руководят москали».

LV. ЗЛУ МАЧУХУ НЕ БУДУТЬ ШАНУВАТИ

Відділившись на міжнародному рівні від УНР, керівництво ЗУНР плекало надію, що йому вдасться добитися від Заходу визнання свого державного утворення. Митрополит Андрей Шептицький, перебуваючи в США, навіть зустрівся з Президентом і Державним секретарем, перед якими клопотався в підтримці цього прагнення. Однак Рада амбасадорів у березні 1923 року остаточно ухвалила передати такі українські терени, як Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, Волинь і Галичина, під опіку Польщі, котра зобов'язалася надати їм автономний статус.

Своїх обіцянок Польща не виконала, навпаки заходилася ліквідовувати тут усе українське, що сприяло б процесу національного відродження. Було закрито більшість українських середніх шкіл, дві третини всіх народних українських навчальних закладів перетворили на польсько-українські, ліквідували всі українські кафедри у Львівському університеті, відсунули українців від усякої державної служби. Аби обійняти такі посади, українець мусив стати католиком.

Фактично на державному рівні пропагувалося гасло «Польща для поляків», що позбавляло навіть історичних назв українські терени, які замінялися на Східну Малопольщу, Східні креси. Відомий польський політик професор Львівського університету Станіслав Грабський у 1920 році заявляв: «Я впевнений, що через 25 років української проблеми на східних землях Польської Речі Посполитої не буде». А ставши міністром освіти польського уряду, він не тільки запропонував Закон про єдину державну мову на території Польщі, а й мав нахабність заявити, що «немає ніякого українського народу, це вигадка комуністів з пропагандистською метою».

Наслідки цієї політики для автохтонного населення Східної Галичини, скажімо, були катастрофічними: якщо перед розвалом Австро-Угорської імперії воно мало тут 2.418 шкіл рідною мовою, то в 1923 — уже 1.859, у 1927 — 815, а до 1937 їх залишилося тільки 352. Подібна картина була й на Волині: за період з 1932 до 1937 року кількість українських шкіл зменшилася з 440 до 8.

Варшава штучно збільшувала присутність польського населення на українських теренах через створення різних пільг для переселенців, зокрема, завдяки програмі осадництва, яка відібрала від споконвічного господаря цих земель сотні тисяч гектарів кращої землі, що передбачалося законом від 17 грудня 1920 року. Роздаючи учасникам польсько-російської війни 1920 року безплатно по 45 гектарів землі, надаючи їм пільги для забудови, влада намагалася укорінити в українське етнічне тіло польський елемент, метастази якого поступово роз'їдатимуть його аж до повної асиміляції в комплексі інших заходів.

Не мав видів на розвиток і український пролетаріат — у великих містах, як правило, переважали підприємства польської власності, які віддавали перевагу робітникам своєї національності. Подібне було і в торгівлі. Українцям залишалося або виїжджати на заробітки, або бути зовсім упослідженими на своїй рідній землі. Сотні тисяч їх покинули в міжвоєнний період батьківщину, до мільйона щороку відправлялися на сезонні заробітки до Європи.

Що стосується останніх, то Польща намагалася дискримінувати їх постійно. У листі голови Українського національного об'єднання у Берліні Тимоша Омельченка, зокрема, зазначалося, що «між німецьким та польським урядом існує угода, згідно якої з німецького боку визначається кількість потрібних робітників, а поляки дають вже в себе дозвіл на виїзд до Німеччини на працю. Такого дозволу поляки українцям засадничо не дають, помимо усіх заходів. Це, розуміється, стара політика окупантів України — виснажувати українців до останнього, аби над слабими легче панувати".

У цей період українська еміграція посилилася не тільки вже до звичних регіонів Канади й Сполучних Штатів Америки. Особливо багато переселенців добиралися до Аргентини. Там українці селилися, як правило, на незаселених лісистих землях двох північних провінцій — Місьйонес та Чако, де вони складали більшість сільського населення й займалися відповідно вирощування бавовнику, тютюну і чаю. А в провінції Мендоса переважало виноградарство, садівництво, городництво, у степових провінціях — хліборобство. Багато українців знаходили працю на промислових підприємствах Буенос-Айреса і його передмість.

Населення окупованих Польщею українських територій спочатку по різному ставилося до урядової політики. Позбавлені будь-яких надій щодо сторонньої допомоги при розв'язанні життєвих національних потреб під польською окупацією, волиняни, наприклад, одразу ж самостійно взялися до систематичної розбудови й зміцнення своїх власних сил, починаючи з народних низів. Шкільництво, освітні організації: «Просвіта», потім «Рідна хата», кооперація, українізація церкви — усе це акумулювало енергію провідних одиниць, котрі вміло використовували прогалини в ланці польського адміністративно-політичного апарату.

На думку багатьох дослідників, свого роду волинським політичним шедевром має вважатися планування й переведення восени 1922 року виборів до польського сейму, коли організований вихідцями з Холмщини братами Васинчуками «Блок національних меншостей» у трьох воєводствах здобув 30 сеймових і 10 сенатських мандатів, причому з Волинського до парламенту II Речі Посполитої не пройшов жоден поляк. Цими виборами український провід Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя довів усім скептикам, що місцева автохтонна людність не є пасивними хлопами без виразної національної свідомості, а може впливати і на політичні процеси.

Антон Васиньчук.

Одним із завдань тоді обрана група проукраїнських депутатів ставила проголошення української національної автономії в складі II Речі Посполитої. Про це, зокрема, Антон Васиньчук проголосив 28 травня 1923 року під час з'їзду українців Холмщини й Підляшшя в Холмі. Зокрема, представляючи програмні тези своєї групи, він він тоді сказав: «Вимагаємо територіальної автономії для Галичини, Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя із окремим Сеймом у Львові, Луцьку чи Холмі, який ухвалював би закони, приймав рішення в шкільних та адміністративних справах і про поділ

провінції. Йду далі — вимагаю українських полків у польській армії та наводжу як приклад Австрію, Швейцарію. Українські полки мають служити на українських землях — за оборону Польщі перед ворогами ми повинні отримати права, що нам належать. Вимагаю, аби на польських грошах були українські написи».

Однак нічого цього лояльним до польської влади українцям добитися не вдалося. Більш того, згодом єдність їхніх лав розбилася, також виявилася малоефективною діяльність Українського посольського клубу, де почалася внутрішня міжфракційна боротьба. Зрештою, цей український національно-визвольний рух, який хотів ось таким чином уконституватися в політичному й правовому полі Польщі, зазнав поразки на виборах до польського сейму 1928 року, тоді українці закликали голосувати за одинадцять окремих списків, а в результаті втратили 24 мандати.

По-іншому складалася ситуація в Східній Галичині. Тут уже з 1920 року розпочала гуртувати навколо себе найбільших патріотів Українська Військова Організація, не припинялася повстанська боротьба. Саме студентське середовище найшвидше сприйняло ідеї українського націоналізму, які поширювалися членами УВО. Відтак об'єднання цих патріотичних сил і давало українському національно-визвольному рухові той політичний провід, котрий міг здійснити віковічне прагнення України до волі.

Хоча були прихильники порозуміння з поляками і серед галичан, відтак намагалися не розгнівити свого «великого оборонця», як себе подавали у Варшаві перед Європою. Наприклад, 14 березня 1921 року українське громадянство відзначало у Львові 25-літній ювілей сценічної праці артиста українського театру Івана Рубчака, на який прибули також місцеві польські артисти, котрі виголосили вітальне слово своєю рідною мовою. Розчулений від привітання ювіляр розцілувався з промовцем — артистом Ловчинським, а українська публіка зустріла цей акт польсько-українського братання голосними оплесками.

Газета «Громадський вістник» описувала цей момент такими словами: «Приходилося нам прямо подивляти високу культуру української публики, котра в такій хвилі старалася забути криваві примари недавно минулого і здобулася на велику силу волі, відмежовуючи польських артистів від польської політики».

Ще більше пристраті від цього «братання» описуються на сторінках газети «Вперед»: «Будучи свідком сього братання, в мені серце билося з радости, а моя сусідка в прегарній лілієвій суконці шепнула мені до вуха: «Час, щоби таке збратаннє обох народів наступило не тільки на культурному, але й політичному полі!». «Найвисший час!», — додає хтось із заду і так сильно б'є в долоні, що аж певне попухли йому».

Через десять днів, 24 березня, польська артистка Ірина Трапшо відбувала і свій ювілей. На її вечір прибула делегація українського театру на чолі з директором Олександром Загаровим. Але перед тим, як українська депутація мала вийти на сцену з привітанням, польські артисти звернулися до неї з проханням, щоб українці ... не промовляли українською мовою, бо це, мовляв, може викликати демонстрацію польської публіки, що буде неприємним для ювілярки. Крім того, директор львівських міських театрів Чарновський в присутності української делегації заявив: поки він директор,

то не допустить, щоб зі сцени львівського міського театру залунало українське слово.

Українська делегація не розвернулася й не пішла геть на знак протесту проти дискримінації українського слова в українському місті Львові — не діждалися цього українські патріоти. Директор українського театру Загаров пояснив, що «його величезна пошана до ювілятки здержала його від сього». Делегація українських артистів залишилася на вечорі й мовчки передала Ірені Тропшо свій подарунок.

Звичайно, й тоді були в Польщі політики, котрі наважувалися тверезо висловитися в тій атмосфері щодо планів посунення польських кордонів на схід. Варшавський тижневик «Наруд» ще на початку 1920 року вмістив статтю Тита Заржецького «Хиба перспективи», в якій, зокрема, йдеться: «Право України на незалежність годиться вповні з нашим історичним завданням, обчисленим не тільки на сьогодні, але й на дальшу мету. Є се справа далеко важнійша, ніж навіть спрецизування наших східних границь. Є се справа нашого істнування, нашого розросту і утвердження нашої державности.

З'єдинена Росія, наш споконвічний ворог, грозить нам вічним неспокоєм. Бо що се, що вона сьогодні слаба? Прецінь відродиться... Бо що се, що вона сьогодня самітня? Прецінь історичний імператив приневолить її знова заключити з Прусами союз проти нас...

Одначе, ми маємо коротку пам'ять. Забули за все. Забули, як нас гноблено, як вичеркувано нас з мапи Европи, як знущанося над нами. Не хочемо думати про досвід віків, про їх проречисту грозу, а тямимо день вчорашній, хвилю останню.

Одначе ми — короткозорі, і бачимо тільки речі найблизші, що кровавлять від вчера.

І боротьби львівські, і погроми на Україні видаються нам більшим і есенціональнійшим, ніж розділи Польщі, ніж вікові наші поражки, ніж кайдани царату.

Всувається тут в круг оптичних явищ незрозуміннє перспективи; роздувається почуттє вчерашнього дня, затемнюється небосклін.

Та якщо хочемо бути великими, мусимо поконати в собі ту хибу короткозорости. Найвисший час скинути пута думки, накинені нам актуальними переживаннями. Пора зрозуміти, що питання нашого розросту і розквіту, питання буйної долі Речі Посполитої залежить від нашого порозуміння з народами, що на румовищах Всеросії будяться до самостійного життя. Таке порозуміннє є одиноким нашим спасеннєм і рішає про утворення нашого істнування і нашої культурної експанзії. Мусимо тільки зложити жертву з наших переживань, з голосу нервів. Та сеї жертви вимагає від нас Польша завтрішнього дня, і якщо ми не здатні до такої жертви, не гідні були би чуда, яке нам воскресіння Вітчини принесло».

Справді, польська влада не звертала уваги на ці серйозні обставини, які зачіпали життєві інтереси українського населення, а виклично, як зла мачуха, продовжувала їх ускладнювати, сприяючи нагромадженню невдоволення.

Воно особливо зримо акумулювалося в середовищі українського студентства, яке ставало справжнім виразником прагнень рідного народу до волі. Саме звідти лунають найбільш радикальні заклики до боротьби, оскільки воно було зв'язане з Українською військовою організацією. Тож і не дивно, що переступивши поріг львівської політех-

ніки восени 1928, Степан Бандера саме тут перетворюється із звичайного гімназиста «в страха на ляха», як тоді говорили.

Степан Бандера.

Зрештою, союз студентства, в тому числі закордонного, з УВО і став тим ядром, навколо якого об'єднуються найбільш віддані революційній справі, готові покласти життя за Україну. Вони й збираються 28 січня—2 лютого 1929 року у Відні, аби задекларувати створення нової політичної організації. Такої, яка б згуртувала найідейнішу й найздібнішу частину українського суспільства й, гуртуючи найсильніші характери, довершила велику справу визволення української нації й здобути Самостійну Соборну Українську Державу. На такий шлях їх виводить і Декалог, де головним обов'язком кожного є гасло: «Здобудеш Українську Державу, або загинеш у боротьбі за неї!».

Головна діяльність ОУН розгортається на західноукраїнських землях, вона відповідає тим напрямним, які уточнюються й деталізуються після Установчого конгресу конференціями в Празі, Берліні й Данцигу. Скажімо, провідник Крайової екзекутиви ОУН з середини 1933 року Степан Бандера бачив їх у такому вигляді:

«а) Широка розбудова членських кадрів й організаційної мережі на цілому терені ЗУЗ під Польщею. Особливу увагу присвячено охопленню Північно-Західних Земель і тих теренів, які були пенстровані комуністичною роботою. Тож розгорнено акцію серед українців, які жили на польських землях, особливо по більших містах. Оскільки перед тим кадрово-організаційна праця йшла головно по лінії колишніх військовиків і студентської молоді, тепер її проведено серед усіх суспільних шарів, з окремою увагою на село й робітництво;

б) Зорганізовано систематичну кадрово-вишкільну працю на всіх організаційних щаблях. Ставлено три головні роди вишколу: ідеологічно-політичний, військово-бойовий і вишкіл підпільної практики (конспірація, розвідка, зв'язок і т. д.);

в) Крім політичної, пропагандивної і бойової діяльности самої Організації, розгорнено нову форму роботи — масові акції, в яких приймали участь широкі кола суспільства, діючи за ініціятивою, вказівками та під ідейним керівництвом організаційних кадрів. У такому пляні проведено протимонопольну акцію (бойкот продуктів державного тютюнового й алкогольного монополю) з розрахунком на морально-політичний ефект; шкільну акцію проти польської денаціоналізаційної політики та тому відтинку та в обороні українського шкільництва й національного виховання;

г) Побіч революційної діяльности проти Польщі, як окупанта і гнобителя Західньо-Українських Земель, поставлено другий фронт протибольшевицької боротьби як рівнорядний і так само активний теж на ЗУЗ (а не тільки на ОСУЗ). Цей фронт був спрямований проти дипломатичних представництв СССР на ЗУЗ (атентат М. Лемика на секретаря і політичного керівника совєтського консульства у Львові Майлова і політичний процес) проти большевицької агентури, компартії та совєтофільства. Метою цих акцій було заманіфестувати єдність визвольного фронту, солідарність Західної

України з протибольшевицькою боротьбою Осередніх і Східних Земель України та викорінити на Західній Україні комуністичну й агентурно-совєтську роботу серед українського населення;

д) В бойових діях занехано еспропріяційні акції, які проваджено давніше проти польських державних установ, зате сильніше заакцентовано бойові акції проти національно-політичного утиску й поліційного терору польської влади проти українців».

Крайова екзекутива ОУН справді мала підстави дуже серйозно стежити за різними інспіраціями Москви на найзахідніших теренах українського розселення. Та вдало користувалася нездалою національною політикою міжвоєнної Польщі, пропагувала нібито підтримку української духовності на вказаних теренах, але робила це через поширення свого впливу на авторитетних для тамтешнього населення діячів. І якщо спочатку це відбувалося через групу Петрушевича, то надалі серйозна матеріальна допомога надається місцевим осередкам комуністичної партії Західної України, якими нібито ж керує її Центральний комітет.

Ці інституції насправді ж існували у віртуальному просторі для широкого загалу, лише регулярно відбуваючи на західноукраїнських теренах свої заходи. Щоправда, кожного разу, скажімо, десь під Львовом збиралися не місцеві робітники чи активні селяни, а, як правило, прибульці з радянської України, які лише відповідно до графіка перебували нелегально за Збручем.

Щоб Західна Україна відчувала принаймні видиму присутність місцевої комуністичної партії, реалії життя вимагали регулярно фінансувати її діяльність. Бо хто ж повірить в існування цієї організації, якщо вона не скликає вчасно своїх з'їздів, а її політбюро регулярно не розглядає поточні питання.

Ось на ці поїздки до Галичини чи Волині й необхідні були валютні кошти з компартійної каси, в тому числі і на нелегальний перехід радянсько-польського кордону. І за свідченням колишніх таємних архівів Комуністична партія Західної України була чи не найважливішим об'єктом асигнувань іноземної валюти, оскільки необхідно було показати широкомасштабний робітничий рух, який спрямовується нібито місцевою політичною інституцією, ідеологія якої повністю співпадає із завданнями комуністичного будівництва в усьому світі.

Кошторис ЦК КПЗУ, більшість функціонерів якої постійно перебували на території УСРР, на 1930—1931 господарський рік, наприклад, становив 120 тисяч доларів. Насамперед, він передбачав фінансування чергового з'їзду КПЗУ, для чого виділялося 1.400 американських доларів та 12.900 радянських рублів, у тому числі: «а) дорога туди і назад на 35 чоловік по 40 доларів і по 140 крб. радзнаками; б) добові (харчування, житло) 10 крб. на чоловіка в розрахунку 15 день; в) технічне обслуговування — 3.000 крб.».

А ще виділялося на три щорічні пленуми ЦК (17 членів і 11 кандидатів) 3.780 доларів, на щомісячні засідання політбюро 3.360 доларів і 560 його членам персонально, що на рік виливалося в суму 7.720 доларів. Витрати на секретаріат сягали 2.880, на організаційний відділ — 1.800, професійний — 4.500, селянський — 4.800, єврейський — 1.800, жіночий — 1.320, військовий — 2.400, молодіжний — 6.240 (з'їзд молоді — 1.200

доларів та 7.800 карбованців), легальний агітпроп — 14.400, нелегальний — 12.000 доларів. А ще були різні технічні витрати, необхідно було платити 16.800 доларів на округи (Львів (місто), Дрогобич, Борислав, Стрий, Перемишль, Станіслав, Коломия, Львів (округа), Тарнопіль, Самбір, Холм, Волинь).

Поряд з цим йшли субсидії для висвітлення становища українського населення на Буковині й Закарпатті, а для підривної діяльності в середовищі української еміграції виділялося для Німеччини 19.200, Польщі — 30.600 і Чехословаччини — 6.300 доларів.

До чого готується Москва передбачав і Митрополит Української греко-католицької церкви. Достеменно знаючи природу російського більшовизму, його історичні витоки із спадщини ідеології Третього Риму, Андрей Шептицький ще 1931 року, виступаючи перед львівським духовенством, попереджав про майбутні випробування для УГКЦ, бо «сюди прийдуть большевики, будуть переслідувати нашу церкву і її вірних по містах і селах. Нам треба готовитись до того, набрати сил і витривалости, щоб боронити нашу Церкву і віру, бо доведеться зазнати многих терпінь, а може й понести смерть...». А після невеликої паузи додав: «Але большевики таки певно сюди прийдуть, і нікого з нас не лишать у спокою. Не можу тілько собі уявити, як то буде, як будуть мене штурхати штиками і скажуть: вставай, старий, — а я негоден, — і гірко посміхнувся».

Своє глибоке переконання про прихід більшовиків на західноукраїнські землі Андрей Шептицький висловлював і пізніше. Так, 1 липня 1936 року він говорив в Уневі до студитської братії: «Дорогі браття, тішуся, що можу сьогодні бути з Вами й тішуся також гарними успіхами Вашої монашої праці, але мушу Вам сказати, що до нас прийдуть большевики. Вже тому три роки я Вам говорив, що вони прийдуть, а сьогодні вони вже до нас наближаються на половину дороги. Не лишається Вам нічого, як приготовлятися до їхнього приходу. З їхнім приходом буде стояти перед Вами п'ять можливостей, і вже сьогодні треба таки приготовлятися на них. Будете мати до вибору: Сибір, розстріл, шнурок, кримінал або каторжну працю в колгоспах. На одну з тих можливостей кожен має приготовитися. Моліться, отже, вже тепер про ласку мученичої смерти, щоб не заломитися. Буде тяжко видержати, бо переслідувати будуть з різних причин. Отже, дорогі браття, приготовляйтеся!».

Благословляючи тоді ж випуск монахами-студитами Уневської лаври своєї газети «Промінчик», Андрей Шептицький вказував: «Нехай з одного боку буде вона дійсно промінчиком любови для не одної душі, а з другої сторони нехай буде для Вас вправою в писанню і проповіданню Божого слова... Приготовляйтесь на часи, в які прийдеться вам за Христа та Його Церкву терпіти, а може й життя в жертву принести. Трудно собі уявити кращу будучину для Вашої лаври і всіх монастирів Студитського уставу, як видати можніше число мучеників.... Просіть витривало і про ласку мученичої смерти для багатьох Ваших Отців і Братів, а Бог вислухає наших молитов та увінчає наші бажання й праці вінцем тої найбільшої і найпершої з усіх ласк, якою є терпіти задля Ісуса Христа».

У той самий час Митрополит Шептицький видав пастирського листа, в якому наголошував, що «всяка участь в Народному Фронті чи певній большевицькій організації являє собою зраду Церкви, зраду батьківщини, зраду народу». Він уже тоді

стверджував, що «Народний фронт є спрямований проти народу», що провідником подій у Франції, Мехіко, Іспанії і в Україні є «червона Москва, що Народний Фронт, чи то в нас, чи на Волині, чи на Білоруси переслідує цю саму ціль, що їх мали перед очима большевики на Великій Україні в час, коли вони віддали мільйони українців голодовій смерті».

Це взяли на замітку і енкаведисти, в таємних схронах яких залишилося таке означення цього документа: «Митрополит Шептицький у 1938 р. видав своє пасторське звернення проти комунізму й СРСР раніше, ніж папа римський. Це звернення було оголошене в усіх уніатських церквах, до того ж священики проголосили окремі антирадянські проповіді, а це звернення було опубліковане в українській пресі. Так, це звернення було випущено митрополитом Шептицьким, аналогічне звернення було випущене папою римським, а уже потім польськими єпископами.

Неодноразово польські радіостанції транслювали зі Львова уніатські богослужження в Різдвяні й недільні дні й антирадянські проповіді митрополита Шептицького…».

Боротьба на релігійному грунті стала в цей час одним з важливих напрямків польсько-українського протистояння. Базуючись на постулатах польського месіаністичного комплексу «Навертання», католицькі священнослужителі стали виразно заявляти про відродження своєї месіанської ролі на Сході. Так, один із ксьондзів — Й. Корженкевич прямо написав ще 1925 року: «Хто бо вірить у божественне керування долею народів, той мусить признати, що Боже Провидіння, либонь, ще й тому дозволило Польщі знову здобути самостійність, щоби вона пригадала собі своє історичне післанництво бути носієм світла на Схід. Католицьке духовенство Польщі вірить у це й кличе тому: Ecce adsum! («Ось я тут; я готов!»).

«Як у дійсності це польське «світло» на Сході виглядало, — пише Є. Іванків, — ми всі дуже добре знаємо: сотки зруйнованих православних церков на Волині, Холмщині й Підляшші були тим світлом темряви, вогнем факельної патологічної ненависті. Віруючі греко-католицькі інтелігенти звернулися до польських єпископів, у першу чергу до варшавського кардинала Каковського, з проханням виступити проти цих злочинів. Але вони, як і Рим, відмовились, сказали, що це не їх діло».

Тоді Митрополит Андрей Шептицький заговорив про це і повідомив 20 липня 1938 року весь світ про варварські злочини проти Православної Церкви в межах тодішньої Польської держави. Його звернення розпочиналося такими словами: «Потрясаючі події останніх місяців на Холмщині змушують мене прилюдно станути в обороні переслідуваних наших братів. Нез'єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, та завізвати Вас до молитви за них і до діл покути, щоб ви єднати з неба Боже милосердя...

Ми болюче мусимо відчути всі терпіння наших братів, а антихристські поступки мусимо нап'ятнувати. Нищення церков у місцевостях, де церква потрібна народові, заборона відправи церковних Богослужень і карання за молитву, мусимо вважати за факти релігійного переслідування…».

Але Митрополит Шептицький не обмежився наведеним посланням. Зібравши від-

повідні матеріали, він передав їх до Апостольської столиці через надійну людину. Завдяки цьому Ватикан зробив відповідний гострий демарш до польської влади, яка змушена була припинити це варварське нищення православних храмів.

Зрештою, саме уніатський митрополит став в обороні православних міжвоєнної Речі Посполитої, в той час, коли православні єпископи Польщі мовчали.

Поряд з ОУН на західноукраїнських теренах були сильні позиції й інших громадсько-політичних організацій. Найпотужнішою з українських організацій у цьому регіоні напередодні Другої світової війни, за визнанням головного управління державної безпеки НКВС СРСР, було Волинське українське об'єднання, яке очолював колишній міністр шляхів сполучення УНР Сергій Тимошенко. На своєму з'їзді в листопаді 1937 року воно поставило такі вимоги перед польською владою:

Сергій Тимошенко.

1. Надання роботи для української інтелігенції.

2. Українізація початкової школи на Волині, одержавлення української приватної гімназії в Рівному, надання субвенцій для «Просвіти».

3. Українізація православної церкви, створення теологічної академії в Кременці, одержавлення школи псаломщиків там же, а також підтримка товариства імені Петра Могили.

На цьому з'їзді було також заявлено, що «становище українців на Волині незадовільне, що уряд гальмує розвиток духовності українців, що шовінізм ендеків перешкоджає домовленості українців з місцевим польським населенням та його інтелігенцією. Особливо ж наголошувалося, що українці є самостійною національністю, а не якимись «тутешніми» без національного типу, як представляє автохтонів польська урядова преса».

Збройне завоювання так званих кресів всхудних та накинення українцям польського громадянства без їхньої волі, природно, відбилося на настроях українців. Тому останні, хоч і жили в межах Польщі, вважали себе її громадянами лише формально, вони ніколи не відрікалися від українства, не забували, що живуть на своїй етнічній території, без їхньої волі включеної до складу цієї держави, яку не вважали своєю матір'ю, й не готові були її захищати.

Американський часопис «Нешнл» 16 лютого 1921 року вмістив статтю журналіста Джеймса Гонейджа «Як довго проживе Польща», в якій він наводить подібні факти: «А що військо було лихо одіте і ніхто про нього не дбав, то було загальним явищем. Однако ж в містах, передовсім же в Варшаві і Кракові було повно офіцерів при дрібці війська або в кавярнях. В Кракові парадувала кавалерія з молодих шляхтичів, якої зовсім не малося висилати на фронт. Але від тої кляси виходив весь польський шовінізм. .. Варшаву врятували французькі офіцери, а не відновлена відвага польської армії.

Польщу заберуть — Росія, або Німеччина. А правдоподобніше — обі з них».

Така ситуація і склалася у вересні 1939 року…

LVI. ПРОМІНЬ НАДІЇ ДЛЯ ВСЬОГО УКРАЇНСТВА

Августин Волошин.

Коли добрі сусіди розібрали українські землі після тієї воєнної завірюхи, що продовжувалася після Першої світової, а Закарпаття потрапило до складу Чехословаччини, то за тих умов у національному проводі краю все важливішу роль починає відігравати відомий просвітитель і греко-католицький священик Августин Волошин. Той, хто пережив нелегкі часи зі своїм народом з кінця XIX—початку XX століття. Бо коли він як молодий священик-учитель робив свої перші кроки на ниві освіти, то над його краєм чулося своєрідним похоронним рефреном — покиньте всю надію. Керівник угорського міністерства хліборобства Е. Еган писав на початку століття: «Нарід, що не має землі, ні худоби, якого доля лежить в руках лихваря, нарід розпитий нарочно і здеморалізований, якому вже ні священик, ні війни не можуть прийти з допомогою…, якому взагалі ніхто в світі не подає помічної руки — сей нарід буде постепенно упадати матеріяльно й морально чимраз нижче, поки не загине».

Ось саме серед таких обставин о. Августину Волошину довелося розпочинати свою громадсько-політичну діяльність. Але він ніколи «не покидав та орав убогий переліг культурної ниви своєї вужчої батьківщини і сам при цій праці набирав сили та ріс і йшов духом все вгору та вгору до високої мети». Поряд з педагогічною, журналістською і редакторською діяльністю він стає одним з головних ініціаторів проголошення автономії руської греко-католицької церкви на Закарпатті, бореться проти запровадження латинської азбуки в церковні й шкільні книги.

Проте Волошин продовжував іти тим шляхом, захоплюючи на цей закарпатський гостинець найширші маси, які йому потім і довірять свій провід. А одержати право на цей провід у тих обставин було дуже нелегко. Про ситуацію 1919 року, коли закарпатці змушені були прилучатися до Чехословаччини, Волошин так відгукувався: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язаними з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну ролю тоді повсюдно грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення — зв'язати нашу долю з слов'янським народом».

Але завдяки таким подвижниками, як Волошин, присипана попелом з чужого вогнища українська іскра на Закарпатті постійно тліла, не гасла, аби тоді, коли повіє вітер свободи, справді загорітись великим вогнем. А вогонь не розгорявся, бо тоді «тої іскри не роздувало гр. кат. духовенство, воно старалось її загасити». Так, львівська «Нива» зазначала, що греко-католицьке духовенство Закарпаття «запряглося в ярмо насильної мадяризації, а для епископа (Паппа. — *В. С.*) наші духові й національні аспірації були зовсім чужі. Мадярська влада засудила нас на національну смерть. Непобожне, протинаціональне поведення поодиноких священиків, мадярська політика епископів, мадяризація влади привела релігійну жизнь до повної руїни. Се був стан, коли ціле

духовенство, з дуже рідкими виїмками, відпало від свого народу й працювало для його загибели».

Але були такі священнослужителі, як о. Августин Волошин. До речі, коли він усвідомив, що вже не зможе противитися рішенню заокеанських закарпатців, які дорадили приєднати їхню батьківщину до Чехословаччини в 1919 році, намагався будь-що утримати зв'язок з Україною — найкращим вихід у тій ситуації бачився йому через підпорядкування греко-католицьких парафій Мукачівської єпархії до Галицької митрополії. Зокрема, відомий галицький діяч Віктор Піснячевський 1 травня 1920 року пише до Митрополита Андрея Шептицького, що в Празі «здибав прикарпатську делегацію на чолі з губ. Жатковічом і отц. Волошіним». А далі конкретизує суть прохання закарпатських уніатів: «Цього листа пишу Вам по дорученню цього останнього. Довідавшись, що я знайомий з Вами, Ексцеленція, він прохав негайно написати Вам ось про яку справу. Їх збираються приписати від Мадярського Епіскопа (здається) до Пражського. От. Волошін прохав мене написати Вам про бажання пастви, щоб їх було приписано до Львівської Метрополії...».

Треба сказати, що Митрополит Шептицький радо відгукнувся на цю пропозицію, бо, сумуючи за нездійснений проект української державності, він прагнув у цей складний час об'єднувати українців хоча б навколо Святоюрського престолу, що давало б надію в майбутньому зорганізувати їх у боротьбі за відновлення прав нашого народу. Очевидно, міг Владика Андрей тоді порівнювати «Престол Архиєпископів Львівських до давнього нашого Митрополичого Престолу Київського», додаючи при цьому: «Все таки аналогія якась спонукає мене до того, що мушу свій престол також уважати осередком, який повинен об'єднувати бодай всіх греко-католиків нашої провінції в одно й тим болючіше відчувати все те, що ділить, роз'єднає і ослаблює».

І щоб досягти єдності всього українства, Митрополит Шептицький повернувся до свого давнього проекту щодо об'єднання двох гілок української унії, який час від часу підтримували і в Римі. Насамперед, великих зусиль йому довелося докласти в цей час щодо збереження українських традицій у діяльності закарпатської греко-католицької церкви. Зокрема, під впливом саме Владики Андрея сюди були призначені прихильні до українства єпископи. Скажімо, мукачівський владика Петро Гебей відвідав Шептицького у Львові ще перед своєю хіротонією, а потім ще раз прибув на Святоюрську гору вже в якості єпископа в товаристві о. Августина Волошина. Перебуваючи в постійному контакті із закарпатськими владиками, Митрополит Шептицький давав їм конкретні поради щодо розв'язання різних проблем, які весь час поставали перед українським духовенством срібної землі. Ці письмові поради, в яких містилися «батьківські настановлення — якби то пожвавити церковно-релігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я», о. Августин Волошин часто прочитував своїм приятелям.

І про це із Закарпаття пишуть до Львова. Так, у своєму листі до Митрополита від 15 січня 1926 року єпископ Мукачівський Гебей писав, що «и наши серця туй в подкарпатских горах и долинах чувствовали теплоту радостной славности славного метрополиса Львова, ибо милый голос звонов и боговейнии молитвы к Небеса извещают

десь целому руському народу: всерадостнейший празник 25-летнего юбилея Вашего Высокопреосвященства на престоле Митрополичой архиепархии Львовской, с которым отличает Господь только избранных своих.

И мы, подкарпатскии русины, хорошо знаеме, что цела Ваша жизнь есть сплошной подвиг безпрерывного служения св. Желания Спасителя: «Да будут вси едино!».

Постійна допомога греко-католикам Закарпаття, надсилання до Ужгорода «найкращих організаційних сил, які мають тут у Галичині, щоб тільки Вам допомогти» — все це поступово відроджує українськість за карпатськими перевалами, все більше освідомлює її у приналежності до великого східнослов'янського народу. Сповідуючи кредо Олександра Духновича, що «Карпати не розлучать вічно нас», Владика Андрей береться до організації постійних зустрічей із закарпатськими владиками. Так, скликавши 29 листопада 1927 року у Львові конференцію українських греко-католицьких єпископів, він запрошує до участі в ній мукачівського і пряшівського. Наступного року подібна зустріч продовжується вже в Ужгороді.

Тоді Митрополит Шептицький, користуючись нагодою, відвідує Пряшівщину, де знайомиться з життям місцевих греко-католиків, потім бере участь в Успенському відпусті при монастирі оо. Василіян на Чернечій горі біля Мукачева. Там Владика зі Львова виголосив зворушливу проповідь про святу віру, що глибоко запала в серця 50-тисячної маси паломників. Єпархіальний орган закарпатських греко-католиків з цього приводу відгукнувся дуже виразно: «Наш монастир ще ніколи не бачив такого достойного гостя, як Митр. граф Андрей Шептицький, ім'я якого золотими буквами записане в серцях русинів (українців) за і під Карпатами».

Перебуваючи, до речі, в Ужгороді, Владика Андрей цікавиться не тільки релігійними справами. Прийнявши депутацію від Товариства «Просвіта», яка подала йому просьбу про підтримку будівництва Українського народного дому в цьому місті, Митрополит передав п'ятдесят доларів, що на той час було досить щедрим даром.

Але здебільшого глава українських греко-католиків спілкувався із закарпатцями на Святоюрській горі. У 1928 році на конференції українських єпископів у Львові Ужгородсько-Мукачівський владика промовляв до Митрополита такими словами: «Ви є наша слава. Ви є наше сонце».

Треба наголосити, що ці зустрічі з господарем Святоюрської гори мали справді великий вплив на закарпатських греко-католиків. Так, улітку 1930 року о. Василь Лар, відвідавши Львів, мав тривалу розмову з владикою, враження від якої записав у щоденнику ось такими словами: «Розмовляючи з Митрополитом, я переконався, що він ліпше знає положення нашої Мукачівської єпархії, як ми самі. Він з любов'ю говорив про наш нарід. Про його глибоку релігійність та природну інтелігенцію… Знав про наші відносини як політичні, так і культурні. І був обізнаний з усіма нашими труднощами. Для нього було ясним, що для піднесення церковно-релігійного життя на Закарпатті треба було української свідомости».

Предстоятель українських греко-католиків не тільки знав ситуацію в Закарпатті, але й постійно відгукувався на їхнє прохання про допомогу. Скажімо, для розвитку церкви там необхідно було мати відповідні кадри священиків, у першу чергу з місцевого насе-

лення. Тож на 1930—1931 навчальний рік просив єпископ Гебей Митрополита прийняти до Львівської семінарії двох кандидатів богословія з Мукачівської дієцезії. При цьому він звертався до Шептицького ось так: «Дорогий наш Батько-Митрополит!».

Крім того, Петро Гебей також називав Шептицького «світильником нашей грекокат. Церкви», якого «мы, подкарпатски русины, всегда глибоко памятали и любили». До речі, так само звертався до Андрея Шептицького і єпископ Пряшівський Павло Гойдич, про що свідчить його лист від 27 липня 1935 року. Останній також звертався про фінансову допомогу — на будівництво домівки для сестер-служебниць, і Митрополит відгукується.

Документи свідчать, що і в подальшому владика Андрей дбав про розвиток унії на Закарпатті, зокрема, щодо підготовки кадрів. Так, 1934 року на прохання Павла Гойдича до семінарії прийняли молодого богослова Івана Рогача, «дуже доброго і способного», що постійно докучав, аби послали на студії до Львова.

Протягом багатьох років Митрополит підтримував о. Августина Волошина, леліючи мрію, про яку, очевидно, обидва вони не раз говорили, — підпорядкування закарпатських уніатів Святоюрському престолу. Про це стверджує не тільки особисте листування між ними, а й свідчення інших джерел. Так, коли прем'єр Карпатської України Августин Волошин прощався з львівським журналістом, то сказав: «Вертаєтеся до Львова? Витайте всіх знайомих, у першу чергу Е (ксцеленцію) Митрополита Шептицького. Коли буде тільки перша нагода, відвідаю його, щоб скласти свій поклін і пошану, бо знаєте, Ваш Митрополит все був мені життєвим дороговказом. Ця людина все зуміла втримувати рівновагу між розумом і серцем. І вона зглибила, як ніхто інший, суть патріотизму, якого сила не в словах, але в ділах».

Це говорила людина, яка з осені 1938 року розпочала відновлювати українську державність на Закарпатті. Навіть чеська газета «Недєльні ліст» визнавала: «Мало маємо людей такої висоти, як о. д-р А. Волошин. Український народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон — вона створена народом».

Очоливши з 27 жовтня 1938 року провід Карпатської України, Августин Волошин пішов шляхом творення українського парламентаризму за зразком західноєвропейського XX століття, він порушує перед світом справу Великої України, вірячи в те, що «такий великий народ, як український, має право мати свою самостійну державу». Саме з його приходом до керма відродженої автономії пришвидшуються процеси національного відродження, що мобілізує все населення на здійснення віковічної мрії про самодостатність у власному самоврядуванні нащадків східнослов'янського племені білих хорватів. Вони сповнені рішучості обороняти свій край від усіх сусідів. Так, ще 9 жовтня 1938 року секретар Української Національної Оборони Закарпаття Степан Росоха заявляв: «Не дамо ані п'яді рідної землі, ані полякам, ані мадярам, ані румунам. Хочемо бути на своїй українській землі самі господарями, вповні незалежними й вільними. Хочемо, щоб Закарпаття було самостійним! Тому вимагаємо негайного створення української влади, незалежного уряду!».

Тож Крайова екзекутива ОУН тоді ж звернулася з відозвою до всього населення регіону, роз'ясняючи мету боротьби: «Надходить великий час! Закарпаття мусить

стати самостійною українською державою! Воно мусить стати зародком одної великої Самостійної Соборної Української Держави, від Попраду і Татрів аж до Каспійського моря і гір Кавказу!..».

Українські націоналісти Закарпаття тоді ж чітко усвідомлювали свою роль у розгортанні загальнонаціонального фронту боротьби за відродження самостійності України: «Стати цим зародком мусить бути для нас найбільшою честю! Ми будемо горді, що якраз ми будемо тими, що зачнуть відбудовувати Українську Державу! Що ми поможемо нашим братам скинути московське, польське і румунське ярмо! В цій відбудові поможе нам тільки єдність народу, велика віра в свої сили й віра в те, що Бог призначив нас повести свій нарід до Волі!».

Необхідно було готувати збройну оборону від майбутніх зазіхань, у першу чергу, Угорщини. Українська Центральна Рада, яка постала в жовтні 1938 року за почином Волошина, негайно взялася організовувати в Ужгороді «Карпатську Січ». Вона взяла на себе місію вишколювати власних військовиків, які своїм здвигом 22 січня 1939 року в Хусті засвідчили про народження власної збройної сили. «Це місто, — писав Микола Сидор, — від часу свого існування не бачило ані такої радости, ані стільки щасливих облич, ані такої великої кількости народу! Хуст досі ніколи не чув тих гарних боєвих пісень, не чув такого гарного ритмічного кроку своїх рідних, молодих воїнів-січовиків! Та, мабуть, не тільки Хуст, але й не одне місто Соборної України від часів княжих, а деякі від часів наших загальних національних змагань — не бачило такої маніфестації щасливих вільних людей своєї землі!

Тут десятки тисяч демонстрували любов, вірність і відданість українській владі і укр. нації! Вони голосили цілому світові, що на тих Карпатах, на цій «Срібній Землі» жив, живе і завжди житиме український народ; проте ніхто інший, лиш він мусить бути господарем своєї правічної землі!».

Роман Шухевич.

Треба наголосити, що на допомогу карпатським січовикам прийшли добровольці з багатьох західноукраїнських регіонів. Зрозуміло, найбільшу увагу приділила закарпатським подіям ОУН, яка делегувала сюди багатьох своїх підпільників, насамперед з Галичини. Одним з дієвих керівників «Карпатської Січі» став Роман Шухевич, якого в штабі знали під псевдо «Щука». Оцінюючи його роль у революційному здвигу на Закарпатті, Степан Бандера наголошував: «До праці й боротьби за державу Карпатської України так само, як і перед тим і після того до боротьби на інших територіях української землі, Роман Шухевич ставав як перший з перших. Керувала ним свідомість, що боротьба українського народу за свою волю, за державну незалежність і за соборність є одна й неподільна. Однаково, який би це не був фронт, якої галузки народу і якого покоління, проти якого ворога, в якій політичній констеляції ця боротьба проходить; але якщо вона має одну, єдину мету — Самостійну Соборну Українську Державу, то це є відтинок одноцілого змагання Української Нації за свої права, за волю і правду. Роман Шухевич знав, що це змагання доведе до

перемоги тоді, коли народ його вестиме безупинно й непохитно, коли на всіх фронтах, на всіх територіальних і часових відтинках боротьба буде вестися з найбільшою напругою. Роман Шухевич був з крови і кости борець визвольної справи, тому бачимо його в перших лавах там, де ця боротьба горіла полум'ям».

Однак в планах європейських політиків було розшматувати Закарпаття. Міністр закордонних справ Англії Галіфакс писав у жовтні 1938 року своєму представнику в Берліні Форбсу: «Карпатська Україна могла б бути трампліном для стрибка на Україну або початковим куточком для поширення українського руху. А постійні конкуренти Німеччини — французи — в створенні Карпатської України побачили далекосяжні наміри Гітлера створити велику Україну, яка б стала житницею Третього райху.

Європа не тільки погодилися віддати українську етнічну територію Пряшівщину Словаччині, а й на так званому Віденському арбітражі підтримала передачу Ужгорода й Мукачевого з околицями Угорщині.

«Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України, заявляв 3 листопада 1938 року прем'єр-міністр Августин Волошин, — це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилі пам'ятаймо те, що коштом цієї рани здобуто українську державну самостійність. Цей важкий удар, який стрінув нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія».

Але в цій надзвичайно важкій ситуації, коли від Карпатської України було відрізано населені пункти п'яти округів — Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Севлюшського та Іршавського, уряд Волошина не розгубився, а закликав населення краю до консолідації й праці на благо власної держави. Уже наступного дня після засідання Віденського арбітражу прем'єр Волошин звернувся до населення, яке залишилося на підконтрольній йому території: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що досьогодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальших дій, які ми підприймемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальнийй труд!».

Вилучення з Карпатської України вказаних теренів, які в основному були з більш родючою землею, значно послабило економіку молодого державного утворення. Тому уряду необхідно було негайно братися за вирішення господарських питань. Відтак уже 19 листопада 1938 року з'являється «Маніфест до українського народу» від імені Української Центральної Ради в Хусті. Цим документом ставляться завдання щодо проведення земельної реформи, яка дасть можливість інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво, в першу чергу хліборобство, виноградарство, садівництво й тваринництво. Ці директиви уряду Карпатської України, особливо ж про дбайливе використання кожного клаптика родючої землі, не сходили зі шпальт місцевих газет, які постійно нагадували: «кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й обернено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника…».

Софія Русова.

Клопотів влада краю справді мала багато після відділення значної території. Однак, незважаючи на цей негативний жест європейської дипломатії, яка розчленувала Закарпаття, відродження там реального національного самоврядування піднесло настрої українства всього світу: «Ми, всі українці, — писала в ті дні відомий педагог і громадський діяч Софія Русова, — і емігранти, і мешканці рідних земель, переживаємо в ці часи велике хвилювання: утиски проти нашого народу і в Польщі, і на Великій Україні доходять до неможливих ступенів, кров ллється, найкращі люди зникають. Тяжко живеться нашим братам і в Румунії. І ось серед цієї ночі страждань блиснула зірка. Міжнародні відносини склалися так, що Карпатська Україна, найменша частина великої соборної України, визволилася з-під чужого панування, має своє державне життя, свій рідний уряд. І гріє серце надія: почалось! Крок за кроком, одна земля за другою мусить визволитися і завдяки своїм зусиллям, і через комплекс міжнародних інтересів, що скупчуються навколо України».

Але Софія Русова не просто почувала щасливою себе хоч на короткий час у Закарпатті, де чула рідну для неї українську мову, бачила рідну школу, якої наш народ на різних теренах свого розселення так довго не мав. Вона, як і багато інших, суголосних душевним поривом з нею, тогочасних волонтерів, намагалася допомагати будувати тут українську державність, пропонуючи напрямні розвитку національної освіти. Учитель рідної школи, вважала Софія Русова, «ось хто виведе людей на новий шлях життя. Тут в рідній школі рідний учитель виховає нову генерацію, яка сама себе шануватиме, яка освітою найде вихід з мізерії. Хай жодний учитель на Підкарпатті не

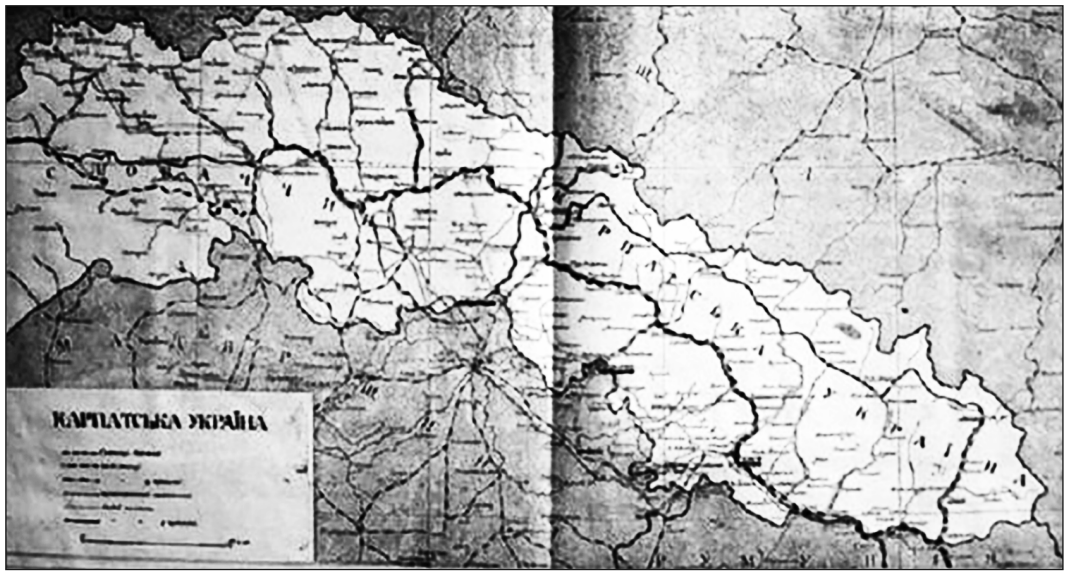

Мапа Карпатської України.

забуває, що він виховує новий тип русина, який не мусить зазнати від учителя жодного ганебного поводження. Хай кожний учитель не забуває, що з битих ображених учнів виростають люди, які і надалі дозволяють, щоб їх били, і вже не самі учителі, ні, система биття, остільки принижує і учня, і вихователя, що мусить бути з коренем викинута. Ми маємо всі кохати дітей, з самопошаною освітити їх головки; освіта — бо тільки освіта навчить їх добувати собі працю, переможе їм злидні. Я щаслива, що можу перебути хоч короткий час серед цього рідного учительства, яке своєю героїчною працею викохає нам нового самоосвіченого русина, який зуміє організувати таке нове життя, де він не знатиме ні безробіття, ані злиднів, ані приниження».

У жовтні 1938 року львівське студентство організувало величний молебень у соборі Св. Юра на честь Карпатської України, який відправив при великій кількості зорганізованого українства о. Іван Гриньох. Після служби Божої він патріотично промовляв до присутніх, хор відспівав «Боже великий, єдиний», люди стали виходити з храму. І тут раптом один з студентів крикнув: «Українці! За Карпатами ллється українська кров...». Протягом п'яти хвилин натовп слухав палку промову. А тим час студенти вже формували похід-демонстрацію вулицями Львова до консульства Угорщини: вниз по вулиці Міцкевича, повз університет. І ніщо не могло спинити українського походу, наголошував його ініціатор: «Польські поліціянти, що стояли на перехрестях вулиць і регулювали рух, втікали й зникали. Прохожі поляки, збентежені й злякані, скривалися, де хто міг. Український Львів вийшов на вулиці свого міста і в «розтіч пішли вороги його...».

Справді, народження Карпатської України патріоти нашого народу в усіх куточках земної кулі зустріли з неймовірною радістю. Скажімо, полтавці й харків'яни з далекого Ірану в грудні 1938 року просили Августина Волошина надати їм громадянство Карпатської України, звертаючись до нього «як до рідного батька, як до єдиної людини, що може допомогти», з проханням дати «дозвіл в'їзду до того шматка Рідної Землі, що є тепер під Вашою Високою Опікою».

Прем'єр Волошин справді працював над розбудовою українського життя на Закарпатті, приділяючи велику увагу розвитку різних галузей народного господарства, раціонального використання природних багатств, забезпечення населення продовольством, особливо в гірських районах, належним медичним обслуговуванням, мережею освітніх закладів. Однією з ознак розвитку останньої мало стати заснування університету на базі Українського Вільного в Празі й Української господарської академії в Подєбрадах — своєрідної нашої національної політехніки на чужині. «Що до Укр. Господарської Академії, — писав він в одному зі своїх прем`єрських листів у лютому 1939 року до канадської діаспори, — наш уряд рішив злучити її з природописним факультетом нашого будучого університету, який вже від 1/X.1939. року начне свою діяльність в Хусті. До того факультету переберуться сили Академії, купимо відповідний дочасний будинок, а пізніше побудуємо окрему будову...».

Однак агресія Угорщини проти Карпатської України відмінила здійснення проекту перенесення УВУ спочатку до Ужгорода, а потім і до Хуста, де він мав стати ядром (до нього долучався також і Український Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова в Празі) для створення Українського університету для всіх закарпатців — від

Тиси по Попрад. Відтак, залишившись у Празі, саме він, незважаючи на певні обмеження з боку німецької окупаційної влади, міг стати в 1939 році прихистком для біженців-студентів не тільки із Закарпаття, але й Берестейщини, Волині й Галичини, куди вже добралися після таємних розділів Європи з гітлерівськими нацистами московські «визволителі».

Августин Волошин розбудовував цивілізовану демократичну державу. На відміну від країн Центральної Європи, які пішли за «прикладом» гітлерівської Німеччини щодо запровадження в себе так званих нюрнберзьких протиєврейських законів – тільки Уряд Карпатської України рішуче спротивився підтримці такого варварства. Саме тому Карпатська Україна в часи її державного існування була в Європі тим своєрідним оазисом, у якому єврейські втікачі з Німеччини, Австрії, Угорщини та інших країн не тільки не зазнавали переслідувань, але й навіть мали право набувати громадянство.

Він проявив велику мужність перед загрозою агресії хортиської Угорщини, відправивши телеграму протесту до Берліна, в якій заявив натхненникам окупації Закарпаття, що українці «будуть боротися проти кожного нападу, навіть проти об'єднаних польських і мадярських сил...».

А коли після цього представник Німеччини порадив Августину Волошину не чинити опору, то законно обраний у лютому 1939 року Сойм Карпатської України продовжив процес конституційного державотворення, проголосувавши за самостійність. Бо такі люди, як Августин Волошин знали, що «на них дивляться тисячі років історії їхнього народу, що на їхній поставі в цьому моменті покоління їхніх наслідників будуватимуть, як на непорушній скалі, своє життя і свою долю».

І в той же день, 15 березня 1939 року, Волошин написав листа до будапештського професора Йосифа Іліша, дід якого був священик-українець. У цьому листі заявив, що Карпатська Україна, як і Словаччина, проголосила свою самостійність. Як самостійна держава вона звертається до сусідньої Угорщини в справі переговорів щодо визнання влади Карпатської України та її Сойму, який недавно вибрали. Коли Угорщина признає ці умовини, то переговори можуть розпочатися негайно.

До Будапешта з цим листом поїхали міністри Юлій Бращайко і Микола Долинай. Однак мадярська влада відповіла, що військова акція не може зупинитися і що вона має на меті насамперед окупувати Закарпаття. Це вже було домовлено з Гітлером...

Тобто, перед закарпатськими українцями постала проблема вибору: скоритися перед угорським окупантом чи захищати свою незалежність. Українство Закарпаття вибрало збройну боротьбу — до цього покликав державницький чин Августина Волошина. Відтак на Закарпатті пролилася кров, що скроплювала щойно проголошену українську самостійність на найдальшій південно-західній окраїні нашого етнічного розселення. Тобто, українці перші стали на прю з агресором, для них задовго до 1 вересня 1939 року почалася Друга світова війна. І зброю для оборони цього українського регіону взяли до рук не лише місцеві патріоти, а й українці з інших наших земель.

Наприклад, Ярослав-Семен Лютик з Вашківців над Черемошем, на Буковині, син «проф. Д. Лютика та Теодозії з Каратницьких, дня 19.червня 1919 р. До школи не ходив, тому що його батько був проф. української гімназії у Вашківцях, не признавав румунської

влади й не дозволив ні йому, ні його старшому братові ходити до румунської школи. Він учився дома, а опісля заробляв на прожиток як кольпортер української націоналістичної літератури на Буковині, бо батька його румуни взагалі не приняли до служби, а мати була звільнена з учительської посади румунською владою в 1934 р. Щоб здобути середню освіту, їздив до сусідньої Галичини, де були сякі-такі українські школи, та зложив в останнє вступний іспит до VII. кл. української гімназії в Коломиї в 1937 р.».

Тож не випадково, коли восени1938 року на недалекій Карпатській Україні почала творитись Українська держава, ніщо не могло вдержати його від наміру піти й побачити землю, де вільно лунало рідне слово, та віддати себе до її послуг. У листопаді 1938 року переходить нелегально кордон і зголошується до Карпатської Січі. Служить у хустському коші, одночасно грає як талановитий музика-самоук у радіовисильні в Хусті та готується до закінчення середньої освіти в довго очікуваній українській школі.

Не судилося: упав прошитий ззаду чеськими кулями та забагрив своєю кров'ю вулиці княжого Хусту. Упав, виконуючи наказ Січової Команди в Хусті 14 березня 1939 року, приносячи жертву зеленої Буковини на вівтар Української Соборності.

Документи засвідчують, що у військових формуваннях Карпатської Січі були вихідці з багатьох українських регіонів. Серед тих, хто проливав свою кров за цей окраєць української державності в березні 1939 року, студент медицини Михайлюк, Дебрин, Сагайдак, Небелюк і Орленко з Буковини. Серед тих, хто поліг на полі бою і був замордований угорськими окупантами, — Зенон Косак і Михайло Колодзінський, Василь Бойчук, Михайло Марфієвич, Юліан Євчук, Тимко Праць з Галичини, Микола Більчек з Наддніпрянщини, Іван Паламарчук з Волині, Микола Крупа з Праги, Петро Лисюк зі США... Їхні тіла поховані в братських могилах спільно з місцевими українцями у Хусті, Великій Копані, Собранці, Квасах, на Татарському перевалі в Ясінях...

Природно, конкретного терміну, до якого український народ буде готовий збройно піти за націоналістами в програмових документах ОУН не визначалося. Не було в них розголошено і детального плану збройного здвигу українства у визначений історією час. Та й не могли ніякі широкомасштабні плани йти в ногу з життям, оскільки воно за умов чужоземної займанщини змінювало їх постійно. За десять передвоєнних літ не тільки ОУН зазнала великих втрат, що призвело до певного згортання її діяльності. Репресивні заходи окупаційної влади загнали в глибоку підсвідомість національне єство українців, котрі мали б здвигнутися за власну гідність на рідній землі.

Цілком можливо, що цей стан українського суспільства, в тому числі й в окремих регіонах, не відчували достатньо провідники ОУН, що змушені були з відомих причин перебувати в еміграції. Чи не тому ОУН не змогла своєчасно підготувати все українство Закарпаття і разом з ним відстояти відроджену тут у березні 1939 року державу Карпатська Україна.

Однак це був промінь надії не тільки здавалось засудженому на повільну духовну і фізичну смерть українському народу за Карпатами, який тоді пережив свої найважчі часи. Своїй «Землі без імені» 15 березня 1939 року він не лише пригадав і закріпив її власне, національне ім'я, але й своєю кров'ю записав його в історію всієї української нації.

LVII. ЯКИМ ЗОЛОТОМ ЗАСВІТИЛИ ВЕРЕСЕНЬ 1939-ГО І ЧЕРВЕНЬ 1940-ГО

Зазнавши поразки в поході до Вісли в 1920 році, а відтак розмежувавшись з Польщею Ризьким договором по річці Збруч, новітні будівничі Третього Риму не полишали планів оволодіння західноукраїнськими й польськими землями. Таємний додаток до пакта Молотова—Ріббентропа від 23 серпня 1939 року передбачав переділ сфер впливу в Європі між Гітлером і Сталіним і давав російським більшовикам можливість розпоряджатися частиною території II Речі Посполитої по лінії Сян—Вісла—Нарев, на якій проживала значна частина поляків. Їх, як і автохтонних там українців і білорусів, у Кремлі запланували радянізувати.

Тому вже перед вступом на територію Волині й Галичини у вересні 1939 року командуючий Українського фронту Семен Тимошенко одержав пам'ятку, в якій викладалася послідовність основних заходів військової адміністрації в ході та під час захоплення визначених для СРСР теренів Польської держави. Зокрема, 10-м пунктом цього документу передбачалося: «Для розв'язання питання про характер нової влади мають бути скликані після ретельної підготовки троє Народних зборів на основі загальних виборів: Українські Народні Збори з виборних по областях Західної України, Білоруські Народні Збори з виборних по областях Західної Білорусії і Польські Народні Збори — по областях із переважаючою більшістю польського населення. Ці збори повинні: 1) затвердити захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами; 2) розв'язати питання про характер створюваної влади, тобто якою повинна бути ця влада: чи радянською, чи буржуазною; 3) розв'язати питання про входження до складу СРСР, тобто про входження українських і білоруських земель областей до складу УРСР і БРСР і входження польських областей до СРСР у вигляді Польської Союзної Радянської Республіки».

У своїй промові по радіо 17 вересня 1939 року Голова Ради Міністрів СРСР В. Молотов пояснював вторгнення радянських військ за Збруч перш за все «внутрішньою неспроможністю і явною недієздатністю польської держави». А через це, мовляв, радянський уряд «в силу вказаних обставин не може більше нейтрально ставитися до становища, яке створилося. Від Радянського Уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до волі єдинокровних братів українців і білорусів, які проживають у Польщі на становищі безправних націй і які тепер кинуті на волю випадку. Радянський Уряд вважає своїм священним обов'язком надати руку допомоги своїм братам-українцям, які населяють Польщу».

Багато-хто повірив цій заяві й вийшов на кордон зустрічати Червону армію з синьо-жовтими й червоними прапорами. Щоправда, як тільки більшовицькі політруки почали зривати національні стяги, наївність волинян і галичан, як і берестейців, почала швидко розвіюватися.

З перших хвилин перебування більшовиків у Львові стало зрозумілим, що вони прийшли сюди не визволяти братів-українців, а загарбувати нові території. Делегація львівського громадянства в неділю, 24 вересня, о 10-й ранку прибула до будинку корпусної команди при площі Бернардинській. Відомий діяч ЗУНР Кость Левицький

виголосив коротку промову. Мовляв, нового ладу не знаємо, бо самі не мали досі нагоди його пізнати, але сподіваємося наладнання добрих відносин. При тому просив, щоби нова влада шанувала національні надбання тутешніх українців і не стосувала репресій супроти населення. Зокрема, прохав про охорону Товариства «Просвіта» та її клітин у краю і про непорушність церковного устрою та непереслідування греко-католицького духовенства і його ієрархії, що своєю працею для народу так добре прислужилися для національного відродження і зміцнення українського народу в Галичині.

Тон і зміст промови Левицького не мав нічого спільного з вірнопідданством, і так званого уповноваженого в цивільних справах Міщенка (майбутнього першого секретаря обкому партії), мабуть, це здивувало, бо таких виступів він у своєму житті, напевно, не чув. Інша справа, що і сам промовець не здавав собі докладно, як і це пізніше виявилося — справи з нової більшовицької дійсності.

Відтак на заяву Левицького більшовик Міщенко відповів коротко: влада прийме радо співпрацю тутешнього населення, якщо вона буде лояльною. Репресій ніяких не буде, бо все, що сталося до 17 вересня 1939 року, пускається в непам'ять. Про поодинокі конкретні справи треба говорити з керманичами відповідних ділянок, які або вже є, або невдовзі приїдуть до Львова. Зокрема, Кость Левицький просив дати дозвіл на дальше видавання української преси у Львові, не здаючи собі справи з того, що це у більшовиків неможливе.

Степан Баран.

Після годинної розмови делегація вийшла від Міщенка, Кость Левицький був задоволений нею, не відчуваючи, що на наступну неділю буде вже в'язнем НКВС. На Степана Барана і Зенона Пеленського поклав обов'язок піти до Чеканюка, який у нової влади займався пресою. Той захвалював обширно більшовицькі відносини, хоч напевно здавав собі справу, що його аґітка не переконає відомих діячів Галичини. Але про відновлення дотеперішньої української преси у Львові не було й мови.

І справді невдовзі до редакції «Діла» приїхали вже працівники нової газети «Вільна Україна». Чеканюк попросив подати йому всі числа «Діла» за останній рік і став їх переглядати. По хвилині заявив, що те все бере зі собою і їх перегляне, а редактора Пеленського просив наступного дня передати йому «Новий Час» за останній рік.

Нова влада проголошувала одне, а діяла по-іншому. Всупереч запевнень Міщенка, що не буде репресій, більшовики негайно їх розпочали. Вже 25 вересня заарештували в Якимчицях біля Комарного посла Гринька Тершаківця і перевезли його до львівської тюрми. Там же наступного дня опинився редактор «Діла» Іван Німчук, 27 вересня — посол Володимир Целевич, 28 вересня колишній голова УНДО і УПР Дмитро Левицький, 30 вересня Кость Левицький, 2 жовтня колишній посол і сенатор Остап Луцький, 3 жовтня колишній редактор «Культури» Степан Рудик і 5 жовтня колишній посол Володимир Кузьмович.

«Брати-українці» були розгубленими.

Розгубленим виявився і перший секретар ЦК КП (б) У Микита Хрущов, який уже анонсував землякам своєї дружини Ніни Кухарчук, до яких заїхав на Холмщину по дорозі до Вісли як член військової ради Українського фронту і яким проголошував, що тут буде радянська Україна! Через кілька днів, коли Сталін поступився Гітлеру привіслянськими землями в обмін на Литву, Хрущов змушений був забрати родину своєї дружини з Холмщини на Київщину: мовляв, негоже, щоб родичі члена політбюро ЦК ВКП (б) перебували під нацистською окупацією. А тим, що залишалися, ніяких порад не давав, бо не встиг узгодити з Москвою…

Ще більші сумніви закралися в західноукраїнського населення щодо справжніх намірів більшовицької влади, коли вона запропонувала обирати 22 жовтня 1939 року до Українських Народних Зборів тільки тих місцевих жителів, хто був лояльний до неї, або комуністичних функціонерів, котрі прибули в обозі тилових військ зі східних регіонів УРСР. Скажімо, коли купці Рівного і селяни Новоселиці Дятківської волості запропонували свої кандидатури, вони виявлялися неприйнятними для більшовицької влади, і їх просто не зареєстрували. А в Луцькому повіті висунутого кандидатом у депутати священика зняли з виборів уже в останній момент.

Природно, що українські націоналісти за таких умов не могли розраховувати на депутатські мандати Українських Народних Зборів, бо кандидатури депутатів були завчасно відібрані, до бюлетеня вносилося тільки одне прізвище, а на весь процес висування і реєстрації кандидатів спеціальним положенням відводилося лише чотири дні.

За таких обставин оунівське підпілля вирішило діяти гнучкіше. Зокрема, ставиться завдання проникати в органи більшовицької влади, аби через них контролювати ситуацію і використовувати, як виражаються сьогоднішні дослідники, «адміністративний ресурс». Так, один з керівників ОУН на Дубенщині Винниченко спонукав членів організації «пролізти в міліцію і радянські органи з тим, щоб отримати зброю, викликати довіру, точніше кажучи, замаскуватись і в потрібний момент зброю використати проти радянської влади».

Так зване «рівненське гроно» українського націоналістичного підпілля, що витворилося на базі місцевої гімназії і до складу якого входили Ростислав Волошин, брати Яків та Олександр Бусли, Олекса Скоропада, Андрій Кисіль, Микола Фридрих, Євген Кисільчук та інші, після виходу у вересні 1939 року із Берези-Картузької зуміло не тільки легалізуватися, а й зробило спроби увійти до органів нової влади. Так, Ростислав Волошин одноголосно обирається секретарем селянського комітету в Озерянах Дубнівського повіту, стає одним із організаторів транспортної профспілки на місцевій залізничній станції, очолює тут дільничну виборчу комісію по виборах до Українських Народних Зборів. Щоправда, за два дні до голосування органи НКВС його заарештовують.

Більше пощастило Євгену Кисільчуку з Дерманя Першого Здолбунівського повіту. До свого арешту наприкінці грудня 1939 року він обирається депутатом Народних Зборів, під час роботи яких навіть вів детальний запис подій. До речі, селянський комітет у цьому селі також очолював учасник «рівненського грона» — Олекса Скоропада.

В умовах жорстокого терору нової влади їм все-таки вдавалося організовувати можливий за таких обставин спротив. Так, у Голишеві на Рівненщині у відповідь на тиск політпрацівників Червоної армії зареєструвати комуніста Зарембу зібралося сільське віче, на якому свідомий українець Олександр Яцук звинуватив більшовиків у порушенні «Положення про вибори», став оскаржувати Москву за те, що вона віками гнобила український народ, і тепер, мовляв, вона знову «розкрила свою пащу, хоче і цей клаптик української землі проковтнути та знищити нашу мову, наші звичаї».

Подібні виступи лунали в багатьох населених пунктах Волині. І це засвідчувало, що той визвольний рух, який тлів тут від часу придушення української національної революції, в серцях справжніх синів волинської землі починає поступово розгорятися, незважаючи на новий терор, він навіть у підпіллі буде поширюватися. Звичайно, значною мірою тут зіграла свою роль агітація націоналістів, які розкривали очі людям на суть нової влади, закликали бойкотувати так званий народний волевияв.

Наслідки голосування на Волині були для більшовицької влади приголомшуючими. У повідомленні Комітету з організації виборів від 25 жовтня 1939 року зазначалося що «кандидати, які голосувалися в депутати по округах №№ 433, 326, 173, 172, 131, 354, 365, 345 Луцької області, одержали кожний окремо, менше половини всіх голосів, поданих по округу і визнаних дійсними. Відповідно до статті 45 «Положення про вибори до Українських Народних Зборів» кандидати в депутати по цих 11 округах як такі, що не одержали абсолютної більшості голосів, тобто більше половини всіх голосів, поданих по округу і визнаних дійсними, вважаються необраними. В цих округах призначені нові вибори для обрання депутатів в Українські Збори від цих округів».

Зрештою, вже підсумки виборів до так званих Українських Народних Зборів засвідчили: незважаючи на небачений досі терор, на Волині існують численні осередки доволі потужного спротиву комуністичному режимові, очолювані українськими націоналістами.

Тобто, волиняни не хотіли жити під радянською владою, а от мешканці Лемківщини, яка залишалася для Гітлера, перейшли демаркаційну лінію між двома союзниками й прибули до Львова, аби вручити радянському командуванню прохання про включення цього регіону до складу СРСР. Лемки, як тепер і українці Надсяння, Холмщини й Підляшшя, котрих ішли аж до Вісли після 17 вересня 1939 року «визволяти» брати зі сходу, передавалися під опіку Гітлера згідно з новим договором між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 року.

Відмовився Сталін включити до складу УРСР і Берестейщину, українці якої домагалися цього з самого початку — відтепер ними мали опікуватися білоруські більшовики. Українським комуністам було довірено лише Галичину й Волинь. Сталін, побачивши привезений Хрущовим проект розмежування між УРСР і БРСР по етнічному кордону північніше Берестя, грізно запитав: «Петлюри уже нет, Скоропадского — нет, Винниченко — нет, так кто же это составлял?».

Після цього росіянин Хрущов, злякавшись, що його можуть звинуватити в українському буржуазному націоналізмі, не став наполягати на прийнятті варіанту кор-

дону, який врахував би інтереси українців. Відтак за висловом А. Орликовського, українські терени на Поліссі, Берестейщині та Мозирщині були «формально здані на повну білорусифікацію». А це вже був виграш «російської імперської політики, що коштом українського Полісся, яке штучно приділено білорусам, взяла собі білоруську Смоленщину, обмосковлюючи її людність та зв'язуючи господарськи вповні із центральною Росією. Росія забрала собі смоленську браму та частину білоруського Подвиння з такими вузлами, як: Великі Луки, Невель, Рославль та за те дала білорусам повну магістраллю Прип'ять—Буг з містами: Пінськом, Берестям, Мозирем, Кобринем, Давидгородком, Лунінцем.

Україну ж позбавлено природного водного шляху Дніпро—Вісла, який сполучав Чорне море з Балтійським, й водночас Україну з Польщею, Німеччиною та Литвою, а, крім того, стратегічні позиції України на поліських болотах пересунено на північну Волинь під рогачки самого Києва, по Овруч, Сарни, Володаву.

Каральні органи більшовицької партії вже тоді розгорнули масові репресії проти свідомих українців Берестейщини, де цілі села писали петиції до Москви з проханням приєднати їх до УРСР. Але нова влада ставить за своє завдання білорусити українські школи. Вчителів української мови, літератури та історії називали не інакше як петлюрівськими недобитками. А таких тільки в Берестейському, Кобринському та Пинському повітах виявилося близько двохсот, де школи працювали по-українськи.

Завідуючий Кобринським повітовим відділом освіти Гоберман, наприклад, організовує «викорчовування петлюрівських недобитків», присилаючи в українські школи випускників з Мінська. За свідченням І. Хміля, «одну школу Кобринського повіту приїжджали білорусити з залогою НКВД проти волі цілої громади, мотивуючи, що для українських шкіл нема підручників... Селяни, батьки дітей, у відповідь кидають, «Дозвольте, а ми самі принесемо на плечах підручники з Києва».

На території довоєнної майже повністю україномовної Брестської області в 1940 році відкрили 747 білоруських шкіл. Проте 58 шкіл тоді таки залишилися українськими. Зрозуміло, що це були школи, які місцеве населення утворило всупереч офіційній владі. Це означало, що сталінські циркуляри про білорусизацію Берестейщини, масові арешти інтелігенції не могли знищити дух українства. Найбільш національно свідомими були Кобринщина і Дорогочинщина. Активність ОУН в Кобрині, зокрема, була широко відома. На Берестейщині тоді ж починають утворюватися українські комітети.

З вересня 1939 по лютий 1941 року в новоприєднаних до БРСР регіонах було заарештовано з політичних мотивів 822 українці. Переслідування за українофільство тривало на Берестейщині й далі. Так, тільки в ніч з 17 на 18 червня 1941 року НКВС заарештувало в Брестському та Кобринському повітах 30 українських учителів.

Треба враховувати те, що на початок війни між Гітлером і Сталіним українське населення цього регіону значною мірою зденаціоналізувалось, оскільки в умовах Польщі воно мало вільний доступ лише до польської школи, а в 1939—41 роках навчання здійснювалося переважно російською і білоруською мовами. Тоді тут нараховувалося 799 білоруських шкіл, 77 — російських, 56 — польських, 21 — єврейських і 30 — українських.

Домігшись включення частини західноукраїнських земель до УРСР і перекроївши їхні історичні межі (Кременеччина, наприклад, що споконвіків входила до Волині, була передана до новоутвореної Тернопільської області), більшовицька Москва водночас переконалася, що місцеве населення не змириться з нав'язаною йому владою, тому предметно зайнялася опануванням приєднаних теренів через запровадження тут адміністративної системи на зразок у підросійській Україні. Крім апарату органів внутрішніх справ, прокуратури і судів, які були призначені одразу ж після формально правового приєднання західноукраїнських теренів до УРСР винятково з вихідців зі східних регіонів, ЦК КП(б)У 27 листопада 1939 року затвердив бюро обкомів партії й облвиконкомів. Як правило, до їх складу не ввійшло жодного місцевого активіста.

За рахунок винятково чужих кадрів формувалася більшовицька влада і в районах, про що свідчать постанови ЦК КП(б)У від 13 лютого 1940 року. Аналіз складу перших секретарів райкомів партії, до речі, засвідчує освітню убогість присланих функціонерів: у Волинській області 10 з них мали нижчу освіту, незакінчену середню — 6, середню — 13, незакінчену вищу — 2, а вищої не мав ніхто. Подібна картина спостерігалася і в Рівненській області. Тут, щоправда, один перший секретар райкому мав диплом про вищу освіту, але всі інші.., як і в сусідів.

З приходом Червоної армії за Збруч у вересні 1939 року для місцевого підпілля ОУН, яке успішно діяло в умовах польського поневолення, настали нелегкі часи. Терор енкаведистів перевершив усі сподівання. Однак українські націоналісти не збиралися капітулювати. Приглянувшись до нової ситуації, вони розпочали активну протидію більшовицькій владі, що проявлялося в різних акціях.

Особливого розголосу набуло повстання проти нових окупантів у Збаразькому повіті Тернопільської області в ніч з 17 на 18 грудня 1939 року. За свідченням його учасників, «перед святом Миколая провідники молоді Збаражчини і Тернопільщини отримали повідомлення про майбутнє повстання. Біля клубу звезли солому. Розставили пости біля дзвіниці, як тільки буде даний наказ, вогонь спалахне — це сигнал до повстання. Хоч був мороз, всі чекали. Тихенько під'їхала легкова машина, а за нею вантажна з червоноармійцями з рушницями в руках. Вони арештували 3-х чоловік, а тоді від'їхали на Збараж, звідкіля чути було кулеметні вистріли. В селі всі з переполоху розбіглись…».

Із сусіднього села Верняки арештували 7 повстанців. Засудили всіх на розстріл. Після касації вирок замінили на 10 років каторжних робіт з конфіскацією особистого майна. Кого забрали зі зброєю в руках, розстріляли. Родини заарештованих у березні 1940 року вивезли до Сибіру.

Був виступ і в інших селах: «В селі Максимівка була збірна громада і станиця міліції. Народ сіл Стриївка, Киданці, Чагарі, Максимівна розброїв цю міліцію. Також північна частина Збаражчини — села Шили, Лисичинці, Луб'яни — зібралися в Луб'янецькому лісі. Просиділи там цілу ніч, розійшлися, зрозуміли, що то провокація».

Ця трагедія сталася тільки тому, що збройний виступ в Збаражі в ніч на 18 грудня 1939 року провалився, і після арешту його учасників плани повстання НКВС швидко розкрило, а тому так легко могло заарештувати оунівців і їхніх прихильників у навколишніх селах тієї ж ночі, або наступного дня.

Репресії нової влади падали на всіх. Саме брутальна діяльність російських більшовиків змусила Главу УГКЦ Андрея Шептицького задуматися про ймовірність його фізичного усунення. Тому він звертається до Папи Римського з проханням призначити престолонаслідника на випадок його смерті. Переданий надійними каналами лист дійшов до Ватикану, й 25 листопада 1939 року з'являється звернення папи Римського Пія XII до духовенства і віруючих Львівської архієпархії з нагоди надання Йосифу Сліпому права на наслідування престолу митрополита УГКЦ. Висвячення Йосифа Сліпого відбулося таємно і в приватній капличці Митрополита Шептицького за обмеженої кількості присутніх.

Відвертий наступ на УГКЦ більшовицька влада розпочинає через три місяці після входження на західноукраїнські терени. Так, 22 грудня 1939 року нарком внутрішніх справ УРСР Іван Сєров підписує спеціальну директиву «Про агентурно-оперативну роботу по релігійникам у Західній Україні», якою доручається, крім безпосередньої розробки середовища релігійних конфесій, «максимально використати архіви польської розвідки й політичної поліції для виявлення й арешту їх агентів серед духовенства й релігійного активу».

У розвиток цього 25 грудня 1939 року з'являється грунтовна доповідна від агента НКВС про діяльність Митрополита Андрея Шептицького. У ній, зокрема, перелічуються особи, котрі відвідували Митрополита напередодні Другої світової війни, причому наголошувалося, що «найбільш близьким до Шептицького був др Мар'ян Панчишин. Він мав право, коли захоче, заходити до нього як лікуючий лікар».

Очевидно, на основі цього донесення начальник 5-го відділення 2–го відділу УДБ УНКВС по Львівській області Черпаков, розглянувши оперативні матеріали на Митрополита та його найближче оточення, 31 грудня 1939 року заводить агентурну справу під назвою «Ходячі». Одним з перших документів цієї справи є доповідна від 28 лютого 1940 року когось з оточення Митрополита про найбільш довірених до нього та його брата Климентія осіб — Леонтія Куницького, Івана Бучка, Олександра Ковальського, Гавриїла Костельника та інших.

Але найбільш грунтовний аналіз діяльності Митрополита Андрея Шептицького та характеристика його оточення міститься у власноручних свідченнях колишнього генерального секретаря Українського національно-демократичного об'єднання Володимира Целевича від 7 березня 1940 року, який був заарештований органами НКВС. З усього видно, що писалися вони на замовлення слідчого з метою залучення в майбутньому до співпраці з НКВС окремих осіб, бо в характеристиках на них є уточнення щодо можливого використання їх проти Митрополита. У цьому документі міститься підказка органам НКВС використати в боротьбі проти Риму священика Гавриїла Костельника, оскільки він, мовляв, «вороже настроєний щодо папи і взагалі католицизму, але про це розповідає тільки в приватних розмовах».

Тимчасом лютому 1940 року Митрополит Шептицький підписав рішення, яким «розписується конкурси на парохії в Києві, Одесі, Вінниці, Харкові і Полтаві. Вимагається *готовости* вдень і вночі на всякі жертви, які були б потрібні *або хоча б лишень хосенні для справи з'єдинення наших вірних, нез'єдине них православних і безбожників,*

хрещених і нехрещених. Утримання і праця серед таких обставин: «Носити омертвлення Господа Ісуса в тілі, щоб і життя Ісусове явилося в нашім тілі. Нас живих завжди передають на смерть задля Ісуса».

У цьому документі Митрополит не тільки закликав, аби священики прилучалися до цієї важкої праці, але в подальшому подає власний приклад у готовності до подібного здвигу: 17 квітня 1940 року Шептицький проголошує таке звернення: «Подаю до відома Всечесного Духовенства, що, бажаючи сповнити свої душпастирські обов'язки супроти тих наших вірних, які є *переселені* за східні границі нашого краю, наміряю звернутися до Уряду СССР з проханням позволити й уможливити мені і десятьом священикам душпастирську працю поміж тими переселеними. Всечесних Отців завзиваю, щоб до мене зголосилися і, які бажали б брати участь в тій моїй душпастирській виправі…».

Таким чином Українська греко-католицька церква продовжувала служити своєму народові, користуючись тепер вільним зв'язком з Великою Україною, вона навіть пробувала поширювати свою діяльність за Збруч — аж до сибірських концтаборів, де вже каралися її вірні.

А в червні 1940 року з'являється ще одна нагода налагодити тісніші зв'язки з новими регіонами, які приєднуються до УРСР: користуючись таємною домовленістю з Гітлером про поділ сфер впливу в Європі, Сталін примусив Румунію відмовитися від Бесарабії та Північної Буковини і ввів туди війська Червоної армії. Тобто, для українців цих регіонів організовується свого роду «золотий червень». Після того в Москві було ухвалено рішення про включення цієї території до складу УРСР без опереткових народних зборів, а таємним рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1940 року. Тож у Києві уже з наступного дня створили органи нової влади на вказаних теренах. Зокрема, 3 липня політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад повітових виконавчих комітетів у Кишиневі, Хотині, Бельцах, Ізмаїлі, Оргеєві, Сороках, Акермані, Кагулі, Бендерах і Чернівцях.

4 липня 1940 року політбюро ЦК КП(б)У затверджує склад повітових комітетів КП(б)У на новоприєднаних землях. Так, першим секретарем цього органу в Чернівцях призначається Іван Грушецький, Кишиневі — Степан Зеленчук, Сороках — Михайло Наконечний, Акермані — Костянтин Горба, Хотині — Василь Чучукало, Оргеєві — Іван Пожидаєв, Бендерах — Степан Антонюк, Кагулі — Григорій Кулигін, Ізмаїлі — Олександр Овчаренко, Бельцах — Петро Орленко. Вони негайно запроваджують українську більшовицьку владу у вказаних регіонах.

А днем раніше в Кишиневі організовується великий мітинг за участю першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова та наркома внутрішніх справ УРСР Івана Сєрова, на якому проголошується: «Радянська Бесарабія торжествує!», «Це — жителі Кишинева, вільні радянські громадяни!».

Через два дні в київській газеті «Комуніст» — репортаж про зустріч письменників радянської України на чолі з Іваном Ле з молдавськими майстрами пера. І жодної згадки про волю місцевого населення щодо проголошення молдавської союзної республіки.

Однак 10 липня 1940 року в пресі з'являється повідомлення, що у відповідь на клопотання трудящих Бесарабії ухвалено рішення Москви щодо утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. А 2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР ухвалює Закон про створення союзної МРСР з центром у Кишиневі, до складу якої включаються (вилучаючись з УРСР, без попереднього узгодження з останньою, як того вимагала її Конституція) місто Тираспіль і Григоріопольський, Дубосарський, Кам'янський, Рибницький, Слободзейський і Тираспільський райони. Верховній Раді УРСР як гаранту територіальної цілосності радянської України Москва доручає лише «подати на розгляд Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік проект встановлення точного кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Союзною Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою...».

І вона згодом вносить таку пропозицію Політбюро ЦК КП(б)У, яке буде просити ЦК ВКП(б) її затвердити.

Про українськість Придністров'я в Москві свідомо забули. А напередодні вилучення його зі складу УРСР, як свідчать документи, переважна більшість населення була тут саме українською, в чому переконує і статистика загальноосвітніх навчальних закладів. Так, з 496 масових шкіл у цьому регіоні в 1940 році молдавських нараховувалося 136, російських — 51, єврейських — 4, а українських — 295.

У наступні роки у цей регіон посилено завозили спеціалістів з усього СРСР, прискорено розвиваючи тут індустрію. В результаті цього процесу відбувалося повальне зросійщення як молдаван, так і українців. Останні, як правило, були віднесені до російськомовного населення, вони втратили свою національну школу.

Ось так більшовицьке «возз'єднання» в 1940 році призвело до втрат уже визнаних українських державних територій. Як це трапилося в 1920 з Стародубщиною і Ростовським округом, у 1924 — з Таганрозьким і Шахтинським, а в 1939 — з Берестейщиною.

Однак у своїх почуваннях українці залишалися зі своїми мріями про волю на своїй землі. Зрештою, на святвечорі 1941 року мешканці Теребовлі на Тернопільщині почули від дружини грізного районного начальника: «Я... я прошу вас усіх, прошу ще однієї молитви, за тих, які там... там далеко-далеко, Сибір, Владивосток, Камчатка! Усюди, де є Москва — де є голгота нашого народу, які виглядали цієї зірки правди і не діждалися її! Моліться за тих, що з вірою у свій невмирущий народ ішли, ідуть і будуть іти. Доки не діждуться Правди, правди людської, правди Господньої...».

А потім схвильована жінка проказала до присутніх за святковим столом: «Він не Беказ... Ми побралися молодими далеко від України... Тепер ми знову прийшли до неї, до України... Я вірю, що усі сини й дочки таки прийдуть до України, до вільної України».

LVIII. « ЩОБ ПІДНЯТИ НЕВІЛЬНИЙ МОГУТНІЙ НАРОД…»

Коли з вибухом Другої світової війни з польських тюрем вийшли на свободу провідні діячі українського націоналізму, вони не побачили того всенародного збройного здвигу на чолі з ОУН як проти поляків, так і проти більшовиків, про що мріяли у в'язниці. Прибувши до рідних місць, учорашні політв'язні вияснили, що від Проводу ОУН не було доручень розгортати широкі акції, йшлося лише про нагромадження запасів зброї та амуніції. Той уважав за потрібне ось так пояснити свою позицію: «Беручи перед історією відповідальність за долю України, ПУН поступив так, як диктувало йому сумління й політичний розум. Наша боротьба за останніх 20 років настільки освідомила й зорганізувала націю, настільки піднесла революційну натуру українських мас, що тільки ми вирішимо, коли наступить година до остаточного збройного виступу. Накинути Україні таке рішення українські націоналісти ніколи не дозволять у догідну для других, а не для нас хвилину».

Накинення більшовицької влади західноукраїнському населенню й ті репресії, які впали на Берестейщину, Волинь і Галичину з вересня 1939 року, не спинили розвитку українського національного руху. Розчарування населення «визволителями» спричинило потяг його, особливо молоді, до націоналістичного підпілля. Незважаючи на перші арешти свідомих українців, скрізь розширювалася нелегальна мережа ОУН. Кожен новий вступаючий до лав ОУН мав присягнути такими словами:

«... на пам'ять наших предків і їхньої слави в Україні я віддаю свої сили, розум і тіло, щоб підняти невільний могутній народ, щоб заспокоїти тиху невільничу смутну пісню.

Даю клятву важкої гри, поборюсь з життям, як працею в полі, лише б уберегтися від зради; а влітку на крилах орлиних полечу по степу України, пізнаю тернистий її шлях.

Добру справу буду вести для щастя народу на щасливий шлях. Я присягаю, що вірно і чесно, без зради виконаю свої обіцянки».

Прийнятий тоді ж у конспіративних умовах у Львові за участю колишнього крайового провідника ОУН Степана Бандери стратегічний план зміни векторів визвольної боротьби з польського на антирадянський фронт став для членів крайової екзекутиви ОУН своєрідним дороговказом. На першому місці було поставлено завдання розбудову мережі й активних дій на всіх теренах України, що опинилися під більшовиками.

У другій половині жовтня Степан Бандера з групою соратників перейшов радянсько-німецький демаркаційний кордон і дістався до Кракова. Звідти він поїхав по Піщан на Словаччину на лікування, де тоді зібралося багато чільних членів ОУН, що уможливило відбути низку нарад провідного активу, на яких проаналізовано ситуацію, дотогочасний розвиток визвольної боротьби, внутрішньо-організаційні справи в краю і на чужині. На цих нарадах викристалізувалася низка справ, важливих для дальшої боротьби ОУН, що вимагали розв'язання.

З цією метою Бандера, який у результаті організаційних нарад у Львові, Кракові, Піщанах і Відні висунувся на представника провідного активу ОУН на українських землях,

Володимир Тимчій-Лопатинський.

спільно з крайовим провідником Володимиром Тимчієм-Лопатинським поїхав до Риму, де зустрічався з Головою Проводу ОУН полковником Андрієм Мельником. Представники Крайової ОУН і звільненого з тюрем провідного активу запропонували Мельникові конкретні плани подальшої діяльності:

«1) Революційна визвольна боротьба в Україні буде кермуватися в своїй стратегії власними плянами і власною краєвою доцільністю і не достосовується до міжнародних відносин, зокрема до взаємин між Москвою і Німеччиною,

2) Закордонна політична діяльність в обличчю можливости розширення і загострення війни мусить активізуватись, зберегти свою незалежність та приготовитися на те, що світ розділиться на два воюючі блоки.

Для того:

а) ПУН і зокрема сам Мельник повинні покинути терен Німеччини й Італії та осісти в невтральній Швайцарії;

б) створити окремий політичний центр, який розвинув би політичну акцію по стороні блоку західних аліянтів та кермував політроботою в разі перервання зв'язків, самостійно;

в) з українців у Франції, яких тоді насильно мобілізовано до польського легіону, створити український легіон, який боровся би проти большевиків у Фінляндії разом з аліянтським експедиційним корпусом.

3. Перевести чистку в ПУН від елементів непевних, здеморалізованих і винних у схибленні в роботі ПУН-у».

Проекти і вимоги, котрі Бандера і Тимчій висунули, Андрій Мельник як Голова ПУНу не сприйняв. Він відкидав можливість розгортання широкої збройної боротьби, партизансько-повстанчої акції в існуючій міжнародній ситуації, хоч би того дуже вимагало внутрішнє становище на рідних землях. Війна, мовляв, щойно розгоряється. Тож треба дочекатися пригожого моменту і включитися в боротьбу проти більшовизму. За той час треба розбудувати і зберігати свої сили. Навіть тоді, коли б ми мали втратити багато з існуючих сил і позицій через масове виселення західних земель, то не можна розпочинати повстанської боротьби за існуючої ситуації, бо цим можна втратити шанси і спроможність на боротьбу в пізнішій, пригожій ситуації. Німеччину трактуємо як нашого союзника і мусимо достосовувати свою боротьбу до розвитку міжнародних подій, бо той розвиток іде в корисному для нас напрямі, помимо тимчасового, тактичного порозуміння між Німеччиною і СРСР.

Андрій Мельник.

Так само А. Мельник відкинув пропозиції відносно акції у фінсько-радянській війні. Мовляв, це епізод, без більшого значення. Фінляндія далека від нас, і нам недоцільно на її

фронті витрачати свої сили, які треба зберігати на пізніше. Така акція втягнула би нас у небажані міжнародні комплікації, ми би увійшли у конфлікт з Німеччиною, яка змагає до припинення війни у Фінляндії. А нема виглядів, щоб західні союзники через справу Фінляндії входили у поважний воєнний конфлікт з СРСР.

План щодо постановки незалежної закордонної діяльності Андрій Мельник відкинув у головних моментах. Зокрема, визнав за непотрібне свій переїзд до іншої нейтральної країни і творення двох інших центрів в обох частинах світу, розрізаних західним фронтом. Мовляв, досі вдавалося ПУНові втримувати всюди зв'язок і безпосередньо кермувати діяльністю ОУН на трьох континентах з одного осередку, це пощастить і в дальшому розвиткові війни.

Крайовий Провідник Тимчій-Лопатинський і я, писав згодом Бандера, «їхали до Андрія Мельника, щоб йому як Голові ПУН-у запропонувати від революційного активу Організації такі прості проекти-вимоги, які а) устійнювали би твердо генеральну лінію революційно-визвольної боротьби і самостійницької політики серед бурі надходячих подій, б) поладнали б справи самого ПУН-у так, щоб він був гарантом реалізації такої концепції, і в) встановили б відповідну до пляну і до ситуації розстановку сил і керівництва. В обговореннях виявилося цілком виразно, що стоять проти себе два різні розуміння ситуації, дві протилежні концепції — пляни».

Поїздка С. Бандери і В. Тимчія на розмови з полковником А. Мельником закінчилася повною невдачею. Приїхавши з Італії до Кракова, вони мали ряд розмов з провідними членами ОУН, котрі тут перебували, і врешті скликали 10 лютого 1940 р. конференцію провідного активу, на якій однозначно констатували:

«1. Фактична керма Організації Українських Націоналістів за кордоном опинилася в руках людей, що зле сповняють завдання Проводу Української Націоналістичної Революції, не здійснюють її основних напрямів, нехтують націоналістичними методами праці, та обов'язуючи революціонерів засадами внутрішнього організаційного взаємовідношення і співпраці.

2) Провідний актив Організації Українських Націоналістів передовсім з рідних земель виступав перед головою Проводу Українських Націоналістів з ініціятивою зміни цього стану, щоби уможливлювати здійснювання націоналістично-революційних засад і методів, згідних з актуальними вимогами історичного моменту в цілій діяльності Організації.

3) Одначе всі зусилля перевести це звичайним організаційним порядком були безуспішні з причин неперебірчивих ходів тих людей, що, прикриваючись волею теперішнього Голови Проводу Українських Націоналістів, намагалися за всяку ціну вдержати владу, захоплену по смерті сл. п. полк. Евгена Коновальця.

4) Добро Української Націоналістичної Революції вимагає негайного і основного упорядкування тих справ і видвигнення такого проводу, щоб в цей переломний час відповів своїому завданню.

5) Тому на провідний актив Організації спадає відповідальність і обов'язок перебрати ініціятиву та рішення через те, що теперішній Провід Українських Націоналістів спланований деякими членами не вив'язується з перебраних на себе обов'язків і завдань.

6) Свідомі свойого обов'язку і історичної відповідальности за чистоту Національної ідеї у перемогу Української Національної Революції ми, Провідники і Члени Краєвих Екзекутив Організації Українських Націоналістів на Західних Українських землях і на українських землях під Німеччиною та провідний актив ОУН — згідно з волею тих націоналістичних кадрів, якими проводило, віддаємо керму Організації Українських Націоналістів в руки Степана Бандери і тих, яких він покличе.

7) Цей видвигнений нами Революційний Провід Організації Українських Націоналістів наділяємо правом та накладаємо на нього обов'язок керувати Українською Національною Революцією.

8) Ждемо рішення полк. Андрія Мельника, що він на дальше очолює нашу боротьбу».

До Революційного Проводу ОУН тоді були обрані: Степан Бандера — провідник, Дмитро Мирон-Орлик — крайовий провідник Західних Окраїнних українських земель у межах Генеральної Губернії, Роман Шухевич — референт зв'язку, Микола Лебедь-Рубан — організаційний референт, Степан Ленкавський-Залужний — пропагандивний референт, Дмитро Грицай-Перебийніс і Олекса Гасин-Лицар — військові референти, Микола Климишин-Недобитий — фінансовий референт, Іван Равлик-Марчак — референт служби безпеки, Іван Габрусевич-Джон Іртен — політичний референт, Ярослав Стецько — ідеологічний референт.

Крім того, Революційний Провід призначив Зеновія Матлу Тереновим Провідником на Австрію, Осипа Тюшку — на Німеччину тощо. А для того, щоб узгіднити справу крайових проводів, Володимир Тимчій-Лопатинський 12 лютого вирушив з кількома соратниками на західноукраїнські землі, що опинилися під більшовиками. При переході кордону вони зіткнулися із засідкою і, не бажаючи потрапити живими до рук ворога, всі підірвалися на гранатах.

Коли повідомлення про їхню загибель надійшло до Кракова, то РП призначив новим крайовим провідником на ЗУЗ Володимира Гриніва-Кремінського, котрий перейшов кордон 20 лютого 1940 року...

Володимир Гринів-Кремінський.

Невдовзі після створення Революційного Проводу з'являється його інструкція «Завдання ОУН», котрою детально регламентувалася підпільна діяльність українських націоналістів на території західних областей УРСР. Зокрема, у вступних зауваженнях наголошувалося, що основними завданнями організації в даний час є:

«1. Створення, а там, де вже є, перебудова і розширення української націоналістичної сітки;

2. Підготовка військових кадрів (підстаршин і старшин) української національної армії;

3. Забезпечення якомога більшості кількості зброї та інших засобів боротьби;

4. Ознайомлення з районом боротьби та роботи(терен, ворожі позиції, наші сили);

5. Намічення планів революційної акції на терені, планів підготовки революційної діяльності, планів технічного перевороту, планів організації сил в момент зриву (початку дій);

6. вирощування юних кадрів революціонерів, які будуть продовжувати боротьбу».

Зазначений документ передбачав посилення військової підготовки серед членів та прихильників ОУН з огляду на неминучість війни. При кожній організаційній одиниці передбачалося створити військову секцію, головним завданням якої мало бути: «а) військовий вишкіл всіх друзів (членів ОУН) в селі; б) забезпечення всіма доступними засобами якомога більшої кількості зброї та військового спорядження».

Щодо нагромадження останнього, то в інструкції підкреслювалося, що «в кожному селі повинні обов'язково бути: скорострільна зброя; 12—15 гвинтівок; 13—16 багнетів; військові намети; саперні лопатки; газові маски (протигази); набої, гранати (2 наступальні та 2 оборонні на кожну людину); ножі».

Завдяки цьому можна було б організувати в кожному населеному пункті загін як мінімум з 12 осіб, 3—5 таких загонів мали підпорядковуватися підрайонному комендантові, в розпорядження котрого, таким чином, переходило 40—70 осіб, озброєних легкою стрілецькою зброєю та одним важким кулеметом.

Очевидно, що цей документ потрапив до рук енкаведистів, які його інтерпретували таким чином: українські націоналісти з приходом Червоної армії розгорнули свою діяльність у таких напрямках:

«1. Створення повстанських формувань з української націоналістичної контрреволюції і підготовка збройного виступу проти Радянської влади навесні 1940 року.

2. Підготовка і здійснення терористичних актів проти партійно-радянських працівників.

3. Створення політичних бандформувань і влаштування бандитських нальотів на вперше організовані. колгоспи в області».

Таку концепцію подальшого розвитку націоналістичного руху енкаведисти будували на основі показань багатьох арештованих підпільників. Так, один з них, «М», показав, що від ОУН ним одержано завдання «придбати необхідну кількість зброї для членів організації, влаштовувати диверсії на залізничному транспорті і підготовляти терористичні акти проти працівників комуністичної партії і радянських органів».

До певної міри ці напрямки відповідають тим завданням, які були відомі оунівському активу. Так, на час більшовицької окупації Копичинецька ОУН мала основним своїм завданням:

а) залучення в організацію найбільш свідомих українських патріотів з метою їх підготовки до масових виступів, партизанської війни у випадку розв'язання війни Німеччиною чи Англією проти СРСР;

б) ведення антибільшовицької пропаганди серед населення з метою підготовки його до рішучих виступів у слушний час;

в) збір і магазинування зброї;

г) збір інформації про антинародну діяльність керівників місцевої влади та окремих громадян;

д) збір даних про дислокацію військових частин, наявність у них видів зброї, розташування складів;

е) збір даних про ворожу місцеву агентуру, «5-у колону»;

є) збір даних про польське підпілля Армії Крайової».

І ті, хто залишався в підпіллі, продовжували нелегку революційну роботу. У лютому 1940 року організаційний референт Крайової Екзекутиви ОУН на Західно-Українських землях Іван Максимів («Вечірній», «Ромб») разом з Степаном Ніклевичем навіть організували й провели в Коломиї тижневі курси, завданням яких була підготовка до повстанської боротьби.

Незважаючи на жахливий терор, не бракувало охочих ставати в ряди ОУН, з якою солідарно об'єдналося громадянство західноукраїнських областей як ще ніколи доти. Для потреб підпільників завжди були помешкання, харчі, гроші, люди спонтанно стежили за пересуванням агентів НКВД та його сексотів, остерігали одні одних.

Тож, крім здійснення винятково організаційних заходів у зв'язку з переходом до глибокого підпілля, оунівці розпочали й ідеологічну боротьбу проти нового режиму. З Німеччини, визнавали енкаведисти, «ОУНівський провід систематично посилає в УРСР своїх представників для допомоги в реорганізації ОУН, підготовці збройного повстання і переправляє через них до СРСР націоналістичну літературу.

Уся ця література просякнута антирадянським змістом, що закликає до безпощадної боротьби з більшовиками і викривляє політику партії і радянської влади з усіх винятково питань».

Українські націоналісти ведуть велику роботу, визнавав у січні 1940 року начальник Станіславського обласного управління НКВС Михайлов. Вони посилають у великій кількості людей для організації населення проти радянської влади, збирають інформацію про дислокацію військових частин, залізничних станцій, телеграфу тощо, місця проживання партійного активу.

Для того, аби провести операцію проти групи українських націоналістів у Жаб'ївському районі, за його ж словами, «було призупинено весь рух не тільки в м. Станіславі, але й і по свій області».

Виступаючи на першій Львівській обласній партконференції 24 квітня 1940 року, начальник облуправління НКВС Сергієнко визнавав, що організація українських націоналістів дуже активна. Вона «нараховує за собою роки бойових повстанських терористичних, диверсійних актів... тут організація розбита на так звані екзекутиви, потім ідуть керівники повітових організацій і закінчуються п'ятірками».

Як виявилося, тих братів-українців, долею яких так нібито опікувалася Москва, коли посилали свої збройні армади за Збруч, вона насправді добре боялася. Найбільше боялися російські більшовики та їхні послідовники в УРСР українського націоналістичного підпілля. З метою повної ліквідації його в новостворені західні області було надіслано спеціальні оперативно-чекістські групи НКВС СРСР. У Волинській області, наприклад, така спецгрупа активно працювала з 22 березня по 25 квітня 1940 року. В результаті агентурно-слідчих дій їй вдалося заарештувати одного з керівників підпільної ОУН на Волині Гайдука, який саме в цей час був перекинутий із-за Західного Бугу. Чекістам Рівненщини вдалося встановити, що на території області діє щонайменше 159 нелегалів-оунівців. Ще більше лякало більшовицьку владу те, що виявлені підпільники оточили себе симпатиками, котрі забезпечували їх продуктами, ховали в своїх помешканнях.

Тому чекісти вирішили через місцеве підпілля вийти також на зарубіжні націоналістичні центри, що їм частково вдалося завдяки використанню свого агента «Українця», котрий перейшов радянсько-німецький кордон і зумів увійти в довір'я до окремих керівників ОУН в Холмщині та Кракові.

Після цього удари більшовицьких каральних органів завдали непоправних втрат українському визвольному рухові: в другій половині 1940 року чекісти зліквідували Володимир-Волинський надрайонний провід, заарештували майже весь провід Устилузького району, втрати мали багато районних і станичних осередків ОУН. Це деморалізуюче впливало на підготовку до всенародного повстання проти нової влади, яку планували провідники українського підпілля. Незгоди, які виникли в Центральному Проводі ОУН, також негативно відбивалися на діяльності низових оунівських організацій, вони спричинилися до розгубленості серед частини підпільників.

Більшовицька влада вдавалася до найрізноманітніших засобів, аби придушити український спротив: одних заарештовували, засуджували на тривалі терміни позбавлення волі або розстрілювали, інших, хто викликав підозру, висилали з родинами в східні райони СРСР. Однак це не допомагало, скажімо, на Волині. Зрештою, вже підсумки виборів тут до так званих Українських Народних Зборів засвідчили: незважаючи на небачений досі терор, снують численні осередки доволі потужного спротиву комуністичному режимові, очолювані українськими націоналістами.

Володимир Робітницький.

Вже тоді визначну роль в організації підпілля на Рівненщині відіграв Володимир Робітницький, який не покинув рідний край, а взявся переорганізовувати ОУН на цих теренах. У березні 1940 року він нав'язує контакт з тодішнім провідником ОУН Північно-Західних земель Євгеном Климівим (Легендою), котрий пізніше передасть йому керівництво підпіллям у цьому терені.

Володимир Робітницький підніс його до такого рівня, що перевершував на той час і Галичину з її революційними традиціями. Як засвідчував сам Климів-Легенда, на теренах Волині й Полісся Володимир Робітницький «дуже скоро опановує ситуацію, розбудовує сітку, переводить ряд вишколів. Не було округи на Північно-Західних землях, а їх було 16, щоб він сам особисто не був і не переводив вишколів. А де він лише прийшов, там зачиналася справжня праця, боротьба, підготовка до зриву. Робітницький провів до 50 вишкільних курсів: ідеологічно-політичних, військових, організаційних. А на кожному було від 10—20 людей Волині й Полісся... Тих 1100 організованих одиниць ОУН на північно-Західних землях. Тих 30 юнацьких шкільних груп — це все його праця, чин його життя, чин вихованих і керованих ним друзів».

Євген Климів-Легенда.

У наказі Є. Климіва-Легенди згадується також і про 22 збройні сутички із чекістами, в яких довелося побувати Володимиреві Робітницькому, трагедію його родини, майже повністю розстріляної в більшовицькій тюрмі, однак він мужньо залишався на посту, щоб «творити українську організовану силу, готувати зрив». А коли в серпні 1940 пропонували йому відійти за кордон на лікування, він вийняв револьвер і сказав: «Застрілюся, а рідної землі і своїх хлопців не кину».

Такі кадри націоналістів були вишколені в кожному регіоні під більшовицькою займанщиною — готові до боротьби. Проте їхня енергія й порив не завжди знаходили підтримки в Проводі, зокрема, негативно відгукнувся Голова Проводу ОУН Андрій Мельник на створення Революційного Проводу. Під час розмови з Бандерою 5 квітня 1940 року він відмовився шукати компроміс з молодшою генерацією українських націоналістів щодо подальшої розбудови організації, вимагаючи безумовного підкорення в усіх діях Голові Проводу.

У своїй офіційній відповіді від 7 квітня 1940 року він звинуватив Бандеру та його соратників у присвоєнні ними компетенції Великого Збору українських націоналістів й узурпації влади, яка «належить Голові Проводу Українських Націоналістів». А далі додав на письмі: «Стверджуючи, що Ви, з яким я зв'язував свої надії, допустилися вчинків, спрямованих на виразну шкоду Організації Українських Націоналістів, я як Голова Проводу Українських Націоналістів і керівник Українського Націоналістичного Руху, ставлю Вас перед Головний Революційний Трибунал Організації Українських Націоналістів. Голова Головного Революційного Трибуналу повідомить Вас про місце й час сесії Трибуналу».

Українські націоналісти розпочинають взаємне поборювання, їхній шлях боротьби за незалежну власну державу відтепер роздвоюється. І молодші патріоти вирішують брати на себе відповідальність за ту довіру, яку висловлюють їм на рідних землях, бо саме вони з ними пов'язані безпосередньо й міцніше, ніж Провід, який перебуває у Римі.

Відтак Революційний провід ОУН, створений молодшою генерацією українських націоналістів на чолі з Степаном Бандерою, вирішив скликати в березні 1941 року в Кракові II-й Великий Збір, на якому обговорити нове міжнародне становище, яке склалося після початку широкомасштабної війни в Європі, перспективи очікуваного радянсько-німецького конфлікту й внутрішнє становище в організації.

До Кракова прибуло 68 представників, у тому числі 16 з українських земель під більшовицькою окупацією. Вони насамперед розробили програмові засади й політичні настанови Революційної ОУН, в яких стверджувалося, що «1. Одиноким шляхом до осягнення наших цілей є Українська Національна Революція в московській імперії — СССР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом «Свобода народам і людині».

2. Революційний засяг дії ОУН в зв'язку зі злученням земель України значно поширився.

3. ОУН змагатиме до опанування своїми впливами цілости суспільного життя. ОУН буде проводити свої акції на всіх теренах і всіх клітинах та установах суспільного життя».

Крім того, II-й Великий Збір підготував постанови з військового питання, виховно-

вишкільних і попагандивних напрямних. Важливою складовою нарад у Кракові було проаналізувати наслідки розколу в оунівському середовищі, добитися відновлення єдності через об'єднання навколо нового проводу на чолі з Степаном Бандерою, який склав присягу на вірність Україні.

У програмових постановах також наголошувалося для всієї спільноти, що «боротьба за силу й добро української нації є основою нашого світогляду. Всебічний розріст, сила, здоровєя й добробут українського народу — це наша найвища ціль. Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові вільне життя і всебічний розвиток усіх його сил. Тільки шляхом революційної боротьби з наїзниками здобуде український народ свою державу. Тільки справедливий, національний суспільний лад буде основою сили Української Держави й основою вільного життя українського народу».

З цих напрямних було зрозуміло, що ОУН, здобувши собі довір'я і симпатії широких мас, виступила як єдина реальна сила, яка кликала українців на боротьбу проти імперіалізмів, що зазіхали на наші землі, за побудову Української Самостійної Соборної Держави, за новий суспільний лад у світі під гаслом «Свобода народам і людині».

LIX. «ТАК ДОВГО НЕ СКЛАСТИ ЗБРОЇ…»

Втішаючись з того, що йому нібито вдалося ошукати Гітлера в 1939 році, Сталін розраховував на те, що подібне вдасться з цим союзником вчинити і в 1941. Зібравши до радянсько-німецького кордону майже всі наявні сили й підтягнувши необхідні тили, в Москві готувалися до чергового «визвольного походу» в Європу. Але ранок 22 червня 1941 року приніс кремлівським мрійникам несподіванку: гітлерівські війська зі своїми союзниками перейшли в наступ по всьому фронту від Балтики до Чорного моря. І котилися вони нестримно на схід, знищуючи чи захоплюючи як трофеї все те, що було приготовлено воювати проти них.

Гітлерівці не встигали тільки захопити той компартійний апарат, що скрізь встигав уникнути полону, бо першим тікав перед учорашніми союзниками з «дружньої сусідньої держави», як декламували на всіляких конференціях комуністичні ідеологічні працівники, а також енкаведистів, котрі порострілювали одразу ж безборонних політичних в'язнів по тюрмах і також давали драпака.

Паніка серед партноменклатури поширилася не тільки в прикордонних регіонах, а й на Наддніпрянщині, куди швидко наближалися передові підрозділи німецької армії. Більшовицька влада, яка готувалася воювати в Європі, не могла опам'ятатися від ударів танкових дивізій Гудеріана, який відшліфовував тактику свого «бліцкригу» на казанському полігоні якихось десяток років тому з люб'язного запрошення туди того ж таки Сталіна.

А той довго не міг опам'ятатися від того, що його «вірний» союзник Гітлер так майстерно розгадав кремлівські плани щодо походу на Захід. Своєрідний сталінський «бліцкриг» на приголомшливі бойові операції німецьких націонал-соціалістів задекларовано аж 29 червня, в якому у формі директиви Кремля наголошувалося на тому, щоб не тільки захищати «кожну п'ядь радянської землі», а й «при вимушеному відступі частин Червоної армії забрати залізничний рухомий склад, не залишати ворогу ні одного паровоза, ні одного вагона, не залишати супротивнику ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники повинні гнати худобу, хліб здавати міським органам під гарантійну розписку для вивезення його в тилові райони. Усе цінне майно, в тому числі кольорові метали, хліб і пальне, яке неможливо вивезти, повинне безумовно знищуватися».

Хто це мав робити — не вказувалося, як і не було зрозумілим, хто має «створювати нестерпні умови для ворога на кожному кроці і всіх його спільників, переслідувати і знищувати на кожному кроці, зривати всі їх заходи».

Це можна було робити далеко від лінії фронту, своєчасно заклавши вибухівку в Успенський собор Києво-Печерської лаври чи в старовинні будинки на Хрещатику в Києві, підірвавши задовго до підходу ворожих частин заводи в Кременчуку чи Дніпрогес у Запоріжжі. А у Львові в той день нікого з енкаведистів і партноменклатури вже не було й близько — владу збиралися перебирати українці, збройний відділ яких входить до міста ще перед нацистами. Той відділ, який відбув фаховий вишкіл на базі вермахту, але відмовився від присяги на вірність Гітлеру і Німеччині.

Тож з присягою рідному народові вояки українського батальйону «Нахтігаль», який самі його члени називали іменем полковника Євгена Коновальця, з'являються на німецько-радянському фронті 27 червня 1941 року біля Львова. А через два дні, перед входом до міста, Роман Шухевич суворо попередив своїх стрільців: «Не виконувати жодних наказів німців чи командирів інших частин, крім наказів наших частин». Потім додав: «Не беріть нічиєї крові на свої руки. Не допускайтеся жодних злочинів чи пімсти на наших ворогах, поляках чи жидах. Це не наша справа займатися тим».

І 29 червня його вояки першими входять до Львова, випереджаючи на кілька годин німців. О пів на сьому ранку Митрополит Андрей Шептицький уже прийняв делегацію куреня на чолі з сотником Шухевичем, після чого благословив вояків-націоналістів, котрі вишикувалися перед його резиденцією.

Коли ж до Львова прибули члени Революційного Проводу ОУН, то одразу ж узялися за організацію української влади. Ще до обіду вони зв'язалися з міським, обласним і крайовим проводами й відбули спільну нараду. На ній було констатовано, що наростає ворожа постава гітлерівців до відродження української державності, а тому з проголошенням відновлення Української Самостійної Соборної Держави не можна зволікати до вступу в Київ, оскільки німці можуть просто не допустити до цього. Їх треба поставити негайно перед доконаним фактом відновлення держави вже тут, у Львові. Тому вже вечором необхідно скликати репрезентативні збори громадянства, на яких проголосити відновлення держави.

Юрій Полянський.

Для проголошення Акта про відновлення Української держави було вибрано відомий у Львові будинок «Просвіти». Там після обіду 30 червня відбулися збори, на яких вибрано професора Юрія Полянського посадником міського управління, після чого він разом з члени вибраної міської Управи склав присягу на вірність Українській державі.

Тим часом почали сходитися до «Просвіти» покликані на Народні збори відомі громадяни, які почули в залі власноручно стверджений потім рукою Ярослава Стецька документ:

Львів, дня 30 черв. 1941 год. 21-а

Рішення ч. 1 Національних Зборів українців

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Евгена Коновальця вела в останніх десятиліття кровавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Ннаціональному Урядові, що створиться у столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з під московської окупації.

4. Українська Національно-революційна Армія, що твориме на українській землі, буде боротись дальше спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава! (Ярослав-Стецько — вр.) Провідник Національних Зборів.

Після того всі присутні під час проголошення Акта відспівали гімн «Ще не вмерла Україна». Митрополит Йосиф Сліпий, котрий першим узяв слово, передав привітання зборам від Андрея Шептицького. А отець Іван Гриньох виголосив його від українського вояцтва, зорганізованого в Дружинах Українських Націоналістів, та пояснив неприсутність командира Романа Шухевича, який саме в цей самий час був на похороні свого брата Юрія, котрого замордували більшовики.

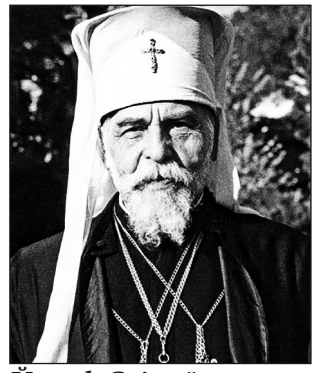

Йосиф Сліпий.

Потім до слова зголосився представник Крайового Проводу Іван Климів-Легенда, з'ясовуючи боротьбу ОУН в останньому часі і висловлюючи радість з приводу повного, всебічного кожногочасного підтримування широкими колами народу її дій. Він різко підкреслив, що ОУН так довго не складе зброї, доки не будуть прогнані з української землі всі її окупанти. За щойно проголошену відновлену державність вона стоятиме до загину всіма засобами, які належать до її диспозиції, і проти всіх, хто стане на шляху проти цього.

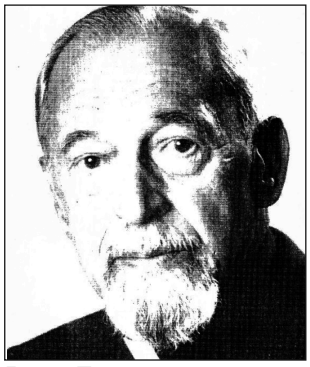

Іван Гриньох.

Після цих слів на сцені з'явилися представник німецького командування — майор контррозвідки Цур Айкен і капітан Кох. Вони відмовилися зайняти місця в президії як гості. Аби не дати гітлерівцям остаточно розібратися, що ж відбувається в приміщенні, учасник похідної групи Василь Кук прочитав пропозицію Революційної ОУН про призначення на посаду Голови Українського Державного Правління Ярослава Стецька.

Ярослав Стецько.

З огляду на те, що був зачитаний декрет № 1 про утво-

рення уряду, професор Кох вважав за необхідне за взаємною згодою з Цур Айкерном взяти слово для прояснення ситуації. Він чітко пояснив, що війська Адольфа Гітлера окупували країну і, беручи до уваги німецькі інтереси, найпершим завданням українців є збереження спокою і порядку і знову, не зволікаючи, приступити до праці. Зараз — війна, політикою ні в якому разі не можна займатися. Наказувати може тільки німецький вермахт. Велінням часу є робота і послушництво. Безпосередньо після того Стецько крикнув: «Хай живе Степан Бандера!».

Цур Айкерн і Кох відразу ж залишили зібрання, «подавши руку Полянському та іншим відомим учасникам зібрання, але не Стецькові». А він по завершенні зібрання попрямував до львівської радіостанції, де прочитав у прямий ефір Акт про відновлення Української держави.

Полікарп Сікорський.

Гітлерівці вороже зустріли цей документ. Однак у такій важкій ситуації його підтримав Митрополит Андрей Шептицький, котрий уже вранці 1 липня звернувся до українського народу зі своїм пастирським листом. Тоді ж делегація Революційного Проводу виїхала до Луцька, де був осідок православного єпископа Полікарпа Сікорського, щоб і він видав подібне послання. Іван Равлик поїхав до Варшави, де перебував президент Екзильного Уряду УНР Андрій Лівицький, з наміром запросити його до участі в державному будівництві чи принаймні проголосити відповідну заяву визнання і підтримки її.

Через три дні про події у Львові стало відомо і в Берліні. Начальник поліції безпеки під грифом «Таємна справа Райху!» повідомляв про спроби національно настроєних українців під керівництвом Бандери проголошенням Української республіки та створенням міліції поставити німецькі власті перед доконаним фактом. Далі зазначалося: Бандера, щоб утвердити себе як вождь українського визвольного руху, утворив Український Національний Комітет, при чому йому вдалося об'єднати майже всі емігрантські групи, які були протилежними по своїх світоглядових та політичних поглядах.

Уже 3 липня в Кракові гітлерівські власті покликали на допит Степана Бандеру та членів Українського Національного комітету, котрі видали від себе інформаційний бюлетень, у якому йшлося про події у Львові. Після тривалої розмови Бандера заявив: «Я ще раз хочу відзначити і пояснити, що із всіх наказів, які я віддав, я в жодному не покликався на погодження із будь-якою німецькою службовою інстанцією, а лише на мандат, який я отримав від українців. Розбудова і творення українського життя, в першу чергу, можливі через українців на території, де живуть українці, і це може, звичайно, лише тоді статися, коли до цього будуть залучені українські фактори. Я стою на тій точці зору, що поки що це може відбуватися лише в порозумінні з німцями».

Після цієї розмови Степана Бандеру вивозять до Берліна, а репресії падають і на Голову Українського Державного Правління Ярослава Стсцька. Коли замах на нього не вдався, гітлерівці 9 липня заарештовують його і також перевозять до своєї столиці.

Це остаточно розвіяло ілюзії бандерівців щодо Німеччини як можливого союзника, і вони відкрито протестують проти подібного ставлення нацистів, які сп'янілі від перших успіхів на східному фронті взагалі вже бачили себе повними господарями окупованих українських земель. Тож віднині бандерівці мали покладатися тільки на себе. І ті підготовчі акції, які здійснила революційна ОУН напередодні гітлерівського нападу на СРСР, давали можливість українським націоналістам перебирати владу в свої руки. На червень 1941 року організаційні осередки ОУН, скажімо, в Галичині та на Волині були вже настільки потужними, що після втечі більшовиків вони стали практично повними господарями мало не всіх населених пунктів цього краю. А підпільні оунівські загони в Коломиї, де було створено понад півтисячний військовий відділ, прийнявши угорських наїзників за більшовиків, навіть звели бій проти них. Очолювали цей виступ окружний провідник ОУН Василь Мельничук («Чумак»), його заступник Роман Сельський («Мундзьо») та пізніший керівник Коломийської старшинської школи ОУН Мирослав Харкевич («Степан»).

Василь Мельничук.

Роман Сельський.

Подібні ситуації виникали і в багатьох інших населених пунктах Західної України. На Старосамбірщині ядром збройного спротиву більшовицькій владі в перший день війни стала група з 12 підпільників ОУН, котрі по кілька місяців перед тим переховувалися в навколишніх лісах. Один з них — Головчак — перебував на нелегальному становищі півтора року, Ярема — дев'ять місяців.

Незважаючи на важкі умови існування (щодня треба було міняти місце побуту), ці люди зуміли організувати творчу підпільну працю, агітуючи селян проти окупаційної влади, утверджуючи сподівання на неминуче визволення від більшовицької окупації.

Ще до нападу Гітлера на СРСР вони зуміли придбати 7 рушниць, за допомогою яких їм вдалося відстрілятися від облави енкаведистів. 24 червня підпільники відігнали вогнем відділ НКВД, який приїхав до Волі Коблянської на каральну акцію. А 29 червня загін націоналістів, у якому вже нараховувалося близько 70 повстанців, допомагав встановлювати в Старому Самборі українську владу.

Мирослав Харкевич.

Уже 3 липня в селах східної Підгаєччини вивісили синьожовті прапори і закликали людей допомагати роззброювати більшовиків. Мешканці Михайлівки, організовані підпільниками ОУН Михайлом Гоєм, Ярославом та Іваном Комаринськими, роззброїли 18 деморалізованих червоноармійців, узяли багато зброї, між іншим і кілька кулеметів.

Станом на 22 липня Українську державність було проголошено на всіх українських землях, звільнених від московської окупації, в тому числі в Житомирській й у частині Київської областей на основі рішення ОУН.

Станіславську область майже повністю зайняли мадярські війська, які проголошенню Української державності не робили ніяких перешкод. Румунські війська, які увійшли в Чернівецьку область й частину деяких галицьких повітів (Залішики, Снятин), поставилися від самого початку ворожо до української державності та почали переслідувати, а далі ліквідовували українське життя. Нищили українські прапори, розганяли українські установи, арештували українських діячів. Українцям-галичанам, до речі, наказали негайно опустити територію Чернівецької області.

Інші області були зайняті німецькими військами і подекуди словаками. На тих теренах проголошення Української державності не зустріло перешкод.

Сільські й міські управи на вказану дату вже було організовано в таких областях: Станіславівської, Тернопільської, Львівської, Дрогобицької, Рівненської, Волинської, Житомирської і частинно на Київщині.

В цих областях організовано в усіх районних пунктах за схемою більшовицького адміністративно-територіального поділу) українські районні управи.

Обласні управи вже діяли в Станіславові, Тернополі, Львові, Житомирі, Рівному, Луцьку. В стадії організації перебувала обласна управа в Дрогобичі.

Обласні управи в Тернополі, Станіславові, Луцьку, Житомирі фактично були затверджені німецькими військовими чинниками й працювали в порозумінні з ними. А такі обласні управи, як Рівне й Львів ще не зв'язалися на той час з військовими, хоч насправді роботу вели й залишалися в контакті з округами й районами.

Окружні управи, що в більшості відповідали давнім повітам, на початку третьої декади липня організовано було на терені майже усіх західних областей.

Повідомлення з місць свідчили, що українське населення беззастережно стало на бік ОУН і організованої нею державної адміністрації, висловлюючи в масових всенародних маніфестаціях послух і довір'я українській владі і Крайовому Урядові та його Голові Ярославу Стецькові.

Мельниківці зуміли створити свою мережу та районну управу в Рогатинському повіті, але згодом районна управа в більшості вже були під впливом ОУН(б). А 21 липня на засідання Ради Сеньйорів прибув представник мельниківців Гнатевич, складаючи заяву, що група, до якої він належить, вважає необхідним і доцільним забути всі дотеперішні суперечки, припинити внутрішньо-політичну боротьбу та створити діловий Комітет, в якому могли б співпрацювати всі українці доброї волі без огляду на свою попередню політичну діяльність та програмово-політичну різницю.

Рада Сеньйорів постановила супроти того збільшити свій склад через кооптацію представників бандерівської організації й групи мельниківців та переіменувати себе в Українську Національну Раду.

Узявши до своїх рук владу, українські управи (сільські, міські, районні, окружні, обласні) провели велику роботу щодо наведення порядку, в урухомленні й відбудові по містах підприємств публічного користування, в організації торгівлі й відбудові

промисловості. Безумовно, результати роботи були б далеко більші, якби з боку німецьких військових чинників робота управ не зустрічала перешкод.

Нагальною справою було впорядкування земельного питання в зв'язку з настроями селян негайно ліквідувати й за всяку ціну колгоспи. В більшості випадків селяни самі робили це, розподіляючи масиви колгоспної землі поміж собою. Це особливо проявлялося на східних українських землях, де селяни бажали негайно ліквідувати колгоспи, і всякі розмови чи натяки про те, що вони будуть ліквідовані пізніше, з уваги на потребу планової розв'язки тієї проблеми й упорядкування законним шляхом, приймали з великим недовір'ям і трактували як заповідь замаскованої політики, скерованої на шкоду українського селянства, Націоналісти, які знайшлися на східних землях, у тому питанні кидали клич негайної ліквідації колгоспів і тим захопили українських селян та поєднали їх беззастережно до своєї акції.

За Збручем українські націоналісти також виступили ініціаторами відновлення УССД. За їхньою безпосередньою участю на той час Українську державність проголошено було на теренах Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей, звільнених від більшовиків. Там теж організовувалася місцева адміністрація.

Необхідно наголосити, що проголошення Акта відновлення Української Держави було гаряче зустрінуто в широких колах українського громадянства, скрізь відбувалися масові святкові маніфестації. Так, 27 липня 1941 року на площі Старого Замку в Рівному відбулося Свято Української державності, а потім величава маніфестація, на якій було присутніх 10 тисяч людей із Рівного і сімох районів колишнього Рівненського повіту (Корець, Гоща, Межиріччя, Олександрія, Клевань, Рівне, Тучин), а також численні делегації від населення Полісся (Костопільщина і Дераж не). Осередком Свята був Перший Курінь Українського Війська імені Холодного Яру.

Усі райони прийшли зорганізовано з оркестрами, прапорами й написами: «Хай живе наш Вождь Бандера», «Боремося за державу Володимира Великого», «Хай живе Одна Нероздільна Українська Держава».

Під час Свята співав гарно хор із села Городна на переміну з трубними оркестрами, яких було на Святі аж вісім.

На Святі проголошено всім святочно, що революційним порядком повстав Перший Курінь Українського Війська ім. Холодного Яру. Він склав присягу, а разом з ним — всі зібрані. Посвячено прапори: Національний, прапор Куріня (синьо-жовтий) — на одній стороні є тризуб, а на другій напис: «Воля Україні або смерть». Його вишивали підпільники ОУН Рівненської округи, якими керував друг Остап. Від підпільних вийшла ініціатива творити курінь, і вони передали куріневі свій прапор. Під ним вони звели ряд боїв проти чекістів. І тепер передали свій прапор першому Куріневі Українського Війська, щоб продовжував самостійницьку боротьбу.

Подібні масові маніфестації відбувалися скрізь на західноукраїнських землях. Наприклад, як свідчив звіт одного з референтів ОУН від 22 липня 1941 року, у північно-західному регіоні близько 80 відсотків населення прихильно поставилося до діяльності українських націоналістів, а їхні ряди тут нараховували на той час уже 7 тисяч членів.

Щоправда, тут виникали й інші збройні формування, які мали завдання бути в обороні прав рідного народу. «Найбідніша вітка України, — писав отаман Тарас Бульба-Боровець, — багнисте Полісся, яке довгими віками спало летаргічним сном, — пробудилося до свого славного життя. А цього доказом є наша рідна «Поліська Січ» з її високопатріотичним духом і глибоко національною свідомістю. Пролита нашими січовиками свята геройська кров в обороні своєї рідної землі і нещасного пограбованого населення — це історичний документ, що ми живемо, і доказ, що будемо далі жити».

Тарас Бульба-Боровець.

Так, великими жертвами заплатила Волинь, як і Бесарабія, Галичина, Північна Буковина й Берестейщина, за пізнання в 1939—1941 роках правди про «національну за формою» і «соціалістичну за змістом» УРСР. Виявилося, що це була та «українська» республіка, де українців першими брали на допит, по тюрмах катували, розстрілювали, висилали до Сибіру... Це була та «українська» республіка, де, за словами тих, хто пожив у ній неповних два роки, «на чолі з росіянином Хрущовим представники інших «братніх» народів обсіли всі уряди, заполонили своїми «творами» українську культуру, поезію, науку, мистецтво. Це та «українська» республіка, де було вимордувано або морально знищено правдивих носіїв українського духу, національної творчості, а замість них виховано отих «непомнящих родства» коваленків-блейвасів, котрих послали на західні терени знищувати свідому молодь, випікаючи гарячим залізом її національне почуття й витворюючи з неї сліпих рабів московської комуни.

За Збручем Революційний Провід мав застосовувати інші підходи для опанування масами і територією. Скажімо, на Житомирщині, Поділлі люди сподівалися, що зміна більшовицької влади (якою б вона не була!) буде єдиним розв'язнням тієї ситуації, яка склалася під час панування комуністичної системи. Мали насамперед надію, що, нарешті, закінчаться арешти, мордування й вивезення до Сибіру так званих «ворогів народу».

Оунівці мали не лише справдити ці їхні сподівання, але й освідомити українською державницькою ідеологією. Насамперед треба було пронизати нею селянську верству, яку двадцять років перемелювали в кривавих жорнах більшовицької системи. З огляду на це Революційний Провід визначив за необхідне перед вступом на українські землі на схід від Збруча підготувати спеціальну інструкцію для поширення серед селян. Зокрема, український хлібороб мусив знати, що лише своя держава віддасть йому землю у вічну законну власність; що тільки в своїй державі він буде вільним, справжнім господарем на своїй землі; що замало мати землю, треба ще й мати свою владу, бо тільки тоді селянська праця не пропаде; оскільки Україна на загал селянська країна, то вона буде побудована так, як українські селяни собі забажають.

А нести слово правди ОУН мали члени похідних груп. Це були ті, що в новій ситуації перші мали змогу нав'язати тісніші зв'язки з українськими самостійницькими

силами на Наддніпрянщині та підготувати грунт під єдиний соборницький державотворчий чин українського народу. Це вони поривали українські маси там до радісних маніфестацій на честь Акта відновлення Української Держави, це вони клали основи під майбутній справедливий суспільний лад в Україні, розділяючи колгоспи, не допускаючи до ексцесів, грабунків та надужить, це вони давали народові можливість збагнути справжню благодать справді рідної влади.

Це справді були одержимі люди, бо обставини, які їх чекали на сході, були зовсім не такими, як на теренах Галичини, Волині чи Берестейщини. Націоналізація, а точніше одержавлення землі, заводів, і взагалі матеріальних багатств в УРСР дали в своєму висліді новий соціальний уклад. Появляється власник-держава, «народ» за більшовицькою пропагандою і наємна сила трудящі.

У величезній забудові радгоспів, МТС, заводів, державних установ, відчувалося стремління державного апарату втриматись за всяку ціну на даній керівній роботі або піти вище. Ця боротьба між цими обома силами була суттю економічного життя Радянського Союзу, тому матеріальне багатство, його накопичення шукати треба було в державних установах, а не в народі.

Похідні групи кадрів ОУН в прискореному темпі повинні були опанувати організаційно і пропагандивно СУЗ та створити і використати там усі можливі обставини для побудови української державності. Групи були організовані головним чином в еміграції і посилались нелегально чи півлегально, використовуючи дійсні чи фальшиві німецькі документи. У Галичині й на Волині вони були частково переорганізовані і доповнені. З Буковини вислано окрему групу, що прибула на Вінничину і там залишилась.

Групи були поділені на краї і області, просувались за лінією фронту, вели по селах і містах широку самостійницьку пропаганду, підшукуючи на СУЗ організаційні кадри. Прибувши на призначені місця займались організацією адміністрації, а найперше побудовою організаційної мережі з місцевого елементу. Кадри на місцях жили легально, працюючи в установах, або нелегально. Групи добиралися до місця призначення пішком, велосипедом, кіно, підводами, машинами, поїздами, в основному використано підводи. Організовано, обминаючи великі міста і німецькі поліційні центри, групи дійшли до лінії Дніпра.

Німці спочатку не звертали уваги на похідні групи, по суті не знаючи про їх існування і мету, коли ж усвідомили собі їх роботу, почалися арешти, розстріли, а в пресі — пропаганда проти самостійності. Але започаткована похідними групами акція вже мала успіх. Кадри осягнули всі українські етнографічні терени і почали роботу.

Через десятки років можна стверджувати, що ідея «похідних груп — одне з найсміливіших потягнень ОУН, її автора кваліфікує як революціонера високого класу». Це й справді був прояв організаційного генія українського народу. Появившись на СУЗ як протибільшовицька сила, ОУН звернула на себе увагу широкого загалу громадянства. До ОУН пристали всі, хто був проти більшовизму і його ладу. Тут були члени всіх політугруповань (петлюрівці, СВУ, гетьманці), церкви, переслідувані більшовиками, репресовані), широкі і селянські маси (ОУН проти колгоспів).

На ОУН звернула увагу розгублена крахом більшовизму молодь. До ОУН хотіли і приставали всі шкурницькі елементи, думаючи, що поява ОУН дозволена німцями і що зв'язок і співпраця з нею дасть матеріальні користі. Окремо заінтересувались ОУН як ворожою силою комуністи.

У загальному на початках походу (літо 1941) ОУН в очах громадянства СУЗ і навіть в уяві низового членства виступала як українсько-самостійницька сила, що знайшла чи шукає союзу з німцями в боротьбі з більшовизмом. Дуже мала кількість громадян СУЗ знала про дійсне самостійницьке революційне наставлення ОУН та її неминучість зудару з гітлерівською Німеччиною.

Несподівана поява ОУН і її діяльність витворювала враження легальності серед посторонніх, члени ж, що прийшли із ЗУЗ, довгий час зуміли вдержатись у легальному становищі, працюючи в адміністрації, господарці, поліції, що тільки потверджувала цей факт. А втриматись на легальному становищі до певної міри дозволяла німецька незорієнтованість і недооцінювання ОУН.

Маючи такі відповідальні завдання, члени похідних груп ОУН насамперед повинні були організовувати українську владу. Коли, наприклад, похідна група націоналістів на чолі з Гонтою прийшла до Вчорайшого на Житомирщині 26 липня 1941 року, то на зборах селян, де прогошувалася самостійність України, одночасно обиралося і керівництво районної управи, що підтримувалося населенням. А дивуватися цьому не треба було: села цього району дали велику кількість вояків в армію Петлюри в 1918—1920 роках: Вчорайше — 120, Бистріївка — 60, Ярославка — 60, Крилівка — 14. У Верхівні 70 осіб, котрі були у війську УНР, розстріляли більшовики.

Але так було до 15 вересня 1941 року. Після того, не добившись від Степана Бандери та його соратників відкликання Акта про відновлення Української держави, й побоюючись повторного проголошення його вже в Києві, який мав упасти з дня на день, гітлерівці перейшли до репресій проти українських націоналістів, розпустивши повсюдно їхні органи влади. І вони змушені були перейти в підпілля, звідки продовжуватимуть боротьбу.

LX. ЯК ГІТЛЕР ДОПОМІГ ПОЛЮБИТИ СТАЛІНА

Проголошені 29 червня 1941 року директиви сталінського «бліцкригу» на знищення всіх матеріальних цінностей перед приходом гітлерівців, на щастя, не були вповні виконані, бо інакше десятки мільйонів українців, яких Москва кидала на поталу своїм учорашнім союзникам, могли б повільно вимирати з голоду. Адже в організованому порядку з відповідним забезпеченням у дорозі вивозилися тільки родини компартійної номенклатури, шлях на схід лежав колективам промислових підприємств, які могли б випускати там оборонну продукцію, а також евакуації підлягала творча еліта, котра була під підозрою щодо лояльності з огляду на двадцятирічну «співпрацю».

Переселення людей у тил країни.

А вже після проходження цих «літерних» поїздів у Києві було підірвано всі чотири мости через Дніпро — їх висаджували в повітря якраз у той момент, коли ними відступали червоноармійські підрозділи. Тож кияни стали тоді свідками жахливих сцен, коли під уламками гинули люди у військовій формі. А в Запоріжжі під час підриву греблі Дніпрогесу постраждали не тільки радянські бійці, а й жителі прилеглих населених пунктів, яких змивала величезна хвиля води.

Особливо постраждав від виконання сталінської директиви Донбас. У Єнакієвому, наприклад, три дні без перерви місто трясло від вибухів. Всі навколишні копальні, навіть невеличкі підприємства, фабрики, залізниця, греблі, мости, як і палац культури, перетворилися в руїни, на яких продовжувалися пожежі. Населення поховалося, хто куди міг. А коли з міста втекли представники більшовицької влади, почалися грабунки крамниць, складів, а потім і приватних помешкань. На вулицю було страшно показатися. Здавалося, що місто вимерло.

У тій ситуації кілька відважних та енергійних місцевих українців — Діденко, Самійленко, Пархоменко, Горпиненко та інші кинулися до праці. Під гарматні вибухи, що долітали з недалекого фронту, майстер Самійленко направляв ушкоджену більшовиками електростанцію, електротехнік Пархомеико в той самий час припасовував до міської криниці насоси, архітектор Горпиненко зібрав робітників і взявся очищувати вулиці й лагодити будинки. Українці — пекарі, мулярі, теслі — почали приводити до порядку пекарні.

Тож невипадково головою міської управи затвердили Леоніда Діденка, — треба було якомога швидше дати уцілілим мешканцям воду, хліб, опалення, світло тощо. Тому в перший день урядування нової управи в місті запрацювала електростанція, на другий — млини, а на третій — з'явилася вода, потім хліб, відкрилася амбулаторія,

друкарня... А далі відновилася діяльність підприємств, організувалося шкільництво, культурне життя, торгівля.

Така ситуація складалася скрізь в українських містах і селах: після втечі більшовиків, ще до приходу німецького війська, українці з власної ініціативи бралися відновлювати життя в зруйнованих населених пунктах. Вони гасили пожежі, припиняли грабунки, що їх звично переводило міське шумовиння, очищували вулиці, направляли водогони — взагалі відновляли сякий-такий лад.

Окупаційна влада в сільській місцевості одразу ж видала накази, які передбачали негайно приступити до завершення збирання врожаю. У містах усе населення від 14 до 60 років повинно бути зареєструватися стосовно працездатності й працевлаштування. Від цього обов'язку звільнялися всі урядовці й працівники в державших, самоуправних і суспільних установах, а також зареєстровані в приватних підприємствах і закладах; непрацездатні і хворі, що перейшли через лікарську комісію, та особи, що ведуть домашню господарку.

Безробітні чоловіки й жінки мали використовуватися на будівництві доріг, для знесення розбитих і зруйнованих шд час війни будинків, парканів, для наведення порядку й чистоти в громадах, районах і містах, а також для збирання залишеного військового майна, а також для поліпшення загального вигляду сіл і міст. Виконання згаданих робіт було обов'язком кожного громадянина. Вози, коні й усе необхідне для прокладання шляхів у районах і громадах бралися на місці.

Розпорядженнями окремих окружних комісарів відновлювалася діяльність товариств «Просвіта», що вносило значне пожвавлення у громадське життя через створення читалень, театрів, хорів тощо й оздоровлювало його. І це було природним явищем, оскільки, як підмітив один з провідників похідних відділів ОУН у липні 1941, на Київщині «у тій хатині, у кожній без виїмку, святі образи й вишивані рушники, переважно дуже довгі. У селян ще є і видно часто вишивані сорочки давнішого походження... На загал село київське — прекрасний елемент, здорова душа», а люди «так само, як і всюди інде, відносяться до нас незвичайно прихильно, просто одягають нас, допитуються, помагають, харчують чим можуть (самі ледве животіють, бо нема ніяких запасів й нема млина). Свідомість доволі висока, хоча ще є помітний страх перед поворотом більшовиків...».

Затребуваними в східних районах СРСР виявилися й українські селяни, щоб забезпечувати фронт і тил продовольством. Щоправда, для них класних вагонів з пайками не виділялося — тисячі кілометрів бездоріжжя вони мали подолати пішки, підганяючи величез-

Евакуація на схід худоби.

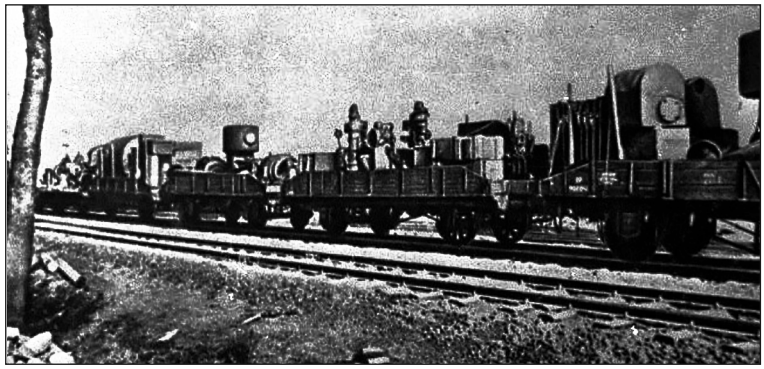

Вивезення промислового устаткування углиб СРСР.

ні маси різної худоби, яку гнали поперед себе в незвідане. Тож картина пожарищ і чорного неба, яка стояла на українських землях над лінією фронту, доповнювалася суцільним маревом сірого пилу, який висів над евакуйованою ось таким чином сільською людністю.

Перевезеним у Поволжя, на Урал і Сибір промисловим гігантам з України доводилося прямо з коліс включатися у виробництво необхідної фронту продукції. Особливо відзначилися металурги Маріуполя, що невдовзі після перебазування до Магнітогорська вже могли виплавляти броню, на яку розраховували в першу чергу танкобудівники. А первинний процес забезпечували шахтарі Донбасу і гірники Криворіжжя, які опановували видобуток вугілля і залізної руди в нових умовах. Скажімо, криворізький вибійник Олексій Семиволос нарубав за роки війни руди стільки, що з неї можна було виплавити броні для 700 танків.

Микола Духов.

Основний центр радянського танкобудування тепер було переміщено на Урал, де в цехах Челябінського тракторного колективом Кіровського заводу з Ленінграда розгорнулося масове виробництво важких танків КВ, конструкцію якого в передвоєнний час запропонував уродженець Полтавщини Микола Духов, а двигуни — харківські машинобудівники. Найбільший танкобудівний завод СРСР напередодні Другої світової, який утаємничувався в Харкові як паровозобудівний, був евакуйований у жовтні 1941 до Нижнього Тагіла на територію Уральського вагонобудівного підприємства, де мали розгорнути виробництво бойової машини Т-34, над якою працювали в Україні понад 10 років.

Ісаак Зальцман.

З привезених з Харкова комплектуючих уже в листопаді 1941 року в Нижньому Тагілі було випущено 20 танків, але в наступні два місяці фронт не одержав жодної бойової машини. Це викликало надзвичайну тривогу з боку військових і Верховного головнокомандування: Сталін розпорядився віддати під трибунал директора харківського заводу Юрія Максарьова, а очолити цей колектив на новому місці доручив директору челябінського тракторного Ісааку Зальцману, уродженцю Томашполя Вінницької області, який за органі-

зацію виробництва танків і гармат у блокадному Ленінграді був відзначений першою зіркою Героя Соціалістичної Праці в роки війни. Перед ним було поставлено завдання: за чотири місяці харківський завод має довести випуск Т-34 до 20 на добу, незважаючи на ті колосальні труднощі, які постали перед колективом з облаштуванням на новому місці, браком необхідного устаткування, несвоєчасним підвезенням відповідної сировини та незадовільним рівнем продовольчого забезпечення танкобудівників.

Усе це було подолано — через чотири місяці харків'яни на виробничих потужностях Уралвагонзаводу випускали по 25 танків на добу, які негайно ж відправлялися на фронт. Після цього Сталін доручив Зальцману перенести такі методи організації танкового виробництва на найбільший завод Свердловська — Уралмаш, а коли там в надзвичайно стислі терміни налагодили випуск Т-34, то з липня 1942 року призначив уродженця Томашполя наркомом танкової промисловості СРСР. Нове завдання полягало в тому, щоб довести добовий випуск танків різних типів до ста — цього було достатньо, щоб перемогти у протистоянні з броньованими армадами гітлерівців. Через рік, напередодні Курської битви, танкові заводи Челябінська, Нижнього Тагіла, Свердловська, Сталінграда, Омська, Горького вийшли на цей графік. Він підтримувався і завдяки харківським машинобудівникам, які розмістили виробництво перших у світі танкових дизельних двигунів, крім Челябінська, ще й на Алтаї.

Такими темпами українці випускали й іншу необхідну оборонну продукцію — літаки, гармати, боєприпаси. Значній кількості з них після закінчення війни не дозволять повернутися на батьківщину, а змусять продовжувати індустріалізацію східних районів СРСР, де вони розчиняться на величезних просторах «русского мира».

Це саме стосуватиметься і тих колгоспників, які будуть евакуйовані до Поволжя й Казахстану. Чоловіків заберуть на фронт, а їхні місця на тракторах, комбайнах, біля худоби займуть жінки й підлітки. Вирощений ними хліб піде у фонд оборони, що буде розцінюватися нарівні з працею робітників оборонних заводів.

Але від українських переселенців у Поволжя в роки війни вийде почин, що підніме ентузіазм допомогти фронту власними заощадженнями, які в той час не могли бути матеріалізованими через карткову систему. Уродженець полтавського села Сербинівка Ферапонт Головатий у грудні 1942 року приніс директору Саратовського авіаційного заводу виручені від продажу меду та домашньої худоби 100 тисяч рублів на побудову літака Як-3, який буде передано на Сталінградський фронт. Коли за два роки ця бойова машина вичерпає ресурс експлуатації, Головатий внесе кошти на побудову другого літака, на якому льотчик Борис Єрьомін буде воювати і в берлінському небі.

Ферапонт Головатий.

Ця українська жертовність покладе початок свого роду волонтерського руху за побудову цілих ескадриль, танкових колон, іменних гармат, інших видів зброї. До неї втягнуться найширші маси в різних куточках СРСР.

Москва згадала про українських учених (вони перебували в Уфі під контролем біль-

шовицьких спецслужб), коли необхідно було затаврувати українську діаспору, котра доносила до всього світу правду про життя в УРСР й 1943 року вимагала в Канаді добиватися відновлення в повоєнному світі незалежної Української держави. Тодішній керівник УРСР Микита Хрущов негайно відреагував на це звернення, організувавши у відповідь редаговані особисто Сталіним виступи в радянській і прорадянській пресі в Канаді академіка Олександра Богомольця й поета Павла Тичини, котрі таврували «українських буржуазних націоналістів» за те, що навіть посміли поставити під сумнів «щасливе життя» в радянській Україні. Останній, зокрема, запитував: «Як же сміють виступати від імені України ті, кого давно сама вона не визнавала синами своїми? Хто їм вручив долю нашого народу? Хто?».

А ще радянська пропаганда, коли гітлерівці дійшли до Волги, доручала українським письменникам і науковцям писати з тилу листи до кубанського козацтва з нагадуванням про їхнє українське походження — мовляв, згадайте бойові традиції запорозького козацтва, піднімайтеся на боротьбу проти нацизму.

Інша ситуація складалася під гітлерівською окупацією власне в УРСР, яка була розшматована новітніми окупантами: Галичина відійшла до Генеральної губернії, Північна Буковина й Південна Бесарабія — до Румунії, а вся інша територія з майбутнім продовженням аж до Волги була віднесена до райхскомісаріату Україна, до якого долучалась і Берестейщина. Там, де похідні групи ОУН мали вплив, швидко відновлювалося національне життя. Оскільки українізація апарату, наприклад, харківської влади, як і інших сфер життя наштовхувалася на значні перешкоди, а іноді й бойкот, 9 березня 1942 року керівники управи підписали спеціальне звернення до працівників установ міста: «З великим соромом для всіх та з цілком зрозумілим гнівом українського людства трапляється чути по деяких установах, навіть в районних управах, розмови російською мовою з боку урядовців, які нібито соромляться своєї рідної мови... Це неприпустимо, цього не мусить бути. Тому наказую категорично заборонити надалі будь-кому з урядовців розмову російською мовою в службовий час в установі».

Очевидно, такі заходи мали позитивні наслідки, оскільки в Харкові, ділився селянин з округи в 1943 році, «зовсім інші порядки, як були при комуністах: куди я не ходив, скрізь говорять по-нашому, по конторах привітно мене зустрічали, сиділи без шапок за столами, не відчувалося презирства до мене, селянина. Там, де я ночував, мені сказали, що всім керує якийсь юрист із наших — Доленко».

Так, українське населення зустрічало гітлерівців хлібом і сіллю, бо сподівалося, що це прийшли визволителі з-під комуністичного ярма. І тисячі радянських бійців хапали розкидані з німецьких літаків листівки із закликом складати зброю — і здавалися в полон. Але коли їх зганяли посеред поля десятками тисяч й огороджували колючим дротом, і вони під голим небом, дощем, а потім і снігом вимирали від голоду й пошестей, то віра в нових господарів Європи швидко розвіялася. Відтак полонені, яким вдавалося втекти з таких польових концтаборів, уже не йшли реєструватися до органів окупаційної влади, а ховалися по лісах.

Недоїдання, жахливий санітарний стан, знущання таборової поліції призвели до масової смертності й серед військовополонених українців, котрих гітлерівці розміс-

тили в концтаборах Генеральної Губернії. Так, у Кєльцах, де перебувало 2300 українців, тільки за один день їх померло 80. Це було «правдиве дантійське пекло, піднесене тільки до модерної потенції чистого бестіянства».

І якщо за покликом більшовицької влади не з'явилося партизанських загонів,* які не давали б спокою новим завойовникам, — призначені до них в останній момент більшовицькою владою комуністи поховалися, а багато з них змушені були зареєструватися в німецьких окупаційних органах, оскільки від цього залежало матеріальне існування їхніх родин — то відтепер населення стало відвертатися від нової влади.

Кость Смовський.

Особливо цей процес посилився після відвертого пограбування громадських комор у рахунок поставок для гітлерівської армії. Свідок тих подій, генерал Армії УНР Кость Смовський писав: «Тилова армія, а пізніше німецька адміністрація почали грабувати і так бідне українське населення. З колхозів і від населення забирали збіжжя, корів, коней, свиней, дріб, а також полотно, килими власного виробу. Все це автоколонами відправляли на залізничні станції, а далі — до Німеччини. Навіть забирали матерів від малих дітей. Матір вивозили, а дітей лишали в селі, щоб село ними опікувалося.

Населення почало втікати в ліси і долучатись до партизанських відділів, бо іншого виходу не було. Коли ж німці приїздили і не заставали там нікого, то село з усіх боків запалювали. Почались арешти всіх свідомих українців і розстріли їх по в'язницях. На північній Україні: Чернігівщина, Волинь, Полісся всі ліси були переповнені партизанськими відділами національно-українськими, а також большевицькими. Всі жиди, якщо пощастило урятуватися від смерті, перебували в цих останніх».

Справді, найбільший удар упав на єврейське населення, яке пробували рятувати українці, незважаючи на загрозу смертної кари. Першими відмовилися від участі в цих злочинних акціях провідники «Поліської Січі», яка була створена Тарасом Бульбою-Боровцем. На знак протесту проти намірів залучити цю українську збройну силу до розстрілів єврейського населення в Олевську, її командування напередодні розпустило січовиків. А сам отаман, виїжджаючи на Рівненщину, забрав з собою врятовану єврейську дівчинку. До речі, родина Романа Шухевича переховувала іншу єврейську дитину — Ірину Райхенберг…

---

* Як свідчать документи таємних архівів, у багатьох районах УРСР у 1941—1942 роках дійового більшовицького підпілля не було організовано, оскільки відповідальні за цю справу дезертирували. Так, перші секретарі Лубенського, Зіньківського і Хорольського райкомів КП (б) У Полтавської області замість того, щоб створювати партизанські загони для боротьби з гітлерівцями, як це вони зобов'язалися, кинули їх.

Подібне було й в інших областях. Наприклад, зі створених підпільних райкомів КП(б)У у Миколаївській області троє секретарів втекло: з Варварівського, Березанського, Херсонського сільського. А ще троє відмовилися залишитися для підпільної роботи в тилу гітлерівців: Баштанського, Березнегуватського, Миколаївського сільського.

Та чи не найбільше прислужився порятунку євреїв Митрополит Андрей Шептицький. Він відомий не тільки своїми протестами до керівництва Третього Райху, а й конкретними справами. Доктор Фредерік, співробітник канцелярії Міністерства закордонних справ Німеччини, якого вислано в подорож по різних країнах, окупованих німцями й до країн їхніх союзників, щоб вивчити реакцію населення й провідних особистостей на німецьку політику, зокрема й стосовно євреїв, писав у своєму довірочному листі від 19 вересня 1943 року: «Митрополит відкрито заявив тоді йому, що не може погодитися з нелюдським трактуванням нацистами євреїв і критикував їх за вбивство 10.000 євреїв у Львові й багатьох мільйонів людей в Україні. Доктор Фредерік намагався давати Митрополитові контраргументи на його обвинувачення звичайними нацистськими аргументами. Митрополит Шептицький, однак, твердо стояв на становищі, що вбивство євреїв було недопустимим актом».

Подвижницькому чину Владики Андрея і його священиків сприяли ті українці, які працювали в органах окупаційної влади. Скажімо, один з таких 6 травня 1942 року в листі до Шептицького просив попередити греко-католицьких парохів Львова, зокрема, отців Дудкевича і Каштанюка, що їм «грозить арештування за те, що видають жидам метрики хрещення».

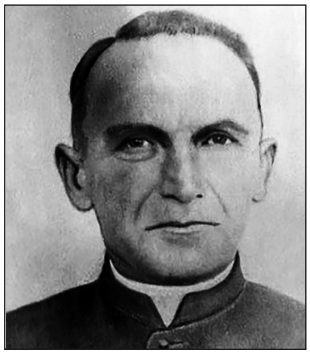

Омелян Ковч.

Приклад Митрополита в обороні прав єврейського населення наслідували понад 240 священиків УГКЦ. Один з них — Омелян Ковч з Перемишлян — зважився відігнати гітлерівців від підпаленої ними синагоги, в якій замкнули місцевих іудеїв. Так, саме Омелян Ковч німецькою мовою наказав тим нелюдам забиратися геть, а тоді, збивши замок з дверей палаючого приміщення, закликав усіх приречених пошвидше виходити й тікати.

З метою порятунку перемишлянських євреїв цей священик вирішив охрещувати їх, видаючи відповідні свідоцтва. І хоч це не завжди рятувало нещасних, Омелян Ковч продовжував у такий спосіб захищати право на життя своїх земляків, намагався підтримувати їх на страдницькому шляху. Зрештою, він вирішив написати про це листа до Адольфа Гітлера й прийшов до Андрея Шептицького звірити з ним свої дії й наміри.

Тимчасом він сам не тільки продовжував охрещувати євреїв, а й звернувся листовно до Гітлера, вимагаючи дозволу відвідувати охрещених у гетто. У відповідь отця Омеляна Ковча заарештували й кинули спочатку до львівської в'язниці, де під жорстокими тортурами вимагали відмовитися від опіки над євреями. Коли ж греко-католицький священик не погодився на цю умову, кинули до концтабору Майданек під Любліном, де він продовжував душпастирську діяльність.

Митрополит намагався порятувати Омеляна Ковча, здійснюючи різні інтервенції до окупаційних властей. Однак сам священик у листі до рідних просив не робити нічого в цій справі: «Учора тут убили 50 чоловік. Коли б мене тут не було, хто поміг би їм перейти цей поріг? Вони пішли б з усіма своїми гріхами та у глибокій розпуці, що нависає над цим пеклом. Якщо я не буду тут, то хто допоможе їм перейти ці страждання?

Я дякую Богові за Його доброту до мене. Крім Неба, це єдине місце, де я хотів би перебувати. Тут ми всі рівні — поляки, євреї, українці, росіяни, латиші, естонці. Зараз я тут єдиний священик. Не уявляю собі, що вони зробили би без мене. Тут я бачу Бога — Бога, який є однаковий для нас, без огляду на наші релігійні різниці. Може, наші церкви різняться між собою, але в усіх них царює той же Всемогутній Бог. Коли я відправляю літургію, всі вони моляться. Моляться різними мовами — але чи Бог не розуміє всіх мов? Умирають по-різному, і я помагаю їм пройти цей міст. Чи це не благословення? Чи це не найбільший вінець, який міг вложити на голову мій Господь?

Так! Кожного дня тисячі разів дякую Богові, що він послав мене сюди. Не просив би Його про більше. Не плачте за мною — радійте зі мною! Моліться за творців цього табору та цієї системи. Вони потребують ваших молитов. Хай бог помилує їх».

«Мадьярська і румунська армія і їх адміністрація, — продовжує генерал Смовський, — не відставали в грабунках від німців.За малу провину карали населення негайними розстрілами. Натомість італійська й словацька армії не грабували і поводились з населенням добре, і воно їх за це шанувало».

Вороже ставилися до українського населення перекладачі, багато яких було набрано до німецької армії з числа російських емігрантів чи фольксдойчів з різних країн Європи. Вони бажали тільки «свій край бачити самостійним, а крім того, у кожного з них була думка по виграній німцями війні дістати маєток на Україні; навіть деякі заздалегідь вибирали місця свого будучого оселення, не криючи цього навіть перед населенням. Отже, по приході німців місцева людність часто бачила в адміністрації тих же совіцьких людей, представників зненавидженої совіцької влади плюс авантурних зайдів, і не дивно, що і не відчувала жадної зміни, але часто ще й гірше, тому що люди доброї волі з бувших репресованих чи розкулачених і безумовних ворогів комунізму боялися сказати щось проти цієї влади, де сиділи комуністи, в страху арешту і розстрілу. Німці нахабно робили це за вказівками цих старост чи бургомістрів, які в цей спосіб старались знищити чужими руками весь свідомий елемент, ворожий совітській владі, але в цьому випадку їх виставляли перед німцями як комуністів.

Нерідкі були випадки, коли бувший репресований, що повертався додому по кількарічній примусовій скитальщині з Донбасу чи іншого терену по кількох днях був арештований німцями на донос старости чи бургомістра-комуніста, що це прийшов комуніст. Німці в такому випадку вірили тільки старості і тільки передчасна втеча з рідного дому часто рятувала такого чоловіка, а хто не встиг втекти, було розстріляно «як комуністів».

Одним з важливих інструментів підтримання української влади й забезпечення правопорядку передбачалася власна поліція. Та українська поліція, де її член «наставлявся не для того, щоб дошкуляти народові — він мав стояти «на варті національного добробуту. Він — охоронник, доглядач права і порадник». Коли ж гітлерівці розігнали створені за допомогою оунівців органи української влади, вони не розпустили поліцію, яку підпорядкували своїй окупаційній адміністрації, залишаючи їй нарукавні синьо-жовті пов'язки як нібито приналежність до українства.

Зрозуміло, що підпорядковуючись окупантам, така поліція не могла повноцінно

працювати для свого народу. Хіба що частково ті з її членів, яким Провід ОУН дав таємну директиву вступати туди, де створювати свої підпільні осередки.

Ще одне загроження українцям йшло від німецьких переселенських акцій на терени українського етнічного розселення. Скажімо, восени 1941 року окупаційна влада поселила на Грубешівщині близько тисячі німецьких родин серед польського населення, а на Володавщині — серед українського. Ці акції, переконував діячів Українського Центрального Комітету представник німецької окупаційної влади Гарайс, є потрібними «через аграрне перенаселення краю». Хоча неозброєним оком було видно, що зініційоване та здійснюване гітлерівцями переселення селян з повністю українських населених пунктів під Замостям, які мали свої церкви, кооперативи, читальні, доглянуті господарства тощо — в села між лісами з піщаним грунтом, «виставлені на напади, грабежі, насилування і морди, мусіло кінчитися фатально».

Українські села зайняли німецькі переселенці, дістаючи великі наділи, а викинені поляки з сіл, призначених для українських селян, випущені вже гітлерівцями з таборів, повернулися в свої колишні оселі, виганяючи з них українців. Так, станом на осінь 1943 року 247 українських родин із Замойщини залишилися зовсім без даху над головою, тимчасово розміщуючись в українських селах під Томашевом. З Мочинської волості Грубешівського повіту, наприклад, змушені були втікати до родичів і свояків. За таких обставин українці розпочали повертатися в свої рідні оселі, виганяючи поляків, що там уже мешкали. При цьому поворотці заявляли, що «радше тут загинуть, але не опустять своїх хатів».

Цілі українські села виселялися гітлерівцями і на Наддніпрянщині, де завойовники намагалися укріпитися і за допомогою неприступних бункерів, як це було під Вінницею, де готувалася ставка фюрера.

Незважаючи на постійний терор, українські патріоти все-таки сподівалися на здоровий глузд окупаційної влади, коли організували 21 листопада в Базарі Житомирської області свято для відзначення полеглих вояків Армії УНР у 1921 році, розстріляних більшовиками. Однак на місце вшанування наскочили гітлерівці, заарештували 721 особу і майже всіх їх розстріляли. Проте розправа над учасниками урочистотей у Базарі не залякала патріотичну громадськість Наддніпрянщини: 23 листопада 1941 року в Спаській церкві Полтави «відбулася небувала досі врочиста панахида за душі 359 старшин і козаків української армії». Подібні заходи відбувалися і в інших містах і селах.

Масове відзначення в Україні пам'яті героїв Базару за участю церкви справді налякало своїм розмахом окупаційну владу, котра 25 листопада видала наказ, у якому було записано: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери підготовляє повстання в Райсхкомісаріаті з метою побудови незалежної України. Треба негайно схопити всіх діячів руху Бандери і після основного переслухання розстріляти як грабіжників у повній таємниці».

Після подібних акцій населення вже не треба було агітувати підніматися проти гітлерівських завойовників. Тому селяни й заговорили зовсім по-іншому: «Сталін 25 років хотів, щоб ми його полюбили, але це йому не вдавалося, але як прийшов Гітлер зі своєю жандармерією, то за один рік ми Сталіна полюбили».

LXI. ПРОТИ БЕРЛІНА І МОСКВИ

Гітлерівці не тільки не дозволили проголосити в Києві відновлення Української Держави, вони навіть позривали українські національні прапори, які 19 вересня 1941 року вже замайоріли на дзвініці Святої Софії, вивісивши замість них свою свастику. Неймовірний грабунок населення, вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини, терор й арешти інтелігенції та її розстріл, природно, викликали спротив, який творив власну оборону через відродження повстанського руху. Зрештою, інакше й бути не могло, оскільки кожний чесний українець не мав права забувати: щодня в боротьбі за волю рідного краю проливається кров його найкращих синів, щодня гинуть сотні людей на невільницьких роботах, від куль і шибениць ворожого терору. Отже, фронт знову повертався на українські землі ...

Перший творець збройних відділів національного підпілля на волинських землях у роки Другої світової отаман Тарас Бульба-Боровець закликав тоді всіх українців стати на висоті свого національного завдання — не марнувати енергію, яка потрібна для поборювання ворога і «виконувати чесно свої обов'язки супроти Батьківщини», оскільки «живемо в таких днях, які рішають про наше бути чи не бути».

Микола Лебедь.

Урядуючий Провідник Революційної ОУН Микола Лебедь, який після ув'язнення гестапівцями 1941 року Степана Бандери і Ярослава Стецька керував українським націоналістичним підпіллям, із застереженням ставився до розгортання збройної боротьби проти гітлерівських окупантів. У той же час терор, знущання над українським населенням, зокрема на Північно-Західних землях, зростали й посилювалися з місяця в місяць. Сформовані в терені самооборонні кущові відділи ставали заслабкими, щоб захистити населення.

За таких обставин Крайовий Провід Північно-Західних земель почав схилятися до необхідності формувати більші й сильніші збройні відділи, з чим провідник Дмитро Клячківський звернувся до Проводу Революційної ОУН. Найперше було створено Крайовий Військовий Штаб, до якого першим прибув із Львівщини Василь Івахів («Рос»), до того керівник підстаршинської школи ОУН у Поморянах.

Дмитро Клячківський.

На основі доповідей висланих сотником Романом Шухевичем («Тарас Чупринка») двох його старшин — поручника Василя Сидора і хорунжого Юліана Ковальського Дмитро Клячківський дав доручення крайовому військовому референтові Сергієві Качинському («Остап») розпочати формування більших відділів. Перший такий розміром сотні був створений на Волині уже в серпні 1942 року. А восени того ж року Качинський формує в околицях Дивина Берестейської області нову сотню ОУН, яка складалася лише з поліщуків.

У цей час паралельно розгортається підпільний бандерівський рух на теренах Великонімеччини. У жовтні 1942 року гестапо схопило зв'язкового між Проводом ОУН і Теренових Проводом Німеччини, в якого знайшли списки мережі. Послідували арешти 210 членів ОУН у Центральній Європі, між ними організаційний референт Клим. Арештували Галину Столяр, теж зв'язкову, яка після страшних катувань садистом Віллі Вірзінґом була замордована 26 грудня в берлінській тюрмі.

Василь Івахів.

У середині грудня ґестапо схопило теренового провідника Німеччини Василя Безхлібника («Беркут») і заслало його до концтабору Саксенхаузен після слідства у берлінській тюрмі. Хорунжого В.Федака-Ґраба арештували на початку січня 1943 року, якого тортурував Віллі Вірзінґ і замордував на Великдень 1943.

Матеріали гітлерівської служби безпеки від 20 листопада 1942 року дають розлогу картину поширення націоналістичного руху в Німеччині: «Після здійсненої у вересні минулого року операції проти нелегальних бандерівських груп, у результаті якої були арештовані, крім керівника Степана Бандери, також майже всі керівні діячі цієї організації, діяльність бандерівських груп в імперській області майже припинилась. Однак протягом останніх місяців прихильники Бандери в імперії, залишившись без керівництва, знову поступово збираються і починають знову організовуватися. Окремі органи гестапо все частіше й частіше повідомляли про те, що відновлюється діяльність бандерівських груп в імперії. Так, у вересні поточного року перш за все гестапо Брауншвейга і в жовтні гестапо Дрездена вказували, що в їхніх округах виявлені нелегальні бандерівські групи. Вказаним органам гестапо було доручено арештувати ці бандерівські групи, оскільки в гестапо було цілком достатньо достовірних даних про діяльність і склад цих груп.

У результаті негайно проведеної операції було арештовано в Брауншвейгу 48 і в Дрездені 10 функціонерів та інших членів нелегальних бандерівських груп. У результаті допитів стало очевидно зрозуміло, що вони підтримують зв'язок з центром, який знаходиться в Берліні. Завдяки стеженню за зустрічами і явками в Берліні вдалося затримати керівника організації нелегальних бандерівських груп в імперській області. Його прізвище Клим. Завдяки розшифруванню записів, зроблених ним в одній книзі, вдалося розкрити структуру всієї бандерівської організації в імперії. Згідно цих заміток, організація в імперії ділиться на 10 областей, остання в свою чергу — на райони, а ці — на групи по 5 чоловік. Відповідні органи гестапо негайно провели арешти осіб, прізвища яких були вказані й розпочали допит їх. На даний час арештовано понад 210 осіб у Лейпцігу, Берліні, Ганновері, Гамбурзі, Гельдесхеймі і Постдамі. На черзі арешти в округах гестапо в Гамбурзі, Ганновері, Мюнхені, Відні, Празі, Бреслау, Познані, Данцігу, Франкфурті на Одері, Франфурі на Майні, Бремені, Хемніці, Дюссельдорфі, Касселі, Кельні, Кенігсберзі, Карлсруе, Нюрнберзі, Магдебурзі, Оппельні, Райхенберзі, Штутгарті, Веймарі і Вюрцбурзі…».

Тимчасом услід за поліською сотнею, на Луччині формується сотня Івана Перегійняка, під керівництвом якого було проведено першу наступальну акцію 7 лютого 1943 року — здобуто місто Володимирець Рівненської області. Під час бою роззброєно гарнізон, вбито 7 німців та здобуто всю їхню зброю. Цією збройною акцією проти гітлерівських окупантів, під час якої загинув один повстанець, було засвідчено, що революційна ОУН вийшла на передову збройної боротьби з ворогом.

Від часу, коли постали перші військові сотні на терені ПЗУЗ, в Проводі й, зокрема, у його військовій референтурі точилися дебати щодо подальшої стратегії ОУН. Були дві пропозиції: перша — організувати подібні сотні для оборонних цілей населення і друга — розпочати формувати всенародну революційну повстанську армію. Для розв'язання цього питання відбулася у Львові спеціальна конференція, в якій взяли участь: виконуючий обов'язки провідника Микола Лебедь, військовий референт Дмитро Перебийніс («Дуб»), військовий референт ОУН на ПЗУЗ Василь Івахів, військовий референт на ЗУЗ Лука Павлишин («Вовк»), військовий референт на ОСУЗ Михайло Медвідь і член Проводу Іван Климів («Леґенда»).

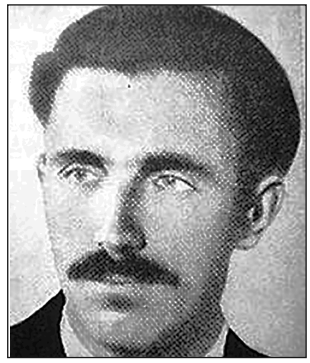

Дмитро Перебийніс.

Лука Павлишин.

Конференція вирішила підпорядкувати всі військові відділи Проводу на ПЗУЗ та вести широко розплановану збройну самооборону населення. Всі відділи повинні були стягнені на Полісся, де й мала постати перша стратегічна база, на якій мали формуватися регулярні повстанські відділи ОУН.

При цьому до них мав прийти курінь дружин українських націоналістів, який боровся проти більшовицьких партизанів на Білорусі. Одначе в той же час курінь закінчив контрактову однорічну службу і відмовився від дальшої служби в німецькому війську. Їх роззброїли та етапом привезли до Львова на початку 1943 року. Сотник Роман Шухевич і більшість старшин вирвалися з-під німецької охорони і невдовзі включилися до військової служби ОУН разом з більшістю підстаршин і стрілецтва.

Микола Лебедь одразу ж вирішив притягнути до співпраці Романа Шухевича і запропонував йому перебрати керівництво військовою референтурою ОУН. І невдовзі сотник Роман Шухевич поїхав на Волинь для інспекції військової підготовки націоналістичних кадрів для розгортання збройної боротьби. Саме з цього часу на Волині вона починає набувати організованого характеру, втягує все ширші маси, включно з українською поліцією, котра з другої половини березня 1943 року зі зброєю в руках поповнює лави УПА. У період між 15 березня і 15 квітня 1943 року перейшло

Михайло Медвідь.

близько 4000 українських міліціонерів із відділів «шуцманшафт». До УПА приєдналася група колишніх старшин Армії УНР, у тому числі кілька полковників, що дало можливість розгорнути п'ять куренів УПА.

У подальших весняних місяцях були сформовані ще три курені, які розпочали активні дії проти окупантів. Так, 27 березня оунівські сили розбили тюрму в Ковелі, звільнивши усіх політичних в'язнів і військовополонених. До кінця березня були знищені німецькі тюрми в Кременці, Дубно, Ковелі, Луцьку, Горохові й концтабір у Любачівці на Гороховщині. У гітлерівському звіті від 4 квітня 1943 року фактично визнається, що терен у районах Кременець—Дубно—Костопіль—Рівне опанований силами українських повстанців.

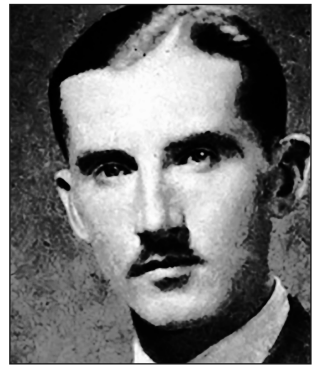
Дмитро Мирон.

Принесений похідними групами ОУН на Наддніпрянщину революційний дух, незважаючи на репресії гітлерівців, піднімав до боротьби за самостійну Україну все нові й нові лави патріотів. Скажімо, у зв'язку із загибеллю в Києві від гітлерівської кулі крайового провідника ОУН на східноукраїнських землях Дмитра Мирона, якого «ворог вирвав з наших рядів у самий тяжкий і відповідальний перед історією час», оунівців закликано «ні на хвилину не зупинятися, ані трошки здригнутися під ударами ворога, а йти безстрашно, впевнено, безупинно вперед шляхом розбудови ОУН на СУЗ, шляхом боротьби за соборність українських земель, шляхом боротьби за Українську державу».

У наказі крайового провідника ОУН на східноукраїнських землях до українських націоналістів від 31 серпня 1942 року йшлося про розгортання боротьби за незалежність, спираючись на власні сили, оскільки «наша 45 міл. нація міцна, могутня, живуча. Український нарід, озброєний новою ідеологією революційного українського націоналізму, новою ідеєю боротьби за Велику Соборну Самостійну українську державу, — непереможний. Нашу націю очолює новітній орден націоналістів-самостійників, що веде український нарід кривавим, жорстокоим, але єдино вірним шляхом до перемоги, до здобуття Української незалежної держави. І тоді, коли «державу здобуває збройна сила, де завжди панує військовий лад, чин і військова дисципліна, для закріплення і забезпечення держави треба ладу і дисципліни вже цілого народу та його ж умілої й досвідної праці на всіх ділянках державного життя».

Але невдовзі після цього був вбитий агентами гестапо його наступник Панько Сак («Могила»). Також гітлерівцям удалося розкрити мережу ОУН у Кіровоградській області, де 30 січня 1943 року гестапівці знищили 120 осіб, у тому числі 85 членів ОУН, решта були патріоти-самостійники.

Крім жорстоких репресій з боку гітлерівців, оунівське підпілля також було під постійним переслідуванням більшовицьких партизанів. Стримівській більшовицькій групі Олександрівського району Кіровоградської області , наприклад, конкретно доручалося виявити націоналістичну боївку в цьому населеному пункті. І загони з Кам'янського й Олександрійського районів два тижні шукали 4 націоналістів, упій-

мавши яких, одразу ж розстріляли. Про постійне полювання на українське націоналістичне підпілля свідчать документи багатьох інших більшовицьких партизанських загонів.

Але й за таких важких умов боротьба проти окупантів продовжувалася. 25 лютого 1943 року новий крайовий провідник ОУН на східноукраїнських землях Роман Бувалий вимагав від українських націоналістів насамперед зміцнювати організаційну працю, бо вважав, що «тільки залізною дисципліною, волею і характером, політично виробленого на основах українського націоналізму Ордену, залежить сьогодні доля і майбутнє Української нації».

Відтепер на Наддніпрянщині ОУН змушена була переходити до нового етапу своєї діяльності під гітлерівською окупацією — підпільно- революційного. Якщо основна робота підготовчого етапу спиралась на кадри, що прийшли із-за Збруча, то тепер підпільників необхідно було готувати з місцевого елементу, що виросли в радянській дійсності, тверді, відважні. Крім чоловіків, до речі, до підпільної роботи прилучаються і жінки. Організація поступово охоплює села, міста, заводи, адміністрацію. Зростання революційної сили націоналістичного підпілля засвідчувала діяльність УПА, СБ-боївок, поява масової підпільної літератури, розширення мережі низових клітин. Але, найголовніше, з місцевих кадрів виростає революціонер-професіонал, якого не можна охопити органами безпеки окупанта, добре зорієнтована в обставинах людина.

Прихильне ставлення місцевого населення до діяльності оунівського підпілля виражалося і в його матеріальній підтримці, що відбувалося добровільно. Скажімо, тих грошових засобів, які одержували крайові проводи ОУН на Наддніпрянщині, було вкрай недостатньо. Тому основні кошти вишукувалися на місці. Наприклад, в Одесі багато допомагали приватні підприємці, які були залучені до підпілля або симпатизували українському національно-визвольному рухові. Так, власник пекарні Іван Магар вносив у фонд націоналістичного підпілля кожного місяця від 20 до 100 німецьких марок. Більші суми — від 100 до 200 — жертвував ремісник Пава, який спеціалізувався на вичинці шкір. Зрештою, можна стверджувати, що концепція Українського здвигу, поширена оунівцями під час гітлерівської окупації на Наддніпрянщині, була зустрінути багатьма прихильно. І тільки ворожа постава проти неї нацистів не дала можливості втягнути до визвольного руху все населення, що призвело б до широкомасштабної національної революції.

На початку березня 1943 року Провід Революційної ОУН видав до українського народу заклик до прямої боротьби проти німецьких окупантів. Але та революційна робота, яку переводили оунівці на Наддніпрянщині, вимагала реального підкріплення збройною силою. Бо скільки б не говорили підпільники про боротьбу за самостійну Україну, тамтешнє населення не мало цілковитої віри у здійснення цієї мети, якщо найпатріотичніший загал не буде озброєним. Тим паче віра у власні сили народу не зміцнювалася, оскільки місцеві оунівські організації діяли спочатку дуже мляво щодо підготовки збройної боротьби. На Наддніпрянщині спочатку діяли лише окремі збройні відділи, які вели епізодичні збройні сутички. На Кіровоградщині, наприклад,

боївка «Богуна», вчителя за фахом, у 1943 році мала два успішні бої — в Плетенему Ташлику та Попівці.

А наддніпрянці, як свідчила історична традиція, зрештою, й участь їх у відділах УПА на теренах Волині, більше надаються якраз до збройної акції, ніж до підпільної революційної праці. Поштовхом до їх творення стали рейди відділів УПА з Волині на Наддніпрянщину, які відбулися навесні—влітку 1943 року. Для створення «Української армії Трансністрії», яка мала бути складовою УПА, в Одесі планувалося розгорнути мобілізаційний штаб цієї збройної структури з досвідчених і авторитетних офіцерів-петлюрівців і полонених Червоної армії, котрих гітлерівці відпустили з концтаборів.

Треба наголосити, що на сході населення дуже радо зустрічало відділи УПА, особливо старша генерація української інтелігенції й селянства, котрі «пережили невдачу минулих визвольних змагань і вже були зневірились, але тепер, коли вони побачили знову відділи Української Армії, повні віри в перемогу, в них появились сльози радости і віри у воскресення України. Були випадки, коли старші селяни виходили з іконами зустрічати відділи УПА і благословляли на святе діло».

Змінилася після цього й селянська молодь, яка раніше з недовір'ям ставилася до українського визвольного руху. порівнюючи його з озброєними більшовицькими відділами, що активізувалися з наближенням фронту. Відтепер почастішали випадки, коли селянська молодь Наддніпрянщини зголошувалася до лав місцевих теренових боївок УПА. Оунівські організації кожного району Дніпропетровщини, наприклад, періодично направляли збройні групи на явочні паролі до баз формування УПА, зокрема в Чорному лісі.

Швидке зростання військової сили ОУН-УПА шокувало гітлерівців. У зв'язку з цим 1 квітня 1943 року головна команда окупаційних військ при райхскомісаріаті «Україна» сформувала спеціальну команду для боротьби проти українського повстанського руху, яку очолили штурмбанфюрер Ріхард Плятлє і генерал поліції Ганс Гінцлер.

Подібні заходи в боротьбі проти українського націоналістичного підпілля розробляє й більшовицька влада. Так, коли наприкінці 1942 року до Москви дійшла інформація про розгортання на Волині збройного українського національно-визвольного руху, в Центральному штабі партизанського руху СРСР за пропозицією начальника оперативного відділу полковника Соколова було ухвалено рішення про передислокацію з початку 1943 року частини більшовицьких партизанських з'єднань з Росії та Білорусі на Волинь з метою «розкладення націоналістичних формувань противника на території України».

Детальне вивчення документів Українського штабу партизанського руху дає підставу стверджувати, що й справді з цього часу переважна частина більшовицьких загонів та з'єднань, що іменувалися українськими, починають рейдувати на захід, а їхні командири регулярно радирують своєму керівництву про діяльність українських націоналістів. Водночас саме в більшовицьких партизанських загонах починають формуватися спецвідділи під виглядом боївок УПА. Їхнє завдання — злочинними діями компрометувати український національно-визвольний рух і прискорювати ліквідацію учасників націоналістичного підпілля, в першу чергу керівників.

Рішуча постава Романа Шухевича щодо подальшого розгортання національно-визвольного руху одразу ж піднесла його авторитет, а тому тільки він міг чітко поставити питання про відставку з поста урядуючого провідника Миколу Лебедя, позиція якого не відбивала необхідних змін у діяльності ОУН в тих умовах.

На тому засіданні Проводу в квітні 1943 року виявилось, что «Максим Рубан» не керує політичною й організаційною работою ОУН, не вирішує поставлених перед нею самим життям питань, зокрема щодо проводу над розгортанням стихійного збройного руху. Але Микола Лебедь відмовився прислухатися до зауважень колег. І тоді Шухевич, найстарший і авторитетний член ОУН серед присутніх, запропонував «Рубану» вийти із засідання для вирішення питань без нього, що мало в майбутньому виправити складну ситуацію. І на тому історичному засіданні Революційного Проводу рішення про усунення Миколи Лебедя ухвалено було одноголосно.

Своє бачення майбутнього розвитку українського революційного руху Роман Шухевич зумів передати й учасникам ІІІ Надзвичайного Великого Збору, після чого він стає незаперечним авторитетом збройного підпілля.

Його організаторську роль і в розвитку й корегуванні політики Революційної ОУН стосовно нових обставин, залишаючись вірними генеральній лінії на той час єдиної національної політичної сили. Зокрема, йдеться про скликання за його ініціативою трьох конференцій ОУН під гітлерівською окупацією — в жовтні і грудні 1943 і березні 1944 року у Львові.

Садиба, де відбувся Третій Надзвичайний Великий Збір ОУН.

Саме завдяки рішучим діям Романа Шухевича творення УПА було поставлено на солідну основу, а відтак вона змогла проявити себе в обороні українства.

Про активні бойові дії українського підпілля проти гітлерівських окупантів регулярно повідомляється в донесеннях більшовицьких партизанів до свого штабу. Так, 21 серпня 1943 року, як свідчив керівник Рівненського обласного штабу Василь Бегма, «група бандерівців — дві тисячі осіб — повела наступ на Камінь-Каширськ. Місто зайняли, вбили 70 німців...».

До українців долучаються і представники інших національностей, що проживають на Волині. Так, у трикутнику Ковель—Сарни—Столин, повідомляли 3 листопада 1943 року керівники рівненських більшовицьких партизанів, «діють націоналісти і чеські загони УПА. Загін Шавуридо — до 150 осіб».

Однак, незважаючи на постійні повідомлення більшовицьких партизанів, керів-

ники Українського штабу партизанського руху не хотіли вірити(а можливо, боялися собі признатися в цьому), що повстанська боротьба має загальнонародний характер і підтримується місцевим населення. Зокрема, на телеграмі Сидора Ковпака про те, що населення Рівненської області ненавидить радянську владу і підтримує бандерівців, начальник УШПР Тимофій Строкач написав таку резолюцію: «Не понял старик».

Проте Ковпак все зрозумів, бо був у гущі подій — далеко від них був генерал-енкаведист Строкач. Уже в липні 1943 року в 12 областях України розгорнулася збройна боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу. Крім радикальної зміни в тактиці, життя висунуло потребу зміни і в самій організаційній структурі та в програмі Революційної ОУН, яка очолила цю боротьбу. З цією метою її Провід скликав у серпні 1943 року Надзвичайний Великий Збір, який мав підсумувати дворічний період політичної боротьби, що своїм змістом і характером творив в історії ОУН окрему епоху.

Перехід до нової тактики йшов у боротьбі й був продиктований не теоретичними міркуваннями, але вимогами самого життя. Тож III Надзвичайний Збір ОУН взяв до відома тактику в минулому та визнав правильним її перехід до збройних форм. Крім того, вимагали вирішення багато питань програмного характеру — питання нації, суспільності й держави.

Борючись за визволення українського народу, наголошувалося в підсумкових документах Збору, ОУН організує політичну співпрацю з іншими поневоленими народами вже сьогодні й буде співпрацювати з усіма вільними народами в майбутньому. Але основою цієї співпраці є тільки взаємна пошана й визнання права всіх на вільне життя. Історичну еволюцію нації в монолітну суспільність хоче «ОУН приспішити шляхом знищення всіх економічних і соціальних нерівностей. Вважаємо, що в сучасну історичну добу є всі дані для розбудови такого економічного ладу, який дасть рівні шанси праці, заробітку всім громадянам. Знищуючи всі форми експлуатації кляси клясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад.

Тільки при такому ладі буде запорука, що державна влада не стане на службу одній клясі, а буде організуючим, плянуючим і керуючим органом цілого народу».

Ідеалом нової суспільства для оунівців була вільна людина. Бо вільний почин людини буде основною рушійною силою суспільного життя. Але цей вільний почин може йти тільки в суспільному напрямі й не сміє в жодному випадку йти по лінії шкурницьких інтересів та в результаті вести до визиску інших «вільних» людей, подібно, як це буває в умовинах капіталізму.

Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН стали здобутком політичної теорії й практики Революційної ОУН останніх двох років, конкретним оформленням основ майбутньої Української Держави.

Одночасно III-й Надзвичайний Великий Збір ОУН займався цілим рядом питань тогочасної політичної дійсності. Йшлося про прихід більшовиків, творення збройної сили й об'єднання всіх політичних сил.

Одним з головних питань Великого Збору — це нова більшовицька окупація українських земель. У цьому плані треба було стверджено, що, «єдино політично й мілітарно зорганізований нарід може зберегти себе перед знищенням большевиками та продовжувати свою боротьбу за власну державу».

Практика більшовицького наступу з весною цього року й до теперішнього наступу показує, зазначалося далі, що «большевики йдуть на свідоме знищення українського народу. Не важно, чи це діється шляхом нещадних розстрілів, чи насильним гоненням мужчин і жінок на першу лінію фронту під німецькі кулемети. Для нас важне, що большевики продовжують у цей спосіб методи насильної мобілізації українців до Червоної Армії та наслідують тактику німців забирати з України воєнно здібний елемент.

Перед цією небезпекою мусить народ боротись. Говоримо народ — бо діло йде не про якусь його частину, про самостійників, чи несамостійників, але про кожного українця — селянина, робітника, інтеліґента. Нехай ніхто не обманює себе тим, що його особисто большевики не за торкнуть».

Далі зазначалося: якщо український народ не хоче себе дати безборонно вирізувати, мусить зазіханням більшовицьких імперіалістів протиставитись організовано і збройно. Це не значить, що кожночасно й незалежно від зовнішніх умов йти на повний зудар. Але значить, що нову окупацію зустрічає український народ підготовлений і готовий обстоювати свої права. Форми боротьби будуть випливати з конкретних умов і цілей, які в даний момент хочемо осягнути.

Українська Держава, наголошувалося в документах Збору, — це добро всіх громадян України, тому за неї мусять всі боротися. Навіть тисячі найбільш відданих борців не здобудуть України, коли весь народ не візьме участі в цій боротьбі. Хто цього не розуміє, або хто, розуміючи, відтягається від неї — той дезертир і народний шкідник, і так його народ буде трактувати.

Ось чому Революційна ОУН закликала до безпосередньої участі всіх громадян, оскільки «ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні, ані за форму влади. Про владу й її форму буде рішати сам народ і його найкращі представники. Але сьогодні ОУН являється керівним провідником визвольної боротьби народу, тому й кличе інших до цієї боротьби. Ніхто не має стояти з боку. Великий тягар боротьби мусить взяти народ на свої плечі. Окремі ділянки сучасної визвольної боротьби, головно військова, вимагають ряду фахівців. Вони є серед українського народу й вони на його службу мусять піти. ОУН вважає, що обов'язком кожного українського громадянина є служити українській визвольній справі й цю вимогу буде консеквентно здійсняти. В цей спосіб будуть також по думці Великого Збору, створені передумови для об'єднання всього народу, яке доконається єдино в боротьбі. Тому, розбудовуючи поодинокі форми визвольної боротьби та притягаючи до неї якнайширші маси, ОУН рівночасно наближається до одного з найосновніших завдань сучасної хвилини — до ліквідації партійних спорів та всеукраїнського об'єднання».

Поставивши своїм головним завданням боротьбу за визволення української нації, ОУН з самого початку створення організовувала політичну співпрацю з іншими поневоленими народами, основою якою була взаємна пошана й визнання права всіх на вільне життя. Це чітко проявилося і в роки Другої світової війни, коли гаслом українського національно-визвольного руху став клич «Свободу — народам, свободу — людині», а в лавах Української Повстанської Армія почали творитися національні відділи — азербайджанців, грузинів, туркменів…

Тож саме в ті «тяжкі хвилини лютування імперіалістичної війни» Революційна ОУН звернулася до поневолених народів із закликом тісніше об'єднатися в спільній боротьбі проти окупантів. Скликаючи в листопаді 1943 року в поліських лісах І-у конференцію поневолених народів Сходу, українські націоналісти мали на меті не тільки узгодити свої дії з представниками інших націй, що внаслідок війни опинилися на наших теренах, але й змобілізувати всіх до розгортання широкомасштабної війни проти імперіалістичних завоювань.

Уважне ознайомлення із зверненням, яке вийшло з української землі восени 1943 року, засвідчує, що ОУН вдалося тоді покласти початок того руху, який через кілька десятків років сприяв визволенню багатьох народів від іноземного поневолення і створення власних держав.

З наближенням радянсько-німецького фронту більшовицькі партизани мали активізувати свою діяльність проти ОУН-УПА. Так, згідно з вказівкою начальника УШПР Т. Строкача від 17 березня 1944 року, в партизанському з'єднанні під командуванням Чижова необхідно було створити спецгрупу на чолі з Яркіним для організації терористичних актів, у тому числі над керівництвом ОУН та СБ-ОУН. А Олександр Ярош із загону Дмитра Медведєва, котрий, до речі, підпорядковувався тільки 4-му управлінню НКДБ СРСР, ще 1943 року отримав завдання влитися в УПА, де мусив стати інструктором бойової підготовки Рівненського округу.

Уповноважені особливих відділів НКВС у більшовицьких партизанських загонах розгорнули широкомасштабну діяльність щодо виявлення національно свідомих громадян, з якими й самі розправлялися, попередньо підготувавши розгорнуті списки. Крім того, напередодні приходу Червоної Армії за Збруч більшовицьке керівництво посилило діяльність, яка б могла компрометувати ОУН-УПА. Так, шифротелеграмою №3288 від 15 квітня 1944 року начальник УШПР Тимофій Строкач вимагав від усіх командирів більшовицьких партизанських з'єднань активізувати розробку ОУН — «посилити засилання агентури до вищих, центральних органів».

Змушені були готуватися до повернення більшовицької влади й провідники українського націоналістичного підпілля. Скажімо, шеф зв'язку Камінь-Каширської районної екзекутиви ОУН «Андрій» 13 січня 1944 року розпорядився «до приходу більшовиків побудувати нові штафетні лінії. Урухомити жіночий зв'язок, котрий треба сильно законспірувати. Ніхто не сміє поки що за нього знати та не сміє ним ходити, хіба лише певні довірені люди... Жіночий зв'язок мусить бути підготовлений до більшовицької дійсності».

Частину свого підпілля оунівці намагалися законспірувати через вступ окремих членів до лав більшовицьких партизанів. Наприклад, уродженка м. Кемерово Західносибірського краю Тамара Карагіна, яку направили на Волинь учителювати, сприйняла націоналістичні ідеї й погодилася бути в рядах борців за українську державність. Вона одержала завдання влитися в один з радянських загонів, а після приходу Червоної армії залишитися проживати в будь-якому населеному пункті Волині й вести підпільну діяльність.

Так, зі сходу насувалася потужна армада, яка трощила «тисячолітню імперію» на-

цистів, перед якою запобігали на Заході. Але й за таких обставин українське націоналістичне підпілля не збиралося складати зброї в боротьбі за самостійну державу рідного народу. Третя конференція Революційної ОУН відбулася в березні 1944 року в селі Сороки (біля Львова). Присутні були Роман Шухевич, Мирослав Прокоп, Дарка Ребет, Омелян Логуш (Іванів), Ростислав Волошин, Олександр Луцький, Дмитро Грицай, Дмитро Маївський, Йосип Позичанюк (Шаблюк) і Роман Кравчук.

Ця конференція розбирала пропозицію штабу УПА про створення широкої, загальнонаціональної організації, якій мала б підпорядковуватися УПА. Вона також схвалила пропозицію про те, що її політичним керівником повинна бути широка загальнонаціональна організація, якій має підпорядковуватися УПА і вирішила направити в ініціативний комітет УПА, який вніс цю пропозицію, своїх представників від ОУН. Завдання полягало і в тому, аби виробити проект створення програмно-політичної платформи з орієнтацією на бажання населення східної України. До ініціативного комітету увійшли Прокоп, Логуш, Дарка Ребет і Василь Охрімович.

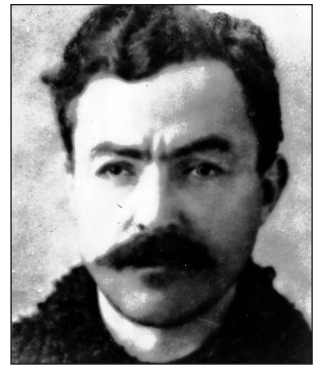

Кирило Осьмак.

У плідній дискусії викристалізувалася ідея створення Революційного парламенту воюючої України. Вона була реалізована створенням у липні 1944 року Української Головної Визвольної Ради, яку очолив уродженець Наддніпрянщини Кирило Осьмак.

Революційна ОУН продовжувала боротьбу проти двох своїх ворогів — брунатного Берліна й червоної Москви.

LXII. ВІЧНІ РАНИ ВОЛИНІ

Клич «За вашу і нашу свободу!» втратив своє первісне значення для поляків одразу ж по приході німців на українські землі. Вони відкинули право українців на свою свободу на власних етнічних землях, а зав'язали жорстоку боротьбу проти їх автохтона, який не давав себе поневолити і німецьким загарбником. Це особливо проявилося в ставленні поляків до Акта відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 року. Польська військова організація «Оборона кресів всходних», яка зверталася в ті дні до широких мас свого населення, заявляла: «Для жмені молойців, провідників самозванної Української Держави — «Іванів» — вистачить ще куль і шибениць».

І такі заклики, і зривання українських прапорів з приміщень української влади, замість яких вивішувалися німецькі, і глумління над портретом Тараса Шевченка, зрозуміло, викликали відповідну реакцію українців. Тим паче, що вже з 1941 року розпочинається терор над українцями Холмщини, спровокований гітлерівськими окупантами. Польські фольксдойчі, переважно з Познанщини, котрих німці переселили туди, всіляко знущалися з українців, а б'ючи останніх, ще й вигукували: «Цо ви хцецє Україне будовать? Завалілісьцє Польськє…ваша маць».

Посипались масові доноси і провокації на українців, за тим пішли побої, грабіж, розстріли, палення сіл, кидання в огонь жінок і дітей та інші дикі оргії, що їх виправляли по українських селах на спілку з озвірілим гестапо вславлені польські кріпо, зондердінсти, баншуци, фольксдойчі та інші польські агенти на німецькій службі. До складу цих гітлерівських душогубів і вислужників входили також члени польського підпілля.

Такий моральний терор потім переростає в масове винищення провідних діячів названої української етнічної території. Багатьох українців Холмщини в серпні 1942 року вразила звістка про загибель священика села Дратова Люблинського повіту Степана Малєша, котрого польські бандити замучили разом з його дочкою Ольгою. Крім них, того ж дня від злочинної руки поляків загинули їхні сусіди Володимир Савич та Теодор Палейчук.

У квітні—серпні 1942 року село Каниволя цього ж повіту десять разів німіло від жаху, коли польські банди цілеспрямовано нищили провідних місцевих українців: Миколу Недзялка, Матвія Сачука, Володимира Максимюка, Антіна Руцяка,Гната Яртиха, Володимира Руцяка, Олександра Яртиха, Марію, Ніну і Теодора Борисів, а в Людвині крик піднімався до небес, коли в серпні 1942 року там хоронили жертви польського терору Антіна Сачеву, Івана Яртиха та Матвія Плотникова.

У серпні 1942 року на Білгорайщині з польської руки впали українські вчителі Антін Шаваля та Теодор Когут, війт Рожанки Іван Шурба, муж довір'я в цьому ж селі Іван Габуда та інші. На Володавщині польські бандити в той час вбили солтиса Коденець Михайла Бринкевича (27.9.1942), волосного агронома з Кривоверби Богдана Панчишина (26.11.1942), а 2 лютого 1943 року всю родину Степана Гарасима з Пахолля.

Подібні морди польські банди чинили скрізь на території сучасної Польщі, де роз-

селялися українці. Скажімо, в Грубешівському повіті до перших днів квітня 1943 року польським підпіллям було знищено 40 провідних українських діячів. А в цілому десятки національно свідомих українців Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини, котрі стояли на позиції відродження української держави і підтримували прагнення свого народу бути господарем на своїй, споконвічній батьківській землі, були знищені польськими шовіністами в перші три місяці 1943 року — до початку кривавих подій на Волині.

Так, 1 березня поляки вбили в Грубешові відомого українського діяча полковника Якова Войнаровського, 19 березня — голову місцевого Українського Допомогового Комітету Миколу Струтинського, 20 і 29 — його помічників Михайла Новосада й Тимофія Стахурського, а наступного дня польський терор залив Пасіку, де 8 українців згинули від бандитів.

За яку провину гинули ці люди на споконвічній землі своїх батьків, адже Волинь ще не кривавилася в збройному конфлікті між українськими автохтонами та польськими колоністами?

У зверненні до українців Грубешівського повіту 25 квітня 1943 року польське підпілля визнавало, що «спільним ворогом визнаємо німців, які з своїх цілей наставили в одній околиці українців проти поляків, а в іншій поляків проти українців, тішаться з боротьби збройної», але далі заявляло таке: «Польща була і буде. Україна була і буде. Але не на землі грубешівській, бо її тут ніколи не було і не буде. Землі грубешівської не чіпайте. Не буде вона ані німецька, ані українська, тільки – польська. Боронити її будемо до останньої краплини крові».

Крім того, українцям погрожували: за кожне виселене гітлерівцями за участю української поліції польське село буде спалено два українських села, а за кожного вбитого українцями поляка буде забито двох українців».

Ці погрози не забарилися. Скажімо, 6 травня 1943 року польськими бандами було знищено 6 селян у Молакові, 26 — 12 мешканців Стрільців, 4 — Тугані, багато свідомих українців Грубешівщини стали жертвами такого відвертого терору 29 травня.

Становище в Дрельові та колоніях, що належали до парафії священика Дмитра Хом`яка, писав він до свого духовного зверхника 16 липня 1943 року, «надзвичайно прикре. Яка тут безпека …Большевицькі бандити, польські та жидівські непокоять, залякують та нищать наших людей. Та найгірше шкодять т. зв. калакути своїми доносами до поліції. Через них 25 душ українців з моєї парафії пішло до сирої землі. Недавно на донос злобного сусіда-калакута поліція застрілила вдову по солтису, котрого кілька місяців передше на донос того самого сусіда теж вбили…».

І це за умови, коли в спеціальному меморандумі до голови емігрантського уряду в Лондоні Сікорського генерал Ровецький писав ще 26 січня 1942 року про те, що на Холмщині, Лемківщині і Підляшші належить рахуватися із українським відродженням. Волинь тоді не викликала особливого занепокоєння провідників польського підпілля. Їм здавалося, що становище тут значно простіше, ніж у Генеральній губернії. Тому й вони припускали, що «при застосуванні певних компромісів», прийнятих для поляків, «вдалося б нам осягти суверенність над тим тереном без боротьби».

Але планувалося досягти цього за рахунок українських інтересів. Навіть у антигітлерівській боротьбі. Адже згідно з наказом Сікорського від 5 лютого 1942 року, в якому, зокрема, йшлося про організацію диверсій на залізничних комунікаціях гітлерівців у районі Здолбунова, наголошувалося, що терени, обсаджені поляками, треба щадити.

Здійснюючи ці диверсії, польське підпілля, крім того, завжди залишало «український слід». Наприклад, під час однієї з акцій, коли із складів австрійської фірми було викрадено близько 400 кілограмів вибухівки, диверсанти свідомо, аби уникнути можливих репресій з боку німців проти польського населення, залишили на місці крадіжки українську газету.

Відтак підриви польським підпіллям німецьких ешелонів біля українських сіл чи інші подібні диверсії призводили до масових репресій окупаційної влади щодо невинного українського населення. Як правило, в таких каральних акціях активну участь брала польська поліція, котра відзначалася особливою жорстокістю в ставленні до українців. Ось що свідчив 1942 року перед лікарською комісією в Кобрині польський поліцай Родак: «Пшеутомьоний, не моге вєнцей... — 106 здрайцуф — хлопуф застшелілем власном ренков, юж нє моге спаць! Ці пшеклєнте українци пшивідамі стойов пшедо мнов по ноцах. Нє моге вєнцей, проше о звольнєнє, бо зварюєв...».

Свідок цієї сповіді додає: «Сто шість хлопців, цвіту нашої молоді, під нашептами і закидами комунізму, позбавив цей біснуватий бандит життя, щоб прислужитися «найяснєйшей Жеч-Посполітей», «християнській» Польщі, за допомогою таких же самих звироднілих німецьких фанатиків-фашистів».

Уважне вивчення документів дає підставу стверджувати, що збройний конфлікт між обома народами на Волині стався тому, що там раніше почався збройний виступ українців проти німецьких загарбників. І окупанти зуміли зіштовхнути між собою українців та поляків Волині після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла в підпілля і влилася в ряди УПА. І ось тоді гітлерівці вирішили використовувати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив в Україні, розгорнувши бойові дії з окупантами.

Це також добре усвідомлювали більшовики. Зокрема, Микита Хрущов, аналізуючи в червні 1943 року загострені українсько-польські відносини на Волині, заявляв чітко: «Моя думка, що все це — справа рук німців». Розвідувальне зведення партизанських загонів Кам'янець-Подільської області №7 від 1.06.1943 року засвідчує, що в Славуті гітлерівці мобілізують поляків, котрих відправляють до Рівного, де, переодягнувши в німецьку форму, навчають військовій справі».

З донесень радянських партизанів довідуємося, що «багато поляків іде до німців добровільно, вступають в поліцію і разом з німцями знищують українські села і населення. Ведуть боротьбу з націоналістами. У місті Колки Волинської області вся поліція — польська. В середині серпня на ст. Маневичі 150 поляків добровільно пішли в поліцію, з них уже 30 чоловік одержали зброю. В поліцію німці приймають поляків до 40-річного віку. У Сарнах німці озброюють усіх чоловіків-поляків з 16-річного віку, що там перебувають, причому багатьох озброєних поляків відправляють на Захід.

... В околицях міста Рівне поляки спільно з німцями знищують українські села. Поляки спільно з німцями повністю знищили село Парцеревич Степаньського району, вбили багато українців, котрі не мають ніякого відношення до націоналістів» (там само. — Спр. 254. — Арк. 36).

У квітні 1943 року тільки під час однієї акції на території Луцького району гітлерівці з поляками спалили 5 сіл: Костюхнівку, Вовчиць, Яблуньку, Довжицю і Загорівку. Тоді ж німці спільно з польською шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад у Горохівському районі, де знищили 22 господарства і розстріляли близько 100 осіб.

З метою ще більше спровокувати гітлерівців на антиукраїнські виступи польські поліцаї підкидали в кожну хату «компромат» — підсовували в піч, солому або в якесь інше місце зброю та гранати. Так, на території Горохівського району злочинний погром німцями кількох українських сіл був наслідком саме польської провокації. Особливо постраждали 10 квітня жителі Княжого, де було спалено 40 господарств і вбито 172 особи. При цьому окупанти мордували цілі родини, використовуючи попередньо складені поляками списки.

18 травня 1943 року Крайовий провідник ОУН на Північно-Західних землях Дмитро Клячківський-Клим Савур звертався до польського населення з такими словами: «...У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас...

Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара».

І представник польського еміграційного уряду змушений був визнати:

«Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників і діють проти них».

Крім польської поліції, до участі в антиукраїнських акціях гітлерівці залучали також польську жандармерію з Генеральної губернії, що складалася з вихідців із Сілезії, Познаньщини та Помор'я. Її ставлення до українського населення було особливо ворожим. Зокрема, найбільш жорстоко і нещадно поводилися під час нападів на українські села загони так званої «жандармерії мотоцук».

Дуже часто вони підтримували бази польської самооборони на Волині, взаємодіяли з проаківськими партизанськими загонами під час нападів на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формації увіллються

до АК. Так, у січні 1944 року складовою 27-ї піхотної партизанської дивізії АК, яка буде сформована на Волині, стане шуцмансшафт батальйон №107 з Матіїва.

Намагаючись зберегти свої сили для відновлення Польщі в передвоєнних кордонах, керівники польського підпілля не поспішали розгортати широкомасштабну боротьбу проти гітлерівців. Так, Головний Комендант Армії Крайової генерал Стефан Ровецький 11 лютого 1943 року на сторінках свого друкованого органу «Інформаційний бюлетень» подав статтю під назвою «Зі зброєю до ноги», в якій бійцям АК, а також членам інших підпільних збройних формувань наказувалося утримуватися від виступів проти окупантів, проявляти дисциплінованість і чекати, доки командування не дасть сигналу до виступу «у відповідний момент».

Ось таке домінування антирадянських настроїв у керівних колах лондонського табору, вважає М. Рудий, не проминуло уваги спеціальних підрозділів гестапо у Варшаві. В рапорті німецького резидента до Берліна від 10 травня 1943 року було передано зміст розмови, яка відбулася на засіданні відділу безпеки Делегатури півтора місяця назад. В цьому документі підкреслювався політичний характер висновків, зроблених на засіданні: «Поразка Німеччини перед знищенням більшовизму буде рівнозначна поразці Польщі» і тому «в інтересах Польщі є перемога німців над більшовиками».

За свідченням більшовицьких партизанів, для боротьби проти українських повстанців гітлерівці з весни 1943 року не тільки змобілізували в ряди своїх каральних органів місцевих поляків, але й перекинули значні відділи польської поліції з території генеральної губернії. Наприкінці травня 1943 року, наприклад, в Бистричах місцевий гарнізон складався з 60 поліцейських, 4 німців і 50 поляків з польського батальйону із-за Західного Бугу, в Березному весь каральний підрозділ був сформований з 200 добре озброєних місцевих поляків. А на села Костопільського куща гітлерівці вислали польський батальйон із-за Західного Бугу в кількості 500 добре озброєних осіб, яким визначили головне завдання «для боротьби з бандерівцями й бульбівцями».

На початку червня 1943 року подібний батальйон в складі 1500 поляків з генеральної губернії прибув до Корця. Про його дії в розвідувальному зведенні штабу більшовицьких партизанських загонів Кам'янець-Подільської області від 15 червня 1943 року зазначається: «Поляки виїжджають на села, палять їх і грабують мирне населення. Все награбоване відправляють до Корця, а з Корця за ріку Буг. В даний час у Корці стоїть близько 400 автомашин, на яких прибули польські війська. Подібні польські війська прибули в Межиричі, Тучин, Рокитно, Сарни, Костопіль...».

Як правило, німці виїжджали невеликими групами з своїх укріплених баз, заїжджали до польських колоній, брали великі групи поляків і спільно нападали на українські села.

Як і на гітлерівцях, велика частка вини за розпалювання польсько-українського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни лежить і на більшовицькій владі. Москва, незважаючи на важкі втрати, яких зазнала Червона Армія в 1941—1942 роках, не залишила поза увагою такий терен, як Волинь, де були умови для розвитку партизанського руху. Відтак влітку 1942 року розпочалося проникнення радянських партизанів у цей регіон. Спочатку в районі Березного на Рівненщині 20 червня десантували групу па-

рашутистів на чолі з полковником Дмитром Медведєвим, а в середині серпня тут з'явилася ще одна група радянських парашутистів. Вони утворили загін «Переможці» під загальним керівництвом Медведєва. Основне завдання загону полягало у розвідувальній роботі, підготовці грунту для розгортання широкомасштабної партизанської діяльності.

Але населення Волині зустріло посланців Москви непривітно. Пам'ятаючи два роки більшовицького «раю», місцеві жителі не бажали підтримувати ту владу, яка принесла їм у «золотому вересні» 1939 року стільки нещасть. Так було в 1942, так було і в 1943. Негативне ставлення до більшовицьких партизанів було не лише в поліських селах. Населення південної Волині, доповідав 5 квітня 1943 року комісар партизанського загону імені Михайлова Г. Кузовков, у більшості «цілком підтримує націоналістів-бандерівців. Поляки в основному на боці радянських партизанів».

За таких обставин головною базою для підтримки більшовицьких партизанів на Волині стали польські колонії. Зокрема, командир з'єднання О. Сабуров до Українського штабу партизанського руху в своїх донесеннях регулярно наголошує, що польське населення ставиться до радянських партизанів добре. Наприклад, у радіограмі від 4 грудня 1942 року він зазначає, що польське населення «надає велику допомогу озброєнням, боєприпасами і продовольством групам партизанів». Мабуть, саме така інформація дала підставу керівництву Українського штабу партизанського руху рекомендувати командирам більшовицьких загонів на Волині: «Використовуйте табори поляків як пункти розвитку кадрів наших інтересів».

Промовистим з цього погляду є наказ по ковпаківському з'єднанню від 19 червня 1943 року, в якому відзначалося: «Усім командирам підрозділів попередити особовий склад, що села по маршруту в більшості польські, налаштовані на нашу користь, а тому стрілянини по жителях, які втікають, не відкривати, майна ні мирних жителів, ні націоналістів, які не виявляють спротиву, не чіпати».

Оскільки радянські партизани зустріли на Волині протидію з боку українських націоналістичних повстанських сил, які були вже досить чисельні, тому ті більшовицькі відділи, котрі були перекинуті через лінію фронту сюди літаками, в 1942 році могли розраховувати лише на польські партизанські загони, які тут виникли стихійно. Відбулися їхні перші контакти з радянськими партизанами. Так, улітку 1942 року сформував загін у півсотні осіб Юзеф Собесяк. Походив він з Люблинського воєводства, Другу світову зустрів у вересні 1939 року як рядовий роти зв'язку. Брав участь у боях з гітлерівцями, опинився в полоні Червоної армії. Якийсь час працював у Києві, потім у Маневичах на Волині. У 1941 році керував Ковельською МТС. З приходом німців створив партизанську групу, яка переховувалась у лісах біля Маневичів. Восени 1942 року загін Собесяка передислокувався в урочище Червоний бір за 15 кілометрів від села Карасина, де і зустрівся із радянськими партизанами. Це був невеликий загін Антона Бринського, який прибув на Волинь з Білоруських лісів. Саме Бринський передав польським партизанам вибухівку, якою у грудні 1942 року було підірвано кілька залізничних ешелонів на магістралі Ковель—Сарни.

Також у 1942 році сформувався партизанський загін, командиром якого став жи-

тель Удрицька, що на Рівненщині, поляк Ян Бужинський. У грудні 1942 року Бужинський допоміг загону ковпаківців висадити в повітря кілька мостів на Горині і Случі. «В нагороду поляки отримали дві гвинтівки і кілька гранат...».

Ще один польський партизанський загін створив на Рівненщині у Висоцькому районі Роберт Сатановський. Походив він з Лодзі, з сім'ї страхового агента. Оскільки Сатановський пропонував більшовицьким партизанам союз і підтримку, обіцяв одразу ж поставити під рушницю не менше тисячі поляків, то такий ентузіаст, який до того ж пробув у розвідці Ковпака тижнів зодва, сподобався. Відтак йому допомогли зброєю, порадами й обіцянкою підтримати».

Очевидно, відомості, які передав більшовицькому командуванню Сатановський, були використані ковпаківцями під час їхніх каральних рейдів по опанованій українськими націоналістами території Волині, наприклад, у селах Людвипільського району Рівненської області, де, мовляв, «звила зручне гніздо контрреволюційна організація українських націоналістів». У розвиток плану боротьби проти оунівців наказом Ковпака від 25 лютого 1943 року командиру 3 батальйону Матюшенку доручалося «оточити й очистити села Морозівка, Бистричі, Вілія від контрреволюційних елементів згідно з списком... На кожне село виділити по одній роті. Операцію проводити одночасно».

Одержавши повідомлення від Ковпака, начальник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач 9 кітня 1943 року радирував йому, що про його рейд Хрущов доповідав Сталіну, котрим усі заплановані заходи схвалені і ним покладаються великі надії саме через ось такі рейди заслати партизан до Польщі. В зв'язку з цим Строкач вимагав від керівників з'єднання Федорова та Дружиніна: «Підбирайте поляків для формування польських загонів. Детально — додатково».

До того часу, поки радянські і польські більшовицькі загони були невеличкими і без скоординованого керівництва, польсько-український конфлікт обмежувався незначними збройними сутичками. Але як тільки на Волинь втягнулися великі з'єднання більшовицьких партизанів, ситуація різко змінилася. У волинських лісах, до яких гітлерівці намагалися не показуватися, стало тісно. Той же загін Медведєва, який з вересня 1942 року до лютого 1943 займався диверсіями й убивав гітлерівців, з березня 1943 починає активні дії проти українських повстанців.

Багато української крові залишилося в ті дні на руках польських більшовицьких партизанів на чолі з Робертом Сатановським. У спеціальному донесенні про каральну акцію його власною рукою написано, що після загальних вказівок, даних комбатом, він рушив зі своїми людьми в цей населений пункт. Оскільки детального плану подальших дій не було зовсім, то після ракетного сигналу він повинен був діяти на власний розсуд. Тож, мовляв, як тільки відкрили фронтальний вогонь, вони почали обшукувати хати. Господар однієї хати, яку оточило 2 відділення, відмовився відчиняти двері, але після двох черг з автомата і кількох пострілів з гвинтівки підлеглі Сатановського вибили двері. Швидко перевірили, чи немає в хаті, крім вбитого господаря, більше чоловіків, і відділення розпочало обшукувати сусідні хати.

З четвертої хати, господар утік і заховався на горищі. Ми, продовжував Сатановський, запалили сарай, тоді звідти пролунало кілька пістолетних пострілів і завору-

шилася солома на даху — «двома короткими чергами з автомата чоловік був убитий. Його швидко охопило полум'я, так що ми не були в стані зробити обшук. У подальшому II-е відділення з політруком Завадським виявило двох хлопців, які ховалися в сараї, згодом застрелених».

За цей час 1 відділення зайняло спостережну позицію з лівого флангу на краю будинків, обстрілюючи втікаючих, в результаті чого було вбито двох і затримано і приведено в центр села близько десятка людей.

Коли розчистка центру закінчилась, польські більшовицькі партизани із загону Годунка, засвідчує Сатановський, «розійшлись навантажувати підводи, я наказав своїм бійцям приступити також до цього, намітивши ті хати, де знаходяться намічені по списках бульбівці, і ті хати, де ми господарів розстріляли. Моїми людьми навантажено 5 підвід. Я особисто з автоматником конвоював після закінчення операції заарештованих до місця розстрілу».

До подібних «бойових дій» польські більшовицькі партизани відповідно готувалися. Скажімо, 2 квітня загоном Сатановського складено іменні списки націоналістів у селі й містечку Клесів. Потім списки цих приречених на розправу українських патріотів загін Сатановського уточнював і доповнював ще 17—20 квітня.

Як воювали з гітлерівцями поляки із загону Сатановського свідчить ще один запис у його «Щоденнику бойових дій»: «8.4.43 р вислана розвідка в район Домбровиці і в Містечко для розвідки гарнізону, настроїв населення, вербування поляків до загону і складання іменних списків керівників націоналістів. Завдання виконано без власних втрат. Приведено п'ять чоловік поляків у загін». Того ж дня інший відділ його загону виявляв українських націоналістів у селах Глушиця і Любиковичі».

Як мали ставитися українці до того, що на них за допомогою збільшовичених поляків складалися списки як на ворогів народу, котрі невдовзі мали бути знищені? Чи могло корінне населення цієї споконвічної української землі залишатися байдужим до того, що з польських колоній організовувалися ось такі збройні акції на українські села проти невинних жителів, зрештою, чому господарі цієї землі мали чекати поки їх убиватимуть у їхній же хаті?

Очевидно, що українець Волині мав брати до рук зброю, оскільки слово автохтона цього краю про повагу до нього бути господарем тут було провідниками польського підпілля знехтуване.

Ось як про це згадує один з учасників Поліської Січі Яків Бричко: «Стали бити німців, а німці нас. Поляки тоже нас били. І ми не давали спуску полякам і ковпаківцям. Почалася різня, поляки налили наші села, а ми їхні, бо поляки були разом з ковпаківцями. Мою Карпилівку і Борове поляки з ковпаківцями спалили до тла, а ми спалили Окопи, Довган, Будки. Може то робилося неправильно, бо було усе на руку німцям і комуністам. Вони зуміли нацькувати поляків на нас».

Зрештою, сталося так, як і планували німці. За словами гауляйтера України Еріха Коха, передбачалося, «щоб поляк при зустрічі з українцем убив його і навпаки щоб українець хотів убити поляка. Якщо при цьому по дорозі уб'ють по одному євреєві, то ми досягнемо саме того, що нам потрібно».

Природно, поляки, затягнені в більшовицьку партизанку, засуджували тих представників свого народу, хто одягнув німецькі мундири. В спеціальному зверненні до них командування об'єднаного польського партизанського загону заявляло: «В українського й польського народів один кат: кривавий Гітлер. Хай же ніхто з вас не заплямує честі поляка братовбивчою боротьбою в ім'я інтересів нашого споконвічного ворога! Зброю, яку ви дістали від німця, скеруйте в груди німця».

Але справжнє обличчя захисників польського населення в західних областях України добре змалював у своєму зверненні від 28 липня 1943 року Волинський окружний делегат уряду Польської Республіки: «Більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу в самообороні і взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо ж це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, що обороняються, зброю і людей, потихеньку втікають до лісу, а через пару днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення».

У цьому ж документі зазначається, що «німець і москаль... роздмухали антипольську пропаганду. Вони множать, збільшують встократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздражнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками і українцями. Створити на довгі роки привід до боротьби. Запрягли й використали найманих злочинців у злочинах. В поляках і українцях вони зміцнюють образи, розпалюють у їхніх душах ненависть, жагу і відпору. Тим самим вони завдають удар по історичній польській ідеї — ідеї духовного, братнього співжиття з сусідніми народами. І при тому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити. Німці висилають у райони каральні експедиції, які спалюють українські поселення, вбивають жінок, дітей і невинних — справжніх же вбивць вони навіть не намагаються спіймати, бо справжній убивця потрібен їм і є їхнім спільником».

Тому поляків закликали «ні в якому разі не сприяти німцям. Вступ до німецької поліції і жандармерії є тяжким злочином стосовно польського народу. Міліціонери-поляки, які беруть участь у руйнуванні будинків, а також в убивстві українських жінок і дітей, будуть викинуті з рядів польського народу й суворо покарані.

Співробітництво з більшовиками є таким же тяжким злочином, як і співробітництво з німцями. Вступ у радянські партизанські загони є злочином. Жоден поляк не повинен там перебувати».

Цілком зрозуміло, писав у своєму наказі від 22 квітня 1943 року комендант Волинського округу АК полковник К. Бомбінський, «хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу. Це також радянські партизани, котрі, діючи на землях Речі Посполитої, намагаються зосередити керівництво усім тут в своїх руках».

У зв'язку з цим заборонялася будь-яка співпраця з з німецькою владою під час здійснення самооборонних акцій: «Ні в якому разі не можна за миску сочевичної

юшки у вигляді зброї вступати до поліції, вартівних відділів або інших загонів під німецьким командуванням. Дозволяю і навіть наказую здобувати у німців зброю, але в інший спосіб, в залежності від умов».

Щодо контактів з радянськими партизанами, то Бомбінський, забороняючи співпрацю з ними, наказував: «Командуючі всіх рівнів повинні зробити усе можливе, аби поляки, які знаходяться у радянських партизанів, опинилися в польських загонах. При цьому хочу застерегти від можливого проникнення в польські лави провокаторів і комуністів».

Проте ці накази не виконувалися. Відомі випадки коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих «сліпих» відплатних акцій. Зрозуміло, що їх наслідком були численні жертви серед цивільного українського населення. Однією з таких акцій треба вважати рейд польського більшовицького загону під командуванням В. Коханьського з району Сарни—Моквин у напрямку Цуманських лісів, під час якого знищувалися «всі українські села і загони бандерівців».

Найважливішим для Москви було зіштовхнути обидва народи між собою, аби в кривавій різанині вони знекровлювалися й виснажувалися до такого стану, коли вони не зможуть вчинити опір «визволителеві» зі сходу, тим паче самостійно. Тож для цього передбачався і такий план: послати до весни 1943 року 80—90 ретельно підібраних і навчених агентів, котрі досконало володіють польською мовою і мають зв'язки серед польського населення, для розпалювання партизанської боротьби проти німців».

Один з активних діячів польського більшовицького партизанського руху на території України Станіслав Вронський визнавав, що «з початком 1943 року більшість невеликих розрізнених підпільних груп поляків влилися в ці з'єднання. Вони одержували не лише зброю, боєприпаси, вибухові матеріали, кадри мінерів, але й керівні вказівки з боку таких командирів, як Ковпак, Руднєв, Сабуров, Федоров. Линьков, Бринський. Бегма, Шитов, Медведєв, Одуха та інші».

Навесні 1943 року більшовицька влада поставила завдання створити польські партизанські загони на Волині. Для цього 3 травня 1943 року навіть передбачалося таке: «Дати поляка, якщо немає, то володіючого польською мовою — назвати поляком».

Збройні загони, що підпорядковувалися АК, головним своїм завданням, як визнає очевидець подій на Волині в роки війни поляк Станіслав Вронський, вважали боротьбу проти українських націоналістів, «яка не виключала застосування репресивних заходів стосовно українського населення взагалі».

А в подальшому, продовжує Вронський, вони мали «взяти участь у реалізації плану «Буря», головною ідеєю якого було прагнення до захоплення етнічних українських земель і включення їх до складу Польщі».

Про діяльність одного з таких формувань — спеціального батальйону під назвою «Кривавий місяць» детально розповідається в донесенні командування більшовицького партизанського з'єднання імені Хрущова. Зокрема, цей батальйон за особистим наказом майора «Оливи» посилався під виглядом радянських партизан в українські села, де всі жителі зганялися в одне місце під приводом проведення політико-виховної

роботи. Коли мирне населення збиралося, то за командою розпочиналося масове вбивство мирних жителів, пограбування їхнього майна, а потім це село спалювалося.

На польсько-українському відтинку на весну 1943 року, як визнавали чільні діячі ОУН, відносини щораз більше загострюються, викликаючи гострі конфлікти. Головною причиною були великодержавні аспірації польського осадничого елементу, що осів тут за час панування польської держави з метою полонізації українського населення Волині, а тим самим свідомого його зв'язання з нею.

Для збанкрутілих політиків польської «моцарствости», підсилених свіжими силами із-за Бугу, «усякі прояви українства на наших землях, почавши від вживання української мови, приналежності до православної релігії, і т. п., є небажаним. Визвольні соборницькі змагання українського народу на Волині є для цих поляків проти державницькими, тому не жаліють ані сил, ані засобів для боротьби проти цих змагань, закладають різні організації на кшталт «Делегатура Жонду Жечипосполітей», «Страж Хлопські». Своєю добре поставленою пропагандою вони розбурхують у польського населення Волині «моцарствові» апетити, настроюють його вороже проти українського народу.

Таким чином на Волині повстала ціла низка «пляцувок» польських державницьких організацій. За наказом своїх провідників вони нищать українські державницькі відзнаки, плюндрують могили, чим провокують протиакцію з боку українців.

Це змусило українське збройне підпілля звернутися до поляків із зверненням не нищити українців, а об'єднатися задля спільних акцій проти окупантів. Зокрема, в одному з донесень до УШПР зазначається, що 13 березня 1943 року в Новинах Людвипольського району Рівненської області «бульбівці проводили загальну нараду на квартирі Котвицької, на яку запросили польське населення села». Українські повстанці просили поляків вступати в їхні загони, а польське населення, аби здало зброю. Присутнім полякам тоді було заявлено, що поляки живуть на українській землі, тому повинні виконувати розпорядження української влади.

Цього не сталося, а навпаки, поляки намагалися закріпитися в німецькій службі з метою підвищити і зміцнити свій вплив в Західній Україні напередодні поразки вермахту і наступу Червоної армії. Але надзвичайно великий удар одержали українці тоді, коли Службі Безпеки ОУН вдалося документально встановити зв'язок між делегатурою «Жонду Жечипосполітей» і штабом польської партизанки, що нібито стояв на грунті співпраці з УПА в боротьбі проти німецьких і більшовицьких окупантів. Насправді ж виявилося, що цей штаб діставав від воєводського делегата «Жонду Жечипосполітей» таємні доручення й накази проти УПА. Зокрема, було розкрито план широкої протиукраїнської акції з боку поляків, яка мала розпочатися 15 липня 1943 року.

Використовуючи відсутність українських повстанських відділів, які в цей час вирушили для боротьби з червоними партизанами, гітлерівці з поляками затіяли поважну акцію на українське населення. Цілком можливо, що польське націоналістичне підпілля виявилося в цій справі іграшкою в чужих руках. Використовуючи в його середовищі власну агентуру, до такого необдуманого трагічного кроку польських патріотів могли підштовхнути більшовики.

На користь такої версії свідчить радіограма керівника штабу партизанського руху Рівненської області В.Бегми до УШПР на початку липня 1943 року про те, що Сатановський зв'язався з польським загоном у районі Степаня, яким командує місцевий ксьондз, і домовився про спільні дії проти українських націоналістів. Для цих майбутніх операцій більшовицьке керівництво створювало «приховані резерви з польської молоді».

Тож цілком можливим, що саме ці акції поляків на українські села стали підставою для нової хвилі відплатних походів українців, у тому числі й великої кількості цивільного населення з косами й вилами в руках, на польські колонії 11—12 липня 1943 року. Під час відплатних акцій на польські колонії Селисько, Зівка, Островки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шиманіcько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березівка, Каменне, Гута-Степань, Борок, Ляди,Омеляна, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Міцька, Рутвиця, Подселече, Поляни, Голинь і хутори Кам'янок, Мельниці і частину Курорту, які були постійною загрозою для українського населення, 17—19 липня вбито близько 500 поляків і німців.

А ці акції, природно, викликали нову хвилю польських нападів на українські села. Так, 24 липня 1943 року повністю спалено село Уличів Турійського району, а понад 1000 осіб, що були в хатах, у нелюдський спосіб помордовано, в основному літніх та дітей.

Так, втрати були з обох боків. У різний час збройні сутички закінчувалися з різними втратами для кожної з сторін. Скажімо, якщо в липні 1943 року було більше польських жертв, то у жовтні того ж року, як свідчить попередня хронологія, складена на основі доступних на сьогодні документів, більше втрат мало українське населення. Зокрема, ті описи, які фіксують точну кількість втрат, засвідчили, що цього місяця українці втратили вбитими і спаленими 855 осіб, а поляки — 213.

Та частина польського населення, якої не торкалися відплатні акції, залишалася по своїх колоніях при праці. Воно з українцями жило згідливо і навіть пропонувало співпрацю українській визвольній боротьбі, складаючи багато усних і писемних заяв про солідарність. Усі ці поляки одержали усні, а то й у відповідних відозвах запевнення всіх прав нарівні з українцями з огляду на їхню лояльність. В окремих селах поляки навіть просили німецькі власті не переслідувати українців. Так, у селі Рудка Рожищенського району саме на прохання місцевих поляків, котрі побоювалися відплатних акцій, було звільнено з-під арешту 3 невинних українців.

Польсько-українські відносини після цього надзвичайно загострилися в Закерзонні. Особливо великого розмаху набрали напади польських боївок навесні 1944 року. Так, 13—14 березня організовані банди спалили 14 українських сіл, розстріляли або замордували до 1500 українців, серед яких 70 відсотків були діти і жінки.

У селі Сагринь спалено 260 господарств, убито 700 українців, у Турковичах — відповідно 150 і 80, Модрині — 36 і 75, Мягкому — 160 і 105, Ласкові — 95 і 250, Шиховичах — 150 і 140, Березному — 23 і 17, Теребінь, Маличів і Стриженець спалені зовсім.

Польська банда, підкреслювалося в документі ОУН, «в убивстві виявляє такий са-

дизм, перед яким бліднуть усі інші, про які довелось де-небудь чути...В селі Сагринь розп'яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священика викрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну маму та двоє дівчаток роздерли навпіл. В с. Теребінь вкинули кільканадцять дітей до криниці...

Протидій з німецького боку не було жадних. Банди спокійно, без перешкод виконували свою роботу.

Метою польського підпілля було не тільки винищити український елемент, а й відрізати Холмщину від Галичини широкою смугою вигорілих сіл».

Зрозуміло, що це викликало відповідні відплатні акції, які здійснили відділи УПА, що змушені були таки відгукнутися на неодноразові прохання українців Холмщини, про що мовилося вище.

Крім того, міжетнічний конфлікт поширився на Тернопільщину, Львівщину, Станіславщину. Щоправда, він не набрав тут, особливо на Станіславщині, таких масштабів, як на Волині. Але на це були свої причини. Очевидно, треба враховувати те, що на Прикарпатті окупаційна влада з самого початку була угорська, а також те, що тут не було такого нашестя більшовицьких партизан, як на Волині, за винятком рейду Ковпака.

Зрозумівши, якого масового розмаху набуває український національно-визвольний рух, особливо після організованого переходу української поліції в лави УПА, вороги української державності, аби його розвалити, вдалися до спровокування українсько-польського конфлікту. І гітлерівські окупанти, і більшовицькі партизани зуміли зіштовхнути між собою українців та поляків Волині — польські колоністи, що прийшли на українські землі, й жили там, як меншина, не тільки не підтримали українське населення, а навпаки, «взяли активну участь у боротьбі — по стороні сталінсько-гітлерівських бандитів. Разом з німцями польські шуцмани пускали з димом цілі українські села, визначуючись особливою жорстокістю у вбивстві українських безборонних жінок і дітей. Рівночасно польські колонії на Волині стали головним осідком і прибіжищем для большевицьких парашутистів і агентів, так що в такій обстановці український нарід, який виповів нещадну боротьбу Сталіну й Гітлеру, мусів боронитися також і перед їхніми вислужниками та агентами».

LXIII. «…І ЗОСТАВТЕ НАС, КОЛИ МИ ВАМ НЕ НУЖНІ»

Після поразки під Сталінградом гітлерівська армія почала відступати на захід. Наприкінці грудня 1942 року перші села Луганської області були звільнені з-під німецької окупації, невдовзі радянська влада повертається і в промислові регіони сходу України. Щоправда, взятий у лютому 1943 року Харків Червона армія змушена була залишити, і він ще довгі місяці перебував у руках гітлерівців, як і весь південно-східний регіон України.

Тому 29 січня 1943 року бюро Карагандинського обкому партії ухвалює рішення щодо відправки до УРСР тільки окремих спеціалістів сільськогосподарського виробництва, котрі були евакуйовані до Казахстану з початком війни. А повернення кадрів промислових підприємств буде відкладене аж до реального звільнення вказаного регіону. Скажімо, як тільки 23 серпня 1943 року Червона армія увійшла до Харкова, то вже через три дні туди прибуває передова група танкобудівників з Нижнього Тагіла, яка мала на довоєнному Комінтернзаводі організувати ремонт бойових машин. І вже у жовтні перші капітально відновлені танки відправляються на фронт. А коли невдовзі з Уралу надійде необхідне обладнання й різними шляхами повернуться досвідчені спеціалісти, відновлений завод кожного дня зможе давати повторне життя танкам.

Після вигнання гітлерівців з Донбасу така ж картина повторюється і з багатьма донецькими колективами, які були евакуйовані до Казахстану. Вже 26 вересня 1943 року з Караганди відправляється ешелон з шахтним обладнанням, кожен з гірників мав відпрацювати по два дні у фонд відбудови Донбасу. За почином трудівників колгоспу «Путь к социализму» Тельманского району, які виділили для звільнених районів УРСР і шахтарів Донбасу 400 голів великої рогатої худоби, 1.350 овець, 1.200 пудів зерна — 300 — городини, 200 кілограмів вовни, в області розпочинається збір усього необхідного для УРСР, розробляється схема шефства над ними.

Так буде скрізь, бо Москва поспішала задіяти всі ресурси України для фронту. Насамперед було мобілізовано все чоловіче населення, яке ненавченим і необмундированим поженуть на німецькі танки, запрудять його тілами всі дніпровські переправи, особливо на північ від Києва в листопаді 1943 року. Тільки новобранцям із західноукраїнських областей буде «особлива пільга» — більшість їх спочатку буде відправлена до Києва, де в Дарницькому концтаборі вони будуть фільтруватися енкаведистами. Всі неблагонадійні будуть негайно заарештовані й відправлені в Сибір, чи в той же Донбас, де вже відкриватимуться колонії для нових «ворогів» влади, в тому числі величезної маси військовополонених гітлерівської та союзних з нею армій.

А ще ж треба було відбудовувати знищене в 1941 році. Не тільки гітлерівцями, а й своїми. І Хрещатик, і дніпровські мости, і підірвані заводські цехи… Хіба що не стояло завдання відновити неповторну красу соборів, які вистояли всі війни з часів Русі, а впали від вибухів більшовицьких зарядів.

Не краще буде й тим, хто залишатиметься дома — чи в місті, чи в селі, де доводилося тягнутися з усіх можливих сил, аби виконати всі поставки. Де й обробляти землю було нічим, тож доводилося запрягати корів. Секретаріат ЦК КП (б) У 7 березня 1946

року навіть схвалює звернення чигиринських колгоспників про використання на сільськогосподарських роботах корів. Таким чином, з 9.500 наявних їх у районі 7.125 мали працювати в ярмі.

А тут ще насувалася мара нового Голодомору. Справді, 1946 рік був неврожайним в порівнянні з попередніми, давалася взнаки і повоєнна розруха. І різні чинники впливали на повоєнний урожай, у тому числі й погодні умови, які різнилися, наприклад, у Львівській та Ізмаїльській областях. Але в сусідніх, скажімо, в Кам'янець-Подільській та Тернопільській, вони були однаковими. Та якщо колгоспи першої в 1946 змогли дотягнутися до довоєнного рівня тільки на 63,7 відсотка, то тернопільський одноосібник, фермер за сьогоднішньою термінологією, перекрив поставки 1940 року на 48,6 відсотка. Тобто, одноосібне господарство західноукраїнського селянина виявилося мобільнішим і ефективнішим у час післявоєнної стагнації, очевидно, й тому, що земля за Збручем ще мала справжнього власника, який про неї піклувався від зорі до зорі.

Зрештою, того хліба, що вродило на українських полях, вистачало, аби не допустити нового Голодомору. Як, до речі, і під час попередніх голодових катастроф. Однак під тиском Москви з України вимітали все, бо в Кремлі хотіли забезпечити українським хлібом, відриваючи його насамперед від рота голодного селянина, Східну Європу, країни так званої народної демократії, що з приходом туди Червоної армії в 1944—1945 роках потрапили під вплив СРСР, а також навіть Францію, де проявилися прокомуністичні настрої в значної частини населення, добиваючись при цьому вигідних для себе політичних розкладок.

Але необхідної для Москви кількості українського хліба не було. Тому спочатку керівник УРСР Микита Хрущов, побоюючись розгнівити Сталіна відмовою виконувати нереальні завдання, намагався переконати його в нібито бурхливій діяльності, яка нібито мала б дати бажані результати. Зокрема, в своїй доповідній від 15 жовтня 1946 року керівник УРСР всіляко переконував вождя, що в УРСР усе робиться для виконання доведених планів, зазначаючи, що «для посилення хлібозаготівель нами неодноразово посилалися в області члени ЦК КП (б) У та інші керівні працівники. Вони й зараз перебувають в областях і вживають заходи щодо посилення здачі хліба державі. Кожні п'ять днів ми розглядаємо питання про хлібозаготівлі по областях, ухвалюємо необхідні рішення й стежимо, аби ці рішення на місцях виконувалися…».

Аби виконати непосильний для УРСР план хлібозаготівель Микита Хрущов вдавався до найрізноманітніших заходів впливу на низовий партійний, радянський, господарський і заготівельний апарат. Тільки постанов ЦК КП (б) У з цього приводу було ухвалено 49 після заслуховування керівників 24 областей. Як наслідок — з роботи увільнено 743 посадовці, під суд пішли 1.645 чоловік, що перебували на різних посадах.

Проте це не давало бажаних результатів, бо потрібної для Сталіна кількості українського хліба просто не було. Відтак центральні, південні та східні області УРСР у 1946 році змогли здати державі тільки 194.861 тисячу пудів у порівнянні до 511.647 тисяч у 1940.

Не допомогла і нова директива Сталіна від 1 грудня 1946 року, якою доручалося

директорам підсобних господарств усіх міністерств і відомств здати державі з урожаю 1946 року «продовольче зерно (жито і пшеницю) за відрахуванням насіннєвих фондів за діючими нормами посіву наступного року і фондів харчування працюючих в даному господарстві за діючими нормами постачання в сільській місцевості в межах контингентів, встановлених державним планом», а також «фуражне зерно за відрахуванням насіннєвих фондів і потреби в зернофуражі для худоби даного господарства за нормами, передбаченими постановою Ради народних Комісарів СРСР від 15 грудня 1943 року».

Відтак реакція Сталіна на спроби Хрущова зменшити обсяги хлібозаготівель виявилася досить жорсткою — останній навесні 1947 року був усунутий з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, а на його місце прислали з Москви вже відомого своїм негативним ставленням до українців Лазара Кагановича. Цей не тільки взявся виконати спущений з Москви план, але й разом з секретарями ЦК КП (б) У Миколою Патолічевим та Дем'яном Коротченком пообіцяв Сталіну перевиконати завдання на 22.300 тисяч пудів.

Застосувавши справді драконівські методи в хлібозаготівлях, влада УРСР під керівництвом Кагановича вже 10 жовтня 1947 року рапортувала про дострокове виконання доведених планів на 101, 3 відсотка (431.286 тисяч пудів). І збіжжя з колгоспних комор продовжували викачувати.

Підписуючи хвалебні рапорти до Москви, керівники УРСР, звичайно, не згадували про втрати від нового голодомору. Ці дані, як і в 1932—1933 роках ретельно приховувалися, факти смертності від голодування фіксувалися лише під грифом «цілком таємно». В ті часи подібну арифметику відкрито могли поширювати хіба що українські повстанці, про що можна довідатися з інформаційних повідомлень підпільної ОУН.

Скажімо, як свідчить витяг із оунівського звіту від жовтня 1947 року про голод у надзбручанських районах Кам'янець-Подільської області в 1946—1947 роках, на підставі розповідей голодуючих, що приїжджали за хлібом, «голод 1946/47 рр. лишив по собі жахливі наслідки. Лихо, заподіяне ним, відбилося в усіх ділянках людського життя: у фізичному розвиткові народу, моралі, шкільництві і т. д.

Найбільшим показником голоду являється смертність та опухлість населення. Рідко трапляються такі села, де б не було померших з голоду, а опухлі були в усіх селах призбручанських районів».

Люди мерли не тільки вдома, але й по дорогах, на полі при праці, попід тинами, про що регулярно повідомлялося в летючках українського націоналістичного підпілля. Скажімо, в Глібовому Миньковецького району тодішньої Кам'янець-Подільської області померла під тином жінка з дитиною, жебраючи хліба (сама була з Новоушицького району). В цьому ж селі помер на праці їздовий Зозуля Михайло, років 32, інвалід вітчизняної війни. В Мар'янівці Оринінського району померла під тином 50-річна колгоспниця Варяниця Христя. В с. Вівся Чемеровецького району померла 65-річна бабуся — колгоспниця Бевз Палагна Платонівна на плантації буряків. Її тіло винайдено щойно після трьох діб. В с. Біла Смотрицького району помер з голоду і холоду сторож колгоспних скирт 70-річний Дудка Андрій…

На опухлих годі було дивитися. Такій жертві зразу пухли ноги, пізніше живіт, а дальше й ціле тіло. Звичайно, така людина після довших мук умирала. загально по селах було більше й менше опухлих від 5 до 60 %».

Невідомі досі документи вражають також висновками, які свідчать про деградацію людської моралі: «В час голоду зросла серед населення страшна ненависть до всього. Сварня серед людей, навіть серед родини, була постійним явищем. Вмираючи, людина ненавиділа того, хто ще міг ходити. Опухлий ненавидів неопухлого. Мама сварилася з своїми дітьми, зненавиджувала їх, бо їй докучали проханням їсти. Чоловік покидав жінку з дітьми та йшов до такої, що ще мала що їсти. Розводи стали буденним явищем».

Очевидно, крім померлих від голоду, віднести до його жертв необхідно було і тих, хто через недоїдання втрачав людську подобу: у вже згаданій Білій Смотрицького району тієї ж області Данилишин Марія Климівна з'їла свою маму Кресків Оксану.

Унаслідок голоду багато людей збожеволіло. В Скотинянах Городоцького району, наприклад, цієї біди зазнали три жінки-колгоспниці та учень 6-го класу Мелимуха Микола. Були й такі, що від безвиході вдавалися до самогубства.

У період голоду зросли грабунки. Від поодиноких крадіжок дійшло до гуртових. Крали все, від цибулі на городі починаючи і на коровах кінчаючи.

Збільшилось до нечуваних розмірів жебрацтво. Через одну хату переходило денно 20—60 жебраків. Ходили просити старі дідусі та бабусі, чоловіки й жінки середніх літ, а навіть діти від чотирьох років почавши.

Населення, яке пережило голод, страшно зубожіло, випродало все, щоб тільки врятувати життя. Залишалося тільки в тому, що мало на собі. Випродувало корови, або різало їх, внаслідок чого від 25—50 % колгоспників залишилося без корів.

Велика частина дітей колгоспників перестала відвідувати школи, бо не мала в чому ходити та що їсти. Замість йти до школи учні йшли жебрати або збирати бур'яни на прохарчування.

З метою порятунку від голодної смерті тисячі голодних селян зі східних областей УРСР кинулись за Збруч, де могли розраховувати на підтримку тамтешніх хліборобів, котрі ще могли розпоряджатися лишками врожаю з власного поля. Вже в квітні 1947 року на ім'я секретаря ЦК КП (б) У Д. Коротченка надходить спецповідомлення міністра державної безпеки УРСР Савченка «Про масовий приїзд населення із східних областей СРСР за хлібом на територію Тернопільської області», яку переадресували першому секретарю обкому партії І. Компанцю.

Подібного змісту факти зафіксовані і в доповідній першого секретаря Львівського обкому партії І. Грушецького від 11 червня 1946 року. Він повідомляє вже згаданому Коротченку, зокрема, про те, що «за останній час значно збільшився наплив колгоспників у райони Львівської обл. з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької, Тамбовської, Орловської, Курської, Брянської, Калінінської та інш. областей по закупівлі в селян хліба й інших сільськогосподарських продуктів».

Прибулі, продовжує Грушецький, «купляють за гроші чи обмінюють на носильні речі хліб, крупу, картоплю та інші продукти і, пробувши по 2—3 місяці, повертаються назад за місцем проживання…

Серед прибулих колгоспників є й така категорія людей, які тимчасово наймаються на роботу чи залишаються на постійне проживання».

Особливо великий наплив приїжджих мав місце в районах, що лежали поряд із залізницею. Наприклад, до Краснянського щодня прибувало по 300—400 осіб, головним чином жінок, до Жовківського — по 80—100, до Глинянського — 100—150, Городоцького — 40—50. Велика кількість східняків зупинялася в населення Івано-Франківського, Бродівського, Пониковецького, Львівського сільського та інших районів області.

У доповідній Грушецького акцентується увага й на тому, що приїжджі поширюють серед місцевих селян «провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про нібито наявний голод у вказаних областях і що в колгоспах на трудодні нічого не дали».

Природньо, що місцева влада намагалася припиняти подібні висловлювання. Скажімо, з боку Львівського обкому було «дано вказівки районним комітетам КП (б)У посилити масово-політичну роботу серед селян, спрямовуючи її на те, аби нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян.

По лінії МВС, МДБ було дано вказівку про те, аби осіб, які поширюють антирадянські й наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, арештовувати й притягувати до суду».

Репресивні акції проти голодуючого населення східних областей, які добиралися в Галичину, на Волинь і Буковину за продуктами, починаються вже з літа 1946 року. Так, у червні органами транспортної міліції УРСР тільки з товарних поїздів було знято 62.400 осіб, а за останні дві декади липня — 97.633.

Крім того, для боротьби з незаконним, як вважала більшовицька влада, перевезенням хліба селянами поїздами було організовано на великих залізничних станціях «спеціальні оперативні застави з працівників транспортної міліції, які ведуть боротьбу з незаконним продажем зерна і борошна на ринку».

Тодішній завідувач сільгоспвідділом ЦК КП (б) У Варшавський стверджував 21 серпня 1946 року, що тільки «повсюдне проведення збирання врожаю і його здача державі дає можливість колгоспам видавати колгоспникам аванс хліба на трудодні», а це, мовляв, «значно скоротило б наплив селян у західні області за хлібом».

Меншу смертність в 1946—1947 роках, ніж в 1932—1933 націоналістична пропаганда пояснювала тим, що «селяни-колгоспники призвичаїлися за весь період існування колгоспної системи не жити, а животіти, завжди не доїдати, їсти тільки раз в добу і то будь-що. Як показав голод в 1946/47 рр. люди потраплять жити цілими тижнями самими бур'янами, тоді як в 1932/33 рр. люди не були призвичаєні до такого животіння, а раптовий голод косив з ніг мільйони».

Так, мільйони людських життів, які забрав на українській землі Голодомор 1946—947 років, звичайно, набагато менше, ніж наша нація втратила в 1932—1933 роках. Але втрата кожної людини — це втрата для всього людства.

Відступаючи перед гітлерівським наступом, більшовицькі вожді насамперед ду-

мали про себе, чимдуж добираючись до віддалених теренів СРСР. Вони зовсім не думали про десятки тисяч тих рядових комуністів, яких кидали напризволяще. А от коли Червона армія повернулася до УРСР, то ті, хто всю війну пересидів у Ташкенті чи в інших далеких від України містах, знову обійняли свої довоєнні кабінети й почали вимагати від комуністів, що залишалися під окупацією, звіту про їхню боротьбу проти гітлерівців. І горе було тому, хто не міг надати відповідних доказів — він безжалісно виключався з лав більшовицької партії з відповідним «вовчим квитком» на все життя не тільки для себе, а й для своїх рідних.

Після закінчення Другої світової більшовицький режим продовжив репресії проти української інтелігенції, яка в роки воєнного лихоліття одержала більше можливостей для правдивого висвітлення реального життя рідного народу, не оглядаючись насамперед на вказівки з Москви. Відтак знову розпочав розкручуватися запущений ще раніше маховик боротьби проти тих, хто, ковтнувши бодай ковток свіжого повітря навіть в умовах гітлерівської окупації, намагався сказати правдиве слово щодо минулого української нації.

Олександр Дорошкевич.

Крім розгортання широкомасштабної боротьби проти прихильників теорії безбуржуазного розвитку української нації, більшовицькі ідеологи відкрили ще один напрямок — не допустити появи творів щодо прогресивних начал української літератури і науки, особливо ж коли йшлося про переваги над досягненнями росіян. З цього погляду зручною мішенню для більшовицьких оракулів стали однодумці відомого професора-літературознавця Олександра Дорошкевича з Інституту літератури Академії наук УРСР, які, наприклад, цілком справедливо стверджували, що українець з походження Григорій Квітка-Основ'яненко раніше, ніж хтось інший у російській літературі, звернувся до селянської теми.

Зрозуміло, що не могли в Москві, звідки постійно проповідували про піонерські досягнення своїх науковців і літераторів, змиритися із заявами самого Олександра Дорошкевича, який стверджував, що видатний український письменник Іван Франко перший у світовій літературі розвинув тему про пролетаріат.

А що стосується твердження про те, що Росія розвивала свою культуру не самостійно, а одержувала її із заходу, через Україну, то це оголошувалося українським націоналізмом, який був визнаний уже ворогом навіть українського народу. Російського й поготів, адже Дорошкевичем зазначалося, що джерелом російської культури XVI, XVII і XVIII століть була Україна, яка завдяки своєму західному положенню стояла на вищому рівні культури.

А як було слухати «старшому брату» про те, що роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша ставиться вище «Війни і миру» Льва Толстого, оскільки в першому є соціальна боротьба, а в другому, за висновками того ж Дорошкевича — тільки боротьба з іноземними загарбниками.

Не могли в Москві також погодитися з тим, що українські науковці порівнювали

мислителя й ідеолога національно-визвольної боротьби Михайла Драгоманова з Плехановим...

За таких обставин місцеві більшовицькі функціонери поспішали викрити й дати свою оцінку цим фактам, аби показати Москві свою пильність і лояльність всьому тому, що визначалося в кремлівських кабінетах.

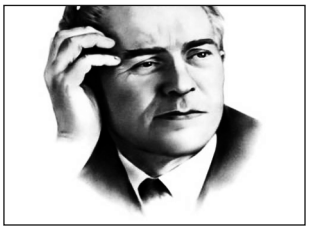

Павло Тичина.

Але трагедія полягала і в тому, що для здійснення так званих профілактичних заходів залучалися відомі майстри пера, чим змушували їх наступати собі на горло... Трагедія Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка, Олександра Довженка якраз і відбилася в тогочасній духовній аурі.

Максим Рильський.

Не менша трагедія чекала патріотичне населення Галичини, Північної Буковини, Волині, Берестейщини. Як тільки передові загони Червоної армії вступили на територію західноукраїнських областей, керівник УРСР Микита Хрущов одразу ж вніс пропозицію щодо виселення родин активних оунівців. Він навіть підготував відповідний проект постанови Державного Комітету Оборони СРСР, який відправив на розгляд Сталіна.

Володимир Сосюра.

Уже 31 березня 1944 року згідно з розпорядженням народного комісара внутрішніх справ СРСР Берії за № 7129 встановлювався відповідний порядок виселення, що уточнювався спеціальною інструкцією НКВС УРСР від 5 квітня 1944 року «Про порядок організації заслання родин членів ОУН і активних повстанців у віддалені райони СРСР». Зокрема, передбачалося відправляти до східних районів СРСР усіх повнолітніх членів родини, а їхнє майно конфісковувати. Через 10 днів була спущена нова директива, якою детально розписувався весь процес депортації вказаних категорій населення.

Андрій Малишко.

Наказом каральних органів від 9 жовтня 1944 року «Про заходи про посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН у західних областях Української РСР» передбачалося посилити репресії щодо родин повстанців через виселення їх у віддалені райони СРСР. Таким чином виселення набувають нового розмаху.

І відбувається це в брутальний спосіб — навіть беріївське керівництво занепокоїлось тим, що транспортування спецпереселенців в необладнаних вагонах призводить до значних

Олександр Довженко.

смертельних втрат. Скажімо, у відправленому з Тернополя ешелоні № 49339, як засвідчує телеграма заступника наркома внутрішніх справ СРСР Чернишова, «вагоны не утеплены, окон в вагонах нет, печки отсутствуют. В результате среди спецпереселенцев имеется большое количество с простудными заболеваниями; имелось 12 случаев смерти детей».

У ще більших масштабах проявляться поневіряння десятків тисяч членів родин українських націоналістів, яких депортують до східних районів СРСР в результаті акції «Захід» у жовтні 1947 року. За ним поїдуть ті із власників землі, хто противився масовій насильницькій колективізації на західноукраїнських землях у 1947 році, спричинився до активного спротиву селянства. Комуністична влада УРСР на найвищому рівні добивалася прискорення цього процесу, аби в черговий раз відрапортувати господарю Кремля свою відданість і послушенство.

Кузьма Дерев'янко.

…Коли 2 вересня 1945 року генерал-лейтенант українець Кузьма Дерев'янко підписав від імені СРСР акт капітуляції Японії, то цим стверджувалося закінчення Другої світової війни. Але для тих українців Закерзоння, яких вершителі долі тогочасного світу, всупереч їхньому бажанню приєднатися до матері-України, кинули на поталу комуністичній Польщі, війна не припинилася. Тепер уродженців праукраїнської землі намагалися силою виселити до того «комуністичного раю», яким уже натішилися їхні брати з Наддніпрянщини в 1920—1930-х роках.

Якраз у ті вересневі дні 1945-го польська воєнна машина за підтримки СРСР розпочала тотальний тиск на мирне українське населення, аби змусити його нібито добровільно покинути батьківську землю, чого добивалися поляки усіх мастей для утвердження однонаціональної Польщі у визначених для них повоєнних кордонах. Однак той демократичний світ, який завжди відгукується на звернення найменших етносів, до долі мільйону українського населення Польщі виявився сліпим і глухим. І така байдужість призвела до зникнення цілих регіонів відвічного розселення українців — Холмщини, Підляшшя, Надсяння й Лемківщини.

Польська комуністична влада, яка намагалася позбутися українства на тих його автохтонних теренах, що відійшли Варшаві після Другої світової, вживала найбрутальніших заходів з метою якнайшвидшого досягнення своїх планів. Для нищення в буквальному розумінні цього слова мирного населення постійно застосовувалося регулярне військо, яке мало пряму вказівку нищити українців, які не хотіли покидати батьківські землі.

Тож у 1944—1946 роках до радянської України примусово в страшних умовах було виселено 482 тисячі українців. Ті, що залишилися, продовжували підтримувати відділи Української Повстанської Армії, котрі ставали в оборону своїх братів. І тоді у Варшаві в 1947 році задумали нелюдську акцію, підтриману в червоній Москві, — операцію «Вісла», яка передбачала поголовне виселення українців на німецькі землі, що відходили до Польщі.

Відтак українські населені пункти Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя залишились без українців. Їх було насильно вигнано з рідної землі.

Вивезення українців з рідної землі.

За підрахунками А. Орликовського, на користь Польщі в Закерзонні втрачено близько 22 тисяч квадратних кілометрів української етнічної території, на якій проживало 1.320 тисяч населення, в тому числі до 757 тисяч українського. Із втратою нашого Посяння, Холмщини та Лемківщини, писав далі він, «ми втратили прастарі українські землі, які в княжій добі належали Київській Русі, опісля Галицько-Волинському королівству із історичними городами, як: Холм, Угруськ, Дорогочин на Бузі, Щекарів, Богинь, Червень, Ярослав, Перемишль, Переворськ, Любачів, Сянік та інші».

Пам'ятник жертвам операції «Вісла» у Низьких Бескидах.

Цих теренів їхні господарі не хотіли покидати. Скажімо, протестуючи проти насильницького виселення, лемки заявляли: «Ми першими до тих часів невольно будем зносити це і дальше, але хочем терпіти на нашій землі, бо вона єсть наша, руська… Якщо Совітський Союз не хоче нашу землю, то і не хоче нас, і зоставте нас, коли ми Вам не нужні!..».

Звичайно, постала й проблема етнічних українців, що змушені були в значній масі залишитися на території Чехословаччини. Їх вирішили переселити до УРСР й обміняти на словаків, котрі опинялися тепер у складі УРСР. Не був здійснений проект Микити Хрущова і щодо приєднання української Мараморощини, яка висловилася за возз'єднання із Закарпатською Україною, а також Південної Буковини, яка мала увійти до складу Чернівецької області.

А ще під гуркіт гармат на німецьких землях розпочинається остаточне нищення Української греко-католицької церкви. За розробленим київським чекістом Сергієм Каріним-Даниленком планом відбувається арешт Митрополита Йосифа Сліпого і всіх єпископів УГКЦ, організовується так звана ініціативна група на чолі з о. Костельником, яка нібито добровільно попроситься повернутися в лоно Російської православної церкви, в якій греко-католики ніколи не були, й скликається Львівський лже-собор 1946 року, де УГКЦ нібито самоліквідовується в переходить у лоно Російської православної церкви.

Здійснення операції «Вісла».

Навіть у Перемишлі, на території іншої держави, енкаведисти заарештували єпископа Української греко-католицької церкви Коциловського. Зроблено було це за прикладом тих більшовиків, які арештували у Львові і вивезли на Сибір митрополита греко-католицької церкви Йосифа Сліпого та всіх єпископів і багато священиків, а греко-католицькі церкви віддали московській православній церкві.

Разом з єпископом Коциловським заарештували також багато інших інтелігентів, щоби «примусити терором також українську інтелігенцію виїхати до совєтського червоного «раю», якого всі наші люди бояться і ненавидять цілою душею, бо знають не з теорії комунізму, книжок і пропаганди, але зі страшного досвіду, який перейшов український народ, перебуваючи більше 25-х років під большевицькою владою, — що Совєтський Союз — це одна велика тюрма народів і система безконечних концентраційних лагерів, розстрілів, та інших найстрашнійших форм терору, властивих усім тоталітарним, диктаторським режимам, але в большевицькому режимі, доведеним до максимальних форм звиродніння».

Теодор Ромжа.

За подібним сценарієм розвивається процес ліквідації Ужгородської унії в 1949 році, в ході якого більшовицькі атеїсти пішли на фізичне знищення тамтешнього єпископа Теодора Ромжу…

Та влада завжди була готова вбивати своїх опонентів.

LXIV. ПЕРШИЙ МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ

Чотири за назвою українські фронти в Другій світовій не мали прямого відношення до війни з Україною. Їхні армійські угруповання спрямовувалися на боротьбу з гітлерівськими загарбниками аж до повного їх знищення в лігві Третього Райху. На наших землях активно проявляв себе ще один військовий фронт — московсько-український, якому було поставлено завдання знищити національно-визвольний рух за відродження Української Самостійної Соборної Держави.

Ось цей останній — московсько-український фронт — розгорнув свої дії з вересня 1939 року, підтримував їх протягом усієї гітлерівської окупації і став нарощувати свої бойові операції після вигнання нацистських загарбників.

З регулярними підрозділами чотирьох українських фронтів Червоної армії Українська Повстанська Армія не збиралася воювати. Навпаки, було чимало звернень до червоноармійців із закликом переходити на бік повстанців, обертати зброю проти Сталіна та його поплічників. Хіба що були спроби за підробленими документами одержувати зброю й боєприпаси на складах Червоної армії для потреб українських повстанців.

Перша незапланована збройна сутичка, що набула великого розголосу, сталася наприкінці лютого 1944 року неподалік Рівного, коли повстанці обстріляли екскорт штабних машин, в одній з яких виявився командуючий І Українським фронтом генерал армії Микола Ватутін. Важкопоранений він був за його ж і Микити Хрущова наполяганням залишений у київському госпіталі, де через півтора місяця помер від гангрени.

Широкомасштабні бої українські повстанці розгортають у цей час проти перекинутих з Кавказу підрозділів НКВС, котрі просувалися вслід за Червоною армією на захід. Однак, незважаючи на велику кількість проведених чекістських операцій, доповідав до ЦК КП(б)У 6 липня 1944 року секретар Рівненського обкому партії В. Бегма, «все ж активна діяльність українсько-німецьких націоналістів не припиняється».

Бегма пропонував тоді створити в райцентрах і великих населених пунктах з місцевого більшовицького активу групи сприяння НКВС; озброїти їх — просив для цього 5000 штук гвинтівок; ввести в область додатково 5—6 бригад внутрішніх військ НКВС; дозволити в ширших масштабах виселяти сім'ї націоналістів, а окремі села виселяти повністю.

У такому ж дусі телеграми летіли й зі Східної Волині. Так, секретар Житомирського обкому партії М. Співак 16 вересня 1944 року просив ЦК КП(б)У дати вказівку наркому оборони УРСР Герасименку розквартирувати по одному полку в Городницькому й Словечанському районах. На його думку, ці частини могли б «послужити надійним заслоном, щоб з Ровенської області не проникали в Житомирську область бандерівці».

За обставин кривавих сутичок, які точилися на Волині і в Прикарпатті, більшовицька влада незадовго до розгрому гітлерівської Німеччини вирішила спробувати роззброїти націоналістичне підпілля шляхом переговорів про припинення повстанської діяльності. Доручили цю справу полковнику держбезпеки Сергію Каріну, який

мав великий досвід поборювання українського національно-визвольного руху ще з початку 1920-х років, коли зміг увійти в довір'я повстанців, а відтак фактично зірвати Другий Зимовий похід Армії УНР.

Одержавши детальні інструкції від наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка, полковник Карін під виглядом співробітника Раднаркому УРСР Олександра Головка зустрівся 18 лютого 1945 року із зв'язковою Центрального Проводу ОУН. Під час цієї зустрічі, до речі, Карін навіть заявив, що «ні Степану Бандері, ні Стецьку, наприклад, ми не збираємося ставити у вину всього того, що мало місце в період окупації, тобто організацію для боротьби з нами УПА і ту лінію, яку проводив і проводить до нинішнього часу стосовно нас Центральний Провід ОУН. Чому? Тому, що Степан Бандера і Стецько перебували в той час у німецькій тюрмі».

Про свою розмову полковник Карін детально проінформував наркома Савченка, а той — Москву: 1 березня 1945 року «усно, порівняно детально, доповів основні моменти зустрічі нашого представника з членом Центрального «Проводу» ОУН народному комісару державної безпеки СРСР тов. Меркулову». Більше парламентарі обох сторін з білими прапорами не зустрічалися, а московсько-український фронт продовжував воювати не на життя, а на смерть.

Проти українського національно-визвольного руху, що сприйняв державницький чин Степана Бандери, в повоєнний час більшовицька Москва кинула величезні каральні сили, застосовуючи до українства брутальні репресії й геноцид, свідомо використовуючи при цьому для компрометації бандерівського руху і тих вчорашніх учасників визвольної боротьби, кого залучили до активної діяльності в спецбоївках під виглядом УПА.

Члени легендованого МДБ підрозділу «УПА».

Формування таких лже-боївок розпочинається ще в більшовицьких партизанських загонах, які були перекинути на Волинь під час гітлерівської окупації. Один з таких підрозділів — «сафатовці», що діяв під виглядом українських повстанців, замордував у 1943 році жителя села Карагінка Млинівського району Рівненської області Василя Яремчука, вчепивши йому на груди табличку з написом «Зрадник українського народу». А в одному з сіл Плужанського району Кам'янець-Подільської області після пограбування місцевих селян більшовицький командир звернувся до людей, показуючи на себе: «Вы видели Бандеру? Вот он сам стоит перед Вами».

Ця лінія більшовицької партії на компрометацію національно-визвольних рухів буде витримуватися і в подальшому, постійно вдосконалюючись. Свідченням цьому, зокрема, виступ першого секретаря ЦІ КП(б)У Микити Хрущова на нараді секретарів обкомів

Агентурно-бойова група Станіславського управління МДБ та її офіцер-куратор.

КП(б)У, начальників управлінь НКДБ і НКВС західних областей УРСР 15 травня 1945 року у Львові. Ратуючи за використання для компрометації учасників націоналістичного підпілля спецбоївок радянських каральних органів під виглядом УПА, Хрущов тоді висловився так: «Я вважаю правильним створення спецгруп з колишніх бандитів (тобто тих українських націоналістів, котрі прийшли з повинною. — *В. С.*). У нас інколи використовують їх неправильно. Не можна ж до безкінечності посилати спецгрупу із завданнями, адже це бандити, і вони можуть манкирувати, підводити нас. Треба їм дати одне конкретне завдання, і коли вони його виконають, можна сказати, що вони свою провину спокутували, і відпустити їх».

Архівні матеріали свідчать, що після звільнення території України від гітлерівських загарбників, у процесі здійснення заходів з ліквідації підпілля ОУН та його збройних формувань органами внутрішніх справ і держбезпеки західних областей масово використовувалися спеціальні групи під виглядом УПА. Такі спецгрупи, як правило, створювалися з числа колишніх учасників ОУН-УПА, які показали себе в збройній боротьбі з бойовиками і досконало знали тактику і поведінку підпілля, методи допитів в СБ з тим, щоб спецгрупа під час виконання завдань могла видавати себе за один із керівних центрів ОУН-УПА і діяти від його імені. В кожному випадку до складу спеціальної групи вводився оперативний працівник, який відповідав за дисципліну в ній і здійснював практичне керівництво виконанням завдання. Спецгрупа була бойовою одиницею, що могла в потрібний момент вчинити опір бойовикам. До її складу входило від 3 до 50 чоловік.

Ці спеціальні групи виконували перевірку оперативних даних стосовно осіб, причетних до оунівського підпілля, їх захоплення, одержання свідчень від заарештованих керівників ОУН-УПА шляхом допиту їх від імені СБ, боївки або керівних центрів ОУН, переконання нестійких членів ОУН і схилення їх до явки з повинною, а також розкриття окремих епізодів боротьби.

Треба додати, що після розгрому гітлерівської Німеччини Москва змогла кинути проти українського національно-визвольного руху значну частину відділів армійської контррозвідки «Смерш», які взяли найактивнішу участь у компрометації українського націоналістичного підпілля. Відтак до кінця 1945 року органами внутрішніх справ і держбезпеки УРСР використовувалось 150 спецгруп, до складу яких входило близько 1800 чоловік. На 20 лютого 1950 року залишилося 19 таких відділів кількістю 130 осіб. Станом на 1 липня 1945 року спецгрупами ліквідовано 1980 учасників підпілля, захоплено живими 1142. Вилучено більше 1000 одиниць зброї.

Діяльність цих спецгруп не тільки завдала непоправного удару по національно-визвольному рухові, а й спричинилася до численних жертв серед мирного населення. Наприклад, спецгрупа НКВС у селі Верхній Лукавець Вижницького району на Буковині 22 грудня 1944 року вночі напала під виглядом бандерівців на обійстя Василя Чорнея. Спочатку запалили стайню-стодолу, в якій згоріло 14 голів худоби, потім стали палити хату, давши чергу з автомата. Коли дочка Чорнея Марія кинулася боронити хату від вогню, старший групи Домнічев випустив їй у груди майже цілий диск. Члени родини Чорнея, котрі врятувалися, десятки років змушені були повторювати, що на них напали «бандери». І лише в умовах незалежної України змогли сказати правду і назвати прізвища нападників.

Про діяльність спецгруп НКВС—НКДБ під виглядом боївок ОУН-УПА одразу ж після приходу Червоної Армії детально розповідається в доповідній секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У Степана Олексенка, в рапорті майора Соколова, котрого за провокативні дії проти українського національно-визвольного руху було представлено до звання Героя Радянського Союзу, та в інших документах.

Органи НКВС—НКДБ УРСР в 1944—1945 роках мали в своєму арсеналі вже стільки успішних прийомів боротьби проти ОУН-УПА під маркою відділів останніх, шо начальник Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР генерал-лейтенант Леонтьєв радив енкаведистам Литовської РСР творчо використати досвід їхніх українських колег.

Зрештою, і в самій Україні аж до придушення організованого спротиву українського національно-визвольного руху — каральні органи продовжували використовувати ці прийоми. У лютому 1947 року інструктор відділу ЦК КП(б)У по західних областях С. Крикун повідомляв заступника секретаря ЦК КП(б)У Олександра Стоянцева, що у Волинській області «існуючі при УМВС-УМДБ так звані спецгрупи, укомплектовані з колишніх бандитів-нелегалів (бандерівців. — *В. С.*), що діють під виглядом бандитів (бандерівців.— *В. С.*), в даний час не виправдовують себе, а інколи здійснюють грабежі й побиття громадян, чим компрометують органи й викликають незадоволення серед населення».

Широкомасштабне порушення так званої соціалістичної законності з боку членів спецбоївок НКВС-НКДБ під виглядом УПА змусило військового прокурора військ МВС Українського округу полковника Г. Кошарського звернутися 15 лютого 1949 року із спеціальною доповідною на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова. Ні, полковник юстиції Кошарський не був противником застосування колишніх бандерівців у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля. Він хотів, щоб це робилося акуратніше: «Цей надзвичайно гострий спосіб оперативної роботи, якби він застосовувався розумно, по-справжньому конспіративно і чекістськи підготовленими людьми, безумовно, сприяв би швидшому викорчовуванню залишків бандитського підпілля.

Однак, як показують факти, грубо провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп і беззаконня та насилля, які допускають їх учасники стосовно місцевого населення, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності і безумовно завдають шкоди справі соціа-

лістичного будівництва у Західних областях України».

Повернення бійців УПА з рейду.

А далі прокурор Кошарський наводив масу прикладів щодо провокативної діяльності спецбоївок НКВС-НКДБ на території Волинської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Львівської та Кам'янець-Подільської областей.

На початку 50-х років більшовицькі органи безпеки вдалися ще до однієї провокації, створюючи так звані «парашутні загони ОУН», котрі рейдували в терені. Нібито закинуті із-за кордону парашутисти, писав Лев Шанковський, були зодягнені в американські однострої, з тризубами на пілотках, часто у вишиваних сорочках. Вони з'являлися і зникали в різних околицях, зводили «бої» з «червонопогонниками» та «чорнопогонниками». Вештаючись ночами, ці відділи нападали на селянські хати і грабували їхніх господарів, вели себе нахабно й брутально. Шукаючи «сексотів» і «зрадників», щоб їх покарати, вони знаходили свої жертви серед порядних людей, яких більшовицька влада підозрювала в симпатіях до підпілля. На Волині, зокрема на Житомирщині, такі парашутисти виступали в однострої британської армії і часто свою розмову переплітали англійськими словами.

Усіх тих, хто допомагав їм втілювати в життя плани уярмлення інших народів, російські більшовики потому знищували. Як правило, намагалися робити це руками тих самих, скажімо, українців, як це було вчинено з «ініціатором» примусового приєднання Української греко-католицької церкви до православної о. Гавриїлом Костельником в 1948 році. Діялося це знову ж таки з метою очорнити націоналістичне підпілля. Хоча, без сумніву, цього священика не вбивали ніякі «українські буржуазні націоналісти» чи «агенти Ватікану» — для такого вбивства з боку ОУН-УПА не було жодних причин, оскільки керівнику національно-визвольного руху Роману Шухевичу було добре відомо від самого о. Гавриїла Костельника: вже під час першої більшовицької окупації спеціальна бригада НКВС, що прибула з Києва, шантажувала його, аби він очолив рух за «возз'єднання» УГКЦ з Московською патріархією. Шантажували його заарештованим за належність до ОУН сином Юрієм, за що останньому грозила смертна кара.

Та оскільки свою роль у розгромі рідної церкви о. Костельник сприймав дуже трагічно, про що заявляв у колі своїх знайомих, то це занепокоїло авторів сценарію «повернення УГКЦ в лоно православної церкви». Про це відомо не тільки з підпільних звітів ОУН, що потрапили зі Львова на Захід, а й із таємних документів більшовицької влади. Ось чому провідники українського націоналістичного підпілля «не обізвалися й словом, яке б схвалювало це вбивство. Навпаки, вони виразно вказали на радянські органи безпеки, як на його виконавця. Два інших діячі примусового возз'єднання,

православні єпископи А. Пельвецький та М. Мельник, також померли за дуже підозрілих і таємничих обставин.

Тепер, очевидно, не виникає сумнівів і щодо того, чому саме колишнім оунівцям доручалася ліквідація Ярослава Галана... Це ще належить вияснити, скільки невинних радянських громадян із загальної кількості 23 тисяч загинуло від рук тих, хто вдавався до провокативних методів боротьби з українським націоналістичним підпіллям.

Застерігаючи членів ОУН і УПА перед небезпекою з боку агентури, Служба Безпеки вважала, що «провадити вповні успішну боротьбу з НКВД, буде можливо, лише тоді, коли всі члени Організації та старшини УПА матимуть відкриті очі, умітимуть бачити підступ замаскованого ворога і вмітимуть його викрити. Треба навчитись зберігати військові, організаційні тайни. Працювати й мовчати та заперестати загальної балаканини про всі справи революційної боротьби, бо це дає ворогові широке джерело інформації. Говорити тільки про нашу програму, поширювати ідею і кличі, за які ми боремося. Треба навчитись розрізняти, хто свій, а хто перебраний ворог. Скріпити довіря до проводу, яке ворог намагається підірвати, солідно й точно виконувати його накази».

Служба Безпеки ОУН була переконана, що всіх співпрацівників НКВС- НКДБ «жде кара революційного часу, хоч як вони не маскувалися б, де не скривалися б — їх всюди досягне суворокараюча рука революції. Собакам — собача смерть, погорда цілого народу та ганьба навіки. Ті, що з несвідомості дали себе втягнути в підступні сіті, зараз зрозуміли підлість цієї роботи і хочуть чесно боротися в революційних лавах проти НКВД, повинні негайно пірвати з цією чорною, брудною роботою та активно допомогти винищувати з корінням цей бур'ян».

Тих, хто пішов на службу до більшовицької влади, оунівці спершу пробували відрадити від цього, надсилаючи спеціальні перестороги, в яких зазначалося: «Ви записані в книзі зрадників українського народу. Коли не заперестанете своєї мерзенної роботи, Народ вас знищить! Краще використайте зброю проти спільного ворога — причому оправдаєте себе». Зрозуміло, тим, хто не відмовився від каїнової роботи, як виражалися українські підпільники, хто за юдин гріш допомагав Сталінові та його кліці заганяти своїх братів та сестер у колгоспне ярмо, прирікаючи їх на голодну смерть, на неволю, пощади не було.

Іншим засобом боротьби проти українського національно-визвольного руху було створення «істребітєльних батальйонів» з числа місцевих жителів під керівництвом досвідчених співробітників НКВС. До так званих стрибків примусово записували не тільки тих, хто прийшов з повинною з повстанських лав, повіривши більшовицькій владі, що відтепер зможе мирно працювати на своїй землі, а й демобілізованих з Червоної армії і навіть інвалідів. Рівненця Юхима Новосада, наприклад, записали до винищувального батальйону, незважаючи на те, що він втратив око. А демобілізованого фронтовика Федора Вовка з села Рідків Козинського району Рівненської області, який відмовлявся вступати до «стрибків», так побили, що він два дні не міг піднятися. Траплялося випадки що до цих формацій вербували навіть прошаків хліба, які прибули з Брянської області.

Ще одним методом боротьби проти українського здвигу, до якого вдалася більшо-

вицька влада в повоєнний час, було зселення місцевого населення з хуторів. Він активно використовувався не тільки на території Волинської і Рівненської областей — поширився він і на Східну Волинь. Зокрема, 18 серпня 1948 року бюро Житомирського обкому КП(б)У ухвалило спеціальну постанову з цього приводу.

Після багаторазових обіцянок Кремлю розправитися з українським національним рухом до певної дати керівники УРСР звернулися до Москви за дозволом залучити до боротьби проти українських націоналістів випробуваний там у 1930-і роки такий інструмент як показові відкриті судові процеси.

Суть їх полягала в тому, що підсудним обіцяли пом'якшення вироку в обмін на визнання ними своєї вини за спеціально розробленим сценарієм. Або могли шантажувати безпекою членів родини. Як правило, потім ніякі обіцянки не дотримувалися, бо вирок на такому показовому процесові був заздалегідь написаний у ЦК і мав бути суворим. Зрештою, всі документи на такі процеси готувалися в Києві, перевірялися в ЦК КП (б) У, хіба що тези виступів адвокатів могли довірити обкомам партії.

І хто з підсудних брав на себе таку роль, він уже мусів повторювати все те, до чого взагалі не був причетним. І не доведи господи, аби він відійшов від затвердженого в Києві сценарію. Одне тільки могло полегшити становище підсудному українському патріотові — такі показові процеси велися українською мовою...

Зрозуміло, що той український здвиг, який продовжувався на теренах Волині в повоєнний час, не міг не втягувати у визвольний рух і Берестейщину. З приходом Червоної армії в 1944 році на її терени багато поліщуків опинилися в лавах української партизанки. Наприклад, мешканці Доропієвичів Малоритського повіту Андрій Марчук, Микола Бурда, брати Парфенюки пішли «в ліс» за високу ідею національного визволення. Бо не змогли змиритися з переслідуванням українства, зокрема із забороною вчити своїх дітей рідною мовою в місцевій школі. Виявляється, «комусь з столичного начальства прийшло в голову: по какому праву вона — на бандітском язикє, коли республіка – білоруська?! Привезли вчителів із Мінська, стали нашу мову «оновлювати». А коли безпаспортне «кріпосне право» для селян кончилося, то в паспорті всім, не питаючи ниякої згоди, вписали одне: білорус».

Майже кожне українське село Берестейщини мало свою збройну силу. Скажімо, з мешканців Повіті на Кобринщині сформувалася місцева боївка на чолі з Федором Савчуком, яка, не криючися, боролася збройно під гаслом: «Вільна Берестійщина в склади незалежної України». Бо не могли українці-поліщуки змиритися з тим, що «ни в чому не винних людей запроторено в тюрми, концтабори, на виселенє в Сибір — дивчат судили на 10 літ оно за те, що на весіллі спивали українських писень».

Особливу активність на теренах Берестейщини проявляли упівські формування «Двірка», «Єрмака», «Конопелька», «Артемчика», «Ющика», «Савчука». До цих та інших загонів, до речі, у великих кількостях приєднувалися ті з місцевих жителів чи колишніх червоноармійців, котрі як репатріанти після гітлерівської неволі потрапляли під нагляд НКВС.

Від місцевого населення оунівці вимагали саботувати господарські й політичні заходи більшовицької влади, ухилятися від сплати податків, сільгосппродукції, вести

антирадянську пропаганду. За даними В. Гуленка, в 1944—1946 роках на території Білорусі оунівці здійснили 2384 диверсійних та терористичних акти проти представників більшовицької влади, в результаті яких загинуло 1012 осіб.

Протягом двох років після звільнення від гітлерівців каральними органами було проведено 4596 операцій проти націоналістичного підпілля, в ході яких убито 3766 і заарештовано 19050 оунівців. Тільки під час проведення чекістсько-військової акції з 15 січня по 20 лютого 1945 року в Брестській і Пинській областях БРСР, в ході якої оточено 839 населених пунктів, було вбито 98 і заарештовано 3808 учасників підпілля, а 55 здалися добровільно.

У квітні 1947 року в Іванівському районі Брестської області ліквідовано штаб Пинського надрайонного проводу, очолюваного «Яковом». Під час цієї операції емгебисти заарештували понад сто осіб. У травні—червні 1948 року каральні органи БРСР розгромили Берестейський надрайонний провід і заарештували понад 50 підпільників. Тоді ж, до речі, Берестейський окружний провід ОУН був перейменований на Білоруський («Нива»), керівником якого було призначено Олександра Степанка («Богун»).

Організована збройна боротьба українського націоналістичного підпілля на теренах Берестейщини, прилеглих до Волині, триватиме до початку 50-х років. Після ліквідації в лютому 1952 року боївки Пинського надрайонного провідника Івана Панька («Сікори») та відділу дорогочинського районного провідника «Гриця», коли загинуло 11 повстанців, а 3 було заарештовано, спостерігалася активність лише окремих невеликих груп. Станом на квітень 1953 року каральні органи БРСР розшукували 159 осіб, які раніше належали до українського націоналістичного підпілля.

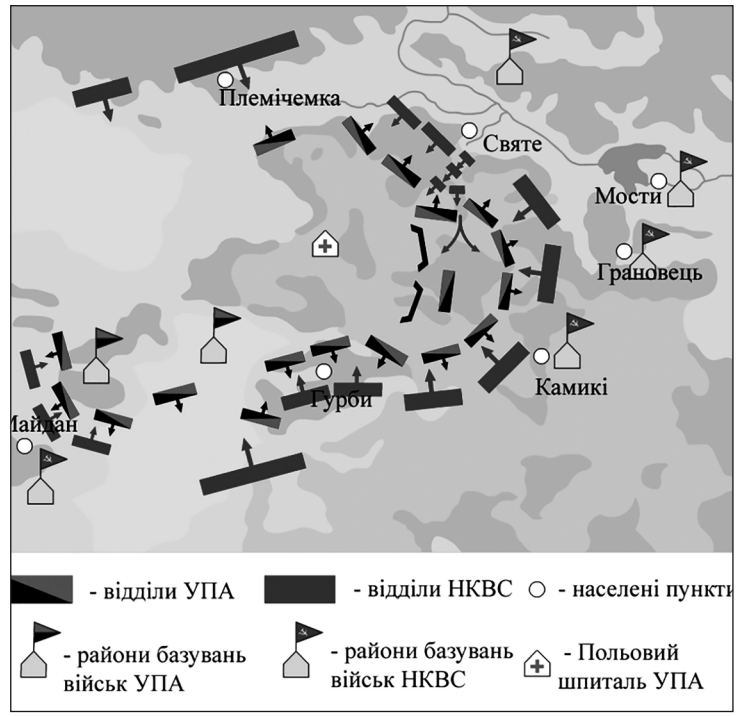

Схема-розміщення військ УПА та НКВС.

Штучний голод 1946—1947 років на Наддніпрянщині погнав тисячі українців за Збруч, де місцеві хлібороби-одноосібники щиро ділилися з ними нереквізованим продовольством. Але голодні наддніпрянці поверталися до власних домівок не лише з клунками зерна, картоплі чи городини й садовини. Довідалися вони там і про український національно-визвольний рух. Від-

так поступово правда про бандерівців, які борються за Самостійну Україну, поширювалася аж до Донбасу. Там дуже багато про визвольну боротьбу в західноукраїнських областях довідалися і від робітників, яких туди змобілізували з Волині й Галичини для роботи у вугільних шахтах.

В одному з донесень з Донбасу керінник підпільної України Роман Шухевич прочитав, що місцеві жителі «розпитують нас про життя, про підпілля, про боротьбу людей проти колгоспу. Між робітниками немає дня, щоб не говорили про «бандерів». Місцеві робітники запрошують наших людей до себе додому і розпитують їх про «бандерівців» і т. п. … Мене кілька разів кликали місцеві робітники і з захопленням слухали, як я розказував їм про бандерівців. Мене питали, чи бандерівці приняли б їх до себе, кого вбивають, чи вбивають селян, хто вони, бо ми чули, що це сини поміщиків, як живуть бандерівці, за яку власть борються, чи всіх прнимають до себе, як воювали вони проти німців, чи мають зв'язки з закордоном, чи вбивають всіх партійних, комсомольців.

Інтелігенція цікавиться, чи вони мають зв'язок з закордоном. Чи діють групами, чи підпільними способами. Чи вони дійсно сини поміщиків і куркулів і за яку вони Україну борються. В чому їхня сила, що большевики досьогодні їх не знищили. Коли хтось із наших робітників дістане листа, то дуже обережно стараються довідатися, що чувати в нас в Західній Україні, та все шепотом питаються про «бандерів»...

Аналізуючи це донесення, Шухевич зрозумів, що становище на східноукраїнських землях докорінно змінилося, ставлення там тепер до націоналістичного підпілля зовсім інше, яким було до 1947, коли, писалося в донесенні, «приїхали сюди перші робітники з ЗУЗ, місцеві робітники ставилися до них дуже погано, їх прозивали «бандитами» («бандерами»). Ці поняття вони ототожнювали...».

Це означало, по-перше, що широкомасштабна програма щодо розширення націоналістичного підпілля на східні терени України поступово втілюється в життя, а, по-друге, що її необхідно посилювати, бо саме там вирішуватиметься доля відродження незалежної державності.

Тим паче, що згідно з наказом Шухевича від 3 вересня 1949 року військові відділи зменшувалися як і кількість вояків у загонах. Більшість бойового складу переходили у цивільних стан. Їм виробляли фальшиві документи, щоб убезпечити від переслідувань НКВС. Проте вони продовжували роботу на користь підпілля. Боївки ОУН (так тепер називалися військові з'єднання визвольного руху) здійснювали рейди, диверсії, знищували окремих представників окупаційної влади. У цей період характерною перевагою в діяльності підпілля стає пропаганда, а не військові операції.

Ось чому Роман Шухевич вирішив підготувати спеціальні директивні вказівки для українського націоналістичного підпілля щодо діяльності на Наддніпрянщині, які оформив листом зв'язковій Центрального Проводу ОУН Ользі Ільків, котра зібралася переходити на схід УРСР.

Це був останній відомий для нас документ з-під пера провідника воюючої України, котрий загине на бойовому посту 5 березня 1950 року...

Провідник, котрого більшовицькі спецслужби шукали всі повоєнні роки. Проти нього було кинуто кращі сили «Смершу», які вивільнилися після закінчення Другої сві-

тової війни, залучалися колишні радянські партизани, масово почали використовуватися спецбоївки під виглядом УПА. Уже були розіслані його фотознімки до всіх райцентрів Західної України з інформацією про його псевдо для «принятия активных мер к розыску и задержанию ШУХЕВИЧА, как особо важного государственного преступника», а він продовжував керувати підпільною боротьбою українських патріотів, незважаючи на чергові постанови ЦК КП(б)У і зобов'язання компартійного апарату і низових структур каральних органів про ліквідацію до певного терміну бандерівців.

Він не міг зійти з обраної дороги боротьби, бо не тільки мав сумління й обов'язок перед тими, хто вірив у майбутнє незалежної України на рідній землі, він мав обов'язком довести всьому світові, що Україна ще не вмерла, що вона, як і завжди, і нині прагне волі. Він знав, що на нього і його бійців дивиться не тільки свідома Україна як «на стійких лицарів-захисників великої правди, борців за велику ідею, ковалів світлого майбутнього». Він знав, що йому вірять на рідній землі і ті українці, котрих лиха недоля вигнала поза її межі. Без цієї віри в нього українство не мало свого майбутнього. А тому він залишався тут, як прикутий Прометей, на чолі українського здвигу.

Як провідник визвольної боротьби Роман Шухевич не міг покинути бойовий фронт оунівського підпілля проти більшовицької влади. Він не мав права цього зробити, коли після приходу Червоної армії сотні тисяч українців не припинили боротьби за право бути господарями на своїй землі. Зрештою, не лише українці — представники багатьох народів, що проживали на нашій землі, погодилися підтримувати корінну націю.

Чи міг він покинути рідну землю, як пропонували, вибратися за кордон, де пересидіти до кращих часів, коли зміниться ситуація на рідних теренах?

Він загинув на бойовому посту, і його державницький чин оцінений народною пам'яттю.

Він буде серед тих, хто під бандерівським прапором протягом тринадцяти буремних повоєнних літ поклав свої голови за незалежну Україну — понад 150 тисяч таких загинуло тільки в західних областях УРСР. А ще тисячі на споконвічних українських землях у Закерзонні — на Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші, як і на українській Берестейщині. А ще багато в націоналістичному підпіллі на Наддніпрянщині аж до середини 50-х років.

LXV. ЯК «ПІДЛИЙ ПРОВОКАТОР І ВОРОГ ПАРТІЇ» ПРИВІВ ДО ВЛАДИ УКРАЇНЦЯ

Після смерті Сталіна, коли в Кремлі розгорілася боротьба за владу, Лаврентій Берія, як один з основних претендентів на перемогу, вирішив зіграти і на національному питанні, аби залучити на свою підтримку керівництво союзних республік. Зрозуміло, що особливу увагу він приділив Україні, де продовжувалася збройна боротьба за незалежність. З цією метою він підготував спеціальну доповідну записку до президії ЦК КПРС про становище в західних областях УРСР, у якій розкритикував і лінію на жорстоке придушення повстанського руху.

В ухваленій ЦК КПРС постанові з цього приводу зазначалося, що «серйозне невдоволення населення західних областей України викликають факти грубого викривлення ленінсько-сталінської національної політики. В складі керівного радянського і партійного активу західних областей дуже мало працівників з місцевого населення. Існує огульне недовір'я до місцевих кадрів інтелігенції, особливо до старшого покоління, що особливо хворобливо сприймається населенням». Наголошувалося також, що у вищих навчальних закладах недооцінюється викладання українською мовою. Вказувалося й на те, що окремі керівні працівники допускають адміністрування, свавілля і беззаконня стосовно місцевого населення.

Цей документ розглянули в Києві 28 травня 1953 року й ухвалили:

«1. Заслухавши й обговоривши постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» та доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС, Бюро ЦК КП України цілком і повністю визнає свої політичні помилки, зазначені в цій постанові, одностайно схвалює рішення ЦК КПРС і приймає його до неухильного керівництва і виконання.

Бюро ЦК КП України вважає, що постанова ЦК КПРС є величезною допомогою партійній організації України, програмним документом, який визначає шляхи виправлення та ліквідації помилок і недоліків у керівництві ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР західними областями України.

2. Бюро ЦК КП України вважає також цілком правильним і повністю схвалює рішення ЦК КПРС про зняття т. Мельникова Л. Г. з посади першого секретаря ЦК КП України як такого, що не забезпечив керівництва…

3. Рекомендувати Пленуму ЦК КП України на посаду першого секретаря ЦК КП України тов. Кіріченка О. І.

4. Для обговорення постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання західних областей Української РСР» та доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС скликати 2 червня 1953 року пленум ЦК КП України.

5. На виконання постанови ЦК КПРС в найближчий час розробити конкретні заходи щодо практичного здійснення постанови ЦК КПРС «Питання західних областей Української РСР» та доповідної записки тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПРС».

Пропонований на першого секретаря ЦК КП України Олексій Кириченко і був головним доповідачем на пленумі ЦК Компартії України, який 2—4 червня 1953 року розглянув питання «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року «Питання за-

хідних областей Української РСР» і доповідну записку тов. Л. П. Берії до Президії ЦК КПРС». Зачитавши її, він, зокрема, додав: «20 травня питання про становище в західних областях розглядалося на Президії ЦК КПРС, куди був викликаний секретар ЦК КП України тов. Мельников.

У ході обговорення стану справ у західних областях тов. Мельников замість того, щоб детально проаналізувати становище там та розкритикувати припущені помилки і недоліки, звів свій виступ до окремих дрібниць та став заперечувати деякі питання становища в західних областях...

Тоді Президія ЦК КПРС створила комісію для підготовки цього питання, на яку викликала членів ЦК КПРС товаришів Коротченка, Корнійчука, Кириченка і кандидата у члени ЦК КПРС тов. Корнійця, де 26 травня детально розглянуто становище в західних областях і вислухано міркування з цього питання кожного з викликаних.

На Президії ЦК КПРС та на комісії товариші Г. М. Маленков, Л. П. Берія, В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, М. С. Хрущов, Л. М. Каганович, А. І. Мікоян піддали гострій і справедливій критиці Бюро ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР і, зокрема, секретаря ЦК КП України тов. Мельникова за припущені серйозні помилки і недоліки в керівництві західними областями України».

Після обрання українця Олексія Кириченка першим секретарем ЦК КП України, а це сталося після десятиліть перебування на цій посаді росіян, євреїв, німця, поляка, у республіці розгорнулася широкомасштабна робота щодо виконання рішень пленуму. Водночас стали фіксуватися й неочікувані для керівництва прояви нездорового ставлення до присланих у західні області кадрів. Багатьом з них пропонували шукати нове місце праці, а то й виїжджати в східні регіони СРСР. І такі поради давали навіть керівники районного й обласного рівнів, що викликало скарги до Москви, в яких наголошувалося, що така ситуація особливо загострилася після червневого пленуму ЦК КП України.

Однак таке становище тривало недовго — до арешту Лаврентії Берії 26 червня 1953 року. Після того, як Пленум ЦК Компартії України 30 липня 1953 року ухвалив своєю постановою, що «підлий провокатор і ворог партії Берія намагався різними підступними прийомами підірвати дружбу народів СРСР» і «в своїй записці про становище в західних областях він під фальшивим приводом боротьби з порушеннями національної політики партії намагався підірвати дружбу народів нашої країни, протиставити український народ великому російському народові, українців західних областей українцям східних областей, активізувати буржуазних націоналістів — лютих ворогів українського народу...», ситуація повернулася в звичне русло: боротьба з українським підпіллям продовжилася звичними методами, а прислані зі східних регіонів заспокоїлися — їх уже ніхто не виганяв.

Більше того, 17 серпня 1953 року, бюро ЦК КП України проголосувало спеціальну ухвалу: «Виключити з тексту постанови ЦК КП України від 28.V.1953 року (прот. № 26, пункт 1-з) всі посилання на доповідну записку Берія до ЦК КПРС».

Звертає увагу, що не відмінялося використання української мови, яка після зняття Мельникова з посади першого секретаря ЦК КП України повернулася до кабінетів і коридорів цієї інституції й буде повсюдно підкреслено офіційно використовувати-

ся — доки Олексій Кириченко очолюватиме дану інституцію. Все інше залишатиметься так, як і було за сталінських часів, у тому числі й традиційні пільги для партійно-державної номенклатури. Бо коли нова влада спробувала зробити реформу цієї таємної годівниці, то одразу ж Олексій Кириченко запротестував, вимагаючи від новообраного першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова навести «справедливість».

Нові розміри виплати так званого грошового «довольствия», тобто не облікованих податковими органами додаткових виплат номенклатурі, згідно з постановами Ради Міністрів Союзу РСР від 26-го травня 1953 року і ЦК КПРС от 17 липня 1953 року, як виявилося, вдарили по секретарях ЦК КП України, заступниках Голови Ради Міністрів УРСР і головах облвиконкомів, бо стали нижчими, ніж у перших секретарів обкомів партії. Очевидно, Микита Хрущов добився цього для того, аби отримати підтримку даної категорії номенклатури, яка в більшості входила до складу ЦК КПРС. І виходило, що перші секретарі обкомів одержували конверти, в яких лежало 7.000 рублів, а секретарям ЦК КП України ця тепер хрущовська подачка давала лише 5.000, «у тому числі і другому секретарю ЦК КП України, який до цього, будучи секретарем обкому партії, одержував 7.000 рублів». Йшлося про Миколу Підгорного, який у 1953 році обирається з посади першого секретаря Харківського обкому другим секретарем ЦК КП України.

Далі Кириченко нарікав, що першим заступникам Голови Ради Міністрів УРСР виплачують у конвертах по 7.500 рублів, а рядовим заступникам того ж Голови Ради Міністрів — лише по 5.000. Виникла різниця і у виплаті грошового задоволення між першими секретарями обкомів партії та головами облвиконкомів – дві тисячі рублів. Крім того, вказані постанови зменшували товщину конверта для помічників першого секретаря ЦК КП України та Голови Ради Міністрів УРСР, у той же час, як такий посадовець у Президії Верховної Ради УРСР одержував порівняно з ним більше на 500 рублів. На думку Кириченка, були обділені й інші категорії партапарату, зокрема, інструктори, завідуючі секторами тощо.

Відтак вносилася пропозиція збільшити суму в конверті для секретарів ЦК КП України до 7.500 рублів, заступникам Голови Ради Міністрів УРСР — до 7.000, помічникам першого секретаря ЦК і Голови Ради Міністрів УРСР — до 2.500, а головам облвиконкомів — нарівні з першими секретарями відповідних обкомів. Таким чином, запроваджена на таємному офіційному рівні «тіньова економіка» для окремих чиновників партноменклатури з ленінсько-сталінських часів одержала новий імпульс для свого розвитку. Зрештою, тоді Хрущов увів пільги і для селян — вони нарешті позбулися податків на кожне фруктове дерево й свійську птицю в своєму дворі.

Але й вільних дворів в українському селі залишалося все менше і менше: Держплан СРСР продовжував передбачати переселення з УРСР через оргнабір значні маси працездатного населення. Зокрема, з 1954 року, коли розпочинається освоєння цілинних земель, ешелони українських хліборобів регулярно прибувають до Західного Сибіру й Казахстану. Якщо в 1954—1955 роках тільки до останнього було відправлено відповідно 3.569 і 2.688 родин, то з 1958 ці показники подвоюються, а в 1962 році вже сягають 13.861. Крім того, УРСР починає щороку забезпечує цю радянську республіку

ще й робітничими кадрами: 1956 — 20.051, 1957 — 28.250, 1958 — 14.640, 1959 — 29.871, 1960 — 21.834, 1961 — 34.497, 1962 — 21.023, 1963 — 27.480, 1964 — 20.825…

Виконуючи плани переселення робочої сили поза межі УРСР, особливо у віддалені райони СРСР, зокрема, в ліспромгоспи Архангельської, Кіровської областей, Карело-Фінської АРСР, риболовецькі артілі Камчатської, Сахалінської областей, Приморського та Хабаровського країв, Київ змушений був приймати рішення про розселення реемігрантів, як правило, неукраїнського походження, котрі прибували із за кордону.

Хрущовські реформи, які відзначалися неоднозначністю й суперечністю, давалися взнаки для населення в усіх галузях народного господарства. За таких обставин важко було на місцях вгадати справжній задум Москви, тому намагалися наслідувати поведінку першого секретаря ЦК КП України. Той вихідець з компартійної номенклатури, який став свідком Голодоморів, не був таким жорстоким у боротьбі з українським національно-визвольним рухом, як його попередники росіяни Хрущов і Мельников та єврей Каганович, він схилявся до виховних методів. Зрештою, особисто зустрівся із взятим у полон останнім командиром УПА Василем Куком, намагаючись зрозуміти суть ідеології українського націоналізму.

З огляду на те, що Олексій Кириченко позиціонував себе як українець, то й нижчі чиновники намагалися наслідувати його не тільки у вживанні рідної мови в діловодстві, а й знаходили мужність ламати усталені традиції, що утверджували концепцію творення єдиного радянського народу.

Зокрема, і після смерті Сталіна продовжувалася цілеспрямована діяльність щодо зросійщення України, особливо південно-східних регіонів, через будівництво нових шкіл, де викладання велося виняткова мовою, якою говорила Москва. Тож і в 1955 році виконкоми Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської та Херсонської обласних Рад депутатів трудящих представили на затвердження Ради Міністрів УРСР 14 нових середніх шкіл з російською мовою навчання в новозбудованих приміщеннях, хоча мережа «середніх шкіл з українською мовою навчання в тих містах», де проектувалося відкриття цих 14 шкіл, була недостатньою.

Наприклад, у Сталіному було 73 середніх школи з російською мовою навчання і лише дві — з українською. У Макіївці, Ханженковому — по одній, в селищі Клари Цеткін — вісім середніх шкіл з російською мовою навчання і жодної — з українською.

Однак тодішній міністр освіти Г. Пінчук вважав за потрібне поширити в цих та інших містах мережу середніх шкіл з українською мовою навчання за рахунок організації нових шкіл у новозбудованих приміщеннях. Відтак він пропонував відкрити нову українську школу в Лисичанську, де вже існувало десять шкіл з російською і сім — з українською мовами навчання. В Новомосковську Дніпропетровської області розвантажити не російськомовну, а «три середніх і чотири семирічних школи з українською мовою навчання, які більше перевантажені, ніж російські».

Григорій Пінчук.

Подібні пропозиції вносилися і щодо відкриття україн-

ських шкіл у Запоріжжі, Сталіно, Маріуполі, Харкові, Макіївці, Херсоні. До речі, відбувалася українізація шкіл і в Кримській області. Але як тільки після ухвалення Закону про добровільний вибір мови навчання кілька батьків-військовослужбовців написали листа до ЦК КПРС про небажання навчати своїх дітей українською в одній зі шкіл Сімферополя, негайно зібралося бюро Кримського обкому партії. Перший секретар обкому Василь Комяхов, секретар з ідеології Іван Чирва, інші члени цього органу, які ще вчора ратували за використання української мови, тепер з гнівом зазначали, «що в окремих школах Сімферополя мали місце факти порушень статті 9-ї Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР».

Після такого засідання бюро в багатьох відпало бажання пропагувати впровадження української мови на півострові, куди все більше і більше переселялося сільського населення з інших областей України, в першу чергу із західних. Відтепер вона витісняється різними методами. Зокрема, припиняється випуск газети «Радянський Крим», дубляж українською журналів «Блокнот агітатора» і «Виноградарство і садівництво Криму».

Але це вже буде після 1957 року, коли Олексія Кириченка на посаді першого секретаря ЦК КП України змінить Микола Підгорний з Харкова. Одразу ж, до речі, діловодство ЦК перейде на російську…

Це ще українські студенти в Москві могли себе вільно почувати. Як згадував один з них — Леонід Кореневич, «після гамірної багатоликої Москви Київ видався тихою провінцією. Ми там, московські студенти, за північ засиджувалися в аудиторіях, влаштовували збори і диспути, скидали вчорашніх кумирів, писали резолюції про зняття деканів і завідуючих кафедрами, випускали кількаметрові газети, висміюючи в них викладачів-ортодоксів, пародіюючи їх у студентському естрадному театрі, організовували студентські національні земляцтва, серед них — і українське».

Так-от, сама ця ініціатива викликала переполох у Києві. До Москви було відряджено завідуючого відділом науки й навчальних закладів ЦК КП України, який у присутності керівників факультету журналістики Московського університету намагався відмовити українських студентів від творення власного земляцтва, хоч інші могли таке мати.

Але в керівництва УРСР на той час були й інші переляки. Бо хоч відрапортували енкаведисти більшовицькій партії про розгром українського націоналістичного підпілля, але неспокійно відчували себе на місцях пришельці та їхні прислужники з місцевих. Боялися тих, хто продовжував переховуватися в поодиноких криївках, хто зумів законспіруватися.

Але з особливим острахом чекала нова влада на повернення тих українських патріотів, котрі після смерті Сталіна почали виходити з гулагів. Бо розвінчавши культ особи Сталіна на своєму XX з'їзді, більшовики змушені були реабілітувати значну частину громадян, які були невинно засуджені. Серед таких виявилося багато і членів українського національно-визвольного руху, що відбули вже покарання в сибірах неісходимих. Але якщо стосовно невинно убієнних так званих ворогів народу з Над-

дніпрянщини влада погодилася на повну реабілітацію, то до колишніх повстанців, що зі зброєю в руках боролися за незалежність України, підхід був зовсім інший: їм забороняли повертатися в рідні місця, мотивуючи це тим, що вони будуть джерелом для виникнення нових осередків спротиву. Ці побоювання мали підставу, адже станом на 1 грудня 1956 року в західні області УРСР повернулося після звільнення з місць позбавлення волі та спецпоселень понад 60 тисяч осіб, які були засуджені за участь в УПА та підпіллі ОУН. До Києва й до Москви полетіли телеграми про гостру потребу заборонити звільненим з ув'язнення оунівцям проживати в рідній стороні. Відтак тих, хто опинився на волі, органи КДБ досить швидко могли знову ізолювати, оскільки наперед готували провокацію: наприклад, їм давали листівки, які треба було везти додому для того, аби нібито дізнатися про думку людей щодо незалежності України.

Тобто звільнення з ув'язнення, яке навіть визнавалося владою несправедливим, не давало можливості реабілітованим повернутися до мирного життя. Частина з них — понад 6 тисяч, через відмову місцевої влади приписати й погроз нового засудження змушена була вибути за межі західних областей: повернулась до колишніх місць відбування покарання — майже 600 осіб, виїхало до східних областей самостійно — понад 5 тисяч, за оргнабором і в порядку переселення — близько 400.

Хто таких порад не послухався, той ще раз відчув на собі «гуманність» радянського законодавства: протягом 1956 року за нібито нові злочини, вчинені за цей період, було засуджено 388 колишніх учасників УПА і підпілля ОУН, які повернулися з місць позбавлення волі: за хуліганство, погрози активу і свідкам, розкрадання державного і громадського майна, за вбивства, антирадянську агітацію, порушення паспортного режиму.

Крім того, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР і Прокуратура УРСР в жовтні—листопаді 1956 р. направили до Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР і Генеральному Прокурору СРСР 148 справ на 158 колишніх активних учасників національно-визвольного руху з проханням порушити клопотання перед Президією Верховної Ради СРСР про скасування рішень про дострокове звільнення цих осіб з місць позбавлення волі. І вже 19 осіб було повернуто до виправно-трудових колоній, а 11 заборонено проживати на території УРСР.

Отже, крім посилення політико-виховної роботи з реабілітованими, особлива увага зверталася на те, аби змусити активних учасників національно-визвольного руху покинути рідні місця й через оргнабір виїхати в інші регіони СРСР. Хто не приймав таких нових правил — знову ішов під трибунал...

Але не приймали нових правил радянської влади не тільки в західноукраїнських областях, де на місці ОУН в підпіллі виростали інші політичні партії, які намагалися в конституційний спосіб продовжувати боротьбу за відродження Української державності. Скажімо, випускник юридичного факультету Московського університету Левко Лук'яненко, одержавши направлення пропагандистом у Радехівський райком партії Львівської області, створює підпільну Українську робітничо-селянську спілку, вважаючи збройну боротьбу неефективною в нових умовах.

У Прикарпатті зароджується Український національний фронт, основна мета якого — здобути незалежність України. Він проголошував себе спадкоємцем ОУН і визнавав тільки революційний шлях досягнення своїх цілей. Його засновники Дмитро Квецко і Зеновій Красівський розпочали діяльність цієї організації з видання журналу «Воля і Батьківщина», якого вийшло 16 чисел. До його активних діячів належали і дільничний уповноважений Долинського райвідділу міліції капітан Михайло Дяк, курсант Микола Федів, вчитель Ярослав Лесів, що виїхав у Кіровоградську область, де поширював ідеї УНФ, створивши підпільну групу.

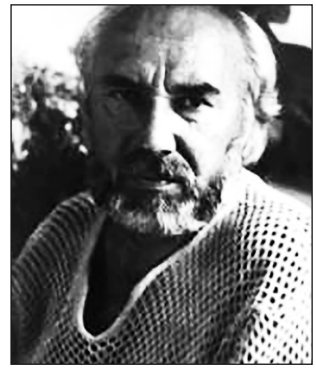

Зеновій Красівський.

УНФ, сповідуючи політичний шлях боротьби, став по суті першою націонал-демократичної партією, яка ідеї українського націоналізму достосувала до вимог 1960-х років і тим самим пов'язала покоління борців за волю України.

Дмитро Квецко.

Іншим шляхом пішли шістдесятники, які переймалися в основному духовним відродженням. У 1964 році, за два дні до до чергових роковин перепоховання Тараса Шевченка в Каневі ЦК ЛКСМУ стало відомо від одного із співробітників Інституту клінічної медицини про намір творчої інтелігенції Києва зібратися 22 травня біля пам'ятника Великому Кобзареві, де планувалися виступи літературного критика Євгена Сверстюка та деяких літераторів, покладання вінків тощо.

ЦК ЛКСМУ негайно проінформував про цей намір секретаря Київського промислового обкому КПУ Бойченка, завідуючого відділом науки і культури ЦК КПУ Кондуфора й відповідні компетентні органи, як зазначається в архівному документі. Після одержання вказівок від секретаря ЦК КПУ Скаби розпочали вживатися заходи щодо недопущення запланованого зібрання. Зокрема, відбулися зустрічі з керівництвом творчих спілок, редакцій молодіжних газет і журналів, в університеті, медичному, педагогічному, театральному й художньому інститутах, а також у сільськогосподарській академії.

Незважаючи на застереження, 22 травня біля пам'ятника Тараса Шевченка в Києві з 19-ї години почали збиратися групи людей, серед яких були «окремі діячі літератури і мистецтва, які в свій час піддавалися критиці за ідейні збочення»: письменник Б. Антоненко-Давидович, наукові співробітники академічних інститутів М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, Л. Ященко, О. Пономаренко, В. Клименко, критики Є. Сверстюк та І. Світличний, диктор республіканського радіо П. Бойко, викладачі й студенти університету Н. Тоцька, Мартиненко, Г. Волощук, Р. Доценко, М. Холодний, О. Куракса, Г. Томенко, художники А. Горська, Л. Семикіна, Г. Зубченко, Л. Іванова, Н. Стороженко, артистка Укрконцерту Т. Цимбал, поетеса І. Жиленко, співробітники «Літературної України» Г. Тютюнник, М. Шумило і В. Данилейко, письменник О. Бердник, співробітник журналу «Хлібороб України» І. Куштенко та інші.

Молодь виконала пісні на слова Тараса Шевченка й поклала квіти до пам'ятника. Ніяких «виступів та аполітичних проявів» не було. Про це відзвітували другому секретареві ЦК КПУ Миколі Соболю від комсомолу України і першому секретареві ЦК КПУ Петру Шелесту від Київського промислового обкому партії. Однак ця акція української інтелігенції занепокоїла керівництво ЦК КП України. 30 травня в другого секретаря ЦК Соболя відбулася спеціальна нарада за участю членів і кандидатів у члени бюро Київського обкому партії, керівників і секретарів парторганізацій установ і навчальних закладів, чиї співробітники чи студенти були помічені біля пам'ятника Шевченку.

Керівництво УРСР занепокоїлося, адже воно ще не могло відійти від подій, які потрясли республіку попереднього року, коли на вулицях Кривого Року пролилася кров і загинули мирні люди, які добивалися наведення порядку в місті. Криворізьке повстання в червні 1963 року довелося придушувати за допомогою збройної сили, на вулиці міста вивели бойові машини тамтешньої танкової дивізії. Розправою над мітингуючими, до речі, керував другий секретар Дніпропетровського обкому партії Віктор Чебриков, у майбутньому голова КДБ СРСР.

Петро Шелест.

Ось такою була Україна радянська, яку прийняв під своє керівництво тоді перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест. Не такою, якою вона описувалася в іноземних виданнях. Бо свідчення французької газети 50-х років XX століття були зовсім іншими: «Україна! Вона так, як і наш Прованс — відчинене вікно на море, і людина там колись, як і у нас, вдихнула віянь цивілізації, що прийшла з Греції. Якщо Прованс хвалиться тим, що до нашої ери він цивілізував варварів Заходу, то Україна не менш гордиться тим, що цивілізувала варварів Сходу, і наші культури — споріднені.

Україна? Це сонце, кипариси, голубе небо; це «їхній» південь для людей з Ленінграда чи Москви. Але проводити далеке порівняння — значить його викривляти. Уявіть собі в нас у тилу, замість Альп, багату рівнину, таку ж за розмірами, як Франція, названу «житницею Європи». Подумайте ще про знаменитий Донбас, який виробляє в два рази більше вугілля, ніж Франція...».

Навіть цей чужинець розумів, що Україна — не для українців, вона працює «для людей з Ленінграда чи Москви». Тож те, що «підлий провокатор і ворог партії Берія» допоміг вперше очолити філіал російської компартії в Україні українцеві Олексію Кириченку нічого не змінило, бо й він знав своє місце, відтак виконував доручену йому роль.

LXVI. РОСІЯ ПРОСИЛА НАС ВЗЯТИ КРИМ

Коли новообраний перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов восени 1953 року ознайомився з сільським господарством Криму, то жахнувся від побаченого занепаду. У багатьох місцях поля поросли бур'яном, оскільки вони й досі були не розмінованими. Особливе занепокоєння викликало в нього становище з переселенцями з російської глибинки, які рік-у-рік розтринькували кошти, після чого перебиралися в місто або поверталися на батьківщину.

Присутній на цих розмовах журналіст Олексій Аджубей, його зять, згадував, що переселенці з Північної Волги вимагали від Хрущова їжу, житло й допомогу. Скаржилися, що їх пригнали сюди, а тут, мовляв, «картопля не росте, капуста в'яне». А були й такі вигуки з натовпу: «Клопи заїли». А коли Хрущов поставив питання: «Чого ж їхали» — у відповідь натовп видихав: «Обманули».

Не краща ситуація була і в містах, які залишалися ще не відбудованими. Всі промислові показники області були нижчими, ніж у 1940 році. Це повернуло тепер уже першого секретаря ЦК КПРС до проекту воєнного часу, коли Сталін восени 1943 року підтримав ідею передати Крим Україні. Головне для Хрущова було в цей час нав'язати Україні відбудову зруйнованого й спустошеного півострова за рахунок внутрішніх ресурсів останньої, чого так не вистачало в Росії. Тож Хрущов одразу ж вилетів до Києва, де зібрав президію ЦК КПУ, перед якою поставив завдання: візьміть Крим — тільки Україна може вивести його з прориву.

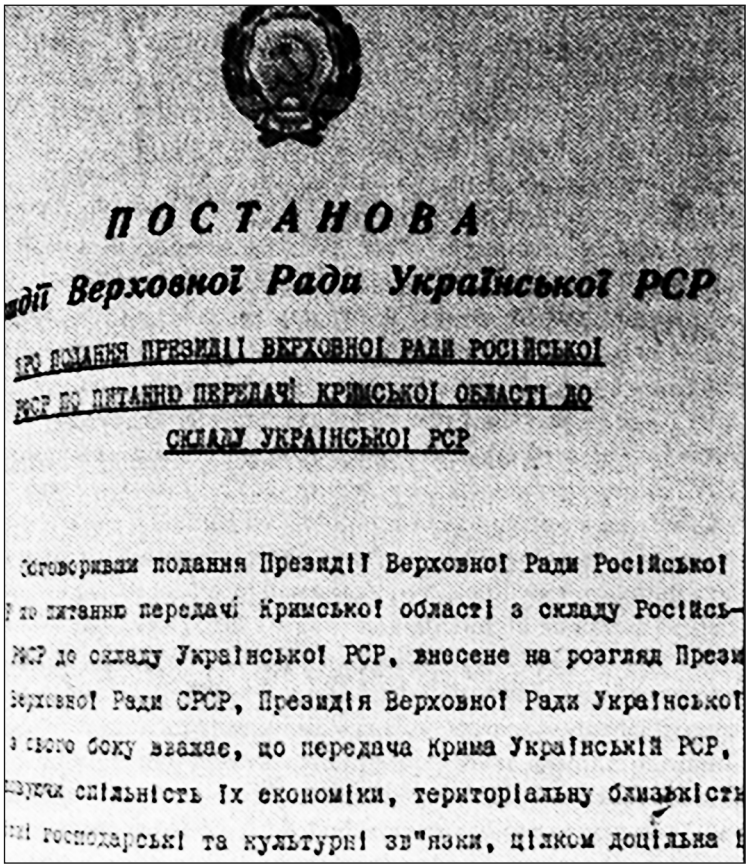

ПОСТАНОВА

Президії Верховної Ради Української РСР

про подання Президії Верховної Ради Російської РСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР

Розглянувши подання Президії Верховної Ради Російської РСР по питанню передачі Кримської області з складу Російської РСР до складу Української РСР, внесене на розгляд Президії Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради Української РСР з свого боку вважає, що передача Криму Української РСР, враховуючи спільність їх економіки, територіальну близькість, тісні господарські та культурні зв'язки, цілком доцільна і

Постанова Президії Верховної Ради УРСР щодо подання Президії Верховної Ради РРФСР про передачу Криму Українській РСР.

Одержавши попередню згоду членів президії ЦК КПРС, Хрущов доручив готувати всі необ-

ВЕДОМОСТИ
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

9 марта 1954 г. № 4 (798) Год издания 17-й

УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. ВОРОШИЛОВ.
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР Н. ПЕГОВ.

Москва, Кремль, 19 февраля 1954 г.

Закон СРСР про передачу Криму Українській РСР.

хідні документи. Відтак Рада Міністрів РРФСР зробила відповідне подання до Президії Верховної Ради РРФСР з пропозицією передати Кримську область до складу УРСР. Там це питання розглянули й звернулися до Президії Верховної Ради УРСР з проханням прийняти Крим до складу УРСР, а до Президії Верховної Ради СРСР затвердити таке рішення.

І таке засідання останньої відбулося 19 лютого 1954 року, де все і було оформлено відповідним указом, який потім був підтверджений і Законом СРСР, проголосований роздільно Радою Союзу та Радою Національностей Верховної Ради СРСР.

Проте одразу ж після згаданого указу влада УРСР негайно зайнялася проблемами Криму, які висували ті, хто їх і створив. У березні 1954 року на XVIII з'їзді КП України учорашній російський комуніст, відтепер перший секретар Кримського обкому компартії України Дмитро Полянський визнавав: «в здійсненні великих і складних завдань... нам буде необхідна серйозна допомога Центрального Комітету КП України і Уряду УРСР, особливо у відбудові міст Керчі і Феодосії, дальшому розвиткові курортів, будівництві Північно-Кримського каналу і піднесенні культури землеробства».

Ось чому, продовжував Д. Полянський, «трудящі Кримської області з винятковим задоволенням зустріли заяву секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України тов. Кириченка про те, що з боку уряду Української республіки і Центрального Комітету Комуністичної партії України буде приділено належну увагу дальшому розвитку народного господарства Криму і піднесенню матеріального благополуччя трудящих області. В цьому трудящі Кримської області переконані».

І Україна справді з відповіддю не забарилася. Вже 7 квітня 1954 року за дорученням Президії ЦК КП України спеціальна комісія в складі М. Підгорного, М. Гречухи, І. Сеніна та Д. Полянського підготувала проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Кримської області Української РСР». Керівники УРСР, зокрема, просили союзний уряд виділити для повної відбудови і роз-

витку народного господарства Кримської області капіталовкладень на 1954—1957 роки на суму 4.817,4 млн карбованців, у тому числі для Севастополя — 818 млн.

Головним завданням, яке мала виконати в найкоротший час УРСР у Криму, це було «забезпечити постачання населення міст і курортів м'ясо-молочними продуктами, свіжою городиною, фруктами та виноградом». З цією метою планувалося протягом 1954—1958 років закласти в колгоспах і радгоспах півострова 13970 гектарів садів, 900 — ягідників і 15195 — виноградників.

Крім того, передбачалося в ті ж роки відновити і реконстуювати: садів — 2130 гектарів, виноградників — 1975; ремонт плодових садів здійснити: у колгоспах — на площі 5500 гектарів, у радгоспах — 580.

Велику увагу було приділено розвитку городництва. Вже до 1956 року його площі планували розширити до 18,6 тисячі гектарів, а під картоплею — до 7 тисяч гектарів. Для постачання курортів ранньою городиною передбачалося розширити парниково-тепличне господарство в радгоспах Кримського птахотресту: теплиць у 1955 році на 1800 кв. метрів і в 1956 — на 20 тисяч кв. метрів; парників у 1955 році на 24800 рам, у 1956 — на 39550.

Запорукою збільшення виробництва продукції садів та городів у Криму мало стати зрошення, яке передбачалося за два роки розширити тут на 17 тисяч гектарів. А для більш широкомасштабного зрошувального будівництва на півострові керівництво УРСР пропонувало «відновити будівельно-монтажне управління «Укрводбуд» в мм. Джанкой і Красний Перекоп — для підготовчих робіт до спорудження Північно-Кримського каналу й виділити «Укрводбуду» на 1954 рік 12 млн карбованців за рахунок загальних асигнувань на капбудівництво».

Вписуючи свої пропозиції в проект постанови Ради Міністрів СРСР, керівники УРСР прекрасно розуміли: виконувати її доведеться значною мірою за рахунок резервів республіки, а найголовніше — людськими ресурсами України. Тим паче, що, починаючи з осені 1953 року, з Криму збільшився відтік переселенців, які поверталися до рідних місць, де вже було послаблено податкове законодавство на селянський двір. Крім того, з початку 1954 року російські регіони різко скоротили заплановані переселення до Криму (за весь рік з Курської області переїхало на півострів 142 родини, Бєлгородської — 72, Воронезької — 48, Рязанської — 130, у той час як з Вінницької— 317, Сумської — 327, Чернігівської — 261). Водночас з півострова вибуло 1652 родини.

Ось чому керівники УРСР висловлювали побажання, аби Держплан СРСР, починаючи з 1955 року, не передбачав переселення українських хліборобів в інші республіки Союзу, оскільки з областей УРСР мали переїхати на постійне проживання до Криму в 1955—1958 роках 17800 родин колгоспників.

Що стосується спорудження в Криму об'єктів промислового, комунального і соціально-культурного призначення, то ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР бачили вихід з того складного становища, в якому перебувала область, у тому, аби об'єднати сили і кошти союзних і союзно-республіканських міністерств і відомств. Скажімо, Міністерство чорної металургії СРСР за три роки мало звести в Керчі палац культури на 600 місць, Міністерство транспортного і важкого машинобудування збудувати в

ті ж роки житла, водопроводів, очисних споруд та каналізацію, шкіл, дитячих садків у Керчі та Феодосії на суму 65 млн карбованців. На Міністерство електростанцій та електропромисловості СРСР покладалося завдання спорудити Новокримську ДРЕС, включаючи необхідну кількість житла та об'єктів культури і побуту, а також лінію електропередачі Сімферополь—Феодосія—Керч.

З передачею Криму до складу УРСР розпочалося, по суті, спорудження сучасних портів у Ялті, Керчі та Феодосії, на що треба було асигнувати 90,8 мільйона карбованців протягом 1955—1957 років.

Саме тоді, завдяки координуючим зусиллям України, в Криму заклалася потужна переробна база агропромислового комплексу, що забезпечить у майбутньому не тільки власні потреби. Так, у 1954 році керівники УРСР побачили необхідність спорудження м'ясокомбінату в Сімферополі, м'ясопереробного заводу в Ялті, м'ясокомбінатів у Керчі та Феодосії, птахокомбінатів у Джанкої та Євпаторії.

Тоді ж було поставлено питання про будівництво молокозаводів у Керчі, Джанкої, Бахчисараї, Нижньогірському і Красногвардійському районах, пивобезалкогольних підприємств у Ялті та Керчі, солодопивовареного заводу в Джанкої, заводу з випуску мінеральних вод у Феодосії, плодоконсервних — у Джанкої, Нижньогірську, Чистополі, винзаводів — у Старому Криму, Нижньогірську, Сонячній Долині, Судацькому районі, Феодосії, а також великої кількості рибозаводів.

Детальний перелік нового будівництва в різних галузях народного господарства і соціально-культурної сфери області складався з десятків сторінок додатків до проекту постанови, підготовленої в Києві. Наприклад, по лінії Міністерства освіти УРСР на 1955—1957 роки планувалося спорудити 41 школу і 4 дитячі садки.

Що стосується розширення санаторно-курортної мережі, то в Києві вважали, що за 1955—1957 роки необхідно виділити 534,6 млн карбованців, а на 1954 додатково 50,3 млн.

Україна не тільки вважала, що вже з 1954 року треба виділити додаткові кошти на відбудову Криму, а й справді робила це. У виступі голови Кримського облвиконкому М. Кузьменка на сесії Верховної Ради УРСР 17 червня 1954 року зазначалося, що бюджет Кримської області вже збільшився на 20 відсотків порівняно з 1953, витрати на освіту, охорону здоров'я і соціальне забезпечення підвищуються на 24 млн карбованців, а капіталовкладення в ці галузі збільшувалися втричі. Голова Кримського облвиконкому тоді ж просив київське керівництво доручити Міністерству промисловості будівельних матеріалів УРСР закінчити в 1954—1955 роках спорудження Керченського і Балаклавського цегельно-черепичних заводів, а також розпочати реконструкцію Феодосійського такого ж піприємства і зведення нового гідровапнувального заводу.

Велику увагу звернув Київ і на забезпечення Криму лісом, оскільки після переходу області до складу УРСР союзне міністерство і Центроспілка фактично згорнули забезпечення півострова цим будівельним матеріалом. Рада Міністрів УРСР ухвалила спеціальну постанову про забезпечення Криму лісом. Це питання тримав під особистим контролем перший секретар ЦК КП України Олексій Кириченко.

Зміни в ставленні до кримських проблем після передачі півострова до складу Ук-

раїни настільки були разючими, а допомога конкретною, що цього не могли не помітити, особливо ті, хто міг порівняти «щедрість» Москви і діловитість Києва, відчуваючи одне й друге на собі. Виступаючи на вересневому (1954 р.) пленумі ЦК КП України, перший секретар Кримського обкому партії Д. Полянський говорив: "Передача Криму до складу Української республіки і з перших днів допомога Центрального Комітету партії дуже серйозно сприяє зараз розвитку нашого господарства». А потім ще раз наголосив на позитивному значенні передачі Криму Україні: «З першого дня приєднання Кримської області до України ЦК КП України і Рада Міністрів України надають велику допомогу Криму. В даний час Крим одержує величезну допомогу по лінії всіх міністерств і відомств, і ця допомога дає можливість швидше розвивати господарство, культуру і рухатися вперед більш прискореними темпами».

У подібному стилі тоді витримувалися промови й інших керівних діячів Криму. І це було не даниною політичному моменту, а реакцією на справді конкретну допомогу, яку Крим відчув з боку України. Наприклад, перший секретар Керченського міськкому партії Г. Смородін уже у вересні 1954 року міг засвідчити, що саме «завдяки додатковій допомозі Уряду УРСР в місті до кінця року буде зведено 12 житлових будинків, що дасть можливість переселити людей із землянок в Орджонікідзевському районі, де з-під землі ми бачили тільки труби, а під землею живуть люди».

Україна справді серйозно зайнялася Кримом. Крім відбудови ще не відновленого народного господарства, особлива увага приділялася освоєнню степової зони. Тисячі років вона залишалася покритою дюшаном і бур'янами, а віднині вкривалася садами і виноградниками. Посадити в степу виногранники — це завдання прирівнювалося тоді до підняття цілини. Найбідніша південна область на саджанці, за якими кримчани їздили в інші регіони, відтепер мала стати зоною суцільних садів. Таких масштабів розвитку садівництва і виноградарства, наголошувалося тоді, «не було ще в історії Криму».

Уже 1954 року було висаджено нових садів на площі 800 гектарів, а старих відновлено на 200. За 1954—1955 роки колгоспи і радгоспи півострова посадили понад 6 тисяч гектарів нових садів і виноградників, що дало можливість перевищити їх довоєнну площу.

Допомога півострову з боку України справді рік у рік посилювалася. Так, у спеціальній доповідній 27 липня 1957 року Кримський обком партії засвідчував, що капітальні вкладення в народне господарство області за попередні три з половиною роки збільшилися в 1956 році порівняно з 1953 на 227 мільйонів і становили понад 3 мільярди карбованців. Обсяг промислового виробництва за цей період зріс на 36 відсотків, у тому числі на підприємствах важкої індустрії на 52. За перше півріччя 1957 року в Криму було випущено промислової продукції на 51 відсоток більше, ніж за відповідний період 1953 року.

Зростання виробництва окремих найважливіших видів промислової продукції характеризувалося такими показниками. Наприклад, порівняно з 1953 роком видобуток залізної руди зріс на 36 відсотків, виробництво електроенергії — на 57, консервів — на 54, вина — на 104, стінового каменю — на 72, гіпсу — на 39.

У сільському господарстві виробництво основних видів продукції за вказаний пе-

ріод також відчутно зросло: молока — на 69 відсотків, м'яса — на 42, городини — на 62, фруктів і винограду — на 32. З 1956 року на півострів перестали завозити городину, оскільки місцеві господарства почали вирощувати її достатньо для забезпечення населення.

Вражаючими були досягнення і у сфері житлово-комунального господарства. Якщо за 1945—1953 роки в цю галузь було вкладено близько 90 мільйонів карбованців (без Севастополя), то за 1954—1956 роки — 146,5 мільйона.

Автомобільним транспортом загального користування в 1956 році вантажів перевезено в 4,7 раза більше, ніж у 1953. Зросло перевезення й залізницею, особливо після відкриття паромної переправи через Керченський півострів.

Відчутно розширилася торговельна мережа, що дало можливість збільшити на третину товарообіг.

Що зробила Україна для підняття Криму, можна було реально побачити і через десять років. Виступаючи на пленумі Кримського промислового обкому КП України 9 липня 1963 року, його перший секретар М. Суркін, зокрема, визнавав: «Випуск валової продукції промисловості області збільшився за десять років у 3,4 раза. Капітальні вкладення в народне господарство за цей час зросли майже в три рази і склали понад 1,5 мільярда карбованців. До ладу діючих увійшло 76 крупних промислових об'єктів.

За останнє десятиліття в містах і робітничих селищах, введено будинків загальною площею понад 2,8 млн квадратних метрів. Виросло 78 нових шкіл на 37.550 місць, на 11,5 тисячі збільшилася кількість місць у дитячих садках і яслях. Приблизно на 1,5 мільйона зросла кількість відпочиваючих на курортах Криму.

Помітних успіхів досягло за минуле десятиліття сільськогосподарське виробництво області. Валове виробництво м'яса нині становить 160 відсотків до 1953 року, виробництво молока зросло більш як у два рази, винограду — в 14 разів. Площі під садами розширились у 3 рази, а під виноградниками в 9 разів.

У жовтні 1958 року Рада Міністрів України вирішила будувати найдовшу у світі тролейбусну лінію Сімферополь—Алушта—Ялта. Перша черга цієї лінії, Сімферополь—Алушта, довжиною 52 км, була побудована та здана в експлуатацію в рекордні терміни — за 11 місяців. Її будували фахівці більш ніж 80 підприємств із 10 міст України.

А як виросли люди! Якщо в 1953 році в нас нараховувалося 12 тисяч спеціалістів з вищою освітою, то минулого року їх було вже понад 30 тисяч осіб, збільшилась більш як у два рази кількість спеціалістів із середньою освітою і становить нині 46 тисяч чоловік».

І надалі за участю українців планувалося роз-

вивати Крим. Наприклад протягом 1971—1975 років на півострів було переселено 19.650 родин з північних і західних областей УРСР, що значно перевищувало завдання. Крім того, 788 українських родин переселялося в підпорядковані Севастополю господарства агропромислового комплексу. На наступну п'ятирічку планувалося переселити з інших областей УРСР ще 8000 родин…

Шлюз на Північно-кримському каналі (1960-ті). Гігантська іригаційна споруда, побудована у 1961—1971 рр, постачала до останнього часу дніпровську воду з «материка» у Крим — в степові райони, в Сімферополь, Феодосію, Керч, Судак....

Україна не тільки проклала аж до Керчі Північно-Кримський канал, який дав прісну воду населенню й народному господарству. Для безперебійного забезпечення півострова електроенергією на Дніпрі збудували атомну й теплову електростанцію. Зрештою, саме зусиллями України Крим було перетворено у всесоюзну оздоровницю.

Це розуміли власне кримчани, тому й проголосували на Всеукраїнському референдумі 1 грудня на підтримку Акта про державну незалежність України, бо на собі переконалися, що вона прийняла їх щиро у свою велику родину.

Подібний результат був і в Севастополі, який також передавався Україні в 1954 році в складі Кримської області, що засвідчено всіма документами, хоч це голослівно намагаються спростовувати окремі російські політики.

Справді, Севастополь з 1948 року був виділений у місто республіканського підпорядкування, але він не перестав бути складовою частиною Кримської області. Після відвідин Сталіним 8 жовтня 1948 року Севастополя було ухвалене рішення російських властей про виділення міста в республіканське підпорядкування. Указ Президії Верховної Ради РРФСР від 29 жовтня 1948 року звучить ось таким чином: «Виділити місто Севастополь в самостійний адміністративно-господарський центр з своїм особливим бюджетом і віднести його до категорії міст республіканського підпорядкування».

Але цей акт означав фактично лише те, що відтепер Севастополь одержуватиме гроші з Москви напряму, а не через Сімферополь, як було до того, і Кримський облвиконком уже не міг формально контролювати радянську і господарську роботу в цьому місті. До речі, голова Севастопольської міськради Філіпов, виступаючи 29 січня 1949 року на міській партійній конференції, з цього приводу сказав дослівно так: «В связи с выделением Севастополя в республиканское подчинение ответственность исполкома возрастает. Сейчас, если можно так сказать, мы теряем няньку в лице Облисполкома».

Але той зв'язок, який засвідчує про єдність місцевого самоврядування Севастополя з Кримом, не розривався ніколи, з усього видно, державна влада Російської Федерації і не думала цього робити. А тому Севастополь не одержав повної автономії від Сімферополя, залишаючись під його владною десницею в багатьох аспектах єдиного адміністративно-територіального устрою.

Скажімо, якби Севастополь був виділений в окрему адміністративно-територіальну одиницю, то від нього не було б потреби обирати народних засідателів Кримського обласного суду. А документи засвідчують, що 6 січня 1951 року Кримська обласна Рада обрала 8 народних засідателів від цього міста. Крім того, в роботі цієї сесії Кримської обласної Ради брали участь обрані до неї депутати від Севастополя. Вони, природно, як і представники інших регіонів Криму, обирали керівництво, формували постійні комісії. Народний обранець від міста-героя Никорін, наприклад, очолив комісію Кримської обласної Ради з культурно-просвітньої роботи.

То ж чи можна говорити про те, що Севастополь жив окремим державним життям від рідного йому Криму?

Звичайно, ні. Особливо ж промовисті факти адміністративно-територіальної єдності Севастополя з Кримською областю виявилися вже в перший день відкриття першої сесії третього скликання Кримської обласної Ради депутатів трудящих 28 лютого 1953 року. Того дня депутат П. Титов, виступаючи від імені обраних у Севастополі депутатів вносить пропозицію обрати головою обласної Ради Дмитра Полянського.

Тоді ж заступником голови виконкому Кримської обласної Ради депутатів трудящих обрали Гаврила Пономаренка, депутата від Сталінського виборчого округу № 110 Севастополя. Серед членів постійних комісій Кримської обласної Ради бачимо таких депутатів, обраних у Севастополі, як прокурор Кримської області Микола Хламов, начальник обласного управління зв'язку Віктор Гончаренко.

Ніде не знайдеться ніякого прокурорського протесту і на такий прецедент: ще коли Крим перебував у складі Росії, тільки-но обраний першим секретарем обкому партії вже згаданий Полянський погодився на обрання головою Кримської обласної Ради Михайла Кузьменка, котрий не був її депутатом. Тоді останнього в авральному порядку обрали депутатом Кримської обласної Ради від виборчого округу № 112 Севастополя. А потім, як кажуть, уже справа техніки, щоб прибулий з-меж Криму Кузьменко став головою Кримського облвиконкому.

Якби справді Севастополь з 1948 року ставав суб'єктом Російської Федерації, то це мала б ствердити Конституція РРФСР. Але в її тексті того часу не тільки Севастополя, але й інших міст, у тому числі Москви та Ленінграда, не згадується як суб'єктів державного устрою. Севастополь, як і всі міста республіканського підпорядкування, виділяється лише окремим рядком у Законі про бюджет РРФСР на 1949 рік.

Але виділення Севастополя в самостійний адміністративно-господарський центр, природно, не потягнуло за собою внесення змін в Конституцію РРФСР, оскільки він і після 29 жовтня 1948 року залишився в складі Кримської області як суб'єкта РРФСР. І це засвідчує ухвалена того ж дня постанова № 1082 Ради Міністрів РРФСР: «У зв'язку з виділенням міста Севастополя в самостійний адміністративно-господарський центр

і віднесенням його до категорії міст республіканського підпорядкування Рада Міністрів РРФСР постановляє:

1. Зобов'язати Міністерство фінансів РРФСР і Кримський облвиконком виділити бюджет міста Севастополя з бюджету Кримської області на 1948 рік і не пізніше 20 листопада 1948 року представити його на затвердження Ради Міністрів РРФСР.

2. Зобов'язати Держплан РРФСР спільно з міністерствами і відомствами РРФСР і Кримським облвиконкомом у межах планів господарського і культурного будівництва і планів матеріально-технічного постачання Кримської області на 1948 рік виділити план господарського і культурного будівництва і план матеріально-технічного постачання міста Севастополя і представити до 20 листопада 1948 року на затвердження Ради Міністрів РРФСР.

3. Зобов'язати Держплан РРФСР, Міністерство фінансів РРФСР, міністерства і відомства РРФСР в подальшому виділяти місто Севастополь у державному плані і державному бюджеті окремим рядком».

Зрештою, і в Москві не вважали, що Севастополь виокремлений з Кримської області. Наприклад, постанова Ради Міністрів РРФСР від 18 грудня 1948 року про затвердження титульного списку середніх шкіл Кримської області включає до нього й севастопольські навчальні заклади такого типу — жіночі №№ 4 і 16, чоловічі № 19 і № 38.

Тобто, ще в період перебування Кримської області в складі РРФСР ніхто в Москві, Сімферополі, Севастополі не сприймав окремий адміністративно-територіальний статус цього міста й повне його виділення з Кримської області. Інша справа, що Севастополь як військова база Чорноморського флоту виділявся в самостійний адміністративно-господарський центр, але не в адміністративно-територіальну одиницю РРФСР. І це не підняло його до рангу суб'єкта РРФСР, через що місто не виділяється окремим рядком в Конституції цієї республіки, залишаючись складовою частиною Кримської області.

І саме в такому його статусі — окремого адміністративно-господарського центру в складі Кримської області як суб'єкта РРФСР — останньою він передається 1954 року Україні. Якби це було не так, то голова Севастопольської міськради Сергій Сосницький не запрошувався б до Кремля на церемонію затвердження Указом Президії Верховної Ради СРСР цією події.

Одразу ж після цього Москвою вносяться зміни в статтю і у Конституцію РРФСР. У переліку суб'єктів РРФСР Кримська область уже не значиться. Вона вже фігурує серед суб'єктів УРСР, оскільки Верховною Радою Української РСР на черговій сесії внесено зміни до Конституції. А Севастополь виділяється окремим рядком у Законі про бюджет УРСР на 1954 рік. Тодішній союзний адміністративно-територіальний довідник вказує на приналежність Севастополя Кримській області в складі Української РСР.

А в зібранні законів, указів Президії Верховної Ради і постанов уряду РРФСР за 1948—1953 роки, згодом укладеному Міністерством юстиції РРФСР, згадки про Севастополь (як і Кримську область) супроводжуються уточненнями про передачу до складу Української РСР Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і посиланням на змінену Конституцію РРФСР після цієї дати.

Достеменно знаючи про факт передачі Севастополя в складі Кримської області до Української РСР, голова міста Сосницький на сесії обласної Ради 24 березня 1954 року говорив дослівно таке: «У зв'язку з передачею нашої області і міста в Україну, вносимо до Радянського уряду пропозицію і прохання, щоб у найближчі 2 роки вирішити невідкладні завдання в Севастополі».

У доповіді Сосницького на сесії Севастопольської міської Ради 14 травня 1954 року також чітко вказувалося на приналежність міста Україні: «У нашій республіці все ширше розгортається змагання на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією. В цьому змаганні активну участь беруть трудящі Севастополя. Як і всі трудящі Української Республіки, вони кожного дня добиваються нових трудових перемог».

І саме так розуміють це всі в Севастополі, одразу визначаючи себе українською територією. Наприклад, у передовій статті газети «Слава Севастополя» під назвою «Державний бюджет Української РСР», зокрема, вказувалося: «В поточному році перед нашою республікою стоять великі завдання по дальшому розвитку соціалістичної промисловості, сільського господарства, житлового будівництва, транспорту, розширення товарообігу і ще більшому піднесенню матеріального культурного рівня життя трудящих. У вирішенні цих завдань важлива роль належить Державному бюджету Української РСР». А далі газета подає розподіл бюджету по регіонах України, де після Києва значиться Севастополь.

І ось саме в цьому головним чином була відмінність Севастополя від інших міст Криму — він, як і в період з 1948 по 1954 рік, стає окремою одиницею у господарському житті України. Але, як і в складі Росії, Севастополь залишається зв'язаним з Кримом спільним місцевим самоврядуванням. І тільки Конституцією УРСР 1978 року Севастополь виділяється в складі нашої республіки в суб'єкт УРСР, оскільки там вперше з'являється ось такий запис: «Містами республіканського підпорядкування в Українській РСР є Київ і Севастополь». Такий вид суб'єкта державного устрою — місто республіканського підпорядкування — з'являється тоді і в Конституції РРФСР, але там до цієї категорії віднесені лише Москва та Ленінград.

Ще важливе свідчення приналежності Севастополя до України — після 1954 року він обирав свою міськраду за законами УРСР, а також депутатів до Кримської обласної та Верховної Ради УРСР — не до РРФСР. Що важливо, депутати від Севастополя Геннадій Ванєєв, Юрій Ступніков, Олександр Кондряков голосували 24 серпня 1991 року за Акт про державну незалежність України.

Росія завжди користувалася чужими робочими руками, як своїми, завдяки чому перетворювала великі простори нових завоювань. Не відмовлялася вона і від чужих талантів, яких змушувала відрікатися від своєї батьківщини, перетворюючи у «великих русских». Так сталося і з Кримом: коли українці перетворили його в розквітлий край, росіяни прийшли й заявили: це — наше, бо хочуть користуватися плодами чужої праці. Як і ті їхні древні мисливсько-рибальські племена, що звикли брати від природи все готове.

LXVII. МОЛОТИЛИ ШЕЛЕСТА ГУРТОМ…

Хрущовська «відлига» після XX з'їзду КПРС і прихід до керівництва УРСР Петра Шелеста вселила багатьом українським науковцям сподівання, що настав час правдивого висвітлення минулого рідного народу. Тож коли Федір Овчаренко перед обранням його на посаду секретаря ЦК КП України з ідеологічних питань, був на співбесіді в генсека КПРС Брежнєва, і той став напучувати цього висуванця приділити увагу в майбутній роботі двом головним напрямкам: посилювати роботу з українським буржуазним націоналізмом і всіляко прискорювати асиміляцію української нації, то київський академік, хоч і був хіміком, став апелювати до класиків марксизму-ленінізму.

Посилаючись на Леніна, Овчаренко пробував довести, що добровільне злиття націй може статися у досить далекому майбутньому, на що Брежнєв заявив: він свято оберігає вчення засновника партії, але, мовляв, «вимоги часу потребують інтернаціонального виховання трудящих в нещадній боротьбі з проявами націоналізму і злиття націй в дружню сім'ю народів, в єдиний радянський народ».

Тому обраний у 1963 році на посаду першого секретаря ЦК КП України Шелест продовжував цю лінію партії — про це свідчать не тільки його мемуари, а й документи колишнього спецхрану, зокрема, його листи до ЦК КПРС, інших союзних органів. Можливо, він більше, ніж його попередники, обстоював економічні інтереси УРСР, намагався підняти розвиток народногосподарського комплексу на вищий рівень, добивався втілення в республіці багатьох проектів, які притягували б сюди потужні інвестиції і не витягували б людських ресурсів.

Зокрема, він пропонував Москві розмістити комплекс з виготовлення великовагових автомобілів не в Набережних Челнах, а в Івано-Франківську, аргументуючи це наявністю в регіоні кількох машинобудівних заводів, які зможуть поставляти необхідні комплектуючі, недалеку відстань до білоцерківського шинного комбінату, а головне — значні ресурси робочої сили, яку не потрібно завозити, а зайняти на місці.

Коли йшлося про будівництво нафтового терміналу на Чорному морі, то перший секретар ЦК КП України доводив саме економічну необхідність його розміщення в Одесі, а не в Новоросійську. А ще він з олівцем у руках переконував у доцільності великих капіталовкладень у видобуток нафти в УРСР, де собівартість буріння свердловин була вдвічі нижчою, ніж у Тюмені. Вважав також вигіднішим будувати в Броварах нове підприємство з випуску автобусів середньої місткості.

Зрештою, він дозволив собі на весь світ похвалитися успіхами УРСР: «Менш, як 0,5 проц. території і 1,4 проц. населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8—10 % світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу. За питомою вагою електрифікованих залізниць Україна залишає далеко позаду США і Англію. У світовому вантажообороті залізничний транспорт України займає майже 8 проц. і значно перевищує вантажооборот таких країн, як: Англія, Франція, ФРН, Італія, Японія разом узятих.

Що ж стосується ідеологічних проблем, то він краще зорієнтувався в їхньому

розв'язанні, ніж його російськомовний попередник Микола Підгорний, як знайти контакт з творчою інтелігенцією. З чого він почав? Після свого обрання на посаду першого секретаря ЦК КП України зустрівся з письменниками, вирушив з ними теплоходом до Канева на могилу Тараса Шевченка. А в дорозі українською мовою обговорював з ними всі проблеми національної духовності.

Ось з цієї невимушеної розмови з письменниками й почав творитися міф про Петра Шелеста як українізатора. А поширювався він і завдяки тому, що за його підказкою у вишах не стали забороняти читати лекції українською мовою, було підтримано випуск «Історії міст і сіл Української РСР», «Української радянської енциклопедії», заснування Музею народної архітектури в Пирогово під Києвом, Музею козацтва на Хортиці. Не пройшов непоміченим і його прилюдний захист роману Гончара «Собор» — це всі бачили, тому про це й говорили.

Як і про своєрідний культпохід членів політбюро ЦК КП України в повному складі на перегляд кінофільму «Білий птах з чорною ознакою», де висвітлювалася події на західноукраїнських землях у повоєнний час. А про його підписи на згоду арештів творчої інтелігенції республіки знало тільки обмежене коло особливо довірених осіб, яке було допущено до роботи з таємними документами й на тій службі уміло тримати язик за зубами.

Додалося йому популярності після виходу книги «Україно наша радянська», в якій він дав характеристику різним регіонам республіки. Але там чітко прозвучала гордість за наше славне минуле, позитивно оцінено роль українського козацтва, на що одразу ж звернули увагу і в Москві. Бо там з донесень спецслужб завжди пов'язували український національно-визвольний рух з традиціями цієї вольності, зрештою, так воно і було. Тому не маючи що протиставити Шелесту в його незалежності у судженнях і окремих діях щодо економічного розвитку УРСР і відсутності з його боку показового підлабузництва, на що особливо був ласий Брежнєв, останній вирішив компенсувати навішуванням на члена політбюро КПРС, якого хотів усунути і як свідка свого закулісного приходу до влади, ярликів буржуазного націоналіста, хоч згаданої книги і не читав, як і головний ідеолог КПРС Михайло Суслов: «Так кажуть…».

У Москві духу українського козацтва так боялися, що й згадки про його волелюбність у книзі Петра Шелеста були потрактовані як український буржуазний націоналізм, а сам її автор позбувся поста першого секретаря ЦК компартії України й був переведений до Москви, де його мали перевиховати.

Саме зняття Шелеста було підготовлене 30 березня 1972 року на засіданні політбюро ЦК КПРС, коли позапланово розглядалася доповідна записка голови КДБ СРСР Юрія Андропова про «ворожу пропаганду та її вплив на загострення класової та ідеологічної боротьби». І коли першим в обговоренні цього документа виступив Шелест, то Брежнєв кілька разів згадав про його книгу «Україно наша радянська», де мовляв оспівується козаччина, патріархальний устрій, говорив про те, що в Західній Україні піднімають голови бандерівці, а їх, мовляв, там чимало — 50 тисяч…

Це підказало напрям розмови й іншим присутнім. Зокрема, згадували книгу Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», яку, мовляв, надто пізно оцінили в ЦК КП

України. Секретар ЦК КПРС Петро Демічев висловився дослівно: «Праця Дзюби — шкідлива, треба проти нього рішуче виступити, зміцнити ідеологічний фронт. Про російську мову — вона головна мова нашої країни. Не можна допустити, щоб на Україні відродилася скрипниківщина…». Коли він це сказав, то не втримався зі своєю реплікою член політбюро Микола Підгорний: «Давайте не заходити дуже далеко тов. Демічев, бо Скрипник був і залишився вірним більшовиком».

До ще більших нісенітниць добалакався Голова Ради Міністрів СРСР Олексій Косигін: «Незрозуміло, чому в Україні в школах повинні вивчати українську мову... Твори Шевченка де-не-де використовуються з національною метою…Севастополь здавна російське місто. Чому і для чого там вивіски і вітрини українською мовою?..».

По-зрадницьки, як вважав Шелест, прозвучав виступ Щербицького: «Необхідно відзначити, що на Україні є прояви націоналізму. Є взаємозв'язок так званих «демократів» з сіоністами і українськими націоналістами. Ми ще недостатньо ведемо боротьбу з проявами націоналізму. Даремно іноді вихваляємо старовину, заохочуємо створення гербів у містах. Щодо «книги» Дзюби ми недостатньо вжили заходів, і це наша помилка. Ідеологічна робота серед студентів і молоді повинна бути посилена. Ми необережно підходимо до висунення кадрів — беремо курс, як правило, на українців».

У підсумковому виступі Брежнєва фактично прозвучав вирок Шелесту: «…це факт, що тов. Шелест П. Ю. недостатньо інформував ЦК КПРС, а події, що набули політичного характеру, його не схвилювали і не було з цього приводу мені дзвінка. Притуплена політична відповідальність з боку керівництва республіки».

А тоді вже Брежнєв ужив усіх своїх прийомів, аби переконати Шелеста відмовитися від посади першого секретаря ЦК КП України, поманивши високим постом союзного значення. І той погодився, хоч розумів, що це — кінець його політичної кар'єри. Свою помилку він зрозумів уже тоді, коли Москва дала команду проводити організаційний пленум без його участі.

Як один з головних творців «реального» соціалізму Брежнєв поклався в своїх ідеологічних доктринах на відомого ортодокса сталінської гвардії Суслова, а той доручив боротьбу з так званим українським буржуазним націоналізмом уже випробуваному бійцю «цього фронту» Валентину Маланчуку, висунувши його на місце неугодного Федора Овчаренка. Тож розгляд персональної справи Маланчука щодо його непридатності на посаді заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР у ЦК КП України припинили, поклавши її тихенько до архіву.

Зате фактично відкрилася персональна справа Петра Шелеста. Вже у вересні 1972 року три члени АН УРСР літературознавець Микола Шамота, правник Борис Бабій і історик партії Арнольд Шевелєв підписують колективного листа про помилки книги «Україно наша радянська», насамперед неправильну оцінку козацтва, хоч жоден з них ніколи не займався дослідженнями цього феномену світової історії. Але їхній висновок був безапеляційний: «С такими серьезными ошибками и недостатками эта книга не может использоваться в научно-исследовательской и пропагандистской работе. Распространение ее среди широких читательских кругов является также нежелательным.

Считаем, что о недостатках упомянутой книги целесообразно было бы в приемле-

мой форме ознакомить партийный и пропагандистский актив, научную общественность, а, возможно, и широкие круги читателей».

А щоб допомогти цим «знавцям» історії українського козацтва, то підключили запорізьку партноменклатуру, яка кинулася оцінювати написану раніше заступником голови Запорізького облвиконкому Миколою Киценком брошуру «Хортиця в героїці і легендах». Ця праця також була піддана остракізму. Оскільки, мовляв, вона «не способствует воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма», бюро Запорізького обкому партії ухвалило 20 березня 1973 року «изъять ее из книжных магазинов и библиотек области».

Тимчасом за згодою нового першого секретаря ЦК КП України Володимира Щербицького згадана книга члена політбюро ЦК КПРС Петра Шелеста піддається гострій критиці в республіканському журналі «Комуніст України», в кожній області скликаються партійно-господарські активи, де її шельмують на всі лади вчорашні соратники автора, як правило, його висуванці. «Молотили Шелеста гуртом», — так відгукувалися в народі на ці організовані демонстрації національного самопринижения й самознищення.

Нав'язаний Києву Маланчук одразу ж розгорнув бурхливу діяльність в інспірованій Москвою боротьбі проти українського націоналізму. Усе, що стосувалося старовини, для нього було вже своєрідним дороговказом на цьому шляху. Він навіть змушує Президію Академії наук УРСР ухвалити постанову про зняття з щорічника Інституту археології назву «Київська старовина», «яка відтворює назву дореволюційного буржуазно-ліберального журналу».

За його ж розпорядженням перевіряються всі дисертації з проблем минулого України. Відтак потрапляє під жорна репресій і захищена на початку 1973 року докторська дисертація доцента Житомирського педагогічного інституту Степана Пінчука, в якій доведено, що видатна пам'ятка світового значення — «Слово про Ігорів похід» — належить винятково українському народові. Як тільки про це дізнався з доносу Маланчук, то одразу ж розпорядився перевірити «сигнали про серйозні методологічні помилки в докторській дисертації». І як кинулися виконувати цю вказівку? Вчена рада Львівського університету виправила свою «помилку» щодо присудження Пінчуку наукового ступеня доктора наук…

Денаціоналізація, яка цілеспрямовано відбувалася в Україні, постійно підтверджувалася статистичними даними: якщо в 1939 році в Україні проживало 4 мільйони росіян (12 відсотків), то в 1959 — 7 мільйонів. А згідно з переписом населення 1989 року, кількість росіян в Україні за 10 попередніх років збільшилася ще на 884 тисячі осіб, а українців — суттєво зменшилась.

Ці процеси пильно відстежували українці західної діаспори, про що вони нагадували світові: «Ми тут, на еміграції, далі, по звичці, говоримо про «сорокамільйоновий» український нарід, не спиняємося над страшним, небезпечним фактом, якого не в стані приховати навіть совєтські статистики, а саме, що той в 1917 році 40-мільйоновий нарід за 50 років зменшився до 37,252.930!..».

Одним з найважливіших напрямків соціально-демографічного розщеплення українського народу було заохочення міжнаціональних шлюбів, чого боявся свого часу

Тарас Шевченко. Так, якщо на початку XX століття лише 3 відсотки українців вступали в змішані шлюби, то в 1970 — близько 20. На початку 1980-х років Україна займала перше місце серед союзних республік з укладення міжнаціональних шлюбів — таким був кожен третій з них.

У кілька разів вищими були ці показники і серед українців, які жили в інших союзних республіках СРСР. Так, у Російській РФСР, де в 1988 році одружилися 51, 7 тисячі українців і 47, 2 тисячі українок, частка змішаних шлюбів становила серед чоловіків 87, 9 відсотка, а серед жінок — 86, 8. У Білоруській РСР ці показники становили відповідно: 92,6 і 91,2, Казахській РСР — 75. 7 і 75,4, Молдавській РСР — 58,0 і 58,0, Киргизькій РСР — 84,6 і 84,5, Узбецькій РСР — 89,2 і 89,6, Латвійській РСР — 86,5 і 84,1. В усіх інших республіках колишнього СРСР українці одружувалися майже виняткова з представниками інших національностей. Відтак саме за межами УРСР відбувалася найбільш інтенсивна денаціоналізація українців, перехід їх на монокультурну основу і традиції, як правило, російськомовного регіону.

Можна однозначно переконатися: якщо царський уряд робив це «спритно, таємно і нишком», то його спадкоємці — російські більшовики — підтримували політику спільних шлюбів, за висловом того ж О. Тишовницького, «явно, цинічно і брутально». Призваних до армії юнаків висилали далеко за межі України, а по відбутті ними строкової служби намагалася будь-що затримати їх на чужині через різні начебто привабливі пропозиції працевлаштування чи навчання, де вони згодом одружуються.

Для багатьох випускників вищих навчальних закладів України місце праці визначалося також поза межами рідної землі, де вони мали відпрацювати принаймні три роки. Як правило, більшість з них там і знаходили свою долю. В той же час спеціалістів з російських, прибалтійських, кавказьких чи сибірських регіонів тисячами надсилали на українські підприємства, де ті також одружувалися з місцевими українками. Відтак кількість спільних шлюбів наприкінці XX століття нараховувалося в нас уже мільйони, що було однією з передумов творення «единого советского народа». Відтак суха статистика з кожним переписом населення фіксувала неприродне збільшення росіян і уповільнення зростання темпів корінного, українського населення. Як, до речі, й інших народів СРСР.

Цілеспрямованими діями Москви формувалися специфічні за етно-демографічними показниками окремі регіони УРСР, особливо на півдні й сході. Зокрема, на фоні творення особливого статусу донецького регіону з його підспудною соціально-економічною складовою за рахунок залучення сюди робочої сили з-поза меж республіки, влада продовжувала постійно відтягувати звідси, як і в 1920—1930-і роки, здоровий український селянський елемент в рамках так званого організованого набору для переселення в східні райони СРСР. Скажімо, план на 1968—1970 роки для Донецької області становив 450 хліборобських родин, а для Луганської — 350, які мали переїхати до Далекосхідного економічного району і Читинської області. А там вони, як і тисячі інших родин з УРСР, швидко розчинялися у вже зросійщеній з 1930-х років масі українського селянства. Таким чином, переселення українських селян Донбасу на схід, зростаюча кількість робітничої маси з усього Союзу на ударні будови цього регіону

призвели до зменшення українського населення і збільшення приїжджих, що, зрозуміло, поповнювали лави російськомовних.

Необхідно додати, що Москва свято зберігала тенденцію замовчування організованого українського життя на окремих теренах поза межами УСРР до 1932 року. Скажімо, проект проспекту п'ятитомного академічного видання «История Сибири и Дальнего Востока» навіть не згадував про можливе висвітлення українського життя в цих регіонах, хоч планувалося написати про культуру хакасів, ойротів, алтайців та інших народів.

Відповідно, всі подальші публікації на вказану тематику обходили згадками про українське культурне життя на Далекому Сході, в тому числі і в післякомуністичний період. Особливо цікавою з цього погляду є видана 1971 року в Благовіщенську книга нарисів «Стоят на Амуре русские села…». Так, розповідаючи про «російське» село Калініно, журналіст А. Кривченко називає серед його жителів Івана Тоболу (секретар парткому), Михайла Черкаса (голова сільради), Петра Лавриненка (директор радгоспу), героїв жнив Володимира Пархоменка, Олексія Беззубка, Василя Динника, Надію Петренко, Ніну Грицай...

Цілком випадково могли дізнатися читачі і про українців на просторах Туркестану. Так, тільки завдяки згадці про «буржуазно-націоналістичну Туркестанську українську громаду», що існувала з 1917 року в Ташкенті, можна було здогадуватися про наявність представників нашого народу в даному регіоні. Подібним чином «засвітила» українців у цьому регіоні стаття співробітників Інституту мистецтвознавства Міністерства культури Узбецької РСР Т. Визго і В. Дяченка про історичні культурні контакти українців і узбеків, яка була підготовлена до 300-річчя Переяславської ради. Жодної згадки про будь-яку подію, пов'язану з коренізацією українців у Туркестані немає, скажімо, в книзі про хроніку культурного життя Узбекистану в той період.

Зі змісту статті П. Шмачкова «О дружбе русских переселенцев и дехкан Туркестана (1867—1917 гг.) також можна здогадуватися про присутність тут українських селян: «За прикладом російських переселенців, кочовики-казахи і киргизи сіяли полтавську і кубанську пшеницю, овес, гречку, буряки, полуницю, малину та інші культури». Лише на VII Міжнародному конгресі антропологічних і етнографічних наук у Москві в серпні 1964 року Я. Винников згадав про українське населення цього регіону за матеріалами переписів 1926 і 1959 років, наголосивши, що за вказаний період кількість українців тут зросла з 97,5 тисячі осіб до 273,8 тисячі.

Подібне спостерігалося і в інших регіонах, зокрема, в Середньому Поволжі. Щоправда, мабуть, через недогляд цензури, лише була згадка в статистичних даних про розвиток народної освіти по Самарському краю за 1925—1928 роки, які засвідчили, що станом на 1926 рік українці зайняли перше місце за грамотністю, а вже потім ідуть росіяни, татари, чуваші і мордва.

Про ось таке замовчування ролі українства в освоєнні величезних землеробських просторів від Чорного моря до Тихого океану, яке демонструвалося у відкритих публікаціях, Щербицький не сигналізував до Москви. Він ревно допомагав їй здійснювати політику асиміляції заглавної нації в УРСР, погоджувався відривати від республіки

значні матеріальні й людські ресурси на виведення з прориву російського Нечорнозем'я, прокладання Байкало-Амурської магістралі, творення повномасштабних промислових центрів у Тюмені. Його виступи перед активом, на пленумах, листи до Москви однозначно засвідчують, що він був її вірним слугою. Можливо, саме за це Брежнєв міг пообіцяти передати йому свої високі посади.

У ті роки національно-визвольні змагання українців відчували підтримку прем'єр-міністра Канади Дж. Діфенбейкера. Скажімо, в грудні 1961 року він зібрав редакторів українських газет і обговорював з ними «питання підготовки та розгортання кампанії проти так званого «червоного імперіалізму». Так йдеться в донесенні радянських дипломатів. А без сторонніх втручань і коментарів по-іншому звучали слова Діфенбейкера на відкритті пам'ятника Тарасові Шевченку в Марлборо 9 липня 1961 року: «Я кажу до п. Хрущова: дайте Україні та іншим підкореним країнам право вільних виборів, щоб вони могли вибирати собі такі уряди, які народи бажають».

У 1960-х роках зарубіжна преса дедалі частіше ставить під сумнів існування УРСР та БРСР як суверенних держав, на її сторінках постійно порушується питання про правомірність їх членства в ООН. Як доповідало МЗС УРСР до ЦК КПУ 16 червня 1970 року, «з злісними нападками на суверенітет України і Білорусії виступила недавно французька буржуазна газета «Фігаро». А в червні минулого року західнонімецький журнал «Verenigte Nation» (№ 3) 69, 1969) опублікував статтю Вальтера Швенка «Членство Білорусії й України в ООН», в якій переслідувала мета поставити під сумнів суверенітет Української РСР і правомірність її членства в Організації Об'єднаних Націй».

За повідомленням Постійного представництва УРСР при ООН, напередодні 22 січня 1972 року «в ряді міст США делегації місцевих відділень УККА відвідали губернаторів штатів і мерів міст і домоглися підписання прокламацій про оголошення 22 січня «Днем української незалежності». Зокрема, такі прокламації були підписані губернаторами штатів: Нью-Йорк, Північна Дакота, Пенсильванія, Коннектікут, Арізона, Массачусетс та мерами міст: Нью-Йорк, Філадельфія, Клівленд, Чикаго, Джерсі сіті, Гартфорд, Аллектовн, Бетлегем, Кліфтон, Монкерс, та інших... В ряді міст на будинках міських ратуш було вивішено жовто-блакитні прапори. Проведення цих заходів, як повідомляли газети «Свобода» і «Америка», широко висвітлювалось в місцевій пресі».

Значно посилився інтерес до України за океаном у зв'язку з арештами в 1972 році української інтелігенції, на захист якої піднялися всі демократичні сили. Наступного року увагу до України посилило відзначення в усьому світі 40-річчя штучного голоду в УРСР в 1932—1933 роках. З цього приводу конгресмен Джон Р. Рарік виступив у палаті представників 21 березня 1973 року з доповіддю «Продаж зерна Радянському Союзу Сполученими Штатами та великий голод на Україні». Він, зокрема, заявив: «ті, хто представляє Україну на міжнародній арені, хто вирішує її внутрішню політику, є, по суті, ворогами українського народу» і зробив висновок про «неправомірність нинішнього уряду Української РСР представляти народ України».

З приходом до влади в США Рональда Рейгана підтримка українських національно-

Лев Добрянський.

визвольних змагань посилилася. Значною мірою це пояснювалося, що в передвиборчій команді останнього велику роль відігравав відомий українець Лев Добрянський. 10 березня 1982 року, виступаючи на церемонії проголошення президентом США» Дня Афганістану, віце-президент Джордж Буш заявив, що Сполучені Штати «не забувають про становище пригнічених націй у Східній Європі, від балтійських країн до України і Узбекистану». А в своєму виступі на з'їзді Українського національного союзу 28 травня Буш запевнив українців, що вони також не забуті», і закінчив промову словами «Ще не вмерла Україна».

Така поведінка вищих посадових осіб Заходу розцінювалася у Києві як заохочення антирадянських акцій, що були на руку українським націоналістам. Тим, хто і тепер, наприкінці XX сторіччя, вірив у можливість відродження Української Самостійної Соборної Держави. Бо виробляючи на 3 відсотках території СРСР, де мешкало лише п'ята частина його населення, 19 відсотків енергоносіїв, 33 — вугілля, 47 — чавуну, 39 — сталі, 40 — готового прокату чорних металів, 58 — залізної руди, 94 — магістральних тепловозів, 32 — тракторів, УРСР мала потужний економічний потенціал у промисловості. Тим паче, якщо додати виготовлення світового рівня танків, міжконтинентальних ракет, літаків…Захід знав і про те, що 20 відсотків зерна вирощується в УРСР, 47 — соняшнику, 64 — цукрових буряків.

Така держава мала повне право бути самостійною й незалежною.

LXVIII. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗДВИГ УСЬОГО УКРАЇНСТВА

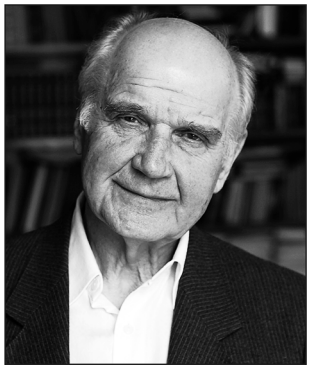
Ігор Юхновський.

Відомий український учений-фізик і політик Ігор Юхновський 5 вересня1989 року, напередодні Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову, на «круглому столі» у Львові наголошував, що «державу можна побудувати тільки тоді, коли існує адміністративна й національна інтелігенція. Зараз настав такий час, коли в Україні виросла своя адміністративна інтелігенція, котра може побудувати суверенну Українську республіку в складі Радянського Союзу».

То що, українцям так і не світило відродити власну національну державу? Чому ж так трапилося? Може тому, як записав у своєму щоденнику 9 серпня 1991 року Олесь Гончар, «читаючи Шевченка і Франка, ми не могли належно оцінити глибину національних ідей? Не було гідних наставників? Можливо. Свідоме українське юнацтво полягло під Крутами (тоді ми про них і не чули), пішло в еміграцію, а «комунари» малювали перед нами такий звабливий ілюзорний світ своєї фанатичної брехні…».

Олесь Гончар.

Так, «будувати державу — складно. Народ до цього повинен бути готовий. Бо держава, то не тільки культура, а й господарство…». І хто ж тепер мав вирішувати долю України, коли втретє випадав шанс на державне відродження? За ким мали піти мільйони, якщо Москва винищила все, що змогла, підступно вбивала провідників українства навіть на чужій землі, ліквідувала або кинула в концтабори сотні тисяч тих, хто узяв до рук зброю для створення власної держави в роки Другої світової.

Жорстока розправа чекала й на тих, хто повірив у хрущовську «відлигу», насамперед шістдесятників, котрих один із карателів у судовій мантії іменував «великими лідерами дуже малого руху». Всі вони були затавровані московською пропагандою як нібито вороги рідного народу і вже відбували свої терміни в концтаборах Мордовії та Сибіру неісходимого, або були вбиті підступно на рідній землі як Василь Симоненко, Алла Горська, Володимир Івасюк…

Василь Симоненко.

Тим паче компартійна влада не збиралася здавати свої позиції. В ЦК Компартії України ще не відчувають глибинних процесів власне українського суспільства, зокрема, його духовного пробудження, продовжуючи штампувати старі гасла про боротьбу з Ватиканом. Відтак пропонується, скажімо, «расширить тематику по критике идеологии и политики современного Ватикана, реакционной верхушки католической церкви. Упор следует делать не на критику отдельных религиозных деятелей, в том числе и руководства

Алла Горська.

Ватикана, а на показ реакционной, антикоммунистической сущности идеологии и политики, социальной и нравственной доктрин католической церкви, смыкании ее правого крыла с империалистическими центрами».

Продовжується зросійщення українських освітян, серед них підбираються претенденти «на длительную педагогическую работу в социалистические страны», а також «в развивающиеся страны Азии и Африки» для викладання там російської мови. По кілька викладачів російської мови наших педінститутів зі знанням відповідних мов могли також поїхати як асистенти в ліцеї Франції, США, Англії… Викладачів української за кордон не направляли. Щоправда, її могли вдосконалювати в УРСР по 15 польських і словацьких учителів.

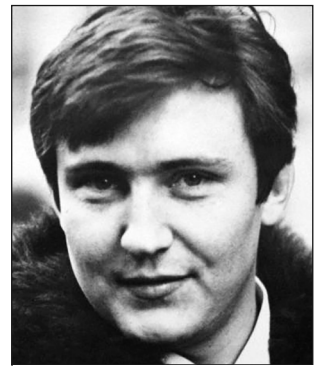

Володимир Івасюк.

Нічого не навчив ту владу і Чорнобиль. Перший секретар ЦК Щербицький, пишучи до ЦК КПРС щодо відгуків трудящих УРСР на виступ Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова по Центральному телебаченню з приводу аварії на ЧАЕС, не забуває наголосити, що нами «дана решительная отповедь антисоветским измышлениям буржуазной пропаганды, внесены новые конструктивные предложения, направленные на полную ликвидацию атомного оружия, прекращение ядерных испытаний, создание всеобщей системы международной безопасности».

Та найбільше дивує те, як компартійна верхівка КПУ обдурювала сама себе, коли доповідала тому ж Щербицькому, що ніяких порушень у продажу авіа-і залізничних квитків у травні 1986 року в касі, розташованій у приміщенні ЦК Компартії України, з 21 по 25 квітня і з 5 по 8 травня 1986 року не було. Це в той час, коли можновладці вивозили своїх рідних і близьких через неї з 26 квітня по 4 травня — про ці дати в доповідній жодного слова.

Якраз у ті травневі дні 1986 року, коли Україна задихалася від викидів зі зруйнованого реактора, владу більше цікавило, як здійснити повномасштабні заходи з нагоди 40-річчя так званого Львівского собору в 1946 році, коли енкаведисти зорганізували спекталь навернення греко-католиків до Російської православної церкви, в якій вони ніколи не перебували. І ось ревний атеїст Віктор Добрик, перший секретар Львівського обкому КПУ, доповідає про перебіг цього дійства, де «подчеркивалось о церковно-историческом значении Львовского собора, о закономерности краха унии. Были подвергнуты критике попытки Ватикана и зарубежных остатков униатства возродить унию на западноукраинских землях, стремление использовать религию во враждебных нашей стране целях».

А ще УРСР тоді дуже клопоталася про негайне надання незалежності Намібії, щоб підтримати курс Москви в Африці. Цьому присвячувався звіт делегації УРСР про участь у Міжнародній конференції у Відні в червні 1986 року: «Выступление на форуме советских и делегаций других социалистических стран еще раз засвидетельствовали последовательную позицию мира социализма в поддержку народов юга Африки

в борьбе за самоопределение, полную ликвидацию остатков колониализма, расизма и апартеида, благодаря чему была упрочена основа для дальнейшего сотрудничества братских соцстран с африканскими государствами».

Крім того, Москва в цей час забила тривогу щодо розгортання за кордоном вивчення причин і наслідків Голодомору-геноциду 1932—1933 років в Україні. Ті публікації у пресі української діаспори з цього приводу стали предметом спеціального розгляду в ЦК КПУ, де брали під козирок рекомендації посла СРСР в Канаді О. Родіонова щодо протидії встановленню історичної правди.

А як боротися з українськими «буржуазними націоналістами» підказував компартійному апарату завідувач відділу Інституту історії АН УРСР Іван Хміль. У своїй доповідній записці щодо протидії «імперіалістичній пропаганді українських націоналістів» від 12 лютого 1987 року він наполегливо радив її посилювати, бо, мовляв, «для нашей исследовательской и пропагандистской работы уже вчера был на времени общий знаменатель, и выработку его нельзя откладывать на завтра».

Тож зовні здавалося, що за таких умов відродження української державності годі сподіватися в найближчий час. Проте найбільш проникливі в оцінці ситуації вже відчували, що необхідна критична маса революційної енергії нашого народу вже нагромадилася, як це було в середині XVII століття і в 1917 році. От тільки за яким сценарієм піде її використання — питання залишалося відкритим. З уроків національно-визвольної боротьби 1917—1921 років було однозначно зрозумілим: якщо провідна владна верства не підтримає нову спробу українства стати господарем на своїй землі, то виступ буде приречений на поразку.

При цьому бралися до уваги обставини, про які на початку 1920-х Вячеслав Липинський писав: «Коли боротись за Державу Українську захоче сильніша — краще зорганізована і більш між собою солідарна — частина тієї старої правлячої верстви, що до того часу правила Україною в імени і при помочі метрополії. Без цього Україна від метрополії не відділиться і останеться колонією — «окраїнами», «кресами», органічно через свої верхи з метрополією зв'язаними».

А далі Липинський пророче озвучував наступний етап національно-державного відродження: «Коли завдяки цій піддержці інтелігенції настане сполучення в одну нову українську провідну верству старих українських панів з тими новими активними провідниками, які виділятимуться з народніх мас. Без такого сполучення не повстане нова українська провідна верства, а значить не повстане і Держава Українська. Старі пани будуть заслабі і законсервативні, а нові — замало досвідчені і зареволюційні, щоб бути в стані одні без других Україною правити».

Іван Багряний.

Панами в Україні в цей час стали комуністи, в тому числі й місцевого походження. І те, що вони візьмуть участь у процесі її державницького відродження, ставало все очевидніше. Найбільше про це проголошував Іван Багряний, який утворив в еміграції Українську революційно-демократичну

партію. Виступаючи з доповіддю на її II з'їзді, він, зокрема, вказував, з кого необхідно рекрутувати майбутніх революціонерів: «ті кадри знаходяться в КП(б)У і в комсомолі».

Зрештою, і Степан Бандера як Провідник та ідеолог української національної революції передбачав у 1949 році, що «комуністичні елементи не стають до активної боротьби з Москвою, а намагаються свій декляративний розрив з большевизмом і перехід на національно-самостійницькі позиції обмежити необхідним форумом пристосування до нового порядку… щоб зберегти своє вигідне і впливове становище».

Проте політична еліта самостійної України значною мірою склалася з тих номенклатурників періоду «розвиненого соціалізму», які були просякнуті радянською системою цінностей, що не зв'язувала їх з напрямними національної ідеології. Навіть у західноукраїнських областях уже виросла місцева командна еліта, якій Москва довіряла (під наглядом, звичайно) високі адміністративні посади — аж до посади секретаря обкому партії або голови облвиконкому.

Тож широкі маси, пам'ять яких заніміла від геноцидних ін'єкцій 1933, розстрілів української інтелігенції 1934—37, винищення національно свідомої частини українського населення комуністичними репресіями 1940-х років, під впливом пропаганди кремлівських небожителів, що дозволили існувати їм у певних рамках, готові були радше підписатися, проголосувати, ба, навіть розіп'яти жертвуючих себе за них, аніж дозволити собі усвідомити, що ті борці робили це таки заради них.

До потаємної української душі тоді, коли й слово Боже заборонялося, могла проникнути тільки пісня. Не рекомендовані художньою радою, але самочинно виконані Дмитром Гнатюком привселюдно «Два кольори» Олександра Білаша і Дмитра Павличка стали чи не першим життєдайним струмком, що наповнював велику ріку українського національного відродження з другої половини 1960-х років.

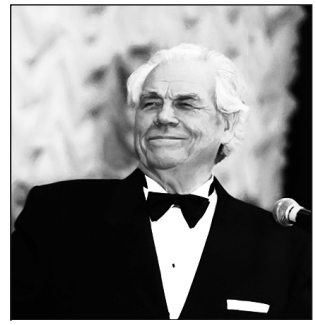

Дмитро Гнатюк.

Олександр Білаш.

Так, були вже «Рідна мати моя», «Червона рута», «Черемшина», вони лікували душу, підтримували духовні сили народу. Але «Два кольори» не тільки розкрили їх з найдавніших часів, коли наші предки-хлібороби залишали свій код хрестиками в мереживі трипільської кераміки, а й засвітили одвічними барвами української долі, під якими проливалася червона кров на чорнозем в роки Другої світової та й багато ще років після неї.

А тоді ці два митці додали ще один пісенний шедевр — «Долиною туман тече», який потаємно впливав на піднесення національного руху твердою вірою в майбутнє й закликом до боротьби. У хвилях того туману приховувалося непомітне нагромадження української революційної енергії, критична маса якої повинна була вибухнути потужним здвигом народних мас: «Підпалим небеса ко-

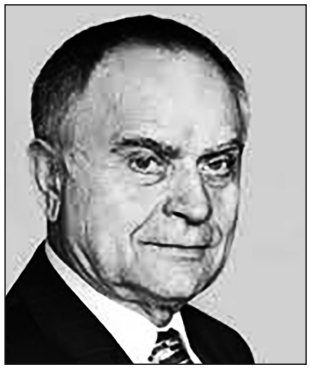

Дмитро Павличко.

лись вогнями яворовими» — навіть найбільш вимуштрувані цензори компартії не побачили в цих словах заклику до революційної боротьби.

Ті ж цензори також прогледіли на компартійному з'їзді прем'єру «Пісні про Україну», слова якої вже не залишали сумнівів у єстві членів КПРС Дмитра Павличка й Олександра Білаша і того ж таки Дмитра Гнатюка: «Україно, моя Україно, Я для тебе на світі живу!». І цій новітній «українській трійці» аплодували кращі комуністи республіки… Їхні оплески були суголосні з їхньою діяльністю — виплавляти метал і ростити хліб, добувати нафту й садити ліси, прокладати автошляхи й піднімати в небо найбільші в світі літаки. Вони також жили для України, але радянської, не самостійної держави, про що лише зазначалося в конституції УРСР.

Цілком можливо, що багатьох комуністичних делегатів слова пісні про служіння рідному народові змусили саме над цим і задуматися, відтак вони десь глибоко в душі як українці вже відчули щось незбагненне, що станеться за їхнього життя. Хтось може й нишком перечитав заборонену книжку «Україно наша радянська» колишнього компартійного вождя УРСР Петра Шелеста, котрого перевиховували в Москві від нібито проявів українського буржуазного націоналізму, а хтось зацікавився уцілілими примірниками «ідейно розгнузданного, антирадянского, націоналістичного» роману «Собор» письменника-комуніста Олеся Гончара.

Ліна Костенко.

До цих імен можна додати й Ліну Костенко, поезія котрої глибоко ранила приспані душі власне в Україні, підтримувала тих, хто вже спокутував у Сибіру неісходимому довіру до хрущовської відлиги. А її роман у віршах «Маруся Чурай» повертав історичну пам'ять про козацтво.

Але саме постать націонал-комуніста Олеся Гончара в застійні роки брежнєвщини найбільш яскраво засвічується своєрідним вогником вільнодумства, який притягує до себе тисячі спраглих свободи. З початком горбачовської перебудови він намагається довести, що її ідеї необхідно доносити до широких мас саме рідною мовою.

Партійні номенклатурники не тільки глумилися над національною культурою, вони готові були розтоптати і своїх колег. Бо ж коли міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Володимир Пархоменко висловився щодо доцільності підготовки фахівців українською мовою, то завідуючий відділом науки і навчальних закладів ЦК Компартії України Фелікс Рудич заявив, що «такой подход методологически несостоятелен, противоречит ленинскому пониманию языковой политики. В условиях углубляющейся интернационализации жизни советского народа и возрастания роли межнационального обмена специалистами введение национально-замкнутой формы подготовки кадров привело бы к негативным социально-экономическим и полити-

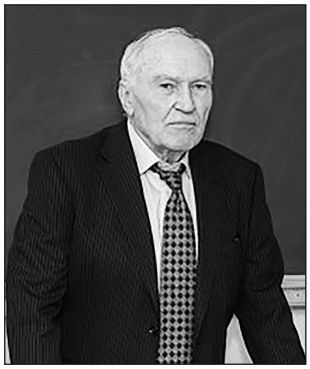

Володимир Пархоменко.

ческим последствиям». Міністру було запропоновано виступити в газеті «Радянська освіта» «и уточнить свою позицию по данному вопросу».

Треба сказати, що міністр Пархоменко своєрідно «уточнив свою позицію» — до Тбілісі було відряджено спеціального кореспондента «Радянської освіти» Ольгу Коноваленко, котра детально розповіла, що в грузинських вищих навчальних закладах, у тому числі й технічного профілю, не тільки вчаться, а й навіть захищають дисертації рідною мовою, а не російською, як в Україні. А це вже був виклик системі.

Про те, що працівникам апарату ЦК фактично заборонялося спілкуватися між собою українською вже й не доводиться говорити. Почувши її від завідуючого відділом Леоніда Кравчука, другий секретар ЦК Олексій Титаренко ошелешено бовкнув: «Слушайте, товарищ Кравчук, вы хуже Гончара». А коли Щербицький осоромився своєю українською мовою перед інтелігенцією республіки, то він злісно кинув тому ж Кравчуку: «Если ты еще раз убедишь меня выступать на украинском языке, это будет наш последний разговор».

З приходом до влади Михайла Горбачова в УРСР не звертали увагу на нові віяння з Москви. Очевидно, сподівалися, що ніяких змін не відбуватиметься, відтак вороже зустрічали ті паростки національного відродження, які пробивалися через, як здавалося для них, навічно непробивні мури системи тоталітаризму. Тож знову й знову організовували наступ на несхитних греко-католиків, які своєю катакомбною діяльністю крок за кроком ці мури розбивали.

Та паростки змін почали пробиватися і на Наддніпрянщині. Наприклад, колектив Дніпропетровського металургійного інституту 28 вересня 1988 року звернувся до центральних органів влади УРСР з клопотанням про зняття імені Л. І. Брежнєва, перекладаючи на останнього відповідальність за епоху застою. І той же Щербицький змушений був писати відповідне представлення до Москви.

Вячеслав Чорновіл.

Прояви невдоволення свідчили про зрослу активність громадян республіки, наприклад, їх усе більше й більше дивувала незрозуміла самопожертва України для розвитку аграрного сектора сусідньої Росії, де необхідно було волею Москви піднімати за рахунок власних коштів і людських ресурсів нечорноземний край.

Та чи ці маси готові були тоді піти за Вячеславом Чорноволом чи Михайлом Горинем, що після ув'язнення стали лідерами визвольного руху? Організувати народ на всенаціональний здвиг могли на той час тільки авторитетні українці з квитками компартії, яких остання змушена була терпіти. Саме вже згаданий Олесь Гончар узяв під свою опіку перших неформалів. Аби ці подвижники української ідеї одержали можливість діяти в конституційних рамках УРСР, він 28 грудня 1987 року скликав засідання Президії Українського рес-

публіканського Комітету захисту миру, бюро правління Українського відділення республіканського Комітету захисту миру та бюро Правління Українського відділення радянського фонду миру, на якому було створено асоціацію «Зелений світ».

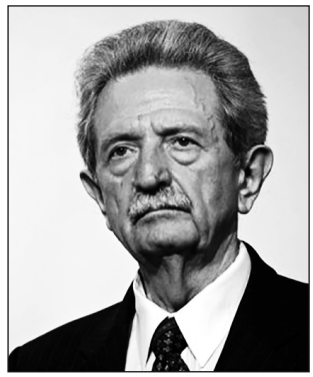

Михайло Горинь.

А через місяць львівські письменники виступили на захист Олеся Гончара, на якого нападався голова Спілки журналістів України Микола Шибик. Це зрештою розбурхало й столичну інтелігенцію. На зборах майстрів пера столиці зазначалося, що це не рядовий виступ, як і інтерв'ю головного редактора журнала «Огонек» Віталія Коротича газеті «Молодь України».

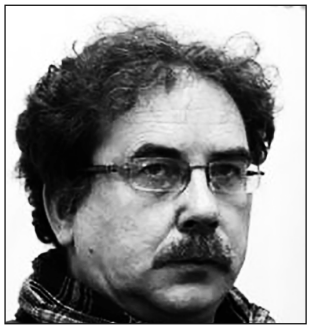

Володимир Чемерис.

У столиці України створюється Український культурологічний клуб, де ставляться питання духовної спадщини, а студент-фізик Володимир Чемерис в гуртожитку Шевченкового університету відновлює «Громаду», члени якої збираються не лише слухати лекції про українське козацтво, а й вимагають зберігати пам'ятки національної культури, добиваються припинення будівництва офіцерської їдальні на місці ймовірного поховання гетьмана Петра Сагайдачного на території колишньої Києво-Могилянської академії.

Засоби масової інформації, як і архівні фонди, ЦК ще міг тримати під певним контролем, але стримати повінь народної гласності й перебудови, яка йшла з низів, не міг уже ніяк. А нагромаджена десятиліттями революційна енергія все більше й більше виривалася на велелюдні майдани, що дуже лякало компартійних функціонерів. На осінь 1988 року в Україні її вже зібралося достатньо, вона й виривається спонтанно раз-у-раз у різних місцях, оскільки єдиного керівництва національно-визвольним процесом не існує.

За таких обставин з'являються 27 жовтня 1988 року директиви виконавчого Комітету Української Гельсінської Спілки для місцевих груп і філій щодо розгортання масової пропагандистської роботи. Серед головних завдань — залучення нових членів, завдяки чому можна було б провести масову роз'яснювальну роботу щодо стану церков та інших культових споруд, які були знищені; аналіз мовної ситуації в регіоні; збір конкретних даних про злочини сталінських часів, окремо збирати конкретні дані про голод 1933 року на сході України, опитуючи тих, хто був його свідками.

На загальних зборах київських письменників 31 січня 1989 року ухвалено проект програми РУХу, який зустрічається в багнети не тільки компартійною верхівкою. І серед творчої інтелігенції знайшлися ті, хто відчув його небезпеку для існуючого режиму. Одним з тих, хто її побачив, був комуніст і письменник Данило Бакуменко, який на початку лютого 1989 року звернувся до першого секретаря ЦК КП України Щербицького з пропозицією: «хоч нині й рік змії, таку змію треба нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця».

Однак ці рекомендації комуніста-письменника були вже запізнілими, бо два тижні тому Щербицькому поклали на стіл довідку про діяльність самодіяльних формувань в Україні. Йшлося про такі об'єднання громадських активістів, як «Українська Гельсинська Спілка», «Комітет захисту української католицької церкви» у Львові, «Український культурологічний клуб», «Український демократичний союз» у Києві, «Демократичний союз сприяння перебудові» в Одесі, «Добрая воля» в Ялті тощо. Тож ставилося завдання спрямувати їх діяльність «в полезное русло, подсказать достойное дело, возможность для самовыражения».

Наростала нова хвиля ідеологічного протистояння і з релігійними організаціями, що відроджувалися з початком перебудовних процесів. Особливо небезпечним для КПУ був вихід з підпілля Української греко-католицької церкви, яка незаконно була ліквідована 1946 року. Тим паче, що станом на 1 січня 1989 року уніати вже заявили про себе в 164 населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей.

У лютому 1989 року на Установчому з'їзді Товариства української мови під час виступу Івана Драча зал почав скандувати: «Народний Рух! Народний Рух!». Обраний головою товариства Дмитро Павличко тоді досить своєрідно підказав делегатам, що має бути далі: «Знаю, вам хочеться все і відразу — українську мову, тоді давай прапор, державу давай, але все зразу не вийде…».

Ідея створення РУХу здобуває широку народну підтримку. На своїй установчій конференції «Українська асоціація захисту історичного середовища» оголошує себе комісією РУХу. Підтримку РУХу висловлюють київські мітинги — 26 лютого «Древній Київ», 5 березня — товариства «Меморіал», 7 травня — пам'яті жертв сталінізму в Биківні тощо. Скрізь формуються групи підтримки Руху. Тисячі громадян засипали листами підтримки газету «Літературна Україна», протестували до ЦК КПУ щодо його боротьби з Рухом.

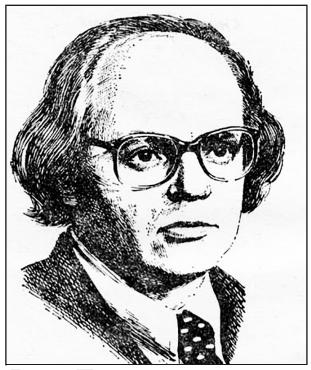

Іван Драч.

Зрештою, люди сказали своє слово в березні 1989 року, коли в багатьох регіонах України висуванці номенклатури з тріском програли перші демократичні вибори на З'їзд народних депутатів СРСР, бо підготовка до них пробудила політичну свідомість громадян, які, здавалося, ще вчора і не думали про свою активну позицію. Це прискорило заснування в квітні 1989 року Оргкомітету по створенню Народного руху України за перебудову, який очолив Іван Драч. До ЦК КПУ щоденно надходила інформація про заснування осередків Руху на промислових підприємствах, у вищих навчальних закладах. Непокоїлися в ЦК КПУ і тим, що листи на підтримку Руху писали не лише з УРСР, а й українці з різних куточків Радянського Союзу, в тому числі військові, із-за кордону.

Установчий з'їзд Народного Руху — це було зібрання всього українського народу, який, як сказав у вступному слові Олесь Гончар, «після поколінь розстріляних, депортованих, замучених по тюрмах та концтаборах … іще зберіг себе», його дух «не

занепав і воля до життя не зникла…, то віриться: такому народові — жити!». А завідувач ідеологічним відділом ЦК Леонід Кравчук, на очах якого в залі вивішуються синьо-жовті прапори — під ними він сидить два дні, замість того, щоб піти геть — адже саме так вимагав Щербицький! А потім вийде на трибуну й заявить, що він хоче, «щоб ми прийшли до суверенної України… Щоб ми прийшли до суверенної України без будь-якої регламентації і обмежень (оплески), щоб наша державна мова українська була справді державною (оплески), але щоб ця мова, велика мова великого народу, щоб ніхто з присутніх на території інших народів і словом не міг сказати, і в думці не міг подумати, що ця мова утверджується за рахунок інших».

Проте не вірив у таке майбутнє України компартійний апарат на чолі з Щербицьким. Визнаючи, що з'їзд НРУ підтвердив прагнення ініціаторів Руху створити масову політизовану структуру, альтернативну КПРС, ЦК КПУ доповідав до Москви про те, що водночас «раздавались призывы к многопартийности. Предлагалось отменить ст. 6 Конституции СССР, создать из членов КПСС, входящих в «Рух», самостоятельную Коммунистическую партию Украины, организовать Украинскую крестьянскую партию.

Ставились вопросы о выходе Украины из СССР, ее полной независимости, выводе Советской Армии с территории Украины, создании республиканской армии и флота, службы безопасности, ликвидации органов КГБ, отмене всеобщей воинской обязанности, превращении УССР в безъядерную зону и др.».

І це підтримується українським суспільством — на виборах до Верховної Ради УРСР в березні 1990 року воно вже проявило і громадянську зрілість, обравши всупереч шаленному опору компартійної номенклатури більше сотні національно зорієнтованих депутатів. Тепер необхідно було лишень політичної волі, аби підштовхнути державницький чин вперше демократично обраних депутатів. І більшість із них — хай і з квитками компартії! — зуміли приєднатися до цього процесу, коли перший заступник Голови Верховної Ради Іван Плющ поставив на голосування Декларацію про державний суверенітет України. Очевидно, вони вже були готовими до самостійницького розвитку рідного народу, бо узаконюють 16 липня 1990 року як День проголошення незалежності України.

Цей День прискорив розвиток державницьких процесів у нашому суспільстві, додав упевненості патріотам, схилив до державницького чину багатьох доти невпевнених у своєму виборі, відкрив перспективи для тих, хто шукав свій шлях у майбутньому. Мільйони потягнулися до національної символіки, яка одразу ж була офіційно визнана в столиці України, замаяла на всіх маніфестаціях.

Іван Плющ.

Декларація про державний суверенітет України засвідчувала не тільки перед нашим народом, а й перед усім світом, що альтернативи самостійності, незалежності держави немає. Це справді був, за висловом вже згаданого Івана Плюща, наріжний камінь нашої державності. Відтак новітня історія України з цього моменту розвивається під гаслом на-

повнення конкретним державницьким змістом усіх положень Декларації, бо відтепер проголошено верховенство власних законів на своїй території.

Свідченням відродження українськості було також масове використання національної символіки, яка з весни 1990 року вже була піднята над органами державної влади в західноукраїнських теренах, а з 24 травня — і в Житомирі. Однак найбільшої значимості цей акт досягав у столиці УРСР — після 24 липня до синьо-жовтого прапора біля Київської міськради, піднятого під відповідальність виконуючого обов'язки її голови Олександра Мосіюка, приїжджали з усіх українських теренів, бо це означало, що «мати городів руських» повертає свій соборний статус: «Святий Київ наш великий!».

Вражаючим для національного відродження українства виявилося і голодування студіюючої молоді в центрі Києва в жовтні 1990 року. Ця студентська революція на граніті пробудила широкі маси нашого громадянства, котре підтримало відчайдушну молодь, що вдалася до такого радикального заходу, кладучи на вівтар свободи рідного народу своє життя.

Тисячі людей з підтримкою тоді приходили на нинішній Майдан Незалежності в Києві, де розбили свої намети голодуючі студенти, вимагаючи від Верховної Ради УРСР виконання їхніх політичних вимог щодо майбутнього України відповідно до недавно схваленої нею ж Декларації про державний суверенітет. Там розпочинається масовий вихід з компартії, який започаткував той же Олесь Гончар.

І студенти добиваються розгляду їхніх вимог. Але не збирається відступати Москва. Бо коли почав чітко проглядатися демонтаж СРСР, російські шовіністичні сили у відповідь на розвиток українського самостійницького руху одразу ж забили на сполох щодо майбутнього Криму. Це з подачі Москви сесія Кримської обласної ради ухвалює Декларацію «Про державний та правовий статус Криму», в якій стверджувалося про «право народу Криму на державність у формі Кримської РСР як суб'єкта СРСР та учасника Союзного договору». Маючи безпосередню підтримку Москви, проросійська політична еліта Криму організовує 20 січня 1991 року референдум щодо відновлення «Кримської АСРР як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору», чим шантажує Верховну Раду УРСР на прийняття Закону про відновлення автономної республіки в складі УРСР.

Водночас розробляється сценарій дестабілізації ситуації в західних регіонах УРСР, зокрема, в Закарпатті. Тут за повного сприяння обкому партії розгортається русинський рух, який добивається визнання його як існування четвертої східнослов'янської народності. Крім того, все робиться для того, аби не допустити відродження тут ліквідованої в 1949 році уніатської церкви в єднанні з греко-католиками Галичини й Буковини.

Однак реальної сили, щоб зупинити розвиток демократичних процесів в Україні, Москва вже не має. Хіба що повернути сталінську інквізицію, використавши брутальну збройну силу. Це й станеться в серпні 1991 року, коли владу в СРСР спробує захопити так званий державний комітет з надзвичайного стану.

LXIX. «ІМПЕРІЇ — СМЕРТНІ, НАРОДИ — НЕВМИРУЩІ»

Спроба підписати новий Союзний договір у серпні 1991 року давала можливість російським імперським силам замінити скомпрометований устрій тодішньої імперії під назвою Радянський Союз на нові підштукатурені її обриси, які видаватимуться поневоленим народам завоюванням свободи. Однак намагання запеклих російських шовіністів взяти реванш через створення горезвісного ГКЧП поламали плани нового, «м'якого» упокорення національних окраїн.

Його поява не поставила перед національно-демократичними силами України вибору — вони однозначно засудили спробу державного перевороту в СРСР, відтак зажадали скликання надзвичайної сесії Верховної Ради для проголошення самостійності України. Проблема постала перед комуністичною партією, що вважалася українською, — вона розгубилася перед грізним окриком заколотників з Москви, пішовши з ними на співпрацю в поборенні вже узаконених легітимно прав рідного народу. Особливо ж ганебно проявили себе ті компартійні номенклатурники, що пересіли в крісла керівників рад різного рівня — на шифрограмах ГКЧП вони писали резолюції: «К исполнению».

Танки на Красній площі у Москві під час путчу.

Але не побоялися вийти на прю із заколотниками справжні українські патріоти з мандатами народної довіри, котрі в ті дні зробили все, аби не дати втягнути Україну в кривавий конфлікт, а легітимно відродити повноцінну державність рідного народу. Як і в 1917 році, символ українського відродження проявився насамперед у столиці імперії — на чолі колони московських демократів, котрі 19 серпня 1991 року вирушили від Кремля до російського Білого дому, аби захистити Бориса Єльцина, майорів синьо-жовтий прапор. Уже потім до нього приєднався російський триколор. Того ж дня, 19 серпня 1991 року, цей наш прапор гордо розвівався і на мітингу протесту в Мурманську, а відтак у Заполяр'ї, можливо, вперше за всю історію взаємин росіяни вітали українців і їхню символіку з радістю і повагою, і вони, замість злобного сичання «бандеровцы-националисты», чули привітне «братья».

Масово виступили проти заколотників і в Україні. Не тільки на Майдані Незалежності в Києві збиралися мітингарі — протестуючі були скрізь. Серед перших — націонал-демократи Житомира, котрі, незважаючи на відверту підтримку гекачепістів обласним керівництвом, уже 20 серпня 1991 року зібрали позачергову сесію міської

Ради народних депутатів, до якої підготували проект рішення щодо засудження дій московських заколотників.

Проголошення Акта про державну незалежність України.

Однак комуністи й окремі з військових відмовилися голосувати за такий проект, унеможливлюючи його прийняття. З огляду на це демократичне керівництво житомирської міської Ради знайшло вихід з ситуації, аби донести свою позицію до виборців — воно домоглося направити документи сесії керівникам підприємств, організацій, установ міста для обговорення в трудових колективах і виконання.

Маючи підтримку демократичних сил, Верховна Рада України 24 серпня 1991 року зібралася з метою вирішити долю свого народу. З ініціативи членів «Народної Ради» було зачитано і поставлено на голосування Акт про державну незалежність України. За нього проголосувала конституційна більшість депутатів Верховної Ради, в тому числі й компартійна «група 239».

Леонід Кравчук.

Багато залежало тоді від Голови Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука. І він пішов за покликом предків, котрі завжди прагнули волі для України, в його єстві українськість витіснила намул пристосування до тих жорстоких умов, у яких досить довго довелося існувати його народові.

Справді, саме Леонід Кравчук поставив на голосування Акт про державну незалежність України. Відтак звершилось те, що намітили рухівці, про що мріяли і за що боролися століттями кращі сини і доньки України! Мітингуючі біля стін ВР плакали з радощів, обнімалися, танцювали, і стотисячно скандували: «Не-за-леж-ність!»,«Не-за-леж-ність!». Одразу про це історичне рішення оголосили по радіо, телебаченню, а назавтра текст «Акта» видрукували всі українські газети. Так почався відлік нової української історії як незалежної суверенної соборної держави — з 24 серпня 1991 року!

Це був шок насамперед для так званих російських демократів, яких на той час уособлював глава Російської Федерації Борис Єльцин. Уже наступного дня після проголошення Акта про незалежність України вони схаменулися: почали наполегливо роз'яснювати йому як фактичному тодішньому володарю політичного становища в СРСР про катастрофічність цієї події для майбутнього Росії. Тому не зовсім випадково вже 26 серпня 1991 року речник російського президента Павло Вощанов пригрозив: якщо Україна і Казахстан добиватимуться повної незалежності, то до них буде висунуто територіальні претензії.

А наступного дня до Києва прилетіли двоє відомих російських діячів —Олександр Руцькой і Анатолій Собчак, які на зустрічах з керівництвом щойно проголошеної самостійної держави вимагали відмовитися від самостійного курсу, а йти у фарватері політики Москви. Якщо, мовляв, до цього не дослухаються в Києві, то Москва добиватиметься відділення від України Криму і Донбасу.

На жаль, у Росії, крім вдови Андрія Сахарова Олени Боннер та історика Юрія Афанасьєва, а за кордоном — Володимира Буковського, людей, зрештою, не причетних до будь-яких владних структур, ніхто не опротестував ні слівцем цих імперських претензій до України. Навпаки, ці тенденції підтримували та нагнітали як представники нібито демократичного блоку, так і їхні противники з авторитарно-консервативного. Це повністю відповідало прогнозам лідера білого руху Денікіна, що «ніколи ніяка Росія — авторитарна чи демократична, республіканська чи монархічна — не допустить відторгнення України».

У Москві і досі не можуть зрозуміти, що, докладаючи величезних зусиль для втримання України в сфері свого впливу, таким чином виснажують саму Росію, що прискорює її розпад як імперії і прирікає власний народ на зубожіння й деградацію.

Проголошення незалежності України, зрозуміло, вже наступного дня не могло змінити життя наших громадян. Але мали відбуватися зміни в органах влади, принаймні, мали бути усунуті ті, хто підтримав московських заколотників як у компартійному апараті в Києві, так і в регіонах. Відтак провідні кола українства постали перед дилемою нового державного управління та підпорядкування йому всього життя свого наряду. І тут виявилось, що творці самостійницьких мрій, котрі виховувалися в підпіллі, втілили в себе руйнуючі комуністичну систему принципи, а тому надалі в їхню діяльність, так би мовити рефлективно, неусвідомлено проник руйнівницький елемент, опозиційний, здавалося б тепер уже своєму державному проводу. Вони не знали, як народ утримати біля своїх гасел, а той звик вже за багато років до «своєї» влади, особливо на місцях.

Стрімкість політичного розвитку в Україні після проголошення ГКЧП не дали можливості тоді демократичним силам блискавично опанувати ситуацією, висунувши зі свого середовища достатню кількість фахових керівників. А ті, хто був готовий очолити органи влади, були без достатнього досвіду. Тому краще сприймався перефарбований компартійний функціонер. Зокрема, й ті, котрі підтримали ГКЧП.

Зрозуміло, що вони, після того, як оговтались від проголошення нашої незалежності найближчі сусіди, одразу ж взялися за створення своєї системи влади, яка вела Україну в глухий кут. І найголовнішим орієнтиром для них була позиція Москви щодо збереження оновленого союзу в тих же кордонах — саме на це негайно зорієнтувалася владна номенклатура вчорашньої УРСР з числа забороненої компартії, відтак вона вже не бралася будувати незалежну Українську державу, яку проголосила через переляк від можливих арештів за участь у державному перевороті. Усі гекачепісти залишалися на своїх місцях, а осмілілі депути з комуністичної групи 239 розпочали саботувати ухвалення Верховною Радою доленосних для молодої держави законів, більше того, вчорашні комуністи знайшли вихід для власної політичної й правової легалізації через створення Соціалістичної партії України.

Зокрема, постійно відхилявся проект про затвердження державної символіки, що виставляло Україну в непривабливому світлі перед іншими країнами — ніхто з них не знав, за яким прапором і гербом можна ідентифікувати новий суб'єкт міжнародних відносин. Тобто, Україна не могла навіть розпочати контакти з близькими й далекими сусідами. Багатотисячний протест під стінами Верховної Ради України зі спробою її штурму змусив Леоніда Кравчука ухвалити протокольне рішення про підняття національного синьо-жовтого прапора над найвищою конституційною інституцією держави.

Ситуацію ускладнювало й те, що не здійснювалися ніякі реформи, продовжувала панувати командна економіка, яка завела в тупик радянське народне господарство. Таке становище непокоїло депутатів демократичної Народної Ради, яка вирішила застерегти керівництво нової держави, що в абсолютній більшості залишилося на своїх старих посадах, від саботування розвитку незалежної України. У проголошеній Віталієм Мельничуком 19 вересня заяві наголошувалося, що Україну в світі «сприймають як комуністичну, недемократичну напівдержаву, що є наслідком не тільки позиції Голови та Президії Верховної Ради у дні путчу 19—21 серпня, а й відсутності практичних кроків по реформі державних структур після проголошення незалежності».

Крім того, вказувалося, що «КДБ, МВС, інші структури, що уособлюють тоталітарний режим, не тільки не реформовано, але й залишено без кадрових змін, що є вкрай небезпечним для демократії та незалежності України». А ще більше ускладнювали ситуацію дії щодо «реанімації структур КПРС», а це також створювало «реальну загрозу дискредитації проголошеної незалежності України».

Усвідомлюючи свою відповідальність і виходячи із аналізу громадсько-політичної ситуації в Україні, члени Народної Ради вимагали прискореного проведення економічної реформи, лібералізувати ціни, зняти контроль над заробітною платою, ввести індексацію доходів; перейти до прямих господарських зв'язків і ринкового розподілу товарно-матеріальних ресурсів.

Радикальні зміни мали відбутися і в зовнішньоекономічних зв'язках, зокрема, йшлося про створення найкращого режиму для приватних та кооперативних господарств та посередницьких підприємств, відкриття валютних рахунків України за кордоном, одночасного введення власних грошей і забезпечення ефективної дії механізму антиінфляційного регулювання. А паралельно необхідно було здійснити заходи із роздержавлення та демонополізації економіки, приватизації державної та комунальної власності. Запровадити найсприятливіший режим іноземним інвестиціям та підприємництву.

Цього можна було досягти лише за наявності політичної волі з боку Верховної Ради, її Президії, Уряду. Тому ставилася вимога зупинити повноваження депутатів Верховної Ради, які прямо чи побічно підтримали ГКЧП, відставки окремих членів Президії, міністрів, колегії КДБ та колегії МВС і проведення радикальної структурної реформи цих відомств, переобрати склад Верховного Суду, а також прискорити процес створення Української армії та формування Міністерства оборони.

Україна справді тоді стояла перед вибором. Або вона піде шляхом глибоких реформ до демократії та незалежності, або нескінченні розмови про демократію та незалеж-

ність і надалі будуть прикривати неспроможність Верховної Ради та Уряду вивести наш народ з історичного тупика.

Йшлося й про те, аби Акт про державну незалежність України одержав схвалення не тільки власне українців, але й усіх національних меншин, що населяли її. Одним з таких важливих заходів щодо роз'яснення майбутнього співжиття всіх їх у незалежній Україні став І Всеукраїнський міжнаціональний конгрес, що відбувся 16 листопада 1991 року в Одесі. Головну роль в його організації взяли на себе депутати Дмитро Павличко і Михайло Горинь, котрі розв'язували всі питання проведення першого в історії України подібного форуму.

І він виправдав покладені на нього сподівання: представники всіх сущих в Україні національних меншин звернулися до всіх громадян з такими словами: «Сказати однозначно «Так!» незалежній демократичній Україні — значить вийти із занепаду, до якого довела нас остання в світі імперська система. Сказати «Так!» незалежній демократичній Україні — значить повернути всім національним громадам можливість відродити їхні культури, мови і традиції. Єднаймося «на нашій славній Україні, на нашій — не своїй землі», щоб зробити її і нашою, і своєю і, нарешті, щасливою».

Треба наголосити, що і великим державам світу з 24 серпня 1991 року також не вистачило мужності визнати незалежну Україну за собі рівну, вони все ще не усвідомлювали вічний феномен українства. Усі вони, а слабші за ними, чекали на Всеукраїнський референдум 1 грудня на підтвердження Акта про державну незалежність. «Великі західні демократи», починаючи з Президента США Джорджа Буша-старшого, тоді навперебій поспішали на своєрідний поклін до радянського лідера Михайла Горбачова, аби вияснити в того, чи можна визнавати незалежність України...

Якби ж тільки це! Чимало західних лідерів намагалися виступати і глашатаями так званого оновленого Союзу. Так, віце-канцлер Німеччини Геншер 26 жовтня 1991 року «доповідав» Горбачову про те, як він переконував керівників уже проголошеної незалежної України не виходити з СРСР: мовляв, «у нас в Європейському співтоваристві 12 держав. А ми прагнемо до створення єдиної європейської держави; у нас зараз 12 валют, а ми хочемо створити єдину спільну валюту. Бачите, яка різниця: Європа прагне до об'єднання, а ви шукаєте будь-які приводи, щоб роз'єднуватися. Це парадоксально і не може бути нічим виправдано».

Особливо запеклим прихильником СРСР виступав прем'єр-міністр Іспанії Філіпе Гонсалес, котрий не бачив майбутнього самостійного розвитку народів на пострадянському просторі — йому необхідний був тільки Союз.

А Президент США Джордж Буш-старший, своїми так званими курячими промовами умовляв українців не голосувати на Всеукраїнському референдумі за своє право бути господарями на рідній землі. Навіть за день до Всеукраїнського референдуму, коли вже знав, що наш народ «переважаючою більшістю проголосує на підтримку незалежності», зателефонував до Горбачова й наголошував на тому, що в США не хочуть у зв'язку з цим «навіть ненароком створити будь-які труднощі для Вас чи для Єльцина».

Президент найбільшої потуги світу клявся радянському лідерові, що «після референдуму ми зробимо заяву, в якій буде роз'яснюватися наш підхід і виражатися намір

тісно співробітничати з Вами і Єльциним. Зрозуміло, там не буде говоритися про визнання України...».

Знаходилися противники незалежності України й на нашій землі. Особливо старалися великодержавні шовіністи в Криму, де навіть демонстративно припинили випускати газету «Кримська правда» українською мовою. До речі, зі сторінок цієї газети читачів постійно переконували, що Крим — це не Україна. Один з найбільш знавіснілих противників незалежності Михайло Бахарєв 5 жовтня 1991 року заявляв достеменно таке: «Захотят ли крымчане жить под жовто-блакитным флагом?».

У переддень Всеукраїнського референдуму спеціальна передова того ж Бахарєва «Тоска по родине» закінчувалася словами: «Я зачеркну слова «Да, подтверждаю», проголосовав тем самым против независимости Украины».

Однак населення Криму не прислухалося до таких агітаторів — 54,2 відсотка жителів Криму і 57 — Севастополя висловилися за те, аби півострів належав до України.

Що стосується голосування в Україні в цілому, то понад 92 відсотки населення проголосувало за незалежність. Уперше наш народ запитали чи має він бажання мати власну державу. І він з гордістю відповів: «Так!».

Підсумок референдуму, таким чином, засвідчив: кожні дев'ять із десяти наших громадян хочуть жити в незалежній державі. Це й стало її фундаментом, наріжним каменем нашого державотворення.

На 1 грудня 1991 року були призначені й вибори президента України. Рухівці діяльно готувалися до цієї дати, адже кандидатом на цю високу посаду було висунуто відомого дисидента, правозахисника, багатолітнього в'язня радянських концтаборів В'ячеслава Чорновола. Вони пояснювали виборцям, що коли оберуть Леоніда Кравчука, буде збережено всю стару компартійну номенклатуру, заморожено стару систему, відтак Україна так і залишиться в полоні комуністичного світогляду. Тому сподіватися на швидкий поступ вперед — марна справа. І навпаки: національно і демократично орієнтований В'ячеслав Чорновіл на посаді президента максимально сприятиме в тому, щоб Україна найближчим часом стала національно орієнтованою демократичною правовою державою з ринковою економікою, швидко інтегрувалась у вільне світове співтовариство.

Але, як каже українська приповідка, кожен хутір захотів мати свого гетьмана, бо поряд з Чорноволом, самі себе висунули ще й інші демократи — недавній політв'язень Левко Лук'яненко та академік Ігор Юхновський. Спроба порозумітись виявилась марною, хоч Дмитро Павличко ставав на коліна перед окремими з них, прохаючи об'єднатися. Краще це вийшло в дисциплінованих комуністів: Олександр Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Леоніда Кравчука.

Так і сталось. За Кравчука проголосувало 61,6 відсотка виборців, він переміг у першому турі. За Чорновола — 23,3 відсотка. Та ще 4,5 відсотка за Лук'яненка та півмільйона голосів віддали за Юхновського.

Справді, багатьом тоді не подобалося, що першим Президентом України обрали колишнього ідеолога ЦК КПУ, а не довголітнього в'язня комуністичних таборів. Але це була воля нашого народу, іншого виборця в нас не було. Це був той виборець, котрий повірив підпису

Леоніда Кравчука під Актом проголошення незалежності України і абсолютною більшістю підтримав його на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року. З цим необхідно було рахуватися,

АКТ

Проголошення Незалежності України

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

та створення самостійної української

держави — УКРАЇНИ.

Акт Проголошення Незалежності України.

Переконливо високі результати референдуму стали основою для швидкого визнання незалежної Української держави всім світовим співтовариством як рівної серед рівних. Уже наступного дня Польща і Канада визнали незалежність України. Через два дні до цього процесу приєдналася і Російська Федерація. Але, на думку діаспорного дослідника Анатоля Камінського, «визнання Росією незалежної України не було наслідком повної органічно щирої добротворної переорієнтації російської політики і її зовнішньополітичної концепції стосовно України, а лише результатом загальної кризи і послаблення Росії після розвалу СРСР, про що свідчать також міжнаціональні ускладнення всередині самої Росії. Адже не випадково дехто не виключає розвалу й самої Росії.

Це — перший фактор. А другий — тверда позиція українського народу, який виявив її 1 грудня 1991 р. на референдумі, та позиція уряду Л. Кравчука щодо так званої концепції оновленого Союзу суверенних республік.

І нарешті, не можна, очевидно, недооцінювати третього фактора — певної частини демократичного російського владного політикуму, який є тим чинником, котрий сприяє реальній оцінці теперішньої ситуації в Росії та Україні і відповідно впливає на гальмування крайніх агресивних імперських авантюр стосовно України, розуміючи, що вони призвели б передовсім до руїни самої Росії».

Очевидно, ще будучи невпевненим у своїх силах у боротьбі з Горбачовим, а також побоюючись дати поштовх центробіжним процесам у самій Росії, що розвалило б її вже тоді, Борис Єльцин у серпні відступив. Однак немає жодного сумніву в тому, що після 1 грудня 1991 року в Москві стали працювати над планом упокорення України, де Криму була приділена особлива увага з огляду на потужне угруповання військово-морських сил. Саме Чорноморський флот тоді вирішував долю Української держави, що повинні були враховувати українські політики, якби знали уроки історії, зокрема події 1918 року.

Велике піднесення, яке панувало в день Всеукраїнського референдуму, продовжилося потужною хвилею міжнародного визнання, що водночас остаточно поставило питання про існування Радянського Союзу, який Михайло Горбачов так невдало намагався оновити. В цій ситуації лідери трьох колишніх радянських республік — РФ, України та Білорусі зібралися в Біловезькій пущі, де ухвалили рішення про припинення існування СРСР. Аби зменшити реакцію ностальгуючих за СРСР, знайшли цікаву політичну формулу щодо координації спільних дій — Союз незалежних держав, що зовні створювало ілюзію нібито оновленого СРСР. Насправді ж центробіжні процеси настільки вже розбурхалися, що зупинити їх Москва не могла.

Принципова позиція України в Біловезькій пущі щодо денонсації договору про створення Радянського Союзу й приголомшуючі результати Всеукраїнського референдуму на підтримку Акта про державну незалежність змусили й США, після довгих, майже місячних консультацій і намагання вже тоді добитися від України багатьох поступок, у тому числі й щодо контролю над ядерною зброєю, 26 грудня визнати відроджену Українську державу. А вже тоді на це пішли й інші «сильні світу сього» — Франція, Китай, Італія, Японія, Велика Британія…

Усе повторилося один до одного, як і в 1917—1921 роках, коли нас бачили або замалими для незалежної держави, або просто вважали частиною Росії. Це означало, що на Заході все ще, як і 70 років перед цим, не усвідомлюють тієї ролі в світовому цивілізаційному процесі, яку історія відводить Україні. Захід почав розуміти українське питання лише тоді, коли виявилося, що визнаний ним Радянський Союз опинився на відстані ракетно-ядерного удару — з того часу в США, наприклад, виявляють увагу до права нашого народу, бо їм треба було тепер союзників у поборенні «імперії зла».

Але, як виявилося, це лише на якийсь час, або в епоху таких видатних світових лідерів, як Рональд Рейган. Після нього на Заході знову забули, де розбивалися хвилі азіатської орди, хто рятував Європу від страшних спустошень протягом тисячоліть, прирікаючи себе на постійні виснаження, що не давали й досі не дають українцям підвестися з колін. Їм здається, що ось цей український вал перед східним натиском і надалі вистоїть неукріпленим.

LXX. З ОГЛЯДКОЮ НА МОСКВУ

За свою правду український народ боровся упродовж всієї історії. З покоління в покоління його найкращі сини й дочки присвячували своє життя тій правді, віддавали своє життя в боротьбі за неї. Тож такий чин належало здійснити наприкінці XX століття, коли підвалини могутньої імперії захиталися й розвалилися під впливом перебудовних процесів. Тим паче, що на початок 1992 року в Україні розміщувалось 950 тисяч військовослужбовців колишньої радянської армії і третій за величиною ядерний потенціал у світі.

Але знову повторився процес самознищення — як тільки вибух критичної маси української революційної енергії повертає нам право на власне самоврядування, — руками самих українців починають нищитися завоювання широких мас.

Найсуворіше історія запитає з тих, хто був у лавах націонал-демократів і яким пропонував співпрацю для виконання їхньої ж, рухівської, програми державотворення перший всенародно обраний Президент України Леонід Кравчук, готовий до того ж привселюдно, на Третьому з'їзді Народного Руху в лютому 1992 року, затвердити рухівський уряд на чолі з Вячеславом Чорноволом.

Це саме демократи-рухівці запропонували такий сценарій, що нагадувало б Перший з'їзд Руху, коли той же Кравчук, виступаючи тоді ще як компартійний функціонер, висловив сподівання на незалежність України, а через два з половиною роки він уже готовий разом з ними будувати самостійну державу. І що він почув у відповідь?! Свист і вигуки «Ганьба!»...

Відтак перший Президент України, не підписавши текст відповідного Універсалу на трибуні з'їзду, зійшов з неї й покинув Палац «Україна». Він тепер міг покладатися на тих, кого знав краще. А це був, як правило, колишній компартійний апарат, де далеко не всі пройнялися ідеєю будувати самостійну Українську державу.

Для нього не було нічого святого, бо він ніколи не працював для народу, за продуманими гаслами про соціальні питання для його представників завжди залишалися байдужими справжні проблеми народу, вони думали тільки про власне збагачення, а незалежність України відкрила для неї в цьому плані необмежені можливості.

Тому така наша нова стара влада, злякавшись української стихії 1 грудня 1991 року, відмовилася здійснити бажання мільйонів громадян творити справді незалежну Україну. Їй, що змінила в тих же приміщеннях червоні прапори на синьо-жовті, а портрети Леніна — на Шевченка, було боязко братися до самостійної праці — самостійно ухвалювати рішення від імені свого народу і водночас брати на себе відповідальність перед ним і прийдешніми поколіннями.

Так, у серпні 1991 року іншої владної еліти в нас не було. А ті паростки нової, що піднялися за синьо-жовтим прапором, приморозило після невеликої відлиги-ейфорії, що трапилась на початку 1992-го. Очевидно, сьогодні тодішній Президент Леонід Кравчук призначив би багатьох інших своїх представників в областях, містах і районах, а не всю стару гвардію... Більшість з неї змирилася тоді з своєю новою роллю — керувати на тих самих посадах уже в незалежній Україні, і згодилася працювати для

неї. Але керувати в демократичній державі — це не бути передавачем команди з гори... А вони, крім комунізму, нічого нового робити не вміють.

Природно, що саме така влада могла постановою Кабміну 1994 року прирівняти учасників каральних акцій проти патріотів України в 1944—1955 роках до героїв війни з гітлерівськими окупантами, а тих, хто боровся за волю своєї землі,— уневажнювала.

Але найболючішою трагедією виявилося те, що нова влада відмовилася від об'єднання всього суспільства навколо національної ідеї. Заявивши про те, що національна ідея не спрацювала влада відсахнула мільйони українців від участі в розбудові власної держави. І трапилося те, що і в 1941 році, коли поважні громадяни, які ще донедавна входили до складу Українського Державного Правління, хоч і не були українськими націоналістами, почали бокувати від ОУН. Свою поведінку тоді пояснювали страхом перед гітлерівськими арештами.

Кого сьогодні бояться українці в незалежній Україні? Чому про утвердження власної держави мають думати тільки українські націоналісти старшого покоління?

Зрештою, такими, тобто справжніми українськими патріотами, мають бути всі урядовці. Через кілька місяців після вступу на посаду Президента України — під час офіційного візиту до Німеччини — до таких відніс себе і Леонід Кучма: той, хто в ході президентської гонки ратував за російську як другу державну мову, хто обіцяв найтісніші зв'язки з нашим великим сусідом на сході…

Сьогодні, можливо, ще рано остаточно оцінювати діяльність Леоніда Кучми на посту Президента України в 1994—2005 роках — лише час, як мовиться, зможе відвіяти повноцінне зерно від полови, а відтак ми (а може наші нащадки) вирішуватимемо, що з епохи «кучмізму» загубиться в мороці століть, що залишиться для нас гірким докором неспроможності стати справді незалежними, бо проявилося вічне малоросійство, а що візьмемо з собою в майбутнє.

Леонід Кучма.

Якби там не було, але нині ми маємо визнати, що протягом двох президентських каденцій Леонід Кучма не виконав своїх обіцянок щодо надання російській мові статусу державної, не оформив повноцінного членства України в Співдружності Незалежних Держав, і ми не вступили до Єдиного економічного простору, що за великим рахунком загрожує в запропонованому його засновниками варіанті втратою нашої незалежності. За його президентства прем'єр-міністр Віктор Янукович говорив на офіційних зібраннях про голод 1932—1933 років як геноцид українського народу…

Тобто, Леонід Кучма виявився не таким простим політиком, яким ми його побачили в часи прем'єрства в 1992—1993 роках і в періоди передвиборних президентських перегонів. Цей селянський самородок, котрий виростав і пробивався в житті без підтримки впливових родичів, виявився непрогнозованим для тих, хто розраховував на його відставку після оприлюднення плівок Мельниченка; опинившись восени 2004 року у фактичній облозі помаранчевих революційних мас, не віддав наказ на застосування сили до мітингуючих, хоч цього домагалися від нього.

Зрештою, несподівано для більшості політичного бомонду, як і широких мас, Леонід Кучма 2004 року видав книгу «Україна — не Росія», яка з-під його пера відкрила для світу багато української правди, за що в радянські часи йому було б не обминути Воркути чи Магадана. Яку, очевидно, так і не прочитали в Росії.

То що, він справді виявився тим «українським буржуазним націоналістом», про котрого сигналізували до компетентних органів «доброзичливці» після призначення його на посаду генерального директора прославленого «Південмашу»? Але ж сам Леонід Кучма заявляє: йому «аж ніяк не здається, що вже в той час, наприкінці 80-х, я був цілком національною людиною».

Цілком можливо, що він тоді не бачив себе з боку, але ж уже «йшов до національної свідомості»… І книгою «Україна – не Росія» Леонід Кучма це довів. Тож якби всі, кого сьогодні зараховують до «кучмістів», уважно прочитали її й сприйняли викладене ним бачення давнього минулого й сучасного України, а відтак почали працювати на благо рідного народу, ми мали б інші, набагато відрадніші результати.

Не мала чіткої програми розбудови нової України, узгодженої з реальними настроями широкої маси, й українська політична еміграція. Бо ж не з'явилося викладу надійного, чіткого плану, про реальність якого треба було б заздалегідь подбати, звіривши його економічні аспекти з конкретними сподіваннями всіх тих, хто зараховувався до громадян нової України.

Одержавши повідомлення про Акт 24 серпня 1991 року, західна діаспора не усвідомила, яка Україна стала самостійною, з яким світоглядом, правовим полем, традиціями економічних стосунків. Замість усвідомлення українських реалій представники західної діаспори кинулися допомагати будувати нову Україну, приміряючи її обриси під мірки передової цивілізації, де діяло міжнародне право.

Очевидно, якби наші земляки із-за океану могли б приїхати, скажімо, в Галичину, звідки йшов найпотужніший державотворчий процес, і власним прикладом, зрештою жертовністю вояка УПА, котрий до середини 50-х років минулого століття в безвиході продовжував боротьбу за Україну, показали, як можна, незважаючи на всілякі перешкоди, господарювати на українській землі, то це мало б великий розголос по всіх наших теренах. Тоді б за цим прикладом потягнулися і селяни на сході України. Тоді не мали успіху на селі гасла комуністів про «переваги» колгоспної системи.

Зрозуміло, той, хто понад півстоліття добровільно вийшов з України, той уже не повернеться таким самим до неї. Абсолютна більшість українців, відчувши тут на собі безправ'я і нужду, не може, звичайно, відмовлятися від тих благ цивілізації, що дає західний світ. Такий українець уже не так усвідомлює Україну, як це усвідомлюємо ми — ті, хто назавжди приречений долею йти слідами предків.

Тому Москві, яка ніколи не зможе змиритися з втратою України, не треба було докладати великих зусиль, аби притягнути на свій бік перероджених з колишньої комуністично-комсомольської номенклатури, розділяючи сфери впливу.

Це під її впливом Київ пішов на поступки Росії в поділі Чорноморського флоту, не за міжнародними стандартами дозволив залишитися на своїй суверенній території величезній військово-морській базі в Севастополі й важливим об'єктам інфраструк-

тури в інших населених пунктах Криму, а свої власні військово-морські сили Україна розпочала створювати на півострові практично з нуля, залишаючись по суті на правах непрошеного гостя.

І це за умови, що підтримка Акта про державну незалежність України мешканцями Криму і Севастополя давали київському керівництву важливі козирі для підпорядкування нашій державі Чорноморського флоту, більшість підрозділів якого розміщувалися на її території. Можна погодитись з О. Задорожним, що, підписуючи 30 грудня 1991 року угоду про Стратегічні сили, Збройні сили і Прикордонні війська СНД, «керівництво України не поставилось до питання флоту належним чином, хоча переважна більшість готова була присягнути на вірність Україні». До речі, знаючі моряки-чорноморці переконані, що готовий був присягнути на вірність Україні й сам командуючий флотом адмірал Касатонов — чекав пропозиції з Києва, видавши відповідний наказ. Не дочекавшись, знищив його й полетів до Москви.

А моряки, котрі бажали служити Україні, стали переслідуватись: їхні учорашні колеги, котрі перейшли на службу Росії, вже тоді відкривали вогонь по екіпажах тих бойових кораблів, що піднімали українські прапори.

Відтак переговори щодо майбутнього Чорноморського флоту, які розпочалися в січні 1992 року, вже повинні були переконати керівництво України, що, намагаючись за будь-яку ціну залишитися в Севастополі, Російська Федерація перетворить його на плацдарм завоювання всього Криму. І хоч наші представники відмовилися від участі в спільному оборонному союзі й не підписали багатьох документів про військово-політичну інтеграцію, ухвалене 30 грудня 1991 року рішення в Мінську вже заклало міну повільної дії на підрив територіальної цілісності України.

Поряд з цим Україна розпочала реформування збройних сил, причому багатьом українцям-військовикам з-поза її меж, у тому числі вищого командного складу, не знаходилося місця на рідній землі для продовження служби, в той час, коли багато не просто байдужих до долі української державності, а й відверто ворожих інородців залишалися на командних посадах. Прибулі ж з теренів пострадянських республік окремі українці-генерали змушені були шукати якісь посади в цивільному житті.

Той учорашній партапарат не пройнявся по-справжньому і долею частки української власності в загальносоюзних активах, що перебували в золотовалютному й алмазному фондах, а також за кордоном у численних приміщеннях посольств та інших представництв, якими Росія, що оголосила себе правонаступницею СРСР, аж ніяк не збиралася ділитися. Відтак українські дипломати на перших порах змушені були тулитися в непристосованих приміщеннях, аби розпочинати реальні відносини з близькими й далекими сусідами.

Про власність України на пострадянському просторі вже й не доводиться говорити. Цілі населені пункти з відповідною інфраструктурою, споруджені в Тюмені, зокрема, місто Ноябрськ, як і безліч будівельних і газодобувних об'єктів, чомусь не стали хоча б предметом переговорів про компенсацію вартості їх зведення й обладнання.

Та особливо вражала здача ядерної зброї без оформлення належної гарантії державного суверенітету й територіальної цілісності. Незважаючи на застереження пре-

зидента Франції про те, що Захід разом з Росією кине Україну щодо умов роззброєння, на київських пагорбах не взяли до уваги це застереження, бо не зажадали конкретних умов всеосяжної гарантії. Тим паче, що вже були заяви Верховної Ради Російської Федерації про російський статус Севастополя, в Криму відверто піднімали голову сепаратисти: 14 жовтня 1993 року парламент півострова ухвалив закон про президента Республіки Крим.

Щоправда, на якийсь час Президенту України Леоніду Кучмі вдалося стабілізувати ситуацію в Криму, однак Москва все більше й більше втручалася у внутрішні справи в цьому регіоні, особливо після підписання в 1997 році українсько-російського договору, яким нею в додаток до Будапештського меморандуму ще раз визнавалася територіальна цілісність України. Але будівництво у вересні 2003 року дамби від півострова Тамань до українського острова Тузла з метою приєднати його до Росії, свідчили про те, що вона не буде виконувати взяті зобов'язання, а навпаки буде й далі готуватися до захоплення півострова.

Ось чому проросійський діяч Криму Сергій Цеков, який 24 серпня 1991 року як народний депутат відмовився голосувати за Акт про державну незалежність України, міг собі дозволити на IV Світовому Конгресі російських співвітчизників у Санкт-Петербурзі в 2012 році заявити: «…переселение российских соотечественников из Украины, и тем более из Крыма, глубоко ошибочно». Він уже тоді вважав, не ставлячи ще прямо питання про зміну територіальної приналежності, що «Крым может стать символичным, 84-м субъектом Российской Федерации». А тому він переконував у необхідності й вірив, що Росією «вместо Программы переселения из Автономной Республики Крым и города Севастополя будет реализовываться программа усиления русского присутствия в Крыму за счет переселения русских, российских соотечественников в Крым».

Українська влада мовчала.

Київська влада не робила стратегічних висновків і щодо ситуації в Донбасі, віддавши його на відкуп місцевих князьків, які зростались з криміналітетом. Жоден з українських президентів не став реальним провідником української національної ідеї в цьому регіоні, а наші націонал-демократи, особливо київські, як правило, обминали його проблеми, виборюючи для себе депутатські мандати в західних областях.

Замість творення ринкової економіки в Україні розпочався процес олігархізації, який, на жаль, фактично не мав ознак нагромадження національного капіталу, що було б ознакою належного фінансового фундаменту утвердження незалежної держави. Українські активи масово перекочовували в закордонні банки й офшори, виснажуючи власне виробництво, що призводило до зменшення його конкурентоздатності, зрештою і до закриття.

Мільйони людей залишилися без роботи, а влада не могла забезпечити їм працю для прогодування родин. Тож з проголошенням незалежності не в Україну масово поверталися наші емігранти, які все життя на Заході плекали мрію про відродження власної державності, а навпаки, величезний потік хлинув за кордон. Тепер українці дісталися до найдальших куточків світу, де наша діаспора навіть не думала оселятися протягом всієї попередньої еміграції.

На відміну від діаспор інших народів, українська справді не поспішала масово повертатися на землю предків. Епізодичні поїздки в Україну мали пізнавальний характер з деякими теоретичними настановами щодо шляхів розбудови української державності. Але не було системного практичного всеобучу для українців, щодо практичних кроків створення ринкової економіки. За дуже невеликими винятками приїхали розбудовувати відроджену державність ветерани національно-визвольних змагань, які з часів Другої світової мріяли про це — тепер же вони не поспішали, зокрема, й ті, хто міг би показувати приклад, як треба господарювати.

Тимчасом уже на перших виборах до Верховної Ради в умовах незалежності колишній партапарат, який уже встиг добитися відновлення комуністичної партії, взяв реванш, бо вперше було потужно задіяно всі важелі адміністративного впливу, який сформувався в його руках, аби не допустити до влади національно свідомих українців, розпочавши проти них цілеспрямовану боротьбу як українських націоналістів, грубо перекручуючи істинний смисл цього слова, який не піддається сумніву в жодній країні світу, включно з Російською Федерацією.

А наше суспільство в багатьох випадках не могло піднятися над цими нашептаними забобонами — тому й не довіряло тим, кого влада з колишніх шельмувала. В Україні навіть стало боязко говорити про гасло «Україна для українців». То в Італії можна так сказати, а в Греції, що вона — для греків… А Україна чомусь не повинна бути серед таких країн. Нібито Україна — має бути не для українців, тобто для її громадян, які тут проживають і, примножуючи свій добробут, тим самим зміцнюють і її економіку.

Але навіть і за таких умов український народ таки проявляв свою волю — 1998-го на чергових виборах до Верховної Ради він знову дав шанс націонал-демократам повернутися до реальної влади. Тоді, до речі, сталася подія, яка назавжди увійде в літопис незалежної України – її парламентарі вперше прилюдно виголошували клятву на вірність своєму народові, повторюючи її слова за найстарішим депутатом Ярославою Стецько, людиною, що представляла когорту найжертовніших борців за волю рідного краю — українських націоналістів.

Вони й справді найбільше доклали зусиль в ім'я майбутнього самостійної України, про яке мріяли в повстанських криївках, за яке вмирали в застінках польських, румунських, угорських, гітлерівських і більшовицьких концтаборів. І волею Всевишнього та рідного народу Ярослава Стецько вийшла того дня на трибуну Верховної Ради України, щоб як Провідник Революційної ОУН прозвітувати перед минулими й нинішніми поколіннями українства, дати слово і не схибити в подальшому на шляху важкої боротьби за утвердження нашим народом власної державності.

Ярослава Стецько.

Як тоді лютували ті, хто й досі не сприймає нашу незалежність, які інсинуації кидали на її адресу й українського визвольного руху, що й справді проголошує рівні права для всіх народів. Однак незважаючи на всілякі демарші лівих, наступниця Степана Бандери твердо чеканила слова присяги, які пов-

Помаранчевий Майдан.

торював услід за нею депутатський корпус. А коли історія повторилася через чотири роки, і Ярослава Стецько вдруге зачитувала текст присяги, вони не посміли покинути сесійний зал Верховної Ради, а слухняно повторювали (хтось, щоправда, подумки) за нею виписані в Конституції слова.

Це були приємні моменти на тлі загального знущання над українцями, що вилилося в несподіваний, але прогнозований виступ — Помаранчевий Майдан. Увесь світ побачив обвітрені й обпечені на морозі студентські обличчя, які тоді так сподівалися — та хіба тільки вони — весь світ! — здобута перемога утвердить демократичні цінності в Україні, виведе її в коло передових держав світу.

Так, не тільки молодь показала приклад відданості демократичним цінностям. І старше покоління, яке було свідком занепаду хрущовської відлиги, також на своїх посадах дотримувалося демократичних законів, не зважаючи на грізні окрики з владних кабінетів. Скажімо, головні редактори газет «Голос України» та «Урядовий кур'єр» Анатолій Горлов і Михайло Сорока відмовилися до рішення Верховного суду України публікувати ухвалу Центральної виборчої комісії про визнання Віктора Януковича Президентом України.

Дозволивши провести повторне голосування другого туру виборів Президента України, Верховний Суд підтримав демократичні процеси в Україні, що й засвідчило справжнє волевиявлення українського народу — на чолі його держави був ствердженний Віктор Ющенко. Його велелюдна інавгурація на Майдані Незалежності в січні 2005 року вселяла віру мільйонів, бо приведений до присяги новий Президент України протягом року ще матиме великі повноваження, якими міг впливати на зміни в державі, щоб надати 10 мільйонів робочих місць, посадити бандитів до тюрем тощо.

Для багатьох символом цього мало бути й те, що свій перший закордонний візит Ющенко уже наступного дня здійснив до Москви. Щоправда його наслідки вже тоді не давали підстав сподіватися на бажаний результат, бо за загальними фразами на спільній прес-конференції обох президентів не відчувалося щирості з боку господаря Кремля, а окремі підписані договори одразу ж занепокоїли фахівців-патріотів, особливо щодо зміни умов транзиту російського газу через Україну.

Гірке розчарування, яке наступило вже через кілька місяців нової влади, багатьох патріотів відштовхнуло від активного громадського життя, посіяло зневіру й апатію. Найбільше обурювало вчорашніх прихильників Ющенка те, що він не довів до кінця

Віктор Ющенко.

справу з кримінальним покаранням тих, хто фальсифікував другий тур виборів на користь його опонента.

Ще більше збайдужіли люди, коли через півтора року Президент Ющенко раптом ініціює так званий Універсал національної єдності, яким намагається залучити своїх опонентів до державотворчих процесів. Вони особливо й не опиралися, хоча на телекамери детально розписували свої застереження, особливо комуністи.

Це самопринижения проявилося і в тому, що навіть ще не призначений віце-прем'єр-міністром з гуманітарних питань Дмитро Табачник уже дозволяв собі рекомендувати Президентові України Віктору Ющенку «повіситися на одному дереві з бабою Параскою».

Той так званий універсал національної єдності справді почав своєрідно зближувати насамперед Президента з Прем'єр-міністром. Однією з ідей «табачниківського комп'ютера» було заблокувати підписи Віктора Ющенка на державних документах, якщо їх не підпише Віктор Янукович. Серед нових ініціатив цього «комп'ютера» було запровадження російської як другої державної мови, федералізму, що подавалося як заклик до дискусії.

Сам же Янукович свої наміри щодо стратегічного розвитку країни переважно озвучував через прес-службу Кабінету міністрів, запевняючи суспільство і світ, наприклад, що має намір відтермінувати приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО — це суперечило духу Універсалу національної єдності, бо вже за два тижні після вступу на посаду новий прем'єр-міністр мав подати офіційну заявку на приєднання до ПДЧ, аби укласти відповідну угоду на листопадовому саміті в Ризі.

Цей кидок «по-донецьки» міг трапитися й тому, що Президент довірливо погодився і на багато пунктів негласних домовленостей з майбутнім прем'єр-міністром та його командою, наївно сподіваючись на чесність і порядність останніх. Особливо ж це проявилося в кадрових питаннях. У пакеті додаткових неофіційних домовленостей, скажімо, був пункт про те, що посада голови Податкової адміністрації залишається квотою Президента, але як тільки Ющенко відбув на відпочинок у Крим, керівником цієї служби стала людина з команди Януковича.

Соратники останнього діяли по-хамськи, цинічно, швидко ламали неугодних, у тому числі й серед творчої еліти. Ректори окремих вишів, аби догодити вже згадуваному віце-прем'єр-міністру з гуманітарних питань, навіть закликали своїх підлеглих наслідувати його в наукових дослідженнях, яких, до речі, не можна було знайти в публічних бібліотеках.

Більше того, районні суди Донецької, Луганської областей і Автономної Республіки Крим стали призупиняти укази Президента України… Найбільш прихильна до Віктора Ющенка газета «Україна молода» писала в ті дні: «Нині там заправляють Табачники, де Тютюнники мали би бути…».

За складних умов, у тому числі пов'язаних зі здоров'ям після перенесеного отруєння під час виборчої кампанії, Ющенко зосередився в основному на гуманітарних проблемах. При ньому вдалося не тільки ухвалити Закон про Голодомор 1932—1933 років

як геноцид українського народу, а й визнати це в судовому порядку. Крім того, на схилах Дніпра в столиці, поруч з Києво-Печерською лаврою, було збудовано величний пам'ятник жертвам цієї трагедії.

Національний музей Голодомору-геноциду у Києві.

А ще при ньому засновується Український інститут національної пам'яті, де за первинним задумом мали, не оглядаючись ні на кого, в першу чергу, на Москву, відроджувати правду про наше минуле. Зокрема, пояснити своєму народові й цілому світові, чому Мазепа, Петлюра й Бандера — національні герої, тлінні останки яких мають бути перепоховані на рідній землі.

Ющенко прагнув привести Україну до НАТО, саме за його каденції було подано відповідний документ для одержання ПДЧ, що вимагається процедурою цієї оборонної інституції. Однак на Бухарестському саміті 2008 року насамперед давній партнер і союзник Росії Німеччина за підтримки Франції заблокувала цей процес.

Не сприяла президентству Ющенка і світова криза, яка не дала можливості йому виконати багато передвиборних обіцянок. Але вона не могла впливати на боротьбу із злочинністю, чого так чекали громадяни України. Тож не одержавши обіцяних мільйонів робочих місць, вони й далі роз'їжджалися по світах, не бажаючи спостерігати на дивні «братання» між учорашніми непримиримими опонентами. Їм стало очевидним, що та революційна енергія, що вивела їх у листопаді 2004 року на майдани в кожному місті й селі за чесний підрахунок голосів, бездарно змарнована. А це додавало козирів тому ж Януковичу в майбутній боротьбі за президентство.

Дослідники новітньої історії української державності справді звернуть увагу на факт повторного походу Віктора Януковича на вибори Президента. Десь за півроку до визначеного дня голосування стався, здавалося б, буденний випадок, коли людина змінює своє прізвище. Але він виявився не зовсім звичайним, оскільки один з місцевих політиків Прикарпаття, відмовившись від батьківського прізвища, відтепер став іменуватися Противсіхом. Його могли б швидко забути, якби він не зареєструвався під цим прізвищем як кандидат у Президенти України й не розгорнув широку агітаційну кампанію із закликом голосувати за нього, тобто за Противсіха.

Це спочатку викликало тільки посмішки — аж до першого туру голосування, коли стало зрозумілим, що до другого туру вийшли Юлія Тимошенко й Віктор Янукович.

Але в підсвідомості багатьох людей це слово залишилося й тепер його нагадували закликом до прихильників ще діючого Президента Віктора Ющенка голосувати проти всіх у бюлетені. Таким чином, голоси виборців останнього в другому турі у більшості не додалися на користь Тимошенко, що допомогло виграти вибори Януковичу.

Поспішала з визнанням останнього Президентом України і Центральна виборча комісія, яка в прямому ефірі багатьох телеканалів проголошувала його в цьому статусі, не дочекавшись результатів окремих судових рішень на апеляційні звернення іншого кандидата.

Ставши Президентом України, Янукович, не до кінця усвідомлював, на яку посаду обирається, тобто що повинен бути українським державником. Маючи твердість характеру, міг змінитися під впливом взятої на себе історичної місії, однак для цього в нього не вистачило ні політичної волі, ні знань, ні патріотично налаштованих радників і соратників. Останні, як правило, не були українськими державниками.

Саме на це й розраховували в Москві, звідки й підказували підтриманому нею новому Президентові, як себе поводити в тій чи іншій ситуації. Зокрема, відмовитися привселюдно від визнання Голодомору актом геноциду, підписати новий договір про 25-літню додаткову оренду Севастополя, в найближчій перспективі не згадувати про членство України в НАТО, а головне — призначати відповідні кадри на командні посади в Збройні сили, Службу безпеки, Міністерство внутрішніх справ, розвідувальні органи, в тому числі з громадянством Російської Федерації.

До листопада 2013 року ще йшлося про членство у ЄС, асоціацію з яким Янукович мав підписати у Вільнюсі. Але після зустрічі з Президентом Росії Путіним за кілька днів перед цим, Янукович злітав до столиці Литви, аби заявити про відмову від обраного Україною курсу.

Український народ цього стерпіти не зміг — на протести знову вийшли мільйони, а Майдан Незалежності в Києві тепер уособлював Революцію Гідності. А це означало, що за такий короткий час революційна енергія українського народу, насамперед студентства, знову нагромадилась до критичної маси, що завжди загрожує вибухом, який може призвести до непередбачених наслідків.

Майдан Незалежності у вогні Революції Гідності.

І з самого початку дії влади спрямовувалися якраз у такому напрямку, бо і побиття студентів 30 листопада 2013 року, що викликало велелюдний протест по всій Україні, і перші свідомі вбивства мітингуючих саме 22 січня 2014 року, в День проголошення Четвертим Універсалом Централь-

ної Ради самостійності України в 1918 році і Акта Злуки в 1919-му, показували, що кривавий сценарій влади буде продовжений до остаточного брутального придушення демократичних завоювань українського народу. Та його кращі представники не відступилися перед озвірілим беркутом, а по суті своїми тілами рішуче захищали волю, витворивши реальну легенду про Небесну сотню, яка врятувала Україну.

Свічки пам'яті про Героїв Небесної сотні.

На Київському Майдані, де перепалювалося у вогні все чуже, неприйнятне для українського єства, з диму пожарищ виростав загублений в останніх десятиліттях дух соборного державництва. Саме це не дало втратити Столицю, а перемогти. Цей момент найвищої слави нашої Столиці став водночас і найвищим злетом української слави в XXI столітті. Можемо стверджувати, що 20 лютого 2014 року українська нація знову коронувала себе.

Цієї рішучості, на жаль, виявилося замало в нової влади, яка легітимно перебрала владу після втечі Януковича. Реально її проявив заступник Голови Верховної Ради України Руслан Кошулинський, який узяв на себе відповідальність скликати народних депутатів і поставив на голосування доленосні рішення. А далі почалися торги за посади, замість того, щоб енергійно й узгоджено діяти.

Цим і скористалася Росія, розгорнувши свій план дій по захопленню Криму. Українська ж влада, замість рішучих дій на півострові щодо наведення конституційного ладу, прислухалася до порад окремих гарантів Будапештського меморандуму — утримуватися від загострення обстановки. Тому українські військові чекали команди з Києва, якої не було, а ядерні держави, які досить швидко могли вплинути на ситуацію, лише спостерігали й висловлювали занепокоєння і не радили по-справжньому захищатися. Тож ніхто в російських спецпризначенців не стріляв, а чужинці зі зброєю робили все, що хотіли, і ніхто їм не міг завадити. Пробували протестувати кримські татари, але коли вони на ніч розійшлися, то російські диверсанти захопили приміщення Верховної Ради Автономної Республіки Крим, де вже всі рішення ухвалювалися за московським сценарієм: і про так званий референдум, і прохання про прийняття до складу Росії.

Та й Кремль постійно погрожував щодо загибелі хоча б одного росіянина на півострові. Тому Крим і було анексовано практично без жодного пострілу, бо військове командування виявилося перестраженим Його просто було реально здано.

Така ж доля чекала і на весь південний схід України. Але, побачивши оглядки нової

влади на Москву, Майдан Гідності не дозволив піднятися там скрізь адептам «русского мира». Це саме Майдан зорганізував добровольців, які першими пішли на захист Донбасу. В цю критичну хвилину серед українських олігархів знайшовся один, інтереси якого можливо й справді збіглися з необхідністю відстоювати незалежність і територіальну цілісність України. Це був Ігор Коломойський, зусиль котрого виявилися достатньо, щоб стабілізувати ситуацію в Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Запоріжжі.

Якби такими виявилося всі — проблем Україна не мала б, як загибелі тисяч своїх громадян і тимчасової втрати територій. Новообрана влада вже після обрання нового Президента України, маючи Верховного Головнокомандуючого, мала оголосити військовий стан, загальну мобілізацію, тоді зовсім іншим шляхом пішла б історія. А так все оглядалися на Москву, не розриваючи відносин з агресором.

LXXI. «…НІ МОСКВА, НІ РИМ. ДЛЯ НАС — КИЇВ І КРИМ»

Ми в тобі живем і оживем,
Україно, загнана в підпілля.
Леонід Полтава.

Розбудова української держави в усі часи вимагала жертовності від владної політичної еліти. Багаторічним досвідом засвідчено, що тільки за цієї умови можна досягти необхідного нагромадження революційної енергії, як було на початку Хмельниччини, під час виступу Івана Мазепи, в період національно-визвольної боротьби 1917—1921 років, у роки Другої світової чи в часи горбачовської перебудови.

Володимир Зеленський.

Жоден з шести наших президентів не готувався з шкільної парти очолити Українську самостійну державу. Хіба що Володимир Зеленський мав можливість з дитячих років бачити синьо-жовтий прапор і тризуб, чути гімн «Ще не вмерла Україна». Але йому, як і всім його попередникам, саме українська незалежність дала шанс вписати своє ім'я на сторінках національної історії. Бо якби не вона, то Леонід Кравчук міг лише розраховувати на високий пост у комуністичній ієрархії як ідеологічно підготовлений і освічений апаратник, Леонід Кучма цілком ймовірно десятки років керував би найбільшим ракетобудівним підприємством світу, Віктор Ющенко таки пробився б до посади керуючого республіканською конторою держбанку, на технічній посаді обласного рівня в Донбасі залишився б Віктор Янукович, а Петро Порошенко, мабуть, представляв би УРСР в ООН… Артист же комічного жанру Володимир Зеленський ніколи й не міг би й подумати, що він стане на чолі більш як сорокамільйонного народу.

Чи всі вони, приймаючи присягу Президента України, усвідомили, який шанс дає їм історія — залишити своє ім'я назавжди символом українського поступу, як це вже є насамперед з Іваном Мазепою, Симоном Петлюрою і Степаном Бандерою, що поклали своє життя на вівтар української волі й стали символами нашого національно-визвольного руху. А коли кожного з них увінчували мазепинськими клейнодами й вручали гетьманську булаву, чи признавався він бодай собі, що буде готовий до останньої краплі власної крові на все ради української державної справи?

Чи кожен з них, як Симон Петлюра, не сховається за чуже ім'я, коли його гукав більшовицький агент Шварцбард на паризькій вулиці, а сміливо повернувся назустріч семи кулям, які розшматували його, але не знищили відваги, яка перейшла як заповіт Степанові Бандері...

Тисячі років існує наш народ, і тисячі років хотіли його знищити різні ординці й наші сусіди різними методами та прийомами. Але, незважаючи на це, українство боролося за себе постійно, і сьогодні, на початку третього тисячоліття, довело всьому світові, що воно існує. І не тільки тут, на матірній території, але й по всіх світах, куди українці розійшлися з традиціями й менталітетом своїх предків.

Можливо, втриманням вічного зв'язку із землею-годувальницею, писався соборний кодекс прав, обрядів і звичаїв українського народу, бо всі його чуттєві виміри формувалися на рідній землі, яка здавен зрошувалася потом і кров'ю. А ще такою одвічною приповідкою: «Для нас ні Москва, ні Рим. Для нас Київ і Крим».

Наш народ, наголошував свого часу член Центральної Ради Тиміш Олесіюк, «ніколи не винищував жадного народу, не викидав насильством з його батьківської землі, не осідав самовільно у чужій оселі. Український народ весь час поширював і поширює межі своєї землі не завойовництвом, не насильством чи грабунком чужої власности, а мирним розорюванням пустопорожніх, але догідних для хліборобства просторів-степів... Сучасна широкопросторість української землі — це в жодному разі не вислід якогось заборчого українського імперіялізму, а вислід життєвої снаги українського народу».

Відроджена волею українського народу 1991 року, Українська Держава не ставить питання про перегляд кордонів. Але ніхто не може заборонити українцям усього світу будувати власну національну соборність у наших душах. Притягальна сила київських пагорбів і святинь, які Олекса Братко-Кутинський називав європейським трикутником, що уособлює в собі одне з світових вогнищ цивілізації, етногенезу, мовотворення, і надалі буде вести українців зо всього світу до їхньої вічної столиці.

А тому соборність українського духу назавжди залишиться в серцях та помислах кожного з нас. І не зможе ніхто нас роз'єднати, бо ми соборні від початків свого усвідомлення на своїй землі. Ніяка окупаційна влада — ні царська, ні більшовицька, ні польська, ні угорська, ні румунська, ні чехословацька — не змогла змінити заведені ще з сивої давнини традиції поваги до християнської церкви, її святих. Бо де б українець не був, на Свят-Вечір обов'язково є дванадцять страв, коляда, вертеп, а на Великдень — запашна паска, крашанки, ковбаси.

Українці, від'їжджаючи з рідних місць, навіть і в недалекі світи, завжди брали з собою зерно і своє ім'я. Ним не тільки називалися закладені нові населені пункти, а й цілі регіони, де наші предки компактно розселялися й усвідомлювали себе повпредами рідного народу. Саме земля стала для нас найбільшою святістю, відтак хліборобський уклад завжди вирізняв українство, і тому воно зберігалося на чужих землях з самого початку свого переселення — наші предки йшли насамперед освоювати землю, розорюючи перелоги. Про це засвідчує історія колонізації Слобожанщини, Кубані, Поволжя, Сірого Клину, Західного Сибіру, Туркестану, Зеленого Клину, а також північноамериканських прерій чи джунглів у Південній Америці та цілинних земель Австралії. Бо там, де українці йшли до копалень чи міст, їм не скрізь вдавалося врости корінням так міцно, як це відбувалося при осіданні на землю й зайнятті хліборобством.

Ігор Сікорський.

Дуже часто саме в Україні зароджувалися й втілювалися в життя геніальні ідеї й найпередовіші технології — звідси, зокрема, почався вихід людства в космос, тут створювалися

найкращі танки й літаки... Насамперед ми маєм усвідомити, що великі письменники Микола Гоголь і Антон Чехов, найвидатніші вчені Володимир Вернадський, Степан Тимошенко, Ігор Сікорський, Георгій Кістяківський, Сергій Корольов, Михайло Янгель і Микола Духов — українці…

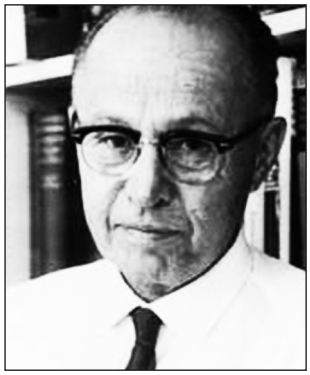

Георгій Кістяківський.

Багато з них, попрацювавши на чужому полі, завжди вважали своєю батьківщиною Україну, прийшов час, аби згадати їх як справжніх синів свого народу. Бо ці наші генії консолідували нашу національну ідею, своїми творчими умами й своїм тілом увіковічнили все те, чим є Україна і що кожний українець повинен носити в своїй душі і в своїм серці. Зрештою, гордість за світову велич діянь наших предків дає підставу сподіватися, що Україна зможе й надалі підтверджувати високий рівень досягнень у науково-технічній сфері й плекатиме чисті помисли свого громадянства.

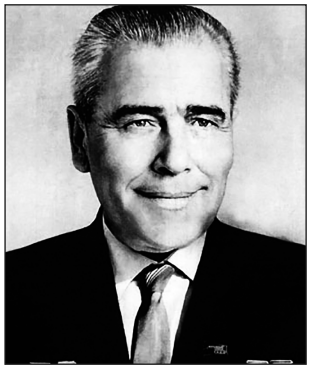

Михайло Янгель.

Українство зберігало себе не тільки тому, що не цуралися свого імені. Важливим чинником нашого етнозбереження була пісня. Сьогодні в населених пунктах багатьох сусідніх країн уже не чується нашої мови, але там не зникла українська пісня. Саме вона була тим духовним стрижнем для українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя, яких комуністична польська влада викинула на колишні німецькі землі в результаті злочинної акції «Вісла» в 1947 році, ізолюючи насильно депортованих один від одного розселенням по кілька родин на одне село.

Не тільки рідна пісня, але й інші види української культури й мистецтва, зокрема, духовна музика, церковна архітектура, писанки, вишивки, є одними з найважливіших виявлень українського єства як окремого, що поєднують його з глибокою давниною, сучасністю й висвічують шлях у завтрашній день.

Трагедія української національної політики полягає в тому, що цивілізований світ не може або, швидше за все, не хоче нас зрозуміти. А все тому, що після падіння Русі ми перестали посилати своїм ворогам чітке й тверде: «Іду на ви!». Тому й не бачили нас ані під час «весни народів» у Європі 1848 року, ні в «найсправедливіших» пунктах американського президента Вільсона 1918-го чи в сумнозвісних ялтинських угодах, які ділили світ після Другої світової війни.

А як «демократія» Заходу кинула український народ, який добровільно здав ядерну зброю, — нас не прихистили ні в НАТО, ні в Європейському Союзі, а й досі щось обіцяють, постійно висловлюючи «занепокоєння», хоч полум'я війни тліє в Донбасі. Ось як гарантують нашу безпеку й територіальну цілісність, виманивши в нас третій у світі ядерний боєзапас. Може тому, що за океаном нам так не вистачає Джона Маккейна…

На передовій східного фронту...

Багато хто на Заході й досі швидше прислухається до голосу Москви, яка переказує слова комуністичного вождя Маркса про нас, як «неісторичну націю», від себе додає, що українці й росіяни — один народ, а український національно-визвольний рух — це бандитизм. До цього приєднуються й інші сусіди, які хотіли б зіштохнути нас за Збруч, Дністер і Дніпро. А там інші «приятелі» готові творити новітню Малоросію...

Тож коли сьогодні в українському суспільстві наростає розпачливе «що робити» в зв'язку з невідповідністю реалій майданним обіцянкам, ті, хто залишаються послідовними будівничими новітньої Української держави, намагаються знайти відповідь на це питання не тільки для себе, але й для всього українства, яке саме має вирішувати свою долю.

Звичайно, щоб відповісти на вказане питання, необхідно проаналізувати причини того, чому значний відсоток громадян України в південно-східних областях насамперед не усвідомлюють необхідності зміцнювати власну державу, нібито не їхнім дітям і внукам жити на цій землі в майбутньому.

Чому ми стали такими меншовартісними? Коли і з яких причин наша нація почала втрачати власну самодостатність, перетворюючись на меншовартісну?

Чи це сталося після Кревської унії 1385 року, коли польська шляхта почала зневажливо називати нас бидлом, а ми з цим змирилися?

Донбаське місто після обстрілу окупантами...

Чи тоді, коли в очах Москви стали «хохлами», «малоросами», і ми покірно схилили свої голови?

Чи тоді, коли сприйняли вигідну російським шовіністам концепцію про нібито одвічну єдність і кровний зв'язок з північним сусідом і таким чином стали розмиватися в агресивному морі облудної ідеології?

Чи тоді, коли вже в

умовах незалежності не спромоглися відстоювати свою правду, а поплазували на всі сторони світу узгоджувати спільні підручники з історії — жодна країна світу такого собі не дозволяє!

Хто винен у нашій меншовартості? Чи ті 300 українських шляхетських родин, що від Кревської до Люблінської унії зрадили батьківській вірі й перейшли на католицизм? Чи оті козацькі старшини, що поласились на російське дворянство? Чи не тоді, коли наші святі отці масово ставали російськими батюшками, прийнявши московський варіант православ'я?

Чи ті наші націонал-комуністи, котрі на початку XX століття повірили запевненням російських більшовиків про рівність у майбутньому союзі? Чи та владна еліта, яка від 1991 року залишилася й понині меншовартісною? Та й імена тих владик Української православної церкви, які в 1992 році на «своєму соборі» в Харкові повернулися на московську службу, мабуть, також не забуде історія…

Так, процес творення провідної верстви триває не одне покоління, і для нього необхідні й відповідні передумови. Але в нас він якось нерівномірно, циклічно розвивається, час від часу лише дає проблиски надії і в 1989—1991 роках, і восени 2004, а особливо з грудня 2013 до 20 лютого 2014. Але ж ці періоди засвідчують, що революційна енергія національно-демократичних перетворень, яка після злету на гребінь максимальної потуги своєчасно не спрямовується в русло реального державотворення, згодом розсіюється й слабне.

Справді, той дух соборництва українців відігравав свою величезну роль у відродженні нашої державності. І не тільки в межах колишнього СРСР. Особливу жертву поклала на вівтар нашої свободи українська діаспора Заходу. Це вона протягом багатьох десятиліть підтримувала Державний Центр Української Народної Республіки та її атрибути в екзилі, це з її середовища зродилася Організація Українських Націоналістів, котра ще 1929 року не тільки проголосила, а й боролась за відродження Української Самостійної Соборної Держави, витворивши в роки Другої світової війни легендарну Українську Повстанську Армію.

Бо й справді мають рацію ті провідники українського національно-визвольного руху, яким ми й досі в масі ще не довіряємо: «Чистий, незаплямлений крутійствами й компромісами зі злом український націоналізм, — писав у 1949 році Степан Бандера, — вийде побідником з важкого, але величнього змагання проти сатанічної большевицької Москви. Він побідить, бо в ньому велика Правда української нації, згідна з Божими законами життя народів і людей у свободі й справедливості».

На жаль, уміємо здобувати, але не вміємо будувати самостійної держави, нібито аж боїмося це робити, всіляко відхрещуємося від цього, марнуючи національний ентузіазм, як і в 1917-ому.

Та, слава Богу, народ інтуїтивно відчув, що мусить брати на себе захист України. Держава, що не здобута шаблею, шлях до якої не скроплює й освячує кров, не є живою державою. Володимир Великий казав: «Серебром і золотом не найду дружини, а дружиною найду серебро і золото, так і отець і дід мій дружиною дошукались серебра і золота».

Нам, нарешті, треба зрозуміти, що справді Українська держава може бути збудована тільки на підвалинах власне українського народовладдя, властивого саме українському народові, виробленого в його історичній боротьбі. Щоб досягти цього, не потрібні слова про демократію, лібералізм, соціалізм, але щодня мають вершитися реальні діла в ім'я розбудови цієї держави. Тільки тоді маси стануть монолітною стіною за своїм провідником.

Першим і єдино реальним завданням навіть уже формально звільненого українства з-під чужоземного поневолення є боротьба за власні національно-культурні інтереси, за національне самоусвідомлення, незважаючи на задекларовану державність. Бо сьогодні, вживаючи вислів Михайла Драгоманова від 1873 року, «українська нація, ще не виступила з Росії і сама себе ще не знає. Їй потрібна ще наукова і літературна праця, щоб пізнати самій себе».

Щоб наша держава була, писав 1 жовтня 1928 року відомий український громадсько-політичний діяч Никифор Григор'єв, «треба щоб вона була в руках українського народу, а український народ в масі своїй бідний, працюючий. Отже, щоб йому мати свою державу, йому нічого не залишається, як самому почати ту державу творити і тримати її в своїх руках, а для того він мусить бути не менше освічений, ніж його противники... для створення держави потрібно, щоб селяни й робітники уміли не тільки кричати, галасувати, сваритися, лаятися, а й робити всі державні справи. Тому треба дати їм найшвидше найбільшу освіту. Темний не може ані визволиться, ані самостійно жити. Вільно й самостійно жити може тільки освічений...».

Серед багатьох заповітів і дороговказів, які Симон Петлюра залишив у спадщину українській нації, на головне місце висувається яскраво підкреслена вимога пріорітету державності над партійністю, загальнонаціональних інтересів над класовими, груповими і партійними. Цей пріоритет державності над партійністю Симон Петлюра вважав «як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва».

То чого ж ще чекати? Аж доки сусіди підпалять нашу хату, а ми опинимось у вогні? Хто нас приспав?

Невже ми забули, що в наших жилах тече кров тих, хто завжди чув предсмертний зов України і йшов на її порятунок?

А тому маємо пам'ятати: в основі розбудови Української держави категоричним імперативом має бути власна політична зрілість нашого народу, яка мусить бути помножена на моральну силу, твердий національний дух і наполегливу боротьбу за утвердження власної національної ідеї. Лише тоді нас змушений буде усвідомити світ...

І важливо, аби сьогодні кожен з нас пам'ятав «Пересторогу» звичайного українського шляхтича Т. Бобровича, котрий після Андрусівського угоди 1667 року, коли Москва і Варшава вдруге поділили землі Гетьманщини без згоди нашого народу, застерігав своїх земляків про «московську, гірше єгипецької, неволю», що готується. Посланий в Україну царем як агітатор останнього, Бобрович не схиляв український народ до покори Москві, а закликав до братської єдності й одностайності: «Про таку для вас всіх і для милої Отчизни уготовану загибель з біллю раненого серця кричу й

віщую. Бо коли я замовчу, камені возопіють! «А ще забуду тебе, Єрусалиме», Ненько моя, мила Отчизна, бідна Україно, «забвенна правиця моя», якою добра твого ради оце пишу. «Прилипни язик мій до горла мого», яким Тобі і всім Твоїм милим синам, єдиноутробній братії нашій, всьому християнському народові, в Україні сущому, оголошую! «Аще не помяну Тебе», не боячись, хоч би цей мій лист пересторoги до рук монархів — царя й короля дістався, готовий бо не тільки постраждати, але й померти! Бо ліпше мені одному, цю пересторогу подавши, за всіх вас здоровля, за вольности, церкви Божі й святощі, життя покласти, ніж би вас всіх, несвідомих, в тяжку забравши неволю, мечем та огнем знищили!».

Уже достатньо круки напилися крові з тіл наших полеглих героїв — Небесна сотня постійно поповнюється новими жертвами. І тільки тоді, коли чорні круки захлинуться від ворожої, можна буде стверджувати, що ми відродилися. І потвердять це дзвони Святої Софії! І хай на її банях спочине навічно небесна благовість, про що казав Андрій Первозваний.

Бо українська нація виявилася незнищенною. Особливим символом віри у її відродження була подія, яка сталася в одному з сіл під Харковом, куди погнали городян збирати врожай 1933-го. Там, серед зловісної тиші, що опанувала тоді село, раптом почулася пісня. «Тихо, як над колискою засинаючої дитини, — згадувала очевидець цієї події Гладкова, — несміливо, як у непевних своїх здібностей співаків, сумно, як біля труни, залунали тужливі звуки української пісні. Невимовно вражені стали ми, поспускавши руки і слухаючи не вухами, а серцем, усією істотою. А наш вартовий з цього ж села — зняв шапку, широко перехрестився і побожно прошепотів: «Дівчата заспівали… Ще значить, не вмер наш народ».

Співають українські дівчата...

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.

Багряний І. Публіцистика (Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе). Друге видання. — К., 2006.

Бандера С. Перспективи української революції. — К., 1999.

Білецький В. Історія Донецької крайової організації Народного Руху України. — Донецьк, 2009.

Бірюк Л. Народний Рух: народження, шляхи становлення і діяльності (з архіву, публіцистика, спогади 1989—1991 років). — Тернопіль, 2019.

Брюховецький В. Factum est factum. — К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська Академія», 2010.

Відновлення Української держави в 1941 році. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2001.

Віра М. Сім літ визвольних змагань (1938—1945).— Буенос-Айрес, 1946.

Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы в 3 т. — М., 1953—1954.

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымислы.Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. — К., 1993.

Гончар О. Щоденники. — К.: Веселка, 2004. — Т. ІІІ.

Горинь Б. Не тільки про себе. Книга третя (1985—1990. — К., 2010.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К—Л., 1913. Репринтне відтворення. — К., 1990.

Депортації. Західні землі України кінця 30-х—початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. — Львів, 1996.

Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961.

Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. —Т. 1—2.

Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника та політолога Володимира-Юрія Даниліва. — Київ—Торонто, 2003.

Заставний Ф. Населення України. — Львів, 1993.

Ільюшин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні(1939-1945 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 2002.

Історія української еміграції. — К, 1992.

Кравчук Л. Перший про владу. — К., 2019.

Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990.

Кучма Л. Україна не Росія. — М., 2004.

Липинський В. Листи до братів — хліборобів. Київ—Філадельфія, 1995.

Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб. 1944—1949. — Вишгород, 2019.

Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки. — К., 2006. — Т. І—ІІ.

Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1997.

Лозинський А. Моє бачення. — Вишгород, 2015.

Митрополит Андрей Шептицький в документах радянських органів державної безпеки(вступна стаття і загальна редакція). — К., 2005.

Нагаєвський І. Історія української державності. — К., 1994.

Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки, листи. — К., 2004.

Особлаги в Казахстане. Степной, Песчаный, Луговой, Дальний. — Алматы, 2014.

ОУН-УПА в Беларуси. 1939—1953. Документы и материалы. — Минск, 2011.

Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки (1939—1987). — К., 2012: Т. I—II.

Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. — К., 2002.

Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. Т. — I—II.

Поровський М. Тільки рухом життя і обіймеш. — Рівне, 2009.

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. — К., 1997.

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — К., 2007. — Т. I—II.

Русова С. Мемуари. Щоденник. — К., 2004.

Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. — Вишгород, 2016. — Т. V.

Степан Бандера в документах радянських органів державної безпеки (1939—1959). — К., 2009. — Т. 1—III.

Стойко В. Для народу і науки. — Вишгород, 2015.

Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. — К., 2011.

Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. — К., 2000.

Україна. Антологія пам'яток державотворення X—XX ст. У 10 томах. — К., 2009.

Україна—Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура. — К., 2014.

Український табір ДП в Авгсбурзі. Спомини. Документи. Світлини. — Вишгород, 2020.

Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда… — Вишгород, 2013.

Чорна книга України. — К.,1998.

Шелест П. Україно наша радянська. — Київ, 1970.

Якимович В. Збройні сили України. — Львів, 1996.

Яковлів А. Українсько-московські договори в 17—18 віках. — Варшава, 1934.

ЗМІСТ

Черпати силу з могил батьків наших....3
I. Чорнозем створив українців....6
II. З Росі напившись чистої води....14
III. Не зійшлися князі до Києва....25
IV. «Литва квитнет русчизною.....»....36
V. У боротьбі за власну гідність....47
VI. Фундамент національного відродження....56
VII. Непізнаний нами власний феномен....65
VIII. А державної думки ще не було....75
IX. «Усе, що живе, піднялося в козацтво»....84
X. «Я сам князь у князівстві своїм»....95
XI. Бо з перемог не видобуто перемоги....104
XII. З чим прийшли ми до Москви....114
XIII. «Треба відступити від православного царя.....»....124
XIV. «А ще вклонимося Виговському.....»....133
XV. Москва сльозам не вірила....141
XVI. «И женили на московской девке.....»....149
XVII. «Не одержавши підтримки на слизькому політичному грунті України.....»....157
XVIII. «Щоб ні в чому Москві не вірили»....167
XIX. «Щоб визволити Україну з-під московського ярма»....177
XX. «Нехай Московщина назавше виведе із нашої землі своє військо»....185
XXI. «І начальних там людей російських настановляти»....193
XXII. «В Малороссии гетману по прежним тамошним правам и обыкновениям быть»....205
XXIII. За горами і річками — то свої....214
XXIV. «Чтоб век и имя гетманов исчезли… и о казачестве молчать»....223
XXV. «Наша воля по тім боці моря.....»....231
XXVI. Наш засів на чужому полі....239
XXVII. З мріями про повернення колишньої вольниці й Гетьманщини....249
XXVIII. Від Дону по Сян — український лиш лан....263
XXIX. Житниця Європи й індустріальний центр Росії....273
XXX. Для себе і світової спільноти....283
XXXI. Лиш сповнені солодкої мелодії пісні....296
XXXII. Перевтілена енергія сонця....305
XXXIII. «В народних масах розбудити національну свідомість.....»....314
XXXIV. «Воскресли народи, воскресла Україна.....»....326
XXXV. «З Московщиною відразу рішуча боротьба.....»....336
XXXVI. Повна воля народної творчості....347
XXXVII. Братні зуби Росії....358
XXXVIII. У відкрите море в страшну хуртовину....366

XXXIX. «Поки мати вимете з нашої хати сміття.....»....376
XL. «Влада управління належить виключно до гетьмана»....387
XLI. В упряжці червоної Москви....396
XLII. «Визволений могутнім поривом своїх власних синів»....407
XLIII. Не ризикнули галичани....417
XLIV. «Отчитываться перед правительством России»....427
XLV. Невиправдані сподівання на ненадійного союзника....435
XLVI. «Котрі-то народи і держави в тяжкий для неї час були їй приязні, а котрі ворожими»....447
XLVII. Сила зголоднілої Росії....455
XLVIII. «Своєчасно реєструвати декрети і постанови РСФРР.....»....466
XLIX. Зерно з тугого колосу....475
L. Повернутись додому освіченими....486
LI. Українців — за Урал, росіян — до Донбасу....498
LII. Обезвласнення українського хлібороба....507
LIII. Розіп'ята на всіх хрестах....515
LIV. «Україна фактично перетвориться на російський регіон»....524
LV. Злу мачуху не будуть шанувати....533
LVI.Промінь надії для всього українства....542
LVII. Як золотом засвітили вересень 1939-го і червень 1940-го....552
LVIII. «Щоб підняти невільний могутній народ…»....561
LIX. «Так довго не скласти зброї…»....570
LX. Як Гітлер допоміг полюбити Сталіна....580
LXI. Проти Берліна і Москви....583
LXII. Вічні рани Волині....600
LXIII.. «…І зоставте нас, коли ми вам не нужні»....613
LXIV. Перший московсько-український фронт....623
LXV. Як «підлий провокатор і ворог партії» привів до влади українця....633
LXVI. Росія просила нас взяти Крим....641
LXVII.Молотили Шелеста гуртом....651
LXVIII. Революційний здвиг усього українства....659
LXIX.. «Імперії — смертні, народи — невмирущі»....669
LXX. З оглядкою на Москву....677
LXXI. «…Ні Москва, Ні Рим. для нас — Київ і Крим»....689
Використана література....696

Наукове видання

Ідея підготовки цієї праці належить Анатолію Горлову, головному редактору газети «Голос України», де й було опубліковано частину розділів. А промотором її завершення в пропонованому вигляді був десятирічний онук автора — Святослав, котрий щодня контролював процес підготовки рукопису.

Підписано до друку 10.08.2022. Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Гарнітура Міньйон. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 69.30. Обл. вид. арк. 34,65. Наклад 100. Зам.

Оригінал-макет виготовлено в ПП Сергійчук М. І., 07301, м. Вишгород Київської області, вул. Грушевського, 1, пом. 31. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції — серія ДК №2448 від 24.03.2006 р.

Віддруковано в ТОВ "Видавництво "Ліра-К", м. Київ, вул. Василя Стуса, 22/1. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції — серія ДК № 3981 від 15.02.2011 р.

700

ДЛЯ НОТАТКІВ

ДЛЯ НОТАТКІВ